

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΡΙΣΗ & ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Proceedings of the 11th International Conference of the Economic
Society of Thessaloniki

**ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΡΙΣΗ &
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ**

Thessaloniki 2011

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο τόμος περιλαμβάνει τα Πρακτικά του 11ο Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρίας Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης (Ε.Ο.Θ.) με θέμα: «Παγκόσμια Κρίση και Οικονομικές Πολιτικές». Το συνέδριο διοργανώθηκε το Νοέμβριο του 2010 (25-27), με τη συνεργασία του Αλεξάνδρειου Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Θεσσαλονίκης.

Η Εταιρία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το 1979 ως ένα μη κερδοσκοπικό επιστημονικό σωματείο, μέλη του οποίου είναι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών οι οποίοι ασκούν το επάγγελμα του οικονομολόγου και το προάγουν τόσο σε επιστημονικό επίπεδο, ως καθηγητές ή ερευνητές, όσο και σε επίπεδο πρακτικής, ως επιχειρηματίες και στελέχη οικονομικών μονάδων. Κύριος σκοπός της Εταιρίας, σύμφωνα με το καταστατικό της, είναι η προαγωγή της οικονομικής επιστήμης, της έρευνας και της σκέψης, καθώς επίσης και η συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική πρόοδο και την πολιτιστική εξύψωση της χώρας.

Η Ε.Ο.Θ. αποτελεί μέρος ενός περιβάλλοντος, συνεχώς μεταβαλλόμενου, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Είναι ένας επιστημονικός φορέας με αυξημένα ανταντακλαστικά, που αφουγκράζεται τις αλλαγές αυτές και επιδιώκει την αναβάθμιση ενός περιφερειακού πόλου ανάπτυξης της χώρας μας, όπως αυτός στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Συνεπώς, η επιλογή του θέματος του 11ου Διεθνούς Συνεδρίου της δεν θα μπορούσε να μην αναφέρεται στην επικαιρότητα, ούτε όμως και να αγνοεί τις συνέπειες που επιφέρει αυτή στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, οι νέες οικονομικές συνθήκες που δημιουργούνται και οδηγούν στην διαμόρφωση νέων κοινωνικών δεδομένων παγκοσμίως, στην ΕΕ και καθώς και στην Ελλάδα καθιστούν, για την Ε.Ο.Θ. απαραίτητο να κινητοποιηθούν οι μηχανισμοί που θα συνδράμουν στην ανάπτυξη και έξοδο από την ύφεση στην οποία έχει περιέλθει η ελληνική και οι άλλες κοινωνίες.

Η οικονομική κρίση που αντιμετωπίζουν οι ευρωπαϊκές χώρες και η Ελλάδα και οι συνεχείς μεταβολές στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, οδήγησαν την Ε.Ο.Θ. στην επιλογή του θέματος «Παγκόσμια Κρίση και Οικονομικές Πολιτικές».

Το 11ο Διεθνές Συνέδριο είχε, με τον τίτλο αυτό ιδιαίτερη επιτυχία, όπως άλλωστε και τα προγενέστερα της Ε.Ο.Θ. διαπίστωση που δεν εξαντλείται μόνο στην παρουσία ευρύτατου ακροατηρίου, αλλά αφορά επιπλέον, το πλήθος, την ποικιλία και την ποιότητα των εισηγήσεων. Υπήρξε αυξημένη συμμετοχή, ως προς τον αριθμό των συνέδρων στις επί μέρους συνεδρίες, αλλά και ως προς τον όγκο και το επιστημονικό επίπεδο των εργασιών, που παρουσιάστηκαν.

Ο τόμος περιέχει τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στο 11ο Διεθνές Συνέδριο και προέρχονται στην πλειονότητα, από τον ακαδημαϊκό χώρο. Την εκδοτική επιμέλεια του τόμου ανέλαβαν οι υπογράφωντες τον παρόντα πρόλογο με υπόδειξη του Δ.Σ της Ε.Ο.Θ. προκειμένου, μετά την έγκριση των εργασιών, να ενταχθούν αυτές σε δύο κατηγορίες, στην πρώτη συμπεριλαμβάνονται εργασίες με το θέμα του συνεδρίου και στη δεύτερη κατηγορία όλες οι υπόλοιπες.

Η Εταιρία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης ευχαριστεί θερμά όλους όσους συμμετείχαν στο Συνέδριο, ακροατές και εισηγητές. Επίσης, η Ε.Ο.Θ. ευχαριστεί ιδιαίτερα το Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης, χωρίς τη συνδρομή του οποίου δεν θα ήταν δυνατή η υλοποίηση του 11ου Διεθνούς Συνεδρίου και την Επιτροπή Ερευνών του Α.Τ.Ε.Ι. Θεσσαλονίκης που ήταν συνδιοργανωτής και ευχαριστεί αυτή στο πρόσωπο του Προέδρου της κ. Κ. Βαρσαμίδη. Τέλος η Ε.Ο.Θ. ευχαριστεί ιδιαίτερα τους επίσημους ομιλητές του Συνεδρίου, κ. Phillip Arestis, Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Cambridge και τον κ. Νικόλαο Χριστοδουλάκη Καθηγητή στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Νικόλαος Τσίτσας, Μαργαρίτα Βογιατζή και Λευτέρης Τσουλφίδης

Επιμελητές της Έκδοσης και μέλη του Δ. Σ. της Ε.Ο.Θ.

Φεβρουάριος 2011

Speakers' Affiliations

TABLE OF CONTENTS

ΜΕΡΟΣ Α	13
An Anatomy of the Great Recession and Regulatory Response	15
Ο Αντίκτυπος της Οικονομικής Κρίσης στις Αναπτυσσόμενες Χώρες	29
Η παγκόσμια Οικονομική κρίση και η Ελλάδα Υπάρχουν προοπτικές ;	43
Οικονομική Κρίση και Κάπνισμα	55
Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και Οικονομικές Πολιτικές: Επιστροφή του John Maynard Keynes;	71
Οικονομική Κρίση και Περιβάλλον	95
Η Παγκόσμια Κρίση και οι Οικονομικές Πολιτικές. Ο Αντίκτυπος της Οικονομικής Κρίσης στις Αναπτυσσόμενες Χώρες	107
Ώσεις της Παραγωγής και Κατανομής Εισοδήματος στην Ελληνική Οικονομία*	131
Επιπτώσεις της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης στην Ελληνική Αγροτική Οικονομία και η Αξιοποίηση των ΤΠΕ για την Μετάβαση στην «Νέα» Οικονομία	139
Ο Κένυς και η Κρίση.....	151
Η Οικονομική Κρίση και η Επισκόπηση της Ελληνικής Οικονομίας: Μία Θεωρητική Προσέγγιση	163
Οικονομική Κρίση και Διοίκηση Εφοδιαστικής Αλυσίδας: Προκλήσεις και Ευκαιρίες	181
Walking on a Tightrope: The Impact of the Global Economic Crisis on the Bulgarian Economy	191
Young Consumers' Dissatisfaction Response Styles in an Era of Economic Crisis	199
ΜΕΡΟΣ Β	207
Ανεργία και Δεξιότητες: Ο Ρόλος της Τεχνολογικής Αλλαγής	209
Το Μοντέλο των Πέντε Δυνάμεων του Ανταγωνισμού στο Διαδίκτυο	221
Απάτες σχετικές με τον Φόρο Προστιθέμενης Αξίας V.A.T. Fraud. Τα φαινόμενα Car Flipping και Carousel	237
Τεχνολογική Διάχυση Μέσω Ξένων Άμεσων Επενδύσεων στην Ελληνική Μεταποίηση, 2001-2007	255
Η Δευτερογενής Αγορά Δικαιωμάτων Ευρεσιτεχνίας στην Ελλάδα	261
Διερεύνηση της Στάσης των Παραγωγών Απέναντι στις Αειφορικές Μορφές Γεωργίας	275
Οικονομική και Νομισματική Ένωση και οι Επιπτώσεις στον Δείκτη Μιζέριας (Misery Index)	287
Η Πράσινη Ανάπτυξη στην Ελληνική Πραγματικότητα: Η Περίπτωση της Ενέργειας	301
Αιτίες της Ελλειμματικότητας του Εμπορικού Ισοζυγίου της Ελλάδας	313
Η Ελληνική Βιομηχανία Κονσερβοποίησης Ροδάκινου: Προβλήματα και Προοπτικές	325

Τυπολογία Φορολογούμενων ως προς την Ικανοποίησή τους από την Ποιότητα Υπηρεσιών της Φορολογικής Διοίκησης	341
Η Συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωζώνη και οι Επιπτώσεις της στην Τραπεζική Χρηματοδότηση των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων.....	355
Πρώιμες Προσεγγίσεις στο Φαινόμενο των Μακρών Κύκλων.....	371
Η θέσπιση μέτρων με τον ν. 3845/2010, για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο	381
Η Διάρθρωση της Αγροτικής Παραγωγής Πριν την Οικονομική Κρίση: Οι τάσεις εξειδίκευσης και Συγκέντρωσης της Παραγωγής Γεωργικών Προϊόντων στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας.	393
Ο Μηχανισμός της Μεταβίβασης Αξιών σε Ενδοκλαδικό, Διακλαδικό και Διεθνές Επίπεδο	409
Συμπεράσματα από την Μελέτη των Ισολογισμών των Ελληνικών Τραπεζών. Παράγοντες Κερδοφορίας Πριν και Μετά την Deregulation του Ελληνικού Τραπεζικού Συστήματος.	417
The Contribution of CRM Marketing Variables Towards Improving Company's Performance: A Case of Thessaloniki Area Hotels.....	429
Putting Visual Rhetoric Into Context: Levels of Abstraction in the Analysis of Rhetorical Images in Print Advertising.....	437
Quantity-of-Money Fluctuations and Economic Instability: Empirical Evidence from the USA (1958–2006)	447
‘Green’ Strategic Management Policies, Art, and Social Welfare. A Photo Essay.....	473

ΜΕΡΟΣ Α

An Anatomy of the Great Recession and Regulatory Response

Philip Arestis¹, Elias Karakitsos²

1. University of Cambridge and University of the Basque Country

2. Guildhall Asset Management Ltd and University of Cambridge

1. Introduction

We argue in this paper that the main causes of the worst credit crisis since the ‘great depression’ and the resulting ‘great recession’ are essentially twofold. The significant redistribution of income from wage earners to the financial sector that occurred gradually over a span of 30-years; and the prodigious expansion of liquidity (and hence credit) in the world economy that took place in the same time span, although the ballooning took place in the ten years prior to the onset of the crisis in August 2007. The income redistribution forced ordinary households to borrow and invest in financial assets first and then in physical assets in the hope of complementing their income with capital gains. The expansion of credit simply financed this borrowing spree. This credit expansion though came about in two distinct phases: financial liberalisation, especially the repeal of the Glass-Steagall Act, and deregulation; and the development of a new financial architecture. All these features were the main causes of the crisis; but there were also, we argue, contributory factors. We isolate three of them: the international imbalances, mainly due to the growth of China; the monetary policy pursued by countries over the period leading to the crisis; and the role played by the credit rating agencies. The ‘great recession’ led to massive state support along with a subsequent deterioration of the public finances in most of the affected countries.

The credit boom failed to deliver the promised capital gains, first in the equity market and then in housing, as it resulted in two interrelated bubbles – the internet and the housing bubble. Both burst leaving ordinary households with an overhang of debt. In the aftermath of the housing bubble the personal sector has embarked in the lengthy task of paying back debts. However, the overall liquidity in the economy has not been drained as the debt deleverage of the financial system has been trivial. The combined liabilities of the ordinary commercial banks and shadow or parallel banks have been reduced by \$3.2 trillion as of today (third quarter of 2010) from a peak of \$33 trillion in mid-2008. The Fed alone has already pumped \$1.6 trillion under the euphemistic term ‘quantitative easing’ (QE1) and plans to add another \$0.6 trillion by the end of June 2011 under QE2. The combined effect reduces the debt deleverage in the US financial system to just \$1 trillion, a drop in the ocean. Thus, what we observe is that policymakers are not prepared to allow the necessary debt deleverage and they carry on adding liquidity to restore the previous level of asset prices. A new bubble, therefore, is in the making in the form of equities once more. There is little doubt that, if successful, this new bubble in stocks will implode once the Fed begins to unwind this process by draining the excessive liquidity and hiking interest rates.

There are clear policy implications that emanate from the crisis (see, also, Arestis and Karakitsos, 2010a, 2010b). We discuss them to conclude that an important policy that has not been addressed properly is that of financial stability (see, also, Goodhart, 2009; King, 2009). In fact, the emergence of Central Bank independence, focusing crucially on maintaining price stability, along with the rate of interest used as the main instrument of economic policy, implied that the objective of financial stability was downgraded and responsibility over it became obscure. We, thus, discuss the latter policy at some length, emphasizing the recent initiative on this front by President Barack Obama, summarized under the acronym of the ‘Volcker Rule’. This initiative emerged as the Dodd-Frank Act of 2010, and it is the focus of the discussion on this front, along with other similar schemes proposed and implemented around the globe.

We proceed as follows. After this short introduction in section 1 we discuss the origins of the crisis in section 2, where we distinguish between main causes of the crisis and contributory factors. The economic policy implications are discussed in section 3, where the focus is on the recent financial stability policy initiatives as these have been initiated in a number of countries and international organizations. Finally, we summarize and conclude in section 4.

2. Origins of the Current Crisis

According to Arestis and Karakitsos (2011) the ‘great recession’ in the US is due to significant income redistribution effects from wage-earners to the financial sector. To maintain their standard of living in the face of a shortfall in income poorer households became over-indebted. This was made possible through financial liberalization and financial innovation. These are the main causes of the crisis but there are also two contributory factors, namely international imbalances and monetary policy. In this section we briefly summarise the main causes, along with the contributory factors. We suggest, nonetheless, a third contributory feature; namely, the role played by the credit rating agencies.

The role of income redistribution in the ‘great recession’ is also supported by Philippon and Reshef (2009) in the case of the US. Over the period 1980-2005, inflation-adjusted financial sector profits grew at 800 percent, compared with the 250 percent for the non-financial company profits. A further relevant statistic is the pronounced, above average, rise in the salaries of those employed in finance. Relative wages, the ratio of the wage bill in the financial sector to its full-time-equivalent employment share, enjoyed a steep increase over the period mid-1980s to 2006. What explains this development is deregulation in a causal way, followed by financial innovation. The deregulation impact accounts for 83% of the change in wages. Indeed, wages in the financial sector are higher than in other sectors, even after controlling for education. Between 1980 and 2007, while productivity increased by 80 per cent in the US, real wages increased by less than 40 percent (see Lawrence et al., 2009, for wage developments in the US over the period under scrutiny).

Financial liberalization in the US began in the 1970s with the deregulation of commissions for stock trading. Then, investment banks were allowed to introduce unsecured current accounts thus increasing the competition with commercial banks over retail deposits. This was followed in the 1980s by Regulation Q, namely the removal of ceilings on retail-deposit interest rates to encourage competition among financial institutions. The final step in the process was the Commodity Futures Modernisation Act (CFMA) of December 2000, which repealed the Shad-Johnson jurisdictional accord, which in 1982 had banned single-stock futures short selling, the financial instrument that allows selling now but delivering in the future. But the most important development for the purposes of the question in hand was the repeal of the key regulation Glass-Steagall Act of 1933 in 1999. The aim of the 1933 Glass-Steagall Act was to regulate the financial services industry by separating the activities of commercial banks from those of the risk-taking ‘investment or merchant’ banks. The Act prevented investment banks from taking deposits and commercial banks from conducting security business, like principal trading, underwriting and securities lending. The goal was to avoid a repetition of the speculative, leveraged excesses of the 1920s and 1930s, which produced the stock market boom of the 1920s and its eventual crash in 1929. The US financial sector advocated the repeal of the 1933 Act on the basis that the Big Bang of 1986 in the UK left it in a competitive disadvantage. The Act was repealed in 1999 and effectively allowed commercial and investment banks to mingle together. This had the dramatic effect of increasing the share of the top three largest US banks from 10 percent to 40 percent between 1990 and 2007. Interestingly enough, that dramatic increase in the size of the US banking is not mirrored in other industries. Haldane (2010) shows that “The largest banking firms are far larger, and have grown faster, than the largest firms in other industries”, so that “the too-big-to-fail problem has not just returned but flourished” (p. 9). Furthermore, Haldane (op. cit.) shows that “A similar trend is discernible internationally:

the share of the top five largest banks in the assets of the largest 1000 banks has risen from around 8 percent in 1998 to double that in 2009” (p. 9).

The repeal of the 1933 Glass-Steagall Act in 1999 allowed the merging of commercial and investment banking, thereby enabling financial institutions to take off their balance sheet the loan portfolio and placing it with a subsidiary that was unregulated. In technical terms the repeal of the Act enabled the separation of loan origination from loan portfolio; thus the originate-and-distribute model. Indeed, financial institutions were able to use risk management in their attempt to dispose of their loan portfolio. Actually, risk aversion fell sharply. This was fostered by securitisation conducted largely by the subsidiaries and other investment banks. The securitisation has enhanced by slicing risk through repackaging subprime mortgages, and other forms of loans and assets, known as Collateralised Mortgage Obligations (CMOs), Collateralised Debt Obligations (CDOs) etc. Securitisation is a process through which financial institutions bundle a large number of loans, especially mortgages, to create securities, which are sold in the capital markets to financial investors, such as money market mutual funds and hedge funds. Financial institutions thereby earn fees and remove the loans from their own books, which enables them to avoid tying up their capital for the life of the loans. The investors receive the interest on the securities and capital payments from the borrowers. Mortgage-backed securities were considered to be riskier than other forms of securities in view of their repayments made largely by low-income households (Tett, 2009).

As a result of the securitisation process, shadow banking, an unregulated industry, developed, which grew very rapidly. By the time of the ‘great recession’ the US shadow banking system “grew in gross terms to be larger than the traditional banking sector” (King, 2010). In fact, by the early 1990s shadow banking matched in size the traditional banking and at the peak in mid-2008 it was double the size of traditional banking. The collapse of shadow banking occurred as short-term interest rates rose persistently, reaching a level above the long-term interest rates. Also, that made households unable to service their debt thereby eroding the profitability of shadow banks. As the losses on these mortgages and other toxic assets accumulated, banks lost trust between themselves, which led to the freezing of the interbank lending market in the second half of 2007. These problems further constrained the ability of the banking sector to lend to the real economy, thus deepening the recession. Bank failures ensued, which further eroded the ability of banks to lend. All this was accentuated during the course of 2008, especially so after the collapse of the Lehman Brothers in September 2008. The Lehman Brothers incident turned the liquidity crisis into a confidence crisis, causing panic in capital markets and a virtual freeze in global trade.¹ There was a widespread collapse of confidence in the banking systems in the industrialized world, especially so in the interbank market, and with the money markets becoming dysfunctional. The transmission mechanism of monetary policy itself was thereby disrupted. That led to an unprecedented and synchronized downturn in business and consumer confidence around the world; a significant drop in aggregate demand thereby ensued. A fully-fledged global credit crunch and stock market crash emerged, as interbank lending was effectively frozen on the fear that no bank was safe anymore.

Three other factors, the international financial imbalances, the monetary policy pursued at the time, and the role played by the credit rating agencies can be suggested as factors that helped to promote, rather than cause, the ‘great recession’. We discuss at length in Arestis and

1 Another important factor was the revelation at the time that the American Insurance Group (AIG), which had provided insurance for a large share of existing CDOs, especially mortgage-backed securities, was unable to deliver its contractual obligations.

Karakitsos (2011) the two of these factors, namely international imbalances and monetary policy. Briefly, the massive flows of capital into western financial markets, especially the US (essentially from China and other Asian surplus countries; see, for example, Bernanke, 2005), pushed down interest rates, which along with the low interest rate policy pursued by the Federal Reserve System (Fed) over the same period, encouraged risk-taking on an extraordinary scale, and enabled US households to live well beyond their means. Low interest rates at the same time helped to push up asset prices, especially house prices, thereby enabling the financial sector to explode. Banks expanded their balance sheets substantially.² The explosion of the banking sector enabled lending to households and businesses to expand substantially along with lending to other banks. The negative effect of greater inequality on spending power meant that ordinary families faced with a declining wage share became increasingly indebted. Such indebtedness relied on few if any tangible assets, the result of which was that the level of default risk in the economy rose substantially along with the fragility of the banking system.

We take the view, though, that although these factors were important, they were not the original cause of the ‘great recession’; they did have a role to play. Indeed, they accentuated the process of financial liberalization and financial innovation rather than being part of the cause of the crisis.³ We wish to argue further in this contribution that a third factor, the role played by the credit rating agencies over the period, should be added to the list of contributory factors. It is the case that the role of the credit rating agencies has been rather downplayed in the discussion of the ‘great recession’.

There is sufficient consensus by now that credit rating agencies contributed to the current financial crisis.⁴ The IMF (2010b) report suggests that credit rating agencies had exposed ‘some flaws in the system’ including overreliance on ratings. The complex structure of the CMO and CDO markets complicated the task of credit rating institutions, which erroneously assigned AAA-status to many worthless papers. In fact some 80 percent of the total value of CMOs and CDOs were given AAA credit rating, thereby treated as completely safe (Goodhart, 2009). Greenspan (2010) puts it more bluntly: “The venerated credit rating agencies bestowed ratings that implied Aaa smooth-sailing for many a highly toxic derivative product” (p. 13); and that “despite their decades of experience, the analysts of the credit rating agencies proved no more adept at anticipating the onset of the crisis than the investment community at large” (p. 12). The overstated credit ratings contributed to the growth of the CMO and CDO markets in the upswing but also to its downfall in the downswing.

It may very well be the case, though, that credit rating agencies got this assessment of the credit default wrong. Although there is no evidence of this proposition, it may very well be the case that insufficient competition amongst the credit rating agencies means that they are not beyond reproach (Goodhart, 2009, chapter 2).⁵ In terms of the US monetary policy makers, Greenspan (2010) admits, “We at the Federal Reserve were aware as early as 2000 of incidents

² The idea here is that loose monetary policy encourages a shift into riskier assets, which then get out of hand. This is the so-called ‘risk-taking channel’ of monetary policy (Borio and Zhu, 2008).

³ Reinhart and Rogoff (2009) demonstrate that the class of the bubble of August 2007 differs from earlier less serious bubbles in terms of their deflationary consequences. The difference is attributed to the degree of debt leverage in the financial sector, especially so when the maturity of debt is less than the maturity of the assets it funds.

⁴ Claims of this type directed at credit rating agencies also featured in previous crises, starting with the South East Asian crisis of 1997 (see, for example, Utzig, 2010).

⁵ We may note in passing that the number of credit rating agencies is only three: the American-based Moody’s and Standard & Poor’s and the European-based Fitch. Clearly this is an insufficient number for healthy competition.

of some highly irregular subprime mortgage underwriting practices. But regrettably we viewed it as a localized problem subject to standard prudential oversight, not the precursor of the securitized subprime mortgage bubble that was to arise several years later” (p. 7, Footnote 13). A policy debate has been triggered about the need to strengthen the regulatory framework for credit rating agencies; the G20 London agreement of April 2009 contains relevant regulatory provisions.

Two further relevant comments are in order. The first is that while credit rating agencies provide information on the audit quality, namely on the probability of default of financial products, they say nothing in terms of potential systemic risk. The latter being the danger of a chain reaction that emanates from a number of financial institutions faced with serious difficulties. It follows that while it may be rational for firms and investors to be guided by ratings in their investment decisions, they can destabilise the financial markets at a systemic level in the process. The second relevant comment on credit rating agencies concerns their role in the economy. This is to forecast the probability of default on the repayment period of the issuer of a debt liability. Their job is, therefore, relevant forecasting. The accuracy of their forecasts is clearly an important issue, which should be susceptible to ex post accountability. On this score there is no check on their forecasts since it is left to the credit rating agencies themselves what precisely to publish. Also, conflict of interests is another important feature of the credit rating agencies. They have been accused on this score in terms of their over optimism of their ratings of CMOs and CDOs and other securitized assets. In this context it is important to note that it is the issuers that pay the credit rating agencies, and not the investors. In fact, the larger credit rating agencies receive most of their revenues from the issuers they rate; and these fees were enhancing their revenues and profits substantially during the boom. Thereby creating potentially a serious conflict-of-interest case; this could very well distort upwards their ratings. Although reputation and competition might protect this upward bias, the super-normal profits earned and the fact that issuers seek out that credit rating agencies that provide the highest rating, “indicate(s) a prime facie case for bias” (Goodhart, 2009, p. 121).⁶

3. Economic Policy Implications

The reaction of economic-policy makers around the world in response to the financial crisis of August 2007, which was followed by a ‘fully-fledged’ crisis subsequently, was to initiate monetary and fiscal measures. The result of those measures was to contain a potentially ‘great depression’ to eventually a ‘great recession’. In fact, governments around the world did step in with their own balance sheets and managed to offset the massive deleveraging in the rest of the economic system. A global depression was thereby avoided. An unprecedented degree of international coordination emerged, helped greatly by the G20 deliberations, with the UK at the lead. The climax was reached at the April 2009 G20 meeting in London. El-Erian (2010) strongly suggests that “It was global coordination at its best” (p. 4), although the same author notes that “the actions were ‘correlated’ rather than ‘coordinated’” (p. 15). But while

⁶ The US Financial Crisis Inquiry Commission into the causes of the financial crisis witnessed revealing statements by former managers of one of the credit rating agencies. They testified that Wall Street bankers had forced them, especially over the period 2005-2007, to ascribe imperfectly and artificially high ratings of billions of dollars of mortgage related securitized assets. Furthermore, conclusive evidence has been produced to show that over the same period many of the mortgage loans were dubious. Direct warnings to credit rating agencies on the poor quality of those assets fell on deaf ears (see the New York Times, 26 September 2010, for a full report on both incidents).

those initial monetary and fiscal measures were successful, the post-‘great recession’ experience has been disappointing; for no sooner did that ‘success’ story become obvious, a new disappointing period evolved.

Developing countries rebounded very quickly in view of their stronger international reserve position, greater policy flexibility, smaller structural financial exposure and firm control of their banking sectors. Developed countries seemed to follow a similar pattern but that proved to be premature, especially so in the case of Europe and the US, where subpar growth has ensued with unemployment remaining high, as the predominant focus is on reducing budget deficits. The further danger is that emerging economies may also be adversely affected.

The obvious initial policy implication is that “price stability does not guarantee stability of the economy as a whole” (IMF, 2009 p. 5); see, also, Blanchard et al., 2010). IMF (2010a) goes a step further to suggest that financial stability in the form of macro prudential policies is the way forward. Indeed, the same publication suggests that if the current low interest rates were to produce excessive risk-taking or bubbles, these should be addressed through macro-prudential policies and not through the interest rate policy measure. IMF (2010d) suggests a macro-prudential approach to contain systemic effects of ‘too-important-to-fail’ institutions, including now non-bank institutions. Also, Bean et al. (2010) suggest that macro prudential policy is a better policy to prevent asset and credit bubbles than monetary policy; the latter “seems too weak an instrument reliably to moderate a credit/asset price boom without inflicting unacceptable collateral damage on activity” (p. 32). Macro prudential policy acts more directly on the source of the problem. At the same time, though, monetary and financial stability policies should be coordinated. Financial stability policy measures should “include capital requirements and buffers, forward-looking loss provisioning, liquidity ratios, and prudent collateral valuation” (IMF, 2010c, p. 3). Still, though, in this view price stability “should remain the primary objective of monetary policy” (p. 3); interestingly enough, though, the argument is not for price stability to be the single objective of economic policy. So the focus seems to be on systemic financial stability. All these changes, IMF (op. cit.) argues, “should be done in a way that preserves central bank independence” (p. 4). King (2009) also suggests that “price stability does not guarantee stability of the economy as a whole” and that “Inflation targeting is a necessary but not sufficient condition for stability in the economy as a whole” (p. 5; see, also Bean et al., 2010). The conclusion from this discussion is then that financial stability and monetary policy should be the responsibilities of the central bank. This means of course that central banks would have an added objective that of financial stability.

Macro prudential policy acts more directly on the source of the problem. At the same time, though, monetary and financial stability policies should be coordinated. Financial stability policy measures should “include capital requirements and buffers, forward-looking loss provisioning, liquidity ratios, and prudent collateral valuation” (IMF, 2010c, p. 3). Still, though, in this view price stability “should remain the primary objective of monetary policy” (p. 3); interestingly enough, though, the argument is not for price stability to be the single objective of economic policy. It is also suggested that “changes to central bank liquidity operations and broad crisis management frameworks are needed, including to address moral hazard. Changes to enhance the flexibility of central bank operational frameworks will improve the resilience of the system. Institutions and markets that are potential recipients of liquidity support in times of stress should be monitored and regulated” (p. 3). So the focus seems to be on systemic financial stability. All these changes, IMF (op. cit.) argues, “should be done in a way that preserves central bank independence” (p. 4). King (2009) also suggests that “price stability does not guarantee stability of the economy as a whole” and that “Inflation targeting is a necessary but not sufficient condition for stability in the economy as a whole” (p. 5; see, also Bean et al., 2010). The conclusion from this discussion is then that financial stability and monetary policy should be the responsibilities of the central bank. This means of course that central banks would have an added objective that of financial stability. Such an additional objective, though, raises the issue of how to incorporate financial stability in the loss function of the cen-

tral bank in view of the fact that it is impossible to measure such a variable. Blinder (2010) raises the issue and wonders “whether the right loss function is actually lexicographic, with financial stability logically prior to the other goals” (p. 4). This is a serious challenge for those central banks that use the ‘New Consensus Macroeconomics’ modeling framework (see, for example, Arestis, 2009).

We agree that monetary and financial stability policies should be coordinated. But we go further and argue that it is vital for full coordination of both policies with fiscal policy, along with discretion in applying them. Financial stability has attracted renewed interest and focus as an instrument of monetary policy. King (2009), for example, argues that “the instruments used to pursue financial stability are in need of sharpening and refining” (p. 5). It is true that financial stability has not been at the forefront of monetary policy to say the least. The belief in the efficiency of financial markets prevented a realistic and necessary approach to financial stability (IMF, 2010a). As a result, both the supporters of the New Consensus Macroeconomics framework and policymakers have ignored “the implications for systemic stability of financial market imperfections, including those stemming from international frictions, moral hazard and other distortions to incentives, such as externalities and herding” (IMF, *op. cit.*, p. 7). As a result potential systemic risk was ignored and financial regulation and supervision “were increasingly light-touch and reliant on self-correcting market forces” (IMF, *op. cit.*, p. 7); and, indeed, in the case of the ‘shadow banking’ it was completely absent.

The focus of financial stability should be on proper control of the financial sector so that it becomes socially and economically useful to the economy as a whole and to the productive economy in particular. Banks should serve the needs of their customers rather than provide short-term gains for shareholders and huge profits for themselves. In order to achieve these objectives a number of prerequisites should be in place. To begin with, the core function of banking should be re-stated. This should be to facilitate the allocation and deployment of economic resources over time and place to socially useful purposes. It should also be to maximise long-term financial and social returns under conditions of uncertainty. In order to achieve these objectives a number of reforms should be undertaken. The most important, perhaps, is the separation of commercial banking from investment banking. Commercial banking sits at the moment uncomfortably with the risky activities of the investment banking; and most commercial banks have moved into investment banking in search of quick profits. Separation then should allow investment banks to go bust, if necessary, thereby instilling greater discipline and avoiding moral hazard.

A second reform should be the break up of banks that are ‘too big to fail’. Allowing banks that are too big to fail creates moral hazard: banks pursuing high risk activities confident that the public will have to bail them if and when things go wrong. Also banks need to be broken up both to reduce costs and risks to the taxpayer, and also to improve the quality and range of services. A further reform is to tax the financial sector.

Probably the most important, and most complete set of proposals, is the ‘Volcker Rule’ that eventually became the 2010 Dodd-Frank Act. The ‘Volcker Rule’ states that “banks will no longer be allowed to own, invest, or sponsor hedge funds, private equity funds, or proprietary trading operations for their own profit, unrelated to serving their customers”. In short, the proposal “would restrict commercial banking organizations from certain proprietary and more speculative activities” (Volcker, 2010, p. 1). The important implication of all this is that reducing speculative activities “would be a significant measure to reduce risk” (Volcker, *op. cit.*, p. 1). This amounts to curbing the size and scope of activity of the largest US banks in an attempt to prevent future financial crises. The plan includes limits to the size of banks and restrictions on riskier trading. This is a way of reducing the vast US bank balance sheets built over the years. Also of tackling the contentious issue of the US financial system that is replete with institutions that are ‘too big to fail’ and have to be rescued by the authorities when crises emerge.

The plan, the biggest overhaul of US finance since the 1930s, contains three important constituent elements. The first is that size matters. No financial firm should be allowed to become 'too big to fail'. The risk-taking of these institutions is subsidised. Systemically important institutions take on unlimited risk in the knowledge that 'gains are private while the losses are socialised'. Consequently, a financial institution that it is too big to regulate and manage is 'a systematically dangerous institution'; such institution should not be allowed to grow. Indeed, the motto 'if you are too big to fail, you are too big to exist', has become a relevant and recent motto.

The second is essentially to eliminate proprietary investments (namely to prohibit banks that take insured deposits from running their own trading operations) and also ownership of hedge funds by banks. Proprietary trading refers to the amount of financial investments undertaken by banks with their own cash (and thus bearing the risk of trading losses), in addition to their traditional 'acceptance of deposits and provide loans' activity. Financial investments are held primarily because they provide more liquidity than loans since they could be readily sold if needed unlike loans. Over the last twenty years or so, however, this form of investment has increased substantially primarily because of their higher expected returns. This form of investment has also been used to create or invest in hedge funds. During the 'great recession' banks have suffered a great deal of losses in their proprietary investment and trading books. The purpose of eliminating proprietary investments is to avoid the potential for conflicts of interest when a bank is working on behalf of its customers and making its own investments. In this way, deposit-taking banks will not be able to engage in leveraged proprietary trading (i.e. using own funds in investments in search of excess returns), a highly profitable, but exceptionally risky form of business. Nor will they be allowed to own, invest in or sponsor hedge funds or private equity funds. Institutions, whose downside risk is publicly insured, either directly or indirectly, and because they can blackmail the country when they go down, should not undertake this kind of activity. Financial institutions should be limited to investing their customers' funds. In other words, these proposals forbid any bank holding deposits that are guaranteed by the government to operate hedge funds, private equity funds or trade on its own account.

The third element is that the financial sector must be restructured. There are viable small and medium-sized banks that did not fail by the subprime debacle. The big financial institutions serve no public purpose and they are dangerous. US should restore the protections that helped to secure safety under the 1933 Glass-Steagall Act.

After lengthy negotiations with the bank lobby the 'Volcker Rule' turned into the 2010 Dodd-Frank Act. The Act is designed to reduce the risk of systemic failure in the financial markets by improving federal oversight and preventing banks from excessive risk-taking. With this objective at the heart of the Act, deposit-taking banks are banned from proprietary trading and from owning more than a small proportion of hedge funds and private equity firms. However, financial institutions managed important concessions over the Volcker Rule. They include the right to continue owning hedge funds and private equity into which they can invest up to 3 percent of core capital. Banks can continue trading mostly derivatives. The concessions notwithstanding, derivatives will finally be regulated in the US. This is important in that there is always the danger that banks may ultimately not be forced to do their derivatives trading in entities separate from commercial banking. For it is the case that derivatives have been the source of huge risks, which necessitates careful regulation of them (see, for example, Reich, 2010). These measures are not expected to have a dramatic effect on the capital allocation of most banks. Goldman Sachs and Morgan Stanley might be the exception given their large proprietary investments in such funds.

The 2010 Dodd-Frank Act ends taxpayer bailouts. There will be no taxpayer bailouts in the future to cover the costs of any financial sector failure. The Act proposes standards for risk management, clearing and settlement activities, all designed to safeguard systemic institutions. The legislation grants government the power to wind down failing institutions if they threaten the financial system. A new 'orderly liquidation' authority, the Financial Stability Oversight

Council (FSOC) is created and chaired by the Treasury Secretary. Under this important provision, the new resolution authority enables the federal regulators to seize any financial company whose failure threatens the financial system; and, also, pay off secured creditors while imposing losses on shareholders and unsecured creditors. Although such resolution authority is in place, it only covers the banks; the new resolution covers all financial institutions. The new 'orderly liquidation' authority is, thus, equipped with the power to seize a failing 'systemically important' institution, thereby concerning itself with financial stability. Financial companies identified as systemically significant, would face stricter capital, leverage and liquidity constraints. They would also have to draw a 'living will' to describe how such financial entity would be broken up in the event of failure. Still, the government can seize and wind up a large financial institution if it poses risks to the financial system. Payments to creditors would be undertaken but recouped later from levies on the financial sector. The aim of this part of the law is to end implicit government guarantees to banks deemed 'too big to fail'.

The legislation also creates a bureau to oversee consumer finance, the Consumer Financial Protection Agency (CFPA), housed within the Fed but funded independently. It is also intended that CFPA will have complete independence from the Fed. The CFPA is given the power to regulate and consolidate consumer financial products, from credit cards to home loans. A further important aspect of the 2010 Dodd-Frank Act is the introduction of a new Office of Credit Ratings to supervise credit rating agencies. This supervision that falls under the Securities and Exchange Commission (SEC) will require Nationally Recognised Statistical Rating Organisations (NRSROs) to disclose their rating methodologies, thereby reducing conflicts of interest. In terms of securitisation, the Act requires sponsors and originators to retain at least 5 percent of the credit risk. Originators will have to disclose the details and the quality of the underlying assets.

The new law may not be quite the Glass-Steagall Act for it falls short of breaking banks into commercial and investment entities. Still, it is the most sweeping and wide-ranging overhaul of the US financial regulations since the 1930s. Not only does it ban proprietary trading but also limits bank investments in private equity and hedge funds, forcing them to disclose potential conflicts of interest to customers. It only allows financial institutions to keep a portion of the asset-backed securities they originate in order to sell. Still, the 2010 Dodd-Frank Act falls short of dictating to Wall Street what it can and cannot do. The bill does not break up big banks or ban completely the trading of derivatives. Nor does it significantly define and separate the confusing roles of financial regulators. It has effectively left to new regulatory bodies to decide on all these critical issues. Under the bill, a study would have to be completed within six months of passage. Then, a council of regulators would have to issue recommendations within nine months. That would be followed by a two-year phase-in period and three potential one-year extensions on a firm-by-firm basis.

A less comprehensive relevant proposal is the Basel III proposal. This has become the focus of the financial reform efforts of the G20 group, attempts to fix the shortcomings of an earlier revision, known as Basel II, which was initiated by lenders in the late 1990s and lowered capital requirements by as much as 29 percent for some banks. The new rules would tighten control of what goes into the banks' calculation of risk, redefine what counts as capital and impose higher charges against holdings, such as derivatives. In addition to defining capital, the group needs to determine three ratios before then: one on common equity as a percentage of risk-weighted assets; one in-

volving ‘core’ capital, which includes securities that could help a lender cover unexpected losses; and one on another form of capital, which incorporates a broader range of securities that would protect depositors and creditors in case of insolvency. Banks currently need to hold capital equal to a minimum of 8 percent of risk-weighted assets. Half of that must be ‘core’ capital and half of the latter needs to be common stock. The Basel committee might triple the common ratio requirement and double that of the ‘core’ capital. In addition, lower overall leverage ratio, countercyclical capital buffers and short-term liquidity buffers to cover temporary cash shortfalls, are included in Basle III. It is thereby hoped that all this new regulatory elements would help to revive confidence in the banking system.

The 27-member countries of the Basel Committee for Banking Supervision (BCBS) with the Group of Central Bank Governors and Heads of Supervision at their meeting on 12 September 2010 reached an agreement on the regulatory issues discussed above. The so-called ‘Basel III package’ is concerned with bank capital and liquidity standards. The new ruling, which is to be phased in from January 2013 with full implementation achieved only by January 2019, has only dealt with bank capital. It requires banks to hold 4.5 percent of ‘core’ capital to ‘risk-weighted assets’ (RWA) along with a ‘capital conservation buffer’ of 2.5 percent to RWA to be built in good times and be used in times of hardship. Banks whose capital falls within the buffer zone will face restrictions on paying dividends and discretionary bonuses. All in all, it brings eventually the total common equity requirements to 7 percent. The details of how and when the ‘buffer’ would be employed have not been finalised yet for the simple reason that this is to be set by the national authorities. Banks will also be required to hold a tier one capital ratio of 6 percent.⁷ An additional ‘buffer’ of up to 2.5 percent of tier one capital is also endorsed but the details are still to be worked out. The purpose of the ‘Basel III package’ is to provide sufficient equity that would be available to absorb losses in a crisis.

Global liquidity standards have also been introduced in the form of a Liquidity Coverage Ratio (LCR). This aims to ensure that internationally-active banks have up to 30 days to guard against a run on their wholesale liabilities, including secured funding. LCR is defined as the ratio of stock of high quality liquid assets to net cash outflows over a 30-day horizon, and it is required to be at least 100 percent. Eligible liquid assets include level 1 assets (cash, central bank reserves, and high-quality sovereign debt) and level 2 assets (high-quality corporate and covered bonds of nonzero weighted sovereign debt subject to haircut and a cap). It will be implemented in January 2015 after an observation period beginning in 2011. It should be noted, though, that not much progress has been made on developing a macro-prudential approach. This is needed to dampen the tendency of financial institutions to behave procyclically and to properly account for the systemic risks posed by individual financial institutions.

With this agreement the BCBS committee has completed most of its work, on a package reform, which was discussed, and approved in principle, at the G20 meeting in November 2010. The timetable is a victory for the banks, which gives them longer to earn profits to offset against losses accumulated during the ‘great recession’ and in the

⁷ Tier one capital includes common equity and other qualifying financial instruments based on stricter criteria, and is a measure of financial strength.

process tax advantages emerge. The new capital ratios are lower than they might have been and also they are not to be fully implemented until 2019. This long phase-in period seems to have been a concession to small banks, especially in Germany. These are the banks that will struggle with the new rules presumably because of undercapitalisation. But, then, surely if banks are undercapitalised they should not wait for nearly a decade to sort out this particular problem.

Nor does Basel III address the ‘too big to fail’ syndrome. The new rules do not provide a firm solution to the authorities’ conundrum in the case of financial and economic turmoil in terms of their decision to accept it and let institutions to fail or inject tax-payer money to help them. A further problem concerns the definition of the capital ratio. It is defined in relation to RWA, not to total assets. Clearly this implies that the ratio of capital to RWA is smaller than the ratio of capital to total assets. The leverage ratio refers of course to the latter definition, so that in effect high leverage ratio is possible. The further implication being that toxic leverage is highly probable, so that when the RWA is a small proportion of total assets, then the exposure of the banking sector to risk would be very high indeed. Clearly, then, Basel III has failed to correct the mechanism through which the main cause of the ‘great recession’, as discussed above, emerged. Under such circumstances it should not be surprising for another similar crisis to take place. All in all, and given the key role of Basel III in the global regulatory system, it would appear that financial stability remains unresolved and elusive.

4. Summary and Conclusions

We have argued in this paper that the main causes of the ‘great recession’ were the income redistribution from wage earners to the financial sector along with the excessive liquidity that financed a series of bubbles in the 2000s. Income inequality created the conditions under which the poorer elements of society could not keep up their living standards without becoming over-indebted. The creation of excessive liquidity was made possible through financial liberalization and financial innovation. The ample availability of credit enabled households to live beyond their means for as long as there was a promise that they can make up for the loss of their income through capital gains in the equity market (internet bubble) and subsequently in the housing market. There were also contributory factors: the international imbalances, mainly due to the growth of China; the monetary policy pursued by countries over the period leading to the crisis; and the role played by the credit rating agencies.

The clear policy implication is that price stability does not guarantee stability of the economy as a whole. A consensus is emerging that financial stability in the form of macro prudential policies is the way forward. In this respect, two main policy initiatives have been put forward to ensure the avoidance of future crises. In the US, the ambitious Volcker Rule has been watered down to the Dodd-Frank Act. Internationally, Basel III has been proposed to deter the international contagion of future crises. Both measures have been diluted and, more importantly, they have been postponed by very successful bank lobbying. In the meantime, central banks, notably in the US and the UK, have been boosting liquidity in an attempt to halt the deleveraging of households by causing a rally in equities and other risky assets. This liquidity, along with the huge public debt in many industrialized countries, raises the risk of another bust in risky assets before the new regulations had a chance of being applied.

With the US ‘quantitative easing’ policies, a second bubble in equities is in the making. The US liquidity is also channeled to the rest of the world through a lower

dollar. The thrust for regulation of the financial system has already pushed financial institutions to investing in non-regulated industries, such as commodities and shipping. The surge of commodities has made them into another bubble, which is already bigger in size than in 2008. As the liquidity is still largely intact and as risk appetite is returning the bubbles in commodities and stocks will likely grow even bigger. But the Fed will be forced to drain that liquidity and hiking interest rates once growth exceeds potential and persists long enough to eliminate the spare capacity in the economy. When these conditions are fulfilled core inflation will creep up and the Fed will tighten monetary policy. This will burst the new bubbles in equities and commodities and the debt-deflation process will re-emerge with vengeance. The new recession will likely be worse than that of 2008-09. It is clear that the world we live in is effectively unstable and will remain so until central banks cease their attempts to restore the previous unsustainable level of asset prices and undertake the task of promoting an orderly deleverage of the system to normal levels. Financial stability should thereby be put in place immediately and properly. It is only then the bubble era will end.

References

- Arestis, P. (2009), "New Consensus Macroeconomics and Keynesian Critique", in Hein, E., Niechoj, T. and Stockhammer, E. (eds.), *Macroeconomic Policies on Shaky Foundations – Whither Mainstream Economics?*, Marburg: Metropolis, Verlag.
- Arestis, P. and Karakitsos, E. (2010a), "Subprime Mortgage Market and Current Financial Crisis", in P. Arestis, P. Mooslechner and K. Wagner (eds.), *Housing Market Challenges in Europe and the United States*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Arestis, P. and Karakitsos, E. (2010b), *The Post 'Great Recession' US Economy: Implications for Financial Markets and the Economy*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Arestis, P. and Karakitsos, E. (2011), "Current Crisis in the US and Economic Policy Implications", in P. Arestis, R. Sobreira, and J.L. Oreiro (eds.), *The Recent Financial Crisis, Financial Regulation and Global Impact*, Volume 2, *An Assessment of the Global Impact of the Financial Crisis*, Forthcoming.
- Bean, C., Panstian, M., Penalver, A. and Taylor, T. (2010), "Monetary Policy After the Fall", *Federal Reserve Bank of Kansas City Annual Conference*, 28 August, Jackson Hole: Wyoming.
- Bernanke, B.S. (2005), "The Global Saving Glut and the US Current Account Deficit", *Sandridge Lecture*, Richmond, Virginia: Virginia Association of Economics, 10 March.
- Blanchard, O., Dell'Ariccia, G. and Mauro, P. (2010), "Rethinking Macroeconomic Policy", *IMF Staff Position Note, SPN/10/03*, Washington, USA: International Monetary Fund.
- Blinder, A.S. (2010), "Commentary: Rethinking Monetary Policy in Light of the Crisis", *Federal Reserve Bank of Kansas City Annual Conference*, 28 August, Jackson Hole: Wyoming.
- Borio, C. and Zhu, H. (2008), "Capital Regulation, Risk-Taking and Monetary Policy: A Missing Link in the Transmission Mechanism", *BIS Working Paper No. 268*, Monetary and Economic Department, Basel, Switzerland: Bank for International Settlements.
- El-Erian, M.A. (2010), "Navigating the New Normal in Industrial Countries", Per Jacobson Foundation Lecture, October 2010. Available at: <http://www.imf.org/external/np/speeches/2010/101010.htm>
- Goodhart, C.A.E. (2009), *The Regulatory Response to the Financial Crisis*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

- Greenspan, A. (2010), "The Crisis". Available at: http://www.brookings.edu/~media/Files/Programs/ES/BPEA/2010_spring_bpea_papers/spring2010_greenspan.pdf
- Haldane, A.G. (2010), "The \$100 Billion Question", Speech at the Institute of Regulation & Risk, North Asia (IRRNA), Hong Kong, 30 March 2010. Available at: <http://www.bankofengland.co.uk/publications/speeches/2010/speech433.pdf>
- IMF (2009), *World Economic Outlook*, October 2009, Washington D.C.: International Monetary Fund. Available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/index.htm>
- IMF (2010a), "Central Banking Lessons from the Crisis", *Monetary and Capital Markets Department*, 27 May 2010, Washington D.C.: International Monetary Fund.
- IMF (2010b), *World Economic Outlook*, October 2010, Washington D.C.: International Monetary Fund. Available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/index.htm>
- IMF (2010c), "Shaping the New Financial System", *IMF Staff Position Note*, SPN/10/15, Monetary and Capital Markets Department, 3 October, Washington D.C.: International Monetary Fund. Available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/spn/2010/spn1015.pdf>
- IMF (2010d), *Global Financial Stability Report: Sovereigns, Funding, and Systemic Liquidity*, October 2010, Washington D.C.: International Monetary Fund. Available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2010/02/index.htm>
- King, M. (2009), Speech at the Lord Mayor's Banquet for Bankers and Merchants of the City of London at the Mansion House, 17 June 2009. Available at: <http://www.bankofengland.co.uk/publications/speeches/2009/speech394.pdf>
- King, M. (2010), "Banking: From Bagehot to Basel, and Back Again", The Second Bagehot Lecture, Buttonwood Gathering, New York City, 25 October. Available at: <http://www.bankofengland.co.uk/publications/speeches/2010/speech455.pdf>
- Lawrence, M., Bernstein, J. and Shierholz, H. (2009), *The State of Working America 2008/2009*, Economic Policy Institute, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Philippon, T. and Reshef, A. (2009), "Wages and Human Capital in the U.S. Financial Industry: 1909-2006", *NBER Working Paper No. 14644*, Washington D.C.: National Bureau of Economics Research.
- Reich, R. (2010), "The Senate Finance Bill Merits Two Cheers", *Financial Times*, 24 May.
- Reinhart, C. and Rogoff, K.S. (2009), *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton: Princeton University Press.
- Tett, G. (2009), *Fool's Gold: How Unrestrained Greed Corrupted a Dream, Shattered Global Markets and Unleashed a Catastrophe*, Simon & Schuster: London.
- Utzig, S. (2010), "The Financial crisis and the Regulation of Credit Rating Agencies: A European Banking Perspective", *ADB Working Paper Series*, No. 188, January, Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1592834
- Volcker, P. (2010), "Testimony to the Senate Banking Committee", *Written Testimony*, 2 February.

Ο Αντίκτυπος της Οικονομικής Κρίσης στις Αναπτυσσόμενες Χώρες

Λεωνίδας Βατικιώτης¹

1.,

Εισαγωγή

Στην εργασία που ακολουθεί θα διερευνηθούν οι επιπτώσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε το 2008, με επίκεντρο την αμερικανική αγορά ακινήτων.

Αρχικά θα ορισθεί ποιες είναι οι αναπτυσσόμενες χώρες και θα δοθούν σε αδρές γραμμές το περίγραμμα και οι βασικές αιτίες της τρέχουσας κρίσης.

Στη συνέχεια θα εξετασθεί ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες υπό τα ακόλουθα έξι κριτήρια: Πρώτο, την εξέλιξη των άμεσων ξένων επενδύσεων, δεύτερο, τη ροή των μεταναστευτικών εμβασμάτων, τρίτο, την τιμή των βασικών εμπορευμάτων που αποτελούν το σημαντικότερο είδος εξαγωγών πολλών αναπτυσσόμενων χωρών, τέταρτο, το ύψος της διεθνούς βοήθειας, πέμπτο, το υψηλό επίπεδο οικονομικών ανταλλαγών που είχαν οι αναπτυσσόμενες χώρες με ανεπτυγμένες που βρίσκονται στο επίκεντρο της κρίσης και τέλος, τις αναθεωρήσεις που σημειώθηκαν ή είναι υπό εξέλιξη στην εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική⁸.

Τέλος, θα υποστηριχθεί η άποψη πως παρότι οι επιπτώσεις της κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες δεν ήταν τόσο εμφανείς, όσο ήταν για παράδειγμα στις περιφερειακές χώρες της ευρωζώνης, υπήρξαν σημαντικές και πολύ πιο καθοριστικές θα αποδειχθούν μακροπρόθεσμα. Οι επιπτώσεις επιμερίστηκαν με άνισο τρόπο στις αναπτυσσόμενες χώρες. Αρνητικές αποδείχθηκαν για όσες χώρες ζούσαν ήδη στις παρυφές του διεθνούς καταμερισμού και στις πιο ευάλωτες κοινωνικές και εισοδηματικές κατηγορίες. Καταλυτικά σε αυτή την κατεύθυνση λειτούργησαν οι κατευθύνσεις περικοπής δημοσίων δαπανών και λιτότητας που υπαγορεύτηκαν από διεθνείς οργανισμούς όπως το ΔΝΤ ή το G20.

1. Ποιες είναι οι αναπτυσσόμενες χώρες;

Στις αναπτυσσόμενες χώρες με βάση την πρακτική όλων των διεθνών οργανισμών (ΟΗΕ, ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, κ.α.) συμπεριλαμβάνονται κατά βάση όσες χώρες δεν εντάσσονται στις ανεπτυγμένες, όπου ανήκει η Δυτική Ευρώπη, η Βόρεια Αμερική (ΗΠΑ, Καναδάς) και από την Ασία η Ιαπωνία, η Νότια Κορέα, Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία. Το 2008 συμπεριλαμβάνονταν σε αυτή την ομάδα 145 χώρες, ενώ το 2009 ήταν 144. Οι τελευταίες χώρες που για ποικίλους λόγους (οικονομικούς και πολιτικούς) εξήλθαν της λίστας των αναπτυσσόμενων ήταν: Κροατία, Ισημερινή Γουινέα, Ουγγαρία, Ομάν και Σλοβακία.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ισχυρότερο γνώρισμα των «αναπτυσσόμενων χωρών» είναι η ανομοιογένειά τους, καθώς στην ομάδα περιλαμβάνονται πολλές χώρες με μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Οι διαφορές ξεκινούν από το κατά κεφαλήν εισόδημα και το επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης και φθάνουν μέχρι την ιστορία τους και το διαφορετικό επίπεδο εσωτερικής συνοχής τους. Για να ξεπερασθούν αυτές οι διαφορές η πιο πρόσφορη διάκριση ξεχωρίζει τις αναπτυσσόμενες χώρες, που φιλοξενούν το 84% του ανθρώπινου πληθυσμού σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκει η Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, η Τουρκία και η Κεντρική

⁸ Τα κριτήρια που χρησιμοποιούμε για να αξιολογήσουμε τις επιπτώσεις της κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες χρησιμοποιήθηκαν κατά ένα μέρος και μεταξύ άλλων από προγενέστερες εργασίες (McCulloch, N. and Summer, A, 2009, επίσης: ODI, 2008).

Ασία (7% του πληθυσμού) και στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνεται ο Τρίτος Κόσμος ή Νότος (77%).

Αντιστρόφως ανάλογη της κατανομής του παγκόσμιου πληθυσμού μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων είναι η συγκέντρωση του παγκόσμιου πλούτου με τις ανεπτυγμένες χώρες να συγκεντρώνουν το 2006 το 76% του παγκόσμιου ΑΕΠ (και το 16% του παγκόσμιου πληθυσμού) και τις αναπτυσσόμενες το 24% του παγκόσμιου ΑΕΠ (και το 84% του πληθυσμού), εκ των οποίων Κεντρική και Ανατολική Ασία, Τουρκία και Κεντρική Ασία το 5% και ο Τρίτος Κόσμος το υπόλοιπο 19%.

2. Η κρίση στην αμερικανική αγορά ακινήτων

Η κρίση που ξέσπασε το 2008 στην αμερικανική αγορά ακινήτων, με αφορμή τη χρεοκοπία της επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers, δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία, παρά την σφοδρότητά της. Οι ρίζες της εντοπίζονται στην κρίση της δεκαετίας του '70, με αφορμή την οποία έλαβαν τέλος τα λεγόμενα τριάντα ένδοξα χρόνια ορμητικής μεταπολεμικής ανάπτυξης. Η κρίση του '70 ήταν κρίση πτώσης του ποσοστού κέρδους που στη βάση της τόσο διεθνώς (Shaikh, 1999) όσο και στην Ελλάδα (Μανιάτης, κ.α., 1999) είχε την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Εκφράστηκε δε ως κρίση υπερσυσσώρευσης. Ειδικότερα, η κρίση προκλήθηκε από την υποκατάσταση ζωντανής εργασίας από νεκρή, ως αποτέλεσμα του ενδο-καπιταλιστικού ανταγωνισμού και της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας.

Η κρίση του '73-'75 ξεπεράστηκε προσωρινά χάρη στην ενεργοποίηση των αντεπιδρώ-ντων αιτιών (Μαρξ, 1978) που περιλαμβάνουν: άνοδο του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, συμπίεση του μισθού της εργασίας κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης, μείωση της αξίας του σταθερού κεφαλαίου, αύξηση του πληθυσμού, αξιοποίηση του εξωτερικού εμπορίου και διεύρυνση της μετοχικής βάσης. Ειδικότερα όμως την περίοδο που ξεκίνησε την δεκαετία του '80 αξιοποιήθηκαν στην κατεύθυνση εξόδου από την κρίση και σε πρωτοφανή βαθμό τα ακόλουθα πολιτικά εργαλεία: Πρώτο, η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού όπως ξεκίνησε στην Αγγλία και τις ΗΠΑ με την εκλογική νίκη των Ρέιγκαν και Θάτσερ που ως απώτερο στόχο είχε την αφαίρεση των εργατικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και την αναδιανομή, παρά τη δημιουργία πλούτου και εισοδήματος (Χάρβεϊ Ντ., 2007). Δεύτερο, την επέκταση της καταναλωτικής πίστης, η οποία οδήγησε στο φαινόμενο της χρηματιστικοποίησης που ήρθε να καλύψει το κενό στην ενεργό ζήτηση που προκάλεσαν τα προγράμματα λιτότητας (Lapavistas, 2009). Και, τρίτο, το αντιφατικό σε κάθε περίπτωση φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, όπως κατέστη δυνατό με τις κοσμοϊστορικής σημασίας αλλαγές του 1989 – 1991 (Hirst, P. & Thompson, G., 2000).

Με τη χρήση των παραπάνω μεθόδων η κρίση του '70 ποτέ δεν έλαβε την βίαιη μορφή που πήρε η Μεγάλη Κρίση του '30, ποτέ όμως δεν ξεπεράστηκε και ουσιαστικά. Προς επίρ-ρωση το γεγονός ότι ποτέ από το 1970 μέχρι σήμερα σε ΗΠΑ, ΕΕ και Ιαπωνία οι ρυθμοί μεγέ-θυνσης της οικονομίας ή το ποσοστό κέρδους δεν έχουν φθάσει τα επίπεδα της μεταπολεμικής εποχής (Brenner, 2009). Το τίμημα είναι να έχουμε εισέλθει σε μια περίοδο αλλεπάλληλων κρίσεων με σημαντικότερες από αυτές την κρίση εξωτερικού χρέους των λατινοαμερικανικών χωρών στις αρχές του '80, την ύφεση του '90-91, την κρίση της Νοτιοανατολικής Ασίας που επεκτάθηκε στη συνέχεια στην Βραζιλία, τη Ρωσία κ.α. το '97-98, την κρίση της Αργεντινής το 2001 και τέλος την κρίση της λεγόμενης Νέας Οικονομίας το 2000-2001, οπότε και τέθη-καν τα θεμέλια για την πρόσφατη κρίση. Συγκεκριμένα, η πτώση των επιτοκίων που ακολού-θησε την κατάρρευση της φούσκας των νέων τεχνολογιών οδήγησε τη ρευστότητα στην αγορά κατοικίας με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια καινούργια φούσκα, η οποία και έσκασε το 2008, με αφορμή τη χρεοκοπία της Lehman Brothers.

Σήμερα η κρίση στεγαστικής πίστης που ξέσπασε το Νοέμβριο του 2008 βρίσκεται στην πέμπτη της φάση, έχοντας μετεξελιχθεί σε έναν παγκόσμιο νομισματικό πόλεμο χωρίς μάλιστα να διαφαίνεται η δυνατότητα γεφύρωσης των αντιθέσεων, όπως φάνηκε και από τη σύνοδο κορυφής των 20 πλουσιότερων χωρών του πλανήτη στην πρωτεύουσα της Νότιας Κορέας, στις 12 και 13 Νοέμβριο 2010. Η δεύτερη φάση περιλάμβανε την μετεξέλιξή της σε χρηματο-

πιστωτική με αποτέλεσμα την χρεοκοπία δεκάδων τραπεζών σε ΗΠΑ και Ευρώπη, η τρίτη το πέραςμα της στην πραγματική οικονομία με αποτέλεσμα την πτώση της καταναλωτικής ζήτησης, το κλείσιμο παραγωγικών επιχειρήσεων και την αύξηση της ανεργίας και η τέταρτη φάση περιελάμβανε την μετατροπή της κρίσης σε κρίση δημοσίου χρέους, ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των κρατών να σώσουν τον ιδιωτικό τομέα και ειδικότερα τις τράπεζες από τη χρεοκοπία, μέσω γενναιόδωρων χρηματοδοτικών προγραμμάτων.

3. Επιπτώσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες

Άμεσες συνέπειες στις αναπτυσσόμενες χώρες δεν είχε η κρίση που εμφανίστηκε το 2008, με μοναδική εξαίρεση την κρίση του αραβικού εμιράτου του Ντουμπάι (ένα ιδιόμορφο σε κάθε περίπτωση κράτος) που ξέσπασε το Νοέμβριο του 2009 και γρήγορα όμως ρυθμίστηκε με μια αναδιάρθρωση χρέους, χωρίς να προκαλέσει αλυσιδωτές αντιδράσεις. Ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό της Τριάδας απέτρεψε την μετάδοσή της στην περιφέρεια. Ως αποτέλεσμα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ στις αναπτυσσόμενες χώρες κινούνται σε πολύ ανώτερα επίπεδα από τους ρυθμούς των ανεπτυγμένων. Το γεγονός δε ότι τις προηγούμενες δεκαετίες του '80 και του '90 τα σημαντικότερα οικονομικά κέντρα του Νότου δοκιμάστηκαν από εξαιρετικά επώδυνες κοινωνικά κρίσεις (δημόσιου χρέους, εξωτερικού ισοζυγίου, κ.α.), τούς έδινε τώρα τη δυνατότητα να παρακολουθούν την κρίση από μια απόσταση ασφαλείας.

Η εκτίμηση ότι η κρίση δημοσίου χρέους αποτελεί μια υπόθεση αυστηρά των ανεπτυγμένων χωρών φαίνεται από το γεγονός ότι το δημόσιο εξωτερικό χρέος της Ισπανίας (318 δις. δολ.) και της Γαλλίας (1,2 τρις. δολ.), συνολικά 1,518 τρις. δολ. υπερβαίνει το δημόσιο εξωτερικό χρέος όλων των ανεπτυγμένων κρατών που ανέρχεται σε 1,5 τρις. δολ. (Toussaint, 2010a)! Η εικόνα δεν ανατρέπεται ούτε και αν εξετάσουμε το εξωτερικό χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ. Αρκεί να αναφέρουμε ότι το συνολικό (δημόσιο και ιδιωτικό, δηλαδή) εξωτερικό χρέος της Λατινικής Αμερικής είναι μόλις 40% του ΑΕΠ της, όταν το αντίστοιχο μέγεθος της Ισπανίας είναι 169% του ΑΕΠ, της Πορτογαλίας 233%, της Αγγλίας 400% και της Ιρλανδίας 1.100% του ΑΕΠ.

Πίνακας 1: Ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ

	2008	2009	2010 (προβλ.)	2011 (προβλ.)
Παγκόσμια παραγωγή	2,80%	-0,60%	4,80%	4,20%
Ανεπτυγμένες οικονομίες	0,20%	-3,20%	2,70%	2,20%
ΗΠΑ	0%	-2,60%	2,60%	2,30%
Καναδάς	0,50%	-2,50%	3,10%	2,70%
Ευρωζώνη	0,50%	-4,10%	1,70%	1,50%
Αγγλία	-0,10%	-4,90%	1,70%	2,00%
Ιαπωνία	-1,20%	-5,20%	2,80%	1,50%
Αναπτυσσόμενες χώρες	6%	2,50%	7,10%	6,40%
Κεντρική και Ανατ. Ευρώπη	3%	-3,60%	3,70%	3,10%
Ρωσσία	5,20%	-7,90%	4%	4,30%
Κίνα	9,60%	9,10%	10,50%	9,60%
Ινδία	6,40%	5,70%	9,70%	8,40%

Λατ. Αμερική και Καραϊβική	4,30%	-1,70%	5,70%	4%
Βραζιλία	5,10%	-0,20%	7,50%	4,10%
Μ. Ανατολή και Β. Αφρική	5%	2%	4,10%	5,10%
Υποσαχάρια Αφρική	5,50%	2,60%	5,00%	5,50%

Πηγή: IMF, World Economic Outlook, October 2010.

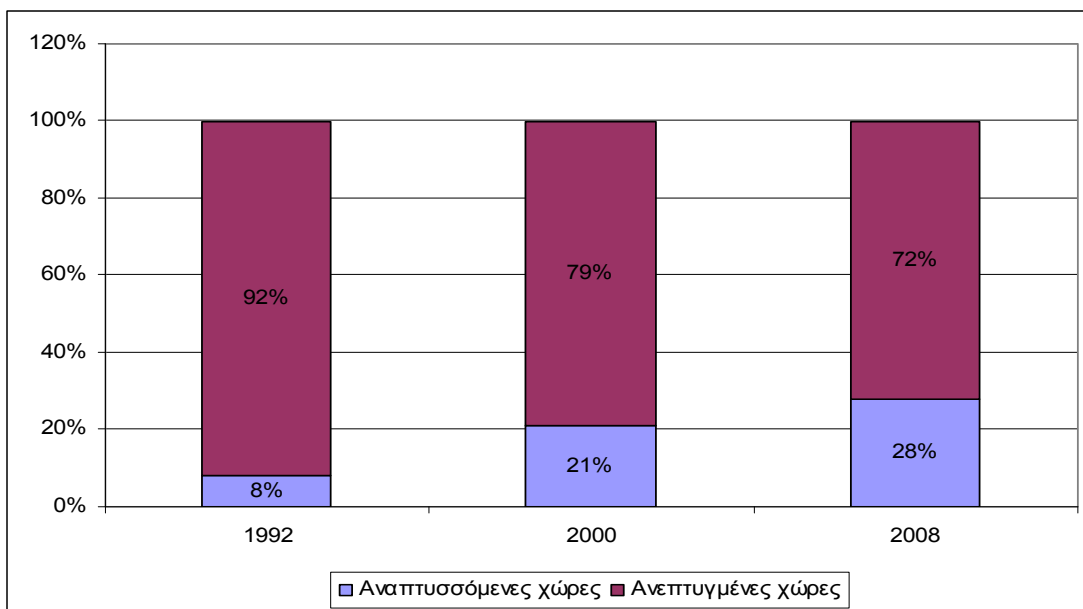
Ενδεικτικό στοιχείο για την εκτίμηση πως δεν επηρεάστηκαν άμεσα οι αναπτυσσόμενες χώρες αποτελεί επίσης και το γεγονός ότι μεταξύ 24 Απρίλη και 24 Μάη πέντε αξιολογήσεις αναπτυσσόμενων χωρών (Αζερμπαϊτζάν, Βολιβία, Νικαράγουα, Παναμάς και Ουκρανία) κατέληξαν σε αναβαθμίσεις και καμία σε υποβάθμιση. Ενώ το 12μηνο που έληξε τον Μάη παρατηρήθηκαν 22 αναβαθμίσεις και 4 υποβαθμίσεις (IBRD, 2010). Επίσης το γεγονός ότι οι επιπτώσεις έτσι από την πλημμυρίδα εκδόσεων κρατικών ομολόγων των αναπτυγμένων χωρών (οι εκδόσεις από ΗΠΑ, ευρωζώνη και Ιαπωνία το 2009 ήταν πενταπλάσιες από τις εκδόσεις του 2006!) δεν απέβησαν καταστροφικές για τις αναπτυσσόμενες υπό την έννοια να προκαλέσουν σημαντική έλλειψη ρευστού.

Παρόλα αυτά δεν θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστες. Οι «διάυλοι» μέσω των οποίων επηρεάστηκαν, σε ποικίλο βαθμό, οι αναπτυσσόμενες χώρες περιλαμβάνουν: τις άμεσες ξένες επενδύσεις, τα μεταναστευτικά εμβάσματα, την τιμή των βασικών εμπορευμάτων που κατά κύριο λόγο εξάγουν, την εξέλιξη της διεθνούς αναπτυξιακής βοήθειας και τις οικονομικές σχέσεις που ήδη διατηρούσαν με ανεπτυγμένες χώρες οι οποίες βρέθηκαν στο επίκεντρο της κρίσης. Τέλος, η κρίση αποτέλεσε αφορμή για την αλλαγή της οικονομικής πολιτικής στις αναπτυσσόμενες χώρες στην κατεύθυνση μείωσης των ελλειμμάτων.

3.1 Άμεσες ξένες επενδύσεις

Το 2008 και το 2009 κάθε λογής Άμεσες Ξένες Επενδύσεις (επενδύσεις χαρτοφυλακίου, ενδο-εταιρικά δάνεια, επανεπενδυμένα κέρδη, κ.α.) μειώθηκαν κατά 16% και 37% αντίστοιχα, φθάνοντας τα 1,1 τρις. δολ. (UNCTAD, 2010) Το 2010 αναμένεται να αυξηθούν στα 1,2 τρις. δολ., ενώ και για τα επόμενα δύο χρόνια προβλέπεται να αυξηθούν και να φθάσουν 1,3 – 1,5 τρις. για το 2011 και 1,6 – 2,0 τρις. δολ. για το 2012, οπότε εκτιμάται να αγγίξουν ξανά τα επίπεδα πριν την κρίση. Στο σύνολο των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (ΑΞΕ) οι ροές προς τις αναπτυσσόμενες χώρες που αντιπροσωπεύουν το ήμισυ περίπου της συνολικής αξίας μειώθηκαν με μικρότερο ρυθμό από ότι οι ροές προς τις ανεπτυγμένες χώρες. Στον βαθμό που αυτή η τάση θα συνεχισθεί, όπως προβλέπεται, η επαναφορά στα επίπεδα προ της κρίσης αναμένεται να βρει τις αναπτυσσόμενες χώρες να απορροφούν περισσότερες ΑΞΕ, σε συνολική αξία. Αυτή η τάση αντανάκλα τη διεύρυνση του μεριδίου των ΑΞΕ που προέρχονται από αναπτυσσόμενες χώρες και επενδύονται ξανά σε αναπτυσσόμενες χώρες.

Διάγραμμα 1: Εθνική προέλευση πολυεθνικών επιχειρήσεων.

Πηγή: UNCTAD, World Investment Report, 2010

Το αυξημένο ειδικό βάρος που έχουν στην παγκόσμια οικονομία οι οικονομίες του Νότου φαίνεται καθαρά στην εθνική προέλευση των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Παρότι η κυριαρχία της Τριάδας δεν αμφισβητείται με κανέναν τρόπο, ούτε πρόκειται να συμβεί στο μέλλον, οι πολυεθνικές που προέρχονται από αναπτυσσόμενες χώρες καταλαμβάνουν ένα ολοένα αυξανόμενο μερίδιο στο σύνολο των πολυεθνικών επιχειρήσεων, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1. Το ίδιο συμπέρασμα υπογραμμίζει η παρουσία 124 πολυεθνικών αναπτυσσόμενων χωρών στη λίστα των 500 μεγαλύτερων επιχειρήσεων του κόσμου και 18 στις 100 κορυφαίες θέσεις της εφημερίδας Financial Times με βάση την κεφαλαιοποίησή τους στις 31 Μάρτη 2010 και επίσης η παρουσία 85 πολυεθνικών αναπτυσσόμενων χωρών στη λίστα των 500 του περιοδικού Fortune και 15 απ' αυτών στις πρώτες 100 θέσεις, με βάση τα έσοδα του 2009. Ενδεικτικό ακόμη στοιχείο για το αυξημένο ειδικό βάρος της ομάδας BRIC (Βραζιλία, Ρωσία, Ινδία και Κίνα) αποτελεί και το ότι από αυτές τις χώρες προέρχεται το 9% των ΞΑΕ, όταν πριν δέκα χρόνια το μερίδιό τους ήταν μικρότερο και από 1%.

Συμπερασματικά οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης στη ροή ΑΞΕ προς τις αναπτυσσόμενες χώρες αναμένεται να ξεπερασθούν γρήγορα λόγω της τάσης σχετικής οικονομικής ολοκλήρωσης των εν λόγω χωρών, που έχει ως αποτέλεσμα αργά μεν αλλά σταθερά τα τελευταία χρόνια να αναβαθμίζεται το ειδικό τους βάρος στην παγκόσμια οικονομία. Πρόκειται δε για μια τάση (η άνοδος του ειδικού βάρους των αναπτυσσόμενων στην παγκόσμια οικονομία) που δεν ισχύει για όλες τις χώρες, αλλά ως κινητήρια δύναμη έχει σχεδόν αποκλειστικά την υποομάδα των BRIC (Βραζιλία, Ρωσία, Ινδία, Κίνα), χωρίς δηλαδή τα ευεργετικά της αποτελέσματα να διαχέονται σε άλλες χώρες της ομάδας των αναπτυσσόμενων.

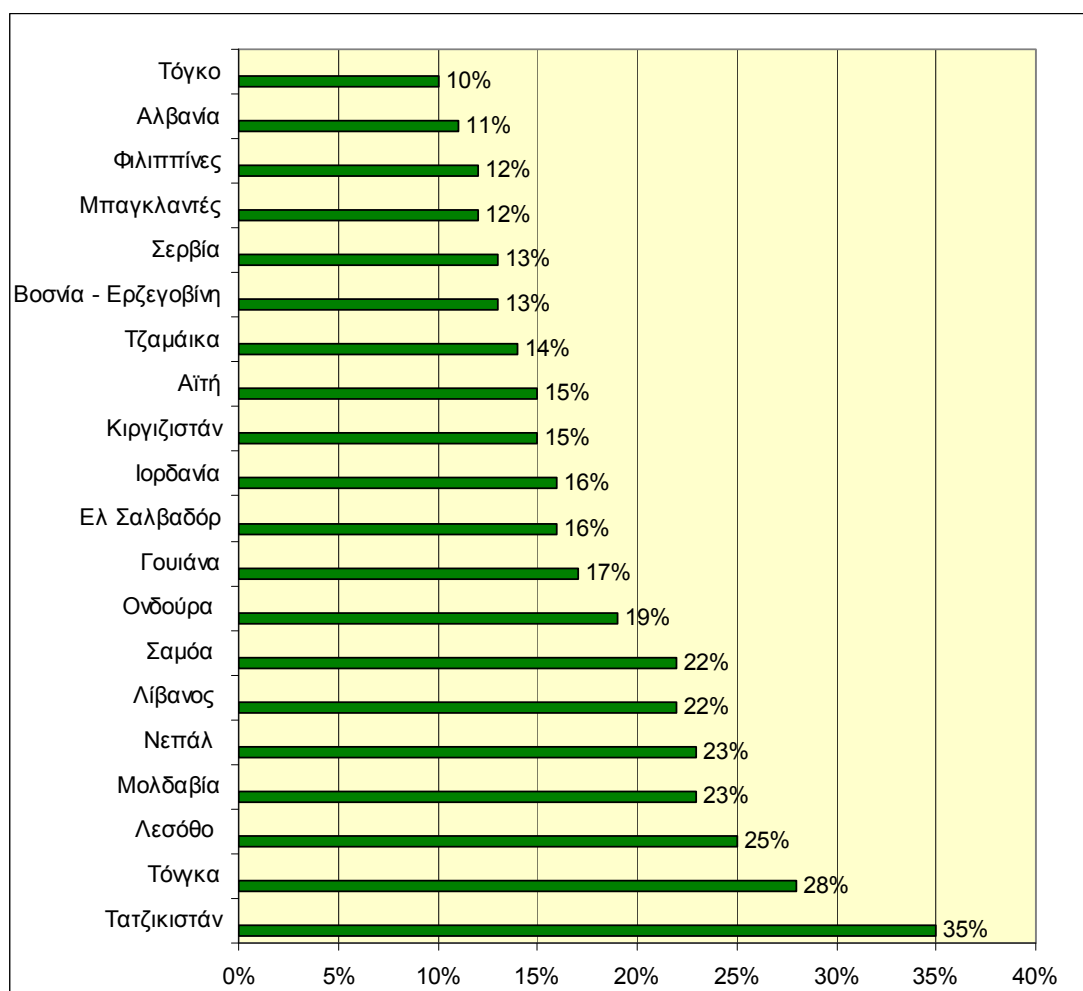
3.2 Μεταναστευτικά εμβάσματα

Η οικονομική σημασία που διαδραματίζουν τα εμβάσματα των μεταναστών (που υπολογίζονται σε 215 εκ. άτομα διεθνώς ή το 3% του παγκόσμιου πληθυσμού) προς τις χώρες καταγωγής τους ποικίλει. Περισσότερο εξαρτημένες είναι οι χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Ανατολικής Ευρώπης, όπου τα εμβάσματα αντιπροσωπεύουν το 12-15% του ΑΕΠ τους, ενώ αντίθετα μικρότερη εξάρτηση έχουν οι χώρες της Ασίας και της υπο-σαχάριας Αφρικής. Με βάση πρόσφατα στοιχεία (World Bank, 2010) οι 20 χώρες με την μεγαλύτερη συμμετοχή των εμβασμάτων στο ΑΕΠ τους κι η οποία κυμαίνεται από 10% - 35%, όπως φαίνεται στο Διά-

γραμμα 2 είναι κατά αύξουσα σειρά: Τατζικιστάν, Τόγκα, Λεσόθο, Μολδαβία, Νεπάλ, Λίβανος, Σαμόα, Ονδούρα, Γουιάνα, Ελ Σαλβαδόρ, Ιορδανία, Κιργιζιστάν, Αϊτή, Τζαμάικα, Βοσνία – Ερζεγοβίνη, Σερβίας, Μπαγκλαντές, Φιλιππίνες, Αλβανία και Τόγκο. Με βάση το συνολικό ύψος των εμβασμάτων οι τέσσερις χώρες που βρίσκονται στην κορυφή της λίστας των παραληπτών είναι: Ινδία, Κίνα, Μεξικό και Φιλιππίνες. Σε όλες ωστόσο τις περιπτώσεις χωρών «εξαγωγής μεταναστών» τα εμβάσματα έχουν τεράστια σημασία γιατί καταλήγουν στα πιο φτωχά στρώματα απ' όπου προέρχονται οι μετανάστες τροφοδοτώντας την ενεργό ζήτηση.

Με βάση υπολογισμούς της Παγκόσμιας Τράπεζας, οι οποίοι περιορίζονται στις επίσημα καταγεγραμμένες μεταφορές χρημάτων, δεν συμπεριλαμβάνουν δηλαδή και ποσά που μεταφέρονται από χέρι σε χέρι, οι επιπτώσεις της κρίσης στα εμβάσματα δεν ήταν τόσο δραματική, όσο αναμενόταν. Συγκεκριμένα, τα εμβάσματα στις αναπτυσσόμενες χώρες αναμένεται να φθάσουν τα 325 δις. δολ. μέχρι το τέλος του 2010 (σε μια συνολική αξία 440 δις. δολ.) από 307 δις. δολ. που ήταν το 2009. Αυξήθηκαν δηλαδή κατά 6%, όταν την προηγούμενη χρονιά, το 2009, σε σχέση με το 2008, είχαν μειωθεί κατά 5,5%. Αύξησή τους προβλέπεται και για τα επόμενα δύο έτη καθώς αναμένεται να ξεπεράσουν τα 370 δις. δολ. κάθε χρόνο.

Διάγραμμα 2: Οι 20 κορυφαίες χώρες παραλήπτες εμβασμάτων με βάση τη συννετοχή στο ΑΕΠ.

Πηγή: World Bank, Migration and Remittances Factbook 2011

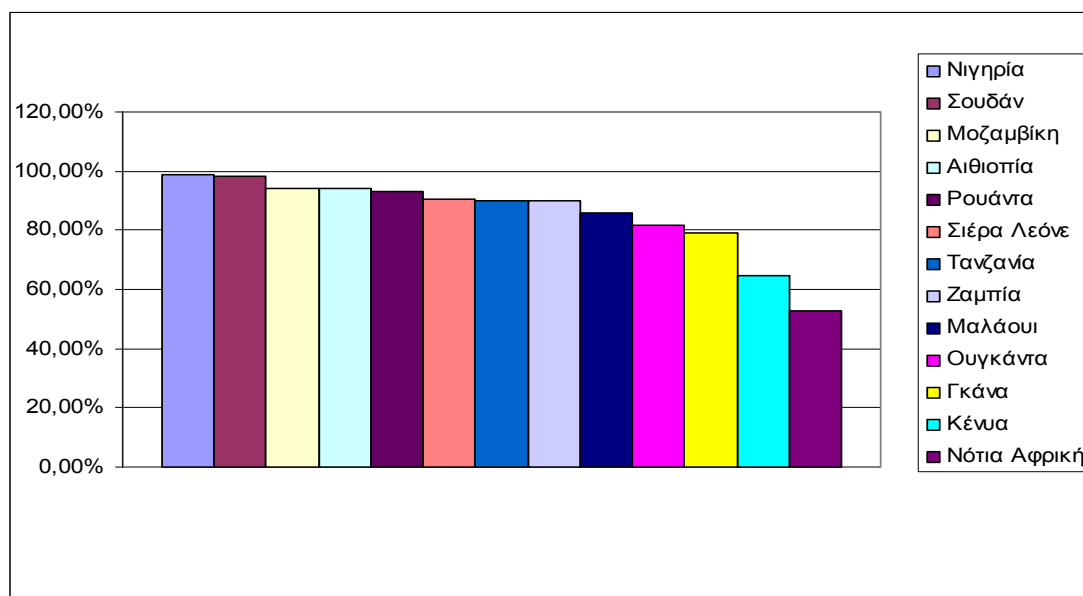
Συνεπώς η πτώση που καταγράφηκε στην αποστολή εμβασμάτων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες το 2009 λόγω της κρίσης, φέτος υπερκαλύπτεται. Άγνωστο ωστόσο παραμένει το

τι θα συμβεί στην πραγματικότητα τα επόμενα χρόνια, καθώς οι προβλέψεις της Παγκόσμιας Τράπεζας είναι αδύνατο να μην επηρεαστούν από τις δυσμενείς αναθεωρήσεις των οικονομικών προοπτικών για τις ανεπτυγμένες χώρες που πληθαίνουν στα μέσα Νοέμβρη του 2010.

3.3 Βασικά εμπορεύματα

Η σημασία της τιμής των βασικών εμπορευμάτων που αποτελούν αντικείμενο διεθνούς διαπραγμάτευσης για πολλές οικονομίες αναπτυσσόμενων χωρών υπογραμμίζεται από τον κανόνα που θέλει ασυνήθιστα υψηλό μερίδιο των εξαγωγών αυτών των χωρών να αφορά βασικά εμπορεύματα, όπως πετρέλαιο, μεταλλεύματα ή σιτηρά. Το Διάγραμμα 3 που παραθέτουμε για ορισμένες αναπτυσσόμενες χώρες είναι αντιπροσωπευτικό αυτής της τάσης, που αποκαλύπτει το βάθος και την έκταση των ανισοτήτων στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις.

Διάγραμμα 3. Ποσοστό συμμετοχής των βασικών εμπορευμάτων στις εξαγωγές επιλεγμένων χωρών.

Με βάση τον δείκτη του βρετανικού περιοδικού Economist (November 13-19, 2010) που δημοσιεύτηκε στις 13 Νοέμβρη 2010, η τιμή των βασικών εμπορευμάτων σε δολάρια στις 2 Νοέμβρη είχε αυξηθεί κατά 197% σε σχέση με τις τιμές του 2005. Σε πέντε χρόνια δηλαδή η τιμή τους σχεδόν διπλασιάστηκε. Η αύξηση δε που έχει καταγραφεί μόνο τον τελευταίο χρόνο ανέρχεται σε 39%. Σημαντική αύξηση καταγράφεται κι όταν η αποτίμηση γίνεται σε άλλα νομίσματα, όπως βρετανική λίρα και ευρώ, με την αύξηση την τελευταία πενταετία να αγγίζει το 224% και 175%.

Κατ' επέκταση η οικονομική κρίση και πιο ιδιαίτερα η μείωση της καταναλωτικής ζήτησης στις ανεπτυγμένες χώρες δεν οδήγησε σε κατάρρευση των τιμών των βασικών εμπορευμάτων, που θα οδηγούσε σε κατάρρευση με τη σειρά της τα έσοδα από εξαγωγές πολλών αναπτυσσόμενων χωρών. Πολλές φορές μάλιστα έγινε το αντίθετο.

Οι λόγοι ωστόσο για τους οποίους αυξήθηκαν οι τιμές των βασικών εμπορευμάτων σχετίζονται, πρώτο, με την κερδοσκοπία, καθώς ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος τους αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε εξειδικευμένα χρηματιστήρια όπου σημαντικό λόγο στη διαμόρφωση των τιμών δεν έχει μόνο η προσφορά και η ζήτηση αλλά επίσης η πλημυρίδα ρευστού που ωθεί τις τιμές προς τα πάνω και οι τεχνικές χειραγώγησης με σκοπό την εξαγωγή γρήγορου κέρδους. Ένας επιπλέον λόγος που οδήγησε σε άνοδο της τιμής των εμπορευμάτων σχετίζεται με την σημαντική άνοδο που καταγράφουν κάθε χρόνο οι εισαγωγές της Κίνας. Οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί: Η ζήτηση από την Κίνα κατά την τελευταία δεκαετία των σημαντικότερων μεταλλευμάτων (αλουμίνιο, χαλκός, νίκελ, μόλυβδος, κασσίτερος και ψευδάργυ-

ρος) αυξανόταν κατά μέσο όρο κάθε χρόνο κατά 17%, όταν η ζήτηση στον υπόλοιπο κόσμο την ίδια περίοδο έπεφτε κατά 1,1%. Επιχειρώντας να προβλέψουμε την πορεία των τιμών των βασικών εμπορευμάτων στο άμεσο μέλλον μπορούμε να υποθέσουμε, χωρίς κίνδυνο, ότι η διαδικασία υπαγωγής στη χρηματιστηριακή διαπραγμάτευση δεν πρόκειται να ανακοπεί. Είναι άγνωστο όμως τι θα γίνει με την Κίνα. Ο παράγοντας αβεβαιότητας δε σχετίζεται τόσο με τους κινδύνους σκασίματος της κερδοσκοπικής φούσκας στην κινέζικη γη. Κυρίως απορρέει από την συναλλαγματική ισοτιμία του κινέζικου εθνικού νομίσματος καθώς σήμερα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα μυθικά εμπορικά πλεονάσματα της Κίνας με όλο τον υπόλοιπο κόσμο προέρχονται κατά ένα σημαντικό μέρος από την υποτιμημένη ισοτιμία του έναντι των βασικότερων ανταγωνιστικών νομισμάτων του, που χαρακτηρίζεται συχνά ως έμμεση, οριζόντια επιδότηση της κινέζικης βιομηχανίας από το κράτος. Η συναλλαγματική ισοτιμία του γουάν αποτελεί όμως τόσο συχνά αντικείμενο διπλωματικών και οικονομικών αντιπαραθέσεων κυρίως με τις ΗΠΑ ώστε είναι πολύ αβέβαιο κατά πόσο θα συνεχιστεί ακόμη και στο άμεσο μέλλον. Η ανατίμησή του όμως θα οδηγήσει σε επιβράδυνση τους φρενήρεις ρυθμούς οικονομικής επέκτασης της παραγωγής, την κατανάλωση πρώτων υλών και κατ' επέκταση τα έσοδα των χωρών εξαγωγής βασικών εμπορευμάτων.

Μια παράπλευρη συνέπεια της ανόδου των τιμών των βασικών προϊόντων, με εντελώς ανεπιθύμητα όμως αποτελέσματα για τις πιο φτωχές αναπτυσσόμενες χώρες, σχετίζεται με την αύξηση των τιμών των τροφίμων (δημητριακά, ρύζι, κ.α.). Η εκτίναξη της τιμής τους το 2008 σε επίπεδα πρωτοφανή προκάλεσε κρίσεις υποσιτισμού και αιματηρές εξεγέρσεις σε δεκάδες χώρες (Φιλιππίνες, Αίγυπτο, Αϊτή, Υεμένη, Σενεγάλη, κ.α.). Με βάση εκτιμήσεις διεθνών οργανισμών, η άνοδος των τιμών των τροφίμων που είχε δυσανάλογα βαριές συνέπειες σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες είναι η κύρια αιτία που 53 εκ. άνθρωποι επιπλέον (προερχόμενοι κυρίως από την υπο-Σαχάρια Αφρική) θα ζήσουν με λιγότερα από 1,25 δολ. την ημέρα μέχρι το 2015.

Η άνοδος αυτή ήταν αποτέλεσμα τριών διαφορετικών αιτιών (Toussaint, E. and Millet, D., 2010): Της επιδοτούμενης από τις κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της ΕΕ καλλιέργειας βιοκαυσίμων που μείωσε την παραγωγή τροφίμων, της υπαγωγής τους στη χρηματιστηριακή διαπραγμάτευση (που στη συγκεκριμένη περίπτωση καθιστά την κρίση τροφίμων αποτέλεσμα της κρίσης στην αγορά ακινήτων καθώς στα τρόφιμα αναζήτησαν ασφαλή διέξοδο κεφάλαια από τα κλυδωνιζόμενα χρηματιστήρια), πάνω απ' όλα όμως του πλαισίου φιλελευθεροποίησης της αγροτικής παραγωγής το οποίο επιβλήθηκε από το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα. Βάση αυτού του πλαισίου η αρχή της αυτάρκειας θεωρήθηκε απαρχαιωμένη και δόθηκε ώθηση στην παραγωγή κλίμακας με στόχο τις εξαγωγές. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η διατροφική ανασφάλεια και η εξάρτηση από τις εισαγωγές τροφίμων για να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες τους ακόμη και χώρες με μεγάλη παραγωγή αγροτικών προϊόντων.

Αρνητικά επίσης λειτούργησε τόσο για το εισόδημα των αγροτών όσο και για το επίπεδο τιμών η καταστροφή της μικρής παραγωγής και η επέκταση του πεδίου δράσης των πολυεθνικών του αγροτοδιατροφικού συμπλέγματος. Προς επίρρωση το εξής παράδειγμα: Ενώ πριν 20 χρόνια τα έσοδα των παραγωγών καφέ ανέρχονταν σε 9 δισ. δολ. και οι σχετικές δαπάνες των καταναλωτών σε 20 δισ. σήμερα τα έσοδα των παραγωγών ανέρχονται σε 6 δισ. (έχουν μειωθεί δηλαδή κατά ένα τρίτο) και οι δαπάνες των καταναλωτών έχουν φθάσει τα 30 δισ. δολ. (αυξήθηκαν δηλαδή κατά 50%)! Η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου επομένως που προωθείται σταθερά τα τελευταία χρόνια μέσω των πολυμερών συμφωνιών στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου και η μείωση των δασμών δεν είχαν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Δεν ωφέλησαν ούτε τους παραγωγούς, ούτε τους καταναλωτές! Το φαινόμενο φυσικά δεν περιορίζεται στις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς ανάλογα φαινόμενα μπορούν να παρατηρηθούν και στην εγχώρια αγροτική παραγωγή.

3.4 Διεθνής βοήθεια

Η πρόσφατη εμπειρία από τον αντίκτυπο που είχαν προηγούμενες κρίσεις στη διεθνή βοήθεια ήταν εξόχως αρνητική. Για παράδειγμα μετά την κρίση στο τραπεζικό σύστημα της

Σκανδιναβίας το 1991 η διεθνής βοήθεια της Νορβηγίας μειώθηκε κατά 10%, της Σουηδίας κατά 17% και της Φινλανδίας κατά 62%. Η διεθνής βοήθεια δε που χορηγεί η Ιαπωνία, μετά τις μειώσεις που ξεκίνησαν τη λεγόμενη «χαμένη δεκαετία» του '90 ποτέ δεν έχουν επιστρέψει στα προηγούμενα επίπεδα (McCulloch, N. and Summer, A. 2009).

Μέχρι στιγμής οι επίσημες ανακοινώσεις που έχουν γίνει από κυβερνήσεις της ΕΕ για μείωση της διεθνούς αναπτυξιακής βοήθειας περιορίζονται στην Ιρλανδία (μείωση κατά 10%), την Ιταλία και τη Γερμανία, χωρίς να υποδηλώνουν μια σοβαρή συρρίκνωσή τους. Στην πραγματικότητα ωστόσο οι περικοπές θα είναι μεγαλύτερες για πολλούς λόγους. Πρώτο επειδή πάντα αποτελούν ποσοστό του ΑΕΠ (στην ΕΕ για παράδειγμα αντιστοιχεί στο 0,56% του προϊόντος), οπότε η συρρίκνωση του ΑΕΠ, όπως εκδηλώνεται με τους αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης για μια σειρά χώρες, θα σημάνει αυτόματα την μείωση της βοήθειας σε απόλυτους αριθμούς. Κατά δεύτερο, γιατί ευρωπαϊκές και ελληνικές ΜΚΟ που χειρίζονται με δική τους αρμοδιότητα σχετικά ποσά (π.χ. Γιατροί του Κόσμου) στρέφουν τη δράση τους στο εσωτερικό των χωρών τους για να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές συνέπειες των προγραμμάτων λιτότητας και της υποβάθμισης του κράτους πρόνοιας, που φέρνει η μείωση των κοινωνικών δαπανών, κι αυτό εις βάρος των διεθνών αποστολών τους. Αποτέλεσμα της επιδείνωσης της κρίσης επίσης πρέπει να θεωρηθεί και η αθέτηση μέχρι στιγμής από τον αμερικανό πρόεδρο Μπαράκ Ομπάμα της προεκλογικής του υπόσχεσης να διπλασιάσει μέχρι τη λήξη της θητείας του, το 2012, την διεθνή αναπτυξιακή βοήθεια ώστε να φθάσει τα 50 δις. δολ. ετησίως.

Παρότι τα 100 δις. δολ. που δαπανώνται κατά προσέγγιση κάθε χρόνο για αναπτυξιακή βοήθεια είναι αμελητέο ποσό μπροστά στα χρήματα που δόθηκαν από τους κρατικούς προϋπολογισμούς για τη στήριξη των τραπεζών (σε 14 τρις. δολ. την υπολόγισε η Τράπεζα της Αγγλίας για ΗΠΑ, Αγγλία και ευρωζώνη) δεν λείπουν και προβλέψεις που προδικάζουν την σοβαρή μείωσή της (Dang, Knack, Rogers, 2009). Διατυπώνεται για παράδειγμα το σενάριο μείωσης της διεθνούς βοήθειας κατά 20-25% με αποτέλεσμα να χρειαστεί μια δεκαετία για να επανέλθουν τα ποσά στο επίπεδο πριν την κρίση.

Ο προβληματισμός που υπάρχει για την μείωση της διεθνούς αναπτυξιακής βοήθειας δεν υποβαθμίζει τη βαρύτητα των αντιδράσεων που έχουν καταγραφεί και αφορούν τον πολιτικό χαρακτήρα των κονδυλίων της αναπτυξιακής βοήθειας, στον βαθμό που ολοένα και συχνότερα αποτελούν μέσο άσκησης εξωτερικής πολιτικής και οικονομικής επέκτασης των δυτικών πολυεθνικών. Αντιπροσωπευτική για παράδειγμα είναι η κριτική που έχει ασκηθεί στους «στόχους της χιλιετίας». Πρόκειται για οκτώ στόχους που υιοθετήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 2000 από 191 αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων οι οποίοι συμμετείχαν στην επετειακή Σύνοδο της Χιλιετίας των Ηνωμένων Εθνών με χρονικό ορίζοντα υλοποίησης το 2015 (<http://www.un.org/millenniumgoals/>). Σε γενικές γραμμές αφορούν: την μείωση της ακραίας φτώχειας και πείνας στο μισό, την καθολική πρόσβαση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, την προώθηση της ισότητας των φύλων, την μείωση της παιδικής θνησιμότητας κατά δύο τρία και της θνησιμότητας των νέων μητέρων κατά τρία τέταρτα, την ανακοπή της επέκτασης του AIDS, της ελονοσίας και της φυματίωσης, τη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος και την προώθηση της παγκόσμιας συνεργασίας. Η εξειδίκευση ωστόσο αυτών των γενικών κατευθύνσεων προκάλεσε έντονες αντιδράσεις.

Οι επικρίσεις κατά κύριο λόγο αναφέρονταν στα μέσα με τα οποία επιχειρήθηκε να προωθηθούν οι παραπάνω στόχοι (Amin, 2006). Με βάση τον αντίλογο που αναπτύχθηκε τα μέσα αυτά στην πράξη επεδίωκαν: Πρώτο, την ακραία ιδιωτικοποίηση, με σκοπό το άνοιγμα νέων πεδίων δράσης για την επέκταση του κεφαλαίου. Δεύτερο, την περίφραξη και εκχώρηση σε ιδιώτες κοινόχρηστης ως τώρα αγροτικής γης όπως συνέβη στην Αγγλία τον 16ο και 17ο αιώνα. Τρίτο, την εμπορευματοποίηση σε ένα πλαίσιο γενικευμένης απορύθμισης. Τέταρτο, την κατάργηση των ελέγχων στη ροή κεφαλαίων. Πέμπτο, την απαγόρευση ανάμιξης του κράτους στις οικονομικές υποθέσεις, κ.α.

Συμπερασματικά, και στον αντίποδα των επίσημων διαβεβαιώσεων, πλήθος ενδείξεων συνηγορούν ότι το ύψος της διεθνούς αναπτυξιακής βοήθειας που δέχονται οι αναπτυσσόμενες

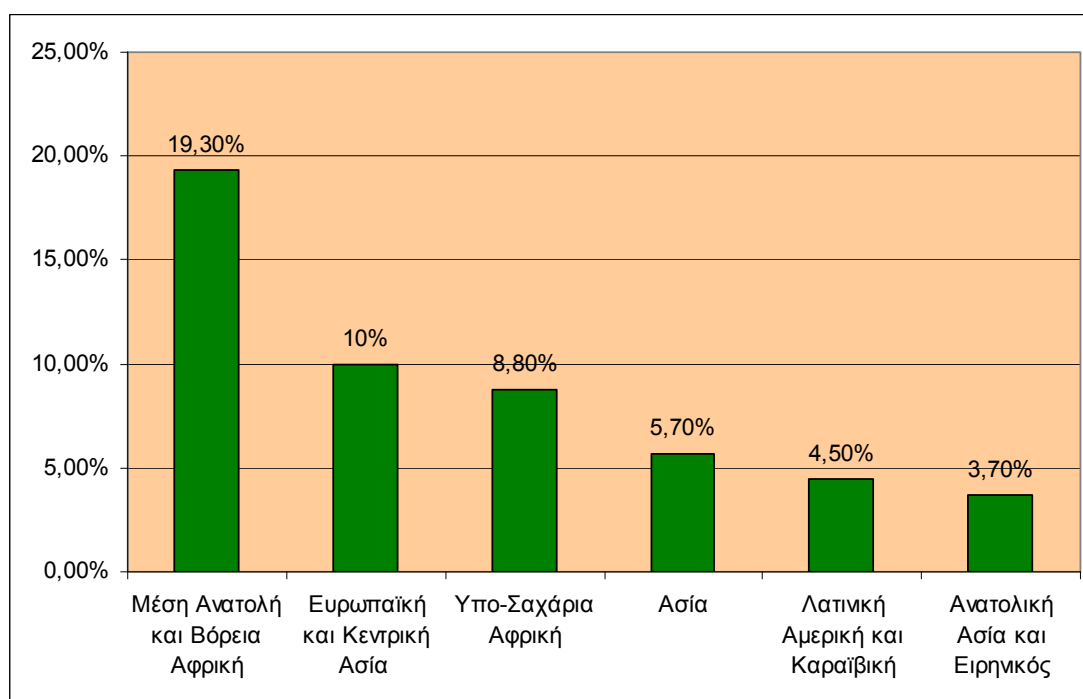
χώρες το επόμενο διάστημα θα μειωθεί, με αποτέλεσμα να οξυνθούν τα προβλήματα φτώχειας που αντιμετωπίζουν.

3.5 Επιρροή λόγω γειτνίασης

Με προνομιακό τρόπο υπέστησαν τις συνέπειες της κρίσης που έχει πλήξει τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες εκείνες οι αναπτυσσόμενες χώρες που διέθεταν σοβαρές οικονομικές σχέσεις με τις πρώτες, είτε λόγω γεωγραφικής εγγύτητας είτε λόγω ιστορικών δεσμών.

Συγκεκριμένα οι χώρες πρώτον, της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής, δεύτερο, της Ευρωπαϊκής και Κεντρικής Ασίας και τρίτο της υποσαχάριας Αφρικής (IBRD, 2010) είναι αυτές που διατηρούν τις στενότερες εμπορικές σχέσεις με τις πέντε χώρες της Ευρωζώνης που βρίσκονται στο επίκεντρο της κρίσης δημοσίου χρέους (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία και Ιρλανδία), όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4. Σε επίπεδο κρατών οι πέντε χώρες της ευρωζώνης που είδαν τα επιτόκια δανεισμού τους να αυξάνονται υπέρμετρα το 2010 απορροφούσαν μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον το 20% των εξαγωγών της Αλβανίας, του Αζερμπαϊτζάν, του Καμερούν, του Πράσινου Ακρωτηρίου, του Μαρόκου, της Τυνησίας και της Ναμίμπια.

Διάγραμμα 4. Εμπορικοί δεσμοί αναπτυσσόμενων περιοχών με υπερχρεωμένες χώρες της Ευρωζώνης .

Πηγή: World Bank, UN-COMTRADE.

Επομένως, η μείωση της καταναλωτικής δαπάνης που έχει ήδη επέλθει στις ανεπτυγμένες χώρες και αναμένεται να ενταθεί όσο θα γενικεύονται τα μέτρα λιτότητας προοιωνίζεται συρρίκνωση των υφιστάμενων σοβαρών εξαγωγών ορισμένων έστω αναπτυσσόμενων περιοχών. Κι αυτό εις βάρος της παραγωγής και απασχόλησής τους.

3.6 Πολιτικές κατευθύνσεις για την υπέρβαση της κρίσης

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση αρχικά κέρδισαν έδαφος πολιτικές κατευθύνσεις για την επίλυση της κρίσης που δίνουν προτεραιότητα στην μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και την ισοσκέλιση των προϋπολογισμών. Το ίδιο αναμένεται να συμβεί και στις ΗΠΑ, λόγω της εκλογικής των Ρεπουμπλικάνων στις λεγόμενες ενδιάμεσες εκλογές του Νοεμβρίου 2010.

Πρόκειται για πολιτικές που αν εφαρμοστούν θα προκαλέσουν μια μεγάλης έκτασης αναδιανομή εισοδήματος εις βάρος των εργαζομένων (Βατικιώτης, 2010).

Οι συγκεκριμένες πολιτικές κατευθύνσεις δεν άργησαν να προσλάβουν διεθνή χαρακτηριστικά. Έπαψαν δηλαδή πολύ γρήγορα να περιορίζονται στις ανεπτυγμένες χώρες, ένθεν και ένθεν του Ατλαντικού, όπου εκδηλώθηκε η κρίση. Έτσι, διεθνείς οργανισμοί όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και άτυπα όργανα διαχείρισης της κρίσης που αναδείχτηκαν με το ξέσπασμά της, όπως η σύνοδος των 20 πλουσιότερων χωρών του κόσμου (G20), υποδείκνυαν με κάθε αφορμή, ειδικότερα από το 2009 και μετά, την ανάγκη μείωσης των δημοσίων δαπανών στις αναπτυσσόμενες χώρες ακόμη και σε όσες δεν επλήγησαν τόσο βαριά από την κρίση χρέους. Χαρακτηριστική σε αυτή την κατεύθυνση είναι η έκκληση του G20 από την Οτάβα του Καναδά όπου συνεδρίασε τον Ιούνιο προς τα κράτη μέλη του, όπου συμπεριλαμβάνονται και δέκα αναπτυσσόμενες χώρες⁹, μέχρι το 2013 να μειώσουν το δημοσιονομικό τους έλλειμμα στο μισό και μέχρι το 2016 να σταθεροποιήσουν το λόγο χρέους προς ΑΕΠ. Έκκληση να αυξήσουν τα φορολογικά τους έσοδα και να ισοσκελίσουν τους προϋπολογισμούς τους έκανε προς τα μέλη του ΟΗΕ και ο γενικός διευθυντής του ΔΝΤ, Ντομινίκ Στρος Καν, κατά τη διάρκεια της ομιλίας του στην ειδική συνεδρίαση του ΟΗΕ στις 20 Σεπτεμβρίου με θέμα την πορεία υλοποίησης των «στόχων της χιλιετίας» (<http://www.imf.org/external/np/speeches/2010/092010.htm>). Η κρίση έτσι φαίνεται ότι αποτέλεσε πρώτης τάξης ευκαιρία για να αναιρεθούν κοινωνικές παροχές και κατακτήσεις που διασφάλιζαν την κοινωνική συνοχή και ευημερία, όπως ακριβώς έχει συμβεί σχεδόν σε όλες τις κρίσεις των τελευταίων δεκαετιών και παρουσιάζεται παραστατικά στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2. Κρίσεις και φτώχεια.

	Πληθυσμός κάτω από το επίσημο όριο φτώχειας	
	Πριν την κρίση (ένα χρόνο)	Μετά την κρίση (δύο χρόνια)
Μεξικό (12.1994)	36,0% (1994)	43,0% (1996)
Ταϊλάνδη (7.1997)	9,8% (1994)	13,6% (1998)
Ινδονησία (7.1997)	15,7% (1996)	27,1% (1999)
Μαλαισία (9.1997)	6,1% (1997)	7% (1998)
Νότια Κορέα (10.1997)	9,6% (1996)	19,2% (1998)
Ρωσία (8.1998)	21,9% (1996)	32,7% (1998)
Βραζιλία (1.1999)	22% (1998)	21,5 (2003)
Τουρκία (6.2001)	28,3% (1994)	27% (2002)
Αργεντινή (12.2001)	35,8% (2001)	53% (2002)
Μέσος όρος	20,60%	27,10%

Πηγή: Introduction: The global financial crisis, developing countries and policy responses.
Στοιχεία από ΔΝΤ

⁹ Πρόκειται συγκεκριμένα για τις εξής χώρες: Αργεντινή, Βραζιλία, Κίνα, Ινδία, Ινδονησία, Μεξικό, Ρωσία, Σαουδική Αραβία, Νότια Αφρική και Τουρκία.

Η Ινδία αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα χωρίς να είναι και το μοναδικό. Η κυβέρνηση του κόμματος του Κογκρέσου για να μειώσει το δημοσιονομικό έλλειμμα από το 9,5% του ΑΕΠ και το χρέος της από 77% του ΑΕΠ το 2009/2010 στο 68% του ΑΕΠ το 2014/2015 προωθεί ένα πρόγραμμα κάθετης μείωσης των δημοσίων δαπανών, δραστηκής συρρίκνωσης κάθε λογής επιδοτήσεων και κατάργησης θέσεων εργασίας σε κρατικές επιχειρήσεις, όπως στον εθνικό αερομεταφορέα, που έχει προκαλέσει σοβαρές αντιδράσεις γιατί αυξάνει τη φτώχεια και θέτει σε κίνδυνο την εύθραυστη εθνική συνοχή.

Με βάση τα παραπάνω φαίνεται πως η οικονομική κρίση αξιοποιήθηκε για να τεθεί σε εφαρμογή ακόμη και στις αναπτυσσόμενες χώρες μια συσταλτική οικονομική πολιτική που περιορίζει το ρόλο του κράτους και επιδεινώνει τη θέση των οικονομικά αδυνάτων.

4. Συμπεράσματα

Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, οι επιπτώσεις της υπό εξέλιξη οικονομικής κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες αν και δεν είναι άμεσες ή εμφανείς, είναι άνισες μεταξύ των διαφορετικών χωρών επιτείνοντας τις αντιθέσεις της ομάδας των αναπτυσσόμενων και επίσης οξύνουν το κοινωνικό ζήτημα στο εσωτερικό τους. Ειδικότερα:

Πρώτο, όσοι περίμεναν ένα ντόμινο που θα παρέσυρε κάποιες αναπτυσσόμενες χώρες στην κρίση, όπως συνέβη για παράδειγμα με το «σοκ Βόλκερ» το 1981 όταν η απόφαση του διοικητή της αμερικανικής ομοσπονδιακής τράπεζας να αυξήσει τα αμερικανικά επιτόκια βύθισε στην κρίση τις περισσότερες χώρες της Λατινικής Αμερικής, ή όπως συνέβη με το «ευρωμεσογειακό κλαμπ» το 2009, διαψεύστηκαν. Το γεγονός όμως ότι οι επιπτώσεις δεν μην ήταν άμεσες ή εμφανείς δεν σημαίνει πως ήταν αμελητέες.

Δεύτερο, οι επιπτώσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες ήταν πάνω απ' όλα άνισες, κατ'αντιστοιχία με ότι συνέβη στην ευρωζώνη, όπως δείχνουν οι αποκλίσεις στους ρυθμούς μεγέθυνσης του ΑΕΠ μεταξύ Γερμανίας για παράδειγμα και Ελλάδας, Ισπανίας κ.α. Η υπο-ομάδα για παράδειγμα Βραζιλίας – Ρωσίας – Ινδίας – Κίνας, εκμεταλλεύεται την υποχώρηση της Δύσης για να βελτιώσει τη θέση της στον διεθνή ανταγωνισμό. Από την άλλη, την άνοδό τους δεν ακολούθησαν άλλες χώρες και περιοχές του πλανήτη όπως η υπο-Σαχάρια Αφρική οι πληθυσμοί της οποίας είδαν τη θέση τους να επιδεινώνεται. Η οικονομική κρίση επομένως έδωσε νέα ώθηση στις αντιθέσεις που προϋπήρχαν στο εσωτερικό των αναπτυσσόμενων χωρών.

Τρίτο, και σημαντικότερο, οι μορφές διαχείρισης της κρίσης που επιλέγηκαν μετέφεραν στην κοινωνία το κόστος προσαρμογής στη νέα κατάσταση, επιδεινώνοντας τη θέση των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, όπως συνέβη και στις ανεπτυγμένες χώρες.

Κοινή συνισταμένη όλων των παραπάνω είναι πως η κρίση στις αναπτυσσόμενες χώρες επηρέασε δυσανάλογα, πρώτο, τα χαμηλότερα εισοδηματικά και κοινωνικά στρώματα, που κλήθηκαν να σηκώσουν το βάρος της δημοσιονομικής σταθερότητας, και δεύτερο, χώρες που ήδη μαστίζονταν από χρόνια κοινωνική κρίση και βρίσκονταν στο περιθώριο του διεθνούς καταμερισμού.

Ευχαριστίες για τις υποδείξεις και τις παρατηρήσεις οφείλονται στους: Ευθύμιο Ζέρβα, Πέτρο Κοσμά, Δημοφάνη Παπαδάτο, οι οποίοι φυσικά δε φέρουν καμιά ευθύνη για λάθη ή παραλείψεις.

Βιβλιογραφία

- Βατικιώτης, Λ. (2010) «Σαράντα άδοξα χρόνια: Η μετάσταση στην Ελλάδα μιας χρόνιας και δομικής κρίσης», Περιλαμβάνεται στον συλλογικό τόμο: «Ο χάρτης της κρίσης – το τέλος της αυταπάτης» (εκδ. Τόπος).
- Μανιάτης, Θ., Τσαλίκη, Π. και Τσουλφίδης, Λ. (1999), Ζητήματα πολιτικής οικονομίας, η περίπτωση της Ελλάδας, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Μαρξ, Κ. 1978, Το Κεφάλαιο, Τρίτος Τόμος.
- Χάρβει, Ντ. (2007), Νεοφιλελευθερισμός παρόν και μέλλον, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Amin, S. (2006) The Millenium Development Goals: A Critique from the South, Monthly Review, Vol. 57, Number 10.
- Brenner, R., 2009, What is Good for Goldman Sachs is Good for America, the origins of current crisis. Prologue to the Spanish translation of the author's book *Economics of Global Turbulence*, Akal.
- Dang, Hai-Anh, Steve Knack and Halsey Rogers. 2009. "International Aid and Financial Crises in Donor Countries", Policy Research Working Paper, No. 5162, World Bank.
- Hirst, R. & Thompson, G., (2000) *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- IMF, 2009, *The Implications of Global Financial Crisis for Low Income Countries*, March.
- International Bank for Reconstruction and Development (2010), Global Economic Prospects, Fiscal Headwinds and Recovery, Main Analysis, Summer 2010.
- Lapavistas, C., 2009, Financialised capitalism: Crisis and financial expropriation, Historical Materialism, 17:2, 114-148.
- McCulloch, N. and Summer, A., 2009, Introduction: The Global Financial Crisis, Developing Countries and Policy Responses.
- ODI (Overseas Development Institute) (2008), The global financial crisis and developing crisis, <http://www.odi.org.uk/resources/download/2462.pdf>
- Shaikh, A. (1999), Explaining the Global Economic Crisis, Historical Materialism, No. 5 Winter 1999.
- Toussaint, E., 2010, εισήγηση σε εργαστήριο προβληματισμού της ATTAC στις 16-17 Οκτώβρη με θέμα "Public debt in the South and North", University of Saint-Denis.
- Toussaint, E. and Millet, D. (2010), Debt, the IMF and the World Bank, Sixty questions sixty answers, Monthly Review Press, New York.
- The Economist, November 13-19th, 2010.
- UNCTAD, 2010, *World Investment Report: Investing in a low carbon economy*. http://www.unctad.org/en/docs/wir2010_en.pdf
- World Bank, 2010, *Migration and Remittances Factbook 2011*. <http://siteresources.worldbank.org/INTLAC/Resources/Factbook2011-Ebook.pdf>

Η παγκόσμια Οικονομική κρίση και η Ελλάδα Υπάρχουν προοπτικές ;

Βογιατζή Μαργαρίτα¹ και Βογιατζής Αλέξανδρος²

1. Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης, Κιν. 6977154418, mnogia@uom.gr
2. Αν. Καθηγητής, Τμήμα Εφαρμοσμένης Πληροφορικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τηλ. 2310 891 882, voyatzis@uom.gr

Περίληψη

Η βαθμιαία αλλαγή του οικονομικού περιβάλλοντος στην μακροχρόνια περίοδο (1975-2010), καθώς και όλες οι άλλες μεταβολές σε ολόκληρο τον κόσμο, οδήγησαν σταδιακά σε μία ιδιαίτερα περίπλοκη και αλληλεξαρτώμενη παγκόσμια οικονομία που, ως εκ τούτου εμπεριείχε όμως και εν δυνάμει υψηλούς κινδύνους για παγκόσμια κρίση. Παράλληλα, η συντελούμενη στο ίδιο χρονικό διάστημα απελευθέρωση ή απορρύθμιση ή κατάργηση παντελούς ελέγχου στην οικονομία και στις οικονομικές πρακτικές και στόχο τη δημιουργία κερδών, πάσει θυσία και με οποιοδήποτε κόστος οδήγησε στο τέλος σε ακρότητες αυθαίρετων, ανεύθυνων, ή και αήθων οικονομικών πρακτικών, που προκάλεσαν κρίση όχι μόνο στον οικονομικό αλλά και όλους τους άλλους τομείς.

Η αντανάκλαση αυτών στην Ελλάδα μετά το 1980, επιβαρύνθηκε επιπλέον από την σταδιακή επικράτηση ενός αρνητικού πολιτισμικού μοντέλου πολιτικοποίησης της κοινωνίας, που επέτρεψε την οικονομική κακοδιαχείριση και σπατάλη από τα κόμματα, οδηγώντας το δημόσιο χρέος στα τέλη του 2009, σε ένα απίστευτο για το μέγεθος της ελληνικής οικονομίας, ύψος και την ίδια σε απόλυτο αδιέξοδο.

Αν και είναι φανερό η ελληνική κρίση δεν είναι μόνο οικονομική, εν όψει των παραπάνω, η παντελής σχεδόν αδυναμία εξεύρεσης κεφαλαίων για νέες επενδύσεις περιορίζει σημαντικά τις υπάρχουσες επιλογές, ωστόσο προτείνονται κάποιες κατευθύνσεις σε τομείς που δεν απαιτούν άμεσα, επιπλέον κεφάλαια επενδύσεων για την μεγέθυνση ή ανάπτυξη τους.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική, χρηματοπιστωτική, δημοσιονομική κρίση, οργανισμοί οικονομικής επιτήρησης, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες.

1. Η προϊστορία της κρίσης

Στα τέλη της 10-ετίας του 70', με την ανάληψη της προεδρίας των ΗΠΑ από τον Reagan και την συνειδητοποίηση ότι η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης ήταν περίπου αναπόφευκτη και εν όψει του γεγονότος πως οι ΗΠΑ θα παρέμεναν πλέον η μοναδική παγκόσμια υπερδύναμη, τις οδήγησε σε μία αλλαγή της νοοτροπίας, όχι μόνο στην προσέγγιση του υπόλοιπου κόσμου, αλλά και σε μία ριζοσπαστικοποίηση των επιχειρηματικών και εταιρικών συμπεριφορών.

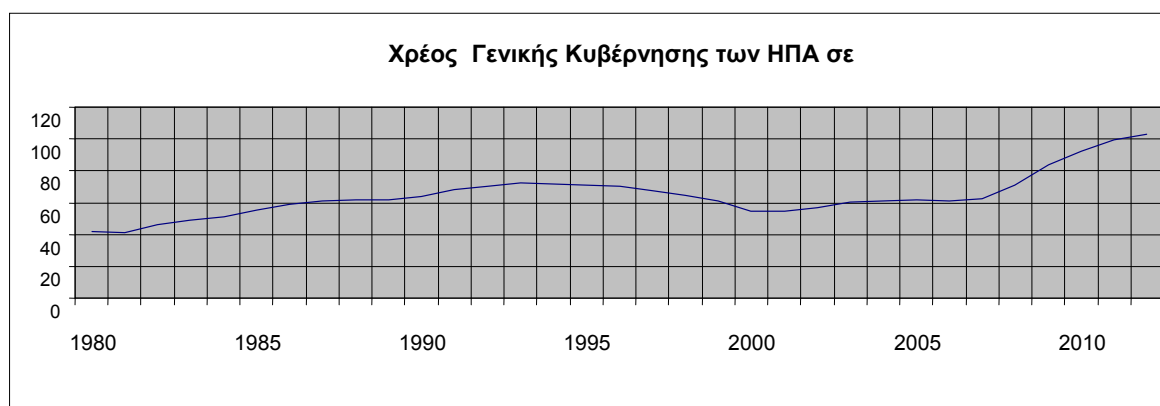
Αυτές οι πρακτικές ωθήθηκαν βαθμιαία προς την κατεύθυνση ενός απόλυτα τεχνοκρατικού ορθολογισμού, ολοένα πιο απόλυτου, όπου στο τέλος δεν υπήρχε χώρος πλέον για οιοδήποτε ενδοιασμό για παραβίαση κοινωνικών, ηθικών ή άλλων αξιών, εκτός από την απόλυτη αριθμητική αξία του χρήματος, ως τελικού κόστους ή τελικού κέρδους.

Η παράλληλη εξέλιξη της παγκοσμιοποίησης για την άρση οποιουδήποτε φραγμού ή προστασίας από τις επιχειρηματικές πρακτικές, διευκόλυνε μετά το 1980, την εξαγωγή και εξάπλωση αυτής της νοοτροπίας σε παγκόσμια βάση, ενώ οι αναδυόμενες οικονομίες της Ανατολικής Ασίας εισέρχονταν με τις εξαγωγές των στην παγκόσμια αγορά και η Κίνα ξεκινούσε το «καπιταλιστικό» πείραμα.

Οι εντεινόμενες ακρότητες στις επιχειρηματικές πρακτικές σε συνδυασμό με την επανάσταση των τεχνολογιών πληροφορικής οδήγησαν σε μετανάστευση της παραγωγής από τις ανεπτυγμένες στις αναπτυσσόμενες οικονομίες, με αντίστοιχη μείωση της απασχόλησης στις πρώτες και χρηματιστηριακές «φούσκες» και κρίσεις το 1987 στην Wall Street, το 1993 στην Ανατολική Ασία, και το 1999 πάλι στις ανεπτυγμένες οικονομίες της Δύσης.

Η «μετανάστευση» της παραγωγής των ΗΠΑ, αλλά σε διαφορετικό βαθμό και των λοιπών ανεπτυγμένων οικονομιών, προς τις οικονομίες χαμηλού κόστους αύξησαν τα κέρδη περιορίζοντας όμως την αύξηση του ΑΕΠ των ΗΠΑ με ταυτόχρονη συνεχή διεύρυνση του εξωτερικού χρέους των Πίνακας 1, που από 42,1% το 1980 έφθασε το 92,5% το 2010 και αναμένεται να ανέλθει σε 99,3 το 2011.

Πίνακας 1

Πηγή: Βάσεις δεδομένων της DSI (Data Service & Information)

Η συνεχιζόμενη για τρεις 10ετίες διόγκωση του δημόσιου εξωτερικού χρέους δεν είχε εν τούτοις, άμεσες συνέπειες για την οικονομία των ΗΠΑ, διότι η διατήρηση του αμερικανικού δολαρίου, ως παγκόσμιου αποθεματικού νομίσματος, που ενίσχυε την ούτως ή άλλως προνομιακή κατάσταση της οικονομίας, δημιουργούσαν μια υψηλή ελκυστικότητα για την είσοδο ξένων κεφαλαίων.

Αυτά, κατευθύνονταν, είτε σε επενδύσεις και κυρίως σε χρηματοοικονομικά προϊόντα, είτε σε ασφαλείς, λόγω της υψηλής αξιοπιστίας της χώρας, μακροπρόθεσμες τοποθετήσεις, υπερκαλύπτοντας τα εκάστοτε κενά στην οικονομία των ΗΠΑ. Στα εισρέοντα κεφάλαια, ολοένα μεγαλύτερο μερίδιο αποτελούσαν, τα οικονομικά πλεονάσματα των ισοζυγίων των αναδυομένων οικονομιών της Ανατολικής Ασίας και ιδίως της Κίνας, που είναι πλέον ο κάτοχος του συνόλου σχεδόν των αμερικανικών 30ετών κρατικών ομολόγων.

Η διατήρηση του προνομιακού status quo για την αμερικανική οικονομία οδηγούσε σε εφησυχασμό, παρά την βαθμιαία εξασθένηση της παραγωγής στην πραγματική οικονομία και το τεράστιο κόστος των πολέμων στον Περσικό κόλπο και της αντιμετώπισης της τρομοκρατίας. Η συνεχιζόμενη όμως ισχυρότατη ανάπτυξη της κινεζικής οικονομίας και η συνειδητοποίηση ότι η Κίνα θα αποτελεί σε μερικά χρόνια την μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο προκάλεσε στις ΗΠΑ τις πρώτες ανησυχίες.

Η τεράστια μεγέθυνση των κινεζικών εξαγωγών υποστηρίζονταν εκτός, από το ιδιαίτερα χαμηλό εργατικό κόστος και στην πολύ χαμηλή συναλλαγματική ισοτιμία του κινεζικού ρεμίνμπι, που διατηρείτο σχεδόν αμετάβλητη τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ οι κινεζικές εισαγωγές αυξάνονταν με οριακούς ρυθμούς.

Από την σκοπιά των ΗΠΑ, για να αναστραφεί αυτή η τάση, που περιορίζει ακόμη περισσότερο τις απαραίτητες, για την ενδυνάμωση της παραγωγής των, αναπτυξιακές προοπτικές και εν όψει του μεγάλου μεριδίου των κινεζικών εξαγωγών, που απορροφά η αμερικανική οι-

κονομία, αποτελεί πλέον, απαραίτητη προϋπόθεση η προσαρμογή της ισοτιμίας του κινεζικού νομίσματος στο πραγματικό του επίπεδο.

Η Κίνα εμφανίζεται απρόθυμη να διορθώσει την πραγματική ισοτιμία του νομίσματος της προσφέροντας έδαφος, στις πρώτες αντιθέσεις συμφερόντων. Και ενώ οι συγκυρίες αυτές συγκέντρωναν το ενδιαφέρον στην παγκόσμια οικονομία, εμφανίστηκαν τα πρώτα συμπτώματα της οικονομικής κρίσης.

2. Η παγκόσμια οικονομική κρίση

Το καλοκαίρι του 2007 έγινε γνωστό ότι, δύο ιδιαίτερα δημοφιλή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα (Mac Fannie Mae και Freddie) στον τομέα των στεγαστικών δανείων γνωστά για την συμβολή τους στην απόκτηση στέγης και ιδίως από τα ολιγότερο εύπορα κοινωνικά στρώματα, παρουσίασαν σοβαρά προβλήματα ρευστότητας. Αυτό σηματοδότησε και έναρξη της χειρότερης, όπως αναγνωρίστηκε αργότερα, παγκόσμιας οικονομικής κρίσης μετά το 1929.

Μετά ένα σύντομο διάστημα και αφού επιβεβαιώθηκαν τα γεγονότα άρχισε το φθινόπωρο του 2007 να ξετυλίγεται η γνωστή και από το παρελθόν διαδικασία. Πολύ γρήγορα διαπιστώθηκε ότι, όπως άλλωστε και αναμενόταν, πώς το αρχικό γεγονός της ανεπαρκούς ρευστότητας των δύο πιστωτικών ιδρυμάτων δεν ήταν παρά το τελικό σύμπτωμα μιας κρίσιμης οικονομικής αδυναμίας του χρηματοπιστωτικού τομέα.

Αυτή προηγουμένως, είχε σχεδόν σιωπηλά διαχυθεί, σε διάφορα τμήματα των εθνικών οικονομιών, υπονομεύοντας εκτεταμένο τμήμα του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, ιδίως στις προηγμένες χώρες και εν τέλει εμφανίστηκε ως, πρόβλημα ανεπάρκειας ρευστότητας.

3. Τα αίτια της κρίσης:

Τον Φεβρουάριο του 2009 δημοσιεύθηκε η έκθεση της ομάδας Larosiere (των ανώτατων εμπειρογνομόνων που εποπτεύουν τον χρηματοοικονομικό τομέα στην ΕΕ. υπό την διεύθυνση του Jacques de Larosiere). Στην έκθεση, αναφέρονται πολλοί παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση, ομαδοποιημένοι σύμφωνα με την προέλευση τους από πέντε διαφορετικές πηγές:

α. Τις μακροοικονομικές συνθήκες.

- Η διατήρηση υπερβολικής ρευστότητας, από τα μέσα της δεκαετίας του '90 ταυτόχρονα με ιδιαίτερα χαμηλά επιτόκια δημιούργησαν καταρχήν μια ψευδαίσθηση και στη συνέχεια βεβαιότητα, οικονομικής ασφάλειας. Σε αυτό το πρόσφορο κλίμα, υπήρξε πιστωτική επέκταση, εμφανίστηκαν (αμφιλεγόμενες) οικονομικές καινοτομίες στη δευτερογενή αγορά των χρηματιστηρίων, παράγωγα κλπ.
- Η συνεχιζόμενη πιστωτική επέκταση, υποβοηθούμενη από την διατήρηση των επιτοκίων από την FED σε πολύ χαμηλά επίπεδα, δημιούργησε μια «φούσκα» στα ακίνητα, που τροφοδοτούνταν από την έλλειψη ή ανεπάρκεια των ρυθμίσεων και ελέγχων στις υποθήκες στεγαστικών δανείων και τις «καινοτόμες» σύνθετες τεχνικές που βασίζονταν σε χρεόγραφα για την χρηματοδότηση τους.
- Η αποταμίευση στις ΗΠΑ από 7% το 1990, μηδενίστηκε το 2005 και μετατράπηκε σε αρνητική το 2006, ενώ ο δανεισμός μέσω υποθηκών σχεδόν τετραπλασιάστηκε από το 2001 έως το 2005.
- Τα παραπάνω επέφεραν έντονες ανισοροπίες τόσο μέσα στην αμερικανική οικονομία, όσο και στην παγκόσμια οικονομία, επιβαρύνοντας τις ακόμη περισσότερο. Το συνεχώς αυξανόμενο δημόσιο χρέος των ΗΠΑ καλύπτονταν όλα τα χρόνια από τεράστιες εισροές ξένων κεφαλαίων, εξαιτίας του παγκόσμιου αποθεματικού χαρακτήρα του δολαρίου, τα οποία προέρχονταν από τις μεγάλες αναδυόμενες οικονομίες με υψηλά πλεονάσματα και ιδίως από την Κίνα.
- Σε αυτό το «γκρίζο» οικονομικό περιβάλλον, η υπερβολική ρευστότητα και οι αντίστοιχες χαμηλές αποδόσεις για «κλασσικού» τύπου, επενδύσεις κεφαλαίων, ώθησαν τους επενδυτές στην ενεργή αναζήτηση ευκαιριών για επικερδέστερες επενδύσεις,

στις οποίες απάντησε άμεσα η προσφορά με την ανάπτυξη νέων «σοφιστικές» πολυσύνθετων επενδυτικών προϊόντων. Αυτά αποτελούνταν από περίπλοκους χρηματιστηριακούς τίτλους και ομόλογα δομημένα σε μεγάλο βαθμό στην δευτερογενή αγορά και στα παράγωγα, που με τη σειρά τους προέρχονταν και έλκυαν τις εγγυήσεις και ασφάλειες των, από άλλους προγενέστερους τίτλους κοκ. Συγκριτικά, τα νέα χρηματιστηριακά προϊόντα, προσέφεραν σημαντικά υψηλότερες αποδόσεις, αλλά όπως αποδείχθηκε αργότερα με ιδιαίτερα υψηλούς κινδύνους, που διαχρονικά μάλιστα, αυξάνονταν. Οι ασφάλειες και οι εγγυήσεις των, στηρίζονταν ήδη από την διαμόρφωση τους, σε προγενέστερους τίτλους δανείων, κεφαλαιοποιημένων χρεών και υποθηκών, που οι δυσχέρειες αποπληρωμής των, διαχρονικά μεγέθυναν τους κινδύνους επισφάλειας και κατάρτισης των. Οι κίνδυνοι των νέων χρηματιστηριακών προϊόντων ήταν από την αρχή σαφέστατα υποτιμημένοι

- Αυτά τα «τοξικά» προϊόντα έγιναν στη διάρκεια αρκετών ετών, αντικείμενο επαναλαμβανόμενων αγοραπωλησιών και απετέλεσαν δομικό στοιχείο για νέα, τοξικότερα προϊόντα, ενώ η παραγωγή τους επεκτάθηκε από τους διαχειριστές κεφαλαίων και στις επιχειρήσεις χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, διαμεσολάβησης, χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, Τραπεζών κλπ. συνεχώς ανακυκλωμένη, με αποτέλεσμα να υπάρχει λίγο πριν την κρίση σε όλα σχεδόν τα πιστωτικά ιδρύματα ή οργανισμούς των ΗΠΑ και όχι μόνο, ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο μερίδιο «τοξικών» ή επισφαλών κεφαλαίων. Η διαδικασία αυτή προκαλούσε ολοένα και βαρύτερες συνέπειες στα αποθέματα κεφαλαίων των πιστωτικών ιδρυμάτων και ανατροφοδοτούμενη, κατέληξε αποκτώντας πλέον και δυναμικό χαρακτήρα.

β. Την διαχείριση του κινδύνου

- Οι επιχειρήσεις που δημιούργησαν τα νέα χρηματιστικά προϊόντα διέπραξαν θεμελιώδη σφάλματα στο στάδιο της αξιολόγησης και κοστολόγησης των κινδύνων, αποτυγχάνοντας να ερμηνεύσουν την αλληλεπίδραση μεταξύ πιστώσεων και ρευστότητας, όπου η «μόχλευση» από τα πιστωτικά ιδρύματα είχε τις βαρύτερες συνέπειες. Τα αθροιστικά αποτελέσματα αυτών των σφαλμάτων, οδήγησαν σε υπερεκτίμηση της ικανότητας των χρηματοπιστωτικών επιχειρήσεων στην συνολική διαχείριση των κινδύνων και σε αντίστοιχη υποεκτίμηση του όγκου των προαπαιτούμενων αποθεμάτων παγίου κεφαλαίου από τους πελάτες των.
- Οι οργανισμοί που είχαν ως έργο τον έλεγχο, την δημιουργία των απαιτούμενων ρυθμίσεων και την επίβλεψη των προηγούμενων επιχειρήσεων, απέτυχαν εντελώς στην αποστολή των.
- Η ιδιαίτερη περιπλοκότητα και η πολυεπίπεδη δομή των δομημένων χρηματιστικών προϊόντων που δυσχέραιναν την κατανόηση και τον έλεγχο.
- Η αδιαφάνεια σημαντικών τμημάτων των χρηματοοικονομικών αγορών και των «εργαλείων» που χρησιμοποιήσαν δημιουργώντας ένα «σκιάδεσ» τραπεζικό σύστημα.
- Η αστοχία του πλαισίου της «Βασιλείας 1», που αντί να οδηγεί σε ρεαλιστικό εξορθολογισμό, είχε το αντίθετο αποτέλεσμα και παρότι διορθώθηκε μερικώς με την έκδοση της «Βασιλείας 2», προκάλεσε μια εκρηκτική αύξηση στις αγορές των εξωχρηματιστηριακών παραγώγων, τα οποία υποτίθετο ότι θα μείωναν τους κινδύνους, ενώ στην πραγματικότητα προστέθηκαν σε αυτούς.
- Η δημιουργία και γενίκευση ακραίων, ανεύθυνων, αδίστακτων και ανήθικων, οικονομικών πρακτικών από τους διαχειριστές των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων που με μοναδικό στόχο την έναντι οποιοδήποτε κόστους μεγιστοποίηση του κέρδους για τους μετόχους των, λειτούργησαν τελικά με κυνική αλαζονεία ως «οιονεί» εκ προμελέτης αυτουργοί ενός «οικονομικού εγκλήματος», με ανυπολόγιστο οικονομικό και εν τέλει ανθρώπινο κόστος.
- Η στρεβλή μορφή με την οποία κατέληξαν, οι «κλασσικές» ή αποδεκτές χρηματοοικονομικές και χρηματοπιστωτικές πρακτικές, φθάνοντας σε σημείο να χορηγούν δάνεια

σε λήπτες που αντικειμενικά και εκ των προτέρων ήταν φανερό ότι αδυνατούσαν εντελώς να τα εξοφλήσουν, διευκολύνθηκε από την επιπόλαιη υποτίμηση ακόμη και των βασικότερων κινδύνων, όπως η «παγίδα ρευστότητας» σε αγορές με πλεονάζουσα ρευστότητα.

γ. Τα ιδρύματα πιστωτικής εκτίμησης

- Τα ιδρύματα υποβάθμισαν τους κινδύνους των δομημένων προϊόντων, βαθμολογώντας τα με τον ανώτερο βαθμό AAA, ως εάν επρόκειτο για τα ασφαλέστερα κρατικά ή εταιρικά ομόλογα.
- Η εντονότερη υποεκτίμηση των πιστωτικών κινδύνων προέκυψε όταν τα ιδρύματα συμπλήρωναν τα παράγωγα υποθηκών με «ελαττωματικά» προϊόντα των πρακτικών τους.
- Αυτές οι μεθοδολογίες χειροτέρευσαν από τα αντιτιθέμενα συμφέροντα μεταξύ των ιδρυμάτων, καθώς και από την απαίτηση από ορισμένους επενδυτές να επενδύουν μόνο σε αυτού του είδους προϊόντα.

δ. Σφάλματα στην εκτίμηση των κινδύνων από επιχειρήσεις και εκτός του χρηματοπιστωτικού τομέα

- Η άγνοια των μάνατζερ, των διαχειριστών και ιδιοκτητών των εταιριών, αναφορικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νέων «τοξικών» επενδυτικών προϊόντων ή/και το μέγεθος της έκθεσης τους σε αυτά, τους οδήγησαν σε λανθασμένες εκτιμήσεις των πιστωτικών κινδύνων.
- Η ασύνετη διακύβευση στους χρηματοοικονομικούς κινδύνους, επιτάχθηκε από τις προοπτικές για μόνονους και ιδιαίτερες αμοιβές των στελεχών, εφόσον επετύγγαναν υψηλότερα κέρδη ή/και από τις πιέσεις των μετόχων, προς την ίδια κατεύθυνση.

ε. Αποτυχίες των εποπτικών και ρυθμιστικών αρχών να διαχειριστούν την κρίση

- Οι ρυθμιστικές αρχές που επόπτευαν το χρηματοπιστωτικό σύστημα για την πρόληψη επικίνδυνων χρηματοοικονομικών χειρισμών, ώστε να αποφεύγονται οι κρίσεις και αυτές από την πλευρά τους επίσης σε αντιστοιχία με τα παραπάνω δεν έδειξαν την απαραίτητη προσοχή στις συνέπειες των «τοξικών» χειρισμών σε όλο τους το μέγεθος, επικεντρώνοντας σε ορισμένες εταιρίες ενώ το φαινόμενο είχε συστημικό χαρακτήρα.
- Οι δυνατότητες ελέγχου περιορίστηκαν ακόμη από την εκρηκτική αύξηση των παραγώγων.
- Οι αρχές αμέλησαν να ενημερώσουν και να ρυθμίσουν έγκαιρα με τους απαιτούμενους κανόνες τα πλαίσια των πρακτικών τους ώστε οι έλεγχοι να είναι πληρέστεροι ενώ οι μέθοδοι ελέγχων των επικίνδυνων παραγώγων μέσω υπολογιστών δεν συνυπολόγισαν τους μακρο-οικονομικούς κινδύνους που προέκυπταν από την οριζόντια εξάρτηση των κινδύνων, ενόψει της εκτεταμένης εξάπλωσης αυτών των προϊόντων.
- Η πλημμελής εποπτεία και από το ΔΝΤ και δυσκολίες ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ πιστωτικών ιδρυμάτων και φορέων οικονομικής πολιτικής για συλλογικές δράσεις, όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα προβλήματα.

στ. Η αυτόνομη δυναμική της κρίσης

Οι εμφανείς αδυναμίες και ανισορροπίες την αμερικανικής οικονομίας, συμπληρώθηκαν από την αφανή έως τότε, υπονόμευση της από τις συνεχιζόμενες «τοξικές» πρακτικές, με αποτέλεσμα την ολοκλήρωση των οικονομικών προϋποθέσεων για την κρίση.

Το έναυσμα δόθηκε, όταν το 2006 οι πρώτες πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία των ΗΠΑ, απαίτησαν μια περισσότερο συντηρητική νομισματική πολιτική όπου, η εμφανής «φούσκα» των παραγώγων των στεγαστικών δανείων βρέθηκε σε «ευθεία» πορεία σύγκρουσης με τα αυξανόμενα επιτόκια.

Η κρίση ακολούθησε πλέον την δυναμική της πορεία. Η έναρξη της τον Ιούλιο του 2007, άρχισε να συσσωρεύει απώλειες στα παράγωγα υποθηκών ενόσω η ανασφάλεια για το τελικό ύψος των απωλειών στις πιστωτικές αγορές και την θέση αυτών των απωλειών, υπονόμειναν την εμπιστοσύνη των επενδυτών. Η αδυναμία των δύο πιστωτικών ιδρυμάτων το φθινόπωρο έκανε την κρίση ευρέως γνωστή, μέσα σε εντεινόμενες ανησυχίες για το μέγεθος και τον χαρακτήρα της, που παρέπεμπαν σε συγκρίσιμη, όσον αφορά την επικινδυνότητα της, με του 1929. Οι διεθνείς αγοραπωλησίες των «τοξικών» προϊόντων είχαν εξapλώσει την «μόλυνση» της ανεπαρκούς ασφάλειας σε σημαντικό μέρος των πιστωτικών αγορών διεθνώς και ιδίως στις προηγμένες οικονομίες.

Η έλλειψη διαφάνειας συνδυασμένη με την υποτίμηση του κόστους των πιστωτικών κινδύνων και η απόφαση της αμερικανικής κυβέρνησης να μην διασώσει την Lehman Brothers, οδήγησαν το φθινόπωρο του 2008 σε κατάρρευση της πίστωσης και κρίση εμπιστοσύνης με αποτέλεσμα την ελαχιστοποίηση των διατραπεζικών χρηματαγορών και μια μεγάλων διαστάσεων κρίση ρευστότητας.

Ο κίνδυνος εμφάνισης καταστάσεων πανικού επέβαλλε πλέον, την λήψη άμεσων πυροσβεστικών μέτρων. Ο Πρόεδρος Obama ανακοίνωσε την παροχή εγγυήσεων για την κάλυψη του «μολυσμένου» τμήματος των πιστώσεων από το αμερικανικό δημόσιο. Ακολούθησε η χορήγηση μιας κολοσσιαίας ενίσχυσης 700 δις. δολαρίων προς τις Τράπεζες για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο χρηματοπιστωτικό σύστημα ενώ για την «εξυγίανση» του πιστωτικού τομέα προγραμματίστηκε η δημιουργία ενός ειδικού πιστωτικού ιδρύματος, μιας «τοξικής τράπεζας» που θα απορροφούσε-εξαγόραζε σταδιακά τις «μολυσμένες» πιστώσεις.

4. Η ελληνική κρίση

Η κρίση στην Ελλάδα ξεκίνησε, με την στενή της έννοια τουλάχιστον, από την υπέρογκη διόγκωση του δημόσιου χρέους, όχι μόνον σε απόλυτους αριθμούς αλλά και κυρίως σε ποσοστά του ΑΕΠ της χώρας, ξεπερνώντας και το 100%. Μία εντελώς πρόχειρη εκτίμηση του, παραπέμπει σε ένα ύψος περίπου 300.000 εκατ. Ευρώ, για το 2009.

Η κρίση χρέους άρχισε να διαφαίνεται από τις παραμονές των εκλογών του Οκτωβρίου 2009 με τις προεκλογικές ομιλίες και δηλώσεις για την επικίνδυνη οικονομική κατάσταση της χώρας και την ανάγκη λήψης σκληρών μέτρων για τις απαραίτητες πλέον, διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις της ελληνικής οικονομίας. Μετά την εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία, όπως και με την προηγούμενη εναλλαγή, επαναλήφθηκαν πάλι οι αντιπαραγωγικές και σε υψηλούς τόνους, δηλώσεις μεταξύ των πολιτικών παρατάξεων για την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, επαναφέροντας στο προσκήνιο και το ζήτημα του υπέρογκου δημοσίου χρέους.

Αποτέλεσμα αυτών ήταν

- Να προστρέξουν στην αρχή οι ελεγκτικοί μηχανισμοί της ευρωζώνης στους οποίους υπέβοσκαν ούτως ή άλλως καχυποψίες για δημοσιονομικές λαθροχειρίες ή/και «δημιουργική λογιστική» από πλευράς των ελληνικών κυβερνήσεων τα τελευταία χρόνια και τέλος τα κορυφαία οικονομικά όργανα της ευρωζώνης, με συνέπεια να υποστεί η Ελλάδα μια σημαντική υποβάθμιση στην αξιοπιστία, το κύρος, την φήμη και την γενικότερη διεθνή εικόνα της.
- Να στραφεί σε παγκόσμιο επίπεδο το ενδιαφέρον των οικονομικών παραγόντων στην ιδιαίτερα δυσχερή κατάσταση της ελληνικής οικονομίας σε συνδυασμό βέβαια με τις αντίστοιχες προοπτικές σημαντικών κερδών από αυτήν. Όπως ήταν επόμενο, ακολούθησαν υποβαθμίσεις της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας, αυστηρές ή και κακόβουλες δηλώσεις για τις πιθανότητες οικονομικής επιβίωσης, επιθέσεις επενδυτών, κερδοσκόπων που ποντάριζαν στην χρεοκοπία, της μέσω των CDs, (συμβολαίων κάλυψης πιστωτικών κιν-

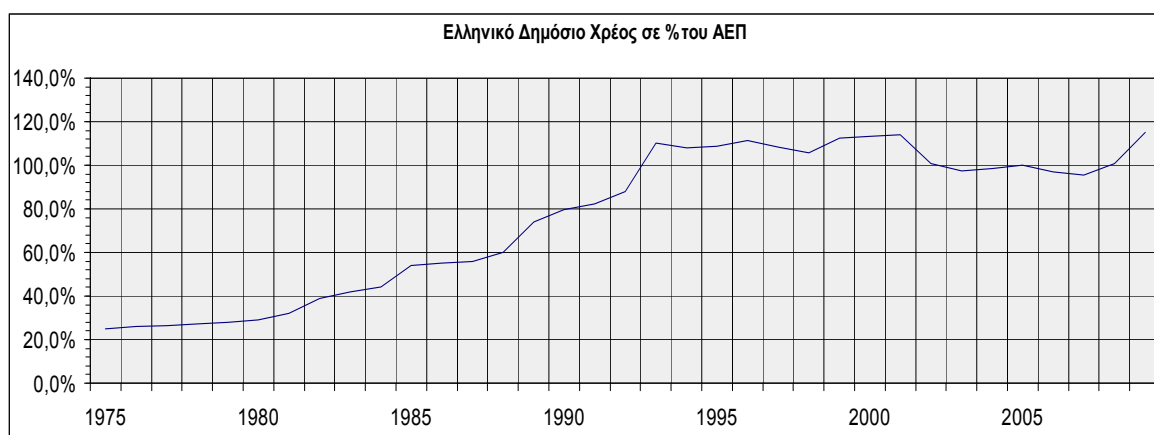
δύνων), πολλαπλασιασμός του ύψους των spreads κλπ. τα οποία επιβάρυναν σημαντικά την ήδη δυσχερή οικονομική κατάσταση της Ελλάδας.

5. Το ελληνικό δημόσιο χρέος

Το ελληνικό δημόσιο ανέρχονταν το 1975, στο 25% του ΑΕΠ της χώρας. Από τότε και μετέπειτα άρχισε διαχρονικά και υπό την πίεση του «πολιτικού κόστους» προς τις κυβερνήσεις να αυξάνεται. (Πίνακας 1)

Πίνακας 2

Ελληνικό Δημόσιο Χρέος σε % του ΑΕΠ

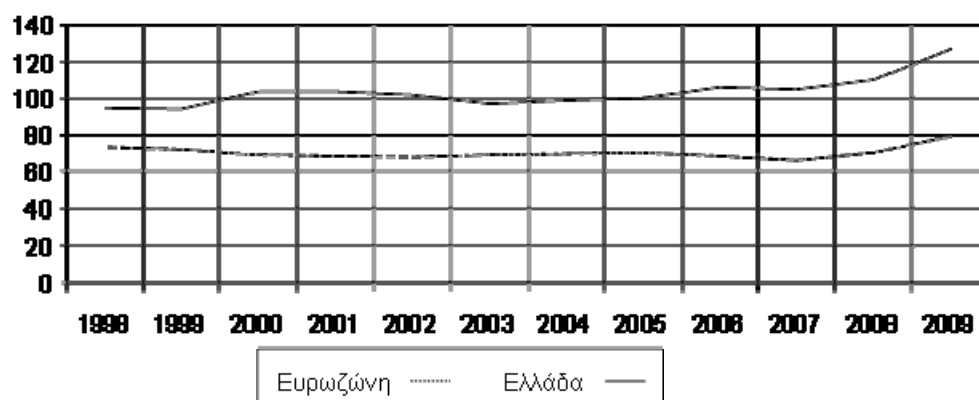
Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Η ύπαρξη ενός μεγαλύτερου ή μικρότερου δημόσιου χρέους θεωρείται καταρχήν, μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο φυσιολογική για τις μικτές οικονομίες, όπως είναι και το σύνολο σχεδόν των χωρών του πλανήτη, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι εκάστοτε υπεύθυνες κυβερνήσεις επιμελούνται, ώστε αυτό να μην διευρύνεται υπερβολικά και για μακρά χρονική περίοδο. Άλλωστε το δημόσιο χρέος αποτελεί και ένα από τα εργαλεία άσκησης της οικονομικής πολιτικής κεϋνσιανής προσέγγισης, από τις κυβερνήσεις των χωρών. Στα πλαίσια αυτά νοείται ως σκόπιμη μία προσωρινή και βραχυπρόθεσμη διόγκωση του δημοσίου χρέους για την αντιμετώπιση επειγουσών για την εθνική οικονομία, μακροοικονομικών αδυναμιών όπως η ύπαρξη υψηλής ανεργίας ή επίμονη στασιμότητα στο εσωτερικό μιας οικονομίας κλπ. Εξυπακούεται όμως, ότι η εφαρμογή αυτής της οικονομικής πολιτικής, απαιτεί μεγάλη προσοχή και σχεδιασμό, φειδώ και μέτρο και πάντοτε με το σκεπτικό μιας επένδυσης, όπως υπονοεί η προσωρινή θυσία της χώρας, να αυξήσει αντιστοίχως το ρίσκο της διεύρυνσης του δημοσίου χρέους, ώστε μετά την υπέρβαση των δυσχερειών να αποπληρώσει αυτό, από μια βελτιωμένη οικονομική βάση.

Παρότι δεν υπάρχει ομοφωνία για το ενδεδειγμένο ύψος του δημοσίου χρέους, ένα μέγεθος γύρω στο 60-65% του ΑΕΠ, θεωρείται τις τελευταίες δεκαετίες, γενικότερα αποδεκτό, με την συνειδητοποίηση παράλληλα ότι η χρήση του για καταναλωτικούς σκοπούς, οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια τις συγκεκριμένες οικονομίες σε αποσάθρωση και διάλυση.

Το ύψος του δημοσίου χρέους το 2009 στις χώρες της ευρωζώνης ποικίλει από 7,2% για την Εσθονία έως 106,6% για την Ιταλία και το Βέλγιο και μέσο όρο το 70,4% (Πίνακας 2) και την Ελλάδα στο 122 ή 126%.

Πίνακας 3: Μέγεθος Δημοσίου χρέους σε Ελλάδα και Ευρωζώνη σε %

Πηγή: Eurostat

Η συνθήκη του Μάαστριχτ καθόρισε το ανώτατο όριο του δημοσίου χρέους για τις χώρες που συμμετέχουν στο 60% του ΑΕΠ τους, ώστε η προσπάθεια της δημοσιονομικής πειθαρχίας να είναι ισόρροπη, παράλληλη και ταυτόχρονη και να μην υπάρχουν «διαρροές» περιθωρίων ανάπτυξης, ανεργίας κλπ. από τις χώρες που επιμένουν στο όριο προς εκείνες που δεν τηρούν.

Στην Ελλάδα, παρά τις επανειλημμένες επισημάνσεις από τις αρμόδιες υπηρεσίες της ευρωζώνης υπήρξε μεγάλη υπέρβαση του δημοσίου χρέους ενώ, σημαντικό τμήμα του κάλυψε τις καταναλωτικές δαπάνες των κατά διαστήματα προϋπολογισμών του κράτους, που συμπεριελάμβαναν και τον ευρύ δημόσιο τομέα.

6. Οι πρόσφατες εξελίξεις στην ελληνική Οικονομία

Η συνεχιζόμενη μετά το 1975 οικονομική ανάπτυξη, ανεξάρτητα από τα πολιτικά και τραυματικά γεγονότα της δικτατορίας, εξακολουθούσε να βελτιώνει ραγδαία το βιοτικό επίπεδο στην ελληνική κοινωνία, με την βοήθεια και του θετικού, σε μακροπρόθεσμη βάση, διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος.

Την ίδια περίοδο την βελτίωση αυτή, πιθανόν κάτω από έναν λανθασμένα νοούμενο ορθολογισμό, ακολούθησε στην Ελλάδα μία νέα ολοένα και περισσότερο υλιστική θεώρηση της πραγματικότητας στην καθημερινή ζωή, στα πλαίσια της οποίας οι ηθικές αξίες θεωρούνταν ασήμαντες και η υλική αξία του χρήματος η σημαντικότερη, όπου «ότι είναι νόμιμο (ή δεν απαγορεύεται ρητά) είναι και ηθικό».

Η ελληνική οικονομία, παρά τις δύο ενεργειακές κρίσεις του 1973 και 1980 και τις συνέπειες των στον πληθωρισμό εμφάνισε, τουλάχιστον έως και το 1983, μια σημαντική και υγιή συγκριτικά ανάπτυξη, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούνταν ολοένα και περισσότερο, το νέο κοινωνικο-οικονομικό σκηνικό που μετά το 1980 απέκτησε πιο συστημικό χαρακτήρα.

Η κρίση δημοσίου χρέους έφθασε στην Ελλάδα στο τέλος μιας πολυετούς περιόδου πτώσης της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας που συρρίκνωσαν την εγχώρια παραγωγή, ιδιαίτερα στον μη τριτογενή τομέα της οικονομίας.

Μεταξύ των ετών 1988-2009 το προϊόν του Αγροτικού Τομέα παρέμεινε, σε πραγματικούς όρους σχεδόν στάσιμο, ενώ η συμβολή του στο ΑΕΠ μειώθηκε από 12,2% σε 3,4%, του βιομηχανικού Τομέα αυξήθηκε σε απόλυτους όρους, αλλά το 2009 συμμετέχει μόνο με 14,6% αντί 26,5% του ΑΕΠ το 1988, ενώ εμφανίζεται μεγέθυνση μόνο στο μερίδιο του Τομέα των υπηρεσιών.

Πίνακας 4: Αξία Παραγωγής σε €

Έτη	Γεωργία	Βιομηχανία σε %	Υπηρεσίες σε %	ΑΕΠ σε δις. €
1988*	6,2 δις. € (12,2%)	13,5 δις. € (26,5%)	31,3 δις. € (61,3%)	51,0 δις. € (100%)
2009	8,0 δις. € (3,4%)	34,7 δις. € (14,6%)	194,7 δις. € (82,0%)	237,4 δις. € (100%)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

* Για το 1988 χρησιμοποιήθηκαν οι ισοτιμίες ENM για το αντίστοιχο έτος, της Eurostat.

Η μετατόπιση της παραγωγής στον τριτογενή Τομέα καταρχήν δεν είναι αρνητική, άλλωστε για ένα μεγάλο διάστημα κυριαρχούσε η άποψη ότι μετά το 1970, είχε έρθει η σειρά του Τομέα των υπηρεσιών, να αναλάβει το ρόλο της ατμομηχανής για την παγκόσμια ανάπτυξη. Για μία χώρα όμως όπως η Ελλάδα, όπου ο Τομέας των υπηρεσιών της ήταν ανέκαθεν, βεβαρημένος από υψηλό ποσοστό παρασιτισμού και αυτό σε συνδυασμό με την παρατηρούμενη αποεπένδυση στην βιομηχανία και στην γεωργία και τον αντίστοιχο μαρasmus τους, παρέπεμπαν σε μια ανησυχητική ανισορροπία. Η ανεμπόδιστη ροή των εισοδημάτων, παρά την εμφανή σε όλους υστέρηση στη παραγωγή αγαθών, υπονοούσε μια αύξηση στην παραγωγή των υπηρεσιών, η οποία όμως δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα.

Η διόγκωση του τριτογενούς Τομέα βασίστηκε πέρα από την πραγματική παραγωγή του τουρισμού, του εμπορίου και των άλλων υπηρεσιών, σε μεγάλο βαθμό σε χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και πιστωτική επέκταση, και φυσικά σημαντικό μέγεθος παρασιτικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, η αδυναμία της πραγματικής ανάπτυξης να περιορίσει την ανεργία, οδήγησε με την διεύρυνση της έννοιας του «πολιτικού κόστους» σε υπερβολική διόγκωση του εργατικού δυναμικού στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, όπου δημιουργήθηκε επιπλέον ένας μεγάλος αριθμός οργανισμών οριακής χρησιμότητας και με την συμπερίληψη και της τοπικής αυτοδιοίκησης στον διπλασιασμό σχεδόν, των απασχολούμενων στο δημόσιο.

Στο σύνολο της η ελληνική οικονομία χρηματοδοτήθηκε σε μεγάλο βαθμό, όπως δείχνει η συνεχής πτώση της ανταγωνιστικότητας στις τρεις τελευταίες δεκαετίες, μέσω των ελλειμμάτων και της επιβάρυνσης του δημοσίου χρέους, με εξωτερικό δανεισμό.

7. Συμπεράσματα –Προοπτικές

Παρά το ότι υπήρξαν πολλές προειδοποιήσεις για τους επερχόμενους κινδύνους, η δυσμενής πορεία της ελληνικής οικονομίας συνεχίστηκε, με αποτέλεσμα να ευρίσκεται αυτή στην θέση, που «ούτε να το σκεφθούμε δεν θέλουμε», σύμφωνα με τις δηλώσεις των πρωτεργατών της ένταξης της Ελλάδας στην ευρωζώνη, στον ημερήσιο τύπο (1996).

Η ένταξη στην ευρωζώνη, ανεξάρτητα απετέλεσε μια αναμφισβήτητη επιτυχία την Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα προϋπέθετε και την ένταση της προσπάθειας στην οικονομία για αύξηση της παραγωγής και ιδίως της παραγωγικότητας, ενώ αντί αυτού η ελληνική οικονομία εξακολούθησε να βυθίζεται σε στασιμότητα, μείωση παραγωγής, ακόμη και αποεπένδυση, με την συνολική παραγωγικότητα σε ελεύθερη πτώση. Οι δυνατότητες αντίδρασης στην κατάσταση αυτή, είναι εκ των πραγμάτων ελάχιστες, διότι η Ελλάδα εμφανίζεται παγιδευμένη σε οικονομικό αδιέξοδο.

Τα μέτρα της οικονομικής πολιτικής που προβλέπονται από την θεωρία για την αντιμετώπιση καταρχήν, σημαντικών υφέσεων, αποβλέπουν στον επηρεασμό της οικονομίας, είτε μέσω της νομισματικής πολιτικής που δρα άμεσα, είτε μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής, που η δράση τους είναι ασθενέστερη (κεϋνσιανή προσέγγιση).

Όμως η αποδοχή της συνθήκης του Μάαστριχτ από τις χώρες που συμμετείχαν στο κοινό νόμισμα της ευρωζώνης προαπαιτούσε την απεμπόληση της δυνατότητας των χωρών να

χρησιμοποιήσουν νομισματικά μέτρα, με ταυτόχρονη μεταφορά της αρμοδιότητας αυτής στην ΕΚΤ με συνέπεια τον αποκλεισμό της χρήσης των.

Από τα εναπομένοντα μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής, αυτά επιδρούν, είτε με την προσωρινή αύξηση των δημοσίων δαπανών, είτε με την βραχυπρόθεσμη μείωση των δημοσίων εσόδων, που έχουν και τα δύο ως αποτέλεσμα, την αύξηση του δημοσίου χρέους.

Είναι σαφές ότι κανένα από τα δύο παραδοσιακά «εργαλεία» οικονομικών κρίσεων δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί διότι, το πρώτο έχει «θυσιασθεί», ενώ η χρήση του δεύτερου είναι «απαγορευτική», επειδή αυτό αποτελεί ταυτόχρονα και τον σκληρό πυρήνα του προβλήματος.

Γενικά, είναι φανερό πως οι περικοπές απλά των αμοιβών, λόγω και της μειούμενης φοροδοτικής δυνατότητας μιας συρρικνωμένης οικονομίας, δεν θα έχουν αποτέλεσμα, εάν δεν υπάρξουν ταυτόχρονα και κάποια επιλεκτικά αναπτυξιακά μέτρα σε τομείς ή κλάδους της ελληνικής οικονομίας, με πρώτης προτεραιότητας εκείνους που οι ανάγκες των δεν περιορίζονται κυρίως ή μόνον σε οικονομική ενίσχυση.

Η άμεση αντιμετώπιση που απαιτεί η κρίση κατευθύνει το ενδιαφέρον στις δυνατότητες ανάπτυξης ή μεγέθυνσης, υπαρχόντων κλάδων και τομέων που δεν απαιτούν χρόνο και άμεσες επενδύσεις.

Οι πιθανότητες της μεταποίησης και των κατασκευών, δεδομένης της αποβιομηχάνισης των τελευταίων ετών και την σημαντική λόγω της ανασφάλειας πτώση της ζήτησης για τις οικοδομές, εμφανίζονται πενιχρές.

Υπάρχουν ακόμη ορισμένες αξιόλογες δυνατότητες μεγέθυνσης ή/και ανάπτυξης σε ορισμένους κλάδους του πρωτογενούς Τομέα, αλλά και στον τριτογενή, οι οποίες δεν απαιτούν εκ των προτέρων τουλάχιστον, επενδύσεις με άμεσο οικονομικό κόστος, με την προϋπόθεση βέβαια του ενδεδειγμένου σχεδιασμού, ώστε η μεγέθυνση/ανάπτυξη να στηρίζεται σε βελτιώσεις οργάνωσης, καλύτερο συντονισμό. Η προσπάθεια απαιτεί την συμμετοχή όχι μόνο του επιχειρηματία ή κάτοχου της αγροτικής επιχείρησης/εκμετάλλευσης, αλλά κυρίως του δημόσιου φορέα ο οποίος θα έχει και την εποπτεία του συγκεκριμένου εγχειρήματος.

Στον αγροτικό Τομέα, τα υπάρχοντα περιθώρια μεγέθυνσης/ανάπτυξης δεν αφορούν τις αποκαλούμενες «μεγάλες καλλιέργειες», που υποστηρίζονται από την ΚΑΠ. της ΕΕ. και εμφανίζουν ούτως ή άλλως προβλήματα παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας.

Δυνατότητες μεγέθυνσης υπάρχουν στον κλάδο των βιολογικών προϊόντων που, η εισαγωγή τους πριν μερικά έτη προσέφερε και μια σχετική εμπειρία, με την προϋπόθεση ότι θα υπάρχει ιδιαίτερη διεύθυνση στο Υπουργείο Γεωργίας ή άλλος φορέας, που θα μέριμνα για την ενημέρωση των αγροτών, την ύπαρξη κεντρικής αγοράς για τα βιολογικά προϊόντα, τον έλεγχο και την βιολογική πιστοποίηση και την διάθεση των προϊόντων τοπικά και στις εξαγωγές.

Ένας άλλος τομέας με περιθώρια ανάπτυξης εμφανίζεται στην παραγωγή των θεραπευτικών και φαρμακευτικών φυτών. Η επιλογή των καταλληλότερων προϋποθέτει έρευνα, όχι μόνο των βιολογικών και φυσικών απαιτήσεων τους για την παραγωγή (εν όψει και των μικρών απαιτήσεων τους για ποιοτικά εδάφη), αλλά και των δυνατοτήτων για επιτυχημένη εμπορευματοποίηση τους.

Επίσης η παραγωγή «ενεργειακών» φυτών που ευρίσκεται σε αρχικό στάδιο, όπου εκτός από την παραγωγή ελαιούχων φυτών που καλλιεργούνται διεθνώς ενώ ιδιαίτερα ελπιδοφόρο εμφανίζεται σύμφωνα με έρευνες του ΕΘΙΑΓΕ ένα συγκεκριμένο φυτό (της ίδιας «οικογένειας» με το γνωστό ως «γαϊδουράγκαθο») που διαθέτει υψηλότερη «ενεργειακή» περιεκτικότητα και για το οποίο οι εδαφοκλιματικές συνθήκες της Ελλάδας κρίνονται ιδιαίτερα κατάλληλες, από τις έως τώρα τουλάχιστον, έρευνες.

Ακόμη ο κλάδος της εκτροφής σαλιγκαριών, όπου οι πρωτοπόροι του κλάδου δηλώνουν οι ίδιοι ότι δεν θέλουν κανενός είδους επιδότηση ή άλλη οικονομική βοήθεια, αλλά μόνον επισημονική πληροφόρηση αναφορικά με τις ανάγκες της συγκεκριμένης εκτροφής.

Παράλληλα στις ιχθυοκαλλιέργειες εξακολουθεί να υφίσταται ένα μεγάλο ανεκμετάλλευτο παραγωγικό δυναμικό, ενώ θα ήταν σκόπιμη η διερεύνηση των δυνατοτήτων επέκτασης της καλλιέργειας και σε άλλα θαλάσσια προϊόντα (μύδια, χτένια κλπ.), με την προϋπόθεση της «καθαρής» οικολογικά παραγωγής.

Εξυπακούεται ότι αυτές οι κατευθύνσεις δεν αποτελούν πανάκεια για τα προβλήματα του αγροτικού Τομέα, αλλά παρότι αφορούν ένα μικρό μέρος της αγροτικής παραγωγής διανοίγουν εν τούτοις, ορισμένες κατευθύνσεις για την ανάπτυξη, χωρίς να απαιτούν άμεσες δαπάνες αρχικής τουλάχιστον, επένδυσης.

Ως καταλληλότεροι να εφαρμόσουν αυτές τις καλλιέργειες εμφανίζονται νέοι ηλικιακά αγρότες, που θα είναι διατεθειμένοι, υπό την καθοδήγηση βέβαια του αρμόδιου φορέα, να αναλάβουν το επιχειρηματικό ρίσκο επιμένοντας, αν είναι απαραίτητο και με χαμηλότερες αμοιβές για το αρχικό διάστημα, στις νέες καλλιέργειες. Γενικά είναι αποδεκτό, ότι οι νέοι είναι ολιγότερο συντηρητικοί, διαθέτουν συνήθως υψηλότερο μορφωτικό δείκτη, είναι περισσότερο τολμηροί και βαρύνονται λιγότερο από οικονομικές υποχρεώσεις, με αποτέλεσμα να αναλαμβάνουν ευκολότερα πρωτοβουλίες.

Από την πλευρά της δημόσιας διοίκησης όμως, είναι απαραίτητο να υποστηρίζεται η προσπάθεια, αντίστοιχα και από έναν αξιόπιστο φορέα προώθησης, για την ολοκληρωμένη εμπορευματοποίηση των προϊόντων.

Από τον τομέα των υπηρεσιών, ειδικότερα στον τουρισμό, και με την προϋπόθεση ότι δεν απαιτούν άμεσες επενδύσεις, για τα πρώτα έτη τουλάχιστον, υφίστανται δυνατότητες ανάπτυξης, στις κατηγορίες, των οικογενειακών ή/και μικρών τουριστικών επιχειρήσεων παροχής υπηρεσιών, διαμονής, εστίασης, μικρών (τοπικών) μεταφορικών μέσων, καθώς και τοπικών αναμνηστικών αγαθών. Οι μικρές επιχειρήσεις παρά τον συγκριτικά μικρό οικονομικό τζίρο τους αποτελούν ωστόσο, την συντριπτική πλειοψηφία στον ελληνικό τουρισμό, με αποτέλεσμα να συμβάλουν με ένα διόλου ευκαταφρόνητο μερίδιο στο τουριστικό προϊόν.

Οι τουριστικές επιχειρήσεις αυτών των μεγεθών, βασίζονται κατά κανόνα στους οικογενειακούς ή/και συγγενικούς δεσμούς του επιχειρηματία με το προσωπικό και ενδεχόμενα και στην προσωπική σχέση, με λίγους επιπλέον, απασχολούμενους τρίτους, με αποτέλεσμα όταν υπάρχει κατανόηση, να αντεπεξέρχονται καλύτερα στις τριβές και τα άλλα προβλήματα που δημιουργεί η αναπόφευκτη μείωση όλων των εισοδημάτων και αμοιβών από την κρίση.

Παράλληλα είναι ευκολότερη η συναντίληψη μεταξύ των συνεργατών της επιχείρησης, για την αξιοποίηση όλων των εναπομενουσών ευκαιριών μείωσης του κόστους και βελτίωσης της ποιότητας των υπηρεσιών.

Είναι επίσης απαραίτητος, ιδιαίτερα σε εποχές κρίσεων ο συντονισμός των επιχειρηματικών ενεργειών και δράσεων των επιχειρήσεων μεταξύ των, αλλά και με άλλους τοπικούς επαγγελματικούς φορείς καθώς και με την τοπική αυτοδιοίκηση ιδίων σε μικρούς τουριστικούς προορισμούς, διότι οι ολοκληρωμένες προσπάθειες θα οδηγήσουν και στα βέλτιστα αποτελέσματα.

Βιβλιογραφία

- Anglietta M., 2010, “La crise d’un modele de croissance inegalitaire” *Alternatives Economiques*, Available from <http://www.Alternatives-Economiques.fr/page.php?page=recherche&debut=20>, (cited 23/10/2010)
- Anglietta M. 2011, “Why regulating hedge funds”, *Centre d’ Etudes Prospectives et d’Informations Internationales*, Available from <http://www.cepii.fr/anglaisgraph/publication/letter/pdf/2010/let296ang/pdf>, (Cited 28/1/2011).
- Benassy-Quere Agnes, 2011 “Les consequences de la crise grecque”, *Chronique du Circle des Economists*, Available from <http://www.LesEchos.IDEES>, (Cited 25/03/2010)
- Chevallier Agnes, “La crise grecque a pris l’Europe au depourvu”, *L’ Actualite Internationale* 24H/24, Available from <http://www.france24.com/fr/20101220-europe-prise-depourvu-crise-grecque-agnes-chevallier-cepil-chine-guerre-monnaies-regulation-finaciere>, (Cited 20/12/2010)
- Δελιβάνη-Νεγρεπόντη Μαρία, «Η φονική κρίση και η ελληνική τραγωδία», Αθήνα, 2010.

- Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2010, Available from, <http://www.statistics.gr/portal/ESYE/PAGE-themes?>(Cited 20-11-2010)
- Eurostat, 2010, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database
 Βάσεις Δεδομένων της DSI, Available from
<http://195.145.59.167/ISAPI/table.dll/Table?ID=542A853974074A3689B3079B86D0SY&File=080299398120122010215503569&Dir=DSI%5CDSI%5FGES&Pos=111>,
 (Cited 5-12-2010)
- ISY (International Statistical Yearbook) 2010 Available from <http://195.145.59.167/ISAPI/DBDemo.dll/Sousces?ID=542A853974074A3689B86D03> (Cited 2-12-2010).
- Katz Richard, “Comparing Crises” *Foreign Affairs*, Available from
<http://www.foreignaffairs.com/search>, (Cited 27-4-2010)
- Organization for Economic Co-operation and Development 2010, Available from
<http://www.oecd-library.org/statistics> (Cited 2-12-2010).
- Ouest France, 2010 Available from <http://www.ouest-france.fr/actu/international.php>,
 (Cited 18-1-2009)
- Larosiére, (2009) “ *The high-level group on financial supervision in the EU*”, Available from
http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/de_larosiére_report_en.pdf, (Cited 12-12-2010)
- «Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2007» της Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2008
 «Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2006» της Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2007
 «Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2004» της Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2005
 «Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2001» της Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2002
 «Νομισματική Πολιτική, Ενδιάμεση Έκθεση 2005», Τράπεζας της Ελλάδος Οκτώβριος 2005
 «Νομισματική Πολιτική, Ενδιάμεση Έκθεση 2004», Τράπεζας της Ελλάδος Οκτώβριος 2004
 Tilford S. and Whyte P. “The Lisbon scorecard X, The road to 2020”, *Centre for European Reform*, Available from <http://www.cer.org.uk>. March 2010. (Cited 12-11-2010.)
 Villers Stephanie, “La crise en zone euro va-t-elle durer?” *Easy Bourse*, Available from
<http://www.easybourse.com/bourse/international/article/18135/la-crise-en-zone-euro-va-t-elle> (Cited 2/12/2010)

Οικονομική Κρίση και Κάπνισμα

Λευκοθέα Γιάνναρου¹, Ευθύμιος Ζέρβας^{2*}

1. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας Ρήγα Φεραίου 167, Τ.Κ. 26222 Πάτρα, τηλ.: 2610 367 566, fax: 2610 367 468
2. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας Ρήγα Φεραίου 167, Τ.Κ. 26222 Πάτρα, τηλ.: 2610 367 566, fax: 2610 367 468 e-mail: zervas@eap.gr

Περίληψη

Όπως αρκετές φορές έχει τονιστεί, η έκταση των επιπτώσεων της οικονομική κρίσης του 2008 έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε εθνικό επίπεδο. Πολλοί έχουν μιλήσει ίσως και για την μεγαλύτερη κρίση όλων των εποχών εξαιτίας πρωτόγνωρων για την οικονομία φαινομένων όπως η παγκοσμιοποίηση και η διεθνοποίηση των αγορών. Πέρα από τις γενικές επιπτώσεις της κρίσης στις διάφορες οικονομίες ανά τον κόσμο, μελετώνται και οι συνέπειές της στις επιμέρους ομάδες της οικονομίας, όπως των επιχειρήσεων που υφίστανται μια συνεχή συρρίκνωση των πωλήσεων τους και των καταναλωτών που βιώνουν την διαρκή μείωση της αγοραστικής τους δύναμης.

Στα πλαίσια του άρθρου αυτού ερευνάται η επίδραση της κρίσης στον τομέα του τσιγάρου από δύο πλευρές. Η πρώτη αφορά τις εταιρείες παραγωγής και εμπορίας τσιγάρων. Μελετάται εδώ η μεταβολή του ποσοστού κέρδους από την πρόσφατη αύξηση της φορολογίας στα τσιγάρα που επιβλήθηκε προκειμένου να αυξηθούν τα δημόσια έσοδα. Από την δεύτερη πλευρά εξετάζεται η συμπεριφορά των καταναλωτών. Με την συμπλήρωση ερωτηματολογίου μελετάται τόσο οι αλλαγές στις καπνιστικές συνήθειες λόγω κρίσης (περιορισμός εισοδήματος, αύξηση τιμής τσιγάρων) όσο και των πρόσφατων περιορισμών στο κάπνισμα. Επίσης αναλύεται το όριο της μέγιστης τιμής που διατίθενται να καταβάλλουν οι καταναλωτές- καπνιστές, όσο και η μεταβολή της κατανάλωσης που προβλέπεται με την υπέρβασή του. Τέλος, επιδιώκεται μια επιπλέον προσέγγιση της καταναλωτικής συνήθειας των καπνιστών από την εφαρμογή των νέων περιορισμών του καπνίσματος και των πιθανών συνεπειών που ενδέχεται να παρουσιαστεί στην δαπάνη της ομάδας αυτής για κατανάλωση σε τομείς όπως η διασκέδαση.

Εισαγωγή

Το κάπνισμα είναι ένα πολύπλοκο θέμα και αποτελεί αντικείμενο ιατρικής, νομικής, ηθικής και οικονομικής μελέτης και έρευνας. Την διάδοση της συνήθειας του καπνίσματος ακολούθησαν και οι πρώτες επικρίσεις της επιστημονικής κοινότητας για τα προβλήματα που αυτή προκαλεί στην υγεία. Σήμερα, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια σειρά δημοσίων παρεμβάσεων για την προστασία της ανθρώπινης υγείας, με απώτερο σκοπό τόσο την μείωση του φαινομένου αυτού στις νεαρές ηλικίες όσο και την προάσπιση των συμφερόντων των μη καπνιστών. Πληθώρα ερευνών έχουν αποδείξει ότι η φορολογία είναι από τις πιο αποτελεσματικές στρατηγικές για την μείωση των συνεπειών του τσιγάρου στην υγεία (Gallet & List, 2003; Jha et al., 2006).

Οι υψηλότεροι φόροι είναι σχετικά ανέξοδοι για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που το τσιγάρο προκαλεί στην υγεία, ενώ παράλληλα αυξάνουν τα κρατικά έσοδα (Kinh et al, 2006). Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση πετυχαίνει μια καθαρή αύξηση των εσόδων της, από ένα επιπλέον έσοδο που δημιουργείται από την είσπραξη υψηλότερων φόρων από τους καπνιστές, το οποίο υπερβαίνει την απώλεια εσόδων από αυτούς που έκοψαν ή μείωσαν την κατανάλωση τσιγάρου (Doran C et al., 2010). Ο έμμεσος φόρος κατανάλωσης των τσιγάρων αποτελεί μια από τις κυριότερες πηγές εσόδων του ελληνικού κράτους και ένα μεγάλο ποσοστό του εμπορικού ισοζυγίου. Συγκεκριμένα, το 2009 η κατανάλωση καπνού και προϊόντων καπνού ανέρχε-

ται σε 35.772.882 χιλιόγραμμα και το πρώτο τρίμηνο του 2010 ανήλθε σε 4.458.808 (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2010). Επιπλέον, βάση στοιχείων του Σεπτεμβρίου (2010) οι εισαγωγές καπνού και ποτών του εμπορικού ισοζυγίου της χώρας μας υπολογίζονται σε 51,4 εκατ. Ευρώ και αντίστοιχο ποσοστό 2,6% των συνολικών εισαγωγών, ενώ οι εξαγωγές της υπολογίζονται σε 36,8 εκατ. Ευρώ και αντίστοιχο ποσοστό 6,3% του συνόλου των εξαγωγών (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2010).

Ένα επιπλέον ρόλος των φόρων κατανάλωσης των τσιγάρων είναι ότι λειτουργούν αποτρεπτικά στο κάπνισμα σε νεαρή ηλικία και παράλληλα αποτελούν κίνητρο για τους ενήλικους είτε να μειώσουν ή να κόψουν το τσιγάρο (Kinh et al, 2006). Πιο αναλυτικά, η ανελαστική ζήτηση των προϊόντων που σχετίζονται με τον ανθρώπινο εθισμό, όπως το τσιγάρο, αφήνουν ελάχιστες επιλογές τους καταναλωτές και συγκεκριμένα αυτές της αγοράς ενός προϊόντος ή καθόλου προϊόντος (Ferguson K., 2004). Έχει αποδειχτεί ότι μια αύξηση κατά 10% στην τιμή των τσιγάρων θα μειώσει την συνολική κατανάλωση μόνο από 3% έως 5%. (US department of health and human services, 2000) ενώ παράλληλα θα μειώσει τον αριθμό των ενήλικων καπνιστών κατά μόνο 1,5% (Centers of disease control and prevention, 1998), και τον αριθμό των ανήλικων καπνιστών κατά περίπου 7% (Grossman & Chaloupka, 1997). Στην περίπτωση της Ελλάδας, εκτιμάται οι προτάσεις της Ευρωπαϊκής επιτροπής που απσκοπούν στην αύξηση της τιμής των τσιγάρων κατά 21,2% μέχρι το 2014 θα οδηγήσουν σε μείωση της κατανάλωσης κατά 9,1%.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αποδειχθεί πως η απόφαση του κράτους να αυξήσει το φόρο κατανάλωσης έχει επηρεάσει, εκτός από τα κρατικά έσοδα, και τα κέρδη των καπνοβιομηχανιών και των πωλητών- διακινητών και να μελετηθεί η συμπεριφορά των καταναλωτών, τόσο απέναντι σε αυτή την πολιτική όσο και στην θεσμοθέτηση των μέτρων για την απαγόρευση του καπνίσματος σε κλειστούς δημόσιους χώρους που έχει συμβεί το ίδιο χρονικό διάστημα.

Μεθοδολογία

Προκειμένου να εξετάσουμε τις επιδράσεις της μεταβολής της φορολογίας του τσιγάρου στα κέρδη των καπνοβιομηχανιών και των διανομέων-πωλητών, θα συγκρίνουμε τον αριθμό των πωλήσεων και το κέρδος ανά πακέτο για την περίοδο πριν την αύξηση του φόρου (Ιανουάριος 2010) και τα αντίστοιχα μεγέθη αυτών μετέπειτα (Ιούνιος 2010). Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν αφορούν τις πραγματικές πωλήσεις ενός κεντρικού πρατηρίου με πελατολόγιο διασκορπισμένο στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών (Ο περιπεριούχος, 2010). Συγκεκριμένα, για να βρεθούν τα συνολικά κέρδη απαιτήθηκε αρχικά ο υπολογισμός του φόρου ανά πακέτο και το ποσοστό κέρδους για καπνοβιομηχανία, πρατήριο και πωλητή στο πακέτο αυτό. Στην συνέχεια, συλλέχθηκαν οι πωλήσεις ανά τιμή πακέτου και υπολογίστηκε ο συνολικός φόρος και τα κέρδη των ομάδων αυτών.

Τέλος, για την μελέτη της αντίδρασης των καταναλωτών τόσο απέναντι στον φόρο όσο και στην απαγόρευση του καπνίσματος, συντάχθηκε ερωτηματολόγιο που απαντήθηκε από συνολικό αριθμό 434 καταναλωτών. Τα ερωτηματολόγια αυτά επεξεργάστηκαν και υπολογίστηκαν τα αντίστοιχα ποσοστά, μέσοι όροι και κατανομές ανά ερώτηση.

Αποτελέσματα και συζήτηση

Υπολογισμός του φόρου των τσιγάρων

Η έννοια του φόρου στα τσιγάρα αποτελεί μέρος μιας σφαιρικής στρατηγικής για την πρόληψη και την αποτροπή της κατανάλωσης καπνού. Η στρατηγική αυτή περιλαμβάνει και άλλα μέτρα όπως προστασία από την έκθεση στον καπνό, κανόνες περί της σύνθεσης των προϊόντων, απαγόρευση διαφήμισης κτλ. Όμως, όπως διαπιστώνεται η αύξηση των τιμών των προϊόντων καπνού αποτελεί το αποτελεσματικότερο μέσο. Η ευρωπαϊκή οδηγία σκοπεύει στην

σταδιακή αύξηση των κοινοτικών κατώτατων ορίων φορολογίας για τα τσιγάρα και τον λεπτοκομμένο καπνό μέχρι το 2014.

Από την άλλη πλευρά όμως, ο φόρος των τσιγάρων αποτελεί ένα μεγάλο μέρος των εσόδων του κράτους και συνάμα και το πιο σταθερό. Συγκεκριμένα, βάση στοιχείων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής τα έσοδα από την φορολογία των τσιγάρων και του καπνού στην Ελλάδα το 2009 ανέρχονταν σε 2.566,15 εκατ. Ευρώ, ενώ αντίστοιχα τα έτη 2006, 2007 και 2008 ήταν 2.415,46 εκατ. Ευρώ, 2.581,29 εκατ. Ευρώ και 2.516,18 εκατ. Ευρώ αντίστοιχα. Αξίζει στο σημείο αυτό να δούμε πως υπολογίζεται ο φόρος επί της τιμής των τσιγάρων προτού στην συνέχεια μελετήσουμε την περίπτωση της πρόσφατης αύξησής του, τόσο από πλευράς μεταβολής των εσόδων – κερδών των εμπλεκόμενων ομάδων όσο και από πλευράς αντίδρασης των καταναλωτών.

Ο φόρος που εισπράττει το κράτος από τις πωλήσεις των τσιγάρων (Ε.Φ.Κ.) αποτελείται από τέσσερα στοιχεία:

- Τον αναλογικό φόρο
- Τον πάγιο φόρο
- Τον Φ.Π.Α. και
- Την Π.Ζ.Τ. (Πλέον Ζητούμενη Τιμή).

Συνεπώς, για να μεταβληθεί ο φόρος, θα πρέπει να μεταβληθεί κάποιο από αυτά τα στοιχεία.

Να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η έννοια της Πλέον Ζητούμενης Κατηγορίας Τιμής ορίστηκε πριν τριάντα περίπου χρόνια, όταν στις εθνικές αγορές κυριαρχούσε μία μάρκα που ήταν η πλέον ζητούμενη.

Συγκεκριμένα, ο φόρος των τσιγάρων υπολογίζεται ανά φορολογική μονάδα 1.000 τσιγάρων και συγκεκριμένα για κάθε κομμάτι του:

- Αναλογικός Φόρος = Ειδικός Φόρος Κατανάλωσης – Πάγιος Φόρος
- Πάγιος Φόρος = Ποσοστό ΠΦ * (ΦΠΑ + ΕΦΚ) * αριθμό τσιγάρων

Ενδεικτικά, στην Π.Ζ.Τ. = 3,20 με αντίστοιχο Ε.Φ.Κ. = 67%, Π.Φ. = 10% και Φ.Π.Α. = 18,70%, το ποσοστό του συνολικού φόρου ανά πακέτο θα υπολογιστεί ως εξής:

- Η βάση υπολογισμού, όπως είπαμε είναι τα 1.000 και ως εκ τούτου όταν η Π.Ζ.Τ. είναι 3,20 σε ένα πακέτο 20 τσιγάρων, η λιανική τιμή των 1.000 τσιγάρων θα είναι $50 * 3,20 = 160$ ευρώ.
- Ο πάγιος φόρος, θα είναι ίσος με $10\% * (18,70\% + 67\%) * 160 = 13,712$.
- Ο ειδικός φόρος κατανάλωσης είναι ίσος με $67\% * 160 = 107,20$
- Ο αναλογικός φόρος θα είναι ίσος με $107,20 - 13,712 = 93,4880$. Και ως ποσοστό επί της πλέον ζητούμενης τιμής θα είναι $93,4880 / (3,20 * 50) = 58,43\%$.
- Συνεπώς, ο συνολικός φόρος για τα χίλια τσιγάρα θα είναι: Αναλογικός Φόρος + Πάγιος Φόρος + Φ.Π.Α. = $93,4880 + 13,712 + (18,7\% * 160) = 137,12$. Άρα, η αξία αυτή ως ποσοστό της πλέον ζητούμενης τιμής θα είναι $137,12 / 160 = 85,7\%$.

Έχοντας υπολογίσει το ποσοστό του συνολικού φόρου ανά πακέτο τσιγάρων, είμαστε σε θέση στην συνέχεια να εξετάσουμε τα κέρδη των εμπλεκόμενων ομάδων (καπνοβιομηχανίες, πρατήρια σιγαρέτων και λιανοπωλητές) καθώς και την μεταβολή που έχει επέλθει σε αυτά μέσω της τελευταίας αύξησης του έμμεσου φόρου.

Υπολογισμός κερδών των καπνοβιομηχανιών και των διακινητών τσιγάρων

Το 1993 κατόπιν σχετικής οδηγίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εξομάλυνση του τρόπου φορολόγησης των βιομηχανοποιημένων καπνών μεταξύ των χωρών- μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θεσπίστηκε η ελευθέρωση των ποσοστών κέρδους με αποτέλεσμα αυτά να

είναι διαπραγματεύσιμα μεταξύ των φορέων της καπνοβιομηχανίας, των πρατηρίων σιγαρέτων και των λιανοπωλητών.

Συγκεκριμένα, τα ποσοστά αυτά σήμερα διαμορφώνονται ως εξής:

- Κέρδος Καπνοβιομηχανίας = 60,4% της αποφορολογημένης αξίας και
- Διακινητές Τσιγάρων = 39,6% της αποφορολογημένης αξίας, το οποίο έπειτα διαχωρίζεται σε 8,3% για τα πρατήρια και 31,3% για του λιανοπωλητές

Η αποφορολογημένη αξία είναι η αξία του πακέτου των τσιγάρων εφόσον αφαιρεθεί ο φόρος.

Ενδεικτικά, στο προηγούμενο παράδειγμα:

- Η αποφορολογημένη αξία θα είναι, $3,20 - 2,3510 = 0,8490$ (Ποσοστό επί της λιανικής τιμής = 26,53%)
- Το κέρδος της καπνοβιομηχανίας = $0,8490 * 60,4\% = 0,51$. (Ποσοστό επί της λιανικής τιμής = 16,02% και ποσοστό επί της αποφορολογημένης αξίας = 60,40%).
- Το κέρδος των διακινητών θα είναι το υπόλοιπο της αποφορολογημένης αξίας, το οποίο ισούται με 0,336. (Ποσοστό επί της λιανικής τιμής = 10,59% και ποσοστό επί της αποφορολογημένης αξίας = 39,60%).

Στην πράξη, όμως, τα ποσοστά αυτά έχουν μεταβληθεί εφόσον τα πρατήρια έχουν θέσει ανώτατο ποσοστό κέρδους («καπέλο») ίσο με 2,90% επί της τιμής αγοράς του πακέτου.

Στους πίνακες 1 και 2 έχουν υπολογιστεί τα έσοδα της κυβέρνησης από τον φόρο κατανάλωσης των τσιγάρων καθώς και τα κέρδη των καπνοβιομηχανιών και των πρατηρίων και λιανοπωλητών τσιγάρων για την πρώτη εβδομάδα του μήνα Ιανουαρίου και Ιουνίου 2010. Οι περίοδοι αυτοί επιλέγονται εξαιτίας της αύξησης του φόρου τον μήνα Ιούνιο και οι πωλήσεις των τσιγάρων αποτελούν πραγματικές ποσότητες ανά κατηγορία τιμής από κεντρικό πρατήριο τσιγάρων των Αθηνών.

Όπως διαπιστώνεται, επομένως, τα κέρδη της καπνοβιομηχανίας και των λιανοπωλητών μειώθηκαν κατά 23,08% και 43,88% αντίστοιχα. Αντιθέτως, παρατηρείται αύξηση των κερδών των πρατηρίων και του φόρου της κυβέρνησης της τάξης του 40,76% και 49,17% αντίστοιχα. Η αύξηση των κερδών των πρατηρίων οφείλεται στο γεγονός ότι το ποσοστό 2,90% επί της τιμής αγοράς του πακέτου που έχουν θέσει, τους καθιστά ανεπηρέαστους από τις μεταβολές του φόρου και αντιθέτως, η διαρκής μείωση του ποσοστού κέρδους των καπνοβιομηχανιών (από την αύξηση του φόρου) επηρεάζει αυξητικά τα κέρδη τους.

Συγχρόνως, η αύξηση του έμμεσου φόρου των τσιγάρων έχει μεταβάλει και τις πωλήσεις ανά κατηγορία τιμής, υπό την έννοια της μεταστροφής των καταναλωτών από πακέτα τσιγάρων μεγαλύτερη τάξης τιμών σε αυτά χαμηλότερης. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, τα πακέτα τσιγάρων χαμηλής και μεσαίας κατηγορίας τιμών αυξήθηκαν περίπου κατά 21,19% και 34,14% αντίστοιχα, ενώ τα πακέτα τσιγάρων υψηλής κατηγορίας τιμών μειώθηκαν κατά 14,50% (Ο περιπτειούχος, 2010).

Στην συνέχεια με της διεξαγωγής έρευνας μέσω ερωτηματολογίων, επιβεβαιώνεται η μεταστροφή αυτή των καταναλωτών σε φθηνότερα πακέτα τσιγάρων και μελετάται, τέλος, η αντίδραση των καπνιστών τόσο στην συνεχόμενη αύξηση τιμών των τσιγάρων όσο και στην επιβολή του φόρου απαγόρευσης του καπνίσματος στους κλειστούς δημόσιους χώρους.

Ε.Φ.Κ.				57.50%		Πάγιος		5.00%					
1Η ΕΒΔΟΜΑΔΑ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2010				ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ									
Ε.Π.Φ.		80%		Λιαν. Τιμή	Ειδ. Φόρος	Αναλογ.	Πάγιος	Φ.Π.Α.	Φόρος	% Φόρου			
Π.Ζ.Τ.		3.20		160.00	92.00	86.1224	5.878	25.552	117.552	73.47%			
Φορολ. Συντελ/της		73.47%		<div>* Οι παρακάτω πωλήσεις αποτελούν πραγματικά δεδομένα από πρατήριο τσιγάρων των Αθηνών</div> <div>* Στα σύνολα φόρων & περιθωρίων κέρδους, τα κέρδη καπ/νίας & περιπτέρου αποτελούν κέρδη πολλών καπν/νίων & περιπτέρων, όταν το πρατήριο αγοράζει από πολλές καπν/νίες και πουλάει σε πολλά περίπτερα</div>									
Πάγιος Φόρος		5.8776											
Αναλογικός Φόρος		53.83%											
Φ.Π.Α.		15.97%											
Τεμάχια Τσιγάρων	Λιανική τιμή	Φόρος Πακέτου	Ποσοστό Φόρου	Αποφορ/νη Αξία	Κέρδος Καπν/νίας	Κέρδος Πρατηρίου	Κέρδος Λιαν/τών	Πωλήσεις πακέτων	Συνολικός Φόρος	Κέρδος Καπν/νίας	Κέρδος Πρατηρίου	Κέρδος Λιαν/τών	
20	2.00	1.88	94.04%	0.12	0.07	0.06	-0.01	1,101	2,070.76	79.80	61.54	-9.22	
20	2.10	1.88	89.56%	0.22	0.13	0.06	0.03	70	131.65	9.30	3.99	2.11	
20	2.20	1.88	85.49%	0.32	0.19	0.06	0.07	3,380	6,357.04	653.29	196.70	231.61	
20	2.30	1.88	81.78%	0.42	0.25	0.06	0.11	670	1,260.23	169.97	39.76	71.67	
20	2.40	1.88	78.37%	0.52	0.31	0.06	0.15	9,465	17,802.53	2,972.77	572.55	1,376.48	
20	2.50	1.88	75.23%	0.62	0.37	0.06	0.18	1,150	2,162.86	430.65	70.89	211.46	
20	2.60	1.93	74.32%	0.67	0.40	0.06	0.20	98	189.37	39.66	6.24	19.76	
20	2.70	2.00	74.15%	0.70	0.42	0.07	0.21	3,860	7,727.91	1,632.01	254.91	815.08	
20	2.80	2.07	73.99%	0.73	0.44	0.07	0.22	1,998	4,139.30	880.96	136.69	440.89	
20	2.90	2.14	73.85%	0.76	0.46	0.07	0.23	450	963.74	206.57	31.85	103.58	
20	3.00	2.21	73.71%	0.79	0.48	0.07	0.24	2,989	6,609.58	1,426.23	218.68	716.40	
20	3.10	2.28	73.59%	0.82	0.50	0.08	0.25	36	82.13	17.83	2.72	8.97	
20	3.20	2.35	73.47%	0.85	0.51	0.08	0.26	34,942	82,150.04	17,917.27	2,723.02	9,024.07	
20	3.30	2.42	73.36%	0.88	0.53	0.08	0.27	5,714	13,832.91	3,037.11	458.75	1,532.46	
20	3.40	2.49	73.25%	0.91	0.55	0.08	0.28	2,670	6,649.64	1,467.54	220.70	741.46	
20	3.50	2.56	73.16%	0.94	0.57	0.09	0.29	1,190	3,047.11	675.63	101.19	341.77	
20	3.60	2.63	73.06%	0.97	0.59	0.09	0.30	200	526.03	117.18	17.48	59.34	
20	3.70	2.70	72.97%	1.00	0.60	0.09	0.31	380	1,025.96	229.52	34.12	116.36	
20	3.80	2.77	72.89%	1.03	0.62	0.09	0.32		-	-	-	-	
20	3.90	2.84	72.81%	1.06	0.64	0.09	0.33		-	-	-	-	
20	4.00	2.91	72.74%	1.09	0.66	0.10	0.33	80	232.77	52.67	7.75	26.78	
20	4.10	2.98	72.66%	1.12	0.68	0.10	0.34	-	-	-	-	-	
20	4.20	3.05	72.60%	1.15	0.69	0.10	0.35	30	91.48	20.84	3.05	10.61	
20	4.30	3.12	72.53%	1.18	0.71	0.10	0.36	-	-	-	-	-	
20	4.40	3.19	72.47%	1.21	0.73	0.11	0.37	-	-	-	-	-	
20	4.50	3.26	72.41%	1.24	0.75	0.11	0.38	-	-	-	-	-	
20	5.00	3.61	72.15%	1.39	0.84	0.12	0.43	-	-	-	-	-	
20	6.70	4.79	71.55%	1.91	1.15	0.16	0.60	20	95.88	23.07	3.22	11.91	
ΣΥΝΟΛΑ									157,148.90	32,059.86	5,165.81	15,853.56	

Πίνακας 1. Κέρδη Καπνοβιομηχανιών, πρατηρίων και λιανοπωλητών την 1^η εβδομάδα Ιανουαρίου 2010

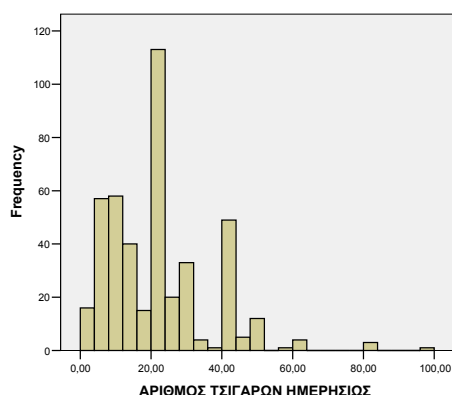
				Ε.Φ.Κ.	67.00%	Πάγιος		10.00%					
1Η ΕΒΔΟΜΑΔΑ ΙΟΥΝΙΟΥ 2010				ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ									
Ε.Π.Φ.				75%	Λιαν. Τιμή	Ειδ. Φόρος	Αναλογ.	Πάγιος	Φ.Π.Α.	Φόρος	% Φόρου		
Π.Ζ.Τ.				3.20	160.00	107.20	93.4880	13.712	29.92	137.120	85.70%		
Φορολ. Συντελ/της				85.70%	* Οι παρακάτω πωλήσεις αποτελούν πραγματικά δεδομένα από πρατήριο τσιγάρων των Αθηνών * Στα σύνολα φόρων & περιθωρίων κέρδους, τα κέρδη καπ/νίας & περιπτέρου αποτελούν κέρδη πολλών καπν/νίων & περιπτέρων, όταν το πρατήριο αγοράζει από πολλές καπν/νίες και πουλάει σε πολλά περίπτερα								
Πάγιος Φόρος				13.712									
Αναλογικός Φόρος				58.43%									
Φ.Π.Α.				18.70%									
Τεμάχια Τσιγάρων	Λιανική τιμή	Φόρος Πακέτου	Ποσοστό % Φό-ρου	Αποφορ/νη Αξία	Κέρδος Καπν/νίας	Κέρδος Πρατηρίου	Κέρδος Λιαν/τών	Πωλήσεις πακέτων	Συνολικός Φόρος	Κέρδος Καπν/νίας	Κέρδος Πρατηρίου	Κέρδος Λιαν/τών	
20	2.00	2.06	102.84%	-0.06	-0.04	0.06	-0.08	260	534.77	-9.42	15.35	-21.53	
20	2.10	2.06	97.94%	0.04	0.02	0.06	-0.04	340	699.29	8.21	20.47	-15.08	
20	2.20	2.06	93.49%	0.14	0.08	0.06	-0.01	30	61.70	2.54	1.84	-0.18	
20	2.30	2.06	89.43%	0.24	0.14	0.06	0.03	20	41.14	2.90	1.25	0.65	
20	2.40	2.13	88.56%	0.27	0.16	0.06	0.04	1.430	3,039.38	233.20	92.77	60.13	
20	2.50	2.20	88.10%	0.30	0.18	0.07	0.05	50	110.13	9.06	3.36	2.58	
20	2.60	2.28	87.68%	0.32	0.19	0.07	0.06	80	182.37	15.46	5.58	4.55	
20	2.70	2.36	87.29%	0.34	0.21	0.07	0.06	4.770	11,242.08	979.57	345.08	297.15	
20	2.80	2.43	86.92%	0.37	0.22	0.07	0.07	1.090	2,652.80	243.59	81.44	78.26	
20	2.90	2.51	86.59%	0.39	0.24	0.08	0.08	13,414	33,684.03	3,159.80	1,036.48	1,035.18	
20	3.00	2.59	86.27%	0.41	0.25	0.08	0.08	1,528	3,954.62	378.39	121.96	126.12	
20	3.10	2.67	85.98%	0.43	0.26	0.08	0.09	180	479.77	46.75	14.83	15.82	
20	3.20	2.74	85.70%	0.46	0.28	0.08	0.10	6,714	18,412.47	1,855.69	569.24	647.40	
20	3.30	2.82	85.44%	0.48	0.29	0.09	0.10	20	56.39	5.80	1.75	2.06	
20	3.40	2.90	85.20%	0.50	0.30	0.09	0.11	2,441	7,071.09	737.18	219.30	264.01	
20	3.50	2.97	84.97%	0.53	0.32	0.09	0.12	3,158	9,391.73	1,010.94	291.22	371.58	
20	3.60	3.05	84.75%	0.55	0.33	0.09	0.12	40	122.04	13.29	3.79	4.92	
20	3.70	3.13	84.54%	0.57	0.34	0.10	0.13	640	2,001.91	220.34	62.28	82.18	
20	3.80	3.21	84.35%	0.59	0.36	0.10	0.13	33,579	107,630.77	11,966.21	3,353.39	4,492.01	
20	3.90	3.28	84.16%	0.62	0.37	0.10	0.14	8,264	27,124.43	3,094.70	844.91	1,184.07	
20	4.00	3.36	83.99%	0.64	0.39	0.10	0.15	1,636	5,496.31	632.41	171.44	243.19	
20	4.10	3.44	83.82%	0.66	0.40	0.11	0.15	-	-	-	-	-	
20	4.20	3.51	83.66%	0.69	0.42	0.11	0.16	40	140.55	16.67	4.39	6.54	
20	4.30	3.59	83.51%	0.71	0.43	0.11	0.17	-	-	-	-	-	
20	4.40	3.67	83.36%	0.73	0.44	0.11	0.17	-	-	-	-	-	
20	4.50	3.75	83.22%	0.75	0.45	0.12	0.18	-	-	-	-	-	
20	5.00	4.13	82.61%	0.87	0.53	0.13	0.21	56	231.31	29.43	7.27	12.03	
20	7.50	6.06	80.79%	1.44	0.87	0.19	0.38	10	60.59	8.70	1.92	3.78	
ΣΥΝΟΛΑ									234,421.66	24,661.41	7,271.32	8,897.42	

Πίνακας 2. . Κέρδη Καπνοβιομηχανιών, πρατηρίων και λιανοπωλητών την 1^η εβδομάδα Ιουνίου 2010

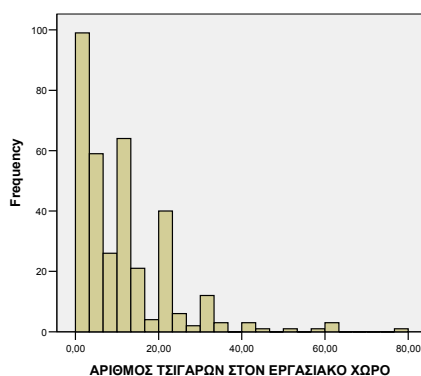
Αποτελέσματα της έρευνας για την συμπεριφορά των καπνιστών

Στο σημείο αυτό επιδιώκεται η μελέτη της συμπεριφοράς των καπνιστών μέσω της διεξαγωγής έρευνας με ερωτηματολόγιο. Ερωτήθηκαν συνολικά 450 άτομα. Το ηλικιακό δείγμα που χρησιμοποιήθηκε έχει μέσο όρο 34 έτη με τυπική απόκλιση 13,31. Το ποσοστό των ανδρών και των γυναικών που απάντησαν ήταν 53,5% και 46,5% αντίστοιχα.

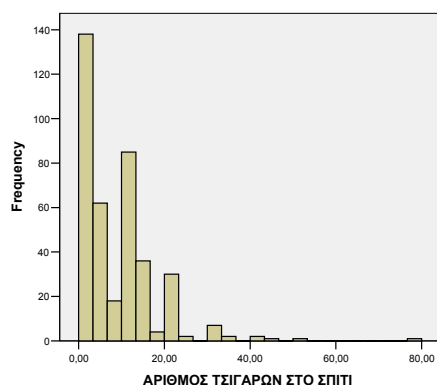
Ο μέσος ημερήσιος αριθμός τσιγάρων των ερωτηθέντων είναι 21 τσιγάρα με τυπική απόκλιση 14 τσιγάρα (σχήμα 1). Συνεπώς, το 95% του δείγματος καπνίζει από 0 έως 49 τσιγάρα ημερησίως. Από τον ημερήσιο αριθμό τσιγάρων, διαπιστώνεται ότι οι ερωτηθέντες καπνίζουν τα περισσότερα τσιγάρα στον εργασιακό τους χώρο, 10 κατά μέσο όρο έναντι 8 τσιγάρων εκτός αυτού, με τυπική απόκλιση 11 και 9 τσιγάρα αντίστοιχα (σχήμα 2). Συνεπώς το 95% του δείγματος καπνίζουν από 0 έως 32 τσιγάρα εντός και από 0 έως 26 τσιγάρα εκτός εργασιακού χώρου (σχήμα 3). Η εξάρτηση από το τσιγάρο είναι σημαντική, μια και το ένα μεγάλο μέρος των ερωτηθέντων έχει πολύ υψηλά σκορ στο τεστ Fagerstrom (σχήμα 4).

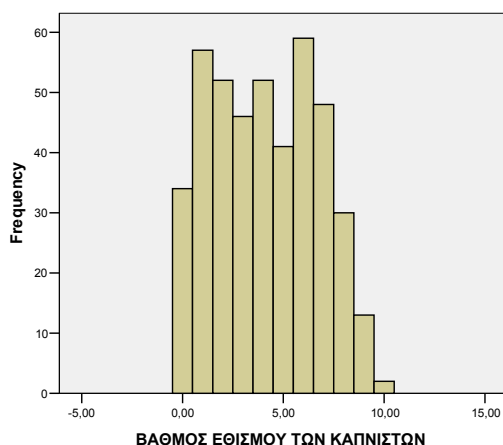
Σχήμα 1. Ημερήσιος αριθμός τσιγάρων

Σχήμα 2. Ημερήσιος αριθμός τσιγάρων στον εργασιακό χώρο.

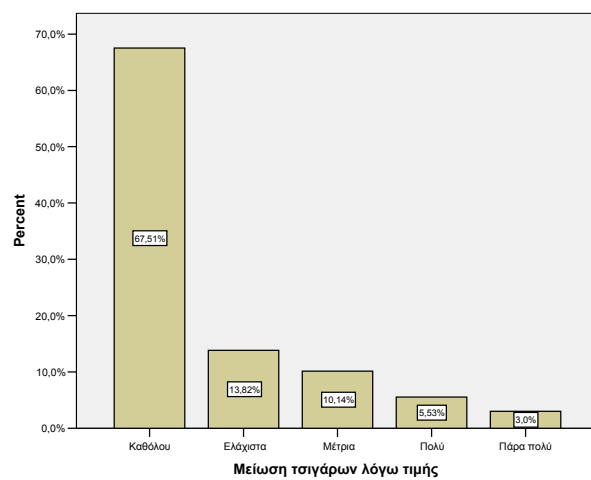

Σχήμα 3. Ημερήσιος αριθμός τσιγάρων στο σπίτι

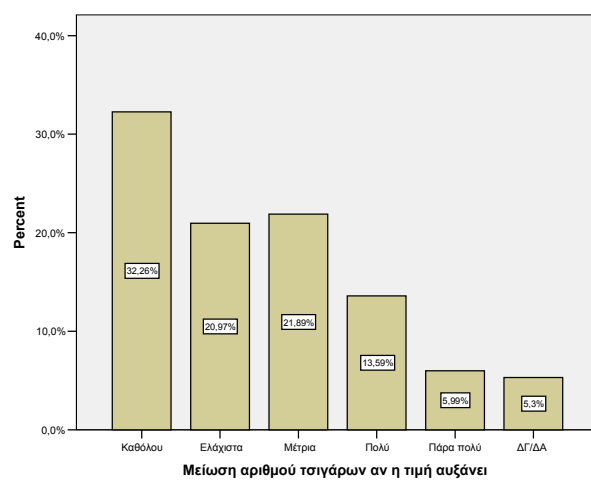

Σχήμα 4. Προφίλ καπνιστών

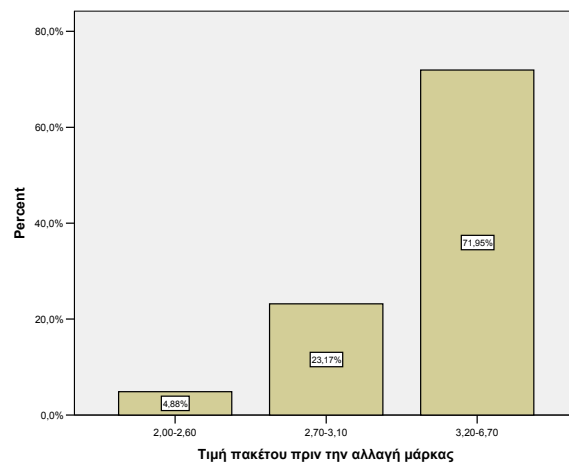
Στην συνέχεια μελετήθηκε η αντίδραση των καπνιστών στην αύξηση των τιμών των τσιγάρων και συγκεκριμένα, αποδεικνύεται ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων (ποσοστό 81,3%) έχει μειώσει από ελάχιστα έως καθόλου τον ημερήσιο αριθμό τσιγάρων (έναντι ποσοστού 18,6 που έχει ελαττώσει τον ημερήσιο αριθμό τσιγάρων από μέτρια έως πάρα πολύ, σχήμα 5), ενώ το 53,3% των ερωτηθέντων είναι διατεθειμένοι να ελαττώσουν τον κάπνισμα από ελάχιστα έως καθόλου αν η τιμή του πακέτου συνεχίζει να αυξάνει (έναντι 46,8% που θα επηρεαστεί από μέτρια έως πολύ) (σχήμα 6). Αντίθετα, υπολογίζεται μεταστροφή ενός ποσοστού της τάξης του 30,6% του δείγματός μας σε φθηνότερα τσιγάρα. Συγκεκριμένα, η προτίμηση για πακέτα τσιγάρων υψηλής τάξης τιμών (που κυμαίνεται από 3,60 έως 7,50) έχει μειωθεί κατά 26,11% ενώ για τα πακέτα τσιγάρων μεσαίας τάξης (από 3,00-3,50) και χαμηλής τάξης (2,00-2,90) τιμών έχει αυξηθεί κατά 26,29% και 242,86% (δηλαδή τριπλασιάστηκε, σχήμα 7 και σχήμα 8) γεγονός που ενδέχεται να συμπυκνώνει περαιτέρω τα κέρδη των καπνοβιομηχανιών και των λιανοπωλητών, αλλά και τα κρατικά έσοδα.

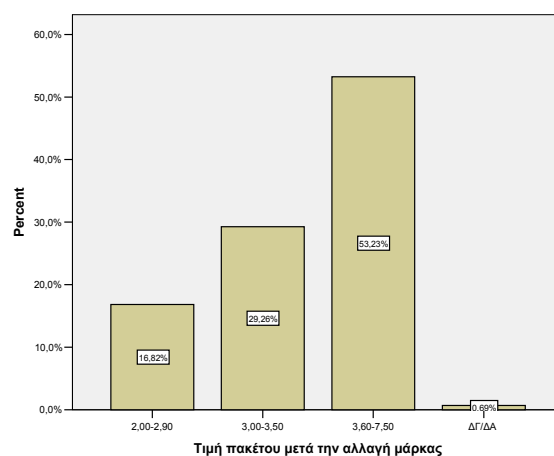
Σχήμα 5. Μείωση τσιγάρων λόγω αύξησης τιμής

Σχήμα 6. Μείωση τσιγάρων σε συνεχόμενη αύξηση της τιμής τους.

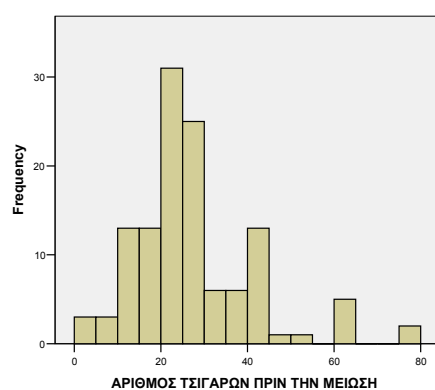

Σχήμα 7. Τιμή πακέτου πριν την αλλαγή μάρκας

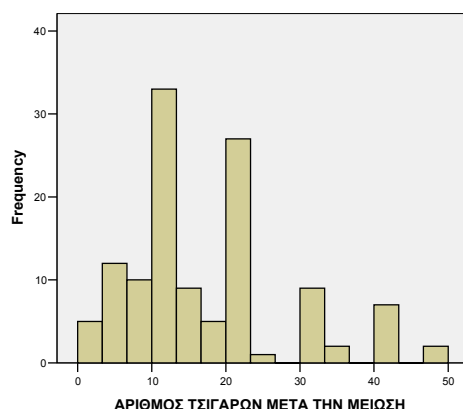

Σχήμα 8. Τιμή πακέτου μετά την αλλαγή μάρκας

Από το ποσοστό των ερωτηθέντων που έχει ελαττώσει το κάπνισμα εξαιτίας της υψηλής τιμής, ο μέσος όρος του ημερήσιου αριθμού τσιγάρων που κάπνιζαν πριν υπολογίζεται σε 25 τσιγάρα με τυπική απόκλιση 14 τσιγάρα και επομένως το 95% κάπνιζε μέχρι και 53 τσιγάρα (σχήμα 9). Αντίστοιχα το δείγμα αυτό καπνίζει σήμερα κατά μέσο όρο 16 τσιγάρα με αντίστοιχη τυπική απόκλιση 10 τσιγάρα (το 95% καπνίζει σήμερα μέχρι και 36 τσιγάρα ημερησίως, σχήμα 10).

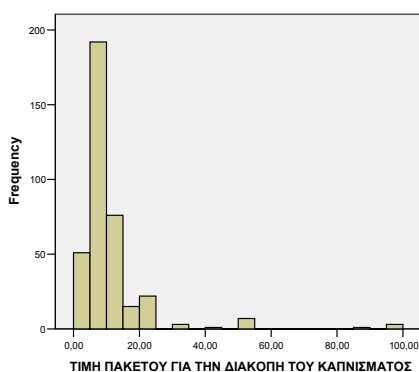

Σχήμα 9. Αριθμός τσιγάρων πριν τη μείωση

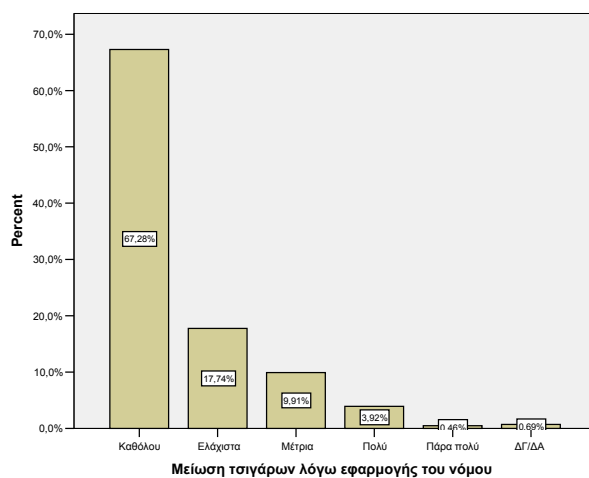
Σχήμα 10. Αριθμός τσιγάρων μετά τη μείωση

Στη ερώτηση ποιας τιμής θεωρούν οι ερωτηθέντες αποτρεπτική για την αγορά πακέτου τσιγάρων ή καπνού αντίστοιχα, με άμεσο επακόλουθο να κόψουν εντελώς το κάπνισμα, ο μέσος όρος βρίσκεται στα 9,61 ευρώ. Η τυπική απόκλιση του μέσου όρου υπολογίζεται στα 11,80 ευρώ και συνεπώς το 95% του δείγματος έχει απαντήσει μέχρι και τα 33,21 ευρώ ότι θα πλήρωνε για να καπνίσει (σχήμα 11).

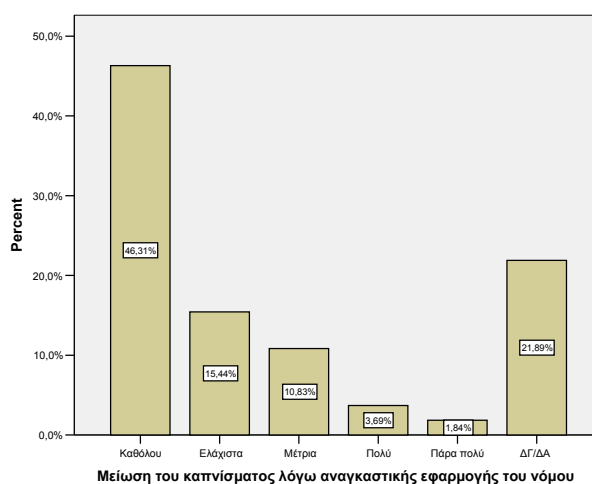

Σχήμα 11. Τιμή πακέτου για διακοπή καπνίσματος.

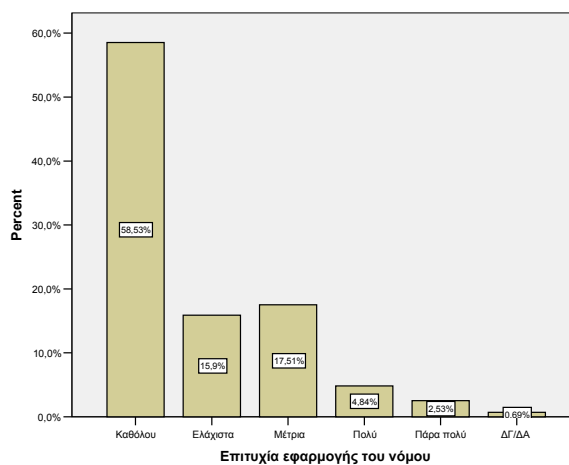
Στην συνέχεια διαπιστώνεται ότι η πλειοψηφία των καπνιστών δεν έχει επηρεαστεί και δεν θεωρεί ότι θα επηρεαστεί στο μέλλον ο ημερήσιος αριθμός των τσιγάρων που καπνίζουν εξαιτίας του νέου νόμου απαγόρευσης του καπνίσματος σε κλειστούς χώρους. Συγκεκριμένα το 67,3% δεν έχει μειώσει τον αριθμό τσιγάρων που καπνίζει εξαιτίας της εφαρμογής του νόμου στους κλειστούς δημόσιους χώρους (σχήμα 12), και το 61,7% πιστεύει ότι ελαττώσει το κάπνισμα από ελάχιστα έως καθόλου εξαιτίας της κείμενης νομοθεσίας (σχήμα 13). Παράλληλα, το 74,4% των ερωτηθέντων πιστεύει ότι ο νόμος αυτός θα έχει επιτυχία στην χώρα μας από ελάχιστα έως καθόλου (έναντι του 24,8% που θεωρεί ότι η απαγόρευση του καπνίσματος στην Ελλάδα θα εφαρμοστεί από μέτρια έως πάρα πολύ) (σχήμα 14) και το 63,6% δηλώνει ότι εφαρμόσε τον προηγούμενο νόμο από ελάχιστα έως καθόλου (σχήμα 15).

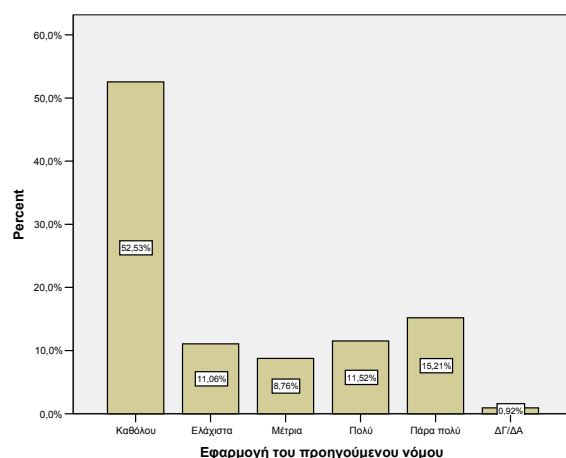
Σχήμα 12. Μείωση καπνίσματος λόγω εφαρμογής νόμου απαγόρευσης.

Σχήμα 13. Μείωση καπνίσματος λόγω αναγκαστικής τελικά εφαρμογής του νόμου.

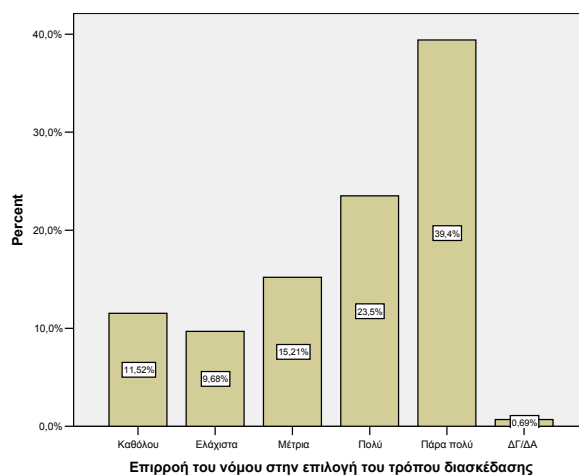

Σχήμα 14. Εφαρμογή του νόμου στην Ελλάδα

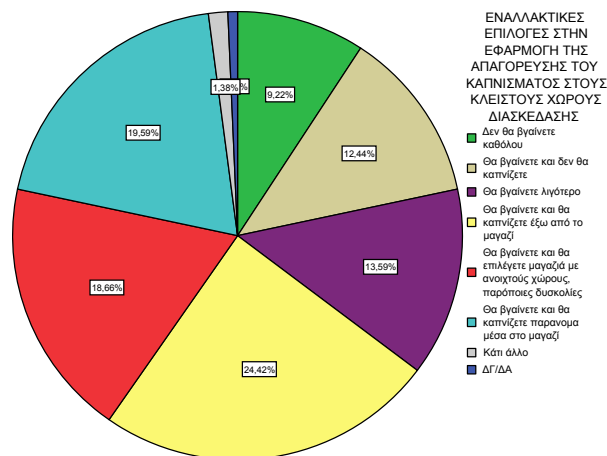

Σχήμα 15. Εφαρμογή προηγούμενου νόμου

Επιπλέον, αναφορικά με την σημασία που δίνουν οι καπνιστές στην απαγόρευση του καπνίσματος στους κλειστούς χώρους και στην επιλογή του τρόπου διασκέδασής τους, το 78,1% θεωρούν αρκετά σημαντική την συσχέτιση της επιλογής του τρόπου διασκέδασής τους με την δυνατότητα που τους παρέχεται να καπνίσουν (σχήμα 16). Τέλος, αναφορικά με τις εναλλακτικές επιλογές του τρόπου διασκέδασής τους, ένα σημαντικό ποσοστό θα επιλέξει να μαγαζιά με ανοιχτούς χώρους (18,7% των ερωτηθέντων) ενώ το 24,40% θα καπνίσει εκτός του χώρου που θα επιλέξει να διασκεδάσει, με αποτέλεσμα να μην επηρεάζεται η επιλογή του αυτή. Αντίστοιχα, εντύπωση προκαλεί ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό καπνιστών, της τάξης του 12,4% θα επιλέξει να μην καπνίσει κατά την έξοδό του και ένα επίσης μικρό ποσοστό της τάξης του 13,6% δείχνει διατεθειμένο να περιορίσει τις εξόδους του. Δεν θα πρέπει να παραλειφθεί ότι, σε ποσοστό 19,6% οι ερωτηθέντες δήλωσαν ότι θα καπνίζουν παράνομα μέσα στους κλειστούς χώρους και ένα σχετικά μικρό ποσοστό, της τάξης του 9,2%, θα επιλέξει να μην βγει καθόλου εξαιτίας της εφαρμογής του νόμου (σχήμα 17).

Σχήμα 16. Επίρροη νόμου στην επιλογή τρόπου διασκέδασης

Σχήμα 17. Εναλλακτικές επιλογές στην εφαρμογή της απαγόρευσης του καπνίσματος στους κλειστούς χώρους διασκέδασης

Συμπεράσματα

Αποδεικνύεται ότι η πολιτική που ακολούθησε η ελληνική πολιτεία για τον περιορισμό του καπνίσματος έχει σαν κύριο στόχο την αύξηση των δημόσιων εσόδων και όχι τον περιορισμό του καπνίσματος. Τόσο τα κρατικά έσοδα όσο και τα έσοδα των πρατηρίων τσιγάρων έχουν αυξηθεί, με αντίστοιχη μείωση των κερδών των καπνοβιομηχανικών και των περιπτερούχων.

Η μεγάλη πλειοψηφία των ελλήνων καπνιστών είναι πολύ εθισμένοι στο κάπνισμα και δεν φαίνεται να υπάρχει μείωση της κατανάλωσης ούτε από την αύξηση της τιμής αλλά ούτε από την απαγόρευση του καπνίσματος σε εσωτερικούς χώρους. Άλλωστε η τελευταία πολιτική δεν έχει εφαρμοστεί στην πράξη ούτε από την πολιτεία, ούτε από τους ιδιοκτήτες των καταστημάτων αλλά ούτε και από τους καπνιστές. Υπάρχει όμως μία αισθητή στροφή των καπνιστών προς τα πιο φτηνά τσιγάρα. Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν το αδιέξοδο των ελλήνων καπνιστών όπου η πολιτεία όχι μόνο δεν εφαρμόζει καμία πολιτική απαξίωσης του τσιγάρου αλλά τους καθιστά όμηρους μίας πολύχρονης ή και ισόβιας αφαίμαξης του εισοδήματος και των προβλημάτων υγείας που οφείλονται στο κάπνισμα. Προφανώς τα φαινόμενα αυτά θα ενταθούν σε περίοδο οικονομικής κρίσης όπου ο καπνιστής αντιμετωπίζεται μόνο σαν πηγή δημοσίου εισοδήματος.

Βιβλιογραφία

- Centers for Disease Control and Prevention (1998). *Response to increases in cigarette prices by race/ ethnicity, income, and age groups- United States, 1976-1993*. Morbidity and Mortality Weekly Report, 47(29), 605-609.
- Δοδόπουλος Σ., (2004). *Καπνός και κάπνισμα: Ένα πολυσύνθετο και δυσεπίλυτο ζήτημα*, Εκδόσεις Σταμούλης Α.
- Doran, C., Byrnes, M. J., Higashi, H., Truong, K., (2010). *Revenue implications to the Vietnamese government of using taxes to curb cigarette smoking*. Addictive Behaviors, Elsevier 1089- 1093.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, <http://www.statistics.gr>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, http://ec.europa.eu/index_el.htm
- Ένωση Επαγγελματιών Καπνοπωλών Περιπτεριούχων Τέως Διοικήσεως Πρωτεύουσας, <http://peripterades.blogspot.com>
- Ferguson, K., (2004). *Βασικές αρχές οικονομικής θεωρίας*, Εκδόσεις Κριτική.

- Gallet, C. A., & List, J. A. (2003). *Cigarette demand: A meta-analysis of elasticities*, Health economics, 12, 10.
- Grossman, M., & Chaloupka, F. J. (1997), *Cigarette taxes, The straw to break the camel's back*. Public Health Reports, 112(4), 290- 297.
- Jha, P., Chaloupka, F. J., Moore, J., Gajalakshmi, V., Gupta, P. C., Peck, R., et al. (2006). Tobacco addiction. In D. Jamison, J. Breman, A. Measham, G. Alleyne, D. Evans, P. Jha, A. Mills, & P. Musgrove (Eds.), *Disease control priorities in developing countries*, Second Edition. New York: Oxford University Press Chapter 46.
- Kinh, H. V., Ross, H., Levy, D., Minh, N. T., & Ngoc, V. T. (2006). *The effect of imposing a higher, uniform tobacco tax in Vietnam*. Health Research Policy and Systems, 4, 6.
- Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις- Ενημέρωση, <http://mmeinfo.blogspot.com>
- Ο Περιφερειάρχης, *Τσουνάμι Εξελίξεων*, τεύχος 14, Ιούλιος- Αύγουστος 2010.
- US Department of Health and Human Services, (2000). *Reducing tobacco use: A report of the Surgeon General Atlanta, GA: Author*.

Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και Οικονομικές Πολιτικές: Επιστροφή του John Maynard Keynes;

Γιώργος Δουράκης¹

1. Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, gdour@polsci.auth.gr

Περίληψη

Η άμεση παρέμβαση των κυβερνήσεων και των κεντρικών τραπεζών για να σώσουν την παγκόσμια οικονομία από τη χειρότερη κρίση των τελευταίων ογδόντα ετών έκανε πολλούς να πιστέψουν ότι επιστρέφει ο κρατικός παρεμβατισμός κείνσιανού τύπου. Η άποψη αυτή δεν ευσταθεί. Για να αντιληφθούμε ότι οι κρατικές παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης δεν είναι κείνσιανές προβαίνουμε σε αξιολόγηση των συγκεκριμένων μέτρων οικονομικής πολιτικής που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια των τεσσάρων διαδοχικών φάσεων της οικονομικής κρίσης (πιστωτική κρίση, οικονομική ύφεση, δημοσιονομική κρίση, συναλλαγματικός πόλεμος). Αν τα μέτρα που ελήφθησαν στις δυο πρώτες φάσεις δημιούργησαν την ψευδαίσθηση ότι εγκαταλείπεται η ιδεολογία του νέου οικονομικού φιλελευθερισμού, η τρίτη και η τέταρτη φάση δείχνουν αναμφίβολα ότι ο μακροοικονομικός συντηρητισμός επανέρχεται δριμύτερος.

Η παγκόσμια οικονομία βιώνει την χειρότερη οικονομική κρίση από την εποχή του μεσοπολέμου. Η άμεση παρέμβαση των κυβερνήσεων και των κεντρικών τραπεζών (κυρίως της Αμερικανικής FED) με εργαλεία οικονομικής πολιτικής που είχαν να χρησιμοποιηθούν από την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του '30, αλλά και με προσθήκη νέων που επινοήθηκαν ειδικά για την αντιμετώπιση της σημερινής πιστωτικής κρίσης,¹⁰ έκανε πολλούς να πιστέψουν ότι επιστρέφει *de facto* ο κρατικός παρεμβατισμός κείνσιανού τύπου. Πρόκειται για μια εντελώς επιδερμική και λανθασμένη εκτίμηση. Η παρεμβατική πολιτική των κρατών για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης είχε, όπως αποδείχθηκε, ως πρωταρχικό στόχο την αποτροπή της κατάρρευσης του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος, που μοιραία θα οδηγούσε σε βαθιά και παρατεταμένη ύφεση την παγκόσμια οικονομία. Ουδέποτε αμφισβήτησε το πνεύμα και την ουσία του νέου οικονομικού φιλελευθερισμού. Οι ίδιοι οι εμπνευστές της παρεμβατικής αυτής πολιτικής ευθύς εξ αρχής τόνισαν ρητά και κατηγορηματικά ότι τα μέτρα που εκ των πραγμάτων αναγκάστηκαν να λάβουν δεν είχαν μόνιμο χαρακτήρα. Αποτελούσαν μια προσωρινή παρέκκλιση από τα καθιερωμένα, αποκλειστικά και μόνο για να αποτραπεί το ενδεχόμενο συστημικής κατάρρευσης.¹¹ Έτσι, πριν καν επιτευχθεί η πολυπόθητη ισχυρή ανάκαμψη του ιδιωτικού τομέα και η ουσιαστική μείωση της ανεργίας, μόλις το τραπεζικό σύστημα επανήλθε στην κερδοφορία, οι κυβερνήσεις έσπευσαν να αποσύρουν τα δημοσιονομικά και νομισματικά μέτρα στήριξης, θέτοντας ως πρωταρχικό στόχο τη μείωση των δημοσίων ελλειμμάτων και των χρεών. Αυτό σημαίνει ότι ο οικονομικός συντηρητισμός (δημοσιονομικός και νομισματικός) επανέρχεται δριμύτερος, επιβάλλοντας εσπευσμένα την

¹⁰ Βλ. Cecchetti, S. (2008). Monetary Policy and the Financial Crisis of 2007-2008. *CEPR Policy Insight*, No 21, April issue.

¹¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι πριν καλά-καλά αναγγείλει την εθνικοποίηση της Northern Rock, η βρετανική κυβέρνηση έσπευσε να διευκρινίσει -για όσους τυχόν δεν κατάλαβαν- ότι πρόκειται για προσωρινό μέτρο που αποβλέπει στην εξυγίανση της προβληματικής τράπεζας. Μετά την ολοκλήρωση της αναδιάρθρωσης και την απαλλαγή της από τα χρέη θα παραχωρηθεί και πάλι σε ιδιώτες για να συνεχίσουν απερίσπαστοι το αναπτυξιακό έργο τους, με τον απαραίτητο τρόπο που μόνον αυτοί γνωρίζουν...

ίδια συνταγή των νεοφιλελεύθερων «μεταρρυθμίσεων» που οδήγησε την παγκόσμια οικονομία στο χείλος της αβύσσου.

Ο κείνσιανισμός ως κοινωνικοοικονομική φιλοσοφία και ως πρότυπο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης δεν προσδιορίζεται μόνο από τα μέσα οικονομικής πολιτικής που χρησιμοποιεί αλλά και από τους στόχους που επιδιώκει. Και δύο από τους βασικότερους στόχους του είναι η πλήρης και ασφαλής απασχόληση σε μια ελεύθερη κοινωνία και ο δραστικός περιορισμός των εισοδηματικών ανισοτήτων για να αποτραπεί το ενδεχόμενο κοινωνικών εκρήξεων.¹² Οι σημερινές οικονομικές πολιτικές δεν θέτουν κανέναν τέτοιο στόχο, καθώς οι ιθύνοντες δεν αντιλαμβάνονται ότι πρωτογενής αιτία της σημερινής πιστωτικής κρίσης και της συνακόλουθης οικονομικής ύφεσης είναι οι τρομακτικές εισοδηματικές ανισότητες και το τερατώδες μοντέλο της «δανειακής ευημερίας». Μάλιστα, δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι ο ηθικά και κοινωνικά διάτρητος τρόπος με τον οποίο έγινε η δημοσιονομική παρέμβαση για τη διάσωση του τραπεζικού συστήματος ισοδυναμεί με «αντεστραμμένο κείνσιανισμό» (κείνσιανισμό από την ανάποδη). Πράγματι, από προϋπολογισμούς που ήταν ήδη ελλειμματικοί αφαιρέθηκαν τρισεκατομμύρια δολάρια για να σωθούν οι μέτοχοι των μεγάλων προβληματικών τραπεζών, χωρίς κανένα σοβαρό και χειροπιαστό αντάλλαγμα. Αυτό μοιραία οδήγησε στη σημερινή δραματική μείωση των δημοσίων δαπανών για τους μισθούς και τις συντάξεις, την υγεία, την παιδεία, το περιβάλλον και τις υποδομές, ώστε να περιοριστούν τα δημόσια ελλείμματα και τα χρέη, που εκτοξεύτηκαν σε δυσθεώρητα ύψη για να πραγματοποιηθεί η «μεγάλη διάσωση». Έτσι, από το κείνσιανό δίκτυ ασφαλείας για τους εργαζόμενους (κράτος πρόνοιας) περάσαμε στο νεοφιλελεύθερο δίκτυ ασφαλείας για τους τραπεζίτες, αφού τα κράτη κοινωνικοποιούν τις ζημιές των τραπεζών φορτώνοντας τα βάρη στους φορολογούμενους. Επομένως, οι κρατικές παρεμβάσεις αυτού του είδους κάθε άλλο παρά κείνσιανές μπορούν να χαρακτηριστούν, αφού δεν εξυπηρετούν το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, αλλά τα ίδια ακριβώς ειδικά συμφέροντα που εξυπηρετούσε και το σύστημα της αυτορρυθμιζόμενης - υποτίθεται - αγοράς πριν καταρρεύσει.

Για να αντιληφθούμε ότι οι κρατικές παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης δεν είναι κείνσιανές πρέπει να αξιολογήσουμε τα συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής πολιτικής που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια των διαδοχικών φάσεων αυτής της κρίσης. Κατά τη γνώμη μου, η σημερινή κρίση -που εξακολουθεί να βρίσκεται σε εξέλιξη- έχει ήδη εισέλθει στη τέταρτη φάση της. Πρωτοεκδηλώθηκε ως πιστωτική κρίση (α' φάση), μετεξελίχθηκε σε ύφεση της πραγματικής οικονομίας (β' φάση), για να πάρει ακολούθως τη μορφή της δημοσιονομικής κρίσης των κρατών (γ' φάση) και του συναλλαγματικού πολέμου, που υπάρχει κίνδυνος να εξελιχθεί σε ανοικτό εμπορικό πόλεμο (δ' φάση). Καθεμιά από τις φάσεις αυτές έχει τα δικά της ιδιαίτερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και οδηγεί στη λήψη διαφορετικών μέτρων οικονομικής πολιτικής. Και αν τα μέτρα που ελήφθησαν στις δυο πρώτες φάσεις της κρίσης δημιούργησαν κάποιες αμυδρές ελπίδες για εγκατάλειψη της ολέθριας ιδεολογίας του οικονομικού φιλελευθερισμού, που έφερε την ανθρωπότητα στα πρόθυρα της κατάρρευσης, η τρίτη και η τέταρτη φάση σηματοδοτούν τη δυναμική επιστροφή των χρεωκοπημένων συνταγών οικονομικής πολιτικής με μεγαλύτερη δριμύτητα και μεγαλύτερο φανατισμό.

1. Πιστωτική κρίση (2007-2008)

Η σημερινή παγκόσμια οικονομική κρίση εκδηλώθηκε στα μέσα του 2007 ως πιστωτική κρίση, λόγω αδυναμίας αποπληρωμής των στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου (subprime loans) που είχε παραχωρήσει το αμερικανικό χρηματοπιστωτικό σύστημα. Η πραγματική πηγή του κακού πρέπει να αναζητηθεί σ' ένα δομικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης χρηματοοικο-

¹² Βλ. Keynes, J.M. (1936). *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος*. Αθήνα: Το Βήμα [2010], σσ. 389-396.

νομικής παγκοσμιοποίησης αγγλοσαξονικού τύπου, που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '90. Πρόκειται για τη θεσμική καινοτομία του «έντιτλου δανεισμού» (securitized lending), που επιτρέπει στους πιστωτές να τιτλοποιούν τα δάνεια και να πωλούν τα αντίστοιχα χρεόγραφα σε ενδιαφερόμενους επενδυτές, που επωμίζονται το σχετικό ρίσκο. Ο προσδιορισμός του βαθμού αξιοπιστίας των τίτλων αυτών ήταν δουλειά των οίκων αξιολόγησης. Η επέκταση της τιτλοποίησης και στον τομέα των στεγαστικών δανείων, σε συνδυασμό με την καθιέρωση των πιστωτικών παραγώγων (πρόκειται για συμβόλαια ασφάλισης έναντι του πιστωτικού κινδύνου, που ήρθαν να προστεθούν στη μακρά σειρά των παραγώγων επιτοκίου, συναλλάγματος, εμπορευμάτων και μετοχών) ολοκλήρωσε τη διαδικασία «τιτλοποίησης» (securitization) των δυτικών οικονομιών. Η αυξανόμενη αυτή παραγωγή και διακίνηση χρηματοοικονομικών τίτλων είναι ένδειξη υπερβολικού και, άρα, στρεβλού προσανατολισμού του οικονομικού συστήματος από το παραδοσιακό τραπεζικό σύστημα και την πραγματική οικονομία προς τα χρηματιστήρια και τις πιστωτικές αγορές. Η έκδηλη αυτή κυριαρχία των χρηματοοικονομικών αγορών αποτελεί την ειδοποιό διαφορά που διακρίνει τον χρηματοοικονομικό καπιταλισμό της τελευταίας εικοσαετίας από τον αντίστοιχο των αρχών του εικοστού αιώνα.¹³

Το βασικό επιχείρημα των τραπεζιτών της Wall Street για την απελευθέρωση των θανατηφόρων, όπως αποδείχθηκε, χρηματοοικονομικών καινοτομιών ήταν ο πολυπόθητος εξοβελισμός του πιστωτικού κινδύνου. Υποτίθεται ότι με την καινοτομία της τιτλοποίησης ο κίνδυνος αυτός τεμαχίζεται, διαχέεται και χάνεται (!) στον απέραντο ωκεανό του διεθνούς χρηματοοικονομικού συστήματος. Όμως, η ευρύτερη διασπορά του κινδύνου όχι μόνο δεν εκρίζωσε το πιστωτικό καρκίνωμα, αλλά προκάλεσε τη χειρότερη δυνατή μορφή μετάστασης: διάχυτα πιστωτικά καρκινώματα σ' όλα τα μήκη και πλάτη του παγκόσμιου χρηματοοικονομικού ιστού. Πράγματι, πολλές μεγάλες τράπεζες των ΗΠΑ, της Βρετανίας, της Ελβετίας της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Ιαπωνίας, της Κίνας και πολλών άλλων χωρών, αλλά και θεσμικοί επενδυτές απ' όλο τον κόσμο, έχουν πληγεί από τον «ιό των ομολόγων», αφού έχουν επενδύσει εκατοντάδες δισεκατομμύρια δολάρια σε τοξικούς τίτλους. Οι αρχικές, πάντως, προβλέψεις για το ακριβές ύψος των ζημιών θύμιζαν πλειστηριασμό που δεν λέει να τελειώσει.¹⁴ Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) σε έκθεσή του σχετικά με τις εξελίξεις στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα εκτιμούσε ότι μέχρι τον Μάρτιο του 2008 οι συνολικές ζημίες ανέρχονται σε \$945 δις.¹⁵ Σε ανάλογη έκθεσή της, η Κεντρική Τράπεζα της Αγγλίας κατέληγε σε παραπλήσια συμπεράσματα. Εκτιμούσε ότι οι ζημίες πιθανόν να φθάσουν τα \$914 δις. (\$500 δις. για τις αμερικανικές τράπεζες, \$232 δις. για τις ευρωπαϊκές και \$192 δις. για τις βρετανικές).¹⁶ Ανάλογες εκτιμήσεις της επενδυτικής τράπεζας Morgan Stanley ανέβαζαν τις απώλειες σε \$1,2 τρισεκατομμύρια. Αυτή η αδυναμία ορθής εκτίμησης των ζημιών, έστω και κατά προσέγγιση, επτά ολόκληρους μήνες από τη στιγμή που ξεκίνησε η πιστωτική κρίση, αλλά ακόμη και μέχρι σήμερα, αποδεικνύει έμπρακτα το όργιο αδιαφάνειας και ασυδοσίας που επικρατεί στα κέντρα δημιουργικής λογιστικής του σκιώδους τραπεζικού συστήματος.

Η πλανητική πιστωτική κρίση δικαιώνει σαφέστατα τον αείμνηστο John Kenneth Galbraith, που υποστήριζε ότι δεν υπάρχουν πιστωτικές καινοτομίες ικανές να αποσυνδέσουν τη χρηματοοικονομική σφαίρα από τις διακυμάνσεις της πραγματικής οικονομίας.¹⁷ Κάθε χρηματοπιστωτικός νεωτερισμός προϋποθέτει τη δημιουργία ενός χρέους, που καλύπτεται από

¹³ Ο χρηματοοικονομικός καπιταλισμός εκείνης της περιόδου αναλύεται θαυμάσια στο βιβλίο του Hilferding, R. (1910). *Das Finanzkapital*. Vienna.

¹⁴ Ξεκίνησαν από \$50 δις., για να περάσουν στα \$100 δις., στη συνέχεια \$200 δις., \$400 δις., \$600 δις., \$1 τρις., \$1,2 τρις., οδεύοντας αισίως προς τα \$2 τρισεκατομμύρια (βλ. Wolf, M. (2008). *Going, going, gone: a rising auction of scaring scenarios*. *Financial Times*, March 11).

¹⁵ IMF (2008). *Global Financial Stability Report: Containing Systemic Risks and Restoring Financial Soundness*. Washington DC, April, table 1.5, p. 51.

¹⁶ Bank of England (2008). *Financial Stability Report*, Issue 23, April.

¹⁷ Βλ. Galbraith, J.K. (1993) *Μια Συνοπτική Ιστορία της Χρηματοοικονομικής Ευφορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη. Galbraith, J.K. (1993). *Το Μεγάλο Κραχ του 1929*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.

κάποιο περιουσιακό στοιχείο. Αν ο δανειολήπτης αδυνατεί να εξοφλήσει το χρέος και η τιμή του περιουσιακού στοιχείου που το εγγυάται καταρρεύσει, τότε αποσταθεροποιείται η σαθρή πυραμίδα της παράγωγης πιστωτικής αλυσίδας και ξεσπά πιστωτική κρίση. Αυτό ακριβώς συνέβη και στην αμερικανική αγορά στεγαστικών δανείων, που εξακολουθεί να βιώνει τη μεγαλύτερη κρίση στην ιστορία της. Οι δύστυχοι δανειολήπτες με το πενιχρό και αβέβαιο εισόδημα αναγκάστηκαν να κηρύξουν χρεοστάσιο, ανεβάζοντας κατακόρυφα τις κατασχέσεις κατοικιών, τη στιγμή που οι τιμές των κατοικιών είχαν αρχίσει να καταρρέουν. Το πιστωτικό όργιο του σκιώδους τραπεζικού συστήματος στηριζόταν στην καθόλου αυτονόητη, όπως αποδείχτηκε, υπόθεση ότι οι τιμές των σπιτιών θα αυξάνονταν ραγδαία και δη εσαεί. Μόλις όμως άρχισαν να πέφτουν, ξεκίνησε η αντίστροφη μέτρηση. Η μακρά αλυσίδα των αλληλένδετων παράγωγων τίτλων, που έχουν ως μοναδική τελική εγγύηση την ενυπόθηκη κατοικία, άρχισε να εξαϋλώνεται. Κανείς δεν ήταν πια διατεθειμένος να αγοράσει την χρηματοοικονομικήπραμάτεια της Wall Street. Η ρευστότητα που τροφοδοτούσε αδιάκοπα το σύστημα όσο οι τίτλοι αυτοί ήταν φαινομενικά αξιόπιστοι ξαφνικά άρχισε να ακολουθεί αντίστροφη πορεία και να αποσύρεται εν ριπή οφθαλμού.¹⁸ Μοιραία οι δανειστές άρχισαν ανακαλούν τα δάνεια, πυροδοτώντας μια ταχύτατη διαδικασία «απομόχλευσης» (deleveraging). Όσο γρήγορα φούσκωνε το πιστωτικό μπαλόνι τόσο γρήγορα άρχισε να ξεφουσκώνει. Αυτό όμως προκάλεσε πιστωτική ασφυξία που έπληξε εν τέλει και την πραγματική οικονομία, οδηγώντας την σε βαθιά και παρατεταμένη ύφεση.

Η παγκόσμια πιστωτική κρίση απέδειξε ότι οι χρηματοοικονομικές καινοτομίες του πρόσφατου παρελθόντος δεν ήταν τίποτε άλλο παρά απατηλές αλχημείες, που έδιναν τη δυνατότητα στους τραπεζίτες, στα διευθυντικά στελέχη και στους τεχνοκράτες του χρηματοοικονομικού τομέα να πλουτίζουν με αθέμιτο και αρπακτικό τρόπο εις βάρος της υπόλοιπης κοινωνίας. Το σύνθημα «καινοτομία ή θάνατος» που με τόση θέρμη και ιεραποστολικό ζήλο διατυμπάνιζαν διάσημοι γκουρού του μανάτζμεντ και της Wall Street είναι απατηλό και υστερόβουλο, τουλάχιστον όσον αφορά στις καινοτομίες του χρηματοοικονομικού τομέα. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην πραγματική οικονομία, εδώ δεν χρειάζεται το διαζευκτικό «ή», αλλά μια απλή ενωτική παύλα: «καινοτομία-θάνατος». Οι απατηλές χρηματοοικονομικές καινοτομίες και πρακτικές καθιστούν την πιστωτική κρίση ακόμη πιο σοβαρή. Αποδεικνύεται ότι δεν πρόκειται τόσο για κρίση ρευστότητας, όσο για κρίση εμπιστοσύνης μεταξύ των συναλλασσόμενων τραπεζών. Αποφεύγουν να δανείζουν ή μια στην άλλη, επειδή δεν γνωρίζουν πόσο εκτεθειμένα είναι τα χαρτοφυλάκιά τους στα τοξικά ομόλογα.

Ωστόσο, η βαθμιαία εξάπλωση του αγγλοσαξονικού καπιταλισμού των χρηματοοικονομικών αγορών κάθε άλλο παρά βελτίωσε τις επιδόσεις των πραγματικών οικονομιών. Το μόνο που κατάφερε ήταν να ικανοποιήσει την κερδοσκοπική μανία του τραπεζικού κεφαλαίου, που έφτασε στο σημείο να αποσπά ένα δυσανάλογα μεγάλο μέρος του κοινωνικού πλούτου. Τα σχετικά στατιστικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνουν το τεράστιο μέγεθος της χρηματοοικονομικής αφαίμαξης. Το 2007, ο χρηματοοικονομικός τομέας των ΗΠΑ (που αντιπροσωπεύει μόλις το 16% της προστιθέμενης αξίας και το 5% της απασχόλησης του ιδιωτικού τομέα) πραγματοποίησε κέρδη που υπερβαίνουν το 40% του συνόλου των εταιρικών κερδών, ενώ πριν από μια δεκαετία το ποσοστό αυτό δεν ξεπερνούσε το 15% και στις αρχές της δεκαετίας του '80 το 5% των συνολικών κερδών! Με άλλα λόγια, ένας τομέας με ελάχιστο ειδικό βάρος από άποψη παραγόμενου προϊόντος και αριθμού εργαζομένων πραγματοποιούσε -ιδίως την τελευταία δεκαετία- απαράδεκτα υψηλά κέρδη σε σχέση με τη βιομηχανία και το εμπόριο. Αυτή η μεγάλης κλίμακας αφαίμαξη κοινωνικού πλούτου από το χρηματοπιστωτικό σύστημα¹⁹ είναι κυρίως υπεύθυνη για την πρωτοφανή στα χρονικά ανισότητα στη διανομή του εισο-

¹⁸ Βλ. *The Economist* (2008). What went wrong. March, 19 Issue.

¹⁹ Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι κατακόρυφη αύξηση των αμοιβών στον χρηματοοικονομικό τομέα συμπίπτει χρονικά με την «απελευθέρωση» του τομέα αυτού στις αρχές της δεκαετίας του '80. Πέραν αυτού, το 30%-50% της

δήματος που παρατηρείται σ' όλες τις χώρες του κόσμου. Στις ΗΠΑ τόσο μεγάλη ψαλίδα μεταξύ πλούτου και φτώχειας είχε να εμφανιστεί από το 1928, πριν από το ξέσπασμα της Μεγάλης Ύφεσης.²⁰ Η καθήλωση των πραγματικών μισθών σε χαμηλά επίπεδα έστρεψε τους εργαζόμενους προς τον δανεισμό, σε μια απέλπιδα προσπάθεια να υπερασπιστούν το φθινόβιο βιοτικό τους επίπεδο. Ωστόσο, η υπερχρέωση των νοικοκυριών δεν αποτελεί μια αυθόρμητη διαδικασία. Πρόκειται για συνειδητή επιλογή του υπαρκτού φιλελευθερισμού για να μπορούν έτσι όλες οι επιχειρήσεις να συμπιέζουν χωρίς συνέπειες το κόστος εργασίας. Όταν, όμως, το δάνειο λειτουργεί ως υποκατάστατο αυθεντικού εισοδήματος, τότε η αδυναμία αποπληρωμής του είναι θέμα χρόνου. Η δανει(α)κή ευημερία είναι εφήμερη, έχει εξ ορισμού ημερομηνία λήξεως.

Η υπερβολικά μεγάλη ψαλίδα μεταξύ υψηλών και χαμηλών εισοδημάτων, μεταξύ πλούτου και φτώχειας, είναι η βασική αιτία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, έστω και αν αυτή εκδηλώθηκε στην αρχή ως πιστωτική κρίση. Η τεχνητή διόγκωση της αγοραστικής δύναμης με δανεικά για να διατηρηθεί η ενεργός ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών σε ικανοποιητικά επίπεδα είναι το αξεπέραστο δομικό σφάλμα που οδήγησε τον σημερινό καπιταλισμό των χρηματοοικονομικών αγορών σε εμπλοκή. Ο δραστικός περιορισμός των εισοδηματικών ανισοτήτων και η αντικατάσταση των δανειακών με αυθεντικό εισόδημα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για έξοδο από την οικονομική κρίση και για οικοδόμηση ενός νέου μοντέλου βιώσιμης ανάπτυξης, που θα δίνει έμφαση στο περιβάλλον και στα δημόσια αγαθά συλλογικής κατανάλωσης.

1.1. Οικονομική πολιτική

Ο τρόπος που η πιστωτική αυτή κρίση αντιμετωπίστηκε από τους ιθύνοντες της οικονομικής πολιτικής αποτελεί έμπρακτη και σαφέστατη παραδοχή ότι η οικονομική φιλοσοφία των αυτορρυθμιζόμενων αγορών έχει αποτύχει παταγωδώς. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη στιγμή που διαπιστώθηκε ο κίνδυνος συστημικής κατάρρευσης, ο διοικητής της Κεντρικής Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ (FED) Ben Bernanke και ο υπουργός οικονομικών Hank Paulson άφησαν κατά μέρος τις ιδεοληψίες του οικονομικού φιλελευθερισμού και αποφάσισαν να ακολουθήσουν μια ενεργό επεκτατική πολιτική αντιμετώπισης της πιστωτικής κρίσης.²¹ Το ίδιο έπραξε και ο Jean-Claude Trichet, διοικητής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ),

μεγάλης διαφοράς των αμοιβών του χρηματοοικονομικού συστήματος και της πραγματικής οικονομίας οφείλεται σε προσόδους (βλ. Philippon, T. and Reshef, A. (2008). Wages and the Human Capital in the US Financial Industry: 1909-2006. *NBER working paper 14644*). Αυτό σημαίνει ότι το χρηματοοικονομικό σύστημα δεν είναι ανταγωνιστικό. Προσφέρει πανάκριβα τις υπηρεσίες του στην κοινωνία, αξιοποιώντας την πολιτική επιρροή του –δηλαδή επιβάλλοντας διαρθρωτικές «μεταρρυθμίσεις» κομμένες και ραμμένες στα μέτρα του- και όχι τις ανώτερες επιδόσεις του.

²⁰ Βλ. Piketty, T. and Saez, E. (2003). Income Inequality in the United States, 1913-1998. *Quarterly Journal of Economics*, CXVIII (1). OECD (2008). *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. OECD Publications. Atkinson, A. and Piketty, T. (2007). *Top Incomes Over the Twentieth Century: A Contrast Between Continental European and English-Speaking Countries*. Oxford: Oxford University Press. Alvaredo, F. and Piketty, T. (2008). The Dynamics of Income Concentration over the Twentieth Century: The Case of Advanced Economies, in: Lopez-Calva, L.F. and Lustig, N. (2009). *Markets, the State and the Dynamics of Inequality*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press. Saez, E. (2008). Striking It Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States. *Pathways Magazine*, Stanford Center for the Study of Poverty and Inequality. Dew-Becker I. and Gordon, R. (2005). Where did the Productivity Growth Go? Inflation Dynamics and the Distribution of Income. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2. Piketty, T. and Saez, E. (2006). How Progressive is the U.S. Federal Tax System? A Historical and International Perspective. *Journal of Economic Perspectives*, 21 (1). Piketty, T. and Saez, E. (2006). The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective, *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 96.

²¹ Εδώ ακριβώς έγκειται και το μεγάλο δράμα του οικονομικού φιλελευθερισμού: οι ιθύνοντες που εφάρμοσαν την πρωτοφανή στα χρονικά παρεμβατική οικονομική πολιτική, αυτοί που κατεδάφισαν –υποτίθεται- το θεωρητικό οικοδόμημα του Milton Friedman, δεν είναι οι ιδεολογικοί αντίπαλοί του. Είναι η ίδια η κυβέρνηση Bush, που συμπεριλαμβάνει στις τάξεις της τους φανατικότερους υπέρμαχους της ιδεολογίας των αγορών.

που είναι υπεύθυνη για τη χάραξη της νομισματικής πολιτικής της Ευρωζώνης, αλλά και οι άλλες κεντρικές τράπεζες των χωρών του G20. Έτσι, στην πρώτη φάση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης είχαμε μια συντονισμένη αντίδραση των κυβερνήσεων του G20, ιδίως σε επίπεδο νομισματικής πολιτικής, με κύρια χαρακτηριστικά τη δραστική μείωση των επιτοκίων, τη διοχέτευση τεράστιας ρευστότητας στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα και δημοσιονομικές παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας για τη διάσωση των μεγάλων προβληματικών τραπεζών.

Πράγματι, από το Σεπτέμβριο του 2007, που ξέσπασε η πιστωτική κρίση, η FED προχώρησε σε αλλεπάλληλες μειώσεις του επιτοκίου αναφοράς, που έφτασε σε μηδενικά επίπεδα (από 5,25% σε 0-0,25%). Η ΕΚΤ, μετά από αμφιταλαντεύσεις,²² μείωσε το αντίστοιχο επιτόκιο σε 1% (το χαμηλότερο από την ίδρυσή της), η Τράπεζα της Αγγλίας σε 0,5% (επίσης το χαμηλότερο στην ιστορία της), ενώ η Τράπεζα της Ιαπωνίας το διατήρησε στα μηδενικά επίπεδα που βρισκόταν εδώ και πολλά χρόνια. Παράλληλα, οι κεντρικές τράπεζες των ΗΠΑ, της Αγγλίας, της Ευρωζώνης και της Ελβετίας τροφοδοτούσαν αδιάκοπα τις αγορές με εκατοντάδες δισεκατομμύρια δολάρια, για να ενισχύσουν τη ρευστότητα των πιστωτικών ιδρυμάτων. Υπήρχε όμως ένα σοβαρό εμπόδιο, τουλάχιστον στην περίπτωση των ΗΠΑ, από όπου ξεκίνησε η πιστωτική κρίση. Οι επενδυτικές τράπεζες και οι χρηματοοικονομικές εταιρείες του σκιάδους πιστωτικού συστήματος, όπου κυρίως εντοπιζόταν το πρόβλημα ρευστότητας, δεν είχαν δικαίωμα να δανείζονται από την κεντρική τράπεζα, αφού δεν υπόκεινται στις ρυθμίσεις και τους ελέγχους των εποπτικών αρχών. Εντελώς απροσδόκητα, η FED υπερέβη τα θεσμικά εσκαμμένα και αποφάσισε να παράσχει δάνεια και στις επενδυτικές τράπεζες με τους ίδιους ακριβώς όρους που τα παρέχει και στις παραδοσιακές εμπορικές τράπεζες. Το έκανε μάλιστα μ' έναν τρόπο αδιανόητο για τα μέχρι πρότινος δεδομένα, που δείχνει ότι ήταν αποφασισμένη να καταπολεμήσει την πιστωτική κρίση πάση θυσία. Αποφάσισε να δεχθεί ως εγγύηση τα τοξικά ομόλογα που λίμναζαν αζήτητα στα χαρτοφυλάκια των δανειοδοτούμενων τραπεζών. Είναι χαρακτηριστικός, εν προκειμένω, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε την επαπειλούμενη κατάρρευση της επενδυτικής τράπεζας Bear Stearns.²³ Έσπευσε να εγγυηθεί ενυπόθηκα ομόλογα ύψους \$30 δισ. που περιείχε το διάτρητο χαρτοφυλάκιο της τελευταίας, ώστε να δεχθεί η J.P. Morgan Chase να την εξαγοράσει. Με τον τρόπο αυτό, όμως, η κεντρική ομοσπονδιακή τράπεζα έθετε σε άμεσο κίνδυνο το δικό της χαρτοφυλάκιο. Υπολογίζεται ότι προσέφερε στις τράπεζες δάνεια και εγγυήσεις ύψους \$500 δισ., δηλαδή πάνω από το 50% του συνολικού ενεργητικού της. Εμμέσως, πλην σαφώς, με τις παρεμβάσεις αυτές κοινωνικοποίησε τις ζημιές της Wall Street, χρησιμοποιώντας χρήματα των φορολογουμένων.²⁴

²² Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Ιούλιο του 2008, εν αντιθέσει με τις άλλες κεντρικές τράπεζες του πλανήτη που συνέχισαν να μειώνουν τα επιτόκια, η ΕΚΤ προχώρησε σε αύξηση του επιτοκίου, επειδή εκτιμούσε ότι υπάρχει κίνδυνος πληθωρισμού, λόγω της προσωρινής ανόδου των τιμών του πετρελαίου, των τροφίμων και των πρώτων υλών. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη του υπερβολικού συντηρητισμού που διακρίνει την ΕΚΤ σε θέματα νομισματικής πολιτικής, έστω και αν στη συνέχεια υπό την πίεση των οδυνηρών εξελίξεων αναγκάστηκε να μειώσει δραστικά το επιτόκιο στο 1%.

²³ Ήταν η πέμπτη σε μέγεθος επενδυτική τράπεζα της Wall Street, με ιστορία 85 ετών. Ο πρόσφατος βίος και η πολιτεία της επιβεβαιώνουν με χαρακτηριστικό τρόπο την άποψη ότι οι χρηματοοικονομικές καινοτομίες τού χθες αποτελούν τις χρηματοοικονομικές απάτες τού αύριο. Λίγο πριν εξαγοραστεί για να αποφύγει τη χρεοκοπία, το περιοδικό Fortune την κατέτασσε στην κορυφή της βαθμολογίας των πιο διακεκριμένων αμερικανικών επιχειρήσεων ("America's most admired companies") από άποψη ποιότητας ανθρώπινου δυναμικού, διοίκησης και καινοτομίας. Το ίδιο είχε συμβεί και με τον ενεργειακό κολοσσό Enron, που κατέρρευσε το 2001. Σάρωνε όλα τα βραβεία καινοτομίας και επιχειρηματικότητας μέχρι να αποκαλυφθεί το χρηματοοικονομικό σκάνδαλο και να συμβεί το μοιραίο. Το συμπέρασμα είναι σαφές: «Φοβού τους καινοτόμους τραπεζίτες και βραβεία φέροντας»!...

²⁴ Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει για τον απλούστατο λόγο ότι η Wall Street έχει ισχυρότατα ερείσματα τόσο στο Ρεπουμπλικανικό, όσο και στο Δημοκρατικό Κόμμα. Πριν γίνει υπουργός οικονομικών στην κυβέρνηση Bush, ο Hank Polson ήταν πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος της επενδυτικής τράπεζας Goldman Sachs. Ο πρώην υπουργός οικονομικών του Clinton και νυν αρμόδιος του Δημοκρατικού Κόμματος για θέματα οικονομικής πολιτικής Robert Rubin, από το 1999 που αποχώρησε από την κυβέρνηση μέχρι σήμερα, είναι ανώτατο διοικητικό στέλεχος της Citigroup, της αμερικανικής τράπεζας με τις μεγαλύτερες ζημιές από την πρόσφατη πιστωτική κρίση. Πριν

Σε κρατικές παρεμβάσεις αυτού του είδους κάθε άλλο παρά αντιτίθενται οι τραπεζίτες. Στην πραγματικότητα τις προσδοκούν και τις επιζητούν. Η ανεύθυνη και παράτολμη συμπεριφορά τους την εποχή της εκρηκτικής κερδοφορίας στηριζόταν στη βεβαιότητα ότι σε περίπτωση πιστωτικής κρίσης το κράτος είναι εκ των πραγμάτων αναγκασμένο να παρέμβει και να τους σώσει. Στις αρχές του 2008, σε έκθεση του Ινστιτούτου της Χρηματοοικονομικής Διεθνούς (Institute of International Finance), άτυπου συνδικαλιστικού οργάνου των 375 μεγαλύτερων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων της υφηλίου, οι τραπεζίτες αποδέχονται μεγάλο μέρος της ευθύνης για τη σημερινή πιστωτική κρίση.²⁵ Αποσαφηνίζουν, ωστόσο, με κατηγορηματικό τρόπο ότι θέλουν η διάσωση αυτή να γίνει χωρίς όρους και προϋποθέσεις, χωρίς κανένα απολύτως αντάλλαγμα. Υπόσχονται όμως ότι από δω και στο εξής θα αλλάξουν συμπεριφορά. Δεν χρειάζεται –υποστηρίζουν– οποιαδήποτε κρατική ρύθμιση. Με την εμπειρία και τη γνώση που απέκτησαν από τα λάθη τους θα ρυθμίσουν οι ίδιοι τα του οίκου τους, διαμορφώνοντας έναν κώδικα δεοντολογίας και χρηστής συμπεριφοράς που θα εξασφαλίζει πλήρη διαφάνεια στις δραστηριότητες των πιστωτικών ιδρυμάτων.²⁶ Ούτε λίγο-ούτε πολύ, θέλουν το κράτος αρωγό όταν τα βρίσκουν σκούρα (για να μεταθέτει τις ζημιές τους στις πλάτες του κοινωνικού συνόλου), αλλά δεν επιθυμούν οιονδήποτε κρατικό έλεγχο όταν τα πράγματα πάνε καλά και πραγματοποιούν υψηλά κέρδη. Τάσσονται αναφανδόν υπέρ της κοινωνικοποίησης των ζημιών, όχι όμως και των κερδών, τα οποία και επιθυμούν αμιγώς ιδιωτικά και ανεξέλεγκτα, μακριά από οποιαδήποτε ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους.

Κατά συνέπεια, η έκκληση που έκανε στις κυβερνήσεις να παρέμβουν για την αντιμετώπιση της διεθνούς πιστωτικής κρίσης ο Josef Ackermann, πρόεδρος του παραπάνω ινστιτούτου και επικεφαλής του γερμανικού τραπεζικού κολοσσού της Deutsche Bank, κάθε άλλο παρά μπορεί να εκληφθεί ως καταδίκη του οικονομικού φιλελευθερισμού ή, ακόμη περισσότερο, ως προσχώρηση στο αντίπαλο στρατόπεδο του κείνσιανού παρεμβατισμού. Το γεγονός ότι η έκκληση αυτή συνοδεύτηκε από την απροσδόκητη δήλωση ότι «δεν πιστεύει πια στην ικανότητα αυτοθεραπείας των αγορών»,²⁷ η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να αμφισβητεί ευθέως την αξιοπιστία του οικονομικού φιλελευθερισμού, δεν πρέπει να μας οδηγεί σε λάθος συμπέρασμα. Είναι σαφές ότι οι τραπεζίτες δεν πάσχουν από δογματικές προκαταλήψεις και ιδεολογικές αγκυλώσεις. Είναι εξαιρετικά ρεαλιστές και ευέλικτοι. Αντιμετωπίζουν τις οικονομικές θεωρίες ως πρακτικά εργαλεία που έχουν στη διάθεσή τους για να εξυπηρετήσουν όσο καλύτερα γίνεται τα συμφέροντά τους. Η επιλογή της καλύτερης γίνεται à la carte, ανάλογα με τη συγκυρία και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Καλός ο Keynes ή ο Minsky και ευπρόσδεκτη η κρατική παρέμβαση για να τους σώσει από την κατάρρευση, αλλά μόλις περάσει η μπόρα επιθυμούν πάραυτα να επανέλθουν στο “business as usual” και στον προσφιλή τους μέντορα Milton Friedman, μακριά από το «παρωχημένο», «σπάταλο», «γραφειοκρατικό», «αντιπαραγωγικό», «διαφθαρμένο» κτλ. κράτος.

Στην πραγματικότητα, όμως, μια τέτοια νομισματική πολιτική για την αντιμετώπιση της πιστωτικής κρίσης (αύξηση της προσφοράς χρήματος μέσω μείωσης των επιτοκίων και αύξη-

γίνει υπουργός είχε και αυτός διατελέσει πρόεδρος της Goldman Sachs. Το άκρον άωτον της διαπλοκής οικονομίας και πολιτικής σ’ όλο το κομματικό φάσμα!

²⁵ Βλ. Institute of International Finance (2008). *Interim Report of the IIF Committee on Market Best Practices*, April.

²⁶ Φυσικά, οι υποσχέσεις συμμόρφωσης και αυτορρύθμισης δίδονται εν μέσω πιστωτικής κρίσης για να αντιμετωπιστεί η κοινωνική κατακραυγή και να αποτραπεί η επαπειλούμενη κρατική ρύθμιση. Επειδή έχουν δοθεί επανειλημμένως στο παρελθόν, δεν πείθουν πια κανέναν. Δεν είναι δυνατόν η εύρυθμη λειτουργία του χρηματοοικονομικού τομέα να επαφίεται στην ευσυνειδησία και την αυτοσυγκράτηση των διαρκώς υπότροπων φορέων του σκιάδους τραπεζικού συστήματος (επενδυτικές τράπεζες, ειδικά επενδυτικά οχήματα, ιδιωτικά κερδοσκοπικά κεφάλαια κάλυψης κινδύνου ή εξαγοράς επιχειρήσεων κτλ.).

²⁷ Der Spiegel (2008). “Global Credit Crunch: Deutsche Bank Head Calls for Government Help”. *Spiegel International Online*, March 3.

σης των δανείων προς τις τράπεζες) δεν είναι κατ' ανάγκην κείνσιανή. Μπορεί κάλλιστα να χαρακτηριστεί και νεοφιλελεύθερη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο ίδιος ο Milton Freedman, που μελέτησε την Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του '30, άσκησε οξεία κριτική στην πολιτική της FED.²⁸ Κατά τη γνώμη του η πιστωτική φούσκα και η κερδοσκοπία της Wall Street ήταν γεγονότα ήσσονος σημασίας. Τη Μεγάλη Ύφεση την προκάλεσε κυρίως η FED, η οποία αντί να μειώσει, αύξησε τα επιτόκια και αντί να αυξήσει, μείωσε τη ρευστότητα, προκαλώντας ασφυξία στο τραπεζικό σύστημα.²⁹ Την άποψη αυτή υιοθετεί πλήρως και ο σημερινός διοικητής της FED Ben Bernanke, ο οποίος από καιρό ήταν πεπεισμένος ότι -κυρίως χάρη στον Freedman- διαθέτει τα εργαλεία για να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά μια πιθανή πιστωτική κρίση.³⁰ Και αυτό ακριβώς έκανε από τη στιγμή που ξέσπασε η παγκόσμια πιστωτική κρίση. Από τη στιγμή όμως που το επιτόκιο έφθασε σε μηδενικά επίπεδα, δεν υπάρχουν περιθώρια περαιτέρω μείωσής του και, άρα, η νομισματική πολιτική παύει να αποτελεί αποτελεσματικό εργαλείο μακροοικονομικής πολιτικής.³¹ Τη σκυτάλη πρέπει να πάρει η δημοσιονομική πολιτική. Έτσι, για πρώτη φορά διαψεύδεται εμπράκτως η θεωρία του Freedman και δικαιώνεται ο Keynes, που είχε τονίσει ότι σε περιόδους κρίσης δεν αρκεί η επεκτατική νομισματική πολιτική, επειδή η οικονομία βρίσκεται εγκλωβισμένη σε «παγίδα ρευστότητας» (liquidity trap) και οι συναλλασσόμενοι προτιμούν την παρακράτηση ρευστού. Πρέπει απαραίτητως να συνοδεύεται και από επεκτατική δημοσιονομική πολιτική.

2. Οικονομική ύφεση (2008-2009)

Οι κρατικές παρεμβάσεις μπορεί να διέσωσαν τελικά το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα από την επικείμενη κατάρρευση, δεν κατόρθωσαν όμως να εμποδίσουν την πιστωτική κρίση να μετεξελιχθεί στη μεγαλύτερη οικονομική ύφεση των τελευταίων ογδόντα ετών. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη το πρώτο τρίμηνο του 2009 ήταν χειρότερα από τα αντίστοιχα του τελευταίου τριμήνου του 2008, τα οποία είχαν επισήμως χαρακτηριστεί «εφιαλτικά». Τα στοιχεία είναι συντριπτικά: δραστική περιστολή των καταναλωτικών και επενδυτικών δαπανών, κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου, δραματική συρρίκνωση της βιομηχανικής παραγωγής και του ΑΕΠ, απογείωση της ανεργίας και της μερικής απασχόλησης. Ιδιαίτερα η Ιαπωνία, η Γερμανία, οι ΗΠΑ, αλλά και τα πολυδιαφημισμένα «θαύματα» της Ιρλανδίας και της Ανατολικής Ευρώπης, είχαν αρχίσει να καταποντίζονται με ρυθμούς Μεγάλης Ύφεσης. Η Ιαπωνία και η Γερμανία επλήγησαν επειδή είναι ιδιαιτέρως εξωστρεφείς οικονομίες (η ανάπτυξή τους στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις εξαγωγές) και η ενεργός ζήτηση στις διεθνείς αγορές μειώθηκε δραματικά. Οι ΗΠΑ επλήγησαν λόγω της φούσκας των ακινήτων, του προβληματικού τραπεζικού συστήματος και των υπερχρεωμένων νοι-

²⁸ Βλ. Freedman, M. and Schwartz, A. (1971). *A Monetary History of the United States, 1867-1960*. Princeton University Press.

²⁹ Αλλά και στα τέλη της δεκαετίας του '90 ο πατριάρχης του νεοφιλελευθερισμού συνέστησε στην κεντρική τράπεζα της Ιαπωνίας να ασκήσει πολιτική «ποσοτικής διευκόλυνσης» (quantitative easing), δηλαδή να αγοράσει μακροπρόθεσμα ομόλογα κρατικού χρέους, για να βγάλει την ιαπωνική οικονομία από τη βαθιά ύφεση. Εν αντιθέσει με τον σημερινό διοικητή της γερμανικής κεντρικής τράπεζας Axel Weber (και, πιθανότατα, επόμενο πρόεδρο της ΕΚΤ), ο οποίος ασκεί δριμεία κριτική στον Jean-Claude Trichet, επειδή διατηρεί το επιτόκιο αναφοράς στο ιστορικό χαμηλό του 1% και αγοράζει τα κρατικά ομόλογα των δημοσιονομικά ευάλωτων χωρών της Ευρωζώνης. Με άλλα λόγια, μπροστά στον Γερμανό κεντρικό τραπεζίτη, ο Milton Freedman φαντάζει αριστερός σοσιαλιστής! Είναι προφανές ότι η γερμανική οικονομική και πολιτική ελίτ αποδεικνύεται «βασιλικότερη του βασιλέως». Έχει ενστερνιστεί υπερσυντηρητικές και άκρως επικίνδυνες απόψεις, που δυναμιτίζουν το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

³⁰ Βλ. Bullock, P. (2009). Bernanke's Philosopher. *Reason Magazine*, December issue.

³¹ Αλλά και η πιο προωθημένη και ανορθόδοξη εκδοχή της νομισματικής πολιτικής, η «ποσοτική διευκόλυνση», χρησιμοποιήθηκε και αυτή κατά κόρον. Μάλιστα ο Bernanke απέκτησε το προσωνύμιο «ελικοπτερο Ben», ακριβώς λόγω του Freedman, ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει την μεταφορά του «ελικοπτέρου ρευστότητας». Όπως τα πυροσβεστικά ελικόπτερα κάνουν αλλεπάλληλες ρίψεις νερού για να σβήσουν την πυρκαγιά, έτσι και τα «ελικόπτερα ρευστότητας» πρέπει να κάνουν επαρκείς ρίψεις ρευστού στις εστίες της πιστωτικής «πυρκαγιάς».

κοκυριών. Οι περιφερειακές χώρες-πρότυπο του νέου οικονομικού φιλελευθερισμού είχαν και τα δύο κακά: και υψηλό βαθμό εξωστρέφειας και προβληματικό τραπεζικό σύστημα, με αποτέλεσμα να πληγούν ακόμη περισσότερο.

Το σοβαρότερο πρόβλημα που προκάλεσε η παγκόσμια οικονομική ύφεση είναι η εκτόξευση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης σε δυσθεώρητα ύψη. Στις ΗΠΑ και στην ΕΕ ο αριθμός των ανέργων είναι εξαιρετικά υψηλός και περίπου ίδιος (15 εκατομμύρια), που ισοδυναμεί με ποσοστό ανεργίας γύρω στο 10% του ενεργού πληθυσμού. Εάν στο ποσοστό αυτό προστεθούν και οι άνεργοι μακράς διαρκείας που απογοητευμένοι εγκαταλείπουν την προσπάθεια να βρουν δουλειά, καθώς και όσοι υποαπασχολούνται υποχρεωτικά, επειδή δεν βρίσκουν κανονική δουλειά με πλήρες ωράριο, τότε η πραγματική ανεργία προσλαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις. Στην αμερικανική αγορά εργασίας, ο αριθμός των ανέργων και των υποαπασχολούμενων είναι περίπου 25 εκατομμύρια, δηλαδή γύρω στο 17% του ενεργού πληθυσμού. Πρόκειται για πραγματική απογείωση, αν σκεφθεί κανείς ότι το ποσοστό της ανεργίας ήταν μικρότερο από 5% πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση.

Η κατάσταση της οικονομίας άρχισε να βελτιώνεται αισθητά και από τα τέλη του 2009 οι περισσότερες χώρες εισήλθαν σε περίοδο οικονομικής ανάκαμψης. Η ανάκαμψη όμως αυτή δεν είναι αρκούντως ισχυρή και παραμένει ιδιαίτερος εύθραυστη. Το εξαιρετικά ανησυχητικό είναι ότι δεν συνοδεύεται από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Πρόκειται για «άνεργη ανάκαμψη» (jobless recovery), δεδομένου ότι τα ποσοστά ανεργίας παραμένουν καθηλωμένα στα ίδια περίπου επίπεδα. Φαίνεται ότι η αυξανόμενη ζήτηση και οι επιπρόσθετες παραγγελίες αντιμετωπίζονται από τις επιχειρήσεις με αύξηση της παραγωγικότητας (τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και καλύτερη οργάνωση) ή - κυρίως - με αύξηση των ωραρίων και εντατικοποίηση της εργασίας. Πράγματι, οι ελαστικές μορφές απασχόλησης και οι υποχρεωτικές και απλήρωτες υπερωρίες παρουσιάζουν ιδιαίτερη έξαρση, καθώς οι διαβόητες «μεταρρυθμίσεις» στην αγορά εργασίας συνεχίζονται με αμείωτη ένταση, αφήνοντας τους εργαζόμενους εντελώς εκτεθειμένους στις άγριες διαθέσεις της εργοδοσίας. Παράλληλα, η ανεργία δεν είναι απλώς υψηλή, αλλά και ανεργία μακράς διαρκείας. Το γεγονός αυτό αυξάνει το «κόστος απώλειας εργασίας» (cost of losing your job) και ασκεί εντονότερες πιέσεις στους εργαζόμενους να μειώσουν τις απαιτήσεις τους. Με τον τρόπο όμως αυτό οι μισθοί παραμένουν καθηλωμένοι και η διανομή του εισοδήματος εξαιρετικά άνηση. Η βασική αιτία που προκάλεσε την οικονομική κρίση στην καλύτερη περίπτωση παραμένει άθικτη και στην χειρότερη γίνεται ακόμη πιο ισχυρή, δημιουργώντας έναν οδυνηρό φαύλο κύκλο ύφεσης και ανεργίας.

2.1. Οικονομική πολιτική

Από τη στιγμή που έγινε αντιληπτό ότι η πιστωτική κρίση μετεξελίχθηκε σε συστημική οικονομική ύφεση, με κύριο χαρακτηριστικό τη δραματική μείωση της παγκόσμιας ενεργού ζήτησης, οι χώρες του G20 αντέδρασαν και πάλι συντονισμένα. Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο επικεφαλής του ΔΝΤ, Dominique Straus-Kahn, «η συστημική κρίση απαιτεί συστημικές λύσεις».³² Έτσι, στα μέτρα επεκτατικής νομισματικής πολιτικής που είχαν ληφθεί για την αντιμετώπιση της πιστωτικής κρίσης ήρθαν να προστεθούν και μέτρα επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής. Όλες οι μεγάλες χώρες του κόσμου, με προεξάρχουσες τις ΗΠΑ, τη Μεγάλη Βρετανία, την Κίνα και την Ιαπωνία, έσπευσαν να εγκρίνουν σημαντικά δημοσιονομικά πακέτα στήριξης της πραγματικής οικονομίας, πέρα από τα δημοσιονομικά πακέτα διάσωσης των τραπεζών, τα οποία είχαν προηγηθεί.³³ Η κυβέρνηση Obama ενέκρινε ένα δημοσιονομικό πρό-

³² Strauss-Kahn, D. (2008). A systemic crisis demands systemic solutions. *Financial Times*, September 22.

³³ Η Ελλάδα είναι από τις ελάχιστες χώρες του κόσμου που δεν διέθεσε κανένα απολύτως ξεχωριστό ποσό για τη στήριξη της πραγματικής οικονομίας. Η κυβέρνηση Καραμανλή βάφτισε κουτοπόνηρα το πλουσιοπάροχο πρόγραμμα διάσωσης των τραπεζών, ύψους €28 δις., «πρόγραμμα ενίσχυσης της πραγματικής οικονομίας» και έτσι η δημοσιονομική παρέμβαση παρουσιάστηκε στο κοινό με τη μορφή συσκευασίας «δύο σε ένα»!

γραμμα στήριξης της πραγματικής οικονομίας ύψους \$789 δισ. (πέρα από το προηγούμενο πακέτο Paulson για τη διάσωση των τραπεζών ύψους \$700 δισ.), που ήρθε να προστεθεί στο δημοσιονομικό πακέτο \$168 δισ. της κυβέρνησης Bush για τη στήριξη της ιδιωτικής κατανάλωσης. Κίνα και Ιαπωνία εφάρμοσαν και αυτές επιθετική δημοσιονομική πολιτική, χρηματοδοτώντας προγράμματα που συνολικά προσεγγίζουν το \$1 τρισ. Μόνο η Ευρωζώνη εμφανίστηκε πολύ πιο φειδωλή, με το επιχείρημα ότι οι οικονομίες της εμπεριέχουν μεγαλύτερους «αυτόματους σταθεροποιητές», που αυξάνουν αυτομάτως τις δημόσιες δαπάνες σε περιόδους ύφεσης και έτσι δεν χρειάζεται να προβούν σε πρόσθετες δαπάνες μεγάλης κλίμακας, όπως έκαναν οι ΗΠΑ, η Κίνα και η Ιαπωνία.

Η διεθνής αυτή προσφυγή σε εκτεταμένες δημόσιες δαπάνες για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της ύφεσης και της ανεργίας δημιούργησε την εσφαλμένη εντύπωση ότι εφεξής η δημοσιονομική πολιτική ήταν αυτή που έπαιρνε τη σκυτάλη και θα διαδραμάτιζε πρωταγωνιστικό ρόλο, γεγονός που σηματοδοτούσε τη θριαμβευτική επιστροφή του John Maynard Keynes στα επιτελεία οικονομικού σχεδιασμού των μεγάλων χωρών του πλανήτη.³⁴ Στην πραγματικότητα, όμως, στους κόλπους του G20 υπήρχε σημαντική διάσπαση απόψεων στο θέμα της ακολουθητέας οικονομικής πολιτικής. Στη διάσκεψη του Λονδίνου, το βασικό ερώτημα που τέθηκε ήταν εάν η αντιμετώπιση της κρίσης πρέπει να γίνει με περισσότερες κρατικές δαπάνες (ΗΠΑ – Μ. Βρετανία) ή με αυστηρότερη ρύθμιση του διεθνούς τραπεζικού συστήματος (Γερμανία - Γαλλία). Αλλά το δίλημμα αυτό είναι σαφώς παραπλανητικό, αφού δεν πρόκειται για εναλλακτικές στρατηγικές αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης, αλλά για *συμπληρωματικές* στρατηγικές, που ήταν δυνατόν –και έπρεπε– να εφαρμοστούν ταυτοχρόνως, ώστε να επιτευχθεί το μέγιστο δυνατό αποτέλεσμα.

Ωστόσο, στην ηπειρωτική Ευρώπη επεκράτησαν από την αρχή τα δημοσιονομικά γεράκια, που εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο τα θεσμικά κενά της Ευρωζώνης. Με αιχμή του δόρατος την ΕΚΤ, το Βερολίνο επιδόθηκε σε μια κατ' εξοχήν πολιτικοϊδεολογική μάχη για να διατηρήσει τη δημοσιονομική παρέμβαση στα χαμηλότερα δυνατά επίπεδα, ώστε η λύση να προέλθει κυρίως από την αγορά, οποιοδήποτε κοινωνικοοικονομικό κόστος κι αν αυτό συνεπάγεται. Προφανώς, η πολιτική αυτή κάθε άλλο παρά κείνσιανή μπορεί να χαρακτηριστεί. Αντιθέτως, την ίδια περίοδο, η αμερικανική κυβέρνηση επιδεικνύει έναν πολυδιάστατο δημοσιονομικό ακτιβισμό, που δεν εξαντλείται μόνο στη διάσωση των τραπεζών. Ο κρατικός προϋπολογισμός ύψους \$3,6 τρισ. προέβλεπε σημαντικές δαπάνες για εκσυγχρονισμό των υποδομών (παιδεία, υγεία, συγκοινωνίες, ενέργεια, περιβάλλον) και αύξηση της φορολογίας των υψηλών εισοδημάτων. Όλα αυτά δημιούργησαν βάσιμες ελπίδες για ουσιαστική μείωση της ανεργίας, άμβλυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων και στροφή της οικονομίας προς οικολογικότερες κατευθύνσεις. Οι προσδοκίες όμως αυτές διαψεύστηκαν. Η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική δεν οδήγησε ούτε σε ισχυρή οικονομική ανάκαμψη ούτε σε ουσιαστική μείωση της ανεργίας και των εισοδηματικών ανισοτήτων. Η ανάκαμψη είναι ασθενική και εύθραυστη, ενώ η ανεργία παραμένει σε πολύ υψηλά επίπεδα (γύρω στο 10% του ενεργού πληθυσμού).³⁵

Οι συντηρητικοί έσπευσαν να αποφανθούν ότι η κείνσιανή πολιτική απέτυχε να αναθερμάνει την οικονομία και την απασχόληση και το μόνο που κατόρθωσε είναι να εκτοξεύσει το δημόσιο έλλειμμα και το δημόσιο χρέος των ΗΠΑ σε επικίνδυνα επίπεδα. Η άποψη αυτή δεν

³⁴ Stiglitz, J. (2008). The Triumphant Return of John Maynard Keynes. *Project Syndicate*, December 5. Fox, J. (2008). The Comeback Keynes. *Time Magazine*, October 26. Skidelsky, R. (2009). *Keynes: The Return of the Master*. New York: Public Affairs. Posner, R. (2009). How I Became a Keynesian: Second Thoughts in the Middle of a Crisis. *The New Republic*, September 23. Clarke, P. (2009). *Keynes: The Rise, Fall, and Return of the 20th Century's Most Influential Economist*. New York: Bloomsbury Press. Davidson, P. (2009). *The Keynes Solution: The Path to Global Economic Prosperity*. New York: Palgrave Macmillan.

³⁵ Παρά ταύτα, οι επιδόσεις της Αμερικανικής οικονομίας παραμένουν σαφώς καλύτερες από τις αντίστοιχες της Ευρωζώνης, όπως φαίνεται από την εξέλιξη του ΑΕΠ: - 2,6% έναντι - 4,1% το 2009, 2,8% έναντι 1,8% το 2010 και με πρόβλεψη για 3% έναντι 1,5% το 2011 και 2,7% έναντι 1,7% το 2012 (βλ. IMF (2011). *Global Recovery Advances but Remains Uneven. World Economic Outlook Update*, January 25).

ευσταθεί, επειδή τόσο το μέγεθος, όσο και το είδος των δημοσιονομικών παρεμβάσεων που έγιναν δεν δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό «κείνσιανή πολιτική». Πράγματι:

1) Η οικονομική ύφεση ήταν πολύ σοβαρότερη από τις αρχικές εκτιμήσεις, με αποτέλεσμα το δημοσιονομικό πακέτο στήριξης της πραγματικής οικονομίας (\$789 δισ.) να αποδειχθεί κατώτερο των περιστάσεων.. Υπολογίζεται ότι για την επανενεργοποίηση των αδρανών παραγωγικών συντελεστών της αμερικανικής οικονομίας (κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και ανθρώπινου δυναμικού) το ποσό έπρεπε να δαπανηθεί είναι τουλάχιστον διπλάσιο. Στην προκειμένη περίπτωση δικαιώνεται ο Keynes, ο οποίος έγραφε χαρακτηριστικά στο περιοδικό *New Republic*, στις 29 Ιουνίου 1940: «Φαίνεται ότι είναι πολιτικά αδύνατο για μια καπιταλιστική δημοκρατία –εκτός αν βρίσκεται σε συνθήκες πολέμου– να διενεργήσει δαπάνες σε επαρκή κλίμακα για να κάνει τα μεγάλα πειράματα που θα επαληθεύσουν τις απόψεις μου».

2) Το μεγαλύτερο μέρος των αυξημένων δημοσίων δαπανών της ομοσπονδιακής κυβέρνησης εξουδετερώθηκε από αντίστοιχες περικοπές δαπανών σε επίπεδο τοπικών και πολιτειακών κυβερνήσεων, που στη μεγάλη πλειοψηφία τους υποχρεώνονται από το νόμο να έχουν ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς. Ο ιδιότυπος αυτός συμψηφισμός είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω συρρίκνωση μιας ήδη ανεπαρκούς δημοσιονομικής παρέμβασης.

2) Η σύνθεση του δημοσιονομικού πακέτου στήριξης δεν ήταν η ενδεδειγμένη. Ένα πολύ μεγάλο μέρος του συνολικού ποσού (γύρω στο 40%) δεν ήταν δημόσιες δαπάνες, αλλά φοροαπαλλαγές. Λόγω, όμως, του κλίματος αβεβαιότητας που δημιουργεί η ύφεση, οι φορολογούμενοι προτιμούν να αποταμιεύσουν τα ποσά των φοροαπαλλαγών αντί να τα δαπανήσουν. Έτσι δεν ενισχύεται η ενεργός ζήτηση και δεν επιτυγχάνεται η πολυπόθητη οικονομική ανάκαμψη. Η εμμονή των συντηρητικών στις φοροαπαλλαγές, για να δεχθούν να ψηφίσουν το δημοσιονομικό πακέτο ενίσχυσης της πραγματικής οικονομίας στο Κογκρέσο (*The American Recovery and Reinvestment Bill*, 2009), είχε ως αποτέλεσμα την ουσιαστική αποδυνάμωση, αν όχι ακρήστευση, της επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής. Το αποτέλεσμα θα ήταν πολύ καλύτερο αν τα χρήματα αυτά είχαν διατεθεί για τη δραστική αύξηση των δημοσίων επενδύσεων και τον εκσυγχρονισμό των φθαρμένων υποδομών της μεγάλης αυτής χώρας (δρόμοι, γέφυρες, συγκοινωνίες, αεροδρόμια, λιμάνια, σχολεία, νοσοκομεία, ενέργεια κτλ.), που θυμίζουν τριτοκοσμική χώρα.

Ο Keynes θεωρούσε απόλυτη προτεραιότητα της οικονομικής πολιτικής την πλήρη απασχόληση (δηλαδή την εξάλειψη τόσο της κυκλικής, όσο και της διαρθρωτικής ανεργίας). Μάλιστα πίστευε ότι αυτή μπορεί να επιτευχθεί τόσο σε περιόδους ύφεσης, όσο και σε ομαλές οικονομικές συνθήκες, με την *άμεση διαχείριση της ζήτησης εργασίας από το ίδιο το κράτος* και όχι με την έμμεση διαχείριση της συνολικής ενεργού ζήτησης, η οποία στοχεύει στην ενίσχυση του ιδιωτικού τομέα με κάθε είδους κίνητρα και επιδοτήσεις για να δημιουργήσει αυτός τις νέες θέσεις εργασίας.³⁶ Η λειτουργία του κράτους ως «εργοδότη εσχάτης ανάγκης» (*employer of last resort*) είναι η πεμπτουσία της κείνσιανής θεωρίας. Η κατά μέτωπον επίθεση στο μεγάλο πρόβλημα της ανεργίας με άμεση δημιουργία νέων θέσεων εργασίας από το ίδιο το κράτος έχει ιστορικό προηγούμενο και μάλιστα ιδιαίτερα επιτυχημένο: το *New Deal* του Franklin D. Roosevelt. Πράγματι, ο ριζοσπάστης αυτός πρόεδρος έδωσε εντολή σε συγκεκριμένους κρατικούς οργανισμούς να προσλάβουν με τον κατώτατο μισθό όσους αμερικανούς πολίτες επιθυμούσαν να εργαστούν σε δημόσια έργα. Περίπου 3 εκατομμύρια άνεργοι απορροφήθηκαν με τον τρόπο αυτό.

Μια τέτοια λύση είναι σήμερα αναγκαία περισσότερο από κάθε άλλη φορά, αφού η ανάκαμψη δεν δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας (*jobless recovery*) ικανές να απορροφήσουν την τεράστια ανεργία που δημιουργήσε η ύφεση.³⁷ Ο λόγος που δεν εφαρμόζεται δεν είναι ότι θα

³⁶ Minsky, H. (1986). *Stabilizing an Unstable Economy*. New Haven: Yale University Press.

³⁷ Σύμφωνα με τον Γενικό Διευθυντή του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας (ILO) Juan Somavia, η σημερινή παγκόσμια οικονομική κρίση οδήγησε στα υψηλότερα επίπεδα ανεργίας που έχουν καταγραφεί ποτέ, ήτοι 210 εκατομμύρια άνεργοι, από τους οποίους 30 εκατομμύρια τουλάχιστον καινούργιοι άνεργοι (βλ. *UN Non-Governmental Liai-*

επιβαρύνει τους κρατικούς προϋπολογισμούς και τα δημόσια ελλείμματα με υπέρογκες δαπάνες. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ, η δημιουργία 1 εκατομμυρίου θέσεων εργασίας με τον κατώτατο μισθό θα στοίχιζε στο αμερικανικό δημόσιο περίπου \$30 δισ. το χρόνο ($1.000.000 \times 30.000$ μισθό το χρόνο = \$30 δισ.).³⁸ Στην πραγματικότητα το ποσό αυτό είναι πολύ μικρότερο (κάτω από \$10 δισ.), αφού πρέπει να αφαιρεθούν 1 εκατομμύριο επιδόματα ανεργίας που γλυτώνει το κράτος προσφέροντας δουλειά σε 1 εκατομμύριο ανέργους. Επομένως, το ποσό που χρειάζεται να διατεθεί για να απορροφηθεί το μεγαλύτερο μέρος από τα 7 εκατομμύρια των πρόσθετων ανέργων που δημιούργησε η κρίση είναι μηδαμινό εάν συγκριθεί με τα ποσά που διατέθηκαν για να σωθούν οι τράπεζες (\$700 δισ.) και να στηριχθεί ο ιδιωτικός τομέας της πραγματικής οικονομίας (\$789 δισ.). Ο λόγος που δεν εφαρμόζεται μια τέτοια λύση – αποδεδειγμένα πολύ πιο φθηνή και πολύ πιο αποτελεσματική – είναι καθαρά ιδεολογικός. Η φιλοσοφία του νέου οικονομικού φιλελευθερισμού αντιτίθεται σφοδρά στο «μεγάλο κράτος» και γι' αυτό απεχθάνεται την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, ιδίως στην εκδοχή του κράτους-εργοδότη. Μπορεί στην κρίση αυτή το κράτος να λειτουργήσει ως «δανειστής εσχάτης ανάγκης» (lender of last resort), διοχετεύοντας άφθονη και φθηνή ρευστότητα στο πιστωτικό σύστημα και ως «επενδυτής εσχάτης ανάγκης» (investor of last resort), αγοράζοντας τα αζήτητα τοξικά ομόλογα των τραπεζών, αρνείται όμως επίμονα να λειτουργήσει και ως «εργοδότης εσχάτης ανάγκης» (employer of last resort), προσλαμβάνοντας τις στρατιές των παλαιών και νέων ανέργων. Αρνείται, επομένως, να εφαρμόσει την πεμπτούσια της κείνσιανής θεωρίας.

Η άποψη όμως ότι ο Keynes επέστρεψε θριαμβευτής στα επιτελεία οικονομικής πολιτικής των προηγμένων χωρών δέχτηκε τη χαριστική βολή από τη στιγμή που πρώτα η ΕΕ και εν συνεχεία οι ΗΠΑ αποφάσισαν εσπευσμένα να αποσύρουν τη δημοσιονομική (και οσονούπω και τη νομισματική) ενίσχυση των οικονομιών τους, παρ' όλο που η ανάκαμψη είναι αναίμακτη και εύθραυστη και η ανεργία εξακολουθεί να κυμαίνεται στα πολύ υψηλά επίπεδα του 10%. Η οικονομική ατζέντα άλλαξε δραματικά. Οι κυβερνήσεις έπαψαν ξαφνικά να ενδιαφέρονται για τη μεγάλη σπατάλη των παραγωγικών πόρων (ανθρώπινου δυναμικού και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού), που παραμένουν αδρανείς και αναξιοποίητοι εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης. Δεν ασκούν πλέον επεκτατική δημοσιονομική πολιτική για να αξιοποιήσουν τους πόρους αυτών και να σταματήσουν την απaráδεκτη κοινωνική αιμορραγία. Η στρατηγική της αναθέρμανσης της οικονομίας και της απασχόλησης με τίμημα τη βραχυπρόθεσμη αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων και των χρεών -που αναμένεται να εξαλειφθούν αργότερα, χωρίς ηρωικές θυσίες, με τα αυξημένα εισοδήματα που θα προκύψουν από την ανάπτυξη- εγκαταλείπεται πάραυτα. Τη θέση της παίρνει η στρατηγική του δραστικού περιορισμού των δημοσίων δαπανών εδώ και τώρα, με τίμημα τη διαιώνιση της στασιμότητας, της ύφεσης και της ανεργίας. Πρόκειται για εντυπωσιακή παλινόρθωση του ακραιφνούς δημοσιονομικού συντηρητισμού, μετά από το σύντομο διάλλειμα της περιόδου 2008-2009. Οι ίδιοι άνθρωποι προσπαθούν με μεγαλύτερη δριμύτητα και μεγαλύτερο φανατισμό να επιβάλουν την ίδια οικονομική φιλοσοφία και την ίδια οικονομική συνταγή (νεοφιλελεύθερες «μεταρρυθμίσεις»), που μόλις πριν από τρία χρόνια οδήγησαν τον κόσμο στο χείλος της καταστροφής. Αν μάλιστα στην τρέχουσα δημοσιονομική συρρίκνωση προστεθεί και η επικείμενη περιοριστική νομισματική πολιτική, τότε θα πρόκειται για συνολική παραίτηση από κάθε είδους οικονομική πολιτική για την αντιμετώπιση της κρίσης.³⁹ Αυτό σημαίνει ότι δεν εγκαταλείπεται μόνο ο Keynes, αλλά και ο Friedman και επανερχόμαστε στις αλήστου μνήμης πολιτικές του Herbert Hoover, που επιδείνωσαν τη Μεγάλη Ύφεση της περιόδου 1929-1933, προκαλώντας δραματική πτώση της παραγωγής και πρωτοφανή έκρηξη της ανεργίας.

son Service (2010). ILO and IMF, UNCTAD Converge on Need to Close Global Decent Work Deficit, September 29).

³⁸ Βλ. Shiller, R. (2010). What Would Roosevelt Do. *New York Times*, July 31.

³⁹ Βλ. DeLong, B. (2010). The Retreat of Macroeconomic Policy. *Project Syndicate*, November 25.

3. Δημοσιονομική κρίση (2009-2010)

Η «μεγάλη μεταστροφή» σημειώνεται γύρω στα τέλη του 2009. Η προηγηθείσα προσπάθεια των κρατών να διασώσουν τον καταχρεωμένο ιδιωτικό τομέα (ιδίως το παραπαίον τραπεζικό σύστημα) και να αποτρέψουν μια επανάληψη της Μεγάλης Ύφεσης είχε ως αποτέλεσμα σημαντική αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων και των χρεών. Επί ένα ολόκληρο εξάμηνο που το πολυδάπανο αυτό δημοσιονομικό εγχείρημα είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του – δηλ. από το φθινόπωρο του 2008 μέχρι την άνοιξη του 2009- οι υποστηρικτές του δημοσιονομικού συντηρητισμού σιωπούσαν εκκωφαντικά. Μόλις όμως διασώθηκαν οι τράπεζες και εκ των πραγμάτων έμπαινε θέμα ενίσχυσης της πραγματικής οικονομίας και της απασχόλησης με εκτεταμένα προγράμματα δημοσίων επενδύσεων, τα δημοσιονομικά γεράκια άρχισαν τις ενορχηστρωμένες κραυγές για δήθεν υπέρογκα κρατικά ελλείμματα και χρέη, που ότι υποθηκεύουν το μέλλον των χωρών. Παράλληλα, οι αγορές –περί τα τέλη του 2009- άρχισαν να βάζουν στο στόχαστρο τα δημοσιονομικά ευάλωτα κράτη, αναθεωρώντας την κρατούσα μέχρι τότε άποψη ότι «τα κράτη δεν πτωχεύουν». Έκτοτε στην πολιτική σκηνή κυριαρχεί ένα κλίμα δημοσιονομικής υστερίας που ασκεί αφόρητες πιέσεις, εξαναγκάζοντας εν τέλει τις κυβερνήσεις να αλλάζουν προτεραιότητα. Έτσι, η οικονομική πολιτική κάνει στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών. Εγκαταλείπει το στόχο της αναθέρμανσης της οικονομίας και της απασχόλησης μέσω επέκτασης των δημοσίων δαπανών και αποβλέπει πλέον αποκλειστικά και μόνο στην άμεση δημοσιονομική εξυγίανση, ανεξαρτήτως οικονομικού και κοινωνικού κόστους.

Το βασικό επιχείρημα στο οποίο στηρίζεται ο εντυπωσιακός αυτός αναπροσανατολισμός της οικονομικής πολιτικής βγαίνει κατ' ευθείαν από το ιδεολογικό οπλοστάσιο του υπερσυντηρητικού προέδρου της Μεγάλης Ύφεσης Herbert Hoover: απαραίτητη προϋπόθεση για την οικονομική ανάκαμψη μιας χώρας είναι η ανάκτηση της εμπιστοσύνης των αγορών. Και ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο είναι η δραστική μείωση των ελλειμμάτων και των χρεών που βαρύνουν τα δημοσιονομικά ευάλωτα κράτη. Πρόκειται για ενστικτώδη οικονομική σκέψη, χωρίς κανένα ίχνος ορθολογισμού, που δεν στηρίζεται σε καμιά ιστορική εμπειρία. Ακόμη και το ΔΝΤ επικρίνει την εσπευσμένη απόσυρση των δημοσιονομικών μέτρων στήριξης της οικονομίας, τονίζοντας ότι η πρόωγη δημοσιονομική εξυγίανση σε συνθήκες κρίσης συνήθως δεν ενισχύει, αλλά εξασθενίζει την οικονομική δραστηριότητα και την απασχόληση, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα.⁴⁰ Τονίζει μάλιστα ότι αν η περιοριστική δημοσιονομική πολιτική υιοθετηθεί ταυτόχρονα απ' όλες τις χώρες και δεν συνοδεύεται από επεκτατική νομισματική πολιτική, αλλά αντίθετα από αύξηση των επιτοκίων και μείωση της ρευστότητας για να αντιμετωπιστεί ο υποτιθέμενος πληθωριστικός κίνδυνος, τότε οι αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγή και στην απασχόληση είναι ακόμα χειρότερες.

Παρά ταύτα, οι θιασώτες του μακροοικονομικού συντηρητισμού διατείνονται ότι οι εξελίξεις τους δικαιώνουν. Για να στηρίξουν την άποψή τους φέρνουν ως παράδειγμα τις χώρες της Βαλτικής (Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία), που για να ανακτήσουν την χαμένη ανταγωνιστικότητά τους δεν υποτίμησαν το εθνικό τους νόμισμα, αλλά προχώρησαν σε εσωτερική υποτίμηση και σκληρή δημοσιονομική προσαρμογή. Με τον τρόπο αυτό –υποστηρίζουν- ανέκτησαν την εμπιστοσύνη των αγορών και ήδη πέρασαν σε φάση οικονομικής ανάκαμψης.⁴¹ Η Εσθονία, μάλιστα, ανταμείφθηκε γι' αυτό το επίτευγμά της, αφού από 1^η Ιανουαρίου του 2011 έγινε μέλος της Ευρωζώνης. Αν εξετάσουμε, όμως, πιο προσεκτικά το σημερινό μακροοικο-

⁴⁰ Βλ. IMF (2010). *World Economic Outlook: Recovery, Risk and Rebalancing*. Washington, D.C.: IMF Publications. Chapter 3, pp. 93-124.

⁴¹ Βλ. Purfield, C. and Rosenberg, C. (2010). *Adjustment under a Currency Peg: Estonia, Latvia and Lithuania during the Global Financial Crisis 2008–09*. IMF Working Paper WP/10/213, September.

νομικό προφίλ των χωρών της Βαλτικής, θα διαπιστώσουμε ότι η βίαιη αυτή δημοσιονομική προσαρμογή είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση του ΑΕΠ τους και την εκτίναξη της ανεργίας σε επίπεδα Μεγάλης Ύφεσης. Το οικονομικό και κοινωνικό κόστος για να παραμείνει ανέπαφη η συναλλαγματική ισοτιμία και να διατηρηθούν τα δημόσια ελλείμματα και χρέη σε χαμηλά επίπεδα είναι πρωτοφανές. Μόνο η υπερσυντηρητική Γηραιά Ήπειρος θα μπορούσε να θεωρήσει μια τέτοια προσαρμογή «επιτυχία» και να προτείνει παρόμοιο μοντέλο «ανάκαμψης» και στις δημοσιονομικά ευάλωτες χώρες της Ευρωζώνης (Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία).⁴² Η επιβράβευση της Εσθονίας αποδεικνύει ότι η αρχαϊκή οικονομική φιλοσοφία των Βρυξελλών αγγίζει τα όρια της κοινωνικής διαστροφής, αφού η δημοσιονομική εξυγίανση θεωρείται αυτοσκοπός που πρέπει να επιτευχθεί πάση θυσία, ακόμη και αν χρειαστεί να καταρρεύσουν κοινωνίες ολόκληρες.

3.1. Ο μακροοικονομικός συντηρητισμός της Γερμανίας

Η πρώτη μεγάλη δύναμη που έσπευσε πρόωρα να εγκαταλείψει την προσπάθεια αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης με μέτρα επεκτατικής μακροοικονομικής πολιτικής, υιοθετώντας την επώδυνη στρατηγική της άμεσης δημοσιονομικής προσαρμογής, ήταν η ΕΕ, με το πανίσχυρο Βερολίνο να ασκεί αφόρητες και αποτελεσματικές, ως φαίνεται, πιέσεις προς την κατεύθυνση αυτή. Εν τούτοις, οι αγορές δανείζουν στις χώρες της Ευρωζώνης με υψηλότερο επιτόκιο απ' ό,τι στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, που βρίσκονται σε εμφανώς χειρότερη δημοσιονομική κατάσταση από την Ευρωζώνη. Προφανώς, άλλος είναι ο λόγος που δεν εμπιστεύονται τόσο την Ευρωζώνη και ευρύτερα την ΕΕ και όχι αυτό καθαυτό το υπερβολικό, δήθεν, δημόσιο έλλειμμα ή χρέος. Η μεγάλη αδυναμία της Ευρωζώνης είναι ότι δεν στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων. Δεν λειτούργησε συντονισμένα και αλληλέγγυα, όπως θα όφειλε να κάνει ένας ενιαίος οικονομικός και πολιτικός χώρος με κοινό νόμισμα (όχι κατ' ανάγκην ομοσπονδία). Βασικός υπαίτιος της μεγάλης δημοσιονομικής κρίσης των περιφερειακών χωρών της Ευρωζώνης (Ελλάδας, Ιρλανδίας, Πορτογαλίας, Ισπανίας) είναι η εμπερηστική πολιτική της Γερμανίας. Πράγματι, κάθε φορά που οι χώρες της Ευρωζώνης κατέληγαν σε κάποια συμφωνία συλλογικής δράσης για την επίλυση των δημοσιονομικών προβλημάτων, ανώτατοι θεσμικοί παράγοντες της χώρας αυτής με υποβολιμαίες δηλώσεις διαιωνίζαν το κλίμα αβεβαιότητας που επικρατούσε στις αγορές, ενισχύοντας τις αρνητικές φήμες και βοηθώντας τες να μετατραπούν σε αυτοεπαληθευόμενες προφητείες. Ουσιαστικά, η Γερμανία έστελνε σαφές μήνυμα στις διεθνείς χρηματαγορές ότι υπάρχει πρόσφορο έδαφος για κερδοσκοπικά παιχνίδια εις βάρος των δημοσιονομικά ευάλωτων χωρών της Ευρωζώνης. Μοιραία, τα επιτόκια δανεισμού των χωρών αυτών εκτοξεύτηκαν σε τοκογλυφικά επίπεδα και τα σοβαρά δημοσιονομικά τους προβλήματα προσέλαβαν τη μορφή ανοικτής και ανεξέλεγκτης δημοσιονομικής κρίσης. Με την επιεικώς απαράδεκτη και αντιευρωπαϊκή αυτή συμπεριφορά της, η Γερμανία μετέτρεψε την Ευρωζώνη σ' ένα πλαδαρό συνονθύλευμα ανίσχυρων κρατών στο έλεος των κερδοσκόπων. Έτσι, η πάλαι ποτέ κραταιά ΕΕ κινδυνεύει να μετατραπεί σε ουραγό των ΗΠΑ και της Κίνας και να τεθεί οριστικά στο περιθώριο των διεθνών εξελίξεων.

Εκ πρώτης όψεως, η πλήρης ταύτιση της Γερμανίας με τις διεθνείς χρηματοοικονομικές αγορές αποτελεί παράδοξο γεγονός, αν λάβουμε υπόψη ότι πριν από μερικά μόλις χρόνια ανώτατοι θεσμικοί παράγοντες αυτής της χώρας επέκριναν δριμύτατα τις αγορές, χρησιμοποιώντας μάλιστα Βιβλική γλώσσα. Το 2005, ο τότε αντικαγκελάριος της συμμαχικής κυβέρνησης των δυο μεγάλων κομμάτων εξουσίας και διάδοχος του Gerhard Schroeder στην ηγεσία του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος Franz Müntefering χαρακτήρισε τα ιδιωτικά επενδυτικά κεφάλαια «σμήνη ακρίδων», που με τη μέθοδο των εχθρικών εξαγορών επιτίθενται στις μεγάλες παραγωγικές επιχειρήσεις και τις απογυμνώνουν, προβαίνοντας πρώτα στον κατατεμαχισμό τους και εν συνεχεία στη μεταπώλησή τους με αμιγώς κερδοσκοπικά κριτήρια. Στις αρχές της

⁴² Βλ. Krugman, P. (2011). Can Europe Be Saved? *New York Times*, January 12.

διεθνούς πιστωτικής κρίσης (τον Μάιο του 2008), ο πρώην πρόεδρος της χώρας Horst Köhler, αναφερόμενος στις ανεξέλεγκτες χρηματοοικονομικές αγορές, που είχαν αρχίσει να αποσταθεροποιούν την παγκόσμια οικονομία, αναρωτήθηκε «ποιος δημιούργησε αυτό το τέρας» και «ποιος θα το ξαναβάλει στη θέση του».⁴³ Ωστόσο, φαίνεται ότι η «κρίση του αιώνα» έφερε μεγάλες ανατροπές και, έτσι, οι προτεραιότητες των Γερμανών άλλαξαν δραματικά. Αυτό που προέχει πλέον γι' αυτούς είναι η δημοσιονομική πειθαρχία των κρατών και προς αυτή την κατεύθυνση αναζητούν εναγωνίως συμμαχίες. Και φυσικά, στις σημερινές συνθήκες χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης, δεν υπάρχει καλύτερος μηχανισμός επιβολής δημοσιονομικής πειθαρχίας από τις απρόσωπες, παντοδύναμες και ανελέητες αγορές, που λειτουργούν ως αόρατοι στυγνοί δικτάτορες, χωρίς ίχνος συναισθηματισμού και κοινωνικής ευαισθησίας. Γι' αυτό και δεν δίστασαν να συμμαχήσουν με τις αγορές, που τόσο σφοδρά επέκριναν, όπως δεν δίστασαν να συμμαχήσουν και με το ΔΝΤ, το οποίο προσκάλεσαν ασμένως –αιφνιδιάζοντας τους εδώ αδαείς– να συνδιαχειριστεί τα δημοσιονομικά προβλήματα της Ευρωζώνης. Μοναδικός γνώμονας των φαινομενικά απροσδόκητων ενεργειών τους είναι η αποτροπή οποιασδήποτε επεκτατικής μακροοικονομικής πολιτικής και η επιβολή αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας.

Η Γερμανία ακολουθεί με απόλυτη συνέπεια την αρχαϊκή αυτή πολιτική από τότε που ξέσπασε η διεθνής πιστωτική κρίση. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ήταν η μοναδική χώρα που είχε ξεκινήσει ιδεολογική και πολιτική σταυροφορία εναντίον του κείνσιανισμού, τη στιγμή ακριβώς που όλοι λίγο-πολύ δήλωναν ότι αισθάνονται κείνσιανοί.⁴⁴ Η μόνη διαφορά είναι ότι τότε οι απόψεις της Γερμανίας ήταν μειοψηφικές, ενώ σήμερα είναι σαφώς κυρίαρχες. Δεν είναι μόνον η εντυπωσιακή μεταστροφή της Μ. Βρετανίας, που και αυτή επέλεξε το δρόμο της βίαιης δημοσιονομικής προσαρμογής μετά την ανάληψη της εξουσίας από το συντηρητικό κόμμα του David Cameron. Είναι, κυρίως, η ριζική μεταστροφή του πολιτικού κλίματος στις ΗΠΑ μετά το θρίαμβο του Ρεπουμπλικανικού κόμματος στις ενδιάμεσες εκλογές του φθινοπώρου. Το εκλογικό αυτό αποτέλεσμα δείχνει ότι ο λανθασμένος –καθ' ότι κραυγαλέα ταξικός– τρόπος με τον οποίο έγιναν οι δημοσιονομικές παρεμβάσεις (διάσωση των τραπεζών, όχι των ανέργων) προκάλεσε την οργή του εκλογικού σώματος και απονομιμοποίησε συλλήβδην κάθε είδους επεκτατική μακροοικονομική πολιτική. Αυτό ανάγκασε τον Barack Obama να εγκαταλείψει την προσπάθεια καταπολέμησης της ύφεσης και της ανεργίας με περαιτέρω αύξηση των κρατικών δαπανών και να θέσει με τη σειρά του και αυτός ως άμεση προτεραιότητα τον περιορισμό του δημοσιονομικού ελλείμματος. Το περίεργο είναι ότι οι αγορές δεν φαίνεται να συμμερίζονται τις ανησυχίες των ηγετών για τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα. Η ακατάσχετη κινδυνολογία για τα ελλείμματα και τα χρέη έχει καθαρά ιδεολογικές ρίζες. Οι αγορές εξακολουθούν να δανείζουν τόσο τη Μ. Βρετανία, όσο και τις ΗΠΑ με πολύ χαμηλό επιτόκιο. Αυτές όμως αρνούνται να αξιοποιήσουν την ιδιαίτερα ευνοϊκή αυτή ιστορική συγκυρία και να αντλήσουν τα κεφάλαια που απαιτούνται για την κινητοποίηση των αδρανών παραγωγικών πόρων της χειμαζόμενης οικονομίας τους.

⁴³ Βλ. *Financial Times* (2008). Köhler attacks markets 'monster', May 14. Σε μετέπειτα άρθρο της η ίδια εφημερίδα σχολίαζε πικρόχολα ότι είναι σουρεαλιστικό να ακούει κανείς τόσο σφοδρή κριτική για τις διεθνείς χρηματοοικονομικές αγορές από τα χείλη των Γερμανών, που αν μη τι άλλο είναι οι κατ' εξοχήν ωφελημένοι από τη διαδικασία της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης.

⁴⁴ Σε συνέντευξή του στο περιοδικό Newsweek, ο σοσιαλδημοκράτης πρώην υπουργός οικονομικών της συμμαχικής κυβέρνησης, Peer Steinbrück, υποστηρίζει ότι μάταια οι κυβερνήσεις εκπονούν σχέδια διάσωσης των οικονομιών τους, επειδή τέτοιου είδους σχέδια δεν μπορεί να υπάρξουν. Κατηγορεί μάλιστα ευθέως τον Gordon Brown για «χονδροειδή κείνσιανισμό» (crass keynesianism) (βλ. Theil, S. (2008). 'It Doesn't Exist!'. *Newsweek*, December 6). Στο ίδιο μήκος κύματος, κατά την επίσκεψή της στην Ουάσινγκτον η Angela Merkel, στην κοινή συνέντευξη τύπου, ξέχασε τις αβρότητες που επιβάλλουν σε τέτοιες περιπτώσεις οι κανόνες της διπλωματικής δεοντολογίας και επιτέθηκε ανοικτά στον εμβρόντητο οικοδεσπότη Barack Obama, επικρίνοντας δριμύτατα την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική του ως προάγγελο μελλοντικών δημοσιονομικών δεινών.

3.2. Η ηθική προσέγγιση της κρίσης

Αν στη Γερμανία, τη Μ. Βρετανία και –εν δυνάμει– τις ΗΠΑ, προσθέσουμε και την Κίνα, που έχει κάθε λόγο να αντιτίθεται στην επεκτατική νομισματική πολιτική της FED, συγκροτείται ένα πανίσχυρο «μέτωπο ύφεσης», που μοιραία θα καθορίσει τις οικονομικές εξελίξεις σ’ ολόκληρο τον πλανήτη. Από το αρχικό και αισιόδοξο «είμαστε όλοι κείνσιανοί», φθάσαμε σήμερα στο ζοφερό «είμαστε όλοι Βερολινέζοι». Φυσικά, οι απόψεις για αγοραίου τύπου προσαρμογή μέσω της ύφεσης και της ανεργίας δεν είναι πρωτότυπες ούτε καινούργιες. Έχουν ένα συντριπτικά αρνητικό ιστορικό προηγούμενο: ευθύνονται για την πολιτική που προκάλεσε τη Μεγάλη Ύφεση της περιόδου 1929-1933. Μάλιστα, ο αμερικανός τραπεζίτης Andrew Mellon, υπουργός οικονομικών της κυβέρνησης Hoover, έφτασε στο σημείο να διατυπώνει ευθέως την άποψη ότι η Μεγάλη Ύφεση είναι καλή, για πολλούς και διαφόρους λόγους:

«Η κρίση θα αποβάλει τη σαπίλα από το σύστημα. Οι υψηλές δαπάνες διαβίωσης και το υπέρμετρο βιοτικό επίπεδο θα καταρρεύσουν. Οι άνθρωποι θα εργαστούν πιο σκληρά και θα ζήσουν μια πιο ηθική ζωή. Οι τιμές θα πέσουν και πετυχημένοι επιχειρηματίες θα αποκτήσουν τις κατεστραμμένες επιχειρήσεις από τους λιγότερο ικανούς ιδιοκτήτες τους».⁴⁵

Η πουριτανική αυτή προσέγγιση της κρίσης από τη σκοπιά της ηθικής (η κρίση ως καθάρτήριο, ως τιμωρός των παρεκτραπέντων, ως διαδικασία εξαγνισμού από τα οικονομικά και ηθικά παραπτώματα του παρελθόντος) είναι και σήμερα ιδιαίτερα έκδηλη, ιδίως στους συντηρητικούς κύκλους του Βερολίνου και των Βρυξελλών. Εκτός από τον διοικητή της ΕΚΤ Jean-Claude Trichet και της Γερμανικής Bundesbank Axel Weber τόσο η Angela Merkel, όσο και ο υπουργός οικονομικών Wolfgang Schäuble, με την πρωτοφανή για θεσμικούς παράγοντες αυτού του επιπέδου επικοινωνιακή ωμότητα που τους διακρίνει, έχουν κατ’ επανάληψιν στηλιτεύσει τον σπάταλο τρόπο διαβίωσης των λαών, που υποτίθεται ότι ζουν πολύ πάνω από τις παραγωγικές δυνατότητές τους. Τους καλούν μάλιστα να ξεχάσουν από δω και στο εξής το προηγούμενο βιοτικό τους επίπεδο και να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα που δημιουργήσε η παγκόσμια οικονομική κρίση. Επομένως, σύμφωνα πάντα με την συντηρητική αυτή αντίληψη:

1. Η κρίση ήταν αναπόφευκτη (έτσι λειτουργεί πάντα ο καπιταλισμός).
2. Η κρατική παρέμβαση δεν μπορεί να αμβλύνει τις επιπτώσεις της κρίσης.
3. Η κρίση είναι σωτήρια (τιμωρεί τα οικονομικά και ηθικά παραπτώματα και θέτει τις σωστές βάσεις για μια νέα αρχή).

Με βάση το σκεπτικό αυτό είναι ουτοπία να προσβλέπουμε σε μια κοινωνία χωρίς οικονομικές κρίσεις. Πρέπει, επίσης, να υποστούμε αγόγγυστα και καρτερικά τις εκατόμβες των νέων ανέργων και την κατάρρευση του βιοτικού επιπέδου μας, αφού δεν υπάρχει τρόπος να τα αποτρέψουμε. Εν τέλει, η κρίση δεν πρέπει να μας στεναχωρεί ιδιαιτέρως, αφού είναι ένα είδος θείας δίκης για την αποκατάσταση της φυσικής τάξης, το αναγκαίο τίμημα που πρέπει να πληρώσουμε για τις οικονομικές ατασθαλίες και τις ηθικές παρεκτροπές του παρελθόντος. Περιττό, βέβαια, να τονίσουμε ότι η «ηθική» αυτή προσέγγιση της κρίσης είναι εκδήλως ανήθικη. Ενοχοποιεί τα θύματα, που κάθε άλλο παρά ευθύνονται για την κρίση αυτή και τα μετατρέπει σε αποδιοπομπαίους τράγους. Την ίδια στιγμή ουσιαστικά συναινεί στη διάσωση των πρωταίων της κρίσης, επιβραβεύοντας έτσι την ασύστολα κερδοσκοπική και κοινωνικά ανεύθυνη συμπεριφορά τους, με κίνδυνο αυτή να επαναλαμβάνεται εσαεί (moral hazard).

Είναι προφανές ότι έχουμε να κάνουμε με μια ενστικτώδη οικονομική και κοινωνική φιλοσοφία, χωρίς ίχνος ορθολογικής αλάλυσης. Με ένα εκρηκτικό μείγμα οικονομικού σκοταδι-

⁴⁵ Κατά παραπομπή Hayes, C. (2009). Are Depressions Necessary? *The American Prospect*, July 10.

σμού και ηθικών προκαταλήψεων που παραπέμπει στην προ διαφωτισμού εποχή και που πολύ εύστοχα ο Paul Krugman αποκάλεσε «μακροοικονομικό μεσαίωνα». Είναι γνωστό ότι η θρησκευτική ηθική της εγκράτειας και της φειδούς, που αντιλαμβάνεται κάθε αύξηση των δαπανών ως σπατάλη, έπαιξε θετικό ρόλο στο αρχικό στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού, αφού έπρεπε να εξοικονομηθούν πόροι για την πρωτογενή συσσώρευση. Ο σημερινός, όμως, καπιταλισμός έχει προ πολλού περάσει στη φάση της προηγμένης τεχνολογίας, της υψηλής παραγωγικότητας και της μαζικής παραγωγής. Αλλά η υψηλή παραγωγικότητα και η μαζική παραγωγή πρέπει να έχουν ως απαραίτητο συμπλήρωμα με κοινωνία με αντιστοίχως υψηλό δείκτη κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών (καταναλωτική κοινωνία). Εν τω μεταξύ περιπτώσεις, η ηθική της εγκράτειας και της λιτότητας γίνεται τροχοπέδη στην ανάπτυξη του συστήματος. Γι' αυτό και αντικαταστάθηκε από την ηθική της επιδεικτικής κατανάλωσης, της απόλαυσης, της ηδονής, της χλιδής, γεγονός που αντανάκλαται και στην πρωτοφανή αναβάθμιση της διαφήμισης. Στον καπιταλισμό της καταναλωτικής κοινωνίας, όπως έδειξε ο Keynes, οι δαπάνες και η ενεργός ζήτηση κινούν την οικονομία. Τυχόν επιστροφή στα πρότυπα της φειδούς και της εγκράτειας του 19^{ου} αιώνα αποτελεί επικίνδυνο αναχρονισμό, που δεν συμβιβάζεται με τη λογική και τις ανάγκες του σύγχρονου καπιταλισμού.

Οι θιασώτες, όμως, του νέου οικονομικού φιλελευθερισμού έχουν την ψευδαίσθηση ότι το πρόβλημα αυτό μπορεί να λυθεί με την αναγωγή της εξωστρέφειας σε πρωταρχικό στοιχείο του μοντέλου ανάπτυξης, ώστε η ευημερία των επιχειρήσεων να στηρίζεται στις εξαγωγές και όχι στην εσωτερική αγορά. Κάτι τέτοιο επιτρέπει στους εργοδότες να αντιμετωπίζουν τους μισθούς αποκλειστικά ως κόστος παραγωγής και όχι ως αγοραστική δύναμη. Πιστεύουν ότι με τον τρόπο αυτό μπορούν άνετα να καθιλώνουν τους μισθούς, χωρίς αυτό να έχει αρνητικές επιπτώσεις στη ζήτηση των προϊόντων τους, που προορίζονται για τις διεθνείς αγορές. Οι δικοί τους εργαζόμενοι θα αρκούνται να επιβιώνουν με φθηνά εισαγόμενα προϊόντα από χώρες χαμηλού κόστους. Έτσι, στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης υποτίθεται ότι μπορεί και πρέπει να συνυπάρξουν αρμονικά τα δυο φαινομενικά ασυμβίβαστα «πνεύματα» που γνώρισε ο καπιταλισμός⁴⁶ στην πρώτη και στη νεότερη φάση της ιστορίας του: το πνεύμα της εγκράτειας για τους πολλούς και το πνεύμα του υπερκαταναλωτισμού και της χλιδής για ελάχιστους προνομιούχους. Δεν είναι τυχαίο ότι η χώρα από την οποία εκπορεύεται η υπερσυντηρητική στροφή είναι η Γερμανία, πρωταθλήτρια των εξαγωγών, με έντονα τα χαρακτηριστικά του μοντέλου της αχαλίνωτης εξωστρέφειας. Τι θα γίνει, όμως, αν όλες οι χώρες ταυτόχρονα προσπαθήσουν να λύσουν το πρόβλημα της ύφεσης και της ανεργίας μέσω των εξαγωγών και των εμπορικών πλεονασμάτων;

4. Συναλλαγματική πόλεμος (2010-2011)

Η δυναμική επάνοδος του μακροοικονομικού συντηρητισμού και η στροφή προς την άμεση δημοσιονομική προσαρμογή υπό τον φόβο των υπερβολικών ελλειμμάτων και των χρεών σηματοδοτεί την παραίτηση των κυβερνήσεων από τη δυνατότητα που έχουν να χρησιμοποιήσουν εργαλεία εσωτερικής οικονομικής πολιτικής (τόσο δημοσιονομικά, όσο και νομισματικά) για την αντιμετώπιση της ύφεσης και της ανεργίας. Εν τω μεταξύ περιπτώσεις, ο μόνος δρόμος που απομένει για την επίτευξη της πολυπόθητης ουσιαστικής ανάκαμψης είναι οι εξαγωγές. Η Κίνα και η Γερμανία, πρωταθλήτριες των εξαγωγών, δηλώνουν ότι δεν είναι διατεθειμένες να εγκαταλείψουν το εξωστρεφές μοντέλο ανάπτυξης που ακολουθούν εδώ και πολύ καιρό και να ενισχύσουν την εσωτερική αγορά τους. Το ίδιο και η Ιαπωνία. Ωστόσο, οι ΗΠΑ, που μέχρι τώρα εισήγαγαν αφειδώς τα Κινεζικά, Γερμανικά και Ιαπωνικά προϊόντα, δηλώνουν ξεκάθαρα δια στόματος Obama ότι άμεση προτεραιότητά τους είναι να ξαναγίνουν η μεγάλη

⁴⁶ Βλ. Σταυρακάκης, Γ. (2010). Τα Ηθικά Προτάγματα στο Πεδίο της Κοινωνίας και της Ψυχανάλυσης. *Σύναξη*, Τεύχος 116, 13 Δεκεμβρίου.

εξαγωγική δύναμη του παρελθόντος, βάζοντας μάλιστα το συγκεκριμένο στόχο να διπλασιάσουν τις εξαγωγές τους τα επόμενα πέντε χρόνια.⁴⁷

Αλλά για να μπορούν ορισμένες χώρες να έχουν εμπορικά πλεονάσματα, κάποιες άλλες χώρες στον πλανήτη αυτό θα πρέπει οπωσδήποτε να έχουν εμπορικά ελλείμματα. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούν όλες ταυτοχρόνως οι χώρες να καταπολεμήσουν την ύφεση και την ανεργία δια μέσου των εξαγωγών και των εμπορικών πλεονασμάτων. Αν προσπαθήσουν να το κάνουν, τότε το διεθνές εμπόριο από αμοιβαία επωφελές γίνεται εκ των πραγμάτων συγκρουσιακό, καθώς η κάθε χώρα επιδιώκει πάση θυσία να προωθήσει τις εξαγωγές της εις βάρος των υπολοίπων. Όπως πολύ εύστοχα τόνιζε ο Keynes, το συγκρουσιακό διεθνές εμπόριο είναι ένα «μέσο απελπισίας για τη διατήρηση της εγχώριας απασχόλησης» και επικρατεί όταν «το κράτος δεν διαθέτει άλλα μέσα για να αμβλύνει την οικονομική δυσπραγία στο εσωτερικό, παρά μόνον τον ανταγωνισμό για τις αγορές».⁴⁸ Τέτοιου είδους συνθήκες διαμορφώθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, με ολέθριες συνέπειες για την παγκόσμια ειρήνη. Κάτι ανάλογο, όμως, φαίνεται να συμβαίνει και σήμερα. Σύμφωνα με τον υπουργό οικονομικών της Βραζιλίας Guido Montega και τον επικεφαλής του ΔΝΤ Dominique Strauss-Kahn η παγκόσμια οικονομία βρίσκεται στα πρόθυρα ενός γενικευμένου «συναλλαγματικού πολέμου» (currency war), που μπορεί να μετεξελιχθεί σε ανοικτό εμπορικό πόλεμο. Το συγκρουσιακό αυτό κλίμα πυροδοτείται από τις αλληπάλληλες παρεμβάσεις που έκαναν και εξακολουθούν να κάνουν πολλές κεντρικές τράπεζες στις διεθνείς αγορές συναλλάγματος καθ' όλη την διάρκεια της κρίσης, με απώτερο στόχο την ανταγωνιστική υποτίμηση του εθνικού τους νομίσματος, ώστε να γίνουν φθηνότερα τα προϊόντα των χωρών τους στις διεθνείς αγορές.⁴⁹

Δεν υπάρχουν σαφώς συγκροτημένα μπλοκ συμμαχιών στον συναλλαγματικό αυτό πόλεμο. Η βασική διαμάχη είναι μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας. Οι ΗΠΑ, συνεπικουρούμενες από την ΕΕ, κατηγορούν την Κίνα ότι χειραγωγεί το renminbi, διατηρώντας χαμηλά την συναλλαγματική ισοτιμία του έναντι του δολαρίου και του ευρώ. Το Κογκρέσο, μάλιστα, ψήφισε πρόσφατα νομοσχέδιο που εξουσιοδοτεί εν λευκώ τον Obama να προβεί, αν χρειαστεί, σε εμπορικά αντίποινα για να προστατεύσει την εγχώρια παραγωγή.⁵⁰ Την ίδια στιγμή η Κίνα, συνεπικουρούμενη από την ΕΕ, τη Βραζιλία και άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, κατηγορεί τις ΗΠΑ για υποκρισία. Πιο συγκεκριμένα, οι χώρες αυτές διατυπώνουν την άποψη ότι ανομολόγητος στόχος της δεύτερης φάσης της πολιτικής αύξησης της ρευστότητας που εφαρμόζει σήμερα η FED (QE II) είναι η έμμεση υποτίμηση του δολαρίου έναντι των υπόλοιπων νομισμάτων.⁵¹

Το σίγουρο είναι ότι δεν πρόκειται για λεκτικές υπερβολές και αψιμαχίες. Ο κίνδυνος του συναλλαγματικού και του εμπορικού πολέμου είναι όντως υπαρκτός από τη στιγμή που -η μια μετά την άλλη- όλες οι προηγμένες χώρες εγκαταλείπουν το δρόμο της επεκτατικής οικονομικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της ύφεσης και θέτουν ως άμεση προτεραιότητα τη δημοσιονομική εξυγίανση. Εν τοιαύτη περιπτώσει, ο μόνος δρόμος που απομένει για την πολυπόθητη ανάκαμψη είναι η προώθηση των εξαγωγών με οποιονδήποτε τρόπο (επιδότησεις, ανταγωνιστικές υποτιμήσεις, έλεγχος στην κίνηση κεφαλαίων, δασμοί κτλ.), ώστε να δημιουρ-

⁴⁷ «Θέλουμε να είμαστε γνωστοί όχι μόνο για ό,τι καταναλώνουμε, αλλά και για ό,τι παράγουμε. Και όσο περισσότερο εξάγουμε στο εξωτερικό τόσο περισσότερες θέσεις εργασίας δημιουργούμε στην Αμερική... Γι' αυτό το λόγο βάζω στόχο τον διπλασιασμό των εξαγωγών στα επόμενα πέντε χρόνια» (Obama, B. (2010). *Exporting Our Way to Stability*. *New York Times*, November 5).

⁴⁸ Keynes, J.M. (1936). *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Το Βήμα [2010], σ. 397.

⁴⁹ Τέτοιου είδους παρεμβάσεις έχουν πραγματοποιήσει οι κεντρικές τράπεζες της Ελβετίας, της Βραζιλίας, της Ιαπωνίας, της Κίνας, της Νότιας Κορέας, της Σιγκαπούρης κ.ά.

⁵⁰ Βλ. Der Spiegel (2010). The Spectre of Protectionism: World Faces New Wave of Currency Wars. *Spiegel International Online*, October 5.

⁵¹ Βλ. Rodier, A. (2010). La FED relance la guerre des monnaies. *Le Figaro*, 5 Novembre.

γηθούν εμπορικά πλεονάσματα. Αλλά με την πρακτική αυτή, το διεθνές εμπόριο μετατρέπεται σε συγκρουσιακό παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, στο οποίο ισχύει το «ο θάνατός σου, η ζωή μου», με όλες τις οδυνηρές συνέπειες για τις διεθνείς σχέσεις και την παγκόσμια ειρήνη. Μέχρι στιγμής οι χώρες του G20, έχοντας πλήρη επίγνωση των δυσμενών επιπτώσεων που είχε ο εμπορικός πόλεμος κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης (1929-1933), κατόρθωσαν να αποφύγουν τη λήψη μέτρων γενικευμένης δασμολογικής προστασίας. Ωστόσο, το γεγονός ότι τον τελευταίο καιρό αλλάζουν δραματικά οι συνθήκες στο διεθνές εμπόριο καθιστά πολύ πιθανό το ενδεχόμενο να μετατραπεί ο συναλλαγματικός πόλεμος σε ανοικτό εμπορικό πόλεμο μέσα από μια αναπόφευκτη διαδικασία δασμολογικών αντιποίνων «αμυντικού» πάντοτε χαρακτήρα.

5. Συμπέρασμα

Η σημερινή παγκόσμια οικονομική κρίση, που έπληξε τον σκληρό πυρήνα του καπιταλισμού των χρηματοοικονομικών αγορών, είναι η πρώτη μεγάλη κρίση της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης. Το γεγονός ότι δεν προσέλαβε διαστάσεις Μεγάλης Ύφεσης οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στις παρεμβάσεις των κρατών, που αν μη τι άλλο απέτρεψαν την κατάρρευση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος. Προφανώς, η κρίση αυτή σηματοδοτεί την παταγώδη αποτυχία των χρηματοοικονομικών αγορών του υπαρκτού καπιταλισμού. Η «υπόθεση των αποτελεσματικών αγορών» (efficient-market hypothesis, EMH), λυδία λίθος της κυρίαρχης χρηματοοικονομικής θεωρίας, υπέστη ανεπανόρθωτη βλάβη. Αποδείχθηκε ότι οι αγορές δεν αποτελούν μηχανισμό αποτελεσματικής κατανομής των σπάνιων πόρων που έχει στη διάθεσή της η κοινωνία, αλλά μηχανισμό κατασπατάλησης των πόρων αυτών, σε βαθμό μάλιστα που θέτει σε κίνδυνο την ίδια την επιβίωση της παγκόσμιας οικονομίας. Η περιβόητη «αυτορρύθμιση» των αγορών, που στην πραγματικότητα είναι ρύθμιση από τα μεγάλα ιδιωτικά συμφέροντα της Wall Street μέσω της τεράστιας πολιτικής επιρροής που διαθέτουν, αποδείχθηκε φενάκη. Οι ίδιοι οι τραπεζίτες διαπίστωσαν και παραδέχτηκαν δημόσια ότι στην προκειμένη περίπτωση οι αγορές δεν αυτορρυθμίζονται, αλλά αυτοκαταστρέφονται. Γι' αυτό, άλλωστε, εκλιπαρούσαν τις κυβερνήσεις να παρέμβουν για να αποτρέψουν το μοιραίο.

Πολλοί έσπευσαν πρόωρα να κάνουν λόγο για «θριαμβευτική επιστροφή του Keynes». Πιο σωστός θα ήταν ο όρος «δικαίωση» ή «εκδίκηση» του μεγάλου Βρετανού οικονομολόγου, υπό την έννοια ότι η παρούσα οικονομική κρίση αποδεικνύει την ορθότητα της θεωρίας του και την επαναφέρει δυναμικά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και της δημόσιας συζήτησης. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι κυβερνήσεις θα υιοθετούσαν κατ' ανάγκη και δη αυτομάτως την κείνσιανή συνταγή οικονομικής πολιτικής για την καταπολέμηση της ύφεσης. Ο Keynes κάθε άλλο παρά επέστρεψε στα επιτελεία οικονομικής πολιτικής των μεγάλων χωρών του πλανήτη. Μετά τη διάσωση του τραπεζικού συστήματος επανήλθε δριμύτερος ο μακροοικονομικός συντηρητισμός. Η εξέλιξη αυτή ήταν απολύτως προβλεπτή και αναμενόμενη για έναν πολύ απλό λόγο. Αυτοί που αναγκάστηκαν να πάρουν τα μέτρα επεκτατικής οικονομικής πολιτικής για να σώσουν την παγκόσμια οικονομία δεν ήταν κείνσιανοί, αλλά νεοφιλελεύθεροι. Κάθε άλλο παρά πιστεύουν στην ανωτερότητα του μοντέλου της μεικτής οικονομίας με ενεργό κρατική καθοδήγηση. Φρόντισαν, μάλιστα, να ξεκαθαρίσουν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι τα μέτρα αυτά είναι προσωρινά και θα αποσυρθούν μόλις επιτευχθεί ο στόχος της «μεγάλης διάσωσης». Δεν πρέπει, άλλωστε, να μας διαφεύγει ότι πρόκειται για μέτρα που εξυπηρέτησαν με διαφορετικό τρόπο τα ίδια ακριβώς ειδικά συμφέροντα που εξυπηρετούσε και το σύστημα της «ελεύθερης» αγοράς.

Η εσπευσμένη επάνοδος στην άμεση δημοσιονομική εξυγίανση επιβλήθηκε από τους χρηματοοικονομικούς κύκλους, που εξακολουθούν να είναι παντοδύναμοι και να καθορίζουν τις εξελίξεις. Δεν μεσολάβησε καμία σοβαρή κοινωνική αντίδραση, καμία μεγάλη κοινωνική μεταβολή. Η πολιτική Obama δεν προχώρησε σε ρήξη με το καθεστώς του χρηματοοικονομικού φιλελευθερισμού, όπως είχε κάνει παλαιότερα ο Roosevelt. Οι τρέχουσες μεταρρυθμίσεις στο τραπεζικό σύστημα γίνονται καθ' υπαγόρευση της Wall Street και δη από τους ίδιους αν-

θρώπους που είχαν πρωτοστατήσει στην ολέθρια -όπως αποδείχθηκε- απελευθέρωση του χρηματοοικονομικού τομέα στα τέλη της δεκαετίας του '90. Είναι χαρακτηριστικό ότι το σχετικό νομοσχέδιο δεν περιορίζει το υπερβολικό μέγεθος των τραπεζικών ομίλων, δεν ρυθμίζει με αυστηρό τρόπο την αγορά παραγώγων και τη δημιουργία νέων χρηματοοικονομικών προϊόντων, δεν βάζει ουσιαστικό φραγμό στις υπέρογκες αμοιβές των διευθυντικών στελεχών και δεν φορολογεί τις διασυννοριακές χρηματοοικονομικές συναλλαγές (φόρος Tobin). Έτσι, τα εξαιρετικά πτητικά κεφάλαια της αρπακτικής χρηματοοικονομικής ολιγαρχίας, που προκάλεσαν τις αλλεπάλληλες χρηματοοικονομικές κρίσεις των τελευταίων δεκαετιών, θα εξακολουθούν να διακινούνται παντού on-line, χωρίς κόστος, με ολέθριες συνέπειες για την παγκόσμια οικονομία.

Όλα αυτά σημαίνουν ότι οι θεωρίες, οι οικονομικές πολιτικές και οι ιδεολογίες δεν επικρατούν αυτομάτως, με βάση κάποιο γενικό και αόριστο κριτήριο κοινωνικά ουδέτερης υπεροχής. Πρέπει να τις ενστερνιστούν και να τις επιβάλουν συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις, που διαθέτουν την απαιτούμενη πολιτική επιρροή. Τίποτα δεν προκύπτει αφ' εαυτού. Η υπέρβαση του νέου οικονομικού φιλελευθερισμού και η μετάβαση σ' ένα διαφορετικό μοντέλο κοινωνικά δίκαιης και βιώσιμης ανάπτυξης, που τοποθετεί στην καρδιά της κοινωνίας τον άνθρωπο και τη φύση και όχι την αγορά και το κέρδος, προϋποθέτουν μια ευρεία κοινωνική και πολιτική συμμαχία, ικανή να ανατρέψει την πολιτική κυριαρχία των αγορών. Το μήνυμα του φιλελεύθερου ουμανισμού του Keynes και του Galbraith, αλλά και του δημοκρατικού σοσιαλισμού του Gramsci και του Polanyi αποκτά εξαιρετική επικαιρότητα: για να σωθεί η πολιτισμένη και δημοκρατική κοινωνία πρέπει να τελειώνουμε μια για πάντα με την εφιαλτική ουτοπία του οικονομικού φιλελευθερισμού. Με την ανιστόρητη και εξαιρετικά επικίνδυνη ψευδαίσθηση ότι μπορούμε να οικοδομήσουμε μια οικονομία απαλλαγμένη από θεσμούς κοινωνικού ελέγχου, μια κοινωνία στηριγμένη αποκλειστικά και μόνο στις αξίες της αγοράς.

Βιβλιογραφία

- Aglietta, M. & Reberlioux, A. (2004). *Dérives du capitalisme financier*. Paris: Albin Michel.
- Alessandria, G., Kaboski, J. & Midrigan, V. (2010). The Great Trade Collapse of 2008–09: An Inventory Adjustment? *IMF Economic Review*.
- Alvaredo, F. & Piketty, T. (2008). The Dynamics of Income Concentration over the Twentieth Century: The Case of Advanced Economies, in: Lopez-Calva, L.F. and Lustig, N. (2009). *Markets, the State and the Dynamics of Inequality*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Atkinson, A. & Piketty, T. (2007). *Top Incomes Over the Twentieth Century: A Contrast Between Continental European and English-Speaking Countries*. Oxford: Oxford University Press.
- Authers, J. (2010). *The Fearful Rise of Markets: Global Bubbles, Synchronized Meltdowns, and How to Prevent Them in the Future*. London: Financial Times Press.
- Baldwin, R. (ed.) (2009). *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*. Vox Publications.
- Bank of England (2008). *Financial Stability Report*, Issue 23, April.
- Bernanke, B. (2000). *Essays on the Great Depression*. Princeton University Press.
- Blyth, M. (2002). *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. New York: Cambridge University Press.
- Bullock, P. (2009). Bernanke's Philosopher. *Reason Magazine*, December issue.
- Cecchetti, S. (2008). Monetary Policy and the Financial Crisis of 2007-2008. *CEPR Policy Insight*, No 21, April issue.
- Cercle des economists (2006). *Politique économique de droite, politique économique de gauche*. Paris: Perrin.
- Chancellor, E. (2000). *Devil Take the Hindmost: A History of Financial Speculation*. New York: Plume.

- Clarke, P. (2009). *Keynes: The Rise, Fall, and Return of the 20th Century's Most Influential Economist*. New York: Bloomsbury Press.
- Cornwall, J. & Cornwall, W. (2001). *Capitalist Development in the Twentieth Century: An Evolutionary-Keynesian Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davidson, P. (2009). *The Keynes Solution: The Path to Global Economic Prosperity*. New York: Palgrave Macmillan.
- DeLong, B. (2010). The Retreat of Macroeconomic Policy. *Project Syndicate*, November 25.
- Dew-Becker I. and Gordon, R. (2005). Where did the Productivity Growth Go? Inflation Dynamics and the Distribution of Income. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2.
- Economist* (2008). What went wrong. March 19.
- Eichengreen, B. (2010). *Global Imbalances and the Lessons of Bretton Woods*. MIT Press.
- Eichengreen, B. (2011). *Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the Dollar and the Future of the International Monetary System*. New York: Oxford University Press.
- Eichengreen, B. and O'Rourke, K. (2009). A Tale of Two Depressions. *VoxEU.org*, June 4.
- Financial Crisis Inquiry Commission (2011). *The Financial Crisis Inquiry Report on the Causes of the Financial and Economic Crisis in USA*. New York: PublicAffairs.
- Financial Times* (2008). Köhler attacks markets 'monster', May 14.
- Foster, J.-B. and Magdoff, F. (2009). *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*. New York: Monthly Review Press.
- Fox, J. (2008). The Comeback Keynes. *Time Magazine*, October 26.
- Freedman, M. and Schwartz, A. (1971). *A Monetary History of the United States, 1867-1960*. Princeton University Press.
- Galbraith, J. (2000). *Created Unequal: The Crisis in American Pay*. University of Chicago Press.
- Galbraith, J. (2009). *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. New York: The Free Press.
- Galbraith, J.-K. (1954). *Το Μεγάλο Κραχ του 1929*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη [1993].
- Galbraith, J.-K. (1993) *Μια Συνοπτική Ιστορία της Χρηματοοικονομικής Ευφορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Gray, J. (1998). *Απατηλή Αυγή: Οι Αυταπάτες του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Hayes, C. (2009). Are Depressions Necessary? *The American Prospect*, July 10.
- Hilferding, R. (1910). *Das Finanzkapital*. Vienna.
- Hufschmid, J. (1999). *Πολιτική Οικονομία των Χρηματιστηριακών Αγορών και Εναλλακτικές Στρατηγικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη [2006].
- IMF (2008). *Global Financial Stability Report: Containing Systemic Risks and Restoring Financial Soundness*. Washington DC, April.
- IMF (2009). The State of Public Finances Cross-Country Fiscal Monitor: November 2009. *IMF Staff Position Note, SPN/09/25*, November 3.
- IMF (2010). *World Economic Outlook: Recovery, Risk and Rebalancing*. Washington, D.C.: IMF Publications, October 2010.
- IMF (2011). Global Recovery Advances but Remains Uneven. *World Economic Outlook Update*, January 25.
- Institute of International Finance (2008). *Interim Report of the IIF Committee on Market Best Practices*. IIF Publications, April.
- James, H. (2001). *The End of Globalization: Lessons from the Great Depression*. Cambridge: Harvard University Press.
- Johnson, S. and Kwak, J. (2010). *13 Bankers: The Wall Street Takeover and the Next Financial Meltdown*. New York: Pantheon Books.
- Keynes, J.M. (1936). *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος*. Αθήνα: Το Βήμα [2010].

- Kindelberger, C. (1978). *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. New York: Wiley.
- Kindelberger, C. (1986). *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press.
- Krugman, P. (2009). *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. New York: Norton & Company.
- Krugman, P. (2011). Can Europe Be Saved? *New York Times*, January 12.
- Makoto, I. & Lapavistas, C. (1999). Πολιτική Οικονομία του Χρήματος και του Χρηματοπιστωτικού Συστήματος. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον [2004].
- Milanovic, B. (2010). *The Haves and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York: Basic Books.
- Minsky, H. (1975). *John Maynard Keynes*. Columbia University Press.
- Minsky, H. (1982). *Can "It" Happen Again? Essays on Instability and Finance*. New York: Sharpe.
- Minsky, H. (1986). *Stabilizing an Unstable Economy*. New Haven: Yale University Press.
- Morin, F. (2006). *Le nouveau mur de l'argent: essai sur la finance globalisée*. Paris: Seuil.
- Obama, B. (2010). Exporting Our Way to Stability. *New York Times*, November 5.
- OECD (2008). *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. OECD Publications.
- Philippon, T. and Reshef, A. (2008). Wages and the Human Capital in the US Financial Industry: 1909-2006. *NBER working paper 14644*.
- Piketty, T. and Saez, E. (2006). "The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective", *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 96.
- Piketty, T. and Saez, E. (2003). Income Inequality in the United States, 1913-1998. *Quarterly Journal of Economics*, CXVIII (1).
- Piketty, T. and Saez, E. (2006). How Progressive is the U.S. Federal Tax System? A Historical and International Perspective. *Journal of Economic Perspectives*, 21 (1).
- Plihon, D. (ed.) (2004). *Les Désordres de la Finance: Crises Boursières, Corruption, Mondialisation*. Paris: Universalis.
- Polanyi, K. (1944). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Απαρχές του Καιρού μας*. Σκόπελος: Εκδόσεις Νησίδες.
- Posner, R. (2009). *A Failure of Capitalism: The Crisis of 2008 and the Descent into Depression*. Cambridge: Harvard University Press.
- Posner, R. (2009). How I Became a Keynesian: Second Thoughts in the Middle of a Crisis. *The New Republic*, September 23.
- Purfield, C. and Rosenberg, C. (2010). Adjustment under a Currency Peg: Estonia, Latvia and Lithuania during the Global Financial Crisis 2008–09. *IMF Working Paper WP/10/213*, September.
- Rodier, A. (2010). La FED relance la guerre des monnaies. *Le Figaro*, 5 Novembre.
- Rosanvallon, P. (1989). *Le libéralisme économique: histoire de l'idée de marché*. Paris: Seuil.
- Saez, E. (2008). Striking It Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States, *Pathways Magazine*, Stanford Center for the Study of Poverty and Inequality.
- Shiller, R. (2010). What Would Roosevelt Do. *New York Times*, July 31.
- Skidelsky, R. (2009). *Keynes: The Return of the Master*. New York: Public Affairs.
- Spiegel (2008). Global Credit Crunch: Deutsche Bank Head Calls for Government Help. *Spiegel International Online*, March 3.
- Spiegel (2010). The Spectre of Protectionism: World Faces New Wave of Currency Wars. *Spiegel International Online*, October 5.
- Σταυρακάκης, Γ. (2010). Τα Ηθικά Προτάγματα στο Πεδίο της Κοινωνίας και της Ψυχανάλυσης. *Σύναξη*, Τεύχος 116, 13 Δεκεμβρίου.
- Stiglitz, J. (2008). The Triumphant Return of John Maynard Keynes. *Project Syndicate*, December 5.

- Stiglitz, J. (2010). *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York: Norton & Company.
- Stiglitz, J. (2010). *The Stiglitz Report: Reforming the International Monetary and Financial Systems in the Wake of the Global Crisis*. New York: New Press.
- St-Onge, J.-C. (2000). *L' imposture néolibérale: marché, liberté et justice sociale*. Paris: Eco-societe.
- Strauss-Kahn, D. (2008). A systemic crisis demands systemic solutions. *Financial Times*, September 22.
- Tett, G. (2009). *Fool's Gold*. New York: Simon & Schuster.
- Theil, S. (2008). It Doesn't Exist! *Newsweek*, December 6.
- UN Non-Governmental Liaison Service (2010). ILO and IMF, UNCTAD Converge on Need to Close Global Decent Work Deficit, September 29
- Wolf, M. (2008). Going, going, gone: a rising auction of scaring scenarios. *Financial Times*, March 11.
- World Bank (2008). *Global Economic Prospects 2008*. January 9.

Οικονομική Κρίση και Περιβάλλον

Δήμητρα Καϊκα¹, Ευθύμιος Ζέρβας²

1. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας Ρήγα Φεραίου 167 Τ.Κ. 26222 Πάτρα τηλ.: 2610 367 566, fax: 2610 367 468
2. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Σχολή Θετικών Επιστημών και Τεχνολογίας Ρήγα Φεραίου 167 Τ.Κ. 26222 Πάτρα τηλ.: 2610 367 566, fax: 2610 367 468, e-mail: zervas@eap.gr

Περίληψη

Το φαινόμενο της πρόσφατης οικονομική κρίσης έχει επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, τόσο βραχυπρόθεσμους όσο και μακροπρόθεσμους, τόσο άμεσους όσο και έμμεσους. Η εργασία αυτή ασχολείται με την επίδραση της οικονομικής κρίσης στο περιβάλλον. Γίνεται μία επισκόπηση των κυριότερων περιβαλλοντικών προβλημάτων, παγκόσμιων και Ελληνικών, χωρισμένων σε 13 κατηγορίες, όπου θα φανεί ποια είναι η κατεύθυνση που θα πάρει η λύση τους με την σημερινή συγκυρία. Τονίζονται ιδιαίτερα οι μακροχρόνιες και μη αντιστρεπτές επιδράσεις της κρίσης στο περιβάλλον, όπως πχ στην περίπτωση των κλιματικών αλλαγών.

Εισαγωγή

Γενικά, όταν αναφερόμαστε στο περιβάλλον αναφερόμαστε σε οποιαδήποτε φυσική ή ανθρώπινη δραστηριότητα που επιδρά άμεσα ή έμμεσα στο φυσικό περιβάλλον, στα οικοσυστήματα ή στην υγεία. Οι πρώτες δράσεις για την προστασία του περιβάλλοντος είχαν σχέση με την προστασία της ανθρώπινης υγείας, αλλά με το πέρασμα του χρόνου η ανθρωπολογική προσέγγιση περιορίστηκε σε όφελος μίας προσέγγισης όπου ο άνθρωπος δεν είναι το κέντρο του προβλήματος, αλλά μέρος του περιβάλλοντος.

Η ερώτηση που τίθεται σήμερα είναι: ποια είναι ή θα είναι η επίδραση της οικονομικής κρίσης στο περιβάλλον; Κατά τη γνώμη μας δύο τομείς θα επηρεαστούν άμεσα. Ο πρώτος είναι ο περιορισμός της δημόσιας χρηματοδότησης για δράσεις σχετικές με το περιβάλλον. Ο δεύτερος είναι η ιδιωτικοποίηση τομέων που σχετίζονται με το περιβάλλον. Όλα αυτά όμως, προϋποθέτουν τη μείωση της δημοκρατικότητας δηλαδή της μείωσης του δημόσιου ή λαϊκού ελέγχου, η οποία μπορεί να επιτευχθεί με την αύξηση της καταστολής. Προϋποθέτουν επίσης, τη χειραγωγή των λαϊκών συνειδήσεων με τη χρήση των μέσων μαζικής επικοινωνίας για την αποδοχή των σχετικών πολιτικών ή και τη σχετική προσαρμογή της περιβαλλοντικής παιδείας.

Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε συνθετικά την επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κυριότερα σημερινά προβλήματα του περιβάλλοντος, παρουσιάζοντας τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης σε μερικούς από τους σημαντικότερους τομείς του περιβάλλοντος.

Επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κυριότερα σημερινά και μελλοντικά προβλήματα του περιβάλλοντος

Υπερπληθυσμός και αστικό περιβάλλον

Η γη έχει περίπου 7 δις κατοίκους από 1 δις πριν 2 αιώνες, ενώ εκτιμάται να ξεπεράσει τα 10-11 δις το 2050. Τις τελευταίες δεκαετίες, η αύξηση αυτή οφείλεται κυρίως στις φτωχότερες περιοχές, κυρίως στην Αφρική και στην Ασία. Ο υπερπληθυσμός σχετίζεται στενά και με την αστυφιλία και την αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων πόλεων. Το 2000 υπήρχαν 468 πόλεις

άνω του 1 εκ. κατοίκων σε σχέση με μόνο 83 το 1950, ενώ η Νέα Υόρκη ήταν η μόνη μεγαπόλη (πληθυσμός άνω των 10 εκ) το 1950 σε σχέση με 25 μεγαπόλεις το 2005 (1).

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα του υπερπληθυσμού και στις αστυφιλίες είναι αρχικά η επαρκής πρόσβαση στα απαραίτητα στοιχεία διαβίωσης: καθαρό νερό, επάρκεια τροφής, αξιοπρεπής κατοικία, καθαρός αέρας, συνθήκες υγιεινής, επάρκεια ενέργειας, ηχορύπανση, για να συνεχίσουμε με την πρόσβαση στις υπηρεσίες (υγεία, παιδεία, μεταφορικά μέσα, ελεύθεροι χώροι,...), την απασχόληση/ανεργία, το εισόδημα/φτώχεια, το προσδόκιμο ζωής, την ποιότητα ζωής. Η εγκληματικότητα αυξάνει, οι διαφορές μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών, πόλεων, συνοικιών αυξάνει. Τα δάση και οι ελεύθεροι χώροι περιορίζεται, η πίεση στα οικοσυστήματα αυξάνει, οι επιδημικές ασθένειες αυξάνονται και εξαφανισμένες επανέρχονται (2). Είναι προφανές ότι η οικονομική κρίση θα εντείνει τα παραπάνω προβλήματα λόγω περιορισμού επενδύσεων στην περιφέρεια λόγω μεγαλύτερης παραγωγικότητας του κέντρου και επίσης περιορισμού των διαθέσιμων πόρων. Η αύξηση του μεριδίου του ιδιωτικού τομέα σε σχέση με τον δημόσιο θα εντείνει αυτά τα προβλήματα μια και ο ιδιωτικός ενδιαφέρεται για το άμεσο κέρδος και όχι για κοινωνικό έργο. Η αστυφιλία θα αυξηθεί λόγω αναζήτησης εργασίας στα μεγάλα κέντρα, με πιέσεις στις πόλεις και εγκατάλειψη της επαρχίας (πχ Κίνα).

Στην Ελλάδα, η τελευταία κρίση θα περιορίσει τις οποιασδήποτε δράσεις αποκέντρωσης, ενώ οι επενδύσεις θα περιοριστούν στην επαρχία σε όφελος της Αθήνας και ίσως της Θεσσαλονίκης, γεγονός που θα εντείνει την αστυφιλία και την συγκεντροποίηση στις δύο μεγάλες πόλεις για εξεύρεση εργασίας, δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο. Η έλλειψη του νερού και οι υψηλές θερμοκρασίες του καλοκαιριού στην πρωτεύουσα είναι ήδη σοβαρά θέματα. Ας σημειωθεί ότι τα τελευταία έτη η μέση ετήσια θερμοκρασία στην Νέα Φιλαδέλφεια είναι 3-3.5°C ανώτερη από ότι στο Τατόι, με την διαφορά αυτή να ξεπερνά τους 4°C το καλοκαίρι (3). Τα δάση και οι ελεύθεροι χώροι γύρω από την Αθήνα έχουν γίνει βορά πυρκαγιών και καταπατήσεων. Το πρόβλημα μεταφοράς ενέργειας από τις περιοχές παραγωγής στην Αθήνα, σε συνδυασμό με την ιδιωτικοποίηση της παραγωγής και διακίνησης της ενέργειας, αυξάνει τραγικά τις πιθανότητες μιας κατάρρευσης του ενεργειακού συστήματος. Η άναρχη και χωρίς σχέδιο επέκταση της πόλης σε περιοχές όπως τα Μεσόγεια, ενώ θεωρούνται «άνετες» και «αραιοκατοικημένες» περιοχές σήμερα, θα δημιουργήσει τραγικές πόλεις σε μερικά χρόνια (πχ το 90% των κατοικιών της Ανατολικής Αττικής δεν έχουν πρόσβαση σε αποχετευτικό δίκτυο). Η ατμοσφαιρική ρύπανση των μεγάλων πόλεων θα ενταθεί. Ο ελεύθερος χρόνος θα περιοριστεί λόγω αυξημένου χρόνου παραμονής στα μεταφορικά μέσα. Μπορεί στην καλύτερη περίπτωση η κρίση να διαρκέσει μερικά χρόνια, όμως οι συνέπειές της θα είναι σίγουρα μόνιμες.

Ατμοσφαιρική ρύπανση

Η ατμοσφαιρική ρύπανση διακρίνεται σε ρύπανση εξωτερικών και εσωτερικών χώρων. Μία σημαντική συνέπεια της ατμοσφαιρικής ρύπανσης είναι η τρύπα του όζοντος και οι κλιματικές αλλαγές. Οι κλιματικές αλλαγές είναι ένα ευρύ και σύνθετο φαινόμενο και για το λόγο αυτό θα διερευνηθεί σε χωριστό τμήμα της παρούσας εργασίας.

Οι κυριότερες πηγές παραγωγής αερίων ρύπων είναι η καύση για παραγωγή ενέργειας, οι μεταφορές, η θέρμανση των κτιρίων, οι βιομηχανικές δραστηριότητες, αλλά και από καθημερινές δραστηριότητες, όπως οι διαλύτες που περιέχονται στα χρώματα ή άλλα είδη οικιακής χρήσης. Προκειμένου να περιοριστεί η ρύπανση από τις πηγές αυτές, απαιτείται είτε μία αλλαγή στην διεργασία, είτε η υιοθέτηση μιας αντιρρυπαντικής τεχνολογίας που θα περιορίσει την έξοδο των ρύπων στην ατμόσφαιρα, είτε εναλλακτικά μία αλλαγή στα υλικά που χρησιμοποιούνται. Οποιαδήποτε από αυτές τις μεθόδους όμως, συνδυάζεται με αύξηση του συνολικού κόστους παραγωγής. Αξίζει να σημειωθεί πως σε πολλές ανεπτυγμένες χώρες έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες μείωσης των ατμοσφαιρικών ρύπων, χωρίς το γεγονός αυτό να συνεπάγεται ότι το πρόβλημα έχει λυθεί. Το πρόβλημα όμως είναι ιδιαίτερα έντονο στις χώρες του τρίτου κόσμου. Λαμβάνοντας υπόψη την αύξηση του πληθυσμού των πόλεων, την αύξηση των

απαιτούμενων μεταφορών, την προώθηση των ιδιωτικών μέσων μεταφοράς (ΙΧ) αντί των δημοσίων, η ατμοσφαιρική ρύπανση αναμένεται αν αυξηθεί στο μέλλον. Η κρίση προφανώς θα περιορίσει τις αναγκαίες δράσεις, ειδικά στις επενδύσεις σε μέσα μαζικής μεταφοράς, όπως έχει ήδη ανακοινώσει η Ισπανική κυβέρνηση (4), και την αντίστοιχη προώθηση των ΙΧ.

Στην Ελλάδα το πρόβλημα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης είναι ιδιαίτερα μεγάλο και εντείνεται από τα αιωρούμενα σωματίδια. Η πόλη της Θεσσαλονίκης έχει συχνά τα πρωτεία σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άλλες πόλεις όπως η Αθήνα, τα Γιάννενα και το Ηράκλειο συγκαταλέγονται συχνά στις περισσότερες ρυπασμένες από σωματίδια πόλεις (5). Δυστυχώς η κακή ποιότητα των δημοσίων συγκοινωνιών οδηγεί στην αναγκαστική χρήση των ΙΧ στα οποία χρησιμοποιούνται συχνά κακής ποιότητας καύσιμα εξαιτίας του περιορισμένου ελέγχου τους. Πρόσθετα, η συχνά κακή τοποθέτηση των βιομηχανικών περιοχών που φέρνουν την αέρια ρύπανση στις πόλεις, σε συνδυασμό με μία φυσική ρύπανση (λ.χ. γύρη ή σκόνη από τη Σαχάρα) συνεισφέρουν σημαντικά στην ατμοσφαιρική ρύπανση της Ελλάδας. Οι δράσεις για μείωση των παραγόντων αυτών όμως ενισχύονται μόνο σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Η τρέχουσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης αναμένεται να αποθαρρύνει τις σχετικές δράσεις για βελτίωση των συνθηκών αυτών.

Η ρύπανση των εσωτερικών χώρων είναι ιδιαίτερα έντονη σε φτωχές περιοχές καθώς συνδέεται με κακές συνθήκες διαβίωσης και χρήση φτηνών και συχνά κακών υλικών. Η αύξηση της πυκνότητας των κατοίκων ανά μονάδα κατοικίας λόγω της οικονομικής κρίσης ή η αυξημένη χρήση ποιοτικά κακών και φτηνών υλικών (για παράδειγμα μοριοσανίδες και νοβοπάν που εκλύουν τοξική φορμαλδεϋδη (6), ακρυλικές μοκέτες που ευνοούν το άσθμα) αναμένεται να αυξήσουν τα επίπεδα εσωτερικής ρύπανσης. Το κάπνισμα είναι ακόμα μια βασική πηγή ρύπανσης εσωτερικών χώρων. Ας σημειωθεί ότι η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των πρώτων χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο στον αριθμό καπνιστών (7). Το κάπνισμα σε συνδυασμό με το κρύο κλίμα αυξάνει τη ρύπανση λόγω κακού αερισμού των εσωτερικών χώρων. Όμως, η ίδια η οικονομική κρίση με την ανασφάλεια που δημιουργεί στους πολίτες, αυξάνει το αίσθημα του άγχους οδηγώντας έτσι στην αύξηση της κατανάλωσης τσιγάρων.

Η τρύπα του όζοντος προκαλείται κυρίως από την έκλυση αλογονούχων υδρογονανθράκων. Η τρύπα αυτή επιτρέπει τη διέλευση μεγαλύτερης ποσότητας υπεριώδους ακτινοβολίας με βλαβερές επιπτώσεις στην υγεία. Η οικονομική κρίση θα περιορίσει δραστικά τα διαθέσιμα κονδύλια για την έρευνα και τις δράσεις στον τομέα αυτόν.

Γεωργία

Η εντατικοποίηση της γεωργίας έχει ήδη σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Τα λιπάσματα και τα φυτοφάρμακα που χρησιμοποιούνται, η μονοκαλλιέργεια, η χρήση τεράστιων ποσοτήτων νερού για άρδευση (δεδομένου ότι η διάθεση του νερού θα αποτελεί μία από τις σημαντικότερες αιτίες διενέξεων κατά τον 21^ο αιώνα σε πολλές περιοχές του κόσμου), η αποψίλωση των δασών και η έκλυση των αερίων του θερμοκηπίου θα οδηγήσουν στην επιτάχυνση των κλιματικών αλλαγών. Η εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας έχει επίσης σημαντικές επιδράσεις μια και παράγει μεγάλες ποσότητες αερίων, υγρών και στερών αποβλήτων που πολλές φορές διατίθενται ανεπεξέργαστα ή μερικώς επεξεργασμένα στο γειτονικό περιβάλλον. Οι ιχθυοκαλλιέργειες επίσης ρυπαίνουν σημαντικά τις θάλασσες. Η εντατικοποίηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας είχαν προωθηθεί για δεκαετίες σαν λύση για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών τροφής του αυξανόμενου πληθυσμού. Πρόσφατα, με πρόσχημα τη ρύπανση του περιβάλλοντος, γίνεται προώθηση των βιολογικών καλλιεργειών σαν πιο φιλικές προς το περιβάλλον και τον καταναλωτή. Οι ιδιαίτερα αυξημένες τιμές των βιολογικών αυτών προϊόντων (με δικαιολογία το αυξημένο κόστος παραγωγής) φαίνεται να δημιουργούν ένα κερδοφόρο επιχειρηματικό πεδίο με προϊόντα που απευθύνονται σε μία οικονομική ελίτ. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ακριβών «υγιεινών» προϊόντων για τους οικονομικά ευκατάστατους και βιομηχανικά αμφιβόλου υγιεινής προϊόντα για τις ευρείες μάζες.

Οι επιδοτήσεις της γεωργίας επέτρεψαν σε πολλούς παραγωγούς να αντιμετωπίσουν τις οργανωμένες μονάδες αγροτικών εταιρειών. Οι επιδοτήσεις αυτές όμως μειώνονται συνεχώς. Η οικονομική κρίση αναμένεται να οδηγήσει στην έξοδο από την παραγωγή των πολλών μικρών αγροτών και τη συγκέντρωση της παραγωγής σε λιγότερες μονάδες παραγωγής-επιχειρήσεις. Η αύξηση της συγκέντρωσης της παραγωγής θα βιομηχανοποιήσει ακόμα περισσότερο τη διαδικασία της γεωργίας και της κτηνοτροφίας με ότι αυτό συνεπάγεται: αυξημένοι κίνδυνοι για την υγεία από κοτόπουλα με ορμόνες μέχρι και χοίρους με γρίπη που μεταδίδεται στον άνθρωπο (8). Οι επιχειρήσεις αυτές θα αυξήσουν τη κυριαρχία τους στην αγορά, δημιουργώντας –ειδικά στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, λόγω έλλειψης ελεγκτικών μηχανισμών –ένα κράτος εν κράτη.

Η εμφάνιση των κερδοφόρων ενεργειακών καλλιεργειών με σκοπό τη παραγωγή βιοκαυσίμων οδήγησε σε περιορισμό των διαθέσιμων εκτάσεων για τη παραγωγή τροφής. Μία από τις συνέπειες ήταν η τραγική αύξηση των διεθνών τιμών βασικών προϊόντων διατροφής όπως το σιτάρι και το ρύζι (9). Η παγκόσμια ελεύθερη αγορά κινείται με βασικό σκοπό την αύξηση του κέρδους αφήνοντας από τη μία εκατομμύρια ανθρώπους να πεθαίνουν από πείνα στις χώρες του τρίτου κόσμου, γεμίζοντας όμως με «οικολογικά» καύσιμα τα ντεπόζιτα των λιμουζίνων στη Γερμανία και στις ΗΠΑ.

Στην Ελλάδα, υπάρχουν πολλά παραδείγματα κακής χρήσης υδάτινων πόρων για την κάλυψη των αναγκών σε νερό της γεωργικής παραγωγής. Η εκτροπή του Αχελώου για την υδροδότηση του θεσσαλικού κάμπου είναι ένα από αυτά. Στα πλαίσια κομματικών μηχανισμών και ψηφοθηρικών λόγων, με εξαγγελίες από κόμματα εξουσίας ώστε να κερδηθούν οι ψήφοι των Θεσσαλών αγροτών, και αφού σπαταλήθηκαν υπέρογκα χρηματικά ποσά σε έργα που κατέστρεψαν ολόκληρες περιοχές στη Πίνδο, το υπουργείο περιβάλλοντος παρεμβαίνει ενάντια στην εκτροπή του Αχελώου (10). Ο σκοπός είναι η προστασία του περιβάλλοντος; Ή ο περαιτέρω στραγγαλισμός των μικρών αγροτών της Θεσσαλίας ώστε να γίνει ευκολότερα η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στην Θεσσαλία; Το μέλλον θα δείξει. Άλλο παράδειγμα τα υπόγεια ύδατα της Αργολίδας που είναι υφάλμυρα από την εντατική άντληση των υπόγειων υδάτων (11). Τέλος, αφού πολλές λίμνες αποξηράθηκαν για να γίνουν χωράφια, διαπιστώθηκε ότι ήταν λανθασμένη επιλογή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αποξηραμένη λίμνη Κάρλα για την οποία αποφασίστηκε να ξαναγίνει λίμνη αν και η ολοκλήρωση του έργου αναμένεται να καθυστερήσει σημαντικά (12).

Ενέργεια

Το κύκλωμα της παραγωγής. Μεταφοράς και κατανάλωσης ενέργειας είναι μια ανθρώπινη δραστηριότητα με σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Τα ορυκτά καύσιμα (άνθρακας, πετρέλαιο, φυσικό αέριο) ρυπαίνουν είτε κατά την φάση της εξόρυξής τους (ορυχεία άνθρακα, πετρελαιοπηγές, ας αναφέρουμε μόνο την πρόσφατη οικολογική καταστροφή στον Κόλπο του Μεξικού από την πλατφόρμα εξόρυξης πετρελαίου της BP), της μεταφοράς τους (πετρελαιοκηλίδες), της κατεργασίας τους (διωλιστήρια πετρελαίου), της χρήσης τους (καύση με έκλυση πολλών ατμοσφαιρικών ρύπων και διοξειδίου του άνθρακα που είναι το κυριότερο αέριο θερμοκηπίου). Η πυρηνική ενέργεια πάλι, συσσωρεύει τεράστιες ποσότητες πυρηνικών αποβλήτων. Η μεταφορά της ενέργειας από τον τόπο παραγωγής στο τόπο κατανάλωσης (πόλεις, βιομηχανικά κέντρα) απαιτεί χιλιόμετρα καλωδίων υψηλής τάσης.

Οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας δεν είναι πάντα τόσο φιλικές προς το περιβάλλον. Τεράστια φράγματα και τεχνητές λίμνες απαιτούνται για την υδροηλεκτρική ενέργεια που όμως αλλάζουν την υδρολογία και το μικροκλίμα μιας περιοχής. Οι ανεμογεννήτριες σημαδεύουν το περιβάλλον και διαταράσσουν το πέρασμα των πουλιών. Τα βιοκαύσιμα δεν φαίνεται να είναι και τόσο ανανεώσιμη πηγή (13). Τα φωτοβολταϊκά προς το παρόν έχουν χαμηλή απόδοση ανά επιφάνεια. Από την άλλη πλευρά, στο ενεργειακό ισοζύγιο μίας χώρας δεν μπορεί να μπει μεγάλο ποσοστό ανανεώσιμων μη σταθερών πηγών ενέργειας (πχ αιολικά, φωτοβολταϊκά) λόγω

αστάθειας του συστήματος που μπορεί να οδηγήσει σε blackout. Απαιτείται για το λόγο αυτό να λυθούν τα προβλήματα των ανανεώσιμων ώστε να ξεπεραστεί η χρήση των κλασσικών ρυπογόνων πηγών ενέργειας.

Στα πλαίσια της οικονομικής κρίσης η τάση που θα διαμορφωθεί στην αγορά είναι η ιδιωτικοποίηση της ενέργειας στη παραγωγή και στη διάθεση. Οι ιδιωτικοί οργανισμοί θα έχουν μικρότερο κρατικό έλεγχο, με κίνδυνο να αυξηθούν οι ενεργειακές τιμές. Στην Ελλάδα η ιδιωτικοποίηση της ΔΕΗ αναμένεται να δημιουργήσει τον κίνδυνο μεγάλων black-out, όπως συνέβηκε παλαιότερα στην Καλιφόρνια με την ιδιωτικοποίηση των εταιρειών παραγωγής ενέργειας, με όποιο κόστος αυτό συνεπάγεται για την οικονομική ζωή. Δυστυχώς, στην Ελλάδα οι επενδύσεις σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας έχουν καθυστερήσει σημαντικά παρά τις όποιες πολιτικές υποσχέσεις και η πραγματοποίησή τους θα γίνει μάλλον προς όφελος κάποιων ιδιωτικών εταιρειών. Από την άλλη, το ΔΝΤ πιέζει για σπάσιμο και πώληση των μονάδων της ΔΕΗ σε ιδιωτικές εταιρείες ενώ η αμφίβολη κυβερνητική στάση αντιτίθεται, προσδοκώντας την πώληση της ΔΕΗ σαν σύνολο. Ειδικά σε περιόδους οικονομικής κρίσης, σημαντικοί τομείς όπως αυτός της ενέργειας πρέπει να παραμένουν υπό δημόσιο έλεγχο για τη διασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας της οικονομικής ζωής.

Επάρκεια φυσικών πόρων

Οι αυξανόμενες παγκόσμιες ανάγκες λόγω του αυξανόμενου πληθυσμού έχουν οδηγήσει ήδη στην υπερεκμετάλλευση των φυσικών αποθεμάτων. Ήδη το έδαφος φτωχαίνει, το νερό λιγοστεύει, τα δάση μειώνονται, τα οικοσυστήματα απειλούνται και τα αποθέματα πετρελαίου φαίνεται να έχουν ημερομηνία λήξης. Το θέμα της επάρκειας των φυσικών πόρων είναι πολύ σοβαρό και κρίσιμο. Υπάρχει η άποψη ότι η γη δεν θα μπορέσει να θρέψει τις μελλοντικές ανάγκες του ραγδαία αυξανόμενου πληθυσμού. Μάλλον όμως το πρόβλημα φαίνεται να προκύπτει από την ήδη άνιση κατανομή και πρόσβαση στους φυσικούς πόρους. Η επιβολή των ανεπτυγμένων στις αναπτυσσόμενες και υπανάπτυκτες οικονομίες με «νόμιμες» (επενδύσεις, προγράμματα στήριξης και αναδιάρθρωσης) ή «ανήθικες» μεθόδους (εισβολές, πόλεμοι) έγινε κυρίως για την εκμετάλλευση των φυσικών αποθεμάτων αυτών των χωρών. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία διεθνών μονοπωλίων και ολιγοπωλίων που διαμορφώνουν τις τιμές με βάση τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Η οικονομική κρίση δίνει το πρόσχημα στις πλούσιες χώρες με τη μορφή οικονομικής ενίσχυσης να εκμεταλλευτούν περισσότερο τους φυσικούς πόρους των φτωχότερων. Η αυξημένη δύναμη των διαφόρων κέντρων που προσδιορίζουν τις τιμές ακόμα και στα βασικά είδη τροφής σε συνδυασμό με τη χαμηλή αγοραστική δύναμη, οδηγεί πολλούς ανθρώπους στην πείνα, όχι γιατί δεν επαρκεί η τροφή αλλά γιατί μπορεί να περιοριστεί η ποσότητα παραγωγής λόγω της αυξημένης τιμής τους. Αντίστοιχο παράδειγμα (μεταξύ άλλων) αποτελεί και το καρτελ πετρελαίου του OPEC και οι αυξημένες τιμές των μετάλλων (σίδηρος, χαλκός,...) που δεν έχουν καμία σχέση με το παρελθόν (14) (15).

Επιδημίες

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η βιομηχανοποίηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας οδήγησε στην αύξηση του κινδύνου εμφάνισης νέων ασθενειών όπως η γρίπη των χοίρων. Σε αυτό συμβάλλει και η απουσία κρατικού ελέγχου και η επιδίωξη της μεγιστοποίησης του κέρδους από τις ιδιωτικές εταιρείες. Η αύξηση των διεθνών μετακινήσεων και οι συνθήκες ζωής των σημερινών μεγαλουπόλεων διευκολύνουν τη μετάδοση των επιδημιών αυτών σε εκατομμύρια ανθρώπους. Η παρουσία διεθνών οργανισμών υγείας (πχ Π.Ο.Υ.) φαίνεται να προασπίζει τα συμφέροντα των ιδιωτικών φαρμακευτικών ομίλων παρά την δημόσια υγεία. Οι φαρμακευτικές εταιρείες, δημιουργώντας πανικό με την παραμικρή εμφάνιση «επιδημιών» καταφέρνουν να θησαυρίζουν από τις κρατικές παραγγελίες μεγάλων ποσοτήτων άχρηστων φαρμάκων όπως ακριβώς συνέβηκε τον περασμένο χειμώνα. Το αποτέλεσμα είναι η στέρηση σημαντικών

κρατικών κονδυλίων από άλλους τομείς της οικονομίας, ενώ η έλλειψη ελέγχου στις ιδιωτικές εταιρείες παραγωγής τροφής αυξάνει τη πιθανότητα εμφάνισης επιδημιών.

Κλιματικές αλλαγές

Οι κλιματικές αλλαγές είναι από τα πιο κρίσιμα περιβαλλοντικά προβλήματα με μακροχρόνιες επιπτώσεις για το ανθρώπινο είδος. Οι κλιματικές αλλαγές οφείλονται στο φαινόμενο του θερμοκηπίου. Πιο ειδικά, η έκλυση των αερίων του θερμοκηπίου (όπως διοξείδιο του άνθρακα από τη καύση ορυκτών καυσίμων, μεθάνιο από τη γεωργία ή τους χώρους υγειονομικής ταφής απορριμμάτων, και άλλα ανθρωπογενή αέρια), απορροφούν την ενέργεια που εκπέμπει η γη στο διάστημα με αποτέλεσμα την αύξηση της θερμοκρασίας της ατμόσφαιρας. Οι συνέπειες όμως είναι πολύ περισσότερες: άνοδος της στάθμης της θάλασσας, απότομες αλλαγές του κλίματος, αύξηση ακραίων καιρικών φαινομένων με καταιγίδες και πλημμύρες σε κάποιες περιοχές και μείωση βροχόπτωσης ή ξηρασία σε άλλες (16). Δυστυχώς, η συσσώρευση των αερίων αυτών στην ατμόσφαιρα είναι ήδη μεγάλη και είναι δύσκολο να αντιστραφεί. Οι όποιες προσπάθειες κινούνται στη λογική του περιορισμού της μέσης αύξησης της θερμοκρασίας σε μερικούς μόνο βαθμούς. Όμως τα νέα δεδομένα που προκύπτουν συνεχώς υποδεικνύουν την ελλειμματικότητα των μέτρων που λαμβάνονται και την συνεχή ανάγκη αναθεώρησης των στόχων προς τα πάνω. Η επιδείνωση του κλίματος γίνεται με ταχύτερους ρυθμούς από τους αναμενόμενους και κάθε καθυστέρηση στη λήψη μέτρων είναι δραματική. Η οικονομική κρίση δυσχεραίνει την όποια προσπάθεια για επενδύσεις σε εναλλακτικές μορφές ενέργειας και τον απεγκλωβισμό από τις παραδοσιακές πηγές ενέργειας που ρυπαίνουν (πχ ορυκτά καύσιμα) και για τον περιορισμό της ενεργειακής κατανάλωσης και σπατάλης κτλ.

Πρόσθετα, οι κλιματικές αλλαγές έφεραν στο προσκήνιο μία άλλης μορφής παγκόσμια ανισότητα. Η προχωρημένη οικονομική ανάπτυξη των πλουσίων κρατών (οι οποίες δημιούργησαν το πρόβλημα στο παρελθόν) τους παρέχει ένα σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα έναντι των αναπτυσσόμενων ή υπανάπτυκτων οικονομιών. Οι πλούσιες χώρες με τα κεφάλαια και τη τεχνογνωσία που διαθέτουν μπορούν να περιορίσουν πιο εύκολα τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου αλλά και να εξάγουν αυτή τη τεχνολογία σε άλλες αδύναμες χώρες αποκομίζοντας πολλαπλά οφέλη. Για παράδειγμα, η Γερμανία είναι σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι της Ινδίας ή άλλων τριτοκοσμικών χωρών. Οι κλιματικές αλλαγές επομένως, φαίνεται να αποτελούν τον πρώτο παγκόσμιο περιβαλλοντικό πόλεμο.

Στην Ελλάδα οι κλιματικές αλλαγές αναμένεται να έχουν πολλαπλές επιπτώσεις όπως έλλειψη νερού και εκτεταμένη ξηρασία με πολύ πιθανή την ερημοποίηση της Θεσσαλίας, υψηλές θερμοκρασίες που θα επιδεινώσουν τη ζωή στις πόλεις και ξέσπασμα μεγάλων πυρκαγιών που θα οδηγήσουν σε σταδιακή καταστροφή των δασών.

Μεταφορές

Ο τομέας των μεταφορών επιβαρύνει ιδιαίτερα το περιβάλλον και είναι από τις σημαντικότερες πηγές για μία σειρά ατμοσφαιρικών ρύπων (17). Η κίνηση των οχημάτων βασίζεται στη καύση υδρογονανθράκων με συνέπεια την εκπομπή διαφόρων ρύπων που αυξάνουν την ατμοσφαιρική μόλυνση (18) και την εκπομπή CO₂ που είναι το κυριότερο αέριο του θερμοκηπίου. Για την ίδια τη κατασκευή των μεταφορικών μέσων, απαιτούνται μεγάλες ποσότητες μετάλλων και πλαστικών τα οποία μόλις πρόσφατα άρχισαν να ανακυκλώνονται σε κάποιες αναπτυγμένες χώρες. Οι ίδιες οι βιομηχανίες κατασκευής μεταφορικών μέσων ρυπαίνουν (πχ έκλυση πτητικών υδρογονανθράκων από τις βαφές). Για τη κίνηση των μεταφορικών μέσων, απαιτούνται κατάλληλες υποδομές (λιμάνια, αυτοκινητόδρομοι, σιδηρόδρομοι, αεροδρόμια) η κατασκευή των οποίων απαιτεί ενέργεια και υλικά ενώ γίνονται σοβαρές επεμβάσεις στο χώρο. Η χρήση των μεταφορικών μέσων αποτελεί και μία από τις σημαντικότερες πηγές ηχορύπανσης.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, λόγω μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος, οι καταναλωτές θα στραφούν στη μείωση κατανάλωσης καυσίμων, ή στη χρήση μικρότερων ΙΧ που καταναλώνουν λιγότερα καύσιμα ή στη χρήση των μέσων μαζικής μεταφοράς, κάτι που θα είχε θετικές επιδράσεις στο περιβάλλον. Κατά πόσο αυτό συμβαίνει είναι ζήτημα πολλών συναθροιστικών παραγόντων όπως για παράδειγμα διαθέσιμο εισόδημα, επάρκεια κατάλληλων μέσων μαζικής μεταφοράς κλπ. Από την άλλη, υπάρχει σοβαρός κίνδυνος, στα πλαίσια περικοπής των δημοσίων δαπανών, να αποδεσμευτεί το κράτος από το κοινωνικό αγαθό των δημοσίων μεταφορών παραχωρώντας τις υπηρεσίες αυτές στον ιδιωτικό τομέα. Το αποτέλεσμα θα είναι η αύξηση της τιμής χρήσης τους που με τη σειρά του θα ωθήσει τους καταναλωτές στη χρήση των ΙΧ. Στην Ελλάδα, η ιδιωτικοποίηση του αερολιμένα της Αθήνας οδήγησε στα υψηλότερα τέλη σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Η ιδιωτικοποίηση του λιμανιού του Πειραιά και πιθανώς και άλλων λιμανιών θα αυξήσει τα τέλη με συνέπεια τη γενική αύξηση τιμών. Οι ιδιωτικοποιήσεις των αυτοκινητόδρομων αύξησε δραματικά τις τιμές των διοδίων. Η επερχόμενη «εξυγίανση» του ΟΣΕ και των αστικών συγκοινωνιών θα οδηγήσει σε σημαντική αύξηση τιμών. Για άλλη μία φορά οι πολίτες θα πληρώσουν το κόστος.

Οικοσυστήματα

Η κατάληψη χώρων για τις ανθρώπινες δραστηριότητες με τη δημιουργία πόλεων και υποδομών είναι φυσικό ασκεί μία έντονη πίεση στα οικοσυστήματα και στα δάση. Η αποψίλωση των δασών για τη παραγωγή ξυλείας ή για τη δημιουργία καλλιεργήσιμων εκτάσεων οδήγησε στην εξάλειψη μεγάλων δασικών εκτάσεων και στην εξαφάνιση πολλών ειδών του φυτικού και ζωικού βασιλείου. Το δάσος του Αμαζονίου είναι σήμερα ένα πολύ μικρό μέρος από ότι ήταν κάποτε. Η κατασκευή υποδομών (ορυχεία, αεροδρόμια, πετρελαιοπηγές κα) για την εξυπηρέτηση των ανθρωπίνων αναγκών οδήγησε στη διατάραξη των φυσικών ισορροπιών και την απονέκρωση περιοχών. Η ρύπανση των εδαφών καταστρέφει την ζωή από ολόκληρες περιοχές. Η όξινη βροχή σαν αποτέλεσμα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, απονέκρωσε πολλά δάση της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Η φωτεινή ρύπανση (αυξημένη χρήση φωτός την νύχτα) απορυθμίζει τα οικοσυστήματα. Η ρύπανση των υδάτων περιορίζει την υδάτινη ζωή ενώ η υπεραλίευση αποδεκατίζει τα ψάρια. Το κυνήγι περιορίζει δραστικά τον αριθμό πολλών ειδών. Η εντατική γεωργία με την χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων οδηγεί σε καταστροφή πολλών ειδών.

Οι επιπτώσεις των κλιματικών αλλαγών φάνηκαν ήδη στα κοράλλια του Ειρηνικού Ωκεανού, ενώ και άλλα είδη θα οδηγηθούν στην εξαφάνιση. Εκτιμάται ότι το 50% των ειδών θα εξαφανιστούν τα επόμενα 50 χρόνια εξαιτίας των κλιματικών αλλαγών (19). Οι γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί αποτελούν έναν σύγχρονο κίνδυνο για την εξαφάνιση των ειδών με δύο τρόπους: είτε με το περιορισμό της χρήσης μη τροποποιημένων οργανισμών στη γεωργία, λόγω της αυξημένης απόδοσης των τροποποιημένων, είτε με την εισαγωγή τους στη τροφική αλυσίδα με άγνωστες προς το παρόν συνέπειες. Σε κάθε περίπτωση, η καταστροφή των οικοσυστημάτων γίνεται με τόσους ταχείς ρυθμούς που η φύση δεν μπορεί να αναπληρώσει (20).

Γίνεται προφανές ότι η κρίση θα εντείνει την ανθρώπινη πίεση στο περιβάλλον και τα οικοσυστήματα με την εντατική γεωργία, αλιεία κα. Το πρόβλημα εντείνεται με τον περιορισμό των χρηματοδοτήσεων για τη μείωση της ρύπανσης και των κλιματικών αλλαγών αλλά και τον περιορισμό του ελέγχου στη δημόσια και ιδιωτική ρύπανση. Στην Ελλάδα η ζημιά των οικοσυστημάτων είναι ήδη μεγάλη. Τα ελάχιστα δάση που έχουν απομείνει, ειδικά τα περιστασιακά και οι ελεύθερες παραλίες αναμένεται να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης για τον ιδιωτικό τομέα ή για τους τοπικούς επιχειρηματικούς δήμους του Καλλικράτη. Συνολικά το πρόβλημα θα επιδεινωθεί από το πάγωμα περιβαλλοντικών επενδύσεων για μείωση της ρύπανσης και τη ουσιαστική κατάργηση ελεγκτικών μηχανισμών.

Πυρηνικά και επικίνδυνα απόβλητα

Τα πυρηνικά απόβλητα προέρχονται από τη διαδικασία παραγωγής ενέργειας, από τη καταστροφή πυρηνικών όπλων, από ιατρικές ή βιομηχανικές εφαρμογές ή και από την εξόρυξη διαφόρων υλικών. Η ποσότητά τους προσδιορίζεται να ξεπερνά τους 10-12.000 τόνους το χρόνο. Τα απόβλητα αυτά χωρίζονται σε χαμηλής, μέσης και υψηλής ακτινοβολίας και πρέπει να σφραγιστούν ερμητικά πριν αποθηκευτούν για χιλιάδες χρόνια. Υπάρχουν μέθοδοι για την επεξεργασία τους πριν την αποθήκευση οι οποίες όμως συνδέονται με υψηλό κόστος. Δυστυχώς, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που έχουν αναφερθεί για παράνομες εξαγωγές αποβλήτων σε χώρες του τρίτου κόσμου (Σομαλία) ή παράνομο βύθισμα πλοίων με πυρηνικά απόβλητα από την ιταλική μαφία στην Αδριατική θάλασσα (21). Προφανώς όσο πιο αδιαφανείς είναι οι διαδικασίες (και είναι αναγκαστικά σε περιπτώσεις παραγωγής ενέργειας χωρίς δημόσιο και κοινωνικό έλεγχο) τόσο τέτοια κρούσματα θα αυξάνουν. Προφανώς η κρίση, με τον ραγδαίο περιορισμό των ατομικών ελευθεριών και του κοινωνικού ελέγχου και με τον αυξανόμενο ανταγωνισμό θα αυξήσει την πιθανότητα τέτοιων περιστατικών.

Τα επικίνδυνα και τοξικά απόβλητα που παράγονται από ιατρικές και βιομηχανικές εφαρμογές παρουσιάζουν αντίστοιχο πρόβλημα. Έχουν υψηλό κόστος κατεργασίας και αποθήκευσης και προφανώς σε περίοδο κρίσης θα υπάρξει προσπάθεια συμπίεσης αυτού του κόστους. Επίσης υπάρχει ένα μεγάλο θέμα με τον ορισμό του βαθμού της τοξικότητας των διαφόρων αποβλήτων από την εκάστοτε νομοθεσία, που προφανώς σε περιόδους κρίσης δεν θα ευνοήσει την δημόσια υγεία ή το περιβάλλον.

Στην Ελλάδα δεν παράγονται μεγάλες ποσότητες πυρηνικών αποβλήτων. Πιθανότατα όμως υπάρχει πρόβλημα από πλοία βυθισμένα στα δυτικά της Πελοποννήσου από την ιταλική μαφία (22). Ακόμα και σε αυτή τη περίπτωση όμως, η έλλειψη σχετικών κονδυλίων λόγω της κρίσης δεν θα δώσει τη δυνατότητα να επαληθευτεί αυτό το ζήτημα. Αν ληφθεί υπόψη πρόσθετα και η αποδυνάμωση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας (ως εξαρτώμενης από ξένες χώρες και οργανισμούς) είναι απίθανο να διεκδικηθεί από την Ιταλία να δοθεί λύση στο ζήτημα αυτό.

Πέρα όμως από τα πυρηνικά απόβλητα, η Ελλάδα αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα με τα επικίνδυνα απόβλητα για τα οποία δεν υπάρχει σαφής εικόνα για το ποια και πόσα παράγονται ούτε φυσικά που καταλήγουν. Υπάρχουν όμως δείγματα παράνομης ταφής επικίνδυνων αποβλήτων (23). Είναι πλέον γνωστή και η ρύπανση του Ασωπού από το εξασθενές χρώμιο των βιομηχανιών της περιοχής. Παρά τις πιέσεις από διάφορους φορείς (όπως το TEE) για να δοθούν λύσεις στο πρόβλημα αυτό, το μόνο που έχει επιτευχθεί είναι υποσχέσεις χωρίς καμία ουσιαστική δέσμευση (24), και φυσικά είναι μάλλον απίθανο να λυθεί το θέμα αυτό σε περίοδο κρίσης.

Ρύπανση από κύματα

Η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη χρήση ηλεκτρικού ρεύματος με συνέπεια ο σύγχρονος άνθρωπος να είναι εκτεθειμένος σε διάφορα ηλεκτρομαγνητικά πεδία. Σχεδόν η χρήση όλων των ηλεκτρικών συσκευών, τα ασύρματα τηλέφωνα και δίκτυα καθώς και η ίδια η μεταφορά ηλεκτρικής ενέργειας παράγει ηλεκτρομαγνητικά πεδία. Κάποια από αυτά τα πεδία είναι χαμηλής συχνότητας και έντασης και δεν έχουν σημαντική επίδραση στην ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον. Όμως τα πεδία υψηλής συχνότητας των ασύρματων δικτύων δεν είναι ασφαλή (25). Πάνω από 2 δις ανθρώπων σήμερα χρησιμοποιούν ασύρματα τηλέφωνα και οι επιπτώσεις της χρήσης τους είναι ακόμα άγνωστες. Ο κίνδυνος για την ανθρώπινη υγεία εντείνεται και από την έλλειψη ελέγχων από τις κυβερνήσεις στις εταιρείες παροχής ασύρματων υπηρεσιών με αποτέλεσμα οι τελευταίες να δρουν ανεξέλεγκτα.

Η φωτεινή ρύπανση είναι η χρήση φωτός όλη την νύχτα, ειδικά σε πόλεις ή ανθρώπινες υποδομές (δρόμοι, λιμάνια, αεροδρόμια, βιομηχανίες κτλ). Η ρύπανση αυτή έχει σημαντικές

συνέπειες στην ανθρώπινη υγεία και στα οικοσυστήματα από την ουσιαστική κατάργηση της νύχτας σε πολλές περιοχές (26).

Ένα άλλο είδος ρύπανσης που επιδρά στην ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον του ανθρώπου, είναι η ηχορύπανση (27). Η ηχορύπανση συνδέεται συνήθως με την αστυφιλία και τις μεταφορές και φυσικά η αύξησή τους συνδέεται με τη παραγωγή περισσότερου θορύβου. Ο περιορισμός της ηχορύπανσης απαιτεί συνήθως νέες και ακριβές τεχνολογίες τις οποίες οι φτωχοί άνθρωποι συνήθως δεν μπορούν να αποκτήσουν. Οι πιο ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης στις πόλεις μπορούν να μειώσουν την ηχορύπανση με τη κατασκευή μικρότερων κατοικιών, τη πιο αραιή δόμηση, την αύξηση ελεύθερων χώρων, αλλά οι σχετικές δαπάνες είναι απίθανο να αναληφθούν, ειδικά σε περιόδους κρίσης.

Ενώ στα δύο πρώτα θέματα η Ελλάδα έχει τα ίδια προβλήματα με όλες τις άλλες χώρες της ίδιας οικονομικής ανάπτυξης, η ηχορύπανση είναι ιδιαίτερο πρόβλημα. Η Ελλάδα έχει το μειονέκτημα σε αυτή την περίπτωση του σχετικά θερμού κλίματος με συνέπεια οι κάτοικοι να περνούν περισσότερο χρόνο έξω και να έχουν συχνά ανοιχτά παράθυρα. Στα πλαίσια της κρίσης, όπου η καταπίεση, η χειραγώγηση και η καταστολή αυξάνουν, τα φαινόμενα διασκέδασης-εκτόνωσης ειδικά του σαββατόβραδου και των αργιών/διακοπών αναμένεται να ενταθούν στο έπακρο με συνέπεια την σημαντική αύξηση της ηχορύπανσης.

Στερεά ρύπανση

Το έδαφος της γη σε ένα σημαντικό βαθμό έχει υποβαθμιστεί λόγω της διάβρωσης, της υπερεντατικής χρήσης της από τη γεωργία, της διάνοιξης δρόμων, της αποψίλωσης των δασών. Άλλες αιτίες υποβάθμισης είναι η υπερβολική άντληση νερών και η ξηρασία, η κατασκευή επιφανειακών ορυχείων, η εξόρυξη πέτρας, άμμου ή χώματος. Τεράστιες γήινες εκτάσεις ρυπαίνονται από τα βιομηχανικά απόβλητα ή τα απόβλητα εξορυκτικών δραστηριοτήτων. Οι επιδράσεις στην ανθρώπινη υγεία και στο περιβάλλον είναι προφανείς.

Τα στερεά απόβλητα αυξάνονται με εκθετικό ρυθμό στον πλανήτη, γεμίζοντας περιοχές ειδικά γύρω από τις πόλεις (28). Στις χώρες του τρίτου κόσμου, τα σκουπίδια αποτίθενται κυρίως γύρω από τις φτωχές συνοικίες χωριών και πόλεων (παραγκουπόλεις). Οι συνέπειες ρύπανσης του εδάφους και των επιφανειακών ή υπόγειων υδάτων είναι τραγικές, ενώ υπάρχει αυξημένος κίνδυνος εκδήλωσης πυρκαγιών και έκλυσης διοξινών ή άλλων βλαβερών ρύπων (29). Εικόνες με κατοικίδια ζώα ή παιδιά να τριγυρνάνε ελεύθερα σε σκουπιδότοπους είναι φυσικό φαινόμενο στην υποσαχάρια Αφρική.

Στις πιο ανεπτυγμένες χώρες, τα στερεά απόβλητα θάβονται σε χώρους υγειονομικής ταφής απορριμμάτων (ΧΥΤΑ) όπου υπάρχει προστασία από τα αποσταλάγματα των απορριμμάτων για την αποφυγή της ρύπανσης των υπόγειων υδάτων. Τα απορρίμματα παραμένουν στους χώρους αυτούς για πολλά χρόνια (30-50 χρόνια) με τα ζυμώσιμα (δηλαδή σχεδόν όλες οι οργανικές ενώσεις) να παράγουν μεθάνιο που εκλύεται στην ατμόσφαιρα συνεισφέροντας στις κλιματικές αλλαγές. Πιο σύγχρονες τεχνολογίες δίνουν τη δυνατότητα της αρχικής μείωσης του όγκου των απορριμμάτων με την ανακύκλωση πολλών υλικών (γυαλί, χαρτί, πλαστικά, μέταλλα) και τη διοχέτευση των υπολοίπων συστατικών στους ΧΥΤΑ. Άλλες τεχνολογίες επιτρέπουν τη μετατροπή των ζυμώσιμων σε κομποστ το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν εγγειοβελτιωτικό στην γεωργία. Τα ειδικά ή επικίνδυνα στερεά απόβλητα υφίστανται ειδικές κατεργασίες πριν αποτεθούν στους ειδικούς χώρους. Οι νέες αυτές τεχνολογίες είναι αρκετά πιο φιλικές προς το περιβάλλον (30). Με τον τρόπο αυτό το περιβάλλον μετατρέπεται σε αγορά και τα σκουπίδια υλικά με αξία. Εταιρείες επενδύουν στην ανακύκλωση ή την κομποστοποίηση με σχεδόν δωρεάν πρώτες ύλες, ενώ οι δήμοι χρεώνουν τους πολίτες για κάθε νέα επένδυση. Μια και υπάρχει έδαφος για κέρδος, η τάση είναι φυσικά η ιδιωτικοποίηση των ΧΥΤΑ και αυτό μπορεί πιο εύκολα να γίνει στην περίπτωση ενός τεράστιου Δήμου/επιχείρησης του Καλλικράτη από ότι πριν.

Και στην Ελλάδα; Εδώ, χωρίς υπερβολή, είμαστε κάτι μεταξύ Καμερούν και Μοζαμβίκης. Η Ελλάδα έχει μερικές εκατοντάδες χώρους ανεξέλεγκτης διάθεσης απορριμμάτων (ΧΑΔΑ) και έχουν επιβληθεί σημαντικά πρόστιμα από την ΕΕ (31). Κάθε ρέμα και πλαγιά, κάθε πεζοδρόμιο και παραλία είναι απλά χώροι απόθεσης σκουπιδιών. Η περιβαλλοντική συνείδηση είναι φυσικά θέμα παιδείας, αλλά ποια κυβέρνηση θα δαπανήσει πόρους την εποχή αυτή για την βελτίωση της περιβαλλοντικής συνείδησης των πολιτών; Ειδικά στην Ελλάδα όμως, η έλλειψη σχεδιασμού από τη κεντρική διοίκηση και η έλλειψη εμπιστοσύνης από τους πολίτες προς τη πολιτεία λόγω της διαφθοράς του πολιτικού συστήματος, οδηγεί τους πολίτες στην αντίδραση (και εξέγερση) όταν ανακοινώνεται η δημιουργία ενός νέου ΧΥΤΑ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι συγκρούσεις μεταξύ δυνάμεων καταστολής και κατοίκων στη Λευκίμη της Κέρκυρας το 2008 με θύμα μία νεκρή γυναίκα (32). Η δημιουργία υπερ-δήμων στα πλαίσια του σχεδίου Καλικράτης από το 2011, αναμένεται να εντείνει το πρόβλημα καθώς θα αυξηθούν οι ανισότητες με τους πιο πλούσιους δήμους να είναι πιο καθαροί από τους φτωχότερους.

Υδατικοί πόροι

Το 90% του νερού χρησιμοποιείται για τις ανάγκες της γεωργίας και βιομηχανίας και μόνο το 8-10% για οικιακή χρήση (33). Όμως το πόσιμο νερό είναι δυσεύρετο σε πολλές περιοχές του κόσμου. Πάνω από 1.000 παιδιά πεθαίνουν την ημέρα στην Ινδία από διάρροια λόγω κακής ποιότητας νερού, ενώ 700 εκ Ινδοί και 500 εκ Κινέζοι δεν έχουν πρόσβαση σε καθαρό νερό.

Η γιγαντοποίηση των πόλεων απαιτεί μεταφορά τεράστιων ποσοτήτων νερού από πολύ μακρινές αποστάσεις. Όμως η υπεράντληση των υπόγειων υδάτων έχει οδηγήσει στη ξηρασία ή στην άντληση υφάλμυρου νερού σε πολλές περιοχές. Εάν συνυπολογιστεί και η ρύπανση των νερών από τη γεωργία (λιπάσματα, φυτοφάρμακα), από τα βιομηχανικά και αστικά απόβλητα, από τα πλοία (πετρέλαιο), την όξινη βροχή, τις θαλάσσιες πετρελαιοπηγές και την ατμοσφαιρική ρύπανση, τότε η ζημιά στα υδάτινα οικοσυστήματα είναι τεράστια. Πρόσθετα, η θερμική ρύπανση με την απόρριψη θερμού νερού από πόλεις ή βιομηχανίες, οδηγεί σε μείωση του διαλυμένου οξυγόνου στη θάλασσα με αποτέλεσμα την εξαφάνιση πολλών ειδών ζωής. Λόγω των επερχόμενων κλιματικών, η ξηρασία θα ερημοποιήσει τεράστιες περιοχές.

Η σημαντική έλλειψη νερού αναμένεται να αποτελέσει αιτία συγκρούσεων σε πολλές περιοχές του κόσμου (Τουρκία/Ιράκ για τον Τίγρη και τον Εφράτη, Ισραήλ που ελέγχει το νερό των Παλαιστινίων, κτλ). Σε πολλές τριτοκοσμικές χώρες, η ιδιωτικοποίηση των εταιρειών ύδρευσης θα οδηγήσει σε αύξηση των τιμών και χιλιάδες άνθρωποι θα μείνουν χωρίς νερό.

Στην Ελλάδα το πρόβλημα του νερού είναι πολύ μεγάλο. Η Αθήνα υδροδοτείται από ποτάμια της δυτικής Στερεάς Ελλάδας. Η υπεράντληση νερού στο Θεσσαλικό κάμπο θα οδηγήσει στη ξηρασία της περιοχής. Ήδη πολλές παράκτιες περιοχές έχουν υφάλμυρο νερό. Η ανάγκη λήψης μέτρων όπως περιορισμός της σπατάλης στη γεωργία και ανακύκλωση στη βιομηχανία, είναι άμεση και επιτακτική. Δυστυχώς όμως για τα μέτρα αυτά απαιτούνται κεφάλαια και κονδύλια τα οποία σήμερα δεν υπάρχουν. Πιθανότατα, οι εναπομένουσες εταιρείες ύδρευσης θα ιδιωτικοποιηθούν, αυξάνοντας τη τιμή του νερού με ότι αυτό συνεπάγεται για τους πολίτες.

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση θα έχει πολλαπλές επιδράσεις στο περιβάλλον:

Αρχικά, σε μία περίοδο όπου όλες οι δημόσιες δαπάνες μειώνονται, έτσι και οι δαπάνες για το περιβάλλον θα μειωθούν δραστικά. Μεγαλύτερη μείωση αναμένεται σε μακροχρόνιες

δράσεις, εκεί όπου η επίδραση δεν είναι άμεση, οπότε η εκάστοτε εξουσία θα έχει μικρότερο άμεσο πολιτικό κόστος. Σε λίγα όμως χρόνια θα έχουμε εξαιτίας πολλών αλλαγών (πχ κλιματικές αλλαγές) σε πολλούς τομείς μη αντιστρεπτά φαινόμενα.

Στην περίοδο κρίσης υπάρχει μία πιο άγρια επίθεση του καπιταλιστικού συστήματος σε κοινωνικά κεκτημένα. Αυτό θα φανεί στον τομέα του περιβάλλοντος με δράσεις όπως η γρήγορη ιδιωτικοποίηση τομέων όπου υπάρχει μεγάλο ή εύκολο περιθώριο κερδοφορίας (δημόσιες συγκοινωνίες, ενέργεια, επεξεργασία υγρών αποβλήτων, στερεά απόβλητα (ανακύκλωση, ΧΥΤΑ,...)).

Συμπληρωματικά θα πρέπει να αναμένεται και ένταση της καταστολής ώστε τα μέτρα αυτά να περάσουν με λιγότερες δυνατόν αντιδράσεις και ένταση της προπαγάνδας ώστε οι δράσεις αυτές να γίνουν πιο εύκολα αποδεκτές από τους πολίτες. Οι φωνές της αποτελεσματικότητας της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας» απέναντι στον «αναχρονιστικό δημόσιο τομέα» έχουν ενταθεί.

Η λύση, όπως και στους άλλους τομείς δεν μπορεί να είναι τεχνοκρατική, το περιβάλλον δεν είναι τεχνικό αλλά πολιτικό πρόβλημα. Μόνο οι περιβαλλοντικές διεκδικήσεις των κατοίκων του πλανήτη μπορούν να αντισταθούν στην αναμενόμενη υποβάθμιση του περιβάλλοντος και που απειλεί να καταστρέψει ακόμα και την ύπαρξη της ζωής στον πλανήτη μας.

Βιβλιογραφία

- Internet site of United Nations,
http://www.un.org/esa/population/publications/popnews/Newsltr_87.pdf
Harrison, Paul and Pearce, Fred. 2000. 'AAAS Atlas of Population and Environment' Victoria Dompka Markham, ed. American Association for the Advancement of Science and the University of California Press. <http://atlas.aaas.org/>
Savvidou M., Zervas E. (2010), Indicators for climate changes in the Athens area, Energy and Climate Change, Athens 7-8/10/2010
Le Monde 03/08/2010
Internet site of European Environmental Agency , www.eea.europa.eu/
Internet site of Environmental Protection Agency, <http://www.epa.gov/iaq/formalde.html>
Internet site of World Health Organization 2,
http://whqlibdoc.who.int/publications/2009/9789241563918_eng_full.pdf
Le Monde 29/04/2009
The Guardian 3/6/2008
Καθημερινή 25/11/2009
Καθημερινή 15/4/2007
Το Βήμα 14/02/2010
Patzek T.W, Anti S.M., Campos R., Ha K.W., Lee J., Li B., Padnick J., Ye S.A. (2005), Ethanol From Corn: Clean Renewable Fuel for The Future, or Drain on our Resources and Pockets? Environment, Development and Sustainability 7: 319–336
BBC 16/10/2008
Internet site of metalprices, www.metalprices.com
IPPC 2007
Seinfeld J., Pandis S. (2006) Atmospheric Chemistry and Physics, Wiley
Zervas E. (1996), Mécanismes de formation de pollutions spécifiques par les moteurs a combustion interne, Technip, Paris.
Thomas CD, Cameron A, Green RE, et al. (2004). "Extinction risk from climate change". Nature 427 (6970): 145–8
Ehrlich, Anne H.; Ehrlich, Paul R. (1981). Extinction: the causes and consequences of the disappearance of species. New York: Random House.
The Guardian 9/10/2007

Τα Νέα 28/09/2009
ΕΘΝΟΣ 11/09/2009, <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11424&subid=2&pubid=5974906>
ΟΙΚΟ της Καθημερινής 06/11/2007,
http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathcommon_2_06/11/2007_1287057
Internet site of World Health Organization 3, <http://www.who.int/peh-emf/en/>
Baum A., West R., Weinman J., Newman S., McManus Ch. Eds (1997) Cambridge Handbook
of Psychology, Health and Medicine, edited by, Cambridge University Press
Passchier-Vermeer W, Passchier WF (2000). "Noise exposure and public health". Environ.
Health Perspect. 108 Suppl 1: 123–31
www.waste-management-world.com
Internet site of IPEN, <http://www.ipen.org/ipenweb/work/dioxin.html>
Tchobanoglous G., Theisen H., Vigil S. (1993), Integrated Solid Waste management, McGraw
Hill
Καθημερινή 21/07/2010
Μπλογκ XYTA Λευκίμης <http://xyta-lefkimis.blogspot.com/>
Tchobanoglous G., Burton F., Stensel D. (2003), Wastewater Engineering, Treatment and re-
use, Metcalf and Eddy, McGraw Hill.

Η Παγκόσμια Κρίση και οι Οικονομικές Πολιτικές. Ο Αντίκτυπος της Οικονομικής Κρίσης στις Αναπτυσσόμενες Χώρες

Πελαγία Α. Λεβεντάκου¹

1. Εταιρεία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να αποδώσει τις βαθύτερες αιτίες οι οποίες προκάλεσαν την πρόσφατη οικονομική κρίση, καθώς και τις συνέπειες στην πραγματική και νομισματική οικονομία. Παρουσιάζεται ο αντίκτυπος της κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες, δίνοντας έμφαση στις προτάσεις για οικονομική ανάπτυξη σε όλους τους τομείς.

Τα παραπάνω επιτυγχάνονται με την παρουσίαση της παγκόσμιας ύφεσης του 1929 καθώς και της διεθνούς οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007-'08 έως σήμερα. Γίνεται ιστορική ανασκόπηση των αιτιών, των χρηματικών αποθεμάτων της Κ.Τ. και του υπερβολικού δανεισμού. Παρατίθενται οι παράγοντες, οι αιτίες και οι επιπτώσεις, που προκάλεσαν την σημερινή κρίση μετά το ξέσπασμα των προβλημάτων στην αγορά στεγαστικών δανείων χαμηλής εξασφάλισης και την κακή πορεία της οικονομίας των Η.Π.Α. λόγω του συνεχώς αυξανόμενου δημοσίου χρέους. Η προσπάθεια αποφυγής πιστωτικού και επετειακού κινδύνου, η εξάρτηση από βραχυπρόθεσμες αγορές χρηματοδότησης καθώς και οι διεθνείς εμπορικές ανισορροπίες, προκάλεσαν ένα «ντόμινο» αντιδράσεων, στον αμερικανικό και ευρωπαϊκό τραπεζικό και κτηματομεσιτικό τομέα, οι οποίες μεταφέρθηκαν με τρόπο διαφορετικό στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Κλείνοντας παρατίθενται οι προτάσεις για την οικονομική στήριξη των αναπτυσσόμενων χωρών, η υιοθέτηση υγιών μακροοικονομικών και φορολογικών πολιτικών, οι περιορισμοί που ασκούνται στην προσφορά και αποτελούν φραγμούς στην ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών και τέλος οι προσπάθειες των αναπτυσσόμενων χωρών για να εφαρμόσουν τις μεταρρυθμίσεις και να αυξήσουν τις εμπορικές τους ικανότητες οι οποίες πρέπει να υποστηριχθούν από αυτές, ως συμπλήρωμα των νέων ευκαιριών, που προσφέρονται σε θέματα πρόσβασης στις αγορές.

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι η οικονομική κρίση έχει καταστροφικές συνέπειες τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Επηρεάζονται το διεθνές εμπόριο, τα προσωπικά εισοδήματα, οι τιμές και τα κέρδη. Ενώ οι προηγμένες χώρες εξέρχονται από την κρίση, εκείνες που χρειάζονται περισσότερο να εξέλθουν από αυτήν, βυθίζονται ακόμη περισσότερο.

Εισαγωγή

Η οικονομική - χρηματοπιστωτική κρίση είναι μια πραγματικότητα, την οποία βιώνουν όλα τα κράτη, ανεπτυγμένα και μη, από τις αρχές του 2007 έως σήμερα.

Αρχίζοντας την εργασία, στο 1^ο κεφάλαιο γίνεται μια ιστορική περιγραφή της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης του 1929. Ξεκίνησε από τις Η.Π.Α. στις 29 Οκτωβρίου του 1929, γνωστή ως η «Μαύρη Τρίτη» και προκάλεσε καταστροφικές επιπτώσεις στην αμερικανική οικονομία καθώς και σε όλο τον ανεπτυγμένο και αναπτυσσόμενο κόσμο (Κραχ του '29). Υπήρξαν πολλοί παράγοντες που προκάλεσαν την κρίση, όπως δομικές αδυναμίες και συγκεκριμένα περιστατικά, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο μεταφέρθηκε από χώρα σε χώρα.

Στο 2^ο κεφάλαιο περιγράφεται η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2007, η οποία είναι μια παγκόσμια κατάσταση απειλούμενης οικονομικής ύφεσης στον ευρύτερο χρηματοπιστωτικό και τραπεζικό τομέα με γενεσιουργό χώρα τις Η.Π.Α. Προέκυψε μετά το ξέσπασμα των προβλημάτων στην αγορά στεγαστικών δανείων χαμηλής εξασφάλισης και στην κακή

πορεία της οικονομίας των Η.Π.Α. λόγω του συνεχώς αυξανόμενου δημοσίου χρέους. Η προσπάθεια απομάκρυνσης πιστωτικού και επετειακού κινδύνου, η μετατροπή στάσιμων κεφαλαίων σε εμπορεύσιμους τίτλους, η μετακίνηση των σύνθετων επενδυτικών τίτλων στις καταστάσεις ειδικών οντοτήτων, η εξάρτηση από βραχυπρόθεσμες αγορές χρηματοδότησης καθώς και οι διεθνείς εμπορικές ανισορροπίες, προκάλεσαν ένα «ντόμινο» αλυσιδωτών αντιδράσεων στον αμερικάνικο και ευρωπαϊκό τραπεζικό και κτηματομεσιτικό τομέα. Έτσι επισημαίνεται η ανάγκη χάραξης κοινής νομισματικής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο, με σκοπό την προώθηση της χρηματοοικονομικής σταθερότητας. Αναφέρονται τα συμπτώματα της κρίσης που έγιναν εμφανή κατά το δεύτερο εξάμηνο του '07 καθώς και οι συνέπειές της στην πραγματική οικονομία που εκδηλώθηκαν κατά τη διάρκεια του '08. Επισημαίνεται ότι η εμπορική πολιτική πρέπει να ενσωματωθεί κατά τρόπο ώστε να συμβάλει στην επίτευξη θεμελιωδών στόχων όπως η μείωση της φτώχειας και η αιφόρος ανάπτυξη.

Κλείνοντας την εργασία, στο 3^ο κεφάλαιο τονίζεται η μεγαλύτερη συμμετοχή που πρέπει να έχουν οι αναπτυσσόμενες χώρες στις συναλλαγές η οποία συνεχίζει να αποτελεί, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του παγκόσμιου εμπορίου αυτής της περιόδου, καθώς οδήγησε στην αύξηση της συμμετοχής τους στις συνολικές εξαγωγές εμπορευμάτων. Η στήριξη στον τομέα του εμπορίου -προτάσεις επιτροπής διεθνούς εμπορίου- μελλοντικά, πρέπει να αποσκοπεί στην υιοθέτηση υγιών μακροοικονομικών και φορολογικών πολιτικών. Οι περιορισμοί που ασκούνται στην προσφορά αποτελούν συχνά φραγμούς της ανάπτυξης των εμπορικών συναλλαγών. Επίσης, οι προσπάθειες των αναπτυσσόμενων χωρών για να εφαρμόσουν τις μεταρρυθμίσεις και να αυξήσουν τις εμπορικές τους ικανότητες, πρέπει να υποστηριχθούν από συμπληρωματική εξωτερική βοήθεια εκ μέρους όλων των ανεπτυγμένων κρατών. Τέλος, τονίζεται ο ρόλος του Π.Ο.Ε. με την αποτελεσματικότητα των ενεργειών του «Γύρου της Ντόχα» όταν αυτός ολοκληρωθεί. Έτσι τα μεγαλύτερα οφέλη αναμένεται να προέλθουν από τη φιλευλευθεροποίηση του εμπορίου των υπηρεσιών και την απόσυρση γραφειοκρατικών και αδιαφανών διαδικασιών στο εμπόριο.

1: Η ιστορία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης 1929

1.1 Παγκόσμια οικονομική ύφεση – το κραχ του 1929

Η παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929 (The Great Depression) ήταν μια κατάσταση διεθνούς οικονομικής ύφεσης που διήρκεσε από ένα μέχρι δέκα χρόνια σε διάφορες χώρες του κόσμου. Επρόκειτο για τη μεγαλύτερη οικονομική ύφεση της σύγχρονης ιστορίας και χρησιμοποιείται τον 21ο αιώνα ως παράδειγμα για το πόσο οδυνηρή μπορεί να είναι μια οικονομική καταστροφή. Η "Μεγάλη Ύφεση", όπως χαρακτηρίστηκε στις ΗΠΑ, σύμφωνα με τους αναλυτές προκλήθηκε μετά από το χρηματιστηριακό κραχ στις 29 Οκτωβρίου του 1929, γνωστό ως η Μαύρη Τρίτη. Το τέρμα της κρίσης στις ΗΠΑ ταυτίστηκε με το έναυσμα της πολεμικής οικονομίας του 2ου παγκοσμίου πολέμου, γύρω στο 1939.

Η κρίση είχε καταστροφικές επιπτώσεις τόσο στον ανεπτυγμένο, όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Επηρεάστηκε το διεθνές εμπόριο, καθώς επίσης και τα προσωπικά εισοδήματα, τα έσοδα από φόρους, οι τιμές και τα κέρδη. Η οικονομία πόλεων ανά τον κόσμο επλήγη, ιδίως εκείνων που εξαρτιόνταν άμεσα από τη βαριά βιομηχανία. Οι κατασκευές πάγωσαν, οι αγροτο-κτηνοτροφικές εργασίες υποχώρησαν λόγω πτώσης των τιμών στις σοδειές κατά 40% με 60%. Με τη ζήτηση σε διαρκή υποχώρηση, σε συνδυασμό με την έλλειψη εναλλακτικών εργασιών, περιοχές που εξαρτιόνταν από τον πρωτογενή τομέα όπως εκμετάλλευση γης, ορυχείων και ξύλου υπέφεραν ακόμη περισσότερο.

Η μεγάλη κρίση τερματίστηκε σε διαφορετικό χρόνο ανά χώρα. Οι περισσότερες χώρες εφήρμοσαν προγράμματα ανακούφισης και η πολιτική τους ζωή πέρασε αναταραχές, εξωθώντας την ιδεολογία στα άκρα. Σε ορισμένα κράτη, οι απελπισμένοι πολίτες στράφηκαν προς δημαγωγούς εθνικιστές, όπως τον Αδόλφο Χίτλερ, με αποτέλεσμα την έναρξη του 2ου παγκοσμίου πολέμου.

Ως μεγαλύτερη οικονομική κρίση στην παγκόσμια ιστορία καταγράφεται το κραχ του 1929. «Μαύρη Πέμπτη» αποκαλείται η Πέμπτη 24 Οκτωβρίου του 1929, όταν η Wall Street έκλεισε με απώλειες 13%. Οι μετοχές είχαν πέσει αισθητά και αναπάντεχα, γεγονός ασυνήθιστο, καθώς οι τιμές είχαν ανοδική πορεία για δέκα συνεχόμενα έτη. Είχε προηγηθεί ένας αγώνας κερδοσκοπίας με αφορμή την ανάδυση νέων τεχνολογιών και συγκεκριμένα του ραδιοφώνου και της αυτοκινητοβιομηχανίας. Σημαντικό ρόλο έπαιξε ο πανικός των επενδυτών, οι οποίοι πουλούσαν μετοχές σε ταχύτατους ρυθμούς, ωστόσο καταλυτικός ήταν ο ρόλος των τραπεζών και της κυβέρνησης. Οι μεν πρώτες συμμετείχαν άμεσα στις κερδοσκοπικές κινήσεις, ενώ η δεύτερη δεν τόλμησε να επέμβει τη στιγμή που ήταν απαραίτητο.

Αναζητώντας τα βαθύτερα αίτια της κρίσης, εντοπίζουμε μια ανισορροπία στην οικονομία των ΗΠΑ, από όπου και ξεκίνησε η κρίση. Η υπερπαραγωγή πρώτων υλών και γεωργικών προϊόντων οδήγησε στην πτώση των τιμών και τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των αγροτών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις υπεραισιόδοξες βιομηχανικές επενδύσεις στους αναδυόμενους τεχνολογικούς τομείς, είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μία προσφορά που ξεπερνούσε τη ζήτηση στην αγορά. Αυτό που ακολούθησε δεν είχε προηγούμενο. Η Wall Street κατέρρευσε, με τους επενδυτές να χάνουν συνολικά 40 δισ. δολάρια.

Παράλληλα, διεθνώς επικρατούσε ένα ευάλωτο κλίμα. Οι οικονομίες όλων των χωρών ήταν ήδη εξασθενημένες από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το γερμανικό και το βρετανικό εμπόριο είχαν σημειώσει σημαντική πτώση, ενώ ο αμερικανικός προστατευτισμός και η εμμονή στην αποπληρωμή των δανείων από τις ευρωπαϊκές χώρες επιδείνωσαν περισσότερο το πρόβλημα. Η Γερμανία και η Αυστρία επλήγησαν πρώτες. Στη συνέχεια, ο πανικός εξαπλώθηκε σε όλους τους χρηματιστηριακούς κύκλους της Ευρώπης. Επιχειρήσεις και τράπεζες κατέρρευσαν αλυσιδωτά και επήλθε μία παγκόσμια οικονομική ύφεση. Ο αριθμός των ανέργων εκτοξεύθηκε στα 30 εκατομμύρια.

Οι αντιδράσεις που ακολούθησαν την εκδήλωση της κρίσης δεν ήταν ιδιαίτερα συντονισμένες. Τα επιμέρους κράτη δεν επεδίωξαν την ευρύτερη διεθνή συνεργασία, αλλά προτίμησαν να περιοριστούν στη ρύθμιση της εθνικής τους πολιτικής μειώνοντας τις δαπάνες τους. Στον αντίποδα, βρισκόταν η πολιτική του New Deal που ακολούθησε ο Αμερικανός Franklin Roosevelt, σύμφωνα με την οποία η αναθέρμανση της οικονομίας απαιτούσε την αύξηση των κρατικών δαπανών.

1.2 Τα αίτια της κρίσης

Υπήρξαν πολλοί παράγοντες που προκάλεσαν την κρίση, όπως δομικές αδυναμίες και συγκεκριμένα περιστατικά τα οποία τη μετέτρεψαν σε μια γενικευμένη κατάθλιψη, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο μεταφέρθηκε από χώρα σε χώρα. Σχετικά με την περίοδο αυτή, οι ιστορικοί αναφέρουν ως δομικούς παράγοντες μεγάλες καταστροφές τραπεζών και το χρηματιστηριακό «κραχ», ενώ αναλυτές όπως ο Πίτερ Τέμιν και ο Μάριου Άιχενγκριν δίνουν έμφαση στην απόφαση της Βρετανίας να επιστρέψει στις ισοτιμίες που υπήρχαν πριν το Gold Standard προτού ξεσπάσει ο 1ος παγκόσμιος πόλεμος.

Οι εναλλασσόμενοι κύκλοι ύφεσης θεωρούνται ένα σύνηθες κομμάτι της ζωής σε ένα κόσμο με αβέβαιες ισορροπίες μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Το ποιός παράγοντας μετατρέπει μια συνήθη ήπια και σύντομη ύφεση ή οικονομικό κύκλο σε μια γενικευμένη κατάρπτωση αποτελεί αντικείμενο συζήτησης. Άνθρωποι της διανόησης δεν έχουν συμφωνήσει ως προς τα ακριβή αίτια και τη σχετική τους συμβολή στην κρίση. Η αναζήτηση των ευθυνών είναι στενά συνδεδεμένη με το ερώτημα του πώς να αποφευχθεί μια μελλοντική κρίση και ως εκ τούτου οι πολιτικές απόψεις τους αναμειγνύονται σε μια ανάλυση ιστορικών γεγονότων οκτώ παρελθουσών δεκαετιών. Το μεγαλύτερο ερώτημα εστιάζεται στο κατά πόσο επρόκειτο για μια αποτυχία της ελεύθερης αγοράς ή για μια αποτυχία εκ μέρους των τραπεζών να προλάβουν την κατάρρευση των τραπεζών, τον επακόλουθο πανικό και περικοπές στα χρηματικά αποθέματα. Εκείνοι που υποστηρίζουν ένα σημαντικό ρόλο του κράτους στην οικονομία, πιστεύουν ότι επρόκειτο κυρίως για την αποτυχία των ελεύθερων αγορών, ενώ εκείνοι που πιστεύουν

στην ελεύθερη αγορά υποστηρίζουν την άποψη πως η κρίση οφειλόταν στην αποτυχία της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει το πρόβλημα.

Σύγχρονες θεωρίες μπορεί να κατηγοριοποιούνται σε τρεις σχολές. Πρώτον, υπάρχουν οι υποστηρικτές των κλασικών οικονομικών: μονεταριστές, η αυστριακή σχολή και η νεοκλασική οικονομική θεωρία, όλες εκ των οποίων επικεντρώνονται στις μακροοικονομικές επιπτώσεις στο χρηματικό απόθεμα και στην προσφορά χρυσού που στήριζε πολλά νομίσματα προτού γενικευθεί η κρίση, συμπεριλαμβανομένης της παραγωγής και της κατανάλωσης.

Κατά δεύτερον, υπάρχουν πολλές δομικές θεωρίες, πιο γνωστή από τις οποίες η Κεϋνσιανή, αλλά και η σχολή των θεσμικών οικονομικών, που τονίζουν την υποκατανάλωση και την υπερεπένδυση (οικονομική φούσκα), προκλητική συμπεριφορά των τραπεζικών παραγόντων και βιομηχάνων, ή ανεπαρκείς κρατικοί λειτουργοί. Όταν ο πανικός ξεκίνησε και ακολούθησε η ύφεση, πολλοί πίστεψαν ότι μπορούσαν να διασώσουν τα χρήματά τους παραμένοντας μακριά από την αγορά, καθώς οι τιμές υποχωρούσαν έτσι ώστε ένα δεδομένο ποσοστό χρημάτων να μπορούσε να αγοράσει περισσότερα αγαθά.

Σε τρίτο επίπεδο, υπάρχει η μαρξιστική κριτική για την πολιτική οικονομία. Η κριτική αυτή εστιάζεται σε αντιφάσεις του ίδιου του καπιταλισμού, μια κοινωνική αντιπαλότητα ως προς την οικειοποίηση της υπεραξίας του κεφαλαίου, καθώς προαγόταν μια έμφυτη ανισορροπία στη συσσώρευσή του, με υπερβολική συσσώρευση που κλιμακωνόταν μέχρι τις περιοδικές κρίσεις που το απομείωναν. Η προέλευση της κρίσης, ως εκ τούτου, εντοπίζεται αμιγώς στη σφαίρα της παραγωγής, αν και η οικονομική κρίση δύναται να επιδεινωθεί από προβλήματα δυσαναλογίας στην υπερπαραγωγή στη βιομηχανία και συναφείς παραγωγικούς τομείς, καθώς και στην υποκατανάλωση του λαού.

1.3 Η Κεντρική τράπεζα των Η.Π.Α και Χρηματικά αποθέματα - Υπερβολικός δανεισμός

Οι μονεταριστές, όπως ο Μίλτον Φρίντμαν, αλλά και ο πρόεδρος της Fed, Μπεν Μπερνάνκε, υποστηρίζουν πως η μεγάλη εξαθλίωση προκλήθηκε από τη συντηρητική νομισματική πολιτική, τις συνέπειες του φτωχού προγραμματισμού από τη Fed συνεχείς κρίσεις στο τραπεζικό σύστημα. Κατ' αυτή την άποψη, η Fed, με την έλλειψη δράσης, επέτρεψε στα χρηματικά αποθέματα, όπως μετρώνται από το M2 να συρρικνωθούν κατά το ένα τρίτο μεταξύ 1929 και 1933. Ο Φρίντμαν ισχυρίστηκε ότι η επακόλουθη πτώση της οικονομίας, που ξεκίνησε από το χρηματιστηριακό κραχ, θα αποτελούσε υπό φυσιολογικές συνθήκες μια ακόμη ύφεση. Το πρόβλημα εστιάστηκε στο γεγονός πως πολλές δημόσιες τράπεζες κατέρρευσαν, ιδίως στην περίπτωση της Αμερικανικής Τράπεζα της Νέας Υόρκης, όπου προκλήθηκε πανικός και εκτεταμένες τραπεζικές ουρές, τη στιγμή που η Fed έμενε απαθής στη θέα της κατάρρευσης. Υποστήριξε πως, εάν η Fed είχε εξασφαλίσει έκτακτο δανεισμό σε αυτές τις νευραλγικές τράπεζες, ή είχε απλά χορηγήσει κρατικά ομόλογα στην αγορά ώστε να προμηθεύσει ρευστότητα και αύξηση της ποσότητας του διακινούμενου χρήματος μετά την πτώση των τραπεζών, όλες οι υπόλοιπες τράπεζες θα διασφαλιζόνταν από το ντόμινο της πτώσης και τα χρηματικά αποθέματα δε θα είχαν πέσει σε τόσο χαμηλό σημείο, σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Με σημαντικά περιορισμένη διακίνηση χρήματος, οι επιχειρηματίες αδυνατούσαν να λάβουν νέα δάνεια και να ανανεώσουν τα παλιά, αποτρέποντας πολλούς από νέες επενδύσεις. Αυτή η ερμηνεία κατηγορεί τη Fed για απραξία, ιδίως το κατάστημα της Νέας Υόρκης. Ένας από τους λόγους που η Fed δεν έσπευσε να περιορίσει την πτώση των χρηματικών αποθεμάτων αφορούσε νομικές δεσμεύσεις. Εκείνη την περίοδο, το μέγεθος των πιστώσεων που η Fed μπορούσε να εκδώσει περιοριζόταν από νόμους που απαιτούσαν μερική υποστήριξη των πιστώσεων με χρυσό. Μέχρι τα τέλη του 1920, η Fed είχε σχεδόν φτάσει τα επιτρεπτά πιστωτικά όρια που δύνατο να υποστηριχθούν με το χρυσό που διέθετε. Επειδή όμως ο απαραίτητος χρυσός όμως δε συνοδευόταν και από τα αντίστοιχα αποθέματα, κατά τη διάρκεια του τραπεζικού πανικού, ένα μέρος αυτών των απαιτήσεων σε χρυσό εξαργυρώθηκαν με χρυσό της Fed. Λόγω όμως των υψηλών ορίων υποστήριξης της πίστωσης της Fed με χρυσό, οποιαδήποτε μετατροπή σε χρυσό στα θησαυροφυλάκια έπρεπε να συνοδευτούν από ένα μεγαλύτερο περιορισμό στην

πίστωση. Κατά τη διάρκεια της μεγάλης εξαθλίωσης, οι ιδιωτικές επενδύσεις σε χρυσό κατέστησαν παράνομες, περιορίζοντας τις πιέσεις προς τη Fed για χρυσό.

Ο υπερβολικός δανεισμός θεωρείται μία από τις αιτίες της μεγάλης κρίσης. Μακροοικονομολόγοι, όπως ο Μπεν Μπερνάνκε, πρόεδρος της Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ, επανέφεραν την άποψη της σχέσης χρέους-ύφεσης που διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Ίρβινγκ Φίσερ. Ο τελευταίος συνέδεσε την χαλαρή πίστωση με την υπερχρέωση, κάτι που προλείανε το έδαφος για κερδοσκοπικά παιχνίδια και επενδυτικές φούσκες. Επιπλέον, ο Μπερνάνκε προχώρησε στην ενοχοποίηση εννέα αλληλοσχετιζόμενων παραγόντων υπό συνθήκες χρέους και ύφεσης για να διευκρινίσει το μηχανισμό της αποτυχίας.

2: Η διεθνής οικονομική κρίση σήμερα

2.1 Η Διεθνής Χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008

Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2007 είναι μια παγκόσμια κατάσταση απειλούμενης οικονομικής ύφεσης στον ευρύτερο χρηματοπιστωτικό και τραπεζικό τομέα με γενεσιουργό χώρα τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Η κρίση αυτή έρχεται 78 χρόνια μετά την τελευταία μεγάλη κρίση του 1929 αλλά και παλαιότερες πετρελαϊκές κρίσεις. Προέκυψε μετά το ξέσπασμα των προβλημάτων στην αγορά στεγαστικών δανείων χαμηλής εξασφάλισης και την αλόγιστη χρήση δομημένων επενδυτικών προϊόντων που εξαρτιόταν άμεσα από τη δυνατότητα αποπληρωμής των δανείων από τα οποία παράγονταν. Η προσπάθεια απομάκρυνσης του πιστωτικού και επετειακού κινδύνου από τις τράπεζες, η μετατροπή στάσιμων κεφαλαίων σε εμπορεύσιμους τίτλους και η μετακίνηση των σύνθετων επενδυτικών τίτλων στις καταστάσεις ειδικών οντοτήτων, προκάλεσαν ένα "ντόμινο" αλυσιδωτών αντιδράσεων στον αμερικανικό και ευρωπαϊκό τραπεζικό και κτηματομεσιτικό τομέα.

Χαρακτηριστικά αυτής της γενικευμένης κατάστασης είναι ο κίνδυνος κατάρρευσης τραπεζών από φημολογία, πώληση άλλων σε ιδιαίτερα χαμηλό τίμημα και άσκηση νομισματικής πολιτικής από τις Κεντρικές Τράπεζες με σκοπό τη διάσωση του χρηματοοικονομικού συστήματος και όχι για τη διασφάλιση των τιμών, όπως παραδοσιακά οφείλουν να πράττουν. Ζημιωμένα βγήκαν τα συστήματα που εκτέθηκαν στα "τοξικά", όπως χαρακτηρίστηκαν, ομόλογα, συστήματα που στρέφονται πλέον προς ένα νέο κρατικό παρεμβατισμό, παράλληλα με την κατάρτιση σχεδίων επίλυσης της κρίσης προτού επεκταθεί στην ευρύτερη οικονομία των κρατών που επλήγησαν. Η παγκόσμια οικονομική ύφεση του 2008 είναι το αποτέλεσμα που προκλήθηκε από τη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση του 2007 σε τομείς της πραγματικής οικονομίας της διεθνούς κοινότητας.

Η πιστωτική κρίση από την έλλειψη ρευστότητας έγινε εμφανής στους χρηματιστηριακούς δείκτες των ανεπτυγμένων χωρών, ενώ πολλά χρηματιστήρια παρέμειναν κλειστά λόγω των μεγάλων απωλειών από τις πωλήσεις των επενδυτών.

Σημαντικοί κλάδοι της οικονομίας επλήγησαν, όπως ο τραπεζικός, ο ασφαλιστικός, ο κτηματομεσιτικός, οι αυτοκινητοβιομηχανίες, το εμπόριο και άλλοι, με άμεσα αποτελέσματα στα οικονομικά μεγέθη των οικονομιών, όπως αύξηση της ανεργίας, νέες πληθωριστικές πιέσεις, υποτίμηση νομισμάτων κ.α. Σύμφωνα με αναλυτές, η κατάσταση της οικονομικής ύφεσης προσομοιάζει με την παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929, με τους ρυθμούς ανάπτυξης να υποχωρούν και τα δημοσιονομικά των χωρών να εκτίθενται στο ενδεχόμενο εκτροπής.

Την λεγόμενη "Μαύρη Παρασκευή", στις 24 Οκτωβρίου 2008, σημειώθηκαν απώλειες \$ 3,2 τρις σε Ευρασία, ενώ ξένοι επενδυτές έσπευσαν σε μαζικές ρευστοποιήσεις στην Ελλάδα. Ο Γενικός Χρηματιστηριακός Δείκτης των Αθηνών έπεσε κάτω από τις 1.800 μονάδες, στα χαμηλότερα επίπεδα από το 1989, παρά τα πραγματικά κέρδη που εμφάνιζαν οι ελληνικές τράπεζες και επιχειρήσεις. Στην Ελλάδα σημειώθηκαν απώλειες 24 δισ. ευρώ στο δεύτερο εξάμηνο του 2008, μέσα σε 24 μέρες.

Η κρίση έγινε σύντομα εμφανής σε μεγέθη της πραγματικής ελληνικής οικονομίας. Τα έσοδα του κράτους ανήλθαν στα 39,2 δις. ευρώ, έναντι στόχου 41,6 δις. ευρώ, ενώ στην Ελλάδα σημειώθηκαν οι μεγαλύτερες απώλειες βιομηχανικών παραγγελιών στην Ευρωζώνη, ύψους 10%, τη στιγμή που εμφανίστηκαν απώλειες 7% στη Γαλλία. Αναλυτές προβλέπουν μείωση της κατανάλωσης, των εξαγωγών και της παραγωγικής δραστηριότητας, ενώ οι κατασκευές παραμένουν παγωμένες. Απαισιόδοξες ήταν οι προβλέψεις του οικονομικού Τύπου και για τα ποσοστά της ανεργίας στον κόσμο.

Όλα αυτά προκάλεσαν αναθεωρήσεις όλων των κρατικών προϋπολογισμών και, ως αποτέλεσμα, οι ηγέτες της ΕΕ απαίτησαν χαλάρωση του Συμφώνου σταθερότητας, προσαρμόζοντάς το στις δυσμενείς συνθήκες (για παράδειγμα, μη υπολογισμός των δημοσίων επενδύσεων στο έλλειμμα), χωρίς όμως το μαζικό αυτό αίτημα να γίνει ποτέ δεκτό.

2.2 Τα αίτια της κρίσης - η εξέλιξη και οι επιπτώσεις

Υπήρξαν πολλοί παράγοντες που προκάλεσαν την διεθνή οικονομική κρίση. Αυτοί οφείλονται:

- 1) Στην κατάρρευση της αγοράς στεγαστικών δανείων υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου και την κατάρρευση ομολόγων καλυμμένων με τα ως άνω δάνεια τα οποία αργότερα ονομάστηκαν τοξικά, σε δυο βασικά χώρες τις Η.Π.Α. και την Μ. Βρετανία.
- 2) Στην τεράστια χρήση της τιτλοποίησης στεγαστικών δανείων (securitization).
- 3) Στην πτώση της αξίας των κατοικιών από το σπάσιμο της φούσκας των ακινήτων.
- 4) Στην υπερβολική χρήση δανειακών κεφαλαίων από τα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις, δηλαδή υπερβολική ρευστότητα και «μόχλευση» (Leverage).
- 5) Στην παγκοσμιοποίηση της διεθνούς οικονομίας.
- 6) Στην πλημμελή διαβάθμιση των προϊόντων (Ομόλογα, σύνθετα χρηματοοικονομικά προϊόντα κλπ) ως προς τους επενδυτικούς κινδύνους, αλλά και των ιδίων των χρηματοοικονομικών εταιρειών (Επενδυτικές τράπεζες, Εμπορικές τράπεζες, Αμοιβαία κεφάλαια, Επενδυτικές εταιρείες) από τις αρμόδιες διεθνείς εταιρείες αξιολόγησης επενδυτικών κινδύνων.
- 7) Στις τεράστιες αμοιβές των στελεχών του χρηματοοικονομικού τομέα (Τράπεζες, Ασφαλιστικές εταιρείες, Επενδυτικές εταιρείες κλπ), με τη μορφή Bonus.
- 8) Στην έλλειψη αυστηρού νομοθετικού πλαισίου, σχετικά με τον έλεγχο ολόκληρου του Παγκόσμιου Χρηματοοικονομικού Τομέα, και την υιοθέτηση αντίθετα των πλέον χαλαρών μορφών ελέγχου στη διακίνηση των κεφαλαίων.
- 9) Στην κακή πορεία της οικονομίας των Η.Π.Α. λόγω του συνεχώς αυξανόμενου Δημοσίου χρέους το οποίο με τη σειρά του οφείλετε στους εξής λόγους:
 - ✓ Στην παθητικότητα του Εμπορικού Ισοζυγίου τους, δηλαδή στο γεγονός ότι για πολλά χρόνια οι εισαγωγές των Η.Π.Α. ήταν μεγαλύτερες των εξαγωγών και στην παθητικότητα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, δηλαδή του συνεχώς αυξανόμενου χρέους των Η.Π.Α. προς άλλες χώρες οφειλομένου εκτός της παθητικότητας του εμπορικού ισοζυγίου και
 - ✓ Στη μεγάλη μείωση της αποταμιεύσεως των Αμερικανών η οποία έκανε αναγκαίο τον δανεισμό κεφαλαίων από άλλες χώρες για την ανάπτυξη της οικονομίας τους.
 - ✓ Στις πολύ μεγαλύτερες από κάθε άλλη χώρα δαπάνες εξοπλισμών, ώστε οι Η.Π.Α. να είναι υπερδύναμη στρατιωτική για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της χώρας διεθνώς. Ας σημειωθεί ότι οι δαπάνες εξοπλισμού δεν είναι παραγωγικές (δεν συμβάλλουν θετικά, αλλά αρνητικά στο εισόδημα και την ανάπτυξη της χώρας) και χάνονται γρήγορα λόγω της συνεχώς αναπτυσσόμενης πολεμικής τεχνολογίας.
 - ✓ Στη χορήγηση οικονομικών ενισχύσεων προς χώρες που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των Η.Π.Α. και
 - ✓ Στους πολυδάπανους πολέμους στο Ιράκ και στο Αφγανιστάν.

Για πολλά χρόνια καμιά κυβέρνηση δεν έλαβε μέτρα για ν' απαλλαγούν οι Η.Π.Α. από το χρέος. Ο σημερινός πρόεδρος για να σώσει τις Η.Π.Α. από την κρίση κατήρτισε με τους συμβούλους του ένα μεγάλο πρόγραμμα με το οποίο το χρέος θα αυξηθεί σημαντικά. Όμως το χρέος στο πρόγραμμα προβλέπεται να εξοφληθεί σε σχετικά σύντομο χρόνο.

2.2.1 Η εμφάνιση – η εξέλιξη και οι επιπτώσεις της κρίσεως.

Η κατάρρευση της αγοράς των επικίνδυνων στεγαστικών δανείων, όπως και των ομολόγων των καλυμμένων με αυτά άρχισε με την αύξηση των επιτοκίων της Κεντρικής Τραπεζής των Η.Π.Α. (από 1% τον Ιούνιο του 2004 σε 5,25% το Αύγουστο του 2006). Η αύξηση του επιτοκίου έκανε αδύνατη την πληρωμή των δόσεων των εν λόγω δανείων, η οποία οδήγησε σε κατάσχεση κατοικιών. Τα σχετικά υψηλά επιτόκια και οι κατασχέσεις προκάλεσαν την διακοπή των αγορών κατοικιών και την σοβαρή μείωση των τιμών των σε επίπεδα που δεν ήταν δυνατή πλέον η εξυπηρέτηση των δανείων ακόμη και με κατασχέσεις.

Έτσι ήλθε η χρεοκοπία των τραπεζών που χορήγησαν επικίνδυνα στεγαστικά δάνεια ή που διέθεταν ομόλογα καλυμμένα με τα εν λόγω δάνεια. Η χρεοκοπία των τραπεζών οδήγησε στη μεγάλη μείωση εμπιστοσύνης στο χρηματοοικονομικό σύστημα της χώρας και στην οικονομική κρίση των Η.Π.Α. όπως και της Μ. Βρετανίας.

Η κατάρρευση της αγοράς ακινήτων συνεπάγεται τον περιορισμό της δραστηριότητας ή και την διακοπή λειτουργίας πολλών κλάδων της οικονομίας που παράγουν ή εμπορεύονται οικοδομικά υλικά ή εξοπλισμούς κατοικιών. Ο περιορισμός της δραστηριότητας ή η διακοπή λειτουργίας πολλών κλάδων της οικονομίας προκαλεί ανεργία και μείωση εισοδήματος. Η μείωση εισοδήματος προκαλεί τη μείωση της ζήτησεως πολλών προϊόντων και υπηρεσιών της αμέσου καταναλώσεως που οδηγεί σ' ένα δεύτερο κύμα ανεργίας και μειώσεως του εισοδήματος. Αυτή η διαδικασία συνεχίζεται επηρεάζοντας σταδιακά δυσμενώς σχεδόν όλους τους κλάδους οικονομίας έως ότου η οικονομική ύφεση φθάσει στο τέλος της. Η κρίση μεταδίδεται διαδοχικά και σ' όλες τις χώρες του κόσμου. Αρχικά η ανεργία και η μείωση του εισοδήματος μεταδίδεται στις χώρες από τις οποίες η εν κρίσει χώρα εισάγει πολλά προϊόντα ή και υπηρεσίες. Στη συνέχεια επηρεάζονται όλες οι χώρες του κόσμου διότι όλες αποτελούν μια αγορά και κάθε μια εξαρτάται και επηρεάζεται από τις άλλες στις οποίες εξάγει προϊόντα ή και υπηρεσίες. Εάν η κρίση αφορά μια μικρή σχετικά χώρα δεν δημιουργείται πρόβλημα διότι οι θιγόμενες χώρες βρίσκουν άλλες αγορές. Εάν η κρίση αφορά μεγάλο πληθυσμό και υψηλό εισόδημα, τότε προκαλείται διαδοχικά διεθνής κρίση όπως είναι η σημερινή.

Η κρίση δεν πλήττει όλες τις χώρες με την ίδια ένταση, λόγω διαφόρου δομής της οικονομίας τους. Επί παραδείγματι οι κάτοικοι μιας χώρας της Αφρικής που ζουν σε καλύβες, τις οποίες κτίζουν οι ίδιοι και τρέφονται από τα προϊόντα της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της αλιείας τους και η χειροτεχνία καλύπτει το 20% του συνόλου των αναγκών τους, μια διεθνής οικονομική κρίση δεν θα επηρεάσει σοβαρά την ζωή τους.

Το μέγεθος της κρίσης αυτής και οι συνολικές επιπτώσεις της παραμένουν ακόμα αβέβαιες, αν και όλοι πλέον θεωρούν ότι πρόκειται για τη μεγαλύτερη χρηματοπιστωτική κρίση μετά το «κραχ» του 1929. Οι επιπτώσεις, πέραν των ζημιών στο τραπεζικό σύστημα, περιλαμβάνουν σημαντική μείωση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης στις ΗΠΑ και στην ΕΕ, και λιγότερο στον υπόλοιπο κόσμο, καθώς και σημαντική και απότομη διόρθωση των χρηματιστηριακών δεικτών (οι περισσότεροι δείκτες ήταν 50% περίπου χαμηλότερα στις αρχές Νοεμβρίου 2008 απ' ότι στις αρχές του ίδιου έτους). Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) στις προβλέψεις του Απριλίου 2008 εκτίμησε τις συνολικές ζημίες του χρηματοπιστωτικού συστήματος σε 945 δισ. δολάρια, μέγεθος που αναθεωρήθηκε σε 1.400 δισ. δολάρια στις προβλέψεις του Οκτωβρίου 2008, αφού μεσολάβησαν δραματικά γεγονότα χρεωκοπίας τραπεζικών και ασφαλιστικών κολοσσών και έντονης παρεμβατικής και διασωστικής δραστηριότητας των αρχών, στις ΗΠΑ, στην ΕΕ και αλλού.

Έτσι, μετά τη τραπεζική κρίση του 2008 και την οικονομική ύφεση του 2009, το 2010 μάλλον επιφυλάσσει μια γενικευμένη δημοσιονομική κρίση. Το πλέον οξύ πρόβλημα, θα το

αντιμετωπίσει η Ευρώπη. Τα κρατικά ελλείμματα είναι διογκωμένα, πάνω από 12% του ΑΕΠ στην Ισπανία, την Ιρλανδία και το Ην. Βασίλειο, ενώ τα δημόσια χρέη των κρατών, θα φτάσουν το 100% σχεδόν σε ολόκληρη την ΕΕ, έως το 2014. Οι ελληνικές αγορές κατέρρευσαν τον Δεκέμβριο του 2009, κυρίως λόγω των φόβων για τη δυνατότητα της κυβέρνησης να καλύψει το πελώριο έλλειμμα. Επειδή το ευρώ αποτελεί πλέον το ενιαίο νόμισμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, αυτές δεν μπορούν να τυπώνουν δικό τους χρήμα, ή να προχωράνε σε υποτίμηση του νομίσματός τους ώστε να καταστήσουν πιο ανταγωνιστικές τις εξαγωγές τους, και έτσι να διαφύγουν από την ύφεση. Στη καλύτερη περίπτωση, η ανάκαμψη να καθυστερήσει, όπως στην Ισπανία όπου αυξάνονται οι φόροι αν και η ανεργία ξεπέρασε το 20%, ή στην Ιρλανδία, που περιέκοψε τα εισοδήματα των δημοσίων υπαλλήλων από 5 έως 20% παρά το συνεπακόλουθο το πλήγμα προς τις καταναλωτικές δαπάνες. Στη χειρότερη περίπτωση, τα ασθενή κράτη θα αντιμετωπίσουν υψηλά επιτόκια δανεισμού, προβλήματα εξυπηρέτησης των δανείων τους, και στο τέλος «παύση πληρωμών», κάτι που έχει να συμβεί σε αναπτυσσόμενο ευρωπαϊκό κράτος από το 1948.

2.3 Ιστορικά - Οι οικονομικές πολιτικές

Η εισαγωγή του ευρώ, την 1η Ιανουαρίου 1999, αποτέλεσε μεγάλη επιτυχία στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Βέβαια θα πρέπει, ταυτοχρόνως, να αντιμετωπισθούν οι νέες προκλήσεις, αφού η οικονομική και κοινωνική κατάσταση κάθε κράτους μέλους θα επηρεάζεται όλο και περισσότερο από την εξέλιξη των οικονομικών συνθηκών και των οικονομικών πολιτικών στα συμμετέχοντα στο ευρώ κράτη μέλη. Η βιώσιμη επιτυχία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης απαιτεί πειθαρχία από μέρους όλων των παραγόντων της οικονομικής πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών εταίρων, καθώς επίσης και εμβάθυνση και ενίσχυση του πολιτικού συντονισμού. Έχει καθορισθεί ένα νέο θεσμικό πλαίσιο ευνοϊκό για την ανάπτυξη, την απασχόληση και τη σταθερότητα των τιμών, όπως επίσης και ενισχυμένα μέσα εποπτείας και συντονισμού. Δεν απομένει, πλέον, παρά η ορθή εφαρμογή τους.

Από το καλοκαίρι του 1998, η ανάκαμψη της ευρωπαϊκής οικονομίας παρουσιάζει επιβράδυνση που οφείλεται στην παγκόσμια κρίση. Η οικονομική δραστηριότητα, στηριζόμενη σε υγιή οικονομικά θεμέλια και σε οικονομικές πολιτικές κατάλληλες να δημιουργήσουν εμπιστοσύνη, θα είναι σύντομα σε θέση να ξαναβρεί το δυναμισμό της και να επιταχυνθεί ακόμη για να υπερβεί το 2000 το ποσοστό ανάπτυξης που δυνάμει έχει, και τούτο σε ένα πλαίσιο χαμηλού πληθωρισμού. Σε ότι αφορά το επίπεδο ανεργίας, παρόλο που το ποσοστό απασχόλησης παραμένει αρκετά χαμηλό, ο ρυθμός δημιουργίας θέσεων εργασίας εντάθηκε, με αποτέλεσμα το 1998 το ποσοστό ανεργίας να πέσει κάτω του 10%. Οι χώρες που βελτίωσαν τις επιδόσεις τους είναι εκείνες που μαζί με τις υγιείς μακροοικονομικές πολιτικές τους επέφεραν και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Για να επιταχυνθεί η ανάπτυξη των κλάδων της οικονομίας που βασίζονται στις προηγμένες τεχνολογίες, είναι αναγκαίες οι επενδύσεις σε διαρθρωτικά έργα και στην επαγγελματική κατάρτιση.

Η μεσοπρόθεσμη υλοποίηση οικονομικής ανάπτυξης καθώς και υψηλού και βιώσιμου επιπέδου απασχόλησης θα επιτευχθεί μέσω συνολικής και συνεπούς στρατηγικής που θα περιέχει τρία στοιχεία:

- υγιείς μακροοικονομικές πολιτικές που διασφαλίζουν τη σταθερότητα των τιμών σε πλήρη συντονισμό με τον καθορισμό των μισθών·
- πολιτικές που βελτιώνουν τη συνολική λειτουργία των αγορών εργασίας·
- οικονομικές μεταρρυθμίσεις που επιτρέπουν την αύξηση της αποδοτικότητας και της ευελιξίας των αγορών αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων.

Όλοι οι φορείς της οικονομικής πολιτικής είναι συνυπεύθυνοι για τη στρατηγική που θα επιτρέψει μία ανάπτυξη αυτοσυντηρούμενη, αντιπληθωριστική και στηριζόμενη σε επενδύσεις. Όλοι οι φορείς οφείλουν να επαγρυπνούν ώστε η ΕΕ να επωφελείται από κατάλληλη εξέλιξη των μισθών, υγιών δημοσίων οικονομικών, οικονομικών μεταρρυθμίσεων και σταθερο-

ποιητικής νομισματικής πολιτικής. Το ευρωπαϊκό σύμφωνο για την απασχόληση καθορίζει τη διαδικασία μέσω της οποίας όλοι οι πολιτικοί φορείς θα ξεκινήσουν διάλογο που θα επιτρέψει την επίτευξη του κύριου κοινωνικού και οικονομικού στόχου της Ένωσης, δηλαδή υψηλό επίπεδο απασχόλησης σε ένα πλαίσιο ισχυρής και βιώσιμης μακροπρόθεσμης ανάπτυξης. Είναι βέβαιο ότι για ένα τέτοιου είδους σχέδιο είναι απαραίτητος ο συντονισμός τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι επίσης απαραίτητη η ενίσχυση του διαλόγου μεταξύ της Επιτροπής, του Συμβουλίου, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) και των κοινωνικών εταίρων.

Ένα συνδυασμός καταλλήλων οικονομικών πολιτικών που να ευνοούν την ανάπτυξη, την απασχόληση και τη σταθερότητα στη ζώνη του ευρώ θα πρέπει να συνεπάγεται δεσμεύσεις σχετικά με τις πολιτικές προϋπολογισμού, την εξέλιξη των μισθών και τις διαρθρωτικές πολιτικές. Πρέπει να συνεχισθεί η πρόοδος που επετεύχθη στον τομέα της δημοσιονομικής εξυγίανσης. Τούτο, θα δημιουργήσει το απαραίτητο περιθώριο ασφαλείας για την αντιμετώπιση τυχόν δυσμενούς συγκυρίας, θα καταστήσει τους προϋπολογισμούς λιγότερο ευάλωτους στις αυξήσεις των επιτοκίων, θα επιτρέψει στις δημόσιες δαπάνες και στη φορολογία να ευνοήσουν περισσότερο την ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων εργασίας, και θα βοηθήσει τις χώρες να προετοιμαστούν έναντι των μακροπρόθεσμων δημοσιονομικών προκλήσεων που θα προέρχονται από τη γήρανση του πληθυσμού. Άρα τα κράτη οφείλουν:

- να βελτιώσουν τη δημοσιονομική τους κατάσταση μάλλον μειώνοντας τις δαπάνες τους παρά αυξάνοντας τους φόρους·
- να εξασφαλίσουν την αποτελεσματικότητα των δημοσίων οικονομικών τους (μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων, επενδύσεις στο ανθρώπινο δυναμικό, μείωση της συνολικής φορολογικής επιβάρυνσης, ενίσχυση σε κοινοτικό επίπεδο του συντονισμού στον φορολογικό τομέα).

Τα κράτη μέλη που δεν συμμετέχουν στο ευρώ οφείλουν κατά την προετοιμασία ένταξης στο ευρώ να διεξάγουν κατά τέτοιο τρόπο τη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική τους ώστε να διατηρήσουν ή και να βελτιώσουν τη σύγκλισή τους σε ότι αφορά τον πληθωρισμό και τη δημοσιονομική τους κατάσταση. Η ζώνη του ευρώ οφείλει να αναλάβει τις ευθύνες της σε παγκόσμια κλίμακα, οφείλει να εκφράζεται με μία φωνή και να εκπροσωπείται αποτελεσματικά.

Σε ότι αφορά την οικονομική κατάσταση κάθε κράτους μέλους χωριστά, πρέπει να επισημανθούν τα αδύνατα σημεία και να αναζητηθούν οι κατάλληλες μακροοικονομικές και διαρθρωτικές πολιτικές για την αντιμετώπισή τους.

2.3.1. Οι οικονομικές πολιτικές του Δ.Ν.Τ.

Ενώ η πολιτική ατζέντα του ΔΝΤ αναπροσανατολίζεται στην μεταρρύθμιση της διακυβέρνησης και της εντολής του, υπάρχει η αυξανόμενη ανάγκη για την θεμελιώδη επανεξέταση του Ταμείου των νομισματικών και δημοσιονομικών πολιτικών που απαιτεί από τους δανειολήπτες του, εάν το Ταμείο πρόκειται να διατηρήσει την νομιμοποίηση του και να ανανεώσει την εντολή του.

Μια έκθεση από το «*Action for Global Health UK*» και το «*Stop AIDS Campaign*» εξετάζει τα προγράμματα του ΔΝΤ σε εννέα χώρες, επιλέγοντάς τες με βάση την υψηλή παρουσία του HIV / AIDS σε αυτές τις χώρες, με σκοπό να αξιολογήσει αν οι απαιτήσεις της πολιτικής του ΔΝΤ δημιουργούν αρκετό περιθώριο για τις χώρες να αναπτύξουν τις κατάλληλες παρεμβάσεις στον τομέα της υγείας. Ενώ εκθειάζει το πρόγραμμα του ΔΝΤ στην Ουγκάντα για την απαγόρευση του υπουργείου Οικονομικών να αυξήσει τις δημοσιονομικές περικοπές, η μελέτη διαπιστώνει ότι «παρά τη ρητορική της αλλαγής, και την αυξημένη ευελιξία που ισχυρίζεται ότι εφαρμόζει η πολιτική του ΔΝΤ στις χώρες με τα προγράμματά του, εξακολουθεί να καταλήγει σε υπερβολικά αυστηρές μακροοικονομικές πρακτικές που έχουν σοβαρή επίπτωση στην

ικανότητα των κυβερνήσεων να επενδύσουν στην δημόσια υγεία». Μια σειρά από πρόσφατες εκθέσεις έχουν επικρίνει την οικονομική πολιτική του ΔΝΤ ως υπερβολικά αυστηρή, κρίνοντας ότι το ΔΝΤ δείχνει λιγότερη ευελιξία από ό, τι απαιτείται στα προγράμματά του για την αντιμετώπιση των κρίσεων.

Δεν είναι μόνο οι ΜΚΟ που είναι επικριτικές, ο βασικός ετήσιος απολογισμός των οικονομικών οργανισμών του ΟΗΕ, *Η Παγκόσμια Οικονομική Κατάσταση και οι Προοπτικές του 2010*, (The World Economic Situation and Prospects 2010), έχει επίσης επικρίνει τις πολιτικές του ΔΝΤ. Διαπιστώνει ότι «παρά τις έντονές του προθέσεις, πολλά από τα πρόσφατα προγράμματα του ΔΝΤ περιέχουν προκυκλικές συνθήκες που μπορούν να επιδεινώσουν μια οικονομική ύφεση σε ορισμένες αναπτυσσόμενες χώρες χωρίς λόγο. Πράγματι, εν μέσω της ραγδαίας πτώσης της παγκόσμιας ζήτησης, το Ταμείο υποστηρίζει μια οικονομική στενότητα για πολλές αναπτυσσόμενες χώρες με τα προγράμματά του. Παράλληλα, επαινεί τις προηγμένες οικονομίες για τις άνευ προηγουμένου προσπάθειές τους να χρησιμοποιήσουν τον δανεισμό και τις δαπάνες ως τρόπο να ξεφύγουν από την ύφεση. Το ΔΝΤ θα έπρεπε να επεκτείνει τη χρήση των πόρων του για να προωθήσει αντικυκλικά μέτρα στις αναπτυσσόμενες χώρες που ενώ μεσοπρόθεσμα έχουν βιώσιμη δημοσιονομική κατάσταση, παρεμποδίζονται στην προσπάθειά τους για αντικυκλικά μέτρα από τις δυσμενείς συνθήκες της αγοράς.

Περαιτέρω, η Παγκόσμια Έκθεση Παρακολούθησης του 2010 της UNESCO «Εκπαίδευση για όλους» (Education For All Global Monitoring Report 2010), παρακολουθεί τις παγκόσμιες δεσμεύσεις για την ενίσχυση της παιδείας και προειδοποιεί ότι τα προγράμματα του ΔΝΤ ενδέχεται να δημιουργήσουν αποπληθωριστικές πιέσεις, μειώνοντας το δημοσιονομικό περιθώριο που απαιτείται για την αύξηση των δαπανών στην εκπαίδευση. Θέτει υπό αμφισβήτηση το κατά πόσον η δέσμευση του Ταμείου για μεγαλύτερη ευελιξία θα διατηρηθεί το 2010 και συστήνει ότι καθώς διαμορφώνονται οι όροι ενός δανείου, οι υπάλληλοι του ΔΝΤ θα πρέπει να υποχρεώνονται να υποβάλλουν ρητή αναφορά για την συνέπειά τους με τις χρηματοδοτικές απαιτήσεις που χρειάζονται για να πετύχουν τους στόχους του προγράμματος «Εκπαίδευση για όλους» έως το 2015.

2.4 Ρυθμιστικές προτάσεις σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο

Σε διάφορα συνέδρια που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα κατά το πρώτο εξάμηνο του 2008, έπειτα από μία πρώτη αξιολόγηση της κρίσης και των αιτιών της, κατατέθηκαν προτάσεις για τη διαχείριση του προβλήματος. Συγκεκριμένα, επισημάνθηκε η ανάγκη χάραξης κοινής νομισματικής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο, με σκοπό την προώθηση της χρηματοοικονομικής σταθερότητας. Η δυσκολία στο εγχείρημα έγκειται στο συντονισμό συγχρονισμένης διεξαγωγής μεσοπρόθεσμης νομισματικής πολιτικής για την προστασία της σταθερότητας των τιμών, καθώς και άλλων μακροοικονομικών στόχων. Παράλληλα, τονίστηκε η ανάγκη διεθνούς συντονισμού του χρηματοοικονομικού συστήματος. Η ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των αρχών που εποπτεύουν το χρηματοοικονομικό τομέα κρίθηκε σκόπιμη για τον έλεγχο των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και ατομικών ενεργειών.

Προτάθηκε η ορθή διαίρεση τομέα δράσης μεταξύ των εποπτικών αρχών για τον έλεγχο των διεθνοποιημένων επιχειρήσεων και των χρηματοοικονομικών ομάδων. Σκόπιμος κρίθηκε και ο εναρμονισμός των ρυθμιστικών μέτρων ώστε να εφαρμόζονται με τρόπο ενιαίο σε κάθε νομοθετικό πλαίσιο. Η καθιέρωση διεθνών κανονισμών εντάχθηκε στο πλαίσιο μιας πρότασης για τη «Νέα Διεθνή Χρηματοοικονομική Δομή» (New International Financial Architecture). Σύμφωνα με το συγκεκριμένο σχέδιο, προβλέπονται όργανα της αγοράς με στοχευόμενη δράση, συνεργασία διεθνών οργανισμών και φόρουμ, όπως η Επιτροπή της Βασιλείας, η IOSCO, το Φόρουμ Χρηματοοικονομικής Σταθερότητας, το Συμβούλιο των Διεθνών Λογιστικών Προτύπων, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, το Ινστιτούτο Διεθνών Χρηματοοικονομικών και εθνικοί τραπεζικοί οργανισμοί. Συγκεκριμένα, κατά την 1η Ιανουαρίου του 2008 ξεκίνησε στην Ευρώπη η εφαρμογή της οδηγίας της Βασιλείας II, "Capital Adequacy Framework" (Πλαίσιο Κεφαλαιακής Επάρκειας).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα όργανα που επιβλέπουν τη λειτουργία του συστήματος είναι:

- ✓ το Συμβούλιο του Ecofin
- ✓ Η Ευρωβουλή
- ✓ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή
- ✓ Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
- ✓ Οι Επιτροπές CEBS-CESR-CEIOPS

2.4.1. Λοιπές Ρυθμίσεις

Στο σχέδιο προτάθηκε επίσης η καταλληλότερη διανομή των ευθυνών μεταξύ των κεντρικών τραπεζών (εκείνων που δεν έχουν εποπτικό ρόλο), των θησαυροφυλακίων (treasuries) και των εποπτικών αρχών στην αντιμετώπιση των τραπεζικών κρίσεων. Ο τομέας ευθύνης των εποπτικών αρχών εστιάζεται στην αναδιοργάνωση των εταιριών και στους κανόνες ρευστοποίησης τους, ανάλογα με την εθνική νομοθεσία. Η δράση των κεντρικών τραπεζών συνίσταται στη λειτουργία τους ως έσχατος δανειστής, βάσει των πληροφοριών που θα παρέχουν οι εποπτικές αρχές για τη φερεγγυότητα των τραπεζών. Τα θησαυροφυλάκια θα περιορίζονται στη χορήγηση κρατικών κονδυλίων ("the bail-out plan") σε περιπτώσεις τραπεζών που θεωρούνται πολύ σημαντικές για τη λειτουργία της οικονομίας ώστε να αφεθούν στη μοίρα τους ("too big to be left to fail").

Παράλληλα, προτάθηκαν πιθανά σχέδια κρατικών εγγυήσεων των καταθέσεων, που τελικά εφαρμόστηκαν μετά την κρίση του Σεπτεμβρίου του 2008, καθώς και σχέδια αναχαίτισης φαινομένων ουρών "ιντερνετικού πανικού". Το σχέδιο καταλήγει σε μια ισορροπία ανάμεσα στην ελεύθερη πρωτοβουλία της αγοράς και των στοχευόμενων εποπτικών και παρεμβατικών δράσεων, προς αποφυγή περιπτώσεων υπέρ-παρεμβατισμού που θα αυξάνουν ακόμη περισσότερο το κόστος της διατραπεζικής αγοράς.

3: Ο αντίκτυπος της οικονομική κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες

3.1 Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση για τις αναπτυσσόμενες χώρες – συνέπειες

Η χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση, η οποία ξεκίνησε το 2007, παράγει τις πιο επώδυνες και βαθιές συνέπειες στις αναδυόμενες και αναπτυσσόμενες χώρες, και ιδίως σε εκείνες με χαμηλότερα εισοδήματα.

Έχει αναστείλει πλήρως τις προόδους που σημειώθηκαν στις εν λόγω χώρες κατά την τελευταία δεκαετία, οι οποίες εκδηλώθηκαν υπό μορφή διαρκούς ανάπτυξης, δημοσιονομικής εξυγίανσης, μείωσης του εξωτερικού χρέους, επέκτασης της οικονομικής τους δραστηριότητας, αύξησης των βασικών προϊόντων και προσέλκυσης μεγαλύτερης αναπτυξιακής βοήθειας. Υπό τις συνθήκες αυτές, έστω και με δυσκολίες και με ανεπαρκή μέσα, ο δρόμος προς την επίτευξη των ΑΣΧ βελτιωνόταν ελαφρά.

Ωστόσο, στα χρόνια πριν από την χρηματοπιστωτική κρίση, οι φτωχές χώρες είχαν ήδη πληγεί από την επισιτιστική κρίση, με την αύξηση της τιμής των βασικών προϊόντων, η οποία έβλαψε την ικανότητα επιβίωσης εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων, την ενεργειακή κρίση, η οποία απέσπασε περισσότερους πόρους από τις χώρες που δεν παράγουν πετρέλαιο ή φυσικό αέριο για να μπορέσουν να διατηρήσουν τη δραστηριότητά τους ή την κλιματική κρίση, οι συνέπειες της οποίας εκδηλώνονται εντονότερα στις αναπτυσσόμενες χώρες, οι οποίες υφίστανται ζημιές στη συγκομιδή τους και καταστροφή των υποδομών τους. Η χρηματοπιστωτική κρίση επιδείνωσε δραματικά την κατάσταση, η οποία είχε ήδη αρχίσει να πλήττει τις χώρες με χαμηλότερα εισοδήματα.

Τα πρώτα συμπτώματα της κρίσης έγιναν εμφανή κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2007 και οι συνέπειές της στην πραγματική οικονομία εκδηλώθηκαν κατά τη διάρκεια του 2008. Πριν από λίγο περισσότερο από έναν χρόνο, μετά την πτώχευση της Lehman Brothers, βρι-

σκόμασαν, κατά την άποψη όλων των ειδικών, στα πρόθυρα της χρηματοπιστωτικής καταστροφής και αντιμέτωποι με μια μεγάλη ύφεση.

Από την εξέλιξη της κατάστασης μετά την έναρξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης, μπορούμε να διαπιστώσουμε τα εξής:

1. Οι αναπτυσσόμενες χώρες δεν ευθύνονται για την κρίση, δεν είναι η αιτία της. Είναι, όμως, αυτές που υφίστανται τις πλέον καταστροφικές συνέπειες. Τα αίτια ανατρέχουν στις αναπτυγμένες χώρες, στη διάδοση σε αυτές συγκεκριμένων αδιαφανών πρακτικών του χρηματοπιστωτικού συστήματος, στην ενθάρρυνση κερδοσκοπικών φουσκών, στην απληστία για την απόκτηση γρήγορων και τεχνητών κερδών σε σχέση με την πραγματική οικονομία, στην ανευθυνότητα πολλών στελεχών συναφών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Και όλα αυτά, στο πλαίσιο μιας αντίληψης της παγκοσμιοποίησης, η οποία αγωνιζόταν για την πλήρη απορρύθμιση και την απόρριψη κάθε μέσου δημόσιας διακυβέρνησης.
2. Η κατάσταση η οποία χαρακτηρίστηκε αρχικά ως χρηματοπιστωτική κρίση, και για την οποία ειπώθηκε ή θεωρήθηκε ότι θα επηρέαζε ελάχιστα τις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς αυτές δεν είναι ακόμη ιδιαίτερα ενσωματωμένες στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, εκδηλώνεται ολοένα και περισσότερο ως καταστροφική οικονομική, κοινωνική, αναπτυξιακή και ανθρωπιστική κρίση. Όπως αναφέρει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αφού επηρέασε τις προηγμένες χώρες και τις χώρες της αναδυόμενης οικονομίας, το «τρίτο κύμα» της κρίσης πλήττει με δραματικές συνέπειες τις αναπτυσσόμενες χώρες. Στην περίπτωση αυτή, το «κύμα» τείνει να μετατραπεί σε «τσουνάμι».
3. Πράγματι, οι αναπτυσσόμενες χώρες υφίστανται την παρούσα κρίση σε όλους τους τομείς δραστηριότητας:
 - α) Μείωση της οικονομικής μεγέθυνσης και αύξηση της ανεργίας. Το 2009 η οικονομική μεγέθυνση των αναδυόμενων και αναπτυσσόμενων χωρών μειώθηκε στο ένα τέταρτο σε σχέση με το 2007 και στο ένα τρίτο σε σχέση με το 2008. Οι προβλέψεις κάνουν λόγο για συνεχιζόμενη αδυναμία τα επόμενα έτη, τουλάχιστον κατά την επόμενη πενταετία. Κατά συνέπεια, ο αριθμός των ανέργων και των φτωχών εργαζομένων αυξάνεται έντονα, κυρίως στις αστικές περιοχές, γεγονός το οποίο μπορεί επίσης να αυξήσει δραματικά τις μεταναστευτικές ροές, στις οποίες προστίθενται εκείνες που οφείλονται στις κλιματικές αλλαγές.
 - β) Πτώση των τιμών και των εσόδων από τις πρώτες ύλες τους. Προβλέπεται ότι η τιμή των πρώτων υλών (μη συμπεριλαμβανομένου του πετρελαίου) θα μειωθεί κατά περισσότερο από 20% το 2009.
 - γ) Μείωση των εμπορικών συναλλαγών και αύξηση των εμπορικών περιορισμών. Προβλέπεται ότι το 2009 ο παγκόσμιος όγκος εμπορικών συναλλαγών θα μειωθεί σε ποσοστά άνω του 10%, ενώ οι εξαγωγές αγαθών των αναδυόμενων και αναπτυσσόμενων χωρών θα γνωρίσουν αρνητικά ποσοστά, έως και 17% για την Αφρική, όταν το 2008 ακόμη αναμενόταν θετική αύξηση της τάξεως του 11,3%. Η κατάσταση αυτή θα οδηγήσει σε σημαντική επιδείνωση των ισοζυγίων τρεχουσών συναλλαγών, βλάπτοντας σοβαρά την ικανότητα των χωρών να δανεισθούν και να επενδύσουν.
 - δ) Δυσκολότερη πρόσβαση στη διεθνή χρηματοδότηση και μείωση των εξωτερικών επενδύσεων. Μειώθηκαν δραστικά οι εξωτερικές χρηματοπιστωτικές ροές προς τις αναδυόμενες και αναπτυσσόμενες χώρες, και προβλέπεται ότι οι εξωτερικές χρηματοπιστωτικές ανάγκες των χωρών χαμηλού εισοδήματος για το διάστημα 2009-2010 θα ανέλθουν σε 25 δισεκατομμύρια ετησίως σε σύγκριση με το 2008, εκ των οποίων μόνον το ένα τρίτο κατά μέγιστο θα μπορέσει να ικανοποιηθεί από το ΔΝΤ.
 - ε) Προστατευτική αντίδραση των αναπτυγμένων χωρών, η οποία αναστέλλει την εξαγωγική ικανότητα των αναπτυσσόμενων χωρών. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υπογράμμισε την αναγκαιότητα διατήρησης ανοικτών αγορών για την καταπολέμηση της ύφεσης και την ενθάρρυνση της επανόδου στην ανάπτυξη, πράγμα που θα

- αποβεί επωφελές τόσο για τις αναπτυγμένες όσο και για τις αναπτυσσόμενες χώρες. Όμως, ταυτόχρονα, διαπίστωσε την αύξηση των προστατευτικών πρακτικών, έκδηλων ή κρυφών, και ζήτησε από τις αναπτυγμένες οικονομίες να διατηρήσουν συνεκτικότητα ανάμεσα στις δημόσιες δηλώσεις και στις πολιτικές τους.
- στ) Μείωση των πόρων και των εμβασμάτων των μεταναστών, τα οποία γνώρισαν πτώση της τάξεως του 7% το 2009 σε σχέση με το 2008. Αναμένεται μικρή μόνον αποκατάσταση του επιπέδου τους το 2010 και το 2011, γεγονός που θα επηρεάσει κυρίως τις χώρες με χαμηλότερα εισοδήματα, στις οποίες τα εμβάσματα αντιπροσωπεύουν το 6% του ΑΕγχΠ τους.
- ζ) Μείωση της αναπτυξιακής βοήθειας, ενώ στην πραγματικότητα απαιτούνται τώρα περισσότεροι πρόσθετοι πόροι. Το 2008 η βοήθεια ήταν χαμηλότερη κατά 25 δισεκατομμύρια σε σχέση με τον στόχο που τέθηκε στο Gleneagles για το 2010, και η τάση είναι υποχωρητική. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβλέπει ότι οι ροές βοήθειας θα μειωθούν κατά 22 δισεκατομμύρια το 2009.
- η) Αύξηση του χρέους. Το σύνολο του εξωτερικού χρέους των αναδυόμενων και των αναπτυσσόμενων χωρών αυξήθηκε κατά δύο ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕγχΠ σε ένα μόνον έτος.
4. Αποτέλεσμα όλων αυτών των αρνητικών επιπτώσεων στη ζωή των ανθρώπων είναι ότι, σύμφωνα με υπολογισμούς όπως αυτοί της ΜΚΟ Intermon Oxfam, οι οποίοι τυγχάνουν γενικής αποδοχής, καθώς και σύμφωνα με εκθέσεις διεθνών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, και με τη δήλωση της παγκόσμιας συνόδου κορυφής για την επισιτιστική ασφάλεια (Νοέμβριος 2009), περίπου 100 εκατομμύρια άνθρωποι θα προστεθούν στο περισσότερο από 1 δισεκατομμύριο ανθρώπους που ζουν υπό συνθήκες έσχατης ένδειας ότι οι θάνατοι παιδιών θα αυξηθούν κατά 30.000 έως 50.000 στην υποσαχάρια Αφρική ότι θα μειωθούν οι δαπάνες για την εκπαίδευση, την υγεία, τις υποδομές και τα ήδη πολύ επισφαλή δίκτυα κοινωνικής ασφάλισης και προστασίας.
 5. Στο μεταξύ, ενώπιον της κατάστασης κρίσης, οι δημόσιες ενισχύσεις, τα σχέδια φορολογικών κινήτρων, η έκτακτη ρευστότητα διοχετεύθηκαν για την επίλυση των προβλημάτων των πλέον αναπτυγμένων χωρών σε απαράδεκτη αναλογία άνω του 20 προς 1. Από τα νέα δάνεια του ΔΝΤ, μετά τις συνεδριάσεις της Ομάδας G20, μόνον το 1,6% προορίστηκε για την Αφρική. Από το σύνολο των 250 δισεκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ ειδικών τραβηχτικών δικαιωμάτων που παρασχέθηκαν από την Ομάδα G20, μόνον 17 δισεκατομμύρια προορίστηκαν για την Αφρική. Από την άλλη πλευρά, τα δάνεια θα αυξήσουν το χρέος των φτωχών χωρών. Τέλος, οι απαιτήσεις δημοσιονομικής εξυγίανσης των αναπτυγμένων χωρών θέτουν σε κίνδυνο τη διατήρηση των δεσμεύσεων της ΕΑΒ.
 6. Είναι προφανές ότι, ενώ η κρίση περιορίζεται στις αναπτυγμένες χώρες, εντείνεται στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ενώ οι προηγμένες χώρες εξέρχονται από την κρίση, εκείνες που χρειάζονται περισσότερο να εξέλθουν από αυτήν εξακολουθούν να βυθίζονται ακόμη περισσότερο.
 7. Για τον αναπτυγμένο κόσμο, η παρούσα κρίση θα είναι μια προσωρινή κακή στιγμή για την ευημερία του, από άποψη τόσο έντασης όσο και διάρκειας. Για πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, κινδυνεύει να γίνει ένα βάραθρο στο οποίο θα χαθεί μια ολόκληρη δεκαετία προσπαθειών καταπολέμησης της φτώχειας και του αποκλεισμού, με αποτέλεσμα σοβαρή βλάβη για μια ολόκληρη γενεά.
 8. Η συνέχιση της κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες αποτελεί επιπλέον τροχοπέδη για την παγκόσμια ανάπτυξη. Αυτό αναγνωρίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία σημειώνει ότι «η ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών θα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης, την ανάπτυξη και την ευημερία και σε άλλες περιοχές και θα συμβάλει στην παγκόσμια ειρήνη και σταθερότητα». Αυτό αναφέρεται και στη δήλωση των ηγετών της Ομάδας G20 στο Πίτσμπουργκ, στην οποία βεβαιώνεται ότι «τα μέτρα μείωσης της αναπτυξιακής διαφοράς μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό παράγοντα ωθησης της παγκόσμιας ανάπτυξης».

9. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η διεθνής κοινότητα υπογράμμισε κατ' επανάληψη ότι η ανάπτυξη είναι αναπόσπαστο μέρος της λύσης της παρούσας παγκόσμιας κρίσης, παρά το γεγονός ότι στις διεθνείς διασκέψεις που πραγματοποιήθηκαν στη Νέα Υόρκη, στην Άκρα και στη Ντόχα και στις διασκέψεις της Ομάδας G20 στην Ουάσιγκτον, στο Λονδίνο και στο Πίτσμπουργκ, και ειδικότερα στη σύνοδο κορυφής της Ομάδας G8 στη L'Aquila, εκδηλώθηκαν αποφασιστικές θέσεις και εγκρίθηκαν συγκεκριμένες δεσμεύσεις για την επίτευξη των ΑΣΧ, τη διατήρηση των στόχων που καθορίστηκαν για τη βοήθεια, την αύξηση της αποδοτικότητάς της και την ένταξη των αναπτυσσόμενων χωρών στις μεταρρυθμίσεις της παγκόσμιας διακυβέρνησης, το βέβαιο είναι ότι οι πόροι για τους οποίους αναλήφθηκαν δεσμεύσεις δεν έχουν φθάσει ακόμη στις εν λόγω χώρες και δεν έχουν δρομολογηθεί ακόμη οι μεταρρυθμίσεις που ανακοινώθηκαν.
10. τονίζει ότι πολλές αναπτυσσόμενες χώρες θεωρούν ότι όλες οι πηγές της αναπτυξιακής χρηματοδότησής τους έχουν θιγεί από την κρίση και δεν θα μπορέσουν να διαφυλάξουν τα οικονομικά κέρδη τους, που με κόπο απέκτησαν, δίχως ευρεία εξωτερική υποστήριξη·
11. ζητεί ταχεία εκτέλεση των πρόσθετων πόρων ύψους 6 δισ. δολαρίων ΗΠΑ σε εκχωρηθείσες και ευέλικτες χρηματοδοτήσεις για τις φτωχότερες χώρες που προέρχονται από τις πωλήσεις των αποθεμάτων χρυσού του ΔΝΤ· σημειώνει με μεγάλη ανησυχία τις εκτιμήσεις του ΔΝΤ ότι μπορεί να εξασφαλίσει μόνο περίπου 2% των (συνολικών) εξωτερικών χρηματοπιστωτικών αναγκών των χωρών χαμηλού εισοδήματος, γεγονός που τονίζει την ανάγκη και άλλοι οργανισμοί και δωρητές να παράσχουν περαιτέρω εκχωρηθέντες πόρους και ενισχύσεις·
12. θεωρεί ότι το δίκαιο και αμοιβαίως ωφέλιμο εμπόριο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της σταθερότητας της διεθνούς χρηματοπιστωτικής αγοράς· σημειώνει επίσης ότι η ΕΕ πρέπει να αναλάβει τις ευθύνες της μειώνοντας τις επιδοτήσεις που στρεβλώνουν το εμπόριο καθώς και τους εμπορικούς φραγμούς οι οποίοι προκαλούν μεγάλη ζημία στις οικονομίες των αναπτυσσόμενων χωρών
13. τονίζει ότι η αδυναμία των οργάνων του Bretton Woods να ανταποκριθούν στις ανάγκες των χωρών χαμηλού εισοδήματος, ώστε να αντιμετωπίσουν την κρίση, προκλήθηκε κυρίως από τη μεγάλη καθυστέρηση αυτών των οργάνων στις μεταρρυθμίσεις διακυβέρνησης ώστε να βελτιωθεί η σπουδαιότητα, η νομιμότητα και η αποτελεσματικότητα των οργάνων καθώς και η ευαισθησία τους και η ικανότητά τους να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των αναπτυσσόμενων χωρών· ζητεί να πραγματοποιηθούν κατεπειγόντως αυτές οι μεταρρυθμίσεις·
14. ζητεί από την ΕΕ και τα κράτη μέλη της να αναλάβουν την ευθύνη τους, ως σημαντικοί διεθνείς φορείς, εργαζόμενοι προς μια ταχεία εφαρμογή της αναγκαίας μεταρρύθμισης των οργάνων του Bretton Woods και παράλληλα καλύπτοντας τα σοβαρά κενά στις απαντήσεις για την κρίση των G20, του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας παρέχοντας άμεση βοήθεια στις αναπτυσσόμενες χώρες και εξασφαλίζοντας ταχεία εκταμίευση στις χώρες των οποίων οι επενδύσεις για την επίτευξη των ΑΣΧ βρίσκονται πλέον σε κίνδυνο λόγω ενός εξωτερικού κλονισμού, κυρίως δηλαδή της χρηματοπιστωτικής κρίσης που είναι έξω από τους υπολογισμούς τους και τον έλεγχό τους· πράττοντας αυτό, η ΕΕ και τα κράτη μέλη της θα πρέπει πάντοτε να τηρούν τα υψηλότερα πρότυπα υποχρέωσης λογοδοσίας και αποτελεσματικότητας στη βοήθεια όσον αφορά τη χρήση δημόσιων πόρων από παραλήπτες δωρεάς·
15. υπογραμμίζει την ανάγκη μιας μεγαλύτερης συνοχής μεταξύ της εμπορικής και της δημοσιονομικής 26. συνιστά συνεπώς οι Συμφωνίες Οικονομικής Εταιρικής Σχέσης (ΣΟΕΣ) να καταστούν εργαλεία που ανταποκρίνονται στις αναπτυξιακές ανάγκες, προσφέροντας εμπορικό πλεονέκτημα στις χώρες ΑΚΕ και προωθώντας την υλοποίηση των ΑΣΧ, παρέχοντας ταυτόχρονα την ελευθερία στις χώρες ΑΚΕ να αφήσουν, εκτός της διαδικασίας διαπραγματεύσεων, τα ευαίσθητα προϊόντα και τους ευαίσθητους τομείς, όπως οι επενδύσεις και οι υπηρεσίες·

16. υπενθυμίζει ότι οι ΣΟΕΣ πρέπει γι' αυτό το λόγο να είναι εργαλεία ενθάρρυνσης της περιφερειακής ολοκλήρωσης, αποδίδοντας δυναμική στις οικονομίες των χωρών ΑΚΕ, τηρώντας τις υποσχέσεις χρηματοδότησης· πολιτικής, της πολιτικής για την κλιματική αλλαγή και των αναπτυξιακών πολιτικών της ΕΕ.

Μπροστά σε αυτήν την πραγματικότητα, ο αναπτυσσόμενος κόσμος οφείλει να δώσει μια αποφασιστική και γρήγορη απάντηση. Η βοήθεια για τη μείωση της φτώχειας και του αποκλεισμού, τα μέτρα που συμβάλλουν στην ανάπτυξη, τα αναγκαία μέσα για την έξοδο από την κρίση απαιτούνται τώρα, το 2010. Πρέπει να βρεθούν τρόποι ταχείας εκταμίευσης και επίσπευσης της βοήθειας που αναλήφθηκε για τα επόμενα έτη.

Την ταχεία αυτή απόκριση πρέπει να διαδεχθεί μια άλλη πιο μακροπρόθεσμη απόκριση. Η συνέχεια αυτή δεν μπορεί να δοθεί με μεμονωμένα μέτρα, όσο εντυπωσιακά και αν είναι, αλλά μέσω ευρείας δέσμευσης με ένα σύνολο δράσεων καλύτερα συντονισμένων, οι οποίες θα αποτελέσουν αντικείμενο αποτελεσματικότερης και πιο διάφανης διαχείρισης, αναζητώντας ευρείες συμφωνίες μεταξύ κύριων χορηγών βοήθειας, χωρών εταίρων, χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και κοινωνιών των πολιτών.

Στη δρομολόγηση της δυναμικής αυτής δράσης, η ΕΕ πρέπει να συνεχίσει να διαδραματίζει ηγετικό ρόλο και να επιδεικνύει μέγιστη αποφασιστικότητα, και για τον σκοπό αυτό πρέπει να ενισχυθεί η δέσμευση όλων των θεσμικών οργάνων της Ένωσης και να ακουσθεί καθαρά η φωνή του Κοινοβουλίου.

3.2 Προτάσεις της Επιτροπής Διεθνούς εμπορίου για στήριξη των αναπτυσσόμενων χωρών

Η Επιτροπή Διεθνούς Εμπορίου καλεί την Επιτροπή Ανάπτυξης, που είναι αρμόδια επί της ουσίας, να συμπεριλάβει στην πρόταση ψηφίσματός της τις ακόλουθες προτάσεις:

1. λαμβάνει υπόψη ότι η σημαντική μείωση των εσόδων από εξαγωγές σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, και ιδίως στις λιγότερο αναπτυσσόμενες χώρες, έχει περιορίσει τη μεγέθυνση και την ανάπτυξη του Νότου· καλεί την Επιτροπή - κατά τη διαπραγμάτευση και την εφαρμογή εμπορικών συμφωνιών, ιδιαίτερα Συμφωνιών Εταιρικής Οικονομικής Σχέσης - να ενισχύσει τη συνοχή της αναπτυξιακής πολιτικής της ΕΕ και, μεταξύ άλλων, την προώθηση της αξιοπρεπούς εργασίας, της ευημερίας και της δημιουργίας θέσεων απασχόλησης και να εξασφαλίσει επαρκή ασυμμετρία και μεταβατικές περιόδους στις εμπορικές δεσμεύσεις καθώς και σεβασμό των προτεραιοτήτων κάθε χώρας και επαρκείς διαβουλεύσεις με βασικούς παράγοντες και την κοινωνία των πολιτών·
2. είναι πεπεισμένο ότι μια ισορροπημένη, δίκαιη και προς την ανάπτυξη προσανατολισμένη ολοκλήρωση του Γύρου της Ντόχα θα επιτάχυνε την οικονομική ανάκαμψη από την κρίση και θα συνεισέφερε στην άμβλυνση της φτώχειας σε αναπτυσσόμενες χώρες, στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης καλής ποιότητας και στη μείωση των τιμών καταναλωτή· ανησυχεί, επομένως, έντονα για την έλλειψη προόδου κατά τις διαπραγματεύσεις του Γύρου της Ντόχα·
3. καλεί την Επιτροπή και τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης να υποστηρίξουν κάθε μέτρο που επιτρέπει την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, της οποίας πρωταρχικά θύματα είναι οι αναπτυσσόμενες χώρες, και, στο πλαίσιο αυτό, να ενισχύσουν τις μεταφορές κατάλληλων τεχνολογιών·
4. υπενθυμίζει ότι η στρατηγική της βοήθειας για το εμπόριο αποσκοπεί σε στήριξη των αναπτυσσόμενων και των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών να διαπραγματεύονται, να εφαρμόζουν και να επωφελούνται από εμπορικές συμφωνίες, να διευρύνουν τις εμπορικές τους συναλλαγές και να επιταχύνουν την εξάλειψη της φτώχειας. Επίσης α) ζητεί από την Επιτροπή και τα κράτη μέλη να εξασφαλίσουν την καταβολή των σχετικών πιστώσεων που ανέρχονται, σε ενωτικό επίπεδο, σε 2 δισ. ευρώ ανά έτος έως το 2010 και β) να υποβάλει λεπτομερή ενημερωτικά στοιχεία για τις θέσεις του προϋπολογισμού που χρησιμοποιούνται για τη χρηματοδότηση βοήθειας σχετιζόμενης με το εμπόριο, καθώς και για τη στρα-

τηγική βοήθεια για το εμπόριο και για όλη εν γένει τη χρηματοδότηση της βοήθειας για το εμπόριο που προέρχεται από τον προϋπολογισμό της ΕΕ·

5. καλεί την Επιτροπή να προβεί σε αποτίμηση της εξάρτησης των χωρών ΑΚΕ (Αφρικής-Καραϊβικής- Ειρηνικού) από τις εξαγωγές και της συμβατότητας αυτής της εξάρτησης με τους αναπτυξιακούς στόχους των εγγράφων στρατηγικής ανά χώρα.
6. ζητεί από την Επιτροπή και τα κράτη μέλη να υποστηρίξουν μέτρα για να διευκολύνουν την πρόσβαση αναπτυσσόμενων χωρών σε πιστώσεις, συμπεριλαμβανομένης της ουσιαστικής κεφαλαιοποίησης πολυεθνικών αναπτυξιακών τραπεζών και της δημιουργίας πλαισίου που θα επιτρέπει την παροχή αδειών σε διάφορους παρόχους χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών για την κάλυψη επιτόπου αναγκών των πολιτών.
7. λαμβάνει υπόψη τη Συμφωνία για το Παγκόσμιο Σύστημα Εμπορικών Προτιμήσεων (ΠΣΕΠ), έναν μηχανισμό που δημιουργήθηκε από 22 αναπτυσσόμενες χώρες για τη μείωση δασμών και άλλων εμποδίων στις εξαγωγές αγαθών που αποτελούν αντικείμενο μεταξύ τους συναλλαγών, σε μια προσπάθεια για να ενισχυθεί το εμπόριο Νότου-Νότου και να καταστεί πιο ανεξάρτητο από τις αναταραχές του παγκόσμιου εμπορίου.

3.3 Οικονομική ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών

Την ώρα που οι ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες αντιμετωπίζουν προβλήματα και οι αναδυόμενες αγορές διανύουν περίοδο ανάπτυξης, όλο και περισσότερες οικονομικές συμφωνίες συνάπτονται μακριά από τα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα. Η αύξηση του εμπορίου μεταξύ των νέων οικονομικών κέντρων, οι διασυννοριακές συγχωνεύσεις αλλά και οι εξαγωγές από ινδικές και κινεζικές εταιρείες, αντιμετωπίζουν την πρόκληση από τις αγορές αναδυόμενων χωρών, κυρίως σε ένα ιδιαίτερα κερδοφόρο τομέα: τη διαχείριση κεφαλαίων που κινούνται μεταξύ αναπτυσσόμενων οικονομιών, σηματοδοτούν την ανάπτυξη στα οικονομικά κέντρα των ταχύτερα αναπτυσσόμενων χωρών.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση καθορίζει πρακτικές προσεγγίσεις για να βελτιώσει την ενσωμάτωση του εμπορίου στις αναπτυξιακές στρατηγικές κατά τρόπο ώστε να συμβάλει στην επίτευξη θεμελιωδών στόχων όπως η μείωση της φτώχειας και η αειφόρος ανάπτυξη.

Η σημασία της σχέσης μεταξύ της ανάπτυξης, του εμπορίου και της ένταξης των αναπτυσσόμενων χωρών στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο σε διεθνές επίπεδο, και ιδίως στις τρεις κυριότερες Διασκέψεις που έλαβαν χώρα πέρυσι.

Οι διεθνείς εμπορικές ροές έχουν αυξηθεί σημαντικά κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Η μεγαλύτερη συμμετοχή των αναπτυσσόμενων χωρών στις συναλλαγές, αποτέλεσε το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του παγκόσμιου εμπορίου αυτής της περιόδου και οδήγησε στην αύξηση της συμμετοχής τους στις συνολικές εξαγωγές εμπορευμάτων. Από λιγότερο από το ένα τέταρτο του συνόλου το 1970, η συμμετοχή αυτή αυξήθηκε πρακτικά στο ένα τρίτο το 1999. Αυτή η τάση συνοδεύτηκε εξάλλου από την αλλαγή της σύνθεσης των εξαγωγών τους, δεδομένου ότι οι γεωργικές πρώτες ύλες αντικαταστάθηκαν σιγά σιγά από κατασκευαστικά προϊόντα κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του '80. Αυτά τα τελευταία προϊόντα αντιπροσωπεύουν στο εξής το 70% των εξαγωγών των αναπτυσσόμενων χωρών ενώ προηγουμένως ήταν γύρω στο 20% για ένα μεγάλο διάστημα της δεκαετίας του '70 και τις αρχές της δεκαετίας του '80. Κατά την ίδια περίοδο, το τμήμα των γεωργικών προϊόντων μειώθηκε από περίπου 20 σε 10% του συνόλου των εξαγωγών τους. Η εξέλιξη των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των αναπτυσσόμενων χωρών και της ΕΕ αντανάκλα τη μεγαλύτερη συμμετοχή αυτών των τελευταίων στο παγκόσμιο εμπορικό σύστημα. Μετά από πολλά έτη ασθενούς ανάπτυξης, οι εξαγωγές των αναπτυσσόμενων χωρών με προορισμό την ΕΕ αυξήθηκαν κατά μέσο όρο 15% ετησίως από το 1995, και το εμπορικό τους ισοζύγιο με την ΕΕ σημείωσε πλεόνασμα το 1999.

Τα εντυπωσιακά αποτελέσματα των αναπτυσσόμενων χωρών στο σύνολό τους, όσον αφορά την συμμετοχή τους στο παγκόσμιο εμπόριο και την εξέλιξη των εξαγωγών τους προς κατασκευαστικά προϊόντα κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, καλύπτουν δύο σημαντικά στοιχεία. Καταρχήν, αν εξαιρεθούν ορισμένες πρόσφατα αποβιομηχανισθείσες οικονομίες της κεντρικής Ασίας, οι εξαγωγές των αναπτυσσόμενων χωρών συνίστανται ουσιαστικά σε προϊό-

να χαμηλής προστιθέμενης αξίας, που προέρχονται κυρίως από την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και την προσφυγή σε ανειδίκευτη εργασία, και προσφέρουν λίγες προοπτικές όσον αφορά την ανάπτυξη και την παραγωγικότητα. Παρόλο που οι στατιστικές δείχνουν ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες γνωρίζουν σημαντική ανάπτυξη των εξαγωγών τους αγαθών υψηλής τεχνολογικής έντασης, πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι αυτές οι χώρες παρεμβαίνουν μόνον στις φάσεις συναρμολόγησης των διεθνών αλυσίδων παραγωγής που απαιτούν ανειδίκευτη εργασία. Το ουσιαστικό τμήμα της τεχνολογίας και των απαιτούμενων προσόντων ενσωματώνεται σε εισαγόμενα μέρη και στοιχεία και η προστιθέμενη αξία ανήκει κατά το μεγαλύτερο τμήμα στους παραγωγούς πιο ανεπτυγμένων οικονομιών. Δεύτερον, πολλές χώρες δεν συμμετέχουν σ' αυτή τη διαδικασία ολοκλήρωσης και σημειώνουν στην πραγματικότητα μείωση της συμμετοχής τους στο διεθνές εμπόριο. Όντως, το μερίδιο των 49 λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών (ΛΑΧ) στις διεθνείς εξαγωγές μειώθηκε από 3% κατά τη δεκαετία του '50 σε περίπου 0.5% στις αρχές της δεκαετίας του '80, και κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες έμεινε στάσιμο σ' αυτό το πολύ χαμηλό επίπεδο.

Μετά τις πολυμερείς εμπορικές διαπραγματεύσεις του κύκλου της Ουρουγουάης, οι φραγμοί στο εμπόριο μειώθηκαν σημαντικά τόσο στις βιομηχανικές χώρες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ο κύκλος της Ουρουγουάης επέκτεινε επίσης τους πολυμερείς κανόνες σε τομείς οι οποίοι προηγουμένως είχαν αποκλειστεί, εισάγοντας ιδίως κανόνες σε θέματα δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, μεγαλύτερης πειθαρχίας στον τομέα της στήριξης της γεωργίας, της κατάργησης του αυτοπεριορισμού των εξαγωγών ("Voluntary Export Restraints") και στην προοδευτική ελευθέρωση του εμπορίου κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ειδών ένδυσης. Σχετικά με την πρόσβαση στις αγορές, οι συντελεστές των τελωνειακών δασμών έχουν μειωθεί σημαντικά σε παγκόσμια κλίμακα.

Εντούτοις, οι αναπτυσσόμενες χώρες αντιμετωπίζουν ακόμα σημαντικά εμπόδια για τις εξαγωγές τους τόσο προς τις ανεπτυγμένες χώρες όσο και προς αναπτυσσόμενες χώρες. Δεδομένου ότι οι φτωχότεροι πληθυσμοί του πλανήτη εργάζονται κυρίως στη γεωργία και στις βιομηχανίες υψηλής εντάσεως εργασίας, η αυξημένη ελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου σ' αυτούς τους τομείς αποτελεί αποφασιστικό στοιχείο από πλευράς μείωσης της φτώχειας. Εντούτοις, στις χώρες υψηλού εισοδήματος, ο μέσος συντελεστής τελωνειακών δασμών για τα γεωργικά προϊόντα είναι περίπου δύο φορές υψηλότερος από το μέσο συντελεστή που εφαρμόζεται στα κατασκευαστικά προϊόντα. Εξάλλου, παρά τη σημαντική πρόοδο που έχει σημειωθεί από τη δεκαετία του '80, οι εισαγωγικοί δασμοί στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι ουσιαστικά δύο φορές υψηλότεροι απ' ό,τι στις βιομηχανικές χώρες. Δεδομένου ότι ένα μεγάλο τμήμα των παγκόσμιων εμπορικών συναλλαγών γίνεται μεταξύ των αναπτυσσόμενων χωρών, αυτές οι χώρες θα επωφεληθούν σημαντικά από τα οφέλη ευμάρειας μειώνοντας τους φραγμούς τους στο εμπόριο εφόσον αναπτύξουν τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα.

3.4 Στόχοι και μέσα της πολιτικής της Ε.Ε. για την ανάπτυξη. Διαρθρωτικοί, θεσμικοί περιορισμοί και εμπόδια πολιτικής. Η περιφερειακή ολοκλήρωση αποτελεί πολύτιμη στρατηγική

Η καλύτερη πρόσβαση στις αγορές από μόνη της, όπως και η συμπληρωματική βοήθεια που συνδέεται με το εμπόριο, δεν θα ευνοήσουν αυτόματα την ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών, την οικονομική άνθηση και τη μείωση της φτώχειας στις αναπτυσσόμενες χώρες κυρίως στις φτωχότερες. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η πρόσβαση στις αγορές πρέπει να βελτιωθεί οπωσδήποτε για να μπορούν οι εξαγωγείς να τηρούν τις ισχύουσες νομοθεσίες και να επωφελούνται από τις παραχωρήσεις που τους χορηγούνται σ' αυτόν τον τομέα. Οι περιορισμοί που ασκούνται στην προσφορά αποτελούν συχνά φραγμούς της ανάπτυξης των εμπορικών συναλλαγών. Μεταξύ των παραγόντων που περιορίζουν σοβαρά την προσφορά, μπορούμε να αναφέρουμε τους εξής: ακατάλληλες μακροοικονομικές και φορολογικές πολιτικές, αδύναμα ρυθμιστικά πλαίσια και εφαρμογή, εξάρτηση από μικρό φάσμα εξαγωγών χαμηλής προστιθέμενης αξίας, μεταφορές με υψηλό κόστος, ελάχιστα αξιόπιστες υπηρεσίες κοινής ω-

φελείας, τηλεπικοινωνίες κακής ποιότητας και αναποτελεσματικές χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες.

Η κατάργηση αυτών των περιορισμών περνά από την ενίσχυση των θεσμικών ικανοτήτων, καθώς και από την προώθηση του κοινωνική διαλόγου, την επεξεργασία νέων νομοθεσιών καθώς και από σημαντικές επενδύσεις. Οι επενδύσεις αφορούν για παράδειγμα τα αναγκαία εργαστήρια για να υπάρξει συμμόρφωση με τους υγειονομικούς και φυτό-υγειονομικούς κανόνες, τις εγκαταστάσεις επιθεώρησης, τις υπηρεσίες τυποποίησης και καταχώρησης, τις εγκαταστάσεις αποθήκευσης και την αναβάθμιση των επιστημονικών και τεχνολογικών ικανοτήτων με τα κατάλληλα ερευνητικά προγράμματα, καθώς και τη στήριξη για την καθιέρωση ρυθμιστικών πλαισίων και πολιτικών για την αποτελεσματική χρήση των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας. Οι υπηρεσίες στήριξης των επιχειρήσεων στους τομείς των πληρωμών, των ασφαλίσεων και των μεταφορών πρέπει να βελτιωθούν επίσης.

Όλα αυτά τα μέτρα απαιτούν σημαντικούς πόρους και μακροπρόθεσμο προγραμματισμό. Για το λόγο αυτό οι προσπάθειες που καταβάλλουν οι αναπτυσσόμενες χώρες για να εφαρμόσουν τις μεταρρυθμίσεις και να αυξήσουν τις εμπορικές τους ικανότητες, πρέπει να υποστηριχθούν από συμπληρωματική εξωτερική βοήθεια εκ μέρους των ανεπτυγμένων κρατών ως συμπλήρωμα των νέων ευκαιριών που προσφέρονται σε θέματα πρόσβασης στις αγορές. Σύμφωνα με τις δεσμεύσεις που λήφθηκαν στη διάσκεψη κορυφής του Γιοχάνεσμπουργκ, η ΕΕ θα προσπαθήσει να βοηθήσει τις ευάλωτες χώρες να ενισχύσουν τις ικανότητες τους για να επωφελούνται από τις ευκαιρίες που προσφέρει το εμπόριο ιδίως σε τομείς όπου διαθέτουν συγκριτικό πλεονέκτημα και στους οποίους μπορούν να υπάρξουν κέρδη και για τα δύο μέρη, όπως είναι τα φιλικά προς το περιβάλλον προϊόντα και τα οργανικά είδη διατροφής. Σχετικά με την εξάρτηση έναντι ορισμένων εμπορευμάτων, η ΕΕ καθώς και άλλοι συμμετέχοντες, ανέλαβαν τη δέσμευση στο Γιοχάνεσμπουργκ να ενισχύσουν τις ικανότητες αυτών των χωρών στο να διαφοροποιούν την παραγωγή τους χάρη, μεταξύ άλλων, στη χρηματοδοτική και τεχνική βοήθεια και στις διεθνείς προσπάθειες για την καταπολέμηση της αστάθειας των τιμών των εμπορευμάτων και της υποβάθμισης των όρων συναλλαγής. Η Επιτροπή θα εξετάσει τα μέσα για την υλοποίηση αυτών των στόχων.

Οι περιφερειακές εμπορικές συμφωνίες που έχουν συναφθεί μεταξύ των αναπτυσσόμενων χωρών ή μεταξύ των ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών μπορούν να αυξήσουν τη συμμετοχή των αναπτυσσόμενων χωρών στην παγκόσμια οικονομία και να ενισχύσουν το πολυμερές εμπορικό σύστημα υπό τον όρο ότι θα είναι ανοικτές προς το εξωτερικό και θα περιορίζουν τους εξωτερικούς φραγμούς στο εμπόριο. Η ολοκλήρωση Νότου-Νότου μπορεί να ενισχύσει την αποτελεσματικότητα των αγορών, να αυξήσει τον ανταγωνισμό μεταξύ χωρών που γνωρίζουν παρόμοιο στάδιο ανάπτυξης, να ευνοήσει τις οικονομίες κλίμακας, να αυξήσει τη δυνατότητα προσέλκυσης άμεσων ξένων επενδύσεων και να εξασφαλίσει στις εν λόγω χώρες μεγαλύτερη διαπραγματευτική ισχύ. Τέλος και κυρίως, η περιφερειακή ολοκλήρωση μπορεί να συμβάλει στην παγιοποίηση της ειρήνης και της ασφάλειας. Η σημασία της περιφερειακής ολοκλήρωσης για την αειφόρο ανάπτυξη επιβεβαιώθηκε με την ευκαιρία της παγκόσμιας διάσκεψης κορυφής για την αειφόρο ανάπτυξη.

Η περιφερειακή ολοκλήρωση θα έχει ενισχυμένα αποτελέσματα όταν η συνεργασία υπερβαίνει το πλαίσιο των μέτρων στα σύνορα και μεταφράζεται με μεγαλύτερη ολοκλήρωση που θα στηρίζεται στα ακόλουθα στοιχεία: α) τη σύγκλιση των εθνικών πολιτικών σε θέματα επενδύσεων και ανταγωνισμού. Για παράδειγμα, σύγκλιση των ρυθμίσεων της υιοθέτησης εναρμονισμένων ή κοινών κανόνων, ιδίως κατά περίπτωση στους τομείς του περιβάλλοντος. β) ανάπτυξη περιφερειακών χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών και τη συντονισμένη δημιουργία υποδομών όπως των περιφερειακών τηλεπικοινωνιών και των δικτύων μεταφορών και διανομής ενέργειας.

Η περιφερειακή διάσταση μπορεί να ενθαρρύνει την καθιέρωση υγιών πολιτικών και θεσμών για να ευνοηθούν, για παράδειγμα, η μακροοικονομική σταθερότητα, η κοινωνική προστασία και η επίλυση των συγκρούσεων, πράγμα που στην αντίθετη περίπτωση μπορεί να είναι δύσκολο να επιτευχθεί σε εθνικό επίπεδο. Η δημιουργία θεσμών και η ενίσχυση των ικα-

νοτήτων σε περιφερειακή κλίμακα επιτρέπουν επίσης την εξοικονόμηση πόρων. Αυτό ισχύει σε πολλούς τομείς που συνδέονται με τις εμπορικές συναλλαγές, όπως οι κανόνες, η προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και το σύνολο των μέτρων διευκόλυνσης των συναλλαγών ιδίως οι τελωνειακές διαδικασίες.

Στην έκθεση 2010 για την ευρωπαϊκή βοήθεια εμφανίζεται ο τρόπος με τον οποίο η δράση της ΕΕ βοηθά τις φτωχότερες χώρες να αναπτυχθούν.

Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε στις 28 Ιουνίου την ετήσια έκθεσή της 2010 σχετικά με την υλοποίηση των πολιτικών της ΕΕ για την ανάπτυξη και την εξωτερική βοήθεια κατά το 2009. Περί τις 140 αναπτυσσόμενες χώρες επωφελήθηκαν από προγράμματα και έργα που υλοποιήθηκαν υπό την αιγίδα της Επιτροπής. Ειδικοί μηχανισμοί έχουν δημιουργηθεί προκειμένου να βοηθηθούν οι φτωχότεροι πληθυσμοί του κόσμου να αντιμετωπίσουν την τριπλή – οικονομική, επισιτιστική και περιβαλλοντική – κρίση και να αποφέρουν αποτελέσματα. Για παράδειγμα, περισσότερα από 50 εκατομμύρια άνθρωποι λαμβάνουν βοήθεια από την επισιτιστική διευκόλυνση της ΕΕ ώστε να αντιμετωπίσουν το φάσμα της πείνας, οι προϋπολογισμοί 15 χωρών της Αφρικής, της Καραϊβικής και του Ειρηνικού ενισχύθηκαν προκειμένου να βοηθηθούν οι εν λόγω χώρες να αντισταθούν στις πιέσεις της οικονομικής κρίσης, και η ΕΕ συμφώνησε για την παροχή ετήσιας χρηματοδότησης «ταχείας εκκίνησης», ύψους 2,4 δις. € για την περίοδο 2010-2012, ως συμβολή στην προσπάθεια προσαρμογής αναπτυσσόμενων χωρών στην κλιματική αλλαγή. Η Επιτροπή αποτελεί τον δεύτερο σημαντικό χορηγό αναπτυξιακής βοήθειας στον κόσμο, με αναλήψεις υποχρεώσεων ύψους 12 δις €, ενώ διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στο συντονισμό των προσπαθειών της ΕΕ για να καταστεί η βοήθεια αποτελεσματικότερη.

"Η Επιτροπή έδρασε τάχιστα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν από τις κρίσεις της περιόδου 2008-2009 και για την κάλυψη των αναγκών των πλέον ευάλωτων χωρών. Επέδειξε ικανότητα να καινοτομεί και να προσαρμόζει τα μέσα ενίσχυσης που διαθέτει, έτσι ώστε να μεγιστοποιείται ο αντίκτυπος της ενίσχυσης που παρέχει. Τούτο έχει ουσιαστικές επιπτώσεις στις ζωές των ανθρώπων", δήλωσε ο αρμόδιος για την ανάπτυξη Επίτροπος κ. Andris Piebalgs.

Υπολογίζεται ότι μεταξύ 40 και 80 εκατομμυρίων ανθρώπων σε αναπτυσσόμενες χώρες έχουν οδηγηθεί στην απόλυτη ένδεια λόγω της επισιτιστικής, οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2009. Στην ετήσια έκθεση 2010 διευκρινίζεται ο ρόλος τον οποίο διαδραμάτισε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ώστε να βοηθηθούν οι φτωχότερες χώρες προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση, ενώ παρατίθεται λεπτομερώς η εξέλιξη των αναπτυξιακών πολιτικών της, καθώς και της υλοποίησής τους κατά το.....

3.5 Αναπτυξιακή βοήθεια που συνδέεται με το εμπόριο. Μακροοικονομική και φορολογική πολιτική και αποτελεσματικότερη συνεισφορά της Ε.Ε με την διεθνή δράση.

Σε γενικότερο επίπεδο η στήριξη σ' αυτόν τον τομέα πρέπει επίσης να αποσκοπεί στην υιοθέτηση υγιών μακροοικονομικών και φορολογικών πολιτικών, στην επίτευξη ενός πλαισίου πολιτικής που θα συμβάλει στη βελτίωση των εμπορικών συνθηκών και στην οικονομική και χρηματοδοτική σταθερότητα. Ένα λεπτό ζήτημα το οποίο μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στις πολιτικές μεταρρυθμίσεις των αναπτυσσόμενων χωρών, είναι ότι η ελευθέρωση του εμπορίου υπό μορφή μείωσης των δασμών γενικά καταλήγει σε μείωση των κρατικών εσόδων. Για πολλές αναπτυσσόμενες χώρες το μερίδιο των κρατικών εσόδων που προέρχονται από φορολόγηση του εμπορίου μπορεί να είναι ιδιαίτερα υψηλό. Εντούτοις, ο φόβος απώλειας των κρατικών εσόδων είναι συχνά υπερβολικός. Αν οι χαμηλότεροι δασμοί συνδυασθούν με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα των τελωνειακών υπηρεσιών και με μείωση των απαλλαγών για πολιτικούς λόγους, μπορεί να εξουδετερωθεί ή να περιοριστεί η μείωση των εσόδων. Στην περίπτωση πολλών αναπτυσσόμενων χωρών όπου είναι ιδιαίτερη ασθενής η τελωνειακή διοίκηση και επιβολή του νόμου, και όπου η λαθρεμπορία και η διαφθορά είναι ευρέως διαδεδομένες, η μεταρρύθμιση των τελωνείων θα αυξήσει αντίθετα τα εισοδήματα παρόλο που θα μειωθούν οι δασμοί. Επιπλέον, στο βαθμό που οι δασμοί αυτοί εφαρμόζονται για λόγους εισοδήμα-

τος, είναι γενικά επιθυμητή η φορολογική αναδιάρθρωση δεδομένου ότι οι δασμοί δεν είναι πάντοτε η καλύτερη ή η ορθότερη μορφή φορολόγησης. Η διαδικασία φορολογικής προσαρμογής πρέπει να εκτιμηθεί μέσα σε ένα γενικότερο μακροοικονομικό πλαίσιο.

Η ΕΕ έχει εμπειρία στην παροχή βοήθειας για τη διαδικασία φορολογικών μεταρρυθμίσεων υπό μορφή συμβουλευτικών υπηρεσιών και κατάρτισης, αλλά επίσης και υπό μορφή προσωρινής στήριξης του προϋπολογισμού για να καλύπτονται τα προσωρινά ελλείμματα (για παράδειγμα στη Δυτική Αφρική και στην Ανατολική και Δυτική Αφρική). Για να διευκολυνθεί η διαδικασία προσαρμογής που απορρέει από πολυμερείς και περιφερειακές εμπορικές συμφωνίες, η ΕΕ προτρέπει να συνεχίσει και να επεκτείνει αυτήν τη μορφή στήριξης. Η Επιτροπή προτείνει επιπλέον να ενισχυθεί περισσότερο, ανάλογα με την περίπτωση και σε διαβούλευση με τη χώρα/περιοχή εταίρο, η εμπορική πτυχή κατά την εφαρμογή του προγραμματισμού της αναπτυξιακής βοήθειας της ΕΕ, περιλαμβάνοντας τα ακόλουθα στοιχεία:

- ✓ στήριξη στις μακροοικονομικές και φορολογικές μεταρρυθμίσεις: η στήριξη που χορηγείται για να ενισχυθούν οι εμπορικές δυνατότητες πρέπει επίσης να συμβάλει στην επεξεργασία ισχυρών μακροοικονομικών και φορολογικών πολιτικών κατά τρόπο ώστε να δημιουργείται ευνοϊκό πολιτικό πλαίσιο για το εμπόριο·
- ✓ στήριξη στην ανασυγκρότηση και στην παραγωγικότητα του παραγωγικού μηχανισμού: για να στηριχθεί η διαδικασία επανατοποθέτησης και να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα του ιδιωτικού τομέα στις αναπτυσσόμενες χώρες, δημιουργήθηκε ένα σύνολο μηχανισμών σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Η ενίσχυση των υπηρεσιών στήριξης και η βελτίωση των υποδομών αποτέλεσαν επίσης έναν από τους πυλώνες της βοήθειας που χορήγησε η Ευρωπαϊκή Ένωση·
- ✓ στήριξη στη συνεργασία και στην περιφερειακή συνεργασία: η περιφερειακή ενσωμάτωση αποτελεί το αντικείμενο στήριξης στο πλαίσιο της στρατηγικής ανάπτυξης. Πρόκειται για την προσέγγιση Νότου-Νότου-Βορρά. Σ' αυτή τη βάση, η ΕΕ διεξάγει τώρα διαπραγματεύσεις για τη σύναψη συμφωνιών με περιφερειακές ομάδες, όπως η ομάδα των χωρών της Mercosur, στη Μεσόγειο και στη Νοτιοανατολική Ασία. Η προσέγγιση αυτή ισχύει ιδιαίτερα για τις συμφωνίες οικονομικής εταιρικής σχέσης (ΣΟΕΣ) μεταξύ των περιφερειακών ομάδων των χωρών της Αφρικής, Καραϊβικής και Ειρηνικού (ΑΚΕ) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για τις οποίες άρχισαν οι διαπραγματεύσεις στις αρχές Σεπτεμβρίου 2002·
- ✓ στήριξη για την πραγματική συμμετοχή στο πολυμερές εμπορικό σύστημα: η βοήθεια της ΕΕ στον τομέα αυτό επικεντρώνεται κυρίως στην υποστήριξη για την προσχώρηση στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (ΠΟΕ) και τις πολυμερείς εμπορικές διαπραγματεύσεις, τη στήριξη για την εφαρμογή των σημερινών και μελλοντικών συμφωνιών του ΠΟΕ, πράγμα που προϋποθέτει την καταβολή σημαντικών χρηματοδοτικών προσπαθειών, καθώς και την υποστήριξη πολιτικών μεταρρυθμίσεων και επενδύσεων που είναι αναγκαίες για να προωθηθεί η οικονομική αποτελεσματικότητα των αναπτυσσόμενων χωρών καθώς και η συμμετοχή τους στο πολυμερές εμπορικό σύστημα. Ο τελευταίος αυτός τομέας δράσης περιλαμβάνει ιδίως τη μεταρρύθμιση της διοίκησης των τελωνείων, τους κανόνες και την αξιολόγηση της συμμόρφωσης, τις υπηρεσίες, τις επενδύσεις, τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, την πολιτική ανταγωνισμού, την υιοθέτηση νομοθεσίας για τα κατάλληλα πρότυπα εργασίας στον τομέα της εργασίας καθώς και στον τομέα του περιβάλλοντος.

Η Επιτροπή εξετάζει επίσης τη δυνατότητα χρηματοδότησης οριζόντιων πρωτοβουλιών της βοήθειας που συνδέεται με το εμπόριο από τις οποίες μπορεί να επωφεληθεί το σύνολο των αναπτυσσόμενων χωρών, ιδίως μέσω πολυμερών φορέων. Σήμερα, στην πράξη όλη η βοήθεια για την ανάπτυξη της ΕΕ παρέχεται σε εθνική/περιφερειακή βάση. Ωστόσο, στον εν λόγω τομέα, είναι περισσότερο και από απαραίτητο να υποστηριχθούν πολυμερείς πρωτοβουλίες σε συνεργασία με διεθνείς οργανισμούς χωρίς κανένα περιορισμό σχετικά με ειδικές χώρες ή περιοχές. Είναι σημαντικό να γίνει μέγιστη εκμετάλλευση των δεσμών που υπάρχουν

μεταξύ του εμπορίου και όλων των άλλων τομέων που είναι σημαντικοί για την αειφόρο ανάπτυξη και να εξεταστεί η συνοχή των διαφόρων πολιτικών της ΕΕ με εξωτερική διάσταση.

Πρέπει να επανεξεταστούν οι υπάρχοντες μηχανισμοί προκειμένου να επιτευχθεί καλύτερος συντονισμός με τα κράτη μέλη και να προωθηθεί μία ευρύτερη ανταλλαγή «καλύτερων πρακτικών» μεταξύ της Επιτροπής και των κρατών μελών και μεταξύ των ίδιων των κρατών μελών.

Η δημιουργία στενότερης συνεργασίας με τους διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι διαθέτουν ειδικές αρμοδιότητες στον τομέα του εμπορίου και των θεμάτων που συνδέονται με το εμπόριο, πρέπει επίσης να ενθαρρυνθεί.

Η ΕΕ πρέπει επιπλέον να ενθαρρύνει τις περιφερειακές τράπεζες ανάπτυξης, (όπως η αφρικανική τράπεζα ανάπτυξης, η ασιατική τράπεζα ανάπτυξης και η διαμερικανική τράπεζα ανάπτυξης) στο να αφιερώνουν περισσότερους πόρους σε προγράμματα ενίσχυσης των ικανοτήτων στον εμπορικό τομέα.

Η ανακοίνωση ενθαρρύνει την ΕΕ να στηρίζει τη γραμματεία του ΠΟΕ όσον αφορά την τεχνική βοήθεια και να συνεχίσει να συμβάλει στο ειδικό ταμείο του Προγράμματος της Ντόχα για την ανάπτυξη. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι από την έναρξη των διαπραγματεύσεων του Γύρου της Ντόχα μέχρι σήμερα, έχουν γίνει πολλές μελέτες οι οποίες, όλες σχεδόν δείχνουν ότι τα οφέλη από μια ενδεχόμενη συμφωνία δεν θα είναι ασήμαντα, ιδιαίτερα για τις αναπτυσσόμενες χώρες. Σε ομιλία του ο Γενικός Διευθυντής του ΠΟΕ, Pascal Lamy, ανέφερε ότι εάν ο Γύρος ολοκληρωθεί τελικά επιτυχώς, οι εισαγωγικοί δασμοί θα μειωθούν στο μισό, μια μείωση που αντιστοιχεί σε 150 δισεκατομμύρια δολάρια. Οι αναπτυσσόμενες χώρες θα συνεισφέρουν στο ένα-τρίτο της μείωσης ενώ θα επωφεληθούν από τα δύο-τρίτα, δηλαδή τα οφέλη προς τις αναπτυσσόμενες χώρες θα μεταφραστούν σε αύξηση στην πρόσβαση των προϊόντων τους στις αγορές των αναπτυγμένων χωρών. Τα οφέλη όμως δεν περιορίζονται μόνο στην μείωση των δασμών, αλλά και στην αύξηση του εμπορίου που θα επέλθει από την απόσυρση άλλων εμποδίων, όπως οι στρεβλωτικές για το εμπόριο εσωτερικές επιδοτήσεις. Για παράδειγμα, αν ο Γύρος ολοκληρωθεί με επιτυχία, η κυβέρνηση των ΗΠΑ θα αναγκαστεί να περιορίσει τις επιδοτήσεις προς τους Αμερικανούς γεωργούς στα 14,5 δισεκατομμύρια δολάρια. Τα μεγαλύτερα όμως οφέλη αναμένεται να προέλθουν από τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου των υπηρεσιών και την απάλειψη γραφειοκρατικών και αδιαφανών διαδικασιών στο εμπόριο. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Διεθνούς Τράπεζας, τα οφέλη από την μείωση της γραφειοκρατίας θα ανέλθουν στα 110 δισεκατομμύρια δολάρια το χρόνο, ενώ σε μια άλλη μελέτη του Συμβουλίου Παραγωγικότητας της Αυστραλίας, τα οφέλη από τη φιλελευθεροποίηση της γεωργίας εκτιμώνται στα 50 δισεκατομμύρια δολάρια, από τη μείωση των δασμών βιομηχανικών προϊόντων σε 80 δισεκατομμύρια δολάρια και από τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου υπηρεσιών σε περίπου 130 δισεκατομμύρια δολάρια.

Συμπεράσματα

- Οι αναπτυσσόμενες χώρες δεν προκάλεσαν την παγκόσμια χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση, αλλά θίγονται δυσανάλογα από αυτήν.
- Η κρίση έχει ήδη σημαντικό ανθρώπινο κόστος καθώς και καταστροφικές συνέπειες για τα ευάλωτα άτομα στις φτωχότερες χώρες.
- Οι αναπτυσσόμενες χώρες θεωρούν ότι όλες οι πηγές της αναπτυξιακής χρηματοδότησής τους έχουν θιγεί από την κρίση και δεν θα μπορέσουν να διαφυλάξουν τα οικονομικά κέρδη τους.
- Πρέπει να εξαλειφτούν οι φορολογικές καταχρήσεις, η φοροδιαφυγή και η παράνομη διαφυγή κεφαλαίων από τις αναπτυσσόμενες χώρες.
- Το δίκαιο και αμοιβαίως ωφέλιμο εμπόριο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της σταθερότητας της διεθνούς χρηματοπιστωτικής αγοράς. Επίσης πρέπει να γίνει μείωση των επιδοτήσεων που στρεβλώνουν το εμπόριο καθώς και κατάργηση των εμπορικών φραγμών οι οποίοι προκαλούν μεγάλη ζημία στις οικονομίες των αναπτυσσόμενων χωρών.

- Η αδυναμία των οργάνων του Bretton Woods να ανταποκριθούν στις ανάγκες των χωρών χαμηλού εισοδήματος, ώστε να αντιμετωπίσουν την κρίση, προκλήθηκε κυρίως από τη μεγάλη καθυστέρηση αυτών των οργάνων στις μεταρρυθμίσεις διακυβέρνησης ώστε να βελτιωθεί η σπουδαιότητα, η νομιμότητα και η αποτελεσματικότητα των οργάνων καθώς και η ευαισθησία τους και η ικανότητά τους να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των αναπτυσσόμενων χωρών.
- Η σπουδαιότητα της συνοχής της πολιτικής για την ανάπτυξη, σε τομείς όπως η οικονομία, το εμπόριο, το περιβάλλον και η γεωργία, είναι μεγάλη προκειμένου να αποφευχθεί η ύπαρξη ακόμη σοβαρότερων συνεπειών της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες.
- Η δημιουργία στενότερης συνεργασίας με τους διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι διαθέτουν ειδικές αρμοδιότητες στον τομέα του εμπορίου και των θεμάτων που συνδέονται με το εμπόριο, πρέπει να ενθαρρυνθεί.
- Εάν ο Γύρος της Ντόχα ολοκληρωθεί επιτυχώς, οι εισαγωγικοί δασμοί θα μειωθούν. Οι αναπτυσσόμενες χώρες θα συνεισφέρουν στο ένα- τρίτο της μείωσης ενώ θα επωφεληθούν από τα δύο-τρίτα, δηλαδή τα οφέλη προς τις αναπτυσσόμενες χώρες θα μεταφραστούν σε αύξηση στην πρόσβαση των προϊόντων τους στις αγορές των αναπτυγμένων χωρών.
- Τα μεγαλύτερα οφέλη αναμένεται να προέλθουν από τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου των υπηρεσιών και την απάλειψη γραφειοκρατικών και αδιαφανών διαδικασιών στο εμπόριο.

Συντομογραφίες

Fed: Federal Reserve - Ομοσπονδιακή Τράπεζα των Η.Π.Α.
 IOSCO: Διεθνής Οργάνωση Επιτροπών Κεφαλαιαγοράς
 ΜΚΟ: Μη Κυβερνητική Οργάνωση
 ΑΣΧ: Αναπτυξιακοί Στόχοι Χιλιетίας
 ΑΕγχΠ: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
 ΕΑΒ: Ευρωπαϊκή Αναπτυξιακή Βοήθεια
 Χώρες ΑΚΕ: Χώρες Αφρικής-Καραϊβικής-Ειρηνικού
 ΣΟΕΣ: Συμφωνίες Οικονομικής Εταιρικής Σχέσης
 ΠΣΕΠ: Παγκόσμιο Σύστημα Εμπορικών Προτιμήσεων
 ΠΟΕ: Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου
 ΕΚΤ: Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
 CEBS: Επιτροπή Ευρωπαϊκών Αρχών Τραπεζικής Εποπτείας
 CESR: Επιτροπή Ευρωπαϊκών Εποπτικών Αρχών Κεφαλαιαγοράς
 CEIOPS: Επιτροπή Ευρωπαϊκών Ασφαλίσεων και Επαγγελματικών Συντάξεων
 Συμβούλιο ECOFIN: Συμβούλιο Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων
 ΛΑΧ: Λιγότερο Ανπτυγμένες Χώρες
 ΔΝΤ: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
 Χώρες MERCOSUR: Χώρες Αργεντινής, Βραζιλίας, Παραγουάης, Ουρουγουάης

Βιβλιογραφία

Παγκόσμια οικονομική ύφεση 1929, παγκόσμια οικονομική και χρηματοπιστωτική ύφεση 2008 – Βικιπαιδεία, Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια. <http://www.el.wikipedia.org> και <http://www.wepwdia.modi/.../>
 Οικονομικά άρθρα DW-World.de Deutsche Welle. <http://www.dw-word.de/dw/../>
 Flash back στις οικονομικές κρίσεις: Από το 1929 μέχρι σήμερα. <http://www.enthesis.net/index.php>
 Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Δ.Ν.Τ.): Η παγκόσμια οικονομία εισέρχεται σε μείζονα οικονομική ύφεση. Έκθεση Δ.Ν.Τ. <http://setimes.com>

Ευνοϊκότερα μέτρα του διεθνούς νομισματικού ταμείου – Το Δ.Ν.Τ. αλλάζει.
<http://www.imf.org/external>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο - Έκθεση σχετικά με τις συνέπειες της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης για τις αναπτυσσόμενες χώρες και για την αναπτυξιακή συνεργασία. <http://www.eur-lex.europa.eu>

Οικονομικές πολιτικές του Δ.Ν.Τ. <http://www.brettonwoodsproject.org>

Ο τρίτος κόσμος στο έλεος της οικονομικής κρίσης. <http://newinka.gr/consumer>

Η οικονομική κρίση και οι αναπτυσσόμενες χώρες. <http://www.pmeletios.com/.../oikonomia/>

Επιπτώσεις – Χαρακτηριστικά οικονομικής κρίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες.
<http://www.iene.gr/energyweek08/article/>

Τα πάντα γύρο από την οικονομία. <http://oikonomikanea.worldpress.com>

Europa – Press Releases Rapid. Έκθεση 2010 για την Ευρωπαϊκή βοήθεια. Ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται η δράση της Ε.Ε. για να αναπτυχθούν οι φτωχότερες χώρες.
<http://www.europa.eu/.../pressReleasesAction.do>

Τρόποι βοήθειας των αναπτυσσόμενων χωρών ώστε να μπορέσουν να επωφεληθούν από τις εμπορικές συναλλαγές. Σύνοψη της νομοθεσίας της Ε.Ε. – Εξωτερικό εμπόριο.
<http://europa.eu/.../r/2525-el.htm>

Όψεις της Παραγωγής και Κατανομής Εισοδήματος στην Ελληνική Οικονομία*

Θεόδωρος Μαριόλης¹

1. Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Λεωφόρος Συγγρού 136, 17671 Αθήνα, Τηλέφωνο: 210-9201592, E-mail: mariolis@hotmail.gr

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο προσδιορίζονται, βάσει του Συμμετρικού Πίνακα Εισροών-Εκροών (SIOT) του έτους 2005 και εθνικολογιστικών στοιχείων, κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τη θέση της στον ευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας και την ασκούμενη οικονομική πολιτική. Τέλος, προσεγγίζεται κριτικά η (μετα-) κεϋνσιανή πρόταση, περί αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των μισθών, για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης.

1. Εισαγωγή

Το Δεκέμβριο του 1919, υπό το φως των πρωτόγνωρων κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η επανάσταση στη Ρωσία, ο Pyotr Alexeyevich Kropotkin, στον επίλογο της ρωσικής έκδοσης του βιβλίου του *Λόγια ενός Εξεγερμένου* (πρώτη γαλλική έκδοση, 1885), εμβαθύνει σε παλαιότερες αναλύσεις του και τονίζει, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Το πιο σπουδαίο συμπέρασμά μου, όμως, είναι το ακόλουθο: είμαστε πολύ λιγότερο πλούσιοι απ' όσο πιστεύουμε όταν, περνώντας απ' τους δρόμους των μεγάλων μας πόλεων, βλέπουμε τα πολυτελή μέγαρα των πλουσίων και τα λαμπρά τους αμάξια, την πολυτέλεια στις βιτρίνες, τα μεγάλα καταστήματα και τα καλοντυμένα πλήθη των περιπατητών. Η Αγγλία είναι η πλουσιότερη χώρα του κόσμου. Αν όμως προσθέταμε όλα όσα παίρνει απ' τους αγρούς, τα ανθρακωρυχεία, τις βιομηχανίες, τα δάνεια που δίνει στο εξωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο, κι αν διαιρούσαμε αυτό το άθροισμα με το σύνολο των κατοίκων (που θα έπαιρναν ίσα μερίδια), το αποτέλεσμα θα ήταν μόνο ένα ρούβλι κατά ημέρα και κατά κεφαλή, και σε καμία περίπτωση πάνω από δύο σελίνια. Όσο για τη Ρωσία, μόλις που θα φθάναμε στα πενήντα κόπεκς κατά ημέρα και κατά κεφαλή.⁵²[...] Κοντολογίς, η βιομηχανική Αγγλία ζει, με τα ασήμαντα αποθέματά της, σχεδόν «μεροδούλι-μεροφάι». Και η Αγγλία δεν είναι η μόνη χώρα που ζει έτσι. Όλοι οι λαοί, στις τωρινές συνθήκες της καπιταλιστικής οικονομίας, ζουν με τον ίδιο τρόπο. [...] Έτσι, η μελέτη της πραγματικής ζωής των λαών μας οδηγεί αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι όλοι οι λαοί πρέπει να πασχίσουν για να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της χώρας τους, και να βελτιώσουν τη γεωργία, απ' τη μία μεριά, με την εντατική καλλιέργεια της γης, και την κατασκευαστική βιομηχανία, από την άλλη. [...] Δεν μπορεί να υπάρχουν λαοί προορισμένοι να υπηρετούν άλλους λαούς!» (Κροπότκιν, χ.χ., σσ. 70-73).

* Βασίζεται σε έρευνα του 'Study Group on Sraffian Economics' του Παντείου Πανεπιστημίου, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά στο σύνολο των χωρών της ΕΕ. Μία πρώτη εκδοχή του παρουσιάστηκε σε διεθνή διάσκεψη του «Αριστερού Βήματος», η οποία έλαβε χώρα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στις 15 και 16 Οκτωβρίου 2010. Για σχόλια, παρατηρήσεις και προτάσεις ευχαριστώ την Κατερίνα Καλλέργη και τους Μανώλη Μπουσούνη, Κώστα Παπουλή, Νίκο Ροδουσάκη, Σπύρο Στάλια, Γιώργο Σώκλη και Λευτέρη Τσουλφίδη. Τα όποια λάθη ή αβλεψίες είναι δικά μου.

⁵² Σημειώνεται ότι 1 σελίνι = 1/12 της στερλίνας και 1 ρούβλι = 100 κόπεκς («καπίκια»).

Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω την ορθότητα αυτών των εκτιμήσεων, οι οποίες έγιναν πριν από έναν αιώνα, αλλά στην τρέχουσα συγκυρία είναι περισσότερο σκόπιμο να γίνουν ορισμένες, ομόλογες εκτιμήσεις για την ελληνική και τη γερμανική οικονομία, ακριβώς επειδή η κατά σειρά πρώτη αντιμετωπίζει μία οξεία κρίση και είναι ενταγμένη σε προωθημένη μορφή οικονομικής ολοκλήρωσης, δηλ. στη «Ζώνη του Ευρώ», ενώ η δεύτερη είναι μία από τις ηγετικές εθνικές οικονομίες αυτής της «Ζώνης». Συγκεκριμένα, στα ακόλουθα παραθέτω ορισμένες «συναθροιστικές» ('aggregated') εκτιμήσεις, βασιζόμενος στους Συμμετρικούς Πίνακες Εισροών-Εκροών (SIOT) των εν λόγω οικονομιών, για το έτος 2005 (που είναι οι πιο πρόσφατοι από τους διαθέσιμους). Σχετικά πρόσφατα, δηλ. τον Μάιο του 2010, κοινοποιήσαμε, με τον Γιώργο Σώκλη και την Ελένη Γκρόζα (στα πλαίσια των εργασιών του 'Study Group on Sraffian Economics' του Παντείου Πανεπιστημίου), συναφείς, αλλά πολύ πιο αναλυτικές ('disaggregated'), εκτιμήσεις μας, οι οποίες έγιναν στη βάση των Πινάκων του 1997 και 1998, και συγκρίναμε τα αποτελέσματα με αυτά που αντλήσαμε από τους αντίστοιχους Πίνακες της Γερμανίας, της Ισπανίας και της Φινλανδίας (βλ. Mariolis *et al.*, 2010; Μαριόλης, *et al.*, 2010α).⁵³ Καίτοι όλες αυτές οι εκτιμήσεις είναι αρκετά αποκαλυπτικές για την παραγωγή και κατανομή του εισοδήματος στην ελληνική οικονομία, και, συνεπώς, για (i) τη θέση της στον ευρωπαϊκό καταμερισμό-συνδυασμό εργασίας, και (ii) την ασκούμενη (αλλά και τη δυνάμενη να ασκηθεί) οικονομική πολιτική, στα ακόλουθα εμμένω, χάρη συντομίας, σε αυτές για το έτος 2005.

2. Ορισμένα Χαρακτηριστικά της Ελληνικής και της Γερμανικής Οικονομίας

Από την επεξεργασία των Πινάκων του 2005 διαπιστώνουμε τα ακόλουθα:

(X1). Ο λόγος των συνολικών ακαθάριστων (προ φόρων-επιδοτήσεων) κερδών προς τους συνολικούς μισθούς ισούται με 134%. Στη Γερμανία ισούται με 54% και, άρα, στην Ελλάδα είναι υπερδιπλάσιος. Ως γνωστόν, αυτός ο λόγος αποτελεί δείκτη του μαρξικού «ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης», και είναι τόσο υψηλότερος όσο είναι (i) υψηλότερη η μέση παραγωγικότητα της εργασίας, και (ii) μικρότερος ο μέσος μισθός ανά εργαζόμενο (για μία θεωρητική ανάλυση, βλ., π.χ., Fujimori, 1982, ch. 1, ενώ για εμπειρικές εκτιμήσεις και αναλύσεις, οι οποίες αφορούν στην ελληνική οικονομία, βλ. Mariolis *et al.*, 2006, 2010, section 3).

(X2). Η μέση παραγωγικότητα της εργασίας στη Γερμανία είναι 1.24 φορές υψηλότερη από αυτήν της Ελλάδας, ενώ ο μέσος μισθός ανά εργαζόμενο είναι σχεδόν διπλάσιος, δηλ. 1.88 φορές υψηλότερος (συγκεκριμένα, στη Γερμανία είναι 2427 ευρώ ανά μήνα και στην Ελλάδα είναι 1290 ευρώ ανά μήνα).⁵⁴ Συνεπώς, το «ποσοστό εκμετάλλευσης» στην Ελλάδα δεν είναι υπερδιπλάσιο επειδή η μέση παραγωγικότητα είναι υψηλή, αλλά επειδή ο μέσος μισθός είναι χαμηλός. Εάν στη Γερμανία ίσχυε ο μέσος ελληνικός μισθός, τότε το «ποσοστό εκμετάλλευσης» θα ήταν 190%.

(X3). Στη Γερμανία, το μερίδιο των μισθών στο καθαρό προϊόν, το οποίο ισούται με το λόγο του μέσου μισθού ανά εργαζόμενο προς την παραγωγικότητα της εργασίας (γνωστό και ως «κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος»), είναι περίπου 1.5 φορές υψηλότερο από αυτό της Ελλάδας, δηλ. 65% έναντι 43%.

⁵³ Η ιδέα ήταν ότι, σε σχέση με την Ελλάδα, η Φινλανδία (η Ισπανία) είναι πληθυσμιακά ισοδύναμη (μεγαλύτερη) και μάλλον τεχνολογικά προηγμένη (ισοδύναμη). Τα ευρήματα επαλήθευσαν τη σκοπιμότητα αυτής της σύγκρισης, αλλά έδειξαν και ότι, στα πλαίσια του δείγματος, η Γερμανία (η Ελλάδα) είναι η πλέον προηγμένη (καθυστερημένη) τεχνολογικά.

⁵⁴ Ας σημειωθεί ότι, όπως διδάσκει η καθαρή ('pure') θεωρία του διεθνούς εμπορίου, όταν, σε συνθήκες ελεύθερης μετακίνησης των χρηματικών κεφαλαίων, δύο οικονομίες συνάπτουν εμπορικές σχέσεις, ο μέσος μισθός είναι νομοτελειακά χαμηλότερος στην οικονομία εκείνη που υστερεί, γενικά, σε παραγωγικότητα.

(X4). Στην Ελλάδα, οι συνολικοί μισθοί αποτελούν το 50% των καταναλωτικών δαπανών του συνόλου των νοικοκυριών. Στη Γερμανία αποτελούν, περίπου, το 100% και, άρα, τα ακαθάριστα κέρδη είναι περίπου ίσα με το άθροισμα των κρατικών καταναλωτικών δαπανών, των καθαρών επενδύσεων και των καθαρών εξαγωγών (εξαγωγές μείον εισαγωγές). Συνεπώς, σε αντίθεση με τη Γερμανία, στην Ελλάδα το ήμισυ της ιδιωτικής κατανάλωσης δεν προέρχεται από τους μισθούς, και θα πρέπει να προέρχεται, κυρίως, από τα κέρδη παρά από τις μεταβιβαστικές πληρωμές του δημοσίου για κοινωνική ασφάλιση και πρόνοια (αλλά απαιτείται πρόσθετη έρευνα για να διαπιστωθεί αυτό). Τέλος, στην Ελλάδα οι κρατικές καταναλωτικές δαπάνες αποτελούν το 20% του συνόλου των καταναλωτικών δαπανών (και το 21% του καθαρού προϊόντος), ενώ στη Γερμανία αποτελούν το 26% (και το 24% του καθαρού προϊόντος).⁵⁵

Δεδομένων αυτών των τεσσάρων χαρακτηριστικών μπορούμε να αντλήσουμε τρία βασικά συμπεράσματα για την ελληνική οικονομία:

(Σ1). Η κατανομή του εισοδήματος είναι έντονα υπέρ των κερδών και, άρα, εις βάρος των μισθών. Με αυτό δεν εννοώ, βέβαια, ότι υπάρχει «ανισοκατανομή» (έννοια που στερείται, κατά την άποψή μου, νοήματος), αλλά ότι το «ποσοστό εκμετάλλευσης» είναι σημαντικά υψηλότερο σε σχέση με τη Γερμανία (τα στοιχεία του 1997-1998, στα οποία αναφέρθηκα στην εισαγωγή του παρόντος, δείχνουν ότι αυτό ισχύει και σε σχέση με την Ισπανία και την Φινλανδία).

(Σ2). Η Ελλάδα δεν μπορεί να σταθεροποιήσει τη θέση της στο διεθνή ανταγωνισμό βάσει της παραγωγικότητάς της, επειδή είναι συγκριτικά χαμηλή. Και ούτε το μπορεί, φυσικά, βάσει νομισματικής, συναλλαγματικής, δημοσιονομικής ή εμπορικής πολιτικής, ακριβώς επειδή είναι ενταγμένη στη «Ζώνη του Ευρώ». Συνεπώς, το επιχειρεί βάσει μονομερούς εισοδηματικής πολιτικής, δηλ. εις βάρος των μισθών. Ωστόσο, δεν το κατορθώνει, όπως δείχνουν τα εμπειρικά δεδομένα: για παράδειγμα, σύμφωνα με την τελευταία Έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος για τη Νομισματική Πολιτική (βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2010, σσ. 137-138), όλοι οι διαθέσιμοι δείκτες πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας καταγράφουν, από το 1987-1988, συνεχή μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας (εξαιρείται μόνον η περίοδος 1998-2000, όπου η υποτίμηση της δραχμής δεν έπαιξε ασήμαντο ρόλο στην αντιστροφή της τάσης, όπως εξάλλου είχε υποστηριχθεί *ante factum* στο Μαριόλης *et al.*, 1996). Και στην ίδια, ακριβώς, κατάσταση με την Ελλάδα βρίσκονται η Σλοβακία, η Ισπανία και η Ιρλανδία. Να τονισθεί εδώ ότι, σε αντίθεση με ό,τι έχει υποστηριχθεί από ορισμένους μελετητές, η Γερμανία δεν στηρίζει τη θέση της στο διεθνή ανταγωνισμό σε μειώσεις μισθών: ένα κλάσμα, εν προκειμένω ο λόγος του μέσου μισθού ανά εργαζόμενο προς την παραγωγικότητα της εργασίας, δηλ. το «κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος» (το οποίο αποτελεί, *ιδίως* σε μία ζώνη ενιαίου νομίσματος, σημαντικό δείκτη της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας και, συνεπώς, της διεθνούς ανταγωνιστικότητας), είναι δυνατόν να μειώνεται ακόμα και όταν αυξάνονται και ο αριθμητής και ο παρονομαστής του, αρκεί ο πρώτος να αυξάνεται ποσοστιαία λιγότερο από όσο αυξάνεται ο δεύτερος. Και, αυτό ακριβώς συνέβη, σύμφωνα με στοιχεία του

⁵⁵ Στους Πίνακες Εισροών-Εκροών, οι κρατικές καταναλωτικές δαπάνες δεν περιλαμβάνουν τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων (οι οποίοι περιλαμβάνονται στην κατηγορία των «Μισθών», μαζί με όλους τους άλλους μισθούς που καταβάλλονται στην οικονομία), αλλά μόνον (i) την απευθείας μεταφορά εισοδήματος (σε είδος και όχι σε χρήμα) από το δημόσιο προς συγκεκριμένα νοικοκυριά, και (ii) δαπάνες προς όφελος του κοινωνικού συνόλου υπό την ευρεία έννοια (π.χ., δαπάνες για δημόσια ασφάλεια, υγεία, άμυνα, προστασία του περιβάλλοντος). Σημειώνεται, επίσης, ότι στους εν λόγω Πίνακες περιλαμβάνεται και μία τρίτη, σχετικά μικρή, συνιστώσα καταναλωτικής δαπάνης, ήτοι η «κατανάλωση των μη κερδοσκοπικών ιδρυμάτων που εξυπηρετούν νοικοκυριά», η οποία αφορά στην απευθείας μεταφορά εισοδήματος (σε είδος και όχι σε χρήμα) προς συγκεκριμένα νοικοκυριά. Στην Ελλάδα (Γερμανία) αποτελεί το 1.1% (το 2.3%) της συνολικής καταναλωτικής δαπάνης.

ΟΟΣΑ,⁵⁶ στη Γερμανία, κατά την περίοδο 2005-2008, όπου οι μισθοί ανά εργαζόμενο δεν μειώθηκαν σε καμία υποπερίοδο, ενώ το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος μειώθηκε σε ορισμένες υποπεριόδους. Εν κατακλείδι, η Ελλάδα επιχειρεί να στηριχθεί, κυρίως, στους *χαμηλούς μισθούς*, και δεν το κατορθώνει, ενώ η Γερμανία στηρίζεται, κυρίως, στην *υψηλή παραγωγικότητα*, και το κατορθώνει. Τέλος, έχει επίσης υποστηριχθεί ότι τα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας εκφράζουν, τρόπον τινά, το δυναμισμό της. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι εξωτερικό έλλειμμα δεν σημαίνει κατανάγκη χαμηλή ανταγωνιστικότητα: η διαχρονική εξέλιξη του εν λόγω ελλείμματος εξαρτάται από τους ρυθμούς μεγέθυνσης της ημεδαπής και της αλλοδαπής, τις αντίστοιχες ροπές προς εισαγωγές, τις αντίστοιχες συνθέσεις των ΑΕΠ, την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία και, τέλος, την ελαστικότητα των εισαγωγών-εξαγωγών σε μεταβολές της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας. Όλοι όσοι, όμως, επιμένουμε να θεωρούμε τα ελλείμματα του ελληνικού ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών ως το θεμελιώδες ζήτημα επικαλούμαστε, κυρίως, (i) τους προαναφερθέντες δείκτες πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας, και (ii) το γεγονός ότι η όποια ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας βασίστηκε και βασίζεται, όπως δείχνουν όλα τα στοιχεία, σε τομείς που είναι προστατευμένοι από το διεθνή ανταγωνισμό ή/και χαμηλής έντασης κεφαλαίου και τεχνολογίας (εμπόριο, κατασκευές, αγροτικός τομέας και είδη τροφίμων, εκπαιδευτικές και υγειονομικές υπηρεσίες – βλ. π.χ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2010, σσ. 140-142, και εφημ. Νέα, 24-25/10/2009, σσ. 40-41). Έτσι, δεν προκαλεί καθόλου έκπληξη η εκτίμηση ορισμένων μελετητών (και του ΔΝΤ) ότι η συμπίεση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (ως ποσοστό του ΑΕΠ) από τα σημερινά επίπεδα του 15% στο επίπεδο του 3.8%, το οποίο θεωρείται (ή, καλύτερα, υποτίθεται) διατηρήσιμο, προαπαιτεί υποτίμηση σε πραγματικούς όρους της τάξης του 45%, η οποία, εφόσον υπάρχει ενιαίο νόμισμα και ελευθερία στην κίνηση των χρηματικών κεφαλαίων (άρα, τάση εξίσωσης του επιτοκίου), και εφόσον η οικονομία υστερεί σε παραγωγικότητα, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνον με συμπίεση του μισθού ανά εργαζόμενο (αναλυτικά, βλ. Μαριόλης και Παπουλής, 2010β, ενότητα 5).

(Σ3). Οι καταναλωτικές δαπάνες του δημοσίου δεν είναι συγκριτικά υψηλές.

Τώρα, ας περάσουμε σε ορισμένους υποθετικούς (και στατικούς) υπολογισμούς. Ας υποθέσουμε, δηλαδή, ότι, σταθερών *όλων των άλλων*, το σύνολο των καθαρών κερδών της ελληνικής οικονομίας εθνικοποιείται και, εν συνεχεία, αναδιανέμεται προς κατανάλωση στο σύνολο του πληθυσμού ηλικίας 15 ετών και άνω (85.6% του συνολικού πληθυσμού ή, περίπου, 9.486.834 άτομα) υπό μορφή μηνιαίου εισοδήματος ίσου με τον ισχύοντα μέσο μηνιαίο μισθό, δηλ. 1290 ευρώ. Είναι εφικτό αυτό; Όχι, δεν είναι, υπό την έννοια ότι προϋποθέτει τη μείωση της κρατικής κατανάλωσης κατά 34% ή τη μείωση των καθαρών επενδύσεων κατά 78% ή, τέλος, την αύξηση του ελλείμματος του εξωτερικού ισοζυγίου κατά 43%. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις χειροτερεύουν οι κοινωνικοί και οικονομικοί όροι αναπαραγωγής του συστήματος, ενώ στην τελευταία περίπτωση επιβαρύνεται, βεβαίως, το εξωτερικό έλλειμμα (και χρέος) κατά 11 δισ. ευρώ. Εάν η αναδιανομή συνοδεύεται από το μηδενισμό του εξωτερικού ελλείμματος, τότε δεν είναι εφικτή ακόμα και αν μηδενισθεί η κρατική κατανάλωση ή καθίσταται εφικτή, εάν οι καθαρές επενδύσεις μειωθούν κατά 260%, δηλ. γίνουν σημαντικά αρνητικές, ή, αλλιώς, οι ακαθάριστες επενδύσεις μειωθούν κατά 98%.⁵⁷ Ούτε στη Γερμανία αποδεικνύεται εφικτή η αντίστοιχη αναδιανομή, δηλ. των 2427 ευρώ ανά μήνα σε, περίπου, 70.538.226 άτο-

⁵⁶ Βλ. (i) http://stats.oecd.org/index.aspx?DatasetCode=ULC_QUA, και (ii) <http://stats.oecd.org/Index.aspx?queryname=347&querytype=view>

⁵⁷ Με διατήρηση όλων των μεγεθών στο τρέχον επίπεδο των, η αναδιανομή είναι εφικτή με μηνιαίο εισόδημα της τάξης των 1191 ευρώ. Με μηδενισμό του εξωτερικού ελλείμματος, είναι εφικτή με μηνιαίο εισόδημα της τάξης των 959 ευρώ.

μα (ή 85.5% του συνολικού πληθυσμού). Ωστόσο, με βάση τον ελληνικό μέσο μισθό όχι μόνον είναι εφικτή, αλλά δημιουργείται και ένα πλεόνασμα της τάξης των 34 δισ. ευρώ, παρόλο που το εξωτερικό ισοζύγιο της οικονομίας είναι πλεονασματικό. Εάν δε το εξωτερικό ισοζύγιο ισοσκελισθεί, τότε το πλεόνασμα ανέρχεται στα 185 δισ. ευρώ, δηλ. καθίσταται περίπου ίσο με το 95% του ΑΕΠ της Ελλάδας (το 2005 ήταν, σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, περίπου 195 δισ. ευρώ).

Έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε ότι:

(Σ4). Στην ελληνική οικονομία, η οποία αγωνίζεται να ανταπεξέλθει στο διεθνή ανταγωνισμό, και χαρακτηρίζεται από υψηλά ελλείμματα του δημοσίου τομέα και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (δηλ. από υψηλά «διόδυμα ελλείμματα», των οποίων το άθροισμα υπερβαίνει, το 2009, το 24% του ΑΕΠ, και είναι το υψηλότερο στη Ζώνη του Ευρώ, ενώ ακολουθούν οι υπόλοιπες χώρες του «Νότου», ήτοι Πορτογαλία (18.2%), Ισπανία (16.6%) και Ιρλανδία (15.6%)) καθώς επίσης και από αρνητικές καθαρές αποταμιεύσεις,⁵⁸ τα αντικειμενικά όρια πολιτικών αναδιανομής του εισοδήματος (και γενικά κενσινανών πολιτικών) είναι εξαιρετικά στενά, για να μην πω «ανύπαρκτα». Και δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ότι οι προηγούμενοι υπολογισμοί έγιναν σε χρηματικούς όρους, και όχι σε υλικούς-φυσικούς όρους, πράγμα που σημαίνει ότι παρακάμπτουν το ζήτημα του κατά πόσον τα ζητούμενα από τους μη κεφαλαιοκράτες εμπορεύματα όντως υφίστανται ή δύνανται να παραχθούν. Όπως σημείωνε ο Marx (1864, §484), «η πολυτέλεια είναι μία απόλυτη αναγκαιότητα για έναν τρόπο παραγωγής, ο οποίος παράγει πλούτο για τους μη παραγωγούς, και επομένως πρέπει να του δώσει εκείνες τις αναγκαίες μορφές, στις οποίες αυτός μπορεί να είναι ιδιοποιήσιμος από εκείνους που απολαμβάνουν [μόνον] τον πλούτο.». Παράδειγμα: όσον αφορά στη χώρα προέλευσης των ιδιοκτητών σκαφών πολυτελείας, η Ελλάδα βρίσκεται στην τρίτη θέση, μετά τη Ρωσία και τη Σαουδική Αραβία. Παράλληλα, πριν το ξέσπασμα της κρίσης, κάτω από το λεγόμενο «όριο της φτώχειας» βρίσκονταν το 20% των ελληνικών νοικοκυριών, το 13% των εργαζομένων, το 25% των συνταξιούχων, το 33% των ανέργων και το 41% των μονογονεϊκών οικογενειών με ένα τουλάχιστον εξαρτώμενο παιδί (βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2008, σελ. 49).

Τέλος, ας στραφούμε σε ορισμένους πιο ρεαλιστικούς (και δυναμικούς) υπολογισμούς. Η αναλυτική μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης του ελληνικού δημοσίου χρέους, ως ποσοστό του ΑΕΠ (η οποία δύναται να βασισθεί στο θεωρητικό υπόδειγμα των Spraventa, 1986, και Akyüz, 2007, Annex), δείχνει ότι η μείωση ή, έστω, η μακροχρόνια σταθεροποίησή του δεν θα πρέπει να αναμένεται, κυρίως επειδή απαιτούνται εξωπραγματικοί ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ ή/και πρωτογενή πλεονάσματα, των οποίων το ύψος ενδέχεται να έχει ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις τόσο στην ενεργό ζήτηση όσο και στην κοινωνική συνοχή. Για παράδειγμα, με πραγματικό επιτόκιο δανεισμού 3% και πρωτογενές δημόσιο έλλειμμα 3%, η μακροχρόνια σταθεροποίηση του δημοσίου χρέους στο επίπεδο του κριτηρίου του Μάαστριχτ, δηλ. στο 60%, απαιτεί συνεχή μεγέθυνση του ΑΕΠ με ετήσιο ρυθμό 8.4%.⁵⁹ Βέβαια, η νομισματική χρηματοδότηση των δημοσίων ελλειμμάτων θα υποβοηθούσε την κατάσταση, τονώνοντας την ενεργό ζήτηση και μειώνοντας το πραγματικό επιτόκιο, αλλά αυτή απαγορεύεται, ως γνωστόν, εντός της ΟΝΕ (Άρθρο 101 της «Συνθήκης του Μάαστριχτ»). Από την άλλη πλευρά, μπορεί να αποδειχθεί ότι η συνεχώς μειούμενη διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας οδηγεί

⁵⁸ Εξαιρώντας το 2004, σε όλη την περίοδο 2000-2009, η συνολική τελική καταναλωτική δαπάνη υπερβαίνει, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, το «καθαρό εθνικό διαθέσιμο εισόδημα» και, συνεπώς, η καθαρή αποταμίευση (η οποία συνιστά τη διαφορά αυτών των μεγεθών) είναι αρνητική και, ειδικότερα, από το 2005 έως το 2009 αυξήθηκε, ως ποσοστό του καθαρού εθνικού διαθέσιμου εισοδήματος, κατά 3.7 φορές (από -3.8% σε -14.3%).

Βλ. http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A0702&r_param=SEL24&y_param=2008_00&mytabs=0.

⁵⁹ Αναλυτικοί υπολογισμοί, και εναλλακτικά σενάρια, βρίσκονται στο Μαριόλης και Παπουλής (2010γ).

στη μείωση της ενεργού ζήτησης για τα ημεδαπά εμπορεύματα και, άρα, στη διεύρυνση των ελλειμμάτων του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και του δημοσίου (δηλ. στη δημιουργία «διδύμων ελλειμμάτων») και, τελικά, στη διόγκωση του δημοσίου χρέους και του συνολικού (δημοσίου και ιδιωτικού) εξωτερικού χρέους (για όλα αυτά, βλ. Μαριόλης και Παπουλής, 2010β, ενότητες 4 και 5). Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι από το 2004 έως το 2009 το συνολικό, δημόσιο και ιδιωτικό, ακαθάριστο εξωτερικό χρέος διπλασιάστηκε και ανέρχεται στο 171% του ΑΕΠ, ενώ το 55.1% αυτού του χρέους, δηλ. το 94.2% του ΑΕΠ, είναι δημόσιο χρέος (βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2010, σελ. 66). Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι:

(25). Εντός ONE, η άσκηση συσταλτικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής στην Ελλάδα είναι το *μόνο* διαθέσιμο μείγμα οικονομικής πολιτικής. Ωστόσο, ακόμα και αν αντιπαρέλθουμε τις κοινωνικές επιπτώσεις και τα επιμέρους ταξικά συμφέροντα, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι αυτό το μείγμα οικονομικής πολιτικής θα αποδειχθεί αποτελεσματικό. Κυρίως επειδή, πρώτον, οδηγεί σε μείωση της ενεργού ζήτησης, άρα, σε μείωση του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ και, κατ' επέκταση, σε αύξηση του λόγου του δημοσίου χρέους προς το ΑΕΠ, και, δεύτερον, η συμπίεση των μισθών θα έχει οριακές επιπτώσεις στη διεθνή ανταγωνιστικότητα. Εξάλλου, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, το «ποσοστό εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης» στην ελληνική οικονομία είναι ήδη συγκριτικά υψηλό, χωρίς αυτό να έχει σταθεροποιήσει τη θέση της στη διεθνή αγορά.

3. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Με την ένταξή της στην ONE, η ελληνική οικονομία (όπως και όλος ο ευρωπαϊκός «Νότος») ανταγωνίζεται σε όλο και πιο άμεσους-απόλυτους όρους παραγωγικότητας, και εν απουσία εναλλακτικών μέσων οικονομικής πολιτικής, εθνικές οικονομίες, οι οποίες είναι πολύ περισσότερο προηγμένες από την ίδια. Αυτό είχε ως συνέπεια τη στροφή της παραγωγής σε διεθνώς μη εμπορεύσιμα εμπορεύματα και σε κλάδους έντασης φυσικών πρώτων υλών και ανειδίκευτης εργασίας και, έτσι, την αύξηση της ροπής προς εισαγωγές και τη μείωση της ελαστικότητας των καθαρών εξαγωγών ως προς το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος. Σε μία πλήρως διεθνοποιημένη αγορά (δηλ. σε μία αγορά ενιαίου νομίσματος και ελεύθερης μετακίνησης χρηματικών κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού), κάθε εθνική οικονομία που δεν είναι σε θέση να παράγει σημαντικά για αυτήν την αγορά, αλλά αντιθέτως εισάγει σημαντικά από αυτήν, για να καταναλώσει και να επενδύσει, θα βρεθεί, αργά ή γρήγορα, σε δεινή θέση. Η πάντοτε αρεστή σε αριστερο-κεϋνσιανούς οικονομολόγους πρόταση περί αναδιανομής του εισοδήματος προς όφελος των μισθών, προκειμένου να αντιμετωπισθούν υφέσεις και κρίσεις, έχει, όπως διδάσκει η οικονομική επιστήμη, δύο βασικές, αναγκαίες προϋποθέσεις, δηλ. την ύπαρξη (i) υποαπασχολούμενου κεφαλαίου, και (ii) καθέτως ολοκληρωμένου τομέα ('vertically integrated sector') παραγωγής αξιόλογου μέρους των εμπορευμάτων που καταναλώνουν οι μισθωτοί, δηλ. σημαντικής *εθνικής παραγωγικής βάσης*.⁶⁰ Αλλά ακόμα και υπό αυτές τις προϋποθέσεις δεν οδηγεί κατανάγκην σε αύξηση βαθμού απασχόλησης του κεφαλαίου και του ρυθμού μεγέθυνσης της οικονομίας και, συνεπώς, στην αντιμετώπιση της ύφεσης-κρίσης. Δύναται, αντιθέτως, να οδηγήσει σε αύξηση του βαθμού απασχόλησης του κεφαλαίου

⁶⁰ Ως γνωστόν, αυτός ο τομέας παράγει ως *καθαρό* προϊόν του εμπορεύματα που καταναλώνουν οι μισθωτοί, και ως ακαθάριστο προϊόν του τα προαναφερθέντα εμπορεύματα και τα άμεσα και έμμεσα μέσα παραγωγής που απαιτούνται για την παραγωγή αυτών. Η έννοια του «υποσυστήματος παραγωγής» ή «καθέτως ολοκληρωμένου τομέα παραγωγής» είναι κεντρική στη σραφφαϊανή θεωρία (βλ. Sraffa, 1960, Appendix A, Pasinetti, 1973, και Steedman, 2004), ενώ ανιχνεύεται στις πρωτοπόρες εργασίες των G. A. Fel'dman (στη δεκαετία του 1920) και P. C. Mahalanobis (στη δεκαετία του 1950), οι οποίες αφορούσαν στο σχεδιασμό της οικονομικής μεγέθυνσης.

και σε μείωση του ρυθμού μεγέθυνσης ή, ακόμα, σε μείωση τόσο του βαθμού απασχόλησης του κεφαλαίου όσο και του ρυθμού μεγέθυνσης.⁶¹

Σε τελική ανάλυση, λοιπόν, δεν είμαι σε θέση να δω, στη βάση των σημερινών και αυριανών δεδομένων, τη διέξοδο από τον φαύλο κύκλο, στον οποίο έχει παγιδευτεί η ελληνική οικονομία. Εκτός εάν μπορούσα να δεχθώ ότι, από «την ισχυρή Ελλάδα μέσα σε μία ισχυρή Ευρώπη», περνάμε σε ένα «σχέδιο της σωτηρίας», όπως το ονόμασε ο Καθηγητής Ι. Στουρνάρας (2010), το οποίο συνίσταται «στην αξιοποίηση της δημόσιας ακίνητης περιουσίας [η οποία] μπορεί να δημιουργήσει «πόλους» επενδύσεων σε τομείς όπου η χώρα διαθέτει συγκριτικά πλεονεκτήματα: τουριστική κατοικία για εύπορους «baby boomers» που επιθυμούν να ζήσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στον Ευρωπαϊκό Νότο, πράσινη ενέργεια κτλ». Δηλαδή, δύο δεκαετίες μετά το λεγόμενο «όραμα του Μάαστριχτ» και μία δεκαετία μετά την ένταξη της χώρας σε ζώνη ενιαίου νομίσματος, γίνεται παραδεκτό ότι δεν έχουν ακόμα αναπτυχθεί τα συγκριτικά πλεονεκτήματά της και ότι αυτά είναι η τουριστική κατοικία για εύπορους, η πράσινη ενέργεια και τα «κτλ»; Εάν αντιπαρέλθω ότι, εδώ και αρκετό καιρό, το ζήτημα δεν είναι η ανάπτυξη των συγκριτικών αλλά των *απολύτων πλεονεκτημάτων*,⁶² τότε δεν νομίζω ότι δύναται να υπάρξει καλύτερη απόδοση του αδιεξόδου, στο οποίο βρίσκεται, εντός ΟΝΕ, η ελληνική οικονομία.

Αναφορές

- Akyüz Y. (2007) Debt sustainability in emerging markets: a critical appraisal, DESA Working Paper No. 61.
- Bhaduri, A. and Marglin, S. (1990) Unemployment and the real wage rate: the economic basis for contesting political ideologies, *Cambridge Journal of Economics*, 14, pp. 375-393.
- Fujimori, Y. (1982) *Modern Analysis of Value Theory*, Berlin, Springer-Verlag.
- Κροπότκιν, Π. (χ.χ.) *Το Επαναστατικό Πνεύμα*, Μετάφραση: Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Κάτσάνος.
- Kurz, H. D. (1990) Technical change, growth and distribution: a steady-state approach to 'unsteady' growth, in: H. D. Kurz (1990) *Capital, Distribution and Effective Demand. Studies in the 'Classical' Approach to Economic Theory*, pp. 211-239, Cambridge, Polity Press.
- Μαριόλης, Θ. (1999α) Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση, στο: Θ. Μαριόλης και Γ. Σταμάτης (1999) *ΟΝΕ και Νεοφιλελεύθερη Πολιτική*, σσ. 233-253, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μαριόλης, Θ. (1999β) Ο νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας, *Τετράδια της Οικονομίας*, 27-28/11/1999, σσ. 15-18, εφημ. *Ημερησία* (αναδημοσιεύθηκε στο: Θ. Μαριόλης και Γ. Σταμάτης (2000) *Η Εντός ΟΝΕ Εποχή*, σσ. 25-40, Αθήνα, Στάχυ).

⁶¹ Βλ. Bhaduri and Marglin (1990), Kurz (1990) και Mariolis (2006). Σε αυτήν τη συνάφεια δύναται να αναφερθεί ένα πολύ ενδιαφέρον σημείωμα, βασισμένο σε σειρά ποσοτικών εκτιμήσεων, του Ρωμανιά (2008), στο οποίο τονίζεται ότι «στην Ελλάδα [...] δεν προκύπτει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και της ανεργίας. Η εξήγηση του φαινομένου μπορεί να αναζητηθεί στη διαπίστωση ότι μεγάλο μέρος του πάγιου εξοπλισμού δεν παράγεται στην Ελλάδα αλλά εισάγεται από το εξωτερικό. Στην Ελλάδα (όπως και στην Ισπανία αλλά σε αντίθεση με τις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά) διαπιστώνεται ισχυρότατη (0.867) συσχέτιση (με αρνητικό πρόσημο) ανάμεσα στις επενδύσεις σε κατοικίες και την ανεργία. [...] Η εξήγηση του φαινομένου εντοπίζεται στη διαπίστωση ότι οι επενδύσεις σε κατοικίες δεν συνεπάγονται εισαγωγές από το εξωτερικό αφού τα περισσότερα αναγκαία υλικά κατασκευάζονται στην Ελλάδα και συνεπώς έχουμε (και) πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις για την απασχόληση σε άλλους κλάδους της εγχώριας οικονομίας.» (πρόσθετη έμφαση).

⁶² Βλ. Μαριόλης (1999α, β) και Μαριόλης και Παπουλής (2010β, ενότητα 5)

- Μαριόλης, Θ., Οικονομίδης, Χ., Σταμάτης, Γ. και Φουστέρης, Ν. (1996) Ποσοτική εκτίμηση των επιπτώσεων της υποτίμησης στο «κόστος» παραγωγής, *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, 19, σσ. 5-55 (η ολοκληρωμένη έκδοσή της μελέτης κυκλοφόρησε το 1997, με τον ίδιο τίτλο, από τις εκδόσεις Κριτική).
- Μαριόλης, Θ., Σώκλης, Γ. και Γκρόζα, Ε. (2010α) Ο μέγιστος εφικτός λόγος μη εργαζομένων προς εργαζόμενους στην ελληνική οικονομία: η μεταβλητή-κλειδί του ασφαλιστικού συστήματος, στο: Α. Στεργίου και Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) (2010) *Η Ασφαλιστική Μεταρρύθμιση. Πόρισμα, Εισηγήσεις, Άρθρα*, σσ. 466-480, Αθήνα, Διόνικος.
- Μαριόλης, Θ. και Παπουλής, Κ. (2010β) **Δυναμική του χρέους, «δίδυμα ελλείμματα» και διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας**, MPRA Paper No. 23173 (<http://mpra.ub.uni-muenchen.de/23173/> - συντομευμένη έκδοχή στο: Γ. Βαρουφάκης, Α. Βλάχου, Ν. Θεοχαράκης και Δ. Μυλωνάκης (επιμ.) *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας (υπό έκδοση)).
- Μαριόλης, Θ. και Παπουλής, Κ. (2010γ) Δυναμική του δημοσίου χρέους, οικονομική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα: μία σημείωση, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη/Social Cohesion and Development*, 5, σσ. 27-40.
- Mariolis, T. (2006) Distribution and growth in a multi-sector open economy with excess capacity, *Economia Internazionale/International Economics*, 59, pp. 51-61.
- Mariolis, T., Rodousakis, N. and Tsoulfidis, L. (2006) The rate of profit in the Greek economy 1988-1997. An input-output analysis, *Archives of Economic History*, 18, pp. 177-190.
- Mariolis, T., Soklis, G. and Groza, E. (2010) An input-output approach to the estimation of the maximum attainable economic dependency ratio in four European economies, MPRA Paper No. 22661 (http://mpra.ub.uni-muenchen.de/22661/1/MPRA_paper_22661.pdf).
- Marx, K. (1864) **Results of the Direct Production Process** (<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/economic/index.htm>).
- Pasinetti, L. (1973) The notion of vertical integration in economic analysis, *Metroeconomica*, 25, pp. 1-29.
- Ρωμανιάς, Γ. (2008) Οι επιπτώσεις της κρίσης και η εξέλιξη της ανεργίας στη χώρα μας, εφημ. *Βήμα*, 28/12/2008, σελ. Β25.
- Στουρνάρας, Ι. (2010) Σενάρια ελπίδας, καταστροφής ή σωτηρίας, εφημ. *Βήμα*, 19/9/2010, σελ. Α29.
- Spaventa L. (1986) The growth of public debt: sustainability, fiscal rules, and monetary rules, Working Paper, WP/86/8, Fiscal Affairs Department, International Monetary Fund.
- Sraffa, P. (1960) *Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economic Theory*, Cambridge, Cambridge University Press (ελλ. έκδοση (1985), Προλογικό Σημείωμα: Γ. Κριμπάς, Μετάφραση: Σ. Βασιλάκης Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα.).
- Steedman, I. (2004) Vertical integration in the changing economy, in: R. Arena and N. Salvadori (2004) (eds) *Money, Credit and the Role of the State. Essays in Honour of Augusto Graziani*, pp. 361-370, Aldershot, Ashgate.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2008) *Έκθεση του Διοικητή για το Έτος 2007*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2010) *Νομισματική Πολιτική 2009-2010*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος.

Επιπτώσεις της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης στην Ελληνική Αγροτική Οικονομία και η Αξιοποίηση των ΤΠΕ για την Μετάβαση στην «Νέα» Οικονομία

Μπουτακίδης Δημοσθένης¹, Βασιλειάδου Σοφία¹,
Αμυγδαλάς Θεόδωρος¹, Βογιατζή Μαργαρίτα¹

1. Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης & Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, Εργαστήριο Η/Υ & Πολυμέσων, ΑΤΕΙΘ dboutak@farm.teithe.gr,² vasiliadou_sofia@farm.teithe.gr,³ theo-dore@farm.teithe.gr mvogia@uom.gr

Περίληψη

Η έκρηξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης όπως ήταν αναμενόμενο δεν άφησε εκτός και την Αγροτική Οικονομία. Στην περίπτωση της Ελληνικής αγροτικής οικονομίας αν προσμετρήσουμε και τις αλλαγές που επέφερε η νέα Κ.Α.Π. και οι άλλες αποφάσεις της ΕΕ, σε συνδυασμό με την αύξηση του κόστους παραγωγής, το επακόλουθο ήταν η αδυναμία των αγροτών να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις με αποτέλεσμα την υπερχρέωση τους.

Η λύση για την αγροτική οικονομία είναι η στροφή σε εναλλακτικές καλλιέργειες και η υιοθέτηση καινοτόμων μεθόδων παραγωγής, διαχείρισης και διάθεσης των προϊόντων. Αυτό προϋποθέτει την ενημέρωση των αγροτών αλλά και την κατάρτιση τους πάνω στις τρέχουσες τεχνολογικές υπηρεσίες και καινοτομίες.

Η δημιουργία συνθηκών για τη μετάβαση στη «νέα οικονομία» θα γίνει με την προώθηση του ηλεκτρονικού επιχειρείν, της έρευνας και της διασύνδεσής της με την παραγωγή, της κατάρτισης στις νέες τεχνολογίες και της δικτύωσης, με την αξιοποίηση δηλαδή των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) από τις αγροτικές επιχειρήσεις και τους αγρότες-παραγωγούς.

1. Εισαγωγή

Η έκρηξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης ενώ στην αρχή προήλθε από την στεγαστική πιστωτική κρίση σύντομα επεκτάθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, και σε άλλους τομείς της παγκόσμιας οικονομίας και φυσικά δεν άφησε εκτός και την Αγροτική Οικονομία. Στην περίπτωση της Ελληνικής αγροτικής οικονομίας αν προσμετρήσουμε και τις αλλαγές που επέφερε η νέα Κ.Α.Π. και οι άλλες αποφάσεις της ΕΕ, σε συνδυασμό με την αύξηση του κόστους παραγωγής, το επακόλουθο ήταν η αδυναμία των αγροτών να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις με αποτέλεσμα την υπερχρέωση τους.

Η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) της ΕΕ, εισήγαγε σημαντικές αλλαγές στις αγροτικές δραστηριότητες των κρατών μελών της. Ανάμεσα στους κύριους στόχους της ΚΑΠ είναι η αναδιοργάνωση του αγροτικού τομέα και η ενθάρρυνση των αγροτών προς μια αειφόρα παραγωγή, η συνετή χρήση και η διατήρηση των φυσικών πόρων, η περιβαλλοντική προστασία, η διατήρηση της βιοποικιλότητας, καθώς και η βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων (Antonopoulou et al., 2009, Anderson and Josling 2007, Economic History Association 2010, Delayen 2007)

Το νέο πρόγραμμα άσκησης αγροτικής πολιτικής από την ΕΕ, όπως αυτό ορίζεται από την Πλαίσιο Αγροτικής Πολιτικής 2007-2013, τονίζει την ανάγκη για αναζωογόνηση της ανάπτυξης και της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα (European Commission, 2010a).

Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στην ανάλυση του συνολικού συστήματος παραγωγής με σκοπό την στήριξη της ανάγκης να σχεδιάσουμε αγρο-οικοσυστήματα τα οποία αυξανόμενα

πρέπει να εκπληρώσουν πολλαπλούς σκοπούς. Τέτοια ανάλυση που περιλαμβάνει πολλαπλές αρχές χρειάζεται πληροφορίες από μια μεγάλη ποικιλία επιστημών οι οποίες με τη σειρά τους χρησιμοποιούνται για να σχεδιάσουν καλύτερα και να βοηθήσουν στην ολοκληρωμένη κατανόηση του συστήματος της αγροτικής παραγωγής (Vassiliadou and Boutakidis, 2010).

Η ραγδαία τεχνολογική πρόοδος και ανάπτυξη επιτρέπει στον αναπτυσσόμενο κόσμο να υπερπηδήσει τους περιορισμούς σε υποδομές για να έχει πρόσβαση και να χρησιμοποιεί πληροφορίες χρήσιμες για την αγροτική έρευνα και ανάπτυξη.

Η χρήση των ΤΠΕ ενδυναμώνει την άσκηση αγροτικής πολιτικής μέσα από την ανάπτυξη των δεξιοτήτων ΤΠΕ, και της προώθησης καλών πρακτικών. Σε επίπεδο αγροτικών μονάδων η χρήση των ΤΠΕ, μπορεί να βοηθήσει από την καθημερινή εργασία μέχρι την εφαρμογή πολύπλοκων συστημάτων διαχείρισης. Επιπλέον η ροή των πληροφοριών ανάμεσα στους αγρότες και τους εμπλεκόμενους φορείς ιδιωτικούς ή δημόσιους, είναι ένας άλλος τρόπος εφαρμογής των ΤΠΕ. Η συνεχόμενη ροή πληροφοριών διασφαλίζει την καλύτερη συνεργασία και την αποφυγή ενδεχομένων διχογνωμιών. Επιπρόσθετα μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν εργαλείο ανάδρασης με τη διεθνή αγροτική κοινότητα σε ερευνητικό ή επίπεδο δημιουργίας πολιτικής και να υποδείξει αναγκαίες αλλαγές ή προσθήκες σε ήδη εφαρμοζόμενες πολιτικές ή να προτείνει νέα μέτρα πολιτικής (Vassiliadou and Boutakidis, 2010, Ricahrdson 1997, Warren 2002, Mangstl, 2008)

2. Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη Ελληνική Αγροτική Οικονομία

Η κορύφωση της ζημιάς που έπαθε η Αγροτική Οικονομία ξεκίνησε ένα περίπου έτος πριν την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Αυτή η ζημιά ξεκίνησε με την απορρύθμιση της ισορροπίας και της φυσιολογικής διακύμανσης των χρηματιστηριακών τιμών των Αγροτικών Προϊόντων, με την είσοδο στην διαπραγμάτευση τους των κερδοσκοπικών κεφαλαίων, τα οποία έφυγαν από την στεγαστική πίστη βλέποντας την κρίση που έρχεται και πήγαν στα χρηματιστήρια βασικών αγαθών όπως είναι το πετρέλαιο, τα ορυκτά μεταλλεύματα (ευγενή αλλά και βιομηχανικά) και τα βασικά Αγροτικά Προϊόντα (βαμβάκι σιτηρά κ.α.) (ΓΕΩΤΕΕ, 2009).

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην αγροτική οικονομία είναι μεταξύ άλλων η απορρύθμιση της ισορροπίας και της φυσιολογικής διακύμανσης των χρηματιστηριακών τιμών των Αγροτικών Προϊόντων, η είσοδος στην διαπραγμάτευση των κερδοσκοπικών κεφαλαίων η καταρράκωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, η αύξηση του κόστους παραγωγής των καλλιεργούμενων γεωργικών προϊόντων, η αδυναμία των γεωργών να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές υποχρεώσεις τους με συνέπεια την υπερχρέωσή τους και η ύπαρξη αισχροκέρδειας γύρω από τα αγροτικά προϊόντα.

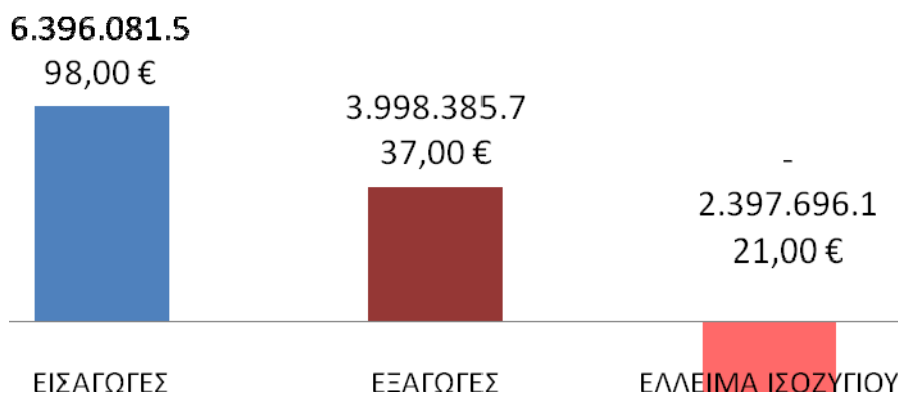
Οι προβλέψεις της ΕΕ για τα έτη 2008-2014 σε σχέση με το αγροτικό εισόδημα είναι ότι η αύξηση του θα είναι 8,5% στα 27 κράτη-μέλη στην επταετία ή αλλιώς 1,2% σε ετήσια βάση. Η αύξηση αυτή κατανέμεται στα ευρωπαϊκά κράτη ως εξής:

- 3,6% στα 15 παλαιά κράτη ανάμεσα σε αυτά και η Ελλάδα ή αλλιώς 0,51% σε ετήσια βάση
- 36,9% στα 10 νέα κράτη κατά μέσο όρο στην επταετία

Όσον αφορά τον αγροτικό πληθυσμό, η ευρωπαϊκή ένωση προβλέπει μείωση του αγροτικού πληθυσμού κατά 22,4% στα 27 κράτη-μέλη.

Αναλύοντας κανείς τα στατιστικά στοιχεία του αγροτικού ισοζυγίου διαπιστώνει διαχρονική παθογένεια, καθώς σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ τη δεκαετία 2000 - 2009, από την είσοδο της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), το συνολικό έλλειμμα στο εμπορικό γεωργικό ισοζύγιο της χώρας μας ανήλθε στα 21,033 δισ. Ευρώ.

Το έλλειμμα στο εμπορικό γεωργικό ισοζύγιο για το 2009 σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (2010) διαμορφώθηκε στα 2,3 δισ. Ευρώ. Ειδικότερα τον περασμένο χρόνο οι εισαγωγές αγροτικών προϊόντων και τροφίμων έφθασαν στα 6,3 δισ. ευρώ και η αξία των εξαγωγών ανήλθε στα 3,9 δισ. ευρώ.

Σχ.1. Εμπορικό Αγροτικό Ισοζύγιο 2009 (ΕΛ.ΣΤΑΤ.,2010)

Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι Σχεδόν το 50% του αγροτικού εισοδήματος το 2009 προήλθε από κονδύλια της Ε.Ε. «Υστερα από συνεχή αύξηση, επί σειρά ετών, τα έσοδα των γεωργών της ΕΕ σημείωσαν πτώση λόγω των μεταβαλλόμενων συνθηκών της αγοράς» σημειώνει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε ανακοίνωσή της, στις 28 Σεπτεμβρίου 2010, που συνοδεύει την δημοσιονομική έκθεσή της για τα κονδύλια του 2009. Όπως αναφέρεται, ο προϋπολογισμός της ΕΕ υποστήριξε τους αγρότες με κεφάλαια άνω των 40 δισ. ευρώ υπό μορφή άμεσων ενισχύσεων και παρεμβάσεων στην αγορά, ποσό που ισοδυναμεί με το ήμισυ περίπου των εσόδων των γεωργών (www.paseges.gr/portal/).

3. Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών

Είναι ευρέως γνωστό ότι η αποτελεσματική χρήση των τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών (ΤΠΕ), έχει ιδιαίτερη σημασία για την αύξηση της παραγωγικότητας και την προώθηση της καινοτομίας σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, συμπεριλαμβανομένων και των αγροτικών περιοχών.

Οι Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ), όπως ορίστηκαν στο Έγγραφο Τομέας Στρατηγικής Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (Information & Communication Technology Sector Strategy Paper), από την Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank Group, 2002), αποτελούνται από λογισμικό, εξαρτήματα, δίκτυα, και μέσα για τη συλλογή, αποθήκευση, επεξεργασία μετάδοση και παρουσίαση της πληροφορίας (φωνή, δεδομένα, κείμενο, εικόνες).

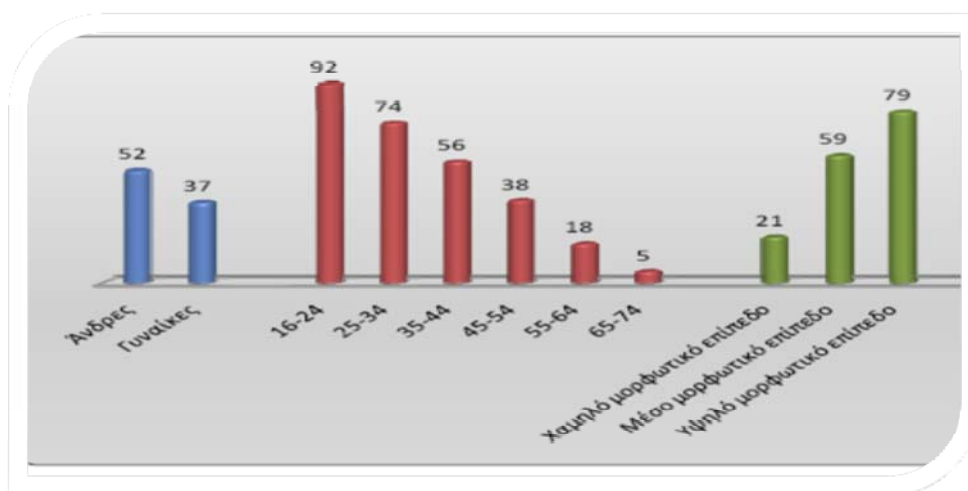
Επί του παρόντος υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των κρατών μελών όσον αφορά την παροχή και την υιοθέτηση ηλεκτρονικών υπηρεσιών και την πρόσβαση στο διαδίκτυο υψηλής ταχύτητας. (Milicevic and Gareis 2010) Οι διαφορές αυτές είναι ακόμη μεγαλύτερες μεταξύ των αγροτικών περιοχών αφενός, και μεταξύ των αγροτικών περιοχών και των αστικών περιοχών, αφετέρου. Το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού έχει πρόσβαση σε υπηρεσίες χαμηλότερης ποιότητας με υψηλότερο κόστος.

Έρευνα που έγινε για τη χρήση του διαδικτύου από τους Έλληνες, από το Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας (2008), δείχνει ένα σχετικά χαμηλό ποσοστό (18%) στις αγροτικές περιοχές.

Σχ. 2 Χρήση Διαδικτύου ανά περιοχή

Επίσης η έρευνα δείχνει ότι η χρήση του διαδικτύου συμβαδίζει με το μορφωτικό επίπεδο (50% στο υψηλό μορφωτικό επίπεδο) την ηλικία (μεγαλύτερη χρήση στις μικρότερες ηλικίες) και το φύλο (58% άνδρες έναντι 47% γυναίκες).

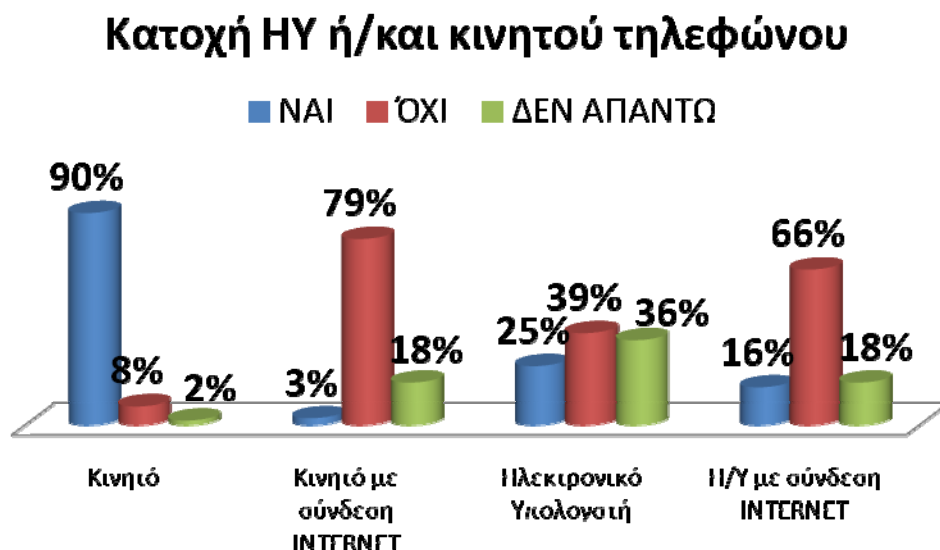
Σχ.3. Χρήση διαδικτύου από τον ελληνικό πληθυσμό (www.observatory.gr/files/meletes)

4. ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΠΕ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ

Η χρήση και αξιοποίηση των ΤΠΕ από αγροτικές εκμεταλλεύσεις και αγρότες – παραγωγούς έχει γίνει πλέον καθοριστική για την επιβίωση της ελληνικής γεωργίας μέσα σε μια παγκοσμιοποιημένη πλέον αγορά γεωργικών προϊόντων που δίνει μεγάλη έμφαση στην ποιότητα, το περιβάλλον και τη βιώσιμη ανάπτυξη.

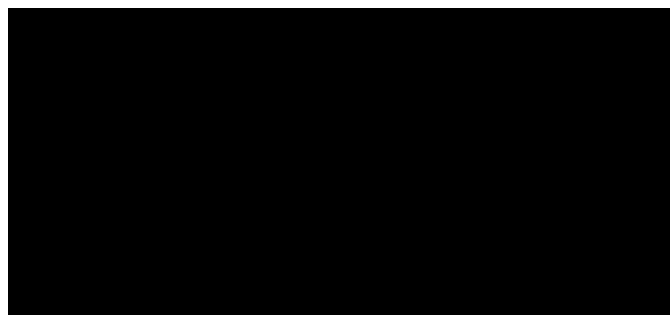
Σε έρευνα που έγινε σε έλληνες αγρότες που δραστηριοποιούνται στους κλάδους της σηροτροφίας, της μελισσοκομίας, της λαχανοκομίας και της δασοπονίας (Νταλιάνη, 2009), έδωσε τα παρακάτω αποτελέσματα:

Στο σχ.4 φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων (90%) κατέχει κινητό τηλέφωνο, ενώ μόνο το 3% κατέχει κινητό με σύνδεση στο Διαδίκτυο. Στην ερώτηση εάν κατέχουν ηλεκτρονικό υπολογιστή, ένα μεγάλο ποσοστό (35%) δεν απάντησε, ενώ μόνο το 25% απάντησε θετικά. Μόνο το 16% κατέχει ηλεκτρονικό υπολογιστή με σύνδεση στο Διαδίκτυο.

Σχ.4 Κατοχή Η/Υ ή/και κινητού τηλεφώνου

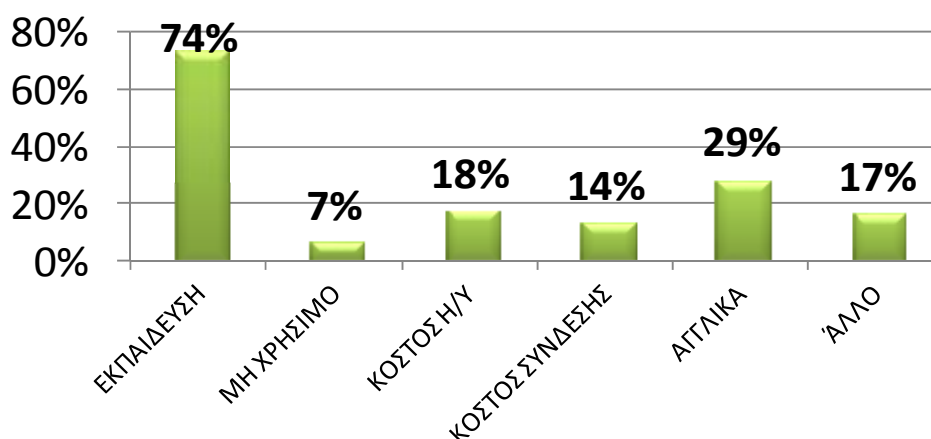
Η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος (80%) δεν χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο (σχ.5). Παρόλα αυτά υπάρχουν κάποιοι που ενώ δεν χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο έχουν επισκεφτεί κάποια ιστοσελίδα με πληροφορίες σχετικές με τον κλάδο δραστηριοποίησής τους ή την ιστοσελίδα ενός δημοσίου φορέα (π.χ. του ΥΠΑΑΤ)

Σχ.5 Χρήση Διαδικτύου

Το μέρος του δείγματος που απάντησε ότι δεν χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο θεωρεί ότι οι κυριότεροι λόγοι μη χρήσης του είναι κατά σειρά σημαντικότητας (σχ.6):

- η έλλειψη εκπαίδευσης,
- η μη γνώση της αγγλικής γλώσσας,
- το κόστος αγοράς Η/Υ.
- η έλλειψη χρόνου,
- η αντίληψη ότι το Διαδίκτυο δεν είναι χρήσιμο για την εργασία των ερωτηθέντων ή
- ότι δεν τους έχει χρειαστεί ακόμη και
- η προχωρημένη ηλικία

Σχ.6 Λόγοι μη χρήσης του διαδικτύου

Πάνω από το 80% των ερωτηθέντων που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο έχουν επισκεφτεί την ιστοσελίδα ενός δημοσίου φορέα (π.χ. του ΥΠΑΑΤ). Ενώ το 60% έχει επισκεφτεί ιστοσελίδες με πληροφορίες συναφείς με το αντικείμενο δραστηριοποίησής του. Επίσης, ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό, σχεδόν το 1/3 του δείγματος έχει υποβάλλει κάποια αίτηση ή δήλωση ηλεκτρονικά. Το 40% αντιμετωπίζει προβλήματα στην εύρεση χρήσιμων πληροφοριών μέσω του Διαδικτύου (σχ.7).

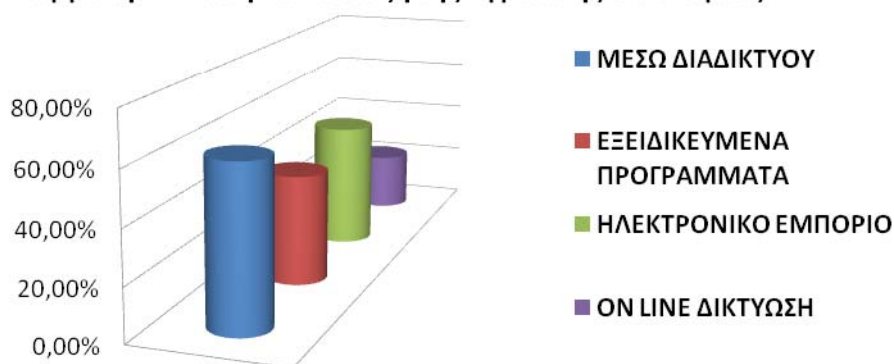
Σχ.7. Λόγοι χρήσης διαδικτύου

Σε άλλη έρευνα σχετικά με τις απαιτήσεις των αγροτών για υπηρεσίες η-διακυβέρνησης παρεχόμενες μέσω διαδικτύου και κινητών τηλεφώνων, οι αγρότες θεωρούν σημαντικότερα τα παρακάτω είδη περιεχομένου (Karetsos et.al., 2007):

- *Πληροφόρηση* για νέες καλλιεργητικές τεχνικές, ισχύουσα και νέα νομοθεσία, διεκπεραίωση δημόσιων συναλλαγών, επιχειρηματική δραστηριότητα, νέα και ημερίδες.
- *Προειδοποιήσεις* για επιδημίες ασθενειών και ακραίες καιρικές συνθήκες.

Σύμφωνα με έρευνα που έγινε στο ΑΤΕΙΘ, τον Μάρτιο του 2010, σχετικά με τις απόψεις των φοιτητών του Τμήματος Αγροτικής Ανάπτυξης & Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων ως προς τη χρήση ΤΠΕ και την ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας (Boutakidis et al, 2010), πιστεύουν ότι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό η χρήση του διαδικτύου και το ηλεκτρονικό εμπόριο (Σχ.8) είναι τα μέσα που θα οδηγήσουν στην ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας.

Συμβολή ΤΠΕ στην ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας

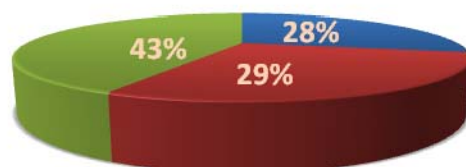

Σχ. 8 Συμβολή ΤΠΕ στην ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας (Boutakidis et al, 2010)

Επιπροσθέτως οι φοιτητές πιστεύουν ότι οι λόγοι μη χρήσης των ΤΠΕ από τους έλληνες αγρότες (Σχ. 9) είναι η δυσκολία χειρισμού λόγω προχωρημένης ηλικίας, το κόστος για την απόκτηση τους και ένα σεβαστό ποσοστό θεωρούν ότι οι τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών δεν είναι απαραίτητες.

Λόγοι μη χρήσης των ΤΠΕ στον Αγροτικό Τομέα

- ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΓΡΟΤΕΣ
- ΚΟΣΤΙΖΟΥΝ
- ΟΙ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΕΣ ΗΛΙΚΙΕΣ ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΝ ΝΑ ΤΑ ΧΕΙΡΙΣΤΟΥΝ

Σχ. 9 Λόγοι μη χρήσης ΤΠΕ στον Αγροτικό Τομέα (Boutakidis et al, 2010)

4.1 Αποτελέσματα της χρήσης τπε στον αγροτικό τομέα

- Θετικές επιπτώσεις στις επαγγελματικές επιδόσεις των γεωργών και στην παραγωγικότητά τους
- Ικανοποίηση των γεωργών στον πολυλειτουργικό ρόλο τους στις αγροτικές περιοχές
- Επίτευξη οικονομίας κλίμακας με ευκολότερη διεκπεραίωση των ηλεκτρονικών επιχειρήσεων, του ηλεκτρονικού εμπορίου και των ηλεκτρονικών τραπεζικών συναλλαγών.

Οι εφαρμογές ΤΠΕ έχουν σημαντικές θετικές συνέπειες:

- στην προστιθέμενη αξία των τοπικών προϊόντων
- στη βελτίωση των συστημάτων διανομής
- στη γεωργία ακριβείας
- στη χαρτογράφηση
- στην προώθηση των αποκεντρωμένων ανανεώσιμων μορφών ενέργειας
- στην προστασία της φυσικής κληρονομιάς
- στην παροχή πληροφοριών που προορίζονται για το κοινό και για τις επιχειρήσεις
- στην παροχή δεδομένων για συγκεκριμένους χρήστες
- στην εκπαίδευση για την ενίσχυση των δεξιοτήτων και την καλύτερη πρόσβαση στις δυνατότητες κατάρτισης
- στην ανάπτυξη κατευθυντήριων γραμμών για την απασχόληση
- στην αποτελεσματική παροχή δημόσιων υπηρεσιών
- στην προώθηση της αειφόρου γεωργίας
- στη μεταφορά της καινοτομίας και στην προώθηση καλών πρακτικών

4.2 Απουσία χρήσης των τπε στον αγροτικό τομέα

Η απουσία χρήσης ΤΠΕ, κυρίως του διαδικτύου και των ηλεκτρονικών υπηρεσιών παρουσιάζει τα εξής αποτελέσματα:

- ✓ Μειώνει σημαντικά την ανταγωνιστικότητα των γεωργών
- ✓ Περιορίζει τις δυνατότητές τους για καλύτερη εφαρμογή και καινοτόμο διαχείριση των εκμεταλλεύσεων, μέσω της προσαρμογής του τρόπου παραγωγής στις σύγχρονες οικονομικές εξελίξεις, του ελέγχου του όγκου και της ποιότητας της παραγωγής
- ✓ Παρεμποδίζει την ενημέρωσή τους, όσον αφορά τις αγορές και τις οικονομικές τάσεις, την αγροτική έρευνα και ανάπτυξη
- ✓ Αποθαρρύνει τους γεωργούς να βελτιώσουν τις επαγγελματικές τους δεξιότητες και
- ✓ Μειώνει τις θετικές επιπτώσεις της ανταλλαγής επιτυχών επαγγελματικών εμπειριών

5. ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΘΗΣΗ ΧΡΗΣΗΣ ΤΠΕ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ

Το νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο αγροτικής ανάπτυξης (2007-2013) προωθεί τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μέσω του εκσυγχρονισμού τους, με σκοπό την βελτίωση της συνολικής τους επίδοσης, μέσω της αποδοτικότερης χρήσης των συντελεστών παραγωγής, συμπεριλαμβανομένης και της χρήσης των νέων τεχνολογιών.

Οι επενδυτικές δαπάνες που μπορούν να ενισχυθούν, εκτός από κτίρια, μηχανικό εξοπλισμό και έγγειες βελτιώσεις, περιλαμβάνουν:

- Εξοπλισμό πληροφορικής και επικοινωνιών με στόχο την αυτοματοποίηση της παραγωγής, την παρακολούθηση καλλιεργητικών παραμέτρων και των εισροών
- Εξοπλισμό πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών για την προώθηση του ηλεκτρονικού εμπορίου

- Την ενσωμάτωση των αγροτών στην ψηφιακή οικονομία με την αντιμετώπιση των υφιστάμενων ανισοτήτων στην πρόσβαση και την αξιοποίηση των ΤΠΕ
- Την αύξηση στην χρήση του Διαδικτύου και των συναλλαγών μέσω αυτού.
- Την δυνατότητα αξιοποίησης του ηλεκτρονικού εμπορίου καθώς επίσης και την προώθηση της πολυαπασχόλησης στην ύπαιθρο

Οι Δράσεις που προωθούνται από το νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο αγροτικής ανάπτυξης (2007-2013) για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (European Commission, 2010b) είναι μεταξύ άλλων:

- Καλύτερη και αποτελεσματικότερη προβολή και προώθηση των προϊόντων και υπηρεσιών
 - Καλύτερη χρηματοοικονομική και τεχνοπαραγωγική διαχείριση της εκμετάλλευσης
 - Ανάπτυξη των δεξιοτήτων των απασχολούμενων στη χρήση των νέων τεχνολογιών
 - Ταχύτερη διακίνηση αγαθών και εμπορευμάτων αλλά και βελτιστοποίηση των διαδικασιών αποθήκευσής τους
 - Αποτελεσματικότερη αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της Περιφέρειας
 - Βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των γεωργικών και συναφών επιχειρήσεων
 - Αύξηση του κύκλου εργασιών και κερδοφορίας των επιχειρήσεων
 - Αξιοποίηση ΤΠΕ από Ωφελούμενο/Πολίτη
 - Άρση της απομόνωσης τους με τη συμμετοχή τους στην παραγωγή και χρήση των κατάλληλων πληροφοριών μέσω των ΤΠΕ
 - Αξιοποίηση σύγχρονων υπηρεσιών ηλεκτρονικού εμπορίου σε παραγωγούς που η ύπαρξη εμποδίων στην φυσική διακίνηση των προϊόντων τους μειώνει την ανταγωνιστικότητά τους
 - Βελτίωση της ενημέρωσης σχετικά με την αξιοποίηση των ΤΠΕ στην παραγωγική διαδικασία, καθώς και στις συναλλαγές με το δημόσιο τομέα
 - Προώθηση των παραδοσιακών προϊόντων και των αγροτουριστικών καταλυμάτων
- Η χρήση των ΤΠΕ στον αγροτικό τομέα μπορεί να υποστηρίξει:
- Υπηρεσίες ανεξάρτητες από τόπο και χρόνο
 - Υπηρεσίες εστιασμένες σε γεωγραφικές περιοχές και καλλιέργειες
 - Συνεχή, έγκαιρη και πιστοποιημένη πληροφόρηση για αγροτικά θέματα
 - Συμβουλευτικές υπηρεσίες και άμεση τεχνική βοήθεια
 - Βελτίωση διαχείρισης περιπτώσεων άμεσης παρέμβασης

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ένα κοινό πρόβλημα που αντιμετωπίζει το σύνολο των οργανισμών είναι η αδυναμία τους να καλύψουν τις ανάγκες τους για πληροφορίες και δεδομένα που να είναι ακριβή, ολοκληρωμένα, επίκαιρα, πρόσφατα ελεγμένα για την ορθότητά τους και άμεσα διαθέσιμα και προσβάσιμα. Οι Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ), παρέχουν στους άμεσα εμπλεκόμενους ευέλικτα εργαλεία για να διαχειρίζονται τεράστιους όγκους πληροφοριών και να τις αξιοποιούν αποτελεσματικά καθώς η ψηφιακή πληροφορία μπορεί να κατανεμηθεί ισότιμα με ελάχιστο κόστος σε εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο. Η παγκοσμιοποίηση και το διαδίκτυο δημιούργησαν ένα νέο περιβάλλον στο οποίο η γνώση και η πληροφορία παίζουν πρωταρχικό ρόλο.

Η υιοθέτηση και διάδοση των ΤΠΕ είναι ζωτικής σημασίας για τις αγροτικές περιοχές για τη διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων, καθώς και για την τοπική ανάπτυξη, την παροχή τοπικών υπηρεσιών και την προώθηση της ηλεκτρονικής ένταξης. Είναι δυνατή η επίτευξη οικονομικών κλίμακας μέσω πρωτοβουλιών ΤΠΕ σε χωριά, με το συνδυασμό εξοπλισμού πληροφορικής, δικτύωσης και κατάρτισης για την απόκτηση ηλεκτρονικών δεξιοτήτων μέσω των δομών των τοπικών κοινοτήτων. Οι πρωτοβουλίες αυτές μπορούν να διευκολύνουν ιδιαίτερα

την υιοθέτηση της πληροφορικής από τοπικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις και αγροτικές επιχειρήσεις και την υιοθέτηση του η-επιχειρείν και του η-εμπορίου.

Τα έργα ΤΠΕ μπορούν επίσης να έχουν σημαντικές θετικές συνέπειες εάν επικεντρώνονται στην προστιθέμενη αξία των τοπικών προϊόντων ή στη βελτίωση των συστημάτων διανομής, στη γεωργία ακριβείας, στη χαρτογράφηση και την προώθηση των αποκεντρωμένων αναγενώσιμων μορφών ενέργειας όπως η βιοενέργεια. Επίσης οι ΤΠΕ μπορούν να έχουν θετικές συνέπειες, στην προστασία της φυσικής κληρονομιάς, στην παροχή πληροφοριών που προορίζονται για το κοινό και για τις επιχειρήσεις, στην παροχή δεδομένων για συγκεκριμένους χρήστες και για εκπαιδευτικούς σκοπούς, στην ενίσχυση των ικανοτήτων, κλπ. Παράλληλα, θα μπορούν να έχουν θετικές συνέπειες με αποτέλεσμα την αύξηση της χρήσης της βιοενέργειας, καλύτερη πρόσβαση στις δυνατότητες κατάρτισης, ανάπτυξη κατευθυντήριων γραμμών για την απασχόληση, αποτελεσματική παροχή δημόσιων υπηρεσιών, προώθηση της αειφόρου γεωργίας και, τέλος τη μεταφορά της καινοτομίας και της προώθησης καλών πρακτικών.

Βιβλιογραφία

- Antonopoulou E., Karetos S.T., Maliappis M., Sideridis, A.B.. (in press). Web and mobile technologies in a prototype DSS for major field crops. *Computers and Electronics in Agriculture*.
- Anderson K., and Josling T. 2007. The EU's Common Agricultural Policy at Fifty: An International Perspective. *Center for economic policy research*. No.13
- Boutakidis, D., Vassiliadou, S., Amygdalas, T. 2010. Assessing the attitudes of Agricultural students of Technological Educational Institution towards ICT education. On the proceedings of the 14th Pan-Hellenic Conference on Informatics, PCI 2010, Tripolis, Greece
- ΓΕΩΤΕΕ, 2009. Ανακτήθηκε από www.geotee-anmak.gr στις 20 Οκτωβρίου 2010
- Delayen C. 2007. The Common Agricultural Policy: A Brief Introduction. *Institute for agriculture and trade policy*. Retrieved 2010, from <http://www.iatp.org/iatp/publications.cfm?refid=100145>
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ, 2010.
- European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development Retrieved February 13, 2010a, from <http://ec.europa.eu/agriculture>
- European Commission, Rural development policy 2007-2013. Better access for rural areas to modern ICT. Retrieved March 20, 2010b from http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/employment/ict/index_en.htm
- Economic History Association Retrieved 2010, from <http://eh.net/encyclopedia/article/Stead.CAP>
- Karetos, S., Costopoulou, C., Sideridis, A., Patrikakis, C., Koukouli, M., 2007. Bio@gro—an online multilingual organic agriculture e-services platform. *Information Services and Use* 27, pp123–132.
- Mangstl A., 2008. Emerging Issues, Priorities and Commitments in e-Agriculture. *Agricultural Information Worldwide* Vol.1 No.1
- Milicevic I, and Gareis K., Disparities in ICT Take-up and Usage Between EU Regions, Retrieved 2010, from Cisco.com
- Νταλιάνη, Μ. 2009. Αγροτικές υπηρεσίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης προσβάσιμες από διαφορετικά μέσα επικοινωνίας. Διδακτορική Διατριβή, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας. 2008. Έρευνα: Ταυτότητα ελλήνων χρηστών Internet, www.observatory/files/meletes/
- ΠΑΣΕΓΕΣ. 2010. Ανακτήθηκε από www.paseges.gr/portal
- Ricahrdson, D., 1997. The internet and Rural and Agricultural Development: An Integrated Approach. FAO Rome.

- Vassiliadou, S., Boutakidis, D. 2010. ICT adoption in Farm Management, as a mean of implementing Agricultural Governance. In *Agricultural and Environmental Informatics, Governance, and Management: Emerging Research Applications*, edited by Zacharoula Andreopoulou, Basil Manos, Nico Polman, Davide Viaggi, IGI Global
- World Bank Group, Information & Communication Technology Sector Strategy Retrieved 2005, from http://info.worldbank.org/ict/ICT_ssp.html
- Warren, M.F., 2002. Adoption of ICT in agricultural management in United Kingdom: The intra-rural digital divide. *AGRIC. ECON.*, Vol. 48 No.1 pp: 1–8

Ο Κένυς και η Κρίση⁶³

Λευτέρης Τσουλφίδης¹

1. Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,
Email: Lnt@uom.gr, Homepage: <http://econlab.uom.gr/~lnt/>

Περίληψη

Η περίοδος που χαρακτηρίζεται συχνά ως η κρίση του 1929 ή του 1930 δεν αφορά μόνο ένα ή ορισμένα έτη καθίζησης της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά μια ολόκληρη περίοδο στασιμότητας που συμπεριλαμβάνει τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 και τερματίζεται με τον Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην μακρά αυτή περίοδο οι επιδόσεις των οικονομιών σε όρους μεγέθυνσης του ΑΕΠ, απασχόλησης και ευρωστίας γενικότερα ήταν κατώτερες της «Βικτωριανής άνθησης», δηλαδή την περίοδο από το 1896 μέχρι τα τέλη της πρώτης ή τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του εικοστού αιώνα. Ο Κένυς επομένως ήταν ο οικονομολόγος που έγραφε εν μέσω μιας μακράς περιόδου ύφεσης και οι ιδέες του αφορούσαν τόσο τα αίτια της κρίσης γενικότερα όσο και για τις πολιτικές αντιμετώπισής της.

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό επικεντρώνεται στις ιδέες του Κένυς για τα αίτια των κρίσεων και ειδικότερα για την κρίση του 1930 και συζητά επίσης ορισμένες από τις πολιτικές που υποστήριζε για την αντιμετώπισή της. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο Κένυς γράφει μεσούσης της μεγάλης οικονομικής κρίσης και για την οικονομική κρίση, η οποία σημειωτέων δεν ήταν βραχυχρόνια και άρα δεν επρόκειτο για τις συνηθισμένες υφέσεις που ο καπιταλισμός τόσο συχνά αντιμετωπίζει και ξεπερνά με μεγάλη ευκολία, αλλά για κάτι πολύ σοβαρότερο που εξελισσόταν σε βάθος χρόνου απειλώντας τα θεμέλια του ίδιου του συστήματος, πράγμα που ο Κένυς το γνώριζε πολύ καλά και απευχόταν. Ο Κένυς εκθέτει τις ιδέες του σε ένα πλήθος κειμένων, αλλά ο πιο συγκροτημένος και ώριμος τρόπος έκθεσης των ιδεών του βρίσκεται στο κύριο βιβλίο του, δηλαδή στη *Γενική Θεωρία*, όπου και επικεντρώνεται η προσοχή μας.

Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι το βιβλίο του Κένυς ήταν (και εξακολουθεί να είναι) επαναστατικό, αν σκεφτούμε ότι το κυρίαρχο δόγμα της εποχής, δηλαδή η νεοκλασική θεωρία σύμφωνα με την οποία η όποια ύφεση ήταν αδικαιολόγητη, εφόσον οι δυνάμεις της αγοράς λειτουργούσαν απρόσκοπτα, επομένως υφέσεις μπορούσαν να προκύψουν μόνο από εξωγενείς και άρα απρόσμενους κλονισμούς, από τους οποίους το σύστημα με τους μηχανισμούς της αγοράς σε πλήρη λειτουργία γρήγορα μπορούσε να ξεπεράσει. Το μόνο πρόβλημα που μπορούσε να καθυστερήσει την πλήρη ανάκαμψη ήταν τα προσκόμματα που δημιουργούσε η κρατική παρέμβαση. Ο Κένυς όχι μόνο απέρριψε αυτήν τη θεωρία (που σήμερα τη λέμε νεοφιλελεύθερη), αλλά επιπλέον υποστήριξε ότι η αγορά από μόνη της αποτυγχάνει να παράξει την απαιτούμενη ζήτηση για την πλήρη απασχόληση της εργασίας και μάλιστα διακωμωδούσε την επιθυμία των (νεο)κλασικών οικονομολόγων της εποχής του που πρότειναν μέτρα μείωσης της ανεργίας, ενώ στη θεωρία τους δεν αναγνωρίζεται η ύπαρξη ανεργίας και μάλιστα τόσο μεγάλης έκτασης και διάρκειας, όπως αυτή της κρίσης του 1930.

Το υπόλοιπο του άρθρου συγκροτείται ως εξής. Στο επόμενο τμήμα συζητούμε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των οικονομιών της εποχής του μεσοπολέμου. Στο τρίτο τμήμα επικε-

⁶³ Ευχαριστίες οφείλονται στους Φίλιππο Αρέστη, Θόδωρο Μαριόλη, Παναγιώτη Μιχαηλίδη και Περσεφόνη Τσαλίκη για τα σχόλια και τις επισημάνσεις τους.

ντρωνόμαστε στα αίτια των κρίσεων και ιδίως στην άποψη του Κένυς περί πτωτικής πορείας της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Στο τέταρτο τμήμα εκθέτουμε τις απόψεις του Κένυς για την κρίση του 1930 και αν τα χειρότερα μπορούσαν να αποφευχθούν και τις διάφορες πολιτικές που πρότεινε. Στο πέμπτο τμήμα ανακεφαλαιώνουμε και καταλήγουμε σε ορισμένα συμπεράσματα.

2. Η Κρίση στον Μεσοπόλεμο

Η συζήτηση για την κρίση του 1929 συνήθως περιορίζεται σε μερικά χρόνια π.χ. 1929-1932, είναι γεγονός ότι αυτή η περίοδος και ιδίως το 1932 ήταν το χειρότερο έτος από πλευράς ανεργίας στις ΗΠΑ (25% ανεργία και μεγάλη πτώση τιμών) αλλά και στις ευρωπαϊκές χώρες η κατάσταση ήταν παραπλήσια π.χ. στην Αγγλία η ανεργία έφτασε επίσης στο 25% και κινούνταν σε υψηλά ποσοστά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, ενώ στην Γερμανία το 1932 η ανεργία έφτασε το 44% και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες τα ποσοστά κυμαίνονταν σε αυτά περίπου τα μεγέθη (Hobsbawm, 1995, σ. 94). Η κατάρρευση του χρηματιστηρίου στη Νέα Υόρκη τον Οκτώβριο του 1929 σηματοδότησε την αλλαγή φάσης της παγκόσμιας οικονομίας. Η αλήθεια όμως είναι ότι η οικονομική κρίση είχε μακρύτερη διαδρομή από ότι συνήθως νομίζεται. Και γι' αυτό δεν χρειάζεται να περιοριστούμε π.χ. στην ελληνική οικονομία, η οποία, σχεδόν, όλη τη δεκαετία του 1920 με τους πρόσφυγες και τις ανακατατάξεις που λάμβαναν χώρα βρισκόταν σε μόνιμη κρίση, αλλά και χώρες όπως π.χ. η Γαλλία που λόγω Πολέμου και των τεράστιων δαπανών βρέθηκε να έχει συσσωρεύσει τεράστιο χρέος που μετά δυσκολίας μπορούσε να εξυπηρετήσει, ενώ η Γερμανία είχε επιπλέον να τηρήσει τους επαχθείς γι' αυτήν όρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Η κατάσταση της Αγγλίας ήταν παρόμοια με της Γαλλίας, δηλαδή μεγάλα ελλείμματα που σωρευτικά οδήγησαν στη δημιουργία μεγάλου χρέους, ενώ για τις ΗΠΑ η συνηθισμένη εικόνα είναι αυτή μιας ευημερούσας οικονομίας. Στην πραγματικότητα, όμως, κάθε άλλο παρά στέρεα ήταν τα θεμελιώδη των ΗΠΑ τη δεκαετία του 1920 και η κρίση είχε ήδη ξεκινήσει, όπως προέβλεπε η ανάλυση του Κοντράτιεβ για τους μακροχρόνιους κύκλους.

Επομένως, η Ευρώπη δίχως αμφιβολία την δεκαετία του 1920 θεωρείται ότι βρισκόταν σε κρίση ενώ στις ΗΠΑ την ίδια περίοδο (τα περίφημα «roaring twenties») είχαμε μια φαινομενικά ευημερούσα κοινωνία που βασιζόταν εν πολλοίς στην αγορά αγαθών διαρκείας (οικιακές συσκευές, αυτοκίνητα κ.λπ.) χάρη στην επέκταση της καταναλωτικής πίστης και όχι στο άμεσα διαθέσιμο εισόδημα. Την ίδια περίοδο αναπτυσσόταν μια κερδοσκοπική κουλτούρα που εκδηλωνόταν στην εμπλοκή μεγάλου μέρους του πληθυσμού στις κτηματομεσιτικές δραστηριότητες και τέλος στο ίδιο το χρηματιστήριο. Αυτός ο «κερδοσκοπικός πυρετός» που κατέλαβε τους κατοίκους των ΗΠΑ χαρακτηρίζει ουσιαστικά μια κοινωνία που τα θεμελιώδη της είναι προβληματικά, τα κέρδη που μπορούσε να αποκομίζει ο επενδυτής αγοράζοντας κεφαλαιουχικά αγαθά και αναμένοντας να του αποδώσουν μακροχρόνια υπολείπονται αυτών που ο ίδιος «επενδυτής» μπορούσε να αποκομίζει αγοράζοντας τίτλους, οι οποίοι απέφεραν όχι μόνο μεγαλύτερο εισόδημα αλλά και πολύ γρηγορότερα. Ο Κένυς γνωρίζοντας την κατάσταση επεσήμανε τη διαφορά μεταξύ *κερδοσκοπικής επένδυσης* και κανονικής ή επιχειρηματικής (*enterprise*) επένδυσης. Η κερδοσκοπική επένδυση αφορά την πρόβλεψη της μελλοντικής ψυχολογίας της αγοράς, ενώ η επιχειρηματική επένδυση, είναι η δραστηριότητα κατά την οποία ο επενδυτής εκτιμά την αναμενόμενη απόδοση ενός περιουσιακού στοιχείου για ολόκληρη τη διάρκεια που χρησιμοποιείται. Ο Κένυς παρατήρησε ότι οι επενδυτές-κερδοσκόποι έχουν βραχυχρόνιο ορίζοντα και προσδοκούν στα κέρδη που προκύπτουν από την αύξηση της τιμής και ότι αυτής της μορφής η επιχειρηματικότητα είναι η επικρατούσα στις ΗΠΑ πράγμα που ο Κένυς το θεώρησε προβληματικό και όσο αυτή η τάση ενισχύονταν τόσο ασταθή γίνονταν τα θεμελιώδη της οικονομίας. Στις ΗΠΑ η πιστωτική χαλάρωση της δεκαετίας του 1920 συνέβα-

λε αρχικά στην κτηματομεσιτική φούσκα⁶⁴ το «σκάσιμο» της οποίας το 1928 προηγήθηκε της κατάρρευσης χρηματιστηρίου τον Οκτώβριο του 1929.

Την ίδια περίοδο στην Αγγλία είχαμε ανακατατάξεις και την επαναφορά του κανόνα χρυσού το 1925 στην προπολεμική ισοτιμία της Λίρας (1£=4,86\$) που με τα νέα δεδομένα η τιμή αγοράς ήταν χαμηλότερη (1£=4,4\$). Επομένως, η λίρα ήταν υπερτιμημένη, πράγμα που σε ένα διεθνές περιβάλλον σταθερών ισοτιμιών σήμαινε μείωση των αγγλικών εξαγωγών και στασιμότητα της οικονομίας της.⁶⁵ Η μελέτη της περιόδου αυτής δείχνει ότι δεν επρόκειτο για ένα τραγικό σφάλμα του Υπουργείου Οικονομικών, όπως αναγνώρισε αργότερα ο τότε Υπουργός των Οικονομικών Γ. Τσώρτσιλ, αλλά για μια προμελετημένη απόπειρα επαναφοράς της αγγλικής ηγεμονίας διεθνώς, μιας ηγεμονίας που ο βασικός της πυλώνας ήταν η ισχυροποίηση του χρηματοπιστωτικού της κεφαλαίου, του οποίου οι τοποθετήσεις στο εξωτερικό ήταν αποτιμημένες σε χρυσό. Πράγμα που σήμαινε ότι η τρέχουσα (υποτιμημένη σε σχέση με την προπολεμική) ισοτιμία της λίρας συνεπαγόταν σημαντικές απώλειες για το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Ειδικότερα, η κυβέρνηση της Αγγλίας έβλεπε το Λονδίνο να χάνει την αρχική του αίγλη ως παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό κέντρο και για να την επανακτήσει έπρεπε η κυβέρνηση να επαναφέρει τον κανόνα χρυσού, ώστε να ξανακερδίσει την εμπιστοσύνη των αγορών. Επιπλέον, η επαναφορά της παλιάς ισοτιμίας της λίρας θα σηματοδοτούσε την ανάκτηση της αρχικής ισχύος της Αγγλίας και θα καθιστούσε την λίρα, και όχι το δολάριο, το νόμισμα των διεθνών συναλλαγών. Επομένως, η εμμονή του Τσώρτσιλ στην επαναφορά του προπολεμικού *status quo* εξυπηρετούσε σκοπιμότητες και δεν ήταν απλώς ένα λάθος επιλογής της ορθής ισοτιμίας της λίρας.

Ο Κέννς διαφωνούσε με αυτή τη λογική που ουσιαστικά εξυπηρετούσε τα σχέδια των τραπεζιτών και όχι της εξαγωγικά προσανατολισμένης βιομηχανίας και αυτό γιατί η Αγγλία δεν ήταν πλέον το ίδιο ανταγωνιστική στις διεθνείς αγορές, όπως στο παρελθόν. Η υπερτιμημένη λίρα, αν μη τι άλλο, θα ανάγκαζε τους παραγωγούς να μειώσουν αισθητά το κόστος παραγωγής προκειμένου να ανακτήσουν την ανταγωνιστικότητά τους, πράγμα που συνεπαγόταν σημαντική μείωση των μισθών και αύξηση της ανεργίας. Επομένως, στην Αγγλία την περίοδο μετά το 1925 είχαμε ένα αρκούντως διδακτικό (από την άποψη μεγέθους και διάρκειας) παράδειγμα εσωτερικής υποτίμησης. Η ιδέα είναι ότι επειδή το νόμισμα δεν μπορεί να υποτιμηθεί, ώστε τα εξαγωγικά προϊόντα να γίνουν ανταγωνιστικά, τότε θα πρέπει να μειωθεί το κόστος παραγωγής, μια μείωση που επικεντρώνεται στο μισθολογικό κόστος που μπορεί να είναι αποτελεσματική, αν την ίδια στιγμή αυξηθεί η ανεργία. Η μείωση όμως των μισθών σε μία χώρα, όπως η Αγγλία με μακρά συνδικαλιστική παράδοση είχε ως αποτέλεσμα, ένα χρόνο αργότερα, τις μαζικές κινητοποιήσεις και τη γενική απεργία παραλύοντας έτσι την οικονομία. Ταυτόχρονα, η διατήρηση της υπερτιμημένης ισοτιμίας της λίρας συνεπαγόταν αύξηση του επιτοκίου σε μια περίοδο πτώσης της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου (η κερδοφορία κατά Κέννς). Ο συνδυασμός πτώσης της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου και αύξησης του επιτοκίου, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, είναι ότι χειρότερο για τις επενδύσεις και στη βύθιση της

⁶⁴ Ο John Kenneth Galbraith (1954) παρουσιάζει με λεπτομέρειες αυτή την κερδοσκοπική μανία που εκδηλώθηκε στην αγορά εξοχικών οικιών στην Φλόριντα, μια υποανάπτυκτη τότε πολιτεία των ΗΠΑ. Ίσως καλύτερο από κάθε άλλη περιγραφή είναι το φιλμ των Αδελφών Μαρξ *The Cocoanuts* που δίνει μια αίσθηση του κερδοσκοπικού πυρετού που κατέλαβε τους Αμερικάνους της εποχής εκείνης.

⁶⁵ Ο Κέννς επισήμανε το λάθος στην πολιτική αυτή στο βιβλίο του *The Economic Consequences of Mr. Churchill* (1925).

οικονομίας σε πολυετή ύφεση. Τις εξελίξεις αυτές τις είχε προβλέψει ο Κένυς ήδη από το 1925 και έχοντας εντοπίσει τη ρίζα του κακού στο ρόλο και τη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού τομέα της οικονομίας, υποστήριξε στη *Γενική Θεωρία* (1936) την ιδέα της «ευθανασίας των ραντιέρηδων», δηλαδή όλων όσων ζουν από εισοδήματα προερχόμενα από τόκους και ενοίκια.

Ενώ η Αγγλία ακολουθούσε σφιχτή νομισματική πολιτική, στις ΗΠΑ είχαμε την ακριβώς αντίθετη πολιτική, η ραγδαία άνοδος του δείκτη τιμών του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης πριν τον Οκτώβριο του 1929 αποδόθηκε στην υπερβολική χαλάρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος στις ΗΠΑ.⁶⁶ Η χαλάρωση αυτή στη νομισματική πολιτική είχε ως μη σχεδιασμένο αποτέλεσμα την υποστήριξη της νομισματικής πολιτικής της Αγγλίας (αλλά και της Γαλλίας), δεδομένου ότι οι ΗΠΑ χρηματοδοτούσαν ουσιαστικά το ελλειμματικό ισοζύγιο της Αγγλίας. Στη συνέχεια, οι κυβερνήσεις ξεκίνησαν την εφαρμογή πολιτικών προστατευτισμού και χειροτέρεψαν μια ήδη άσχημη κατάσταση. Εν προκειμένω, οι ΗΠΑ από πολύ νωρίς (1928) σχεδίαζαν την πολιτική επιβολής υψηλών δασμών σε μια προσπάθεια υποστήριξης της αγροτικής τους παραγωγή που λόγω του διεθνούς ανταγωνισμού και του αντιπληθωρισμού βρισκόταν σε διαρκή κρίση καθ' όλη τη δεκαετία του 1920. Ειδικότερα, ο πρόεδρος των ΗΠΑ Χ. Χούβερ, που συνήθως κατηγορείται ότι δεν έλαβε μέτρα πολιτικής, στην πραγματικότητα ήταν αρκετά δραστήριος όπως μπορούμε να κρίνουμε τουλάχιστον από την επιβολή της νομοθεσίας των Smoot-Hawley το 1930 που τετραπλασίασε τους δασμούς στα εισαγόμενα και οδήγησε σε αύξηση της τιμής τους. Η δασμολογική προστασία στις ΗΠΑ προκάλεσε ένα κύμα προστατευτισμού διεθνώς και, αν μη τι άλλο, απέτρεψε την ακόμη μεγαλύτερη μείωση των τιμών στις ΗΠΑ που σύμφωνα με τη νεοκλασική αντίληψη και ιδίως των αυστριακών οικονομολόγων ήταν αναγκαία προϋπόθεση για να τεθούν, εκ νέου, σε λειτουργία οι αυτορρυθμιζόμενοι μηχανισμοί ελέγχου του συστήματος.⁶⁷

3. Η Οριακή Αποδοτικότητα του Κεφαλαίου και η Κρίση⁶⁸

Ο Κένυς ανήκει στη χωρία των οικονομολόγων που συνδέουν την οικονομική κρίση με την πτωτική τάση στην κερδοφορία. Ο δείκτης κερδοφορίας που χρησιμοποιεί ο Κένυς δεν είναι ακριβώς ίδιος με το ποσοστό του κέρδους των κλασικών οικονομολόγων, δηλαδή το κλάσμα των κερδών προς το απόθεμα του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου. Ο λόγος είναι ότι στο ποσοστό κέρδους αφενός δεν λαμβάνονται υπόψη οι προσδοκίες του κοινού, αφετέρου οι επιχειρηματίες είναι περισσότερο επικεντρωμένοι και καθορίζουν τη συμπεριφορά τους βασίζόμενοι στα πρόσφατα κέρδη τους, δηλαδή αυτά που τους αποφέρουν οι πρόσφατες επενδύσεις τους και όχι από τα κέρδη που εκτιμούν στο σύνολο του επενδυμένου κεφαλαίου τους. Εξάλλου, οι προσδοκίες των επενδυτών θα πρέπει να υπεισέρχονται στην ανάλυση της επενδυτικής συμπεριφοράς του κοινού δεδομένου ότι ο Κένυς θεωρεί ότι οι επενδύσεις προηγούνται των αποταμιεύσεων και συνεπώς ο συνηθισμένος ορισμός του ποσοστού κέρδους βασίζεται στην ιδέα της προτεραιότητας των αποταμιεύσεων ως προς τις επενδύσεις.

Ο Κένυς (1936) διατείνεται ότι όταν ο επιχειρηματίας αγοράζει επενδυτικά αγαθά στην πραγματικότητα αγοράζει δικαιώματα σε μια σειρά από μελλοντικά εισοδήματα που

⁶⁶ Οι Αυστριακοί οικονομολόγοι υποθέτουν ότι αυτή η πιστωτική χαλάρωση ακολουθήθηκε από τις ΗΠΑ σε μια προσπάθεια υποστήριξης της σύμμαχου χώρας της Αγγλίας (αλλά και της Γαλλίας), ωστόσο θεωρούμε ότι η νομισματική πολιτική των ΗΠΑ καθοριζόταν από εσωτερικά και όχι συμμαχικά κίνητρα.

⁶⁷ Ο νόμος Smoot-Hawley ήταν στην ημερήσια διάταξη από το 1928 αν όχι νωρίτερα και αποτελεί ένδειξη των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι ΗΠΑ στην αγροτική παραγωγή και τον διεθνή ανταγωνισμό.

⁶⁸ Το τμήμα αυτό βασίζεται σε προηγούμενες εργασίες μας (Τσουλφίδης 2008 και 2010)

προσδοκά να κερδίσει στη διάρκεια χρήσης των επενδυτικών αυτών των αγαθών. Σύμφωνα με τον Κένυς:

η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου είναι ίση προς εκείνο το προεξοφλητικό επιτόκιο που θα εξίσωνε την παρούσα αξία των ετήσιων προσόδων, τις οποίες θα αποφέρουν οι προσδοκώμενες αποδόσεις του κεφαλαιουχικού στοιχείου σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, με την τιμή προσφοράς του. (*Γενική Θεωρία*, σ. 135 [165])

Ας υποθέσουμε έναν επενδυτή που αγοράζει μια επιπλέον μονάδα ενός κεφαλαιουχικού αγαθού (π.χ. ένα μηχάνημα) και έστω ότι οι χρηματικές αποδόσεις του συμβολίζονται με Q_i , όπου $i=1, 2, \dots, n$ έτη και με P_s συμβολίζουμε την τιμή προσφοράς (supply price) του κεφαλαιουχικού αγαθού, δηλαδή

την τιμή που θα ήταν ακριβώς αρκετή για να παρακινήσει το μεταποιητή να παραγάγει μια πρόσθετη μονάδα ενός τέτοιου κεφαλαιουχικού στοιχείου, δηλαδή αυτό που μερικές φορές ονομάζεται κόστος αντικατάστασης. (*Γενική Θεωρία*, σ. 135 [165]).

Η ΟΑΚ στον ορισμό του Κένυς αποδεικνύεται να ισούται με το προεξοφλητικό επιτόκιο r που ικανοποιεί την ακόλουθη συνθήκη:

$$P_s = \frac{Q_1}{1+r} + \frac{Q_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{Q_n}{(1+r)^n} = \sum_{i=1}^n \frac{Q_i}{(1+r)^i}$$

όπου P_s και Q_i είναι δεδομένα και κατά συνέπεια έχουμε να λύσουμε ως προς την ΟΑΚ που τη συμβολίζουμε με r . Η μακροχρόνια πορεία της ΟΑΚ είναι πτωτική σύμφωνα με τον Κένυς και αυτό το βασίζει σε δύο μη αμοιβαίως αποκλειόμενα επιχειρήματα ένα βραχυχρόνιο και ένα μακροχρόνιο (Eatwell, 1987). Το βραχυχρόνιο επιχείρημα εδράζεται στην προσφορά και είναι παρόμοιο με αυτό που αποδίδεται στον Άνταμ Σμιθ, δηλαδή ο ανταγωνισμός στις αγορές εργασίας και εισροών γενικότερα αυξάνει τις τιμές αυτών των εισροών (που θεωρούνται δεδομένες βραχυχρόνια) και κατά συνέπεια μειώνονται τα κέρδη και άρα μειώνεται και η ΟΑΚ. Το μακροχρόνιο επιχείρημα του Κένυς εδράζεται στην πλευρά της ζήτησης και διατείνεται ότι αν μια επιχείρηση επενδύσει είναι αμφίβολο αν μπορέσει να ευθυγραμμίσει τις πωλήσεις με την αύξηση της παραγωγικής της ικανότητας, εκτός και αν μειώσει την τιμή πώλησης. Με άλλα λόγια, αν μειώσει τα κέρδη της και την ΟΑΚ. Στη συνέχεια αθροίζοντας όλες της επιχειρήσεις λαμβάνουμε μια αρνητική συσχέτιση μεταξύ επένδυσης και ΟΑΚ. Ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση διατείνεται ο Κένυς δεν υπάρχει λόγος να μειωθούν οι επενδύσεις εφόσον μειώνεται το επιτόκιο και μάλιστα περισσότερο από ότι η ΟΑΚ. Επομένως, είναι δυνατόν η πτώση της ΟΑΚ να συμβαδίζει ακόμη και με αύξηση των επενδύσεων αρκεί το επιτόκιο να μειώνεται το ίδιο ή περισσότερο με την ΟΑΚ. Ο χειρότερος βέβαια συνδυασμός για την επενδυτική δραστηριότητα είναι όταν η μείωση της ΟΑΚ συνοδεύεται με αύξηση του επιτοκίου.

Η επιχειρηματολογία του Κένυς για την πτώση της ΟΑΚ είναι αδύνατη και στις δύο εκδοχές. Πρώτα από όλα σχετικά με το βραχυχρόνιο επιχείρημα γνωρίζουμε ότι εκ φύσεως, ταυτίζεται με ανισορροπία και αν τυχόν η επιχείρηση βρίσκεται πριν την άριστη αξιοποίηση του παραγωγικού της δυναμικού, αν δηλαδή οι επιχειρήσεις, στη συνηθισμένη καμπύλη μέσου κόστους λειτουργούν αριστερά του ελάχιστου κόστους και αυξάνουν την παραγωγή τους, τότε μπορούν ακόμη και να μειώσουν το κόστος τους και έτσι να αυξήσουν και όχι να μειώσουν τα κέρδη τους, ενώ αν ήδη βρίσκονται στο ελάχιστο κόστος δεν υπάρχει λόγος να αυξήσουν περαιτέρω την παραγωγή τους. Στο μακροχρόνιο επιχείρημα του Κένυς διαπράττεται το σφάλμα

της σύνθεσης. Δηλαδή, αυτό που φαίνεται να ισχύει για τις επιμέρους επιχειρήσεις δεν γενικεύεται σε όλες τις επιχειρήσεις της οικονομίας. Αν μια επιχείρηση επενδύει είναι αλήθεια ότι αυξάνει την παραγωγική της ικανότητα, αν όλες οι επιχειρήσεις επενδύσουν αφενός αυξάνουν την παραγωγική τους ικανότητα (προσφορά), ταυτόχρονα όμως αυξάνεται και η συνολική ζήτηση και συνεπώς δεν ευσταθεί το επιχείρημα ότι όλες οι επιχειρήσεις θα πρέπει να μειώσουν τις τιμές τους προκειμένου να πουλήσουν τα προϊόντα που έχουν παράξει. Η διαρκώς επιδεινούμενη ύφεση και αυξανόμενη ανεργία της δεκαετίας του 1920 στην Αγγλία που στις αρχές της δεκαετίας του 1930 έλαβε εκρηκτικές διαστάσεις και έκανε τον Κέννς να εγκαταλείψει τις μελέτες του σχετικά με το χρήμα και να ασχοληθεί με τα φλέγοντα ζητήματα της εποχής του, όπως της μαζικής ανεργίας.

Ο Κέννς ανήκει στη χωρία των οικονομολόγων που θεωρούσαν την οικονομική κρίση αποτέλεσμα της πτωτικής τάσης της κερδοφορίας. Ειδικότερα, στο κεφ. 22 της *Γενικής Θεωρίας* ο Κέννς χρησιμοποιεί το αναλυτικό περίγραμμα των κεφαλαίων 11 και 12 προκειμένου να εξηγήσει τους λόγους που οδηγούνται οι οικονομίες σε κρίση, όπως επίσης και τις μεταπτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας («trade cycles») διαφορετικών περιοδικοτήτων που εξαρτώνται από την διάρκεια ζωής του παγίου κεφαλαίου. Επομένως, η ανάλυση του Κέννς δεν περιορίζεται στους βραχυχρόνιους οικονομικούς κύκλους γύρω από ένα σταθερό και συννοδευόμενο με ανεργία επίπεδο προϊόντος, αλλά είναι αρκετά γενική για να συμπεριλάβει κυκλικές διακυμάνσεις μεγαλύτερης διάρκειας που οδηγούν σε κρίσης, όπως αυτή του 1930. Επομένως, αντίθετα με τους νεοκλασικούς οικονομολόγους που στη θεωρία τους δεν μπορούν να υπάρχουν κρίσεις ως συστηματικό φαινόμενο λειτουργίας του καπιταλισμού και παρόλα αυτά οι ίδιοι αυτοί οικονομολόγοι ήταν πρόθυμοι να χαράξουν πολιτικές ξεπεράσματος της κρίσης. Ο Κέννς όχι μόνο εξήγησε θεωρητικά τους λόγους για τους οποίους οι οικονομίες υπόκεινται σε κρίσεις αλλά επιπλέον οι οικονομικές πολιτικές που πρότεινε εδράζονταν σε στέρεα θεωρητικά θεμέλια. Παρουσιάζει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ο Κέννς ήταν συνεπής με τη θεωρητική γραμμή πλευσης που είχε χαράξει από πολύ νωρίς και στη *Γενική Θεωρία* (κεφ. 19, 22, 23, *inter alia*) αναλύει τις επιπτώσεις καθεμιάς πολιτικής.

Το ακόλουθο χωρίο από το βιβλίο του *Πραγματεία του Χρήματος* (1930) είναι αρκετά αποκαλυπτικό για την άποψη του Κέννς περί οικονομικών κύκλων:

Συλλαμβάνω τον εαυτό μου να τρέφει ιδιαίτερη συμπάθεια προς μια σχολή οικονομολόγων – Tugan-Baranovski, Hull, Spiethoff και Schumpeter από τους οποίους ο Tugan-Baranovski ήταν ο πρώτος και πιο πρωτότυπος, και ιδιαίτερα με τη μορφή με την οποία η εν λόγω θεωρία προσλαμβάνει στις μελέτες του ίδιου του Tugan-Baranovski [...]. Το σφάλμα του Tugan-Baranovski έγκειται στη υποστήριξη της θέσης [...] ότι οι αποταμιεύσεις δύνανται κατά κάποιο τρόπο να συσσωρεύονται στη διάρκεια των μεγάλων κρίσεων σε μια μορφή μη επενδυμένου κεφαλαίου [...] και επίσης στην πρότασή του ότι αυτή η αποτυχία των αποταμιεύσεων να υλοποιηθούν σε επένδυση σε έναν ισόρροπο τρόπο οφείλεται στην ανισοκατανομή του πλούτου αντί της άποψης του Schumpeter περί ‘καινοτόμων επενδύσεων’ σε σύνδεση με την αποτυχία του τραπεζικού συστήματος να ανταποκριθεί με έναν τρόπο τέτοιο ώστε να διατηρήσει τον επιθυμητό βαθμό σταθερότητας. (*Πραγματεία του Χρήματος*, 1930, 2, σσ. 100-101)

Από το ανωτέρω χωρίο προκύπτει ότι ο Κέννς αφενός ασπάζεται την άποψη περί μακροχρόνιων μεταπτώσεων στην οικονομική δραστηριότητα καθώς τάσσεται με τους ανωτέρω τέσσερις οικονομολόγους, αφετέρου διατυπώνει τη διαφωνία του με τον Tugan-Baranovski, ότι δηλαδή η ανισοκατανομή πλούτου είναι αυτή που συσσωρεύει αποταμιεύσεις στη διάρκεια της ύφεσης. Ο Κέννς διατείνεται ότι οι καινοτόμες επενδύσεις είναι αυτές που φέρνουν την ανισορροπία στην οικονομία. Ο Κέννς παρουσιάζει μεγάλη συνέπεια στις απόψεις του στο πέρα-

σα του χρόνου, όπως διαπιστώνουμε από ένα κείμενο του που γράφηκε μόλις το 1912, όπου υποστηρίζει ότι:

Μετά από μια κρίση πιθανώς υπάρχει πολύ λίγο πάγιο κεφάλαιο, πράγμα που συνεπάγεται υψηλά κέρδη για το υφιστάμενο κεφάλαιο και άρα περισσότερο πάγιο κεφάλαιο με την προσδοκία εξίσου υψηλών κερδών και άρα δημιουργία περισσότερου παγίου κεφαλαίου. (Keynes papers UA/6/21/12, παρατίθεται στο Barnett 2001, 461)

Στο ανωτέρω χωρίο ο Κένυς επισημαίνει δύο ειδών δυσαναλογίες, η πρώτη μεταξύ επένδυσης σε πάγιο κεφάλαιο, η οποία υπολείπεται των αναμενόμενων κερδών, μια δυσαναλογία που διορθώνεται με την οικονομική επέκταση. Η δεύτερη δυσαναλογία των επενδύσεων που υπερβαίνουν τα κέρδη, μια δυσαναλογία που διορθώνεται μέσω της οικονομικής κρίσης. Η ίδια ιδέα επαναλαμβάνεται στην *Γενική Θεωρία*, όταν π.χ. ο Κένυς σημειώνει:

Στο ξεκίνημα της κρίσης πιθανώς υπάρχει πάρα πολύ κεφάλαιο του οποίου η οριακή αποδοτικότητα είναι μηδαμινή ή ακόμη και αρνητική (*Γενική Θεωρία*, σσ. 317-318)

Ο Κένυς με το βιβλίο του *Πραγματεία του Χρήματος* (1930) και με τις άλλες του μελέτες ήδη δημοσιευμένες και ευρύτερα γνωστές δεν χρειάζεται να επαναλάβει τις ιδέες του με κάθε λεπτομέρεια και στη *Γενική Θεωρία*, όπου εκεί απλώς εφιστά την προσοχή του αναγνώστη στην έννοια της ΟΑΚ την οποία θεωρεί κεφαλαιώδους σημασίας, διότι μέσω αυτής της μεταβλητής (πολύ περισσότερο από ότι μέσω του επιτοκίου) οι μελλοντικές προσδοκίες επηρεάζουν το παρόν (*Γενική Θεωρία*, σ. 145). Ακόμη, διατείνεται ότι ο οικονομικός κύκλος «οφείλεται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου αυξομειώνεται» (*Γενική Θεωρία*, σ. 313) και ακόμη η εξασθένιση της οικονομικής δραστηριότητας ξεκινά εξαιτίας της απαισιοδοξίας του κοινού για την εξέλιξη της ΟΑΚ:

Η απομυθοποίηση έρχεται επειδή ξαφνικά ανακύπτουν αμφιβολίες σχετικά με την αξιοπιστία της προοπτικής απόδοσης, ίσως επειδή η τρέχουσα απόδοση δείχνει σημάδια πτώσης, καθώς το απόθεμα των νέων διαρκών καταναλωτικών αγαθών, αυξάνεται σταθερά [...]. Μόλις εμφανιστούν αμφιβολίες αυτές διαχέονται τάχιστα. (*Γενική Θεωρία*, σ. 317)

Αυτός είναι ο λόγος που σε μια μείζονα κρίση, όπως αυτή του 1929, η νομισματική πολιτική μπορεί να είναι αναποτελεσματική. Η ιδέα είναι ότι η κρίση δεν προκαλείται από την άνοδο των επιτοκίων, αλλά το ακριβώς αντίστροφο. Η αιτία της κρίσης ταυτίζεται με την πτώση της ΟΑΚ και τις αρνητικές προσδοκίες που έχουν δημιουργηθεί σε σχέση με αυτήν. Αν οι προσδοκίες κερδών των επιχειρηματιών γίνονται απαισιόδοξες (όπως στην περίπτωση μιας μείζονος ύφεσης), τότε οποιοδήποτε επίπεδο επιτοκίου εκλαμβάνεται ως υπερβολικά υψηλό από τους εν δυνάμει επενδυτές. Ομοίως, στον χρηματοπιστωτικό τομέα της οικονομίας, ακόμη και ένα υπερβολικά υψηλό επιτόκιο μπορεί να μην είναι αρκούντως υψηλό, ώστε να πείθει τους δυνητικούς δανειστές να εκχωρήσουν μέρος της ρευστότητάς τους χορηγώντας νέα δάνεια για το φόβο του κινδύνου αθέτησης των συμπεφωνημένων από την πλευρά των δανειζόμενων. Ο Κένυς (*Γενική Θεωρία*, σσ. 315-317), υποστήριξε ότι οι επενδυτικές δαπάνες εξαρτώνται από τη διαφορά μεταξύ της υποκειμενικά αναμενόμενης κερδοφορίας και το αντικειμενικό μακροπρόθεσμο επιτόκιο και ότι οι κρίσεις προκαλούνται από την πτώση κερδοφορίας, η οποία από ένα σημείο και μετά οδηγεί στην αποθάρρυνση των επενδύσεων δεδομένου ότι οι επιπλέον επενδύσεις δεν αυξάνουν τα κέρδη. Ενδεικτικά ο Κένυς σημειώνει:

Επειδή ο όρος υπερεπένδυση είναι ασαφής. Μπορεί να αναφέρεται στις επενδύσεις που προορίζονται να διαψεύσουν τις προσδοκίες που τις προκάλεσαν ή για τις οποίες δεν υπάρχει καμία χρήση σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης, ή μπορεί να υποδεικνύει μια κατάσταση όπου κάθε είδους κεφαλαιουχικού αγαθού βρίσκεται σε τόση αφθονία που δεν αφήνει περιθώρια για νέα επένδυση η οποία, ακόμα και σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης, δεν αναμένεται να κερδίσει στη διάρκεια της ζωής της πάνω και πέρα από το κόστος αντικατάστασής της. Μόνο σε αυτήν την τελευταία περίπτωση που πρόκειται για την περίπτωση της υπερεπένδυσης αυστηρά ορισμένης, υπό την έννοια ότι η περαιτέρω επένδυση θα αποτελούσε μια τεράστια σπατάλη πόρων. (*Γενική Θεωρία*, σ. 321)

Είναι σαφές ότι η ανησυχία του Κένυς με την αύξηση των επενδύσεων είναι ότι πέρα από ένα σημείο οδηγούν στη στασιμότητα των κερδών καθιστώντας έτσι περιττή κάθε νέα επένδυση. Για το λόγο αυτό, Κένυς υποστηρίζει ότι η κατάσταση αυτή πρέπει να αναβληθεί, εάν δεν αποφευχθεί τελείως, και η μέθοδος για την επίτευξη αυτού του στόχου δεν είναι η αύξηση των επιτοκίων, διότι τα υψηλά επιτόκια αποθαρρύνουν τις επενδύσεις συνολικά και έτσι αποθαρρύνονται και οι επενδύσεις, οι οποίες μπορεί να είναι απολύτως απαραίτητες για την φυσιολογική ανάπτυξη της οικονομίας. Επιπλέον, για τον Κένυς το επίπεδο επενδύσεων, σχεδόν ποτέ δεν επαρκεί για την επίτευξη της πλήρους απασχόλησης της εργασίας. Η φιλοσοφία του Κένυς στο εν λόγω ζήτημα συνοψίζεται στο ακόλουθο χωρίο:

Η ορθή θεραπεία του οικονομικού κύκλου δεν είναι η καταπολέμηση της ταχύτατης μεγέθυνσης (μπουμ) διατηρώντας την οικονομία μονίμως σε μια οιονείυ φεση, αλλά στην καταπολέμηση των υφέσεων διατηρώντας έτσι την οικονομία μονίμως σε μια οιονεί-άνθηση» (*Γενική Θεωρία*, σ. 322) .

Ο Κένυς ήταν επίσης επικριτικός εκείνων των οικονομολόγων που πρέσβευαν ότι αν οι επένδυση υπερβαίνει την αποταμίευση αυτή η διαφορά πρέπει να εξαλειφθεί με την αύξηση των επιτοκίων (*Γενική Θεωρία*, σσ. 327-328). Σύμφωνα με τον Κένυς οι επενδυτικές δαπάνες πρέπει να ενθαρρύνονται μέχρι την επίτευξη της «πλήρους επένδυσης», δηλαδή στο σημείο όπου η ΟΑΚ μηδενίζεται. Μόνο πέρα από αυτό το σημείο, έχουμε υπερεπένδυση με τη «στενή έννοια», δηλαδή, κάθε επιπρόσθετη επένδυση καθιστά την ΟΑΚ αρνητική και άρα εξαλείφεται το όποιο κίνητρο για επενδύσεις, διότι πολύ απλά οι νέες επενδύσεις δεν αποφέρουν επιπλέον κέρδη.

4. Οικονομικές πολιτικές

Ο Κένυς στην ανάλυσή του περί υπερεπενδύσεων με τη ευρεία έννοια του όρου, αποδέχεται τους υφιστάμενους θεσμούς και κατανομή εισοδήματος. Για τον Κένυς, η εκτεταμένη ανεργία οφείλεται στην αποτυχία του συστήματος της αγοράς να παράξει αρκετή ενεργό ζήτηση και όχι σε δυσλειτουργίες της αγοράς. Γι' αυτό λοιπόν σε μια κρίση θα πρέπει να αυξηθεί η ζήτηση και έχοντας να επιλέξει μεταξύ των συστατικών της ζήτησης ο Κένυς επιλέγει την επένδυση αντί της κατανάλωσης. Η ιδέα είναι ότι πάντα υπάρχει περιθώριο για περισσότερες επενδύσεις, οι οποίες, μέσω της δημιουργίας εισοδημάτων αυξάνουν την κατανάλωση (*Γενική Θεωρία*, σ. 325). Αυτό δεν σημαίνει ότι η ζήτηση που προέρχεται από την κατανάλωση δεν μπορεί να επηρεαστεί και άμεσα, μέσω των πολιτικών που αποσκοπούν στην αύξηση της ροπής για κατανάλωση. Ο λόγος που επιλέγει ο Κένυς την επένδυση είναι η επίτευξη της πλήρους απασχόλησης, η οποία είναι εξαιρετικά δύσκολος στόχος και αν τυχόν επιτευχθεί, είναι δύσκολο να διατηρηθεί με την υφιστάμενη ροπή για κατανάλωση. Κατά συνέπεια, ο Κένυς είναι υπέρ των πολιτικών που στοχεύουν στην ενίσχυση των επενδυτικών δαπανών υπό την προϋπόθεση ότι η

ροπή προς κατανάλωση πρέπει να αυξηθεί κατά τι περισσότερο ώστε να ανταποκρίνεται στην αύξηση των επενδύσεων (*Γενική Θεωρία*, σ. 325).

Κένυς ήταν επίσης επικριτικός της περιοριστικής νομισματικής πολιτικής που στοχεύει στην αύξηση του επιτοκίου σε μια προσπάθεια να αποτρέψει την υπερθέρμανση της οικονομίας και τη δημιουργία «φούσκων» προερχόμενες από υπερβολική αισιοδοξία του κοινού. Υποστήριξε ότι η αλλαγή του επιχειρηματικού κλίματος από την ευφορία στην απαισιοδοξία, θα οδηγήσει στην αποθάρρυνση όλων των επενδυτικών δαπανών, συμπεριλαμβανομένων κάποιων που μπορεί να είναι χρήσιμες και απολύτως αναγκαίες. Ο Κένυς αντιπρότεινε την πολιτική ανακατανομής του εισοδήματος υπέρ των ασθενέστερων ως μια αποτελεσματική μέθοδο μείωσης της ΟΑΚ και άρα μείωσης των υπερεπενδύσεων και αποτροπής της υπερθέρμανσης της οικονομίας. Η ιδέα είναι ότι αν η οικονομία αφηθεί στις δικές της δυνάμεις, τότε η υπερθέρμανση οδηγεί άμεσα σε βαθύτατη οικονομική κρίση και ο λόγος είναι ότι καθώς αυξάνουν τα εισοδήματα και των ασθενέστερων εισοδηματικών κατηγοριών, στις οποίες εμπίπτει η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, συνεπάγεται ότι η οριακή ροπή για κατανάλωση αυξάνεται προς τη μονάδα και άρα ο πολλαπλασιαστής επενδύσεων γίνεται ιδιαίτερα υψηλός και συνεπώς οι αρνητικές επενδύσεις στην περίοδο κρίσης έχουν πολλαπλάσια επίπτωση στη μείωση του προϊόντος και της απασχόλησης βαθαίνοντας περαιτέρω την κρίση. Όσον αφορά την έξοδο από την κρίση αυτή (χωρίς κρατική παρέμβαση) γίνεται πολύ αργά, διότι η ανισοκατανομή εισοδήματος υπέρ των πλούσιων, οι οποίοι έχουν χαμηλή ροπή για κατανάλωση και συνεπώς η τιμή του πολλαπλασιαστή διατηρείται χαμηλή επιβραδύνοντας έτσι την έξοδο από την κρίση. Συνεπώς, σε μια τέτοια περίπτωση, θα είχε νόημα η ενίσχυση των εισοδημάτων των φτωχών μέσω αναδιανεμητικών εισοδηματικών πολιτικών.⁶⁹

Είναι σημαντικό να τονίσουμε στο σημείο αυτό θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη τη σχέση μεταξύ της ΟΑΚ και της προτίμησης ρευστότητας, και αυτό γιατί η κατάρρευση της ΟΑΚ συνοδεύεται με αύξηση της προτίμησης ρευστότητας (*Γενική Θεωρία*, σ. 316). Υπό αυτές τις συνθήκες, η νομισματική πολιτική ως μέσο μείωσης του επιτοκίου στην προσπάθεια αύξησης της κερδοφορίας μπορεί να είναι αναποτελεσματική, λόγω της «παγίδας ρευστότητας», πράγμα που σημαίνει ότι όσο και να αυξηθεί η προσφορά χρήματος ουδεμία επίπτωση έχει στο ύψος του επιτοκίου και η όποια επίπτωση περιορίζεται στις ονομαστικές μεταβλητές.

Τέλος, η πτώση των ονομαστικών μισθών ως μέσο για τη μείωση της ανεργίας και την έξοδο από την κρίση, ο Κένυς υποστήριξε ότι λειτουργεί μέσω της ΟΑΚ, την προτίμηση ρευστότητας και τον πολλαπλασιαστή επενδύσεων. Τρία είναι τα πιθανά σενάρια για τις επιπτώσεις της μείωσης του ονομαστικού μισθού στην περίοδο οικονομικής κρίσης (*Γενική Θεωρία*, κεφ. 19). Πρώτον, η μείωση του ονομαστικού μισθού οδηγεί σε πτώση το επίπεδο τιμών και έτσι αυξάνεται η αξία των περιουσιακών στοιχείων (των πλούσιων καταναλωτών) και μαζί τους η οριακή ροπή προς αποταμίευση και μειώνεται η τιμή του πολλαπλασιαστή. Ταυτόχρονα, όμως, για τα χαμηλότερα εισοδήματα μειώνεται η οριακή ροπή για αποταμίευση και έτσι αυξάνεται η τιμή του πολλαπλασιαστή. Το καθαρό αποτέλεσμα των δύο αυτών τάσεων είναι ασαφές και δεν αναμένεται ουσιαστική αλλαγή στην παραγωγή και την απασχόληση. Δεύτερον, η μείωση του ονομαστικού μισθού αυξάνει τα κέρδη και την ΟΑΚ, επομένως αυξάνονται οι επενδύσεις και η απασχόληση, ταυτόχρονα όμως η μείωση του ονομαστικού μισθού μπορεί να οδηγήσει σε προσδοκίες για μείωση του επιπέδου τιμών και άρα σε προσδοκίες για χαμηλότερη ΟΑΚ, για άλλη μια φορά, διαπιστώνουμε ότι είναι δύσκολο να προβλεφθεί το καθαρό αποτέλεσμα των δύο αυτών αντιθετικών τάσεων. Τρίτον, η μείωση των ονομαστικών μισθών μειώνει τη ζήτηση χρήματος για συναλλακτικούς σκοπούς και αυξάνει την ζήτηση χρήματος για κερδοσκοπία. Επομένως μειώνεται το επιτόκιο, τονώνονται οι επενδύσεις, αυξάνεται το

⁶⁹ Για περισσότερα παραπέμπουμε στο βιβλίο του Dillard (1948) που παρά το πέρασμα τόσο χρόνων παραμένει ίσως από τις ελάχιστες αυθεντικές ερμηνείες των απόψεων του Κένυς στη *Γενική Θεωρία*.

επίπεδο παραγωγής και η απασχόληση. Ως εκ τούτου, μπορεί κανείς να εικάσει ότι μια αρκετά μεγάλη μείωση των ονομαστικών μισθών θα μπορούσε να οδηγήσει στην πλήρη απασχόληση του εργατικού δυναμικού. Ο Κένυς, ωστόσο, υποστήριξε ότι πρόκειται για ένα θεωρητικό αποτέλεσμα που ισχύει μόνο για μια μετριασμένη μείωση του ονομαστικού μισθού μια σημαντική μείωση του ονομαστικού μισθού, θα μπορούσε να οδηγήσει σε εντελώς αντίθετα αποτελέσματα και αυτό λόγω του χάους που θα δημιουργηθεί στην οικονομία και η αβεβαιότητα που θα προκύψει αναμένεται να διαταράξει τις συστηματικές σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών (*Γενική Θεωρία*, σ. 269). Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι ο Κένυς δεν απέκλεισε εντελώς την αποτελεσματικότητα των περικοπών των μισθών για την πλήρη απασχόληση, στην περίπτωση ολοκληρωτικών καθεστώτων (*Γενική Θεωρία*, σ. 269).

5. Τελικά Συμπεράσματα

Στη εργασία αυτή υποστηρίξαμε ότι ο Κένυς καθιστά την αναμενόμενη κερδοφορία και την εξέλιξη της την κεντρική μεταβλητή στην ανάλυσή του για τη συσσώρευση κεφαλαίου. Η εξήγηση του Κένυς για την πτωτική τάση της κερδοφορίας, η οποία συνδέεται με την οικονομική κρίση, έχει σε μεγάλο βαθμό παρεξηγηθεί και η σημασία της έχει υποβαθμιστεί στην σχετική οικονομική φιλολογία. Ωστόσο, ο Κένυς ακολουθώντας τη μακρά παράδοση των μεγάλων οικονομολόγων (Σμιθ, Ρικάρντο, Τζ. Σ. Μίλλ, Μαρξ, Τζέβονς, Κλαρκ μεταξύ άλλων) υιοθέτησε την ιδέα της οικονομικής στασιμότητας ως αποτέλεσμα της μακροπρόθεσμης πτώσης της κερδοφορίας, όπως αυτή αποτυπώνεται στην κίνηση της ΟΑΚ. Επιπλέον, υποστήριξε ότι η πτωτική ΟΑΚ δημιουργείται ενδογενώς από ένα οικονομικό σύστημα, του οποίου η κίνηση ρυθμίζεται από την αναμενόμενη κερδοφορία. Αυτός είναι ο λόγος που έστρεψε την προσοχή του Κένυς στην μακροπρόθεσμη προοπτική του συστήματος και, πάνω απ' όλα, τη διατήρηση του καπιταλιστικού χαρακτήρα του. Η ανησυχία του Κένυς είναι απολύτως κατανοητή, αν σκεφτούμε τα δύο εναλλακτικά συστήματα της εποχής του τα οποία βρίσκονταν σε άνοδο και τύχαιναν ισχυρής υποστήριξης στην Ευρώπη ακόμη και στο εσωτερικό της ίδιας της Αγγλίας. Έχοντας επομένως κατανοήσει σε βάθος τη σημασία των επενδύσεων και λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες της εποχής του κατέληξε στην ιδέα ότι «ο σημερινός όγκος των επενδύσεων δεν μπορεί με ασφάλεια να αφεθεί στα χέρια ιδιωτών» (*Γενική Θεωρία*, σ. 320) και πρότεινε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις, ούτως ώστε σταδιακά να απαλλαγούμε από πολλά από τα κακώς κείμενα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού (*Γενική Θεωρία*, σ. 221), διαφορετικά η «σοσιαλιστική εναλλακτική λύση» θα ήταν η επικρατούσα. Τα συμπεράσματα αυτά του Κένυς είναι πολύ ριζοσπαστικά για την εποχή του πολύ δε περισσότερο για τη σημερινή εποχή γι' αυτό η ανάλυση του περί ΟΑΚ και οικονομικών κύκλων έχει υποβιβαστεί από πολλούς από τους σχολιαστές σε δευτερεύουσας σημασίας. Ωστόσο, αγνοώντας την πτώση ΟΑΚ από τη συνολική θεώρηση του Κένυς περί ενεργού ζήτησης, δημιουργείται ένα τεράστιο θεωρητικό κενό και, ως εκ τούτου, η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί το σύστημα, δεδομένου ότι η ΟΑΚ και η μορφή της εξέλιξής της τόσο το παρόν και το μέλλον της σε ένα σύστημα σε συνεχή κίνηση.

Βιβλιογραφία

- Dillard, D. (1948) *The Economics of John Maynard Keynes*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Eatwell, J. (1987). Marginal Efficiency of Capital. In Eatwell, J., Milgate, M. and Newman, P. (eds). *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. New York: Macmillan.
- Galbraith, J.K. (1954) *The Great Crash, 1929*. New York: Avon Books, 1979.
- Hobsbawm, E. (1996) *The Age of Extremes*. New York: Vintage Books.
- Keynes, J. M. (1930) *A Treatise on Money*, London, Macmillan.
- Keynes, J. M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, New York, Harcourt, Brace & World.

- Keynes J. and Henderson H. 1929, «Can Lloyd George Do It?», vol. ix, in D. E. Moggridge (ed.), *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, London, Macmillan.
- Τσουλφίδης, Α. (2008) *Ιστορία Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Tsoulfidis, L. (2010) *Competing Schools of Economic Thought*, Heidelberg: Springer Verlag.

Η Οικονομική Κρίση και η Επισκόπηση της Ελληνικής Οικονομίας: Μία Θεωρητική Προσέγγιση

Ι. Φύλος^{1*}, Μ. Νεραντζίδης^{2*}, Α. Κουτούπης³, Γ. Κοντογεώργης⁴

1. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης Λ. Συγγρού 136, 176 71 Καλλιθέα, τηλ. 2109201619, e-mail: jfilos@hdgf.gr, nerantzidismike@yahoo.gr
2. Απόφοιτος Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, - Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Διοίκησης Επιχειρήσεων (MBA) Πανεπιστημίου Connecticut ΗΠΑ, - Διδακτορικό στον Εσωτερικό Έλεγχο από Πάντειο Πανεπιστήμιο. - Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου στο τμήμα Δημόσιας Διοίκησης.
3. Απόφοιτος Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, - Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, - Υποψήφιος Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου.
4. Απόφοιτος Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, - Μεταπτυχιακό Δίπλωμα στον Εσωτερικό Έλεγχο και στην Διοίκηση Επιχειρήσεων Cass Business School, Ηνωμένο Βασίλειο, - Διδακτορικό στην Εταιρική Διακυβέρνηση και τον Εσωτερικό Έλεγχο από Πάντειο Πανεπιστήμιο, - Λέκτορας Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου στο Τμήμα Λογιστικής και Ελεγκτικής.
5. Απόφοιτος Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, - Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, - Υποψήφιος Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου.

Περίληψη

Όπως η απαρχή κάθε οικονομικής κρίσης αποτελεί το προοίμιο μιας δυσοίωνης οικονομικής κατάστασης έτσι και κάθε έξοδος αποτελεί το προοίμιο μιας οικονομικής μεγέθυνσης. Και πράγματι η Ελλάδα εντούτοις βρίσκεται στην κατακλείδα της οικονομικής της ανάπτυξης προμηνύοντας δυσάρεστες προβλέψεις. Σχεδόν τέσσερις δεκαετίες μετά τη Μεταπολίτευση, η Ελληνική κοινωνία βρίσκεται στην πιο κρίσιμη καμπή να αναζητά λύση σε ένα πρωτοφανές πρόβλημα.

Σε μια περίοδο όπου η μονοδιάστατη προσέγγιση του προβλήματος της οικονομικής κρίσης δεν επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, απαιτείται μια ολιστική προσέγγιση για την εξεύρεση της λύσης, που να περιλαμβάνει τον συνδυασμό όλων των παραγόντων για τον περιορισμό των φαινομένων της ύφεσης, χρηματοπιστωτικής κρίσης, περιβαλλοντικής καταστροφής, αλλά και γενικευμένης διαφθοράς, προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψη της ιστορίας.

Σκοπός, λοιπόν, αυτής της μελέτης είναι αρχικά να καταγράψει και να επισημάνει τις κοινές πτυχές των δύο μεγαλύτερων οικονομικών κρίσεων του 1929 και του 2007 διεθνώς. Δεύτερον, να εντοπίσει και να συσχετίσει τ' αποτελέσματα αυτών με την οικονομική κατάσταση της Ελλάδος σήμερα, και τέλος, να παρουσιάσει όλα τα εργαλεία και τα μέσα που διαθέτει η ελληνική οικονομία για την έξοδο από την οικονομική κρίση.

1.Εισαγωγή

Η οικονομία τα τελευταία ογδόντα χρόνια έχει υποστεί έντονες διακυμάνσεις τόσο σε επίπεδο ανάπτυξης και ευημερίας όσο και σε επίπεδο αποσταθεροποίησης και ύφεσης. Χαρακτηριστικό των περιοδικών κρίσεων του ευρύτερου οικονομικού κύκλου ανόδου – πτώσης της οικονομίας αποτελεί το αποκορύφωμα μιας μεγάλης ανόδου που διήρκεσε για δεκαετίες.

Σταθμός ορόσημο αποτέλεσαν οι κρίσεις του 1929 και η πρόσφατη του 2007 στην παγκόσμια οικονομία. Αρκετές αναφορές έχουν γίνει για τη συσχέτιση της παρούσας κρίσης με

την αντίστοιχη περίοδο 1929 – 1933, ενώ υπάρχουν και κάποιοι άλλοι που αντίθετα υποστηρίζουν ότι μεταξύ αυτών δεν προκύπτουν ομοιότητες. Παρά ταύτα όμως και οι δύο πλευρές συγκλίνουν στη βάση του συστήματος του νεοφιλελευθερισμού⁷⁰ είτε γνωστού ως “laissez- faire, laissez- passer”.

Η περίπτωση της Ελλάδας αντίστοιχα δεν αποτελεί εξαίρεση, δεδομένης της πρωτόγνωρης δημοσιονομικής κατάστασης. Αναμφισβήτητο στοιχείο αποτελούν οι ρυθμοί αύξησης του δημοσιονομικού χρέους και του δημοσιονομικού ελλείμματος. Ειδικότερα, το 2007 το δημόσιο έλλειμμα κυμαινόταν στο 5,1% και αντίστοιχα το δημόσιο χρέος στο 95,7%. Απ’ το 2007 μέχρι σήμερα το δημόσιο έλλειμμα έχει αγγίξει το 13,6% και το δημόσιο χρέος το 115,1% συνεχίζοντας αυξητικά ενώ αναμένεται να φτάσει το έλλειμμα το 8,7% και το χρέος 122,9% στο τέλος του 2010 (βάση προβλέψεων ΕΣΥΕ). Αντίθετα, οι προβλέψεις του Υπουργείου Οικονομικών της ΕΕ και του ΔΝΤ για το δημόσιο χρέος στο τέλος του έτους 2010 το κατατάσσουν κοντά στο 130% του ΑΕΠ (ΥΠ.ΟΙΚ.: 133%, ΕΕ: 130,2% και ΔΝΤ: 130%) ενώ το 2011 αναμένουν να φτάσει στο 140% του ΑΕΠ (ΥΠ.ΟΙΚ.: 145%, ΕΕ: 139,8% και ΔΝΤ 139%).

Δοθέντος του περιοριστικού πλαισίου ενός άρθρου, στο παρόν κείμενο επιχειρείται, αρχικώς, μια συνοπτική ιστορική ανασκόπηση των δύο μεγαλύτερων οικονομικών κρίσεων του 1929 και του 2007 διεθνώς, προκειμένου να εντοπιστούν και να αναγνωριστούν τα κοινά γνωρίσματα αυτών. Στη συνέχεια, επιδιώκεται, η συσχέτιση των ανωτέρω αποτελεσμάτων με την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας σήμερα. Και τέλος, ο εντοπισμός της φύσης του προβλήματος της ελληνικής οικονομίας, η καταγραφή των διαθέσιμων εργαλείων για την αντιμετώπιση του προβλήματος και η πρόταση των πλέον αποτελεσματικότερων λύσεων.

2.1 Η παγκόσμια κρίση του 1929

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της διάστασης της οικονομικής κρίσης του 1929 κρίνεται σκόπιμη η αποσαφήνιση του όρου αυτού. Συγκεκριμένα, ως «οικονομική κρίση» ορίζεται το φαινόμενο που χαρακτηρίζει μια οικονομία και προκαλεί μια διαρκή και αισθητή μείωση της δραστηριότητάς της⁷¹. Και πράγματι, η κατανόηση του όρου μας επιτρέπει να εντοπίσουμε και να προσδιορίσουμε τη διάσταση του προβλήματος.

Καθώς, οι περισσότεροι οικονομολόγοι συγκρίνουν την οικονομική ύφεση που διανύουμε με την αντίστοιχη της περιόδου 1929 – 1933 και ως προς τα αίτια αλλά και ως προς τις διαστάσεις της, κρίνεται σκόπιμη μια συνοπτική αναφορά σε αυτήν.

Η οικονομική ύφεση του 1929 που έπληξε τις οικονομίες σε παγκόσμιο επίπεδο, ξεκίνησε από το κραχ του χρηματιστηρίου της Αμερικής και διήρκεσε από ένα έως δέκα χρόνια, αναλόγως τη χώρα. Ενώ έχει επικρατήσει να θεωρείται η 29 Οκτωβρίου 1929 ως η ημέρα σταθμός για την είσοδο στην οικονομική ύφεση, η αμερικάνικη οικονομία είχε μπει σε αυτή την κατάσταση πριν τη «Μαύρη Τρίτη». Οι βιομηχανικοί δείκτες και η παραγωγή, τον Ιούνιο του 1929 είχαν φτάσει στο ανώτερο σημείο τους και είχαν ξεκινήσει την πτώση, ενώ ο κλάδος των κατασκευών που είχε γνωρίσει αρκετά μεγάλη πτώση κατά τα επτά προηγούμενα έτη, άγγιζε ακόμη μεγαλύτερα επίπεδα.

Συνοψίζοντας τα αίτια της ύφεσης, τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τον κύκλο αυτό από έναν τυπικό οικονομικό κύκλο ανόδου – πτώσης της οικονομίας, ήταν κυρίως η έντονη κερδοσκοπία που εξελίσσονταν σε όλα τα επίπεδα (παραγωγή, επένδυση κτλ.), η κακή δομή των εταιρειών και του τραπεζικού συστήματος, το μεγάλο πλεόνασμα του ισοζυγίου ε-

⁷⁰ Για περισσότερα βλέπε Negreponi- Delivanis (2008), “Du libéralisme au néo-libéralisme en matière économique”.

⁷¹ Αποσαφηνίζοντας, εννοούμε τα μακροοικονομικά μεγέθη όπως απασχόληση, εθνικό προϊόν, τιμές, επενδύσεις κλπ.

ξωτερικών πληρωμών σε σχέση με τα ελλείμματα των άλλων χωρών, η άνιση κατανομή του εισοδήματος και οι λανθασμένες κυβερνητικές πολιτικές.

Ο πρώτος παράγοντας αναφέρεται στην αυξημένη ροή κεφαλαίου και την έντονη κερδοσκοπία που χαρακτήριζε την περίοδο πριν το κραχ του χρηματιστηρίου. Συγκεκριμένα, μεγάλο μέρος της κερδοσκοπίας την εποχή εκείνη πραγματοποιήθηκε με δάνεια που συνάπτονταν σε εξαιρετικά ασφυκτικά για την εποχή επιτόκια. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι, η πλειοψηφία των Αμερικανών αγόραζαν κοινές μετοχές με δάνεια, τα οποία είχαν ως ενέχυρο τα ήδη αγορασμένα χρεόγραφα με ένα πρόσθετο περιθώριο κέρδους. Ως εκ τούτου, η χαλαρή πίστωση πρώτον και η υπερχρέωση δεύτερον, είχαν αυξήσει τον κίνδυνο των τραπεζών λόγω μιας ενδεχόμενης πτώσης της αξίας του ενεχύρου. Επομένως, μια πιθανή χρεοκοπία των τραπεζών θα είχε επιπτώσεις σε ολόκληρη την οικονομία, λόγω των αλυσιδωτών χρεοκοπιών που θα προκαλούσε.

Ένας ακόμη παράγοντας πέρα από την αδυναμία που παρουσίαζε η δομή του τραπεζικού συστήματος, ήταν επιπροσθέτως η δυσλειτουργία της δομής των εταιρειών και κυρίως των εταιρειών holding⁷² και επενδύσεων. Οι εταιρείες αυτές έλεγχαν μεγάλους τομείς της κοινής ωφέλειας, των σιδηροδρόμων και του τομέα ανανυχή και η αντιστροφή της κεφαλαιακής δοσοληψίας αποτελούσε το μόνιμο κίνδυνό τους. Συγκεκριμένα, οι τόκοι των ομολόγων των εταιρειών holding που έλεγχαν τις εμπορικές και βιομηχανικές εταιρείες, πληρώνονταν από τα μερίσματα, με αποτέλεσμα μια διακοπή καταβολής μερισμάτων να σημαίνει αθέτηση της υποχρέωσης και χρεοκοπία. Για το λόγο αυτό, η προώθηση της περικοπής των επενδύσεων σε παραγωγικά μέσα, προκειμένου να συνεχιστεί η καταβολή των μερισμάτων, ήταν σημαντική. Ως αποτέλεσμα, ήταν να αυξάνουν οι αποπληθωριστικές πιέσεις και να περιορίζονται τα κέρδη, οδηγώντας σε περαιτέρω μείωση των δαπανών, αδυναμία εξόφλησης των υποχρεώσεων και χρηματοδότησης των επενδύσεων και εν τέλει την κατάρρευσή τους.

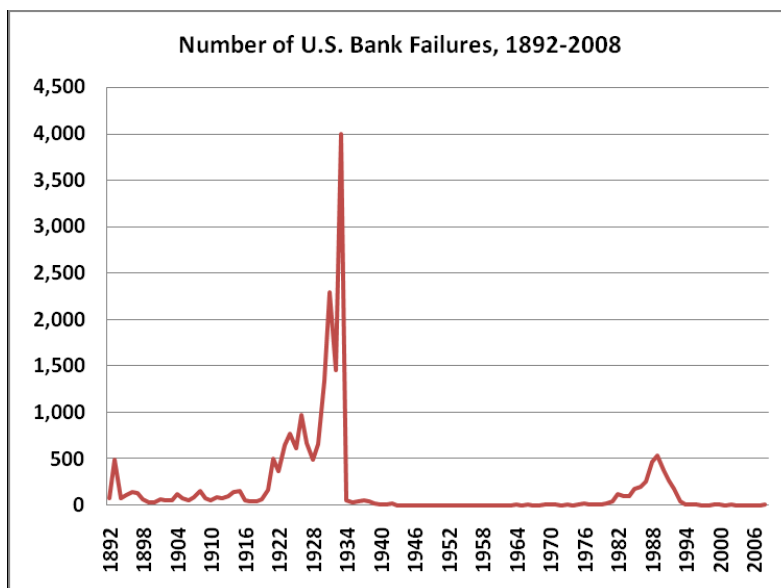
Ως τρίτος παράγοντας επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης των ΗΠΑ το χρόνο εκείνο ήταν το πλεόνασμα του ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών. Η δημιουργία αυτού του πλεονάσματος οφείλονταν, αφενός στις πιστώσεις που είχε χορηγήσει η χώρα από τα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και αφετέρου στην αύξηση των εξαγωγών της. Επομένως, η είσπραξη των τόκων των δανείων αυτών από τη μία και η διατήρηση υψηλών δασμών στις εισαγωγές από την άλλη, είχαν ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διόγκωση του προβλήματος. Στον αντίποδα, οι χώρες που εισήγαγαν από την Αμερική αντιμετώπιζαν υψηλά χρέη και χαμηλές εξαγωγές. Προκειμένου, να πληρώνουν τις υποχρεώσεις τους για τα δάνεια που είχαν συνάψει έπρεπε να βρεθούν νέοι τρόποι μείωσης του ελλείμματος των συναλλαγών τους με τις ΗΠΑ. Η ανάγκη αυτή οφείλονταν κυρίως στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελλείμματος μέχρι εκείνη τη στιγμή καλύπτονταν με μετρητά, δηλαδή πληρωμές σε χρυσό, και με νέα ιδιωτικά δάνεια των ΗΠΑ στις κυβερνήσεις αυτές. Δεδομένου, λοιπόν, ότι το έλλειμμα δε μπορούσε να τροφοδοτείται για πολύ ακόμη με τον τρόπο αυτό, οι χώρες έπρεπε, ή να αυξήσουν τις εξαγωγές τους στις ΗΠΑ, ή να μειώσουν τις εισαγωγές τους, ή και τα δύο, ή ακόμα και να δηλώσουν αδυναμία πληρωμής των παρελθόντων δανείων. Η νέα αυτή τακτική είχε ως αποτέλεσμα την απότομη μείωση των Αμερικάνικων εξαγωγών.

Στα αίτια της οικονομικής κρίσης του 1929 αναφέρεται επιπλέον και η άνιση κατανομή του εισοδήματος. Υπό την έννοια αυτή, περιλαμβάνονται οι υψηλές επενδύσεις και η αυξημένη κατανάλωση προϊόντων πολυτελείας, με αποτέλεσμα η οικονομία τα χρόνια εκείνα να εξαρτάται κατά μεγάλο μέρος από αυτές. Είναι προφανές ότι η ευημερία που είχε προηγηθεί της δεκαετίας εκείνης, είχε μεταβάλλει τις ανάγκες της κοινωνίας και την καταναλωτική δαπάνη. Πολλοί κλάδοι είχαν στηρίξει τις μελλοντικές τους προβλέψεις στις πλασματικές αξίες που προσφέρονταν από την κερδοσκοπία και όχι στο πραγματικό κεφάλαιο. Τονίζεται δε ότι, οι

⁷² Ως εταιρεία holding θεωρείται η εταιρεία η οποία δεν ασκεί αυτή άμεσα κάποια εμπορική δραστηριότητα αλλά περιορίζεται στον έλεγχο άλλων εταιρειών.

κλάδοι της βιομηχανίας και του εμπορίου αύξαναν την παραγωγή και τα αποθέματά τους στηριζόμενοι όχι στα πραγματικά μέσα πληρωμής των καταναλωτών αλλά στα δυνητικά, τα οποία λόγω της αλόγιστης χρήσης των πιστώσεων ήταν υπέρμετρα διογκωμένα.

Επιβεβαιώνοντας την τάση αυτή αναφέρεται ότι, το τραπεζικό σύστημα είχε υιοθετήσει μια πολιτική πιστωτικών ανοιγμάτων στηριζόμενη στην εξόφληση με δόσεις. Η πολιτική αυτή ήταν διαδεδομένη σε όλους τους κλάδους της οικονομίας και προκειμένου οι τράπεζες να μην χάσουν μέρος της πελατείας τους, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις άλλοτε συντηρητικές πολιτικές τους και να χορηγήσουν πιστώσεις που ξεπερνούσαν κατά πολύ το περιθώριο ασφαλείας. Στο διάγραμμα που ακολουθεί καταγράφεται το ύψος των τραπεζικών χρεοκοπιών κατά τα έτη 1929 – 1934 ως αποτέλεσμα της αδυναμίας των δανειστών να εξοφλήσουν τις υποχρεώσεις τους.

Πηγή: Banking and Monetary Statistics and FDIC

Ολοκληρώνοντας τους παράγοντες που συνέβαλαν στην κατάσταση της οικονομίας κατά την κρίση του 1929 προστίθενται και οι λανθασμένες κυβερνητικές πολιτικές όπως οι περικοπές των φόρων. Αντιθέτως, ο ισοσκελισμός του προϋπολογισμού απαιτούσε αύξηση των φόρων ή μείωση των δαπανών ή και τα δύο. Εν τέλει, η απόρριψη κάθε δημοσιονομικού και νομισματικού εργαλείου πολιτικής είχε ως αποτέλεσμα το βιαιότερο αποπληθωρισμό που γνώρισε ποτέ η χώρα.

Εν κατακλείδι, αξίζει να σημειωθεί ότι τα σημάδια που προμήνυναν τα τραγικά γεγονότα του 1929 ουσιαστικά αγνοήθηκαν, καθώς η πορεία της οικονομίας θα μπορούσε να είχε προβλεφθεί και να είχε προληφθεί. Αρκεί μόνο να αναφέρουμε ότι οι εταιρείες που είχαν απόδοση της τάξης του 3% – 4%, πωλούνταν με επιτόκιο που άγγιζε ως και 20 – 25 φορές τα κέρδη τους. Θα μπορούσαν να είχαν ληφθεί τα απαραίτητα μέτρα, όταν την άνοιξη του 1929 οι μετοχές δεύτερης κατηγορίας υποβαθμιζόνταν σταδιακά ή ακόμα και αργότερα, με τη σταδιακή ρευστοποίηση και τον επαναπατρισμό του χρυσού στην Ευρώπη. Αναφέρεται δε ότι, το κραχ του Χρηματιστηρίου ήταν άμεσο επακόλουθο της διαδικασίας μαζικών πωλήσεων στην οποία προέβησαν τα κερδοσκοπικά κεφάλαια, λόγω της ανόδου του προεξοφλητικού επιτοκίου.

2.2 Η κρίση του 1929 στην Ελλάδα

Η κατάρρευση του αμερικάνικου χρηματιστηρίου τον Οκτώβριο του 1929 και η παγκόσμια κρίση που ακολούθησε, επηρέασαν την Ελληνική Οικονομία με έμμεσο τρόπο, μέσω του εξαγωγικού κλάδου της χώρας. Συγκεκριμένα, η απαρχή των προβλημάτων εντοπίζεται ένα χρόνο μετά, με την είδηση της παραβίασης της εμπορικής σύμβασης εισαγωγής ελληνικών

κρασιών από τη Γαλλία. Ενώ στη συνέχεια η κατάσταση επιδεινώθηκε με τη σταδιακή πτώση των εξαγωγών του ελληνικού καπνού στη Γερμανία.

Προσπαθώντας να συνοψίσουμε, τα αίτια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα οφείλονται πρωτίστως στη μείωση των εξαγωγών της και δευτερευόντως στην αδυναμία του τραπεζικού συστήματος της.

Ο περιορισμός των ελληνικών εξαγωγών καπνού, ως παράγοντας, αφενός επηρέασε την ικανότητα των αγροτών να αποπληρώνουν τις οφειλές τους και αφετέρου, μέσω της πτώσης της τιμής τους, ώθησε στην προσπάθεια διαφοροποίησης της παραγωγής τους με νέα προϊόντα. Στην τελευταία περίπτωση, τα μεγάλα ποσοστά αποτυχίας συνέβαλαν στην περαιτέρω επιδείνωση του προβλήματος, όταν στην προσπάθεια ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας, αρκετά κεφάλαια κατευθύνθηκαν σε τομείς που δεν απέδωσαν.

Προσπαθώντας να ορίσουμε το μέγεθος της ζημίας της ελληνικής οικονομίας από τον περιορισμό των εξαγωγών καπνού, αξίζει να αναφέρουμε ότι κατά τη δεκαετία του 1920, λόγω της αυξημένης ζήτησης, ο τομέας αυτός συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ποσοστό κεφαλαιακών επενδύσεων. Οι επενδύσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν τόσο από πλευράς παραγωγών που επένδυαν με δανειακά κεφάλαια, όσο και από πλευράς τραπεζών που παρείχαν το μεγαλύτερο μέρος των διαθεσίμων τους για τη στήριξη του κλάδου.

Η έκταση της κρίσης που ακολούθησε, είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση του κορμού της αγροτικής οικονομίας της Ελλάδος, της παραγωγής δημητριακών, που αποτελούσε το 70% της καλλιεργήσιμης γης. Οποιαδήποτε προσπάθεια στήριξης της οικονομίας, τόσο από πλευράς ΚΕΠΕΣ⁷³ επί των τιμών όσο και από πλευράς κυβέρνησης επί των δασμολογικών μέτρων, ήταν άκαρπη. Η αδυναμία αυτή ανάκαμψης οφειλόταν κυρίως στη διαρκή αύξηση των υποχρεώσεων των παραγωγών σε πραγματικούς όρους στο κράτος, τις εμπορικές τράπεζες και τους τοκογλύφους.

Άμεσο επακόλουθο της όλης κατάστασης, ήταν ο φόβος κατάρρευσης του τραπεζικού συστήματος. Προκειμένου η κυβέρνηση να αποφύγει τα αποτελέσματα που θα συνεπάγονταν για την ελληνική οικονομία το γεγονός αυτό, επωμίστηκε το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων της αποκατάστασης. Ως εκ τούτου, τον Οκτώβριο του 1931 ανέστειλε την άμεση φορολογία που επιβάρυνε τα περισσότερα προϊόντα (πλην του καπνού) και αναφορικά με τις οφειλές των αγροτών προς τους ιδιώτες κήρυξε πενταετή στάση πληρωμών αυτών και αναστολή των κατασχέσεων των αγροτικών περιουσιών. Τελικά όμως, παρά τις όποιες προσπάθειές της δεν κατάφερε να περιορίσει το κύμα μετανάστευσης των προσφύγων προς τα αστικά κέντρα εξαιτίας του μαρασμού της ελληνικής υπαίθρου, με αποτέλεσμα η κρίση να πλήξει εντονότερα τους κατοίκους των πόλεων.

3.1 Οι απόψεις των σύγχρονων οικονομολόγων για την κρίση του 2007

Προκειμένου να απεικονιστεί η κατάσταση στην οποία έχει επέλθει η παγκόσμια οικονομία, κρίνεται απαραίτητη η ανασκόπηση των απόψεων των σύγχρονων οικονομολόγων. Οι περισσότεροι, αναφέρουν ότι πρόκειται για μια κρίση θεσμών και συστημάτων και υποστηρίζουν ότι οι διαστάσεις της την κατατάσσουν στη μεγαλύτερη κρίση που έχει βιώσει η ανθρωπότητα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο Krugman (2009) παρομοιάζει την κρίση του 2007 με το μικρόβιο της πανώλης και συγκεκριμένα όπως λέει, ενώ η ιατρική το είχε «κατατροπώσει» εδώ και καιρό, αυτό ξαναεμφανίζεται σε ανθεκτικότερη μορφή στα συνήθη αντιβιοτικά. Με τον περιγραφικό αυτό τρόπο είχε προειδοποιήσει το 1999 ότι η ασιατική κρίση της δεκαετίας του 1990 υπήρξε κακός οιωνός για την παγκόσμια οικονομία. Συνεπώς, μιλώντας για την έκταση της σημερινής κρίσης αποδίδει τις μεγαλύτερες ευθύνες στις κυβερνήσεις που όπως αναφέρει, ενώ πριν από 70 χρό-

⁷³ Κεντρική Επιτροπή Προστασίας της Εγχώριας Σιτοπαραγωγής.

νια είχαν ορίσει τα πλαίσια λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος, επανέφεραν τις δυνάμεις κυριαρχίας στις αγορές απορρυθμίζοντας το χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Ο Shiller (2003) υπήρξε από τους πρώτους οικονομολόγους που προειδοποίησε για τη φούσκα των ακινήτων ως αποτέλεσμα του μεγάλου κινδύνου που οι τράπεζες είχαν αναλάβει. Οι επισημάνσεις του αυτές αγνοήθηκαν κατά βάση εξαιτίας της εμπιστοσύνης στις δυνάμεις αυτό – ρύθμισης της αγοράς και στην αξιοπιστία των επιχειρήσεων που έδειχναν οι περισσότεροι.

Ο Roubini (2010) υποστήριζε ότι η κρίση των ΗΠΑ θα εξελισσόταν σε διεθνή πανδημία όταν οι περισσότεροι οικονομολόγοι πίστευαν ότι αυτή δε θα ξεπερνούσε τα όρια της Αμερικανικής Επικράτειας. Συγκεκριμένα είχε αναφέρει ότι η έλλειψη ρευστότητας που προκάλεσε η αμερικανική κρίση θα επηρέαζε τόσο τα νοικοκυριά όσο και τις επιχειρήσεις.

Ο Soros (2010) αναφέρει ότι πρόκειται για τη χειρότερη χρηματοοικονομική κρίση από τη δεκαετία του 1930 και επισημαίνει ότι σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής πιστωτικής επέκτασης που βασιζόταν στο δολάριο ως διεθνές αποθεματικό νόμισμα. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι πρόκειται για το αποκορύφωμα μιας υπερβολικής ανόδου που διήρκησε περισσότερο από 25 χρόνια και για το λόγο αυτό τη διαφοροποιεί από τις κρίσεις που αποτελούν μέρος της διαδικασίας των οικονομικών κύκλων ανόδου – πτώσης.

Ο Τραυλός (2008) θεωρεί ότι τα σημάδια της σημερινής κρίσης ήταν ορατά από το 2006 όταν το καλοκαίρι ξεκίνησε το σπάσιμο της Φούσκας των Ακινήτων που οδήγησε σε μεγάλο ρυθμό χρεοκοπιών. Οι χρεοκοπίες αυτές που ξεκίνησαν από τα στεγαστικά δάνεια κυμαινόμενου επιτοκίου μεταφέρθηκαν στην αγορά στεγαστικών δανείων μειωμένης εξασφάλισης και στη συνέχεια σταδιακά οδήγησαν στην αναταραχή του τραπεζικού συστήματος το Σεπτέμβριο του 2008. Για τους παραπάνω λόγους κατατάσσει την κρίση αυτή του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ως τη χειρότερη παγκοσμίως μετά το Μεγάλο Κραχ του 1929 στις ΗΠΑ.

Ο Αλογοσκούφης (2008) επισημαίνει ότι ενώ η κρίση που βιώνουμε δεν είναι η πρώτη μετά την περίοδο της παγκοσμιοποίησης, παρόλα αυτά είναι η πιο οξεία και εκτεταμένη μετά τη μεγάλη ύφεση της δεκαετίας του 1930. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι δε μπορεί να συγκριθεί με τις χρηματοπιστωτικές και χρηματιστηριακές αναταραχές του 1987, διότι εκείνες υπήρξαν μικρότερου βεληνεκούς και ήταν ευκολότερο να αντιμετωπιστούν. Τέλος, αναφέρει ότι υπήρξαν σοβαρά λάθη στο ρυθμιστικό πλαίσιο και τις πολιτικές ενώ κάνει λόγο και για σοβαρή υποβάθμιση των οικονομικών κινδύνων στην αποτίμηση των χρηματοπιστωτικών περιουσιακών στοιχείων. Οι λόγοι αυτοί, όπως υποστηρίζει, συνέβαλαν στη διατήρηση της «φούσκας» για μεγάλο χρονικό διάστημα, εξαιτίας της ρευστότητας που δημιουργούσε το ίδιο το χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Η Νεγρεπόντη – Δελιβάνη (2010) διαπιστώνει ότι η σημερινή κρίση ξεπερνάει τις απλές εγγενείς αντιθέσεις του καπιταλισμού, στους οποίους στηρίζεται η περιοδικότητα της έντασης της οικονομικής δραστηριότητας και συνεπώς των οικονομικών κύκλων. Για το λόγο αυτό, υποστηρίζει ότι πλησιάζει περισσότερο στις διαστάσεις της την κρίση των ετών 1929- 1933 και ως προς τη σφοδρότητα και ως προς τα αίτια που την προκάλεσαν.

3.2 Τα αίτια της κρίσης του 2007

Τα αίτια της σημερινής κρίσης πηγάζουν από την κατάρρευση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος το 2007 και συγκεκριμένα, η απαρχή αυτής ορίζεται η 15^η Σεπτεμβρίου με την περίπτωση της Lehman Brothers. Επίσημα, αυτή ξέσπασε ένα μήνα πριν, τον Αύγουστο του 2007, με την παρεμβολή των κεντρικών τραπεζών για την ενίσχυση της ρευστότητας του τραπεζικού συστήματος.

Τα κυριότερα σημεία της πιστωτικής αυτής κρίσης αναφέρονται στην υπερβολική χρήση δανειακών κεφαλαίων, την αλόγιστη χρήση τιτλοποίησης των στεγαστικών δανείων, την πλημμελή διαβάθμιση πιστωτικού κινδύνου, τις υπέρογκες αμοιβές των στελεχών του χρηματοπιστωτικού τομέα και τη χαλάρωση των εποπτικών αρχών.

Ο πρώτος παράγοντας που αφορά τον υπερδανεισμό συνδέεται άρρηκτα με τη μείωση των επιτοκίων στην αγορά των ΗΠΙΑ μετά τη φούσκα του χρηματιστηρίου το 1999 και την αμέσως επόμενη διαδικτυακή φούσκα στις αρχές του 2000. Συγκεκριμένα, κατά τη διαδικασία αναζήτησης αποδόσεων και προσέλκυσης επενδύσεων, τα επιτόκια έφτασαν μέχρι και το 1% και συνεπώς το φθινό χρήμα αύξησε τη μόχλευση σε παγκόσμιο επίπεδο. Αξίζει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι όπως αναφέρει η οικονομική θεωρία, όταν υπάρχει ελεύθερη ροή χρήματος ο ορθολογικός δανειστής συνεχίζει να δανείζει μέχρι να μην υπάρχει άλλος στον οποίο να μπορεί να δανείσει. Επομένως η αυξημένη αυτή προσφορά χρήματος εξηγεί τη μεταβολή της σχέσης Δανειακών προς Ιδίων Κεφαλαίων των τραπεζικών ιδρυμάτων από 9:1 σε 19:1, ακόμη και 30:1, εκθέτοντάς τα σε υπερβολικό χρηματοδοτικό κίνδυνο.

Ως επιπλέον παράγοντας που συνδέεται με την αυξημένη ροή χρήματος στις παγκόσμιες αγορές είναι η αλόγιστη χρήση τιτλοποίησης των στεγαστικών δανείων. Υπό την έννοια αυτή, η προώθηση δανειακών κεφαλαίων με «χαλαρά» κριτήρια σε επισφαλείς πελάτες, επέτεινε την ανάγκη των τραπεζών για μεταβίβαση των αναλαμβανόμενων κινδύνων. Συνεπώς, ξεκίνησε μια διαδικασία τιτλοποίησης και διάθεσης των στεγαστικών δανείων μέσω δομημένων προϊόντων και παραγώγων σε τράπεζες επενδύσεων και κατόπιν σε θεσμικούς επενδυτές. Με τον τρόπο αυτό ο κίνδυνος από τα επισφαλή δάνεια διαχέονταν μέσω των τραπεζών σε ολόκληρο το χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Ένας ακόμη λόγος που οδήγησε στην όξυνση της κατάστασης, ήταν η χαλάρωση των εποπτικών αρχών εξαιτίας της εμπιστοσύνης στις δυνάμεις αυτό – ρύθμισης της αγοράς. Δημιουργήθηκαν, επομένως έξω – λογιστικές μονάδες από πλευράς των τραπεζών, με αποτέλεσμα να αποκρύπτονται τα τοξικά προϊόντα και να ξεπερνιούνται οι περιορισμοί κεφαλαιακής επάρκειας χωρίς κάποιο ουσιαστικό εμπόδιο.

Στα αίτια που συντέλεσαν στη διάσταση της οικονομικής κρίσης, όπως αναφέρθηκε, ήταν και η πλημμελής διαβάθμιση πιστωτικού κινδύνου. Το πρόβλημα στην περίπτωση αυτή αποτελούσαν οι εταιρείες διαβάθμισης, που πληρώνονταν από τις επενδυτικές τράπεζες για να αξιολογούν τα ομόλογα που αυτές είχαν εκδώσει ως αντίκρισμα για τα τιτλοποιημένα δάνεια μειωμένης εξασφάλισης.

Τέλος, οι υπέρογκες αμοιβές των ανώτερων τραπεζικών στελεχών ως παράγοντας συντέλεσε στην προώθηση της βραχυπρόθεσμης κερδοφορίας. Συγκεκριμένα, η μεγαλύτερη σημασία στον παράγοντα αυτό αύξησε τις επενδύσεις υψηλού ρίσκου προκειμένου να επωφεληθούν από τις υψηλές αποδόσεις που αυτές είχαν.

Διαπιστώνεται, επομένως, πως η υπερβολική συσσώρευση κεφαλαίων στον τομέα των ακινήτων είχε ως αποτέλεσμα πέρα από την αύξηση της αξίας τους, το βίαιο ξέσπασμα που ακολούθησε. Πιο αναλυτικά, η υπερπροσφορά που κατευθύνεται σε έναν τομέα σταδιακά μειώνει την καθαρή θέση των ιδιοκτητών μειώνοντας ταυτόχρονα την τιμή τους. Όταν η καθαρή θέση γίνει αρνητική, όπως είναι γνωστό, σταματάει να προσελκύει περαιτέρω κεφάλαια μειώνοντας το κίνητρο για επένδυση. Στην περίπτωση που η επένδυση προέρχεται από δανειακά κεφάλαια μειώνεται και το κίνητρο αποπληρωμής τους.

Στη βάση τους, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι τα αίτια της πιστωτικής αυτής κρίσης είναι περισσότερο συστημικά και αφορούν την **αποδυνάμωση της κρατικής παρέμβασης**, την **παγκοσμιοποίηση** και την **απελευθέρωση των αγορών**. Συγκεκριμένα, η διάδοση των αρχών του νεοφιλελευθερισμού με τη διατύπωση της παντοδυναμίας και της αυτορρύθμισης των αγορών συνέβαλε στην εξασθένηση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους (παρότι στο τέλος η στήριξη των αγορών προήλθε από αυτό) και την προώθηση της διαφθοράς και του ατομισμού με σκοπό την υφαρπαγή μεγαλύτερου μεριδίου κερδών, ενώ η παγκοσμιοποίηση και η απελευθέρωση των αγορών αύξησε τη διακίνηση κεφαλαίων και χαλάρωσε τις εποπτικές αρχές με αποτέλεσμα την αύξηση των φαινομένων φοροδιαφυγής και την προώθηση χωρών – φορολογικών παραδείσων.

Σταδιακά, λοιπόν, τα αποτελέσματα της οικονομικής αυτής κρίσης που βιώνουμε είναι η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και η εξασθένηση των κοινωνικών παροχών, αυξάνοντας συνεχώς το χάσμα των κοινωνικών τάξεων τείνοντας να εξαλειφθεί πλήρως η μεσαία τάξη και

να αυξηθεί περισσότερο η απόσταση μεταξύ των κοινωνικά φτωχότερων και των κοινωνικά πλουσιότερων.

3.3 Τα αίτια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

Η διεθνής κρίση ξεκίνησε στην Ελλάδα το 2008 και κορυφώθηκε τον Απρίλιο του 2010 όταν ουσιαστικά αποκλείστηκε η πρόσβασή της στις διεθνείς αγορές και αδυνατούσε να εξυπηρετήσει το χρέος της. Το γεγονός αυτό, ήταν αποτέλεσμα της οξύτητας των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας που βρέθηκαν στο προσκήνιο και κλόνισαν την εμπιστοσύνη των αγορών. Η αντίδραση στα γεγονότα αυτά, ήταν τελικά η αύξηση των επιτοκίων δανεισμού της.

Η σημερινή κρίση στην Ελλάδα είναι κρίση του δημόσιου τομέα και φυσικό επακόλουθο πολιτικών που απέφυγαν συστηματικά να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα και συνέβαλαν με τον τρόπο αυτό στη συνεχή επιδείνωσή τους. Αποτέλεσμα, επομένως, της κρίσης αυτής ήταν η αποκάλυψη του αδιέξοδου προτύπου ανάπτυξης που ακολουθούσε η χώρα όλα αυτά τα χρόνια (Κορτέσης, 2010).

Τα αίτια της οικονομικής κρίσης συνοψίζονται στο δημοσιονομικό παράγοντα, στην έλλειψη ανταγωνιστικότητας και στους χρόνιους διαρθρωτικούς παράγοντες της ελληνικής οικονομίας.

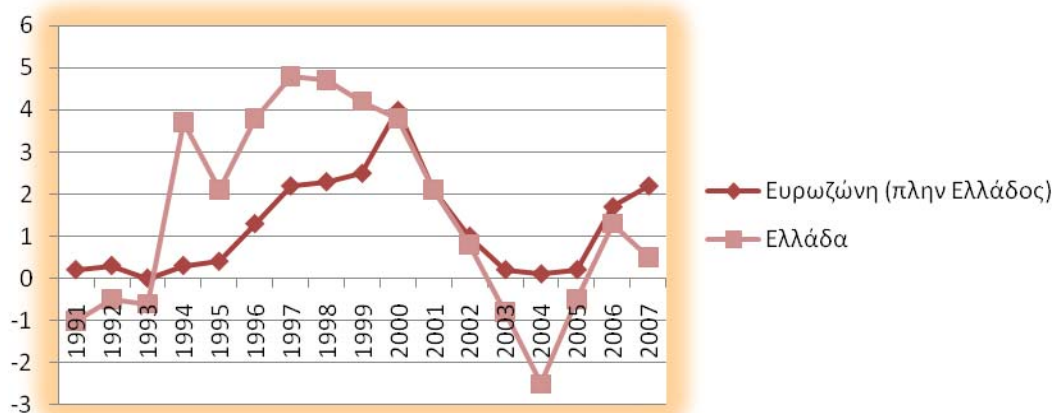
Το κυριότερο αίτιο της οικονομικής κρίσης αποτελεί το συσσωρευμένο δημόσιο χρέος. Εννοιολογικά διαχωρίζεται από το δημόσιο έλλειμμα που αφορά την ετήσια υπέρβαση των δημοσίων δαπανών από τα δημόσια έσοδα. Αποτελεί, επομένως, την έννοια των συσσωρευμένων ετήσιων ελλειμμάτων και σαφώς τροφοδοτείται κάθε χρόνο από αυτά.

Η μεταβολή του δημόσιου χρέους της γενικής κυβέρνησης, ως ποσοστό του ΑΕΠ, συνδέεται αναπόσπαστα με τρεις παράγοντες:

- Το πρωτογενές πλεόνασμα ή έλλειμμα,
- Το φαινόμενο “snowball effect” και
- Τις προσαρμογές ελλείμματος χρέους.

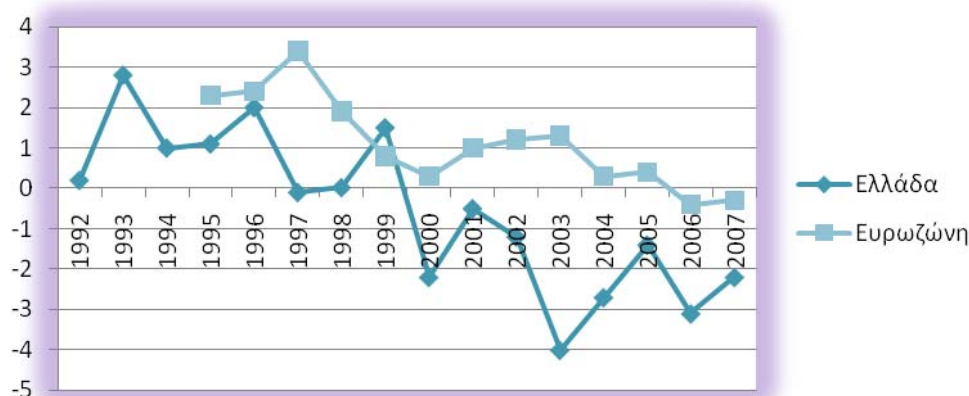
Ο παράγοντας του πρωτογενούς ελλείμματος, όπως έχει ειπωθεί, δίνεται αν από τις δανειακές ανάγκες αφαιρεθούν οι τόκοι του δημόσιου χρέους και αποτελεί δείκτη μέτρησης του βαθμού επιτυχίας της τρέχουσας πολιτικής περιορισμού των δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Στο διάγραμμα που ακολουθεί φαίνεται πως αυτός επηρέασε το δημόσιο χρέος, καθώς στις αρχές τις δεκαετίας του 1990 που παρατηρήθηκαν πρωτογενή ελλείμματα, το δημόσιο χρέος αυξήθηκε, ενώ από το 1994 και μετά παρατηρείται αντιστροφή της τάσης που οφείλεται στη δημιουργία πρωτογενών πλεονασμάτων.

Το φαινόμενο του “snowball effect”, όπως συνηθίζει να αποκαλείται, που επηρεάζει τη μεταβολή του δημόσιου χρέους αφορά τη διαφορά μεταξύ του ρυθμού ανάπτυξης του ονομαστικού ΑΕΠ και του κόστους εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους. Όπως φαίνεται και στο ε-

πόμνο διάγραμμα, μέχρι το 2000 που ήταν αρνητικό, το δημόσιο χρέος επηρεάστηκε αυξητικά ενώ μετέπειτα που η διαφορά έγινε θετική το δημόσιο χρέος περιορίστηκε.

Ο τελευταίος παράγοντας που επηρέασε το δημόσιο χρέος αφορά το ύψος των ταμειακών ελλειμμάτων που δεν περιλαμβάνονται στο έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης σύμφωνα με τα δημοσιονομικά λογιστικά πρότυπα (ESA 95) και συνοψίζονται:

- Στην επιβάρυνση του χαρτοφυλακίου εξωτερικού χρέους από τη διολίσθηση της δραχμής, κυρίως έναντι του δολαρίου και του Ιαπωνικού Γιέν.
- Στην έκδοση δανείων οικονομικής εξυγίανσης για την κάλυψη των υποχρεώσεων ΔΕ-ΚΟ, ασφαλιστικών οργανισμών και λοιπών ΝΠΔΔ.
- Στη μεταφορά εξωτερικού χρέους της Τραπέζης της Ελλάδος στο Ελληνικό Δημόσιο λόγω των κανόνων της συνθήκης του Maastricht.
- Στην κάλυψη υποχρεώσεων ή οφειλών του ευρύτερου δημόσιου τομέα.

Παρότι το δημόσιο χρέος είναι μια σημαντική παράμετρος του σημερινού προβλήματος της Ελληνικής Οικονομίας, δεν αποτελεί τη μοναδική. Η κατάσταση της ύφεσης του 2007 για τη χώρα μας οφείλεται και στη χαμηλή ανταγωνιστική της βάση. Συνεπώς, η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια υπήρξε μια καθαρά εισαγωγική και υπερκαταναλωτική χώρα με αποτέλεσμα ο εξωτερικός της δανεισμός να οφείλεται σε μεγαλύτερο μέρος στο δανεισμό της κυβέρνησης για την τροφοδότηση του εν λόγω φαύλου κύκλου. Η σταδιακή μετατροπή, επομένως, της Ελληνικής Οικονομίας σε οικονομία υπηρεσιών είχε ως αποτέλεσμα την υπέρβαση των εισαγωγών και τη δραματική μείωση των εξαγωγών με αποτέλεσμα η οικονομία να έχει σταδιακά σταματήσει να είναι αυτάρκης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παρούσα δομή της ελληνικής οικονομίας την καθιστά αρκετά ανίσχυρη διότι χαρακτηρίζεται από μια τάση από – ειδίκευσης στους τομείς που κατείχε ισχυρότερη βάση και ενίσχυσης σε δευτερεύοντες τομείς.

Επιπλέον, δεδομένου ότι η παραγωγικότητα μιας οικονομίας συνδέεται με τη σχέση τεχνολογίας και ανταγωνιστικότητας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα σημαντικότερα διαρθρωτικά – συστημικά χαρακτηριστικά και αδυναμίες του ελληνικού παραγωγικού συστήματος σε σύγκριση με τις άλλες χώρες οφείλονται:

- Στη δυσκαμψία της τεχνολογικής μετεξέλιξης υπό την έννοια της αργής μεταβολής του ελληνικού παραγωγικού συστήματος στον κλάδο υψηλής και μέσης τεχνολογίας.
- Στην αργή μετεξέλιξη των εξαγωγών της χώρας λόγω του δύσκαμπτου σαφώς παραγωγικού συστήματος και
- Στο πρόβλημα της αδυναμίας του τεχνολογικού και παραγωγικού μετασχηματισμού της οικονομίας που οφείλεται στην έλλειψη «παραγωγικής ευελιξίας» σε μεταβολές των παραγόντων που καθορίζουν τη διεθνή ανταγωνιστική ικανότητα.

Συνεπώς, η Ελληνική πραγματικότητα λειτουργεί σε ένα ερευνητικό – καινοτομικό περιβάλλον αδύναμο, καθώς οι δαπάνες για έρευνα κατευθύνονται περισσότερο στους δημόσιους φορείς (πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα) και λιγότερο στις επιχειρήσεις, ενώ η ζήτηση καινοτόμων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων κατευθύνεται περισσότερο στην εισαγωγή προϊόντων και υπηρεσιών που να διαθέτουν τα στοιχεία αυτά.

Πέρα από τους παράγοντες του δημοσιονομικού προβλήματος και του προβλήματος ανταγωνιστικότητας, το Ελληνικό Σύστημα παρουσιάζει και άλλες αδυναμίες που το καθιστούν δύσκαμπτο. Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αδυναμίες αυτές εντοπίζονται στην ανεπάρκεια ιδιωτικών επενδύσεων ως αποτέλεσμα της γραφειοκρατικής της δομής, στο ασφαλιστικό σύστημα, στο απαξιωμένο και κοστοβόρο σύστημα υγείας και στις αλόγιστες μισθολογικές δαπάνες του δημοσίου.

Συγκεκριμένα, η επένδυση σε μια γραφειοκρατική χώρα, όπως η Ελλάδα, συνεπάγεται προβλήματα όπως υψηλά φαινόμενα διαφθοράς, αδιαφανή και ασταθή φορολογικά συστήματα και δυσκαμψίες στην αγορά εργασίας. Η αδυναμία, επομένως, του κράτους να επιβάλει ένα πλαίσιο κανόνων και συντελεί τρόπο τινά την έλλειψη κινήτρων υπακοής της έννομης τάξης σε αυτούς, αποτελεί τροχοπέδη στον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη.

Σχετικά με τον παράγοντα του ασφαλιστικού συστήματος, τα προβλήματα οφείλονται κυρίως στη διαφοροποίηση των δημογραφικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού, καθώς έχει ανατραπεί η αναλογία νέων προς ηλικιωμένους, στον χαμηλό μέσο όρο ετήσιων εισφορών για συνταξιοδότηση και την αδυναμία είσπραξης των εισφορών. Επιπλέον, δε μπορεί να παραβλέπεται ο μεγάλος αριθμός ασφαλιστικών ταμείων, η νομοθετική πολυπλοκότητα και η κακή διαχείριση της περιουσίας των ασφαλιστικών ταμείων που επηρεάζουν περαιτέρω τη δομή του συστήματος και διογκώνουν το εν λόγω πρόβλημα.

Το ελληνικό σύστημα υγείας επιβαρύνει κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος το δημόσιο χρέος και εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο διαφθοράς που επικρατεί στην Ελλάδα. Συγκρίνοντας τις δαπάνες υγείας της Ελλάδας με αυτές άλλων χωρών παρατηρούμε ότι υπολείπονται από 1% έως 2,7%, ενώ πρωτοστατεί στις δαπάνες για προμήθειες που διαμορφώνουν ποσοστά μεγαλύτερα από 0,4% έως 0,9% του ΑΕΠ. Ενώ δε μπορεί να παραβλεφθεί το πολυσυζητημένο από το 1983 Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) που μέχρι και σήμερα επιβαρύνει την ελληνική κοινωνία με το 50% των συνολικών δαπανών υγείας.

Τέλος, από τα μεγαλύτερα προβλήματα του Ελληνικού Συστήματος είναι οι υπέρογκες μισθολογικές δαπάνες στο δημόσιο. Βάσει στοιχείων της Ευρωπαϊκής Τράπεζας οι μισθολογικές αυτές δαπάνες υπερβαίνουν κατά 14 ποσοστιαίες μονάδες τη συνολική μισθολογική δαπάνη στην περίοδο 1999- 2006, με αποτέλεσμα να επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό την αύξηση του κόστους εργασίας στο σύνολο της οικονομίας, όταν την περίοδο 1996-2003 αυξήθηκαν 25,2% ενώ ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ την περίοδο αυτή ήταν μόνο 30,5%. Επιπλέον, οι μισθολογικές αυξήσεις το διάστημα αυτό άγγιζαν το 82,6% της αύξησης του ΑΕΠ όταν σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης ήταν μόλις το 6,9% και δεν είναι τυχαίο που για το διάστημα 1999- 2008 ο μέσος μισθός στο δημόσιο αυξήθηκε 107,3% έναντι 35,3% στην Ευρωζώνη.

4.1 Κοινές πτυχές και σημεία διαφοροποίησης των δύο παγκόσμιων κρίσεων

Η σημερινή κρίση εκδηλώθηκε στα μέσα του 2007 εξαιτίας της διόγκωσης των επισφαλειών στην αμερικάνικη αγορά και συνδέεται με το υψηλό επίπεδο ρευστότητας διεθνώς και τους κανόνες κερδοσκοπίας που έδρασαν στη χρηματοπιστωτική αγορά. Οι παράγοντες αυτοί συγκλίνουν με την περίπτωση του χρηματιστηριακού κραχ το 1929 και οφείλονται στην αναζήτηση υψηλών αποδόσεων – και ως εκ τούτου και την ανάληψη υψηλών κινδύνων – στην προώθηση χρηματοοικονομικών προϊόντων υψηλού βαθμού αδιαφάνειας, από πλευράς επενδυτών, και στη χαλάρωση των ορίων πιστοληπτικής ικανότητας και του εποπτικού συστήματος, από πλευράς χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Η αρχική αναταραχή και στις δύο περιπτώσεις (1929 και 2007) κατεύθυνε τις αρνητικές εξελίξεις στο χρηματοπιστωτικό τομέα και την πραγματική οικονομία αν και αυτή τη φορά δεν υπήρχαν φαινόμενα πανικού των καταθετών, δεδομένου ότι οι περισσότερες κυβερνήσεις παρενέβησαν μέσω της θεσμοθέτησης της εγγύησης των καταθέσεων. Παρά την όποια όμως προσπάθεια στήριξης, η δυσλειτουργία των αγορών επέφερε, όπως και στην περίπτωση της οικονομικής κρίσης του 1929, τη σταδιακή εξασθένηση της οικονομικής δραστηριότητας. Αποτέλεσμα της εξασθένησης, ήταν η περαιτέρω υπονόμευση της κεφαλαιακής θέσης των τραπεζών, μειώνοντας παράλληλα την ικανότητα χρηματοδότησης των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών, και η συρρίκνωση του ακαθάριστου προϊόντος με ταυτόχρονη αύξηση του επιπέδου ανεργίας.

Ο λόγος που η σημερινή κατάσταση διεθνώς συγκρίνεται με αυτήν του 1929, εκτός από την κοινή τομή αυτών στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, συνδέεται και με την έκταση των αποτελεσμάτων που αφορούν στην έντονη και παρατεταμένη υποχώρηση της οικονομικής δραστηριότητας και την ασθενέστερη και βραδύτερη ανάκαμψη.

Παρά τις ομοιότητες που οι δύο αυτές οικονομικές κρίσεις παρουσιάζουν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κυριότερη διαφορά τους έγκειται στον τρόπο αντίδρασης των κυβερνήσεων και των διεθνών κοινοτήτων που ήταν ταχύτερος και περισσότερο ευέλικτος. Οι παρεμβάσεις που ακολούθησαν στόχευαν στην άμβλυνση των χρηματοπιστωτικών κραδασμών και τον περιορισμό των δυσμενών επιπτώσεων στην πραγματική οικονομία καθώς επίσης και στην ενίσχυση του τραπεζικού συστήματος έναντι των κινδύνων που συνεπάγεται η επιδείνωση των μακροοικονομικών μεγεθών. Ταυτόχρονα με την αντίδραση της διεθνούς κοινότητας και την εφαρμογή μιας σειράς μέτρων νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής που απέτρεψε την κατάρρευση του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, διαφαίνονται σταδιακά και σημαντικά ανάκαμψης της οικονομικής δραστηριότητας με την εμφάνιση στο προσκήνιο νέων αναδυόμενων οικονομιών όπως η Κίνα και η Ινδία. Οι δύο αυτοί παράγοντες είναι ουσιαστικά που απουσιάζουν από το σκηνικό μετά τη μεγάλη κρίση του 1929, και που τελικά προσδίδουν ένα κλίμα αισιοδοξίας στη σημερινή πορεία των αγορών.

4.2 Κοινές πτυχές και σημεία διαφοροποίησης των δύο κρίσεων στην Ελλάδα (1929, 2007)

Η Ελληνική Οικονομία τόσο το 1929 όσο και σήμερα, απασχόλησε την κοινή γνώμη εντονότατα λόγω των δημοσιονομικών και των διαρθρωτικών της προβλημάτων. Η ομοιότητα των δύο κρίσεων έγκειται στον έμμεσο τρόπο επιρροής της Ελληνικής Οικονομίας από την παγκόσμια κρίση και στις επιπτώσεις που το γεγονός αυτό είχε τόσο στην οικονομική δραστηριότητα όσο και στην απασχόληση. Παράλληλα, για ακόμη μια φορά η Ελληνική Οικονομία αντιμετωπίζει προβλήματα εξυπηρέτησης του υπέρογκου δημόσιου χρέους της.

Τα αποτελέσματα, επομένως, της παγκόσμιας κρίσης που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ και το 1929 και σήμερα, ήταν έμμεσα για την Ελληνική Οικονομία και οφείλονταν κυρίως στη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και των εξαγωγών σε συνδυασμό με τις πιέσεις που δέχτηκε το δημόσιο έλλειμμα και την απουσία των ξένων δανειακών κεφαλαίων για τη στήριξή της.

Παρόλα αυτά όμως, υπάρχουν διαφορές μεταξύ των δύο κρίσεων που έγκειται τόσο στη δομή της οικονομίας όσο και στη στενότητα των εργαλείων οικονομικής πολιτικής.

Όπως έχει ήδη διατυπωθεί, η Ελληνική Οικονομία το 1929 ήταν κυρίως αγροτική με αρκετά προβλήματα στο εσωτερικό της λόγω της ενσωμάτωσης των προσφύγων. Τη δεκαετία του 1920 είχε μπει σε μια διαδικασία εκσυγχρονισμού και ανάκαμψης, λόγω του υψηλού επιπέδου επαγγελματικής ειδίκευσης και επιχειρηματικότητας των προσφύγων, αλλά και της νομισματικής εξυγίανσης μέσω της επαναφοράς του κανόνα του χρυσού και της σταθεροποίησης της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής, κυρίως με τη στερλίνα.

Αντίθετα, η οικονομία του 2009 είναι κυρίως μια οικονομία υπηρεσιών, τόσο παραδοσιακών όπως ο τουρισμός και η ναυτιλία όσο και ελαφρώς πιο σύγχρονων όπως οι τηλεπικοινωνίες και οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, που ενεργεί τις συναλλαγές και τις επενδύσεις

της με ένα ισχυρότερο νόμισμα ακλόνητο κατά βάση από τις μεγάλες αυξομειώσεις της συναλλαγματικής ισοτιμίας.

Επιπλέον, παρότι το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών αποτελεί βασικό πρόβλημα όπως αντίστοιχα και στη δεκαετία του 1930, δε δύναται σήμερα να αντιμετωπιστεί με την υποτίμηση της δραχμής ή με συμφωνίες «εμπορικών συμψηφισμών» και απαιτεί διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στη βάση του προκειμένου να στηριχθεί τόσο η παραγωγή όσο και η εξωστρέφεια της οικονομίας.

4.3 Ομοιότητες και διαφορές της παγκόσμιας κρίσης του 2007 με την περίπτωση της Ελλάδας το 2007

Η ένταση της παγκόσμιας κρίσης στις διάφορες χώρες οφείλεται αποκλειστικά στα αποτελέσματα που η κάθε μία παρουσιάζει στα ισοζύγια πληρωμών και εξωτερικών συναλλαγών της και στη δομή της οικονομίας της. Για το λόγο αυτό και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η κάθε οικονομία είναι μοναδικά. Έτσι και στην περίπτωση της Ελλάδας, η κρίση ήταν αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας μακράς περιόδου ευημερίας.

Τα σημεία που συνδέουν την ελληνική οικονομική κρίση με την παγκόσμια συνοψίζονται στην αυξημένη καταναλωτική δαπάνη, στην υπερχρέωση των νοικοκυριών και στη χορήγηση από πλευράς τραπεζών δανειακών κεφαλαίων σε επισφαλείς πελάτες.

Ο παράγοντας της αυξημένης καταναλωτικής δαπάνης συνδέεται άρρηκτα και με τον παράγοντα της υπερχρέωσης των νοικοκυριών καθώς η υπερεπένδυση και υπερκατανάλωση που διεξήχθη τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα και Παγκοσμίως στηριζόταν κυρίως σε δανειακά κεφάλαια. Στο σημείο αυτό, διευκρινίζεται ότι η ευρύτερη πολιτική της εξόφλησης με δόσεις σε συνδυασμό με την ευημερία της οικονομίας προώθησε τελικά την αλόγιστη αυτή χρήση κεφαλαίων δεδομένης της εμπιστοσύνης των καταναλωτών και των επενδυτών για τις δυνητικές τους ροές.

Το τραπεζικό σύστημα, τέλος, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης παγκόσμιας πολιτικής, χορήγησε δάνεια που ξεπέρασαν το περιθώριο ασφαλείας και μάλιστα σε πελάτες με υψηλά επίπεδα επισφάλειας. Ως αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής ήταν η αντιμετώπιση προβλημάτων βιωσιμότητας και η ανάγκη εσπευσμένης προσπάθειας κεφαλαιακής στήριξης προκειμένου να αποφευχθεί η κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος.

Όπως όμως ειπώθηκε, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η κάθε οικονομία είναι μοναδικά και επομένως η πολιτική αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης θα πρέπει να είναι διαφορετική. Η Ελλάδα σε αντίθεση με τις άλλες οικονομίες παρουσιάζει προβλήματα δομής με αποτέλεσμα η οικονομική ύφεση να λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις.

Το κυριότερο στοιχείο διαφοροποίησης, επομένως, της Ελληνικής κρίσης από τα παγκόσμια δεδομένα, αφορά τον έμμεσο τρόπο με τον οποίον αυτή επέδρασε. Κατά βάση θα μπορούσαμε να πούμε ότι τόσο το τραπεζικό σύστημα όσο και η υπερχρέωση των νοικοκυριών δεν άγγιξε τα δεδομένα των άλλων οικονομιών. Παρόλα αυτά, όμως, οι αδυναμίες αυτές επέδρασαν στην οικονομία της Ελλάδας, εξαιτίας των διαρθρωτικών προβλημάτων που αυτή παρουσιάζει. Συγκεκριμένα, όπως ειπώθηκε η Ελληνική Οικονομία έχει πάψει να είναι αυτόνομη και ως εκ τούτου στηρίζεται κυρίως σε δανειακά κεφάλαια και στην εισαγωγή προϊόντων. Με αποτέλεσμα, η οικονομική κρίση που άγγιξε τις παγκόσμιες αγορές, στην Ελλάδα να επιδράσει με έμμεσο τρόπο.

5.1 Τρόποι αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

Η αντιμετώπιση της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, θα πρέπει να έχει δύο διαστάσεις: τη βραχυπρόθεσμη και αμεσότερη παρέμβαση της κυβέρνησης μέσω των οικονομικών εργαλείων και πολιτικών, και τη μακροπρόθεσμη εξυγίανση αυτής μέσω της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητάς της.

Τα μέτρα λιτότητας και οικονομικής ανάπτυξης που έχουν επιβληθεί μέσω του Μνημονίου, θα πρέπει να συνοδεύονται από ένα ισχυρότατο πρόγραμμα αναπτυξιακής πολιτικής, ώστε να απομακρύνουν τη χώρα από το φαύλο κύκλο της αυξανόμενης ανεργίας και χρεοκο-

πιών. Συγκεκριμένα, προτείνουν ότι οι βαθιές αδυναμίες θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με βαθιές τομές σε οικονομία, διοίκηση και κοινωνική δομή και να μεταφερθεί το κύριο βάρος της οικονομικής ανάπτυξης από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα (Πισσαρίδης, Αζαριάδης και Ιωαννίδης, 2010).

Η πρώτη περίπτωση περιλαμβάνει όλα εκείνα τα δημοσιονομικά, εμπορικά και νομισματικά μέτρα που έχει στη διάθεσή της και μπορεί να αξιοποιήσει η κάθε κυβέρνηση.

Είναι σημαντικό, στο σημείο αυτό, να τονιστεί ότι στην περίπτωση της Ελλάδας τα εργαλεία αυτά είναι αρκετά περιορισμένα, καθόσον αυτή αποτελεί μέλος της Ευρωζώνης και μοιράζεται κοινούς εμπορικούς θεσμούς και κοινό νόμισμα. Με άλλα λόγια, τα εμπορικά μέτρα που περιλαμβάνουν τους φόρους – δασμούς στα εισαγόμενα προϊόντα, τις ποσοστώσεις ή επιδοτήσεις και τα υπόλοιπα μη δασμολογικά εμπόδια, τις ζώνες ελεύθερου εμπορίου και τους ελέγχους συναλλάγματος, αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης Ευρωπαϊκής πολιτικής και όχι ενός εθνικού τρόπου παρέμβασης στους κανόνες της αγοράς.

Επομένως, μοναδικό εργαλείο βραχυπρόθεσμης στήριξης της ελληνικής οικονομίας αποτελούν τα δημοσιονομικά μέτρα τα οποία συνδέονται με τη φορολογία και τις δημόσιες δαπάνες. Η εφαρμογή δημοσιονομικών μέτρων όπως αύξηση της φορολογίας ή μείωση των δημοσίων δαπανών ή και τα δύο, έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης και ως εκ τούτου τη μείωση της αποταμίευσης και την αύξηση της ιδιωτικής επένδυσης.

Ενδεικτικά, στα πλαίσια της εφαρμογής των δημοσιονομικών εργαλείων προτείνεται:

- Ο περιορισμός της δημόσιας σπατάλης.
- Η αναθεώρηση του μισθολογίου στο δημόσιο τομέα. Συγκεκριμένα, οι Πισσαρίδης, Αζαριάδης και Ιωαννίδης (2010) προτείνουν οι πλεονάζοντες υπάλληλοι να αδειοδοτούνται με 80% των αποδοχών τους για τρία χρόνια και 60% για τα επόμενα δύο. Εκτιμούν, επομένως, με τον τρόπο αυτό ότι οι αμοιβές στον ευρύτερο δημόσιο τομέα θα μειωθούν κατά 8,6 δις ευρώ, επιτρέποντας στην κυβέρνηση να αυξήσει τους μισθούς όσων παραμένουν.
- Η επιβολή κοινής φορολόγησης στις ανώνυμες εταιρείες και όχι ευνοϊκές μεταχειρίσεις προς ορισμένες μόνο.
- Η ιδιωτικοποίηση ορισμένων ζημιωγόνων ΔΕΚΟ που θα συμβάλουν στην αύξηση της ρευστότητας και στη μείωση του ύψους δανεισμού. Ειδικότερα στην περίοδο αυτή που οι ανάγκες δανεισμού είναι μεγάλες, μία τέτοια τακτική επιβάλλεται για δύο κυρίως λόγους: 1^ο για να δημιουργηθεί signal στην αγορά και να επιτευχθεί μείωση των spreads και των κερδοσκόπων και 2^ο προκειμένου να μειωθεί το ποσοστό δανεισμού.

Πέρα, όμως, από μια πρόσκαιρη αντιμετώπιση του προβλήματος, είναι επιτακτική, όπως είπαμε, η ανάγκη διαμόρφωσης μιας πολιτικής που θα στοχεύει στην ανάκαμψη της Ελληνικής οικονομίας σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα και θα αυξήσει την εξωστρέφειά της στους τομείς που διαθέτει συγκριτικό πλεονέκτημα.

Ο λόγος που καθιστά αναγκαία την ανάπτυξη παράλληλα μιας πολιτικής εξυγίανσης με πιο μακροπρόθεσμο χαρακτήρα, καθοδηγείται από την ανάγκη δημιουργίας ποσοστού ανάπτυξης μεγαλύτερου του αντίστοιχου κόστους δανεισμού της χώρας, προκειμένου να μειώνεται το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ.

Έχοντας ήδη αναφέρει τα χρόνια προβλήματα της ανταγωνιστικής βάσης που διαθέτει η Ελληνική Οικονομία, είναι πλέον ξεκάθαρο το γεγονός ότι απαιτείται αφενός η αναβάθμιση της ερευνητικής – καινοτομικής δραστηριότητας και αφετέρου η παρέμβαση στο μοντέλο επιχειρηματικότητας και στη διαδικασία μεταφοράς τεχνολογίας.

Θα πρέπει ακόμα να δοθεί έμφαση στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, μιας και αποτελούν τη συντριπτική πλειονοψηφία των ελληνικών επιχειρήσεων και οι οποίες παρουσιάζουν αδυναμία από πλευράς διοικητικών ικανοτήτων και επενδυτικής δαπάνης. Στην κατεύθυνση αυτή, οι μικρομεσαίοι πρέπει να ανταγωνιστούν την παγκόσμια αγορά και να αποσπάσουν τμήμα της ζήτησης για τυποποιημένα βιομηχανικά προϊόντα αλλά παράλληλα να διαθέτουν ανταγωνιστι-

κή ικανότητα και στο εσωτερικό, καθώς έρχονται αντιμέτωποι με το διεθνή ανταγωνισμό και στην εγχώρια αγορά.

Επομένως, στον τομέα της επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα, απαιτείται:

- Αναβάθμιση της γνωστικής υποδομής και ανάπτυξη της ερευνητικής- καινοτομικής δραστηριότητας.
- Τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων,
- Προώθηση των συνεργασιών και διαμόρφωση πλαισίου για «άτυπες δικτυώσεις», που θα βοηθήσουν στο μετασχηματισμό της γνώσης που παράγεται από τρίτους και με τον τρόπο αυτό οι μικρομεσαίοι θα έχουν πρόσβαση σε πόρους που δε διαθέτουν,
- Ανάπτυξη χρηματοδοτικών και εγγυοδοτικών μηχανισμών που θα στηρίξουν κάθε νέο εγχείρημα και θα στρέψουν τις δραστηριότητες σε υψηλότερες απαιτήσεις αλλά και αποδόσεις,
- Και τέλος, εξυγίανση του γραφειοκρατικού αλλά και του φορολογικού συστήματος, που αποτελούν βασικό εμπόδιο στην ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες αποστροφής των άμεσων ξένων επενδύσεων.

Πιο συγκεκριμένα, για τους επιμέρους τομείς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας θα μπορούσαμε να προτείνουμε:

- Την υιοθέτηση πολιτικών για την υλοποίηση έργων, κυρίως υποδομών, με σκοπό την προσέλκυση επενδύσεων. Τέτοια έργα θα μπορούσαν να αφορούν επενδύσεις σε αναξιοποίητες πηγές ενέργειας με την κατάρτιση ενός σχεδίου στροφής στην «πράσινη οικονομική ανάπτυξη».
- Την αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος και τη βελτίωσή του σε κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης κατά τέτοιο τρόπο ώστε, να ενισχύεται η παραγωγικότητα των απασχολούμενων και να διευκολύνεται η κινητικότητά τους, σε περίπτωση μεταβολής της ζήτησης ανεργίας.
- Τον περιορισμό – μέχρι και την πλήρη εξάλειψη – των οικονομικών ανισοτήτων που υπάρχουν μεταξύ των επιμέρους περιοχών της χώρας και ιδίως μεταξύ Αττικής και των λοιπών Περιφερειών και ταυτόχρονα την αγροτική ανάπτυξη της ελληνικής περιφέρειας. Ταυτόχρονα όμως είναι αναγκαία η εισαγωγή ενός ελεγκτικού – εποπτικού μηχανισμού για την πορεία των κοινοτικών επιδοτήσεων, ούτως ώστε να διασφαλίζεται η αποτελεσματικότητα της στήριξης του τομέα και να μην κατευθύνονται οι επιδοτήσεις για την κάλυψη των καταναλωτικών αναγκών των παραγωγών.
- Την αύξηση των εξαγωγών υπηρεσιών είτε αυτές αφορούν τον τομέα των μεταφορών είτε άλλους τομείς που συνδέονται με τον τουρισμό. Η ανταγωνιστικότητα στον τομέα αυτό θα πρέπει να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ποιότητα, δεδομένου της σταδιακής αύξησης της ανταγωνιστικότητας μεταξύ των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης για τη διεκδίκηση μεριδίου στον κλάδο. Μια διέξοδος στο πρόβλημα της τουριστικής ανάπτυξης θα μπορούσε να είναι η αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς που διαθέτει η Ελλάδα, αρχίζοντας από τη λειτουργία ερευνητικών κέντρων και φθάνοντας μέχρι την οργάνωση συνεδρίων, ειδικών σεμιναρίων, επιμορφωτικών επισκέψεων και ενημερωτικών διαλέξεων, σε ένα εκτεταμένο φάσμα θεμάτων που συνδέονται με τον ελληνικό χώρο (τουριστικά προϊόντα υψηλής ποιότητας).

6.1 Επίλογος – Συμπεράσματα

Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τις διδαχές μας από την ιστορία σε μια φράση: «Κάθε μεγάλη κρίση αποτελεί μια μεγάλη ευκαιρία». Και είναι αλήθεια ότι χώρες που βρέθηκαν στο χείλος του γκρεμού κατάφεραν τελικά να αλλάξουν πορεία και να ανασυνταχθούν από τη βάση τους. Φυσικά, δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις άλλων που αντιμετώπιζοντας μεγάλες κρίσεις οδηγήθηκαν στη χρεοκοπία και την εξαθλίωση. Είναι όμως, σημαντικός ο αναλογι-

σμός στο σημείο αυτό, το που θέλουμε εμείς να φτάσουμε και ποιο δρόμο τελικά θα ακολουθήσουμε.

Καθώς η ιστορία γράφεται καθημερινά και όχι αποσπασματικά, η παρακαταθήκη αυτής θα πρέπει να αποτελεί πλοηγό για το μέλλον. Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται και ομοιάζει με το παρελθόν και για το λόγο αυτό, τα λάθη του παρελθόντος θα πρέπει να προβλέπονται και να αποτρέπονται.

Η αντιμετώπιση των μεγάλων κρίσεων, λοιπόν, μοιάζει με μια μάχη επιβίωσης και όπως κάθε μάχη, είναι δύσκολη και απαιτεί καλούς στρατηγούς, υψηλό ηθικό και μεγάλες θυσίες. Έτσι λοιπόν, σε κάθε μάχη απαιτείται συντεταγμένη πορεία, σύγχρονα όπλα, καλές συμμαχίες και σωστές επιλογές. Θα μπορούσαμε, επομένως, να πούμε ότι το γεγονός της ένταξής μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που στα μάτια πολλών θεωρητικών φαντάζει με εμπόδιο να το μετατρέψουμε σε πλεονέκτημα, και να δούμε τη θετική πλευρά που η Ελλάδα έχει την τύχη να αντιμετωπίζει τη μεγαλύτερη οικονομική κρίση της σύγχρονης ιστορίας ευρισκόμενη κάτω από την «ασπίδα» της Ευρωζώνης.

Δε θα πρέπει, όμως, να παραλείπεται ο τελικός στόχος της εξυγίανσης των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας και της εφαρμογής μέτρων ανάπτυξης και βελτίωσης της ανταγωνιστικής της βάσης. Για το λόγο αυτό, όπως αναφέραμε, είναι αναγκαία:

- Η διαμόρφωση ενός συστήματος ελέγχου σε κάθε τομέα της ελληνικής οικονομίας που θα μπορεί να επεξεργάζεται τα δεδομένα και τους στόχους, θα ακολουθεί την πορεία τους και θα καταγράφει τα αποτελέσματα.
- Ο σχεδιασμός ενός προγράμματος σταθερότητας και ανάπτυξης που θα αναδεικνύει και θα ενδυναμώνει την ανταγωνιστική βάση που διαθέτει η οικονομία της Ελλάδας.
- Ο έλεγχος των δημοσίων δαπανών, ούτως ώστε να μειωθεί το τεράστιο χάσμα που έχουν σε σύγκριση με τα δημόσια έσοδα.
- Η Αποτελεσματικότητα των μηχανισμών για την πάταξη φαινομένων όπως η διαφθορά, η φοροδιαφυγή και η γραφειοκρατία που δημιουργούν προβλήματα, πέραν των απωλειών των εσόδων και στις επενδύσεις, είτε αυτές κατευθύνονται από το εξωτερικό προς τη χώρας μας, είτε εσωτερικά και τείνουν να φθίνουν εξαιτίας των περιορισμένων δαπανών που καταβάλλονται γι' αυτές.
- Η αναβάθμιση της εκπαίδευσης και της κατάρτισης του εργατικού δυναμικού ούτως ώστε να κατανέμεται δικαιότερα στους διαφόρους τομείς και να αυξάνεται η αποτελεσματικότητά του.
- Και η στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων με κάθε μέσο που διαθέτει η κοινωνία, οικονομικό ή κίνητρων, προκειμένου αυτές να στελεχώνονται με εξειδικευμένο προσωπικό και να αυξάνεται η ανταγωνιστικότητά τους ταυτόχρονα στην εγχώρια και την παγκόσμια αγορά.

Αντλαμβανόμαστε, επομένως, ότι το σημαντικότερο εργαλείο για μια κοινή προσπάθεια και έναν κοινό στόχο είναι η ανάκτηση της χαμένης εμπιστοσύνης των πολιτών και η ανάληψη του ιστορικού ρόλου του πολιτικού συστήματος της χώρας ώστε να ανοίξει νέους δρόμους και να ξεφύγει από τα λάθη του παρελθόντος.

Βιβλιογραφία

I. Ελληνική

I.I. Μονογραφίες – Βιβλία:

Βαβούρας, Ι. Σ., 1998, Οικονομική Πολιτική, Αθήνα.

Βαβούρας, Ι. Σ. και Γ. Α. Μανωλάς, 2004, Η παραοικονομία στην Ελλάδα και τον κόσμο, Αθήνα.

- Γιαννίτσης, Τ., Σ. Ζωγραφάκης, Ι., Καστέλλη και Δ. Μαυρή, 2009, Ανταγωνιστικότητα και Τεχνολογία στην Ελλάδα, Αθήνα.
- Γιαννίτσης, Τ., 2008, Ελληνική Οικονομία: Κρίσιμα ζητήματα οικονομική πολιτικής, Αθήνα.
- Δρακάτος, Κ., 2008, Το πρόβλημα της ανταγωνιστικότητας, Αθήνα.
- Κατσέλη, Λ., και Χ.Μ. Μαγουλιά, 2005, Μακροοικονομική ανάλυση και ελληνική οικονομία, Αθήνα.
- Νεγρεπόντη – Δελιβάνη, Μ., 2010, Η φονική κρίση και η Ελληνική Τραγωδία, Αθήνα.
- Πελαγίδης, Θ. και Μ. Μητσόπουλος, 2010, Η στιγμή της στροφής για την ελληνική οικονομία: πώς ο προοδευτικός πραγματισμός μπορεί να τη θέσει ξανά σε τροχιά ανάπτυξης, Αθήνα.
- Τάτσος, Ν. (επιμ.), 1994, Τα δημόσια οικονομικά στην Ελλάδα, Αθήνα.

I.II. Άρθρα- Ομιλίες:

- Βαγιανός, Δ., Ν., Βέττας και Κ. Μεγύρ, 5 Αυγούστου 2010, Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα: Μεταρρυθμίσεις και ευκαιρίες σε μια κρίσιμη συγκυρία.
- Καραβίτης Ν., 5 Ιουλίου 2010, *Η συμφωνία στήριξης: Οι δημοσιονομικές όψεις*, Ομιλία στην Εκδήλωση του IOBE με θέμα: Το μνημόνιο οικονομικής πολιτικής και προοπτικές της Ελληνικής Οικονομίας.
- Κορτέσης, Μ., 20 Οκτωβρίου 2010, *Η βελτίωση του επιχειρηματικού κλίματος. Βασική προϋπόθεση για την Οικονομική Ανάπτυξη και διέξοδο από την κρίση*, Ομιλία στην Εκδήλωση του IOBE με θέμα: Το μνημόνιο οικονομικής πολιτικής και προοπτικές της Ελληνικής Οικονομίας.
- Νεραντζίδης, Μ., Ιούλιος 2007, *Καινοτομία και ελληνικός επιχειρηματικός χώρος: Προβλήματα και προτάσεις αντιμετώπισης*, Οικονομικά Χρονικά, τ. 136, σ. 29- 30.
- Πισσαρίδης Χ., Κ., Αζαριάδης και Ι., Ιωαννίδης, 26 Σεπτεμβρίου 2010, *Προτάσεις για μια νέα αναπτυξιακή στρατηγική*, Καθημερινή.
- Προβόπουλος Γ., 12 Νοεμβρίου 2009, *Οι δύο παγκόσμιες κρίσεις (του 1929 και η σημερινή) και η ελληνική οικονομία: μερικές κρίσιμες και χρήσιμες συγκρίσεις*, Ομιλία στην Ημερίδα του Ιδρύματος της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- Στουρνάρας Γ., 5 Ιουλίου 2010, *Η συμφωνία στήριξης και οι προοπτικές της Ελληνικής Οικονομίας*, Ομιλία στην Εκδήλωση του IOBE με θέμα: Το μνημόνιο οικονομική πολιτικής και προοπτικές της Ελληνικής Οικονομίας.
- Τραυλός, Ν.Γ., 20 Νοεμβρίου 2008, *Παγκόσμια Χρηματοπιστωτική Κρίση: αίτια και επιπτώσεις*, Ημερίδα τμήματος Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

II. Ξενόγλωσση

II.I. Μονογραφίες- Βιβλία:

- Begg D., S., Fischer S and R. Dornbusch, 2006, Εισαγωγή στην Οικονομική, Αθήνα.
- Claudel Paul, 2010, Η κρίση, Αμερική 1927- 1932, Αθήνα.
- Dornbusch, R. and S. Fischer, 1993, Μακροοικονομική, Αθήνα.
- Ferguson, N., 2009, The ascent of money: a financial history of the world, Great Britain.
- Galbraith John Kenneth, 2000, Το μεγάλο κραχ του 1929, Αθήνα.
- Krugman, P., 2009, Η κρίση του 2008: και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης, Αθήνα.
- Mankiw, G.N., 2000, Μακροοικονομική θεωρία, Αθήνα.
- Roubini, N. and S. Mihm, 2010, Crisis economics: a crash course in the future of finance, Great Britain.
- Soros, G., 2008, Η οικονομική κρίση του 2008 και η σημασία της, Αθήνα.

II.II. Άρθρα - Ομιλίες

Almunia M., S. A., Benetrix, B., Eichengreen, O' Rourke H. Kevin and Rua Gisela, October 23-24 2009, *From Great Depression to Great Credit Crisis: Similarities, Differences and Lessons*, Paper presented at 50th Economic Policy Panel Meeting.

Eichengreen B. and O' Rourke H. Kevin, March 8 2010, *What do the new data tell us*, VoxEU.org.

Gorton G., May 11-13 2009, *Slapped in the face by the Invisible Hand: Banking and the Panic of 2007*, Paper delivered at the Federal Reserve Bank of Atlanta's 2009 Financial Markets Conference: *Financial Innovation and Crisis*.

Gros D. and S. Micossi, September 20 2008, *The beginning of the end game...*, VoxEU.org.

III. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

European Statistics, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, <http://www.statistics.gr>

Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών <http://www.iobe.gr>

Οικονομική Κρίση και Διοίκηση Εφοδιαστικής Αλυσίδας: Προκλήσεις και Ευκαιρίες

Φωλίνας Δημήτριος¹, Αηδόνης Δημήτριος², Χατζής Αναστάσιος³

1. Τμήμα Τυποποίησης και Διακίνησης Προϊόντων (Logistics), ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης dfolinas@gmail.com
2. Τμήμα Τυποποίησης και Διακίνησης Προϊόντων (Logistics), ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης daidonis@auth.gr
3. Τμήμα Λογιστικής ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης tasos_hatzis@yahoo.gr

Περίληψη

Η παγκόσμια οικονομική κρίση έχει επηρεάσει όλες τις οικονομίες μικρές και μεγάλες. Σημαντική είναι και η επίδραση της σε πολλούς οικονομικούς κλάδους όπως και στις εταιρείες του κλάδου των logistics. Η ζήτηση για προϊόντα / υπηρεσίες ελαττώνεται, οι παραγγελίες μειώνονται, εκατομμύρια αναθέσεις για μεταφορές με όλα τα μεταφορικά μέσα ακυρώνονται, ενώ μεγάλος αριθμός εταιρειών του κλάδου έχει σταματήσει τη λειτουργία του ή έχει συγχωρευτεί από τους μεγάλους παίκτες του χώρου.

Ταυτόχρονα, όμως, η αποτελεσματική διοίκηση της εφοδιαστικής αλυσίδας αποτελεί ίσως το σημαντικότερο όπλο επιβίωσης από το οικονομικό τσουνάμι. Οι επιχειρήσεις σήμερα διαβλέπουν στη διοίκηση logistics και εφοδιαστικής αλυσίδας το εργαλείο μείωσης του λειτουργικού τους κόστους και δημιουργίας ανταγωνιστικών δικτύων ικανών να αντιμετωπίσουν τις μεγάλες προκλήσεις.

Η εξέταση της ανωτέρω -παράδοξης με την πρώτη ματιά- σχέσης αποτελεί τον κύριο στόχο της παρούσας εργασίας. Αφού καταγράφονται οι τάσεις στην Εφοδιαστική Αλυσίδα τα τελευταία χρόνια, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα ερευνών που καταδεικνύουν την πορεία του κλάδου. Τα παραπάνω θα βοηθήσουν στην καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης. Στη συνέχεια, καταγράφονται οι επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στη Διοίκηση εφοδιαστικής αλυσίδας που οδηγούν αφενός σε πρόταση αναδιοργάνωσης των συστημάτων logistics και των εταιρειών του κλάδου γενικότερα και αφετέρου στην παρουσίαση προτάσεων που θα οδηγήσουν τις εταιρείες να εφαρμόσουν πρακτικές και μεθόδους της διοίκησης εφοδιαστικής αλυσίδας με σκοπό να βγουν από την κρίση.

Λέξεις-κλειδιά: Διοίκηση εφοδιαστικής αλυσίδας, Παγκόσμια logistics, Οικονομική κρίση, Μελέτες περιπτώσεων.

1. Εισαγωγή

Η διεθνής τραπεζική κρίση στα τέλη του 2008 είχε τεράστιο αρνητικό αντίκτυπο στο σύνολο σχεδόν των διεθνών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Ο κλάδος του εμπορίου αποτέλεσε έναν από τους πρώτους πληγέντες κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, καθώς παρατηρήθηκε το φαινόμενο της ταυτόχρονης και σημαντικής μείωσης της ζήτησης στο σύνολο σχεδόν των «μεγάλων» παγκόσμιων αγορών. Οι επιπτώσεις της κρίσης στο διεθνές εμπόριο αποτέλεσαν και αποτελούν αντικείμενο συνεχής και αναλυτικής μελέτης διεθνών οικονομικών, επιστημονικών και ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, φορέων και οργανισμών.

Σύμφωνα με τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) το ποσοστό πτώσης του παγκόσμιου εμπορίου για το έτος 2009 προβλέφθηκε στο 16,5% (OECD, 2009), ενώ σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) το ποσοστό πτώσης θα ανέρχονταν στο 12% σε σχέση με το προηγούμενο έτος (IMF, 2009). Η Παγκόσμια Τράπεζα διέτυπωσε μια περισσότερο αισιόδοξη πρόβλεψη, οριοθετώντας την ετήσια πτώση του δείκτη ε-

μπορίου (εισαγωγών - εξαγωγών) στο 9,7% σε σχέση το προηγούμενο έτος (World Bank, 2009). Η καταγραφή των πραγματικών στοιχείων από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (WTO, 2010) έδειξε ότι η πραγματική ποσοστιαία πτώση του διεθνούς εμπορίου το 2009 ξεπέρασε το 12% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, καθιστώντας το ποσοστό αυτό ένα από τα μεγαλύτερα της παγκόσμιας ιστορίας.

Η διοίκηση logistics αποτελεί και αυτή αρνητικό πρωταγωνιστή σε όλη τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης. Η διοίκηση logistics αφορά το σύνολο των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τη διαχείριση των προϊόντων σε κίνηση, αποθήκευση και κατεργασία, αποτελώντας κατά αυτό τον τρόπο μία από τις βασικές υποστηρικτικές διαδικασίες του εμπορίου. Σε ένα περιβάλλον παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης με κατακόρυφη μείωση της ζήτησης τα περισσότερα σχέδια επενδύσεων και ανάπτυξης στο διεθνές εφοδιαστικό δίκτυο πάγωσαν. Αυτό οφείλεται κυρίως στις μεγάλες εταιρείες που δρουν σε παγκόσμιο επίπεδο, οι οποίες διαβλέποντας έγκαιρα τα πρώτα σημάδια μείωσης της ζήτησης, προχώρησαν σε σημαντική μείωση της παραγωγής και διακίνησης των προϊόντων τους, μείωση των επιπέδων διατηρούμενων αποθεμάτων και σε αμυντικές τοποθετήσεις των χαρτοφυλακίων τους με μοναδικό στόχο την ανάκαμψη στον διαφαινόμενο νέο οικονομικό κύκλο, μέσω της ανάληψης συγκεκριμένων πρωτοβουλιών που θα έχουν ως κύριο στόχο την αύξηση του μεριδίου της αγοράς σε βάρος των ασθενέστερων ανταγωνιστών τους (Ιακώβου, 2009). Για πολλές από τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις που δρουν κυρίως τοπικά, τα αποτελέσματα της οικονομικής ύφεσης είναι σε πολλές περιπτώσεις καταστροφικά. Μην έχοντας ευέλικτες εφοδιαστικές αλυσίδες, οι εταιρείες αυτές δεν είχαν τη δυνατότητα να διαβλέψουν την επερχόμενη σημαντική μείωση της ζήτησης. Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού, ήταν ότι οι συγκεκριμένες εταιρείες οδηγήθηκαν σε βεβιασμένες και εντελώς λανθασμένες επιλογές.

Κυριότερο παράδειγμα αποτελεί η διατήρηση πολύ υψηλών επιπέδων αποθεμάτων, καθώς οι εταιρείες αυτές συνέχιζαν να παράγουν λαμβάνοντας υπόψη μόνο ιστορικά στοιχεία ζήτησης προηγούμενων ετών (Yuran, 2010) και αγνοώντας τα αρνητικά μηνύματα της αγοράς. Είναι εύκολα κατανοητό ότι η διατήρηση υψηλών επιπέδων αποθεμάτων αποτελεί στην ουσία σημαντική δέσμευση κεφαλαίων για τις εταιρείες, κεφάλαια τα οποία υπό διαφορετικές προϋποθέσεις θα αποτελούσαν μέσο αντιμετώπισης των δυσκολιών που προκαλούνται από την οικονομική ύφεση. Επιπλέον παραδείγματα αμφιλεγόμενων επιλογών σε περίοδο οικονομικής ύφεσης αποτελούν οι επενδύσεις τεράστιων κεφαλαίων με γνώμονα την αναβάθμιση της παραγωγικής και εμπορικής δυνατότητας μιας επιχείρησης, οι επενδύσεις για την εξάπλωση των δραστηριοτήτων της επιχείρησης σε αγορές που παρουσιάζουν αρνητικά χαρακτηριστικά εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης.

Ο κύριος σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει τις κύριες επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στην Διοίκηση Logistics και Εφοδιαστικής Αλυσίδας, καθώς επίσης να επισημάνει τις ευκαιρίες που προκύπτουν μέσα σε ένα τόσο ασταθές και αρνητικό οικονομικό περιβάλλον. Η υπόλοιπη εργασία είναι οργανωμένη ως εξής. Στην Ενότητα 2 παρουσιάζονται τα ευρήματα πέντε ερευνών σχετικά με επίδραση της οικονομικής κρίσης στη Διοίκηση της Εφοδιαστικής Αλυσίδας. Στην Ενότητα 3 παρουσιάζονται, κατηγοριοποιούνται και αναλύονται οι επιδράσεις της οικονομικής ύφεσης στις κύριες λειτουργίες της διοίκησης logistics και εφοδιαστικής αλυσίδας. Στην επόμενη ενότητα (Ενότητα 4) παρουσιάζονται οι μελλοντικές ευκαιρίες του κλάδου, όπως αυτές προκύπτουν μέσα από τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία. Τέλος στην Ενότητα 5 συνοψίζονται τα κυριότερα συμπεράσματα που πρόέκυψαν κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας και παρουσιάζονται προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

2. Σύνοψη αποτελεσμάτων ερευνητικών προσπαθειών

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στο κλάδο της εφοδιαστικής αλυσίδας αποτέλεσε αντικείμενο πολλών ερευνητικών πρωτοβουλιών. Οι έρευνες αυτές επικεντρώθηκαν είτε στις

επιχειρήσεις που παρέχουν υπηρεσίες logistics, δηλαδή στις εταιρείες Third και Fourth Party logistics (3PL's και 4PL's) είτε σε στελέχη εφοδιαστικής που εργάζονται σε μεγάλες εταιρείες.

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται συνοπτικά τα ευρήματα πέντε (5) ερευνών που πραγματοποιήθηκαν από ιδιωτικούς κυρίως οργανισμούς τα τελευταία δύο (2) χρόνια και αφορούν κύρια στην παγκόσμια αγορά. Η παρουσίαση των σημαντικότερων ευρημάτων βοηθά αφενός στην εκτίμηση του βαθμού επίδρασης της οικονομικής ύφεσης και αφετέρου στον καθορισμό των προβλημάτων και προκλήσεων που έχουν να αντιμετωπίσουν οι εταιρείες σήμερα, καθώς επίσης στον προσδιορισμό μελλοντικών ευκαιριών.

Αρχικά, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας «European 3rd Party logistics Market Report 2008» του φορέα Eye for transport (2008). Οι στόχοι της έρευνας ήταν ο προσδιορισμός των προβλημάτων και προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι εταιρείες 3PL's καθώς επίσης και οι ευκαιρίες που δημιουργούνται στην ευρωπαϊκή αγορά. Το δείγμα της έρευνας ήταν 400 εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες μεταφοράς, διανομής, αποθήκευσης και υπηρεσίες logistics προστιθέμενης αξίας. Τα ευρήματα της έρευνας ανέδειξαν το μέγεθος της αρνητικής επίδρασης της οικονομικής κρίσης καθώς το 75% των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων που προσφέρουν σε τρίτους υπηρεσίες αποθήκευσης και διανομής προβλέπουν για το 2009 ανάπτυξη μικρότερη απ' αυτή που είχαν υπολογίσει, αρχικά. Το 40% από αυτές, μάλιστα, δήλωσε ιδιαίτερα απαισιόδοξο καθώς δεν πιστεύει ότι θα υπάρξει ευρύτερη οικονομική ανάκαμψη διεθνώς πριν από το 2011. Ανάμεσα στα μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης, οι ερωτηθέντες πρότειναν τα εξής:

- 74% μείωση λειτουργικού κόστους.
- 54% τερματισμό μη αποδοτικών πελατών.
- 51% επιλεκτικότητα στην επιλογή νέων πελατών.
- 38% διαφοροποίηση των παρεχόμενων προσφορών προς τους πελάτες.
- 32% αναζήτηση συνεργασιών με σκοπό τη συγχώνευση.
- 20% αναθεώρηση τα επιχειρηματικών σχεδίων για επέκταση.
- 14% ενοικίαση ιδιόκτητων αποθηκών σε τρίτο.
- 9% μείωση των τιμών των προσφερόμενων υπηρεσιών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η έρευνα με τίτλο «Crisis dominates supply chain agenda in 2009» που πραγματοποιήθηκε από τον ερευνητικό φορέα Capgemini Consulting's. Το δείγμα της έρευνας ήταν 300 εταιρείες το 62% των οποίων εδρεύουν στην Ευρώπη, 16% στις ΗΠΑ και Καναδά, 13% Ασία και 5% στη Λατινική Αμερική (Capgemini Consulting's, 2009).

Τα κύρια αποτελέσματα της έρευνας συνοψίζονται στα παρακάτω:

- Το 65% των στελεχών εφοδιαστικής αναφέρουν ότι η στρατηγική των εταιρειών τους όσον αφορά στη διοίκηση εφοδιαστικής αλυσίδας έχει επηρεαστεί από την οικονομική κρίση. Συγκεκριμένα, στην ερώτηση: «ποιος είναι ο σημαντικότερος παράγοντας που θα επηρεάσει το στρατηγικό σχεδιασμό της εταιρείας στον τομέα της εφοδιαστικής», το 65% ανέφερε την παγκόσμια οικονομική κρίση, το 46% την προσπάθεια εκπλήρωσης των απαιτήσεων των πελατών, το 37% την αειφόρο ανάπτυξη, και το 29% την διαρκώς αυξανόμενη παγκοσμιοποίηση της αγοράς.
- Οι επιχειρήσεις ανέβαλλαν έργα και επενδύσεις που είχαν προγραμματίσει και αφορούσαν στην εφοδιαστική αλυσίδα. Τα έργα αυτά αναφέρονταν στην: 1) Εγκατάσταση τεχνολογιών αυτόματης αναγνώρισης προϊόντων (τεχνολογία RFID) σε ποσοστό 30%, 2) Επιλογή και εγκατάσταση συστημάτων διαχείρισης στόλου οχημάτων (26%0, 3)

Σχεδιασμός και ανάπτυξη πληροφοριακών συστημάτων logistics στο ίδιο ποσοστό, και 4) Επιλογή και εγκατάσταση συστημάτων διαχείρισης αποθήκης και αποθεμάτων, σε ποσοστό 26%.

- Τα στελέχη των εταιρειών που ερωτήθηκαν πρότειναν τις παρακάτω ενέργειες (παρουσιάζονται οι πέντε πρώτες), ώστε να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα και οι προκλήσεις που προέκυψαν από την παγκόσμια οικονομική κρίση (και αναφέρονται φυσικά σε λειτουργίες διοίκησης logistics και εφοδιαστικής αλυσίδας): 1) Βελτιστοποίηση αποθεμάτων (48%), 2) Έργα στρατηγικής εφοδιαστικής αλυσίδας (45%), 3) Βελτίωση του μακροχρόνιου προγραμματισμού και πρόβλεψης των αποθεμάτων (44%), 4) Επανασχεδιασμός των δικτύων της εφοδιαστικής αλυσίδας (41%), και 5) Βελτίωση της διαφάνειας κατά μήκος της εφοδιαστικής αλυσίδας σε ποσοστό 39%.

Η τρίτη έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στην ενότητα αυτή, πραγματοποιήθηκε από τον κολοσσό στη βιομηχανία της πληροφορικής IBM, με τίτλο: «The Smarter Supply Chain of the Future» το 2008. Στόχος της έρευνας ήταν ο καθορισμός των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι εταιρείες σήμερα, όσον αφορά στην εφοδιαστική αλυσίδα, στο παγκόσμιο περιβάλλον όπως αυτό δημιουργήθηκε από την επίδραση της οικονομικής ύφεσης. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσε 400 υψηλόβαθμα στελέχη εταιρειών της Βόρειας Αμερικής, Δυτικής Ευρώπης και Ασίας.

Αρχικά, η έρευνα ανέδειξε και ποσοτικοποίησε τους πέντε (5) παράγοντες που χαρακτηρίζουν την εφοδιαστική αλυσίδα σήμερα:

- Προσπάθειας μείωσης και ελέγχου κόστους, ποσοστό 55%.
- Απαίτηση διαφάνειας κατά μήκος της εφοδιαστικής αλυσίδας και διαθεσιμότητας πληροφοριών σε όλα τα μέλη της. Ο παράγοντας αυτός θεωρήθηκε ο σημαντικότερος αφού τον επέλεξε το 70% των στελεχών που απάντησαν.
- Υψηλό ρίσκο που χαρακτηρίζει τις αποφάσεις διοίκησης εφοδιαστικής αλυσίδας, ποσοστό 60%.
- Ανάγκη δημιουργίας στενότερων σχέσεων με πελάτες. Εντοπίζοντας την παλαιότερη τάση των επιχειρήσεων να δημιουργήσουν στενότερες σχέσεις με τους προμηθευτές τους, 56%.
- Παγκοσμιοποιημένη αγορά. Η Παγκοσμιοποίηση αναφέρεται όχι μόνο στη προσπάθεια μείωσης κόστους αλλά περισσότερων ευκαιριών και κερδών μέσα από τη δραστηριοποίηση σε νέες αγορές. Αυτό επέλεξε το 43% των ερωτώμενων.

Επίσης, τα αποτελέσματα της ανωτέρω έρευνας απέδειξαν την υψηλή πίεση που δέχονται τα στελέχη της εφοδιαστικής αλυσίδας σήμερα. Αιτίες μπορούν να θεωρηθούν επίσης η πολυπλοκότητα εφοδιαστικών αλυσίδων, το υψηλό κόστος διαχείρισης των διεπιχειρησιακών λειτουργιών logistics, καθώς και η υψηλή δυναμικότητα / μεταβλητότητα των αγορών.

Η τέταρτη έρευνα που παρουσιάζεται στην ενότητα αυτή πραγματοποιήθηκε από την εταιρεία συμβούλων PRTM το 2009 με τίτλο: «Flexibility in Times of Crisis-2009 / An extended edition of PRTM's "Global Supply Chain Trends 2008 - 2010"». Αφορούσε τις τάσεις στη διοίκηση εφοδιαστικής αλυσίδας που προέκυψαν από την επίδραση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Συμμετείχαν περίπου 350 στελέχη εταιρειών της Ευρώπης, Αμερικής και Ασίας. Στόχος επίσης της έρευνας ήταν η ανάπτυξη προτάσεων εξόδου από την κρίση, προτάσεων που αναφέρονται σε αναδιοργάνωση των διαδικασιών logistics. Τα σημαντικότερα ευρήματα της έρευνας είναι:

- Περισσότερο από το 50% των ερωτώμενων θεωρεί ότι τα κυριότερα εμπόδια στη δημιουργία κερδών των εταιρειών είναι η μεταβλητότητα της αλυσίδας ζήτησης και προσφοράς και η μη ακρίβεια πρόβλεψης της ζήτησης.

- Περισσότεροι από το 85% των ερωτώμενων πιστεύει ότι η πολυπλοκότητα των αγορών θα αυξηθεί σημαντικά στα επόμενα 3 χρόνια.
- Πέντε (5) είναι οι μεγαλύτερες προκλήσεις σήμερα: 1) Οι πελάτες είναι πολύ περισσότερο «ευαίσθητοι» στο θέμα της τιμής και λιγότερο «πιστοί» σε συγκεκριμένες ετικέτες. Αυτά οδηγούν στην υψηλή μεταβλητότητα των εφοδιαστικών αλυσίδων, 2) Ενώ οι περισσότερες εταιρείες προσβλέπουν σε ξένες αγορές, εξυπηρετώντας τον «παγκόσμιο» πελάτη, λίγες από αυτές έχουν προετοιμαστεί για την ζήτηση συγκεκριμένων προϊόντων για συγκεκριμένες τοπικές αγορές, 3) Υπάρχει προσπάθεια μείωσης και ελέγχου του κόστους από όλα τα μέλη της εφοδιαστικής αλυσίδας, 4) Η διοίκηση των κινδύνων αποτελεί πρόβλημα με το οποίο καλούνται -συνεργαζόμενοι- να δώσουν λύσεις όλα τα μέλη της εφοδιαστικής αλυσίδας. Η συνεργασία αυτή συμπεριλαμβάνει και τις εφοδιαστικές αλυσίδες των κυρίων συνεργατών / μελών μιας αλυσίδας, και 5) Οι εφοδιαστικές αλυσίδες στο μεγαλύτερο τους ποσοστό δεν είναι ολοκληρωμένες. Μάλιστα, το 30% των ερωτώμενων θεωρεί ότι η μη ενοποίηση των διεπιχειρησιακών διαδικασιών logistics αποτελεί το σημαντικότερο πρόβλημα σήμερα.
- Τέλος, σε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό (από 65% έως 75%) θεωρούν ότι οι πρακτικές και οι μεθοδολογίες της διοίκησης logistics (όπως η συνεργατική πρόβλεψη της ζήτησης, η πρακτική Vendor Managed Inventory (VMI), η μείωση του χρόνου ανταπόκρισης, κλπ., αποτελούν τα κυριότερα όπλα που διαθέτουν οι επιχειρήσεις σήμερα για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας κρίσης.

Η τελευταία έρευνα που παρουσιάζεται στην ενότητα αυτή, πραγματοποιήθηκε από την συμβουλευτική εταιρεία KPMG. Συμμετείχαν συνολικά, 196 διευθυντικά στελέχη εφοδιαστικής αλυσίδας κατασκευαστικών και μεταποιητικών εταιρειών από τη Δυτική Ευρώπη (σε ποσοστό 36%), 32% από τις ΗΠΑ και 23% από την Ασία. Τα κυριότερα ευρήματα της έρευνας είναι τα εξής:

- Στην ερώτηση «ποιο είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της διοίκησης εφοδιαστικής αλυσίδας», τα στελέχη απάντησαν ότι είναι το κόστος (66%), η ποιότητα (57%), αξιοπιστία (49%), ευελιξία (41%) και η πρόσβαση σε τεχνολογίες και πληροφοριακά συστήματα (16%).
- Στην ερώτηση «Ποιοι είναι οι κυριότεροι στόχοι (που ως απόρροια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης) που θα έχουν οι επιχειρήσεις σε αποφάσεις της διοίκησης εφοδιαστικής αλυσίδας» το 30% ανέφερε ότι επιδιώκει την είσοδο σε νέες αγορές (σε όλο τον κόσμο), καθώς επίσης και τις συγχωνεύσεις με το ίδιο ποσοστό. Επίσης, στην ίδια ερώτηση το 23% ανέφερε ότι θα επιδιώξει την καλύτερη αναζήτηση προσοδοφόρων προμηθευτών από όλον τον κόσμο.
- Τέλος, στην ερώτηση «πώς βλέπουν τις άμεσες κινήσεις τα επόμενα 2 χρόνια», το 41% ανέφερε ότι θα επιδιώξει στενές και μακροχρόνιες συνεργασίες με τους προμηθευτές τους. Το 39% θα μειώσει την προμηθευτική της βάση, το 37% θα επιδιώξει την ενοποίηση των πληροφοριακών συστημάτων με τα αντίστοιχα των άλλων μελών της αλυσίδας (σε ποσοστό 30%).

3. Επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης στις λειτουργίες logistics

Στην ενότητα αυτή καταγράφονται και αναλύονται οι επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης στις κύριες λειτουργίες της διοίκησης logistics και εφοδιαστικής αλυσίδας. Συγκεκριμένα, οι λειτουργικές περιοχές που εξετάζονται είναι οι εξής: 1) Προμήθειες, 2) Διαχείριση Αποθεμάτων, 3) Αποθήκευση, και 4) Μεταφορές και Διανομές.

Γενικά, η βασικότερη επίπτωση της οικονομικής ύφεσης αναφέρεται στη μείωση της (καταναλωτικής) ζήτησης. Έχει αποδειχτεί από προηγούμενες έρευνες ότι κάθε φορά που το

παγκόσμιο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Α.Ε.Π. / G.D.P.) υποχωρεί κατά μία μονάδα το παγκόσμιο εμπόριο υποχωρεί ισόποσα (Tanaka, 2009; Yi, 2009). Τα τελευταία δύο χρόνια η τιμή του GDP έπεσε 2 μονάδες οδηγώντας σε μείωση της ζήτησης σε παγκόσμια βάση. Η μείωση αυτή οδηγεί αυτόματα σε μείωση της ποσότητας των προϊόντων που παράγονται, μεταφέρονται, αποθηκεύονται, διακινούνται και παρακολουθούνται. Συνεπώς η μείωση της ζήτησης οδηγεί αυτόματα σε μείωση του όγκου εργασίας που σχετίζεται με τις κύριες λειτουργίες logistics. Σε μερικές περιπτώσεις, τα αποτελέσματα είναι περισσότερο έντονα, όπως για παράδειγμα η διατήρηση υψηλών αποθεμάτων, που βασίζεται στην υπερκατανάλωση.

Συνοπτικά, τα αποτελέσματα της οικονομικής ύφεσης στις κύριες λειτουργίες του συστήματος logistics που αναφέρθηκαν παραπάνω συνοψίζονται στα εξής:

1. Προμήθειες: οι δύο μεγαλύτερες επιπτώσεις που παρατηρούνται είναι η επιθυμία των εταιρειών να έχουν στρατηγικούς προμηθευτές και η έλλειψη φαινομένων κλίμακας. Συνεπώς, η προμηθευτική βάση μειώνεται, η αναζήτηση του καλύτερου προμηθευτή γίνεται με μεγαλύτερη αυστηρότητα και σχολαστικότητα, όπως και η συνεχή παρακολούθηση της χρηματοοικονομικής του κατάστασης ενώ δημιουργώντας μακροχρόνιες και «πιο στενές» σχέσεις. Πιο στενές σχέσεις που θα επιτρέπουν την από κοινού προσπάθεια σχεδίασης και εισαγωγής νέων προϊόντων και υπηρεσιών στην αγορά και επίσης τον διαμοιρασμό του ρίσκου. Επίσης, η τάση ανεύρεσης φθηνών προμηθευτών από την Ασία (Κίνα, Ινδία, Μαλαισία, κλπ.) θα παραμείνει ανοδική. Και σε αυτή την περίπτωση όμως αναζητούνται τρόποι στενότερης συνεργασίας με τους προμηθευτές των περιοχών αυτών και φυσικά αντιμετώπισης του προβλήματος των μεγάλων αποστάσεων και των χρόνων ανταπόκρισης ανεφοδιασμού. Παράλληλα, αρχίζει να σημειώνεται η λεγόμενη «Ανάστροφη Παγκοσμιοποίηση» κατά την οποία μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις αρχίζουν να μετακινούνται πιο κοντά στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης δημιουργώντας αποθηκευτικά κέντρα στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι παρουσιάζουν ασφαλέστερο οικονομικό περιβάλλον και φυσικά βρίσκονται εγγύτερα στις αγορές με τη μεγαλύτερη ζήτηση επιτρέποντας τη καλύτερη διαχείριση αποθεμάτων που αναλύεται παρακάτω.
2. Διαχείριση αποθεμάτων: η επικράτηση της φιλοσοφίας έλξης στη διαχείριση αποθεμάτων με στόχο τη δραστική μείωση των επιπέδων και του αντίστοιχου κόστους διαχείρισης τους αποτελεί τη σημαντικότερη επίπτωση της οικονομικής ύφεσης. Η παραγωγή και η διαχείριση των αποθεμάτων γίνεται με βάση τον πελάτη και όχι την διατήρηση αποθεμάτων ασφαλείας. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι το δυναμικό και ευμετάβλητο περιβάλλον καθώς και η παγκοσμιοποιημένη αγορά δεν επιτρέπουν ένα ασφαλές και αξιόπιστο σχεδιασμό και πρόβλεψη της ζήτησης.
3. Αποθήκευση: με την υιοθέτηση της φιλοσοφίας έλξης, τη δραστική μείωση των αποθεμάτων και της ύπαρξης στενών σχέσεων με τους προμηθευτές που υποστηρίζει πρακτικές just-in-time είναι λογικό να παρατηρείται μία αύξηση συχνότητας παραλαβών που οδηγεί στην παραλαβή λιγότερων εμπορευμάτων ανά παραγγελία. Οι εργαζόμενοι της αποθήκης εργάζονται περισσότερες ώρες με αποτέλεσμα να μειώνεται η παραγωγικότητα της αποθήκης ιδιαίτερα σε ώρες αιχμής.
4. Μεταφορές και Διανομές: η μείωση τη ζήτησης έχει επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις και στις μεταφορές και διανομές. Ειδικότερα, ως κυριότερες επιπτώσεις μπορούν να αναφερθούν, η μείωση του μεγέθους παραγγελιών και γενικά η απαίτηση σε μικρότερες παρτίδες. Συνεπώς, η πληρότητα εκτέλεσης παραγγελιών περνάει σε δεύτερη μοίρα. Επίσης, η αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων μεταφοράς. Προβλήματα δημιουργούνται και στις εξαγωγές (διεθνείς μεταφορές) επειδή τα φορτηγά που κατευθύνονται από τη μία χώρα προς τη άλλη δε βρίσκουν φορτία επιστροφής, εξαιτίας της συρρίκνωσης της ζήτησης. Σχεδιασμός δικτύου με γνώμονα την γειτνίαση σε αγορές που παρουσιάζουν μεγαλύτερη ζήτηση.

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει επίσης και να εντοπιστούν και οι γενικές επιπτώσεις η σημαντικότερη των οποίων είναι η ενίσχυση της πρακτικής ανάθεσης υπεργολαβίας σε τρίτους (outsourcing). Συγκεκριμένα, η αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες Third Party logistics (3PL's) στοχεύει στη μείωση του κόστους μέσω της μετατροπής των σταθερών σε μεταβλητά κόστη και στην ταυτόχρονη εξασφάλιση στους πελάτες μιας επιχείρησης ενός ικανοποιητικού επιπέδου εξυπηρέτησης σε χαμηλές τιμές. Μία ενδεχόμενη αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες 3PL's θα οδηγήσει σε απαίτηση μεγαλύτερης δυναμικότητας και περισσότερων εξειδικευμένων υπηρεσιών που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν σε πιθανές συγχωνεύσεις των μικρών και μεσαίων εταιρειών του κλάδου. Επιπρόσθετα, η δυσκολία δανειοδότησης και γενικά αδυναμία εύρεσης και άντλησης κεφαλαίων θα οδηγήσει σε κλείσιμο αυτών των «παικτών» της αγοράς δημιουργώντας ευκαιρίες για τις μεγαλύτερες και πιο εύρωστες 3PL εταιρείες. Στόχος, η δημιουργία πιο ανταγωνιστικών δικτύων εφοδιασμού.

4. Μελλοντικές ευκαιρίες

Στις προηγούμενες ενότητες της εργασίας αναλύθηκαν διεξοδικά οι αρνητικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης στη διοίκηση της εφοδιαστικής αλυσίδας. Παρόλα αυτά, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η ύφεση στο παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον δύναται υπό προϋποθέσεις να δημιουργήσει σημαντικές επιχειρηματικές ευκαιρίες στο μέλλον. Σημαντικό ρόλο στην επίτευξη ενός νέου οικονομικού κύκλου για το παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον μπορούν να διαδραματίσουν οι κλάδοι των logistics και της εφοδιαστικής αλυσίδας, καθώς αποτελούν διαχρονικά μοχλούς ανάπτυξης των τοπικών και των διεθνών αγορών. Για την επιτυχία όμως του παραπάνω στόχου θα πρέπει να αποφευχθούν λάθη και παραλείψεις του παρελθόντος, καθώς επίσης θα πρέπει να γίνει στροφή σε νέες πρακτικές, οι οποίες εξασφαλίζουν τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων που δρουν στους συγκεκριμένους κλάδους.

Οι κυριότερες μελλοντικές ευκαιρίες της διοίκησης logistics και διαχείρισης εφοδιαστικής αλυσίδας συνοψίζονται ως εξής:

- Εφαρμογή εναλλακτικών τρόπων διαδικασιών logistics με ιδιαίτερη έμφαση στις «πράσινες» αρχές διοίκησης εφοδιαστικής αλυσίδας. Η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από έντονη περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των πολιτών, οι οποίοι είτε δρώντας μεμονωμένα ως καταναλωτές είτε αναπτύσσοντας συλλογικές δράσεις (φορείς, οργανισμούς κ.ά.) ασκούν σημαντική επιρροή στη θέσπιση «κανόνων» σχετικών με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Σήμερα, οι επιχειρήσεις καλούνται να ανταποκριθούν άμεσα στις απαιτήσεις των πολιτών, εφαρμόζοντας φιλικές προς το περιβάλλον πολιτικές. Προς την πράσινη ανάπτυξη προσανατολίζονται πολλοί από τους άξονες αναφοράς των προγραμμάτων επιδότησης τόσο σε εθνικό (ΕΣΠΑ 2007-2013) όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Seventh Framework Programme FP7). Λαμβάνοντας τα παραπάνω υπόψη, γίνεται κατανοητό ότι κύριος στόχος των σύγχρονων επιχειρήσεων στον κλάδο των logistics και ειδικά στο χώρο των μεταφορών, οφείλει να είναι η σχεδίαση, ανάπτυξη και εφαρμογή περιβαλλοντικά φιλικών αρχών διοίκησης και λειτουργίας.
- Καθιέρωση στενών συνεργατικών σχέσεων σε όλο το εύρος της εφοδιαστικής αλυσίδας, από τους προμηθευτές έως και τους πελάτες της επιχείρησης (Christopher, 2005). Επιπροσθέτως, σε δύσκολες οικονομικές συγκυρίες αναδεικνύεται όλο και εντονότερα η ανάγκη εξειδίκευσης σε συγκεκριμένες γνώσεις και επιχειρηματική απασχόληση, καθιστώντας κατά αυτόν τον τρόπο αναγκαία την ανάθεση υπεργολαβικής εργασίας σε τρίτους (outsourcing). Στον κλάδο των logistics, η ανάθεση των διαδικασιών μεταφοράς, αποθήκευσης και διανομής σε εταιρείες Third και Fourth Party logistics (3PL's και 4PL's), αποτελεί μία από τις πλέον συνηθισμένες μορφές outsourcing. Η εφαρμογή του outsourcing στην Διοίκηση logistics έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μακροχρόνιων συνεργατικών σχέσεων των μελών της εφοδιαστικής αλυσίδας, μέσω της ανταλλαγής πληροφοριών και την από κοινού κατάρτιση των απαιτούμενων μακροχρόνιων επιχειρησιακών σχεδίων (Power, 2007). Κατά αυτό τον τρόπο δίδεται η δυνατό-

τητα στις σύγχρονες επιχειρήσεις να παρέχουν στους πελάτες τους υψηλής ποιότητας υπηρεσίες και προϊόντα σε ιδιαίτερα ανταγωνιστικές τιμές.

- Υιοθέτηση αρχών Λιτής Παραγωγής για την άμεση απόκριση στις ανάγκες των πελατών. Η Λιτή Παραγωγή απαιτεί την απομάκρυνση όλων των περιττών αποθεμάτων, χρόνων, σφαλμάτων, βλαβών, δραστηριοτήτων και εν γένει του περιττού «πάχους» από την επιχείρηση. Για την επίτευξη αυτού του στόχου κρίνεται αναγκαία η ανάπτυξη και εφαρμογή μεθόδων και τεχνικών Just-In-Time (JIT). Οι τεχνικές JIT βασίζονται στη μείωση των παρτίδων παραγωγής, τη διατήρηση ελάχιστων ενδιάμεσων και τελικών αποθεμάτων και την ελαχιστοποίηση του χρόνου ικανοποίησης των παραγγελιών (lead time) των πελατών (Sripavastu and Gupta, 1997; Waters-Fuller, N., 1995). Σε καιρούς οικονομικής ύφεσης υπάρχει σαφής απαίτηση για οργανωτικές και τεχνολογικές αλλαγές με μοναδικό στόχο την επίτευξη επιχειρηματικής ευελιξίας.

5. Συμπεράσματα

Η παγκόσμια οικονομική κρίση αποτελεί τη μεγαλύτερη αιτία μείωσης του παγκόσμιου εμπορίου. Η επίδραση της σε όλους τους κλάδους είναι καταλυτική. Ο κλάδος της εφοδιαστικής αλυσίδας, που αποτελεί το κεντρικό «νευρικό σύστημα» του παγκόσμιου εμπορίου (και ως κλάδος παρουσίαζε τα τελευταία 5 χρόνια αύξηση μεγαλύτερη από αυτή του παγκόσμιου αλλά και Ελληνικού ΑΕΠ), έχει πληγεί δραματικά από την ύφεση αυτή.

Οι επιχειρήσεις προσπαθώντας να βρουν διέξοδο αναζητούν επιτακτικά λύσεις. Στο πλαίσιο αυτό η μείωση κόστους καθίσταται πρώτη στρατηγική επιλογή για τη διέξοδο από την κρίση. Η διοίκηση logistics και εφοδιαστικής αλυσίδας στοχεύουν στη μείωση του κόστους με ταυτόχρονη αύξηση του παρεχόμενου επιπέδου εξυπηρέτησης. Συνεπώς, για τις επιχειρήσεις αποτελούν δυνητικά, αξιόπιστες λύσεις και αποτελεσματικά εργαλεία. Αυτή τη διττή σχέση της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης και της διοίκησης εφοδιαστικής αλυσίδας προσπάθησε να διερευνήσει η παρούσα εργασία.

Μέσα από την παρουσίαση των επιδράσεων, των προκλήσεων αλλά και των ευκαιριών η εξέταση της σχέσης αυτής μπορεί να οδηγήσει σε μία αναδιοργάνωση των εταιρειών παροχής υπηρεσιών logistics. Ταυτόχρονα, όμως μπορεί να υποστηρίξει την εφαρμογή πρακτικών και μεθόδων της διοίκησης logistics και εφοδιαστικής αλυσίδας και να καταστήσει τον logistician περισσότερο υπεύθυνο από ποτέ, διαθέτοντας διευρυμένες αρμοδιότητες στο σύνολο των λειτουργικών περιοχών μιας επιχείρησης: από τις προμήθειες, την εκτέλεση παραγγελίας, την διαχείριση των αποθεμάτων, μέχρι την οργάνωση της παραγωγής και της διανομής και της εξυπηρέτησης μετά την πώληση. Συνεπώς, οι επιχειρήσεις σήμερα θα πρέπει να επενδύσουν σε εξειδικευμένα στελέχη του συστήματος logistics ώστε αυτά να λειτουργήσουν την εφοδιαστική αλυσίδα με τρόπο που θα συγκρατήσει τα κόστη και θα αυξήσει το περιθώριο κέρδους.

Ολοκληρώνοντας, η υλοποίηση πρωτογενούς έρευνας για την καταγραφή των επιπτώσεων της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα αποτελεί τον επόμενο ερευνητικό στόχο. Η έρευνα θα επικεντρωθεί τόσο στις εταιρείες παροχής υπηρεσιών logistics όσο και στα διευθυντικά στελέχη που είναι υπεύθυνα για το σύστημα logistics των Ελληνικών εταιρειών. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής θα συγκριθούν με τα αντίστοιχα αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν στην παρούσα εργασία.

Βιβλιογραφία - Πηγές

Capgemini Consulting's, (2009), Crisis dominates supply chain agenda in 2009, [On-line], Διαθέσιμη στη διεύθυνση: http://www.at.capgemini.com/m/at/tl/Supply_Chain_Management-Studie_2009.pdf, Ημερομηνία ανάκτησης: 20/10/2010.

Christopher, M., (2005), logistics & Supply Chain Management: creating value-adding networks, Prentice Hall, Financial Times, 3rd Edition, Harlow, UK.

- Eye for transport, (2008), European 3rd Party logistics Market Report 2008, [On-line], Διαθέσιμη στη διεύθυνση: <http://www.logisticsinwallonia.be/files/gallery/report3pl1228140050.pdf>, Ημερομηνία ανάκτησης: 20/10/2010.
- IBM, (2008), The Smarter Supply Chain of the Future, [On-line], Διαθέσιμη στη διεύθυνση: <ftp://public.dhe.ibm.com/common/ssi/ecm/en/gbe03163usen/GBE03163USEN.pdf>, Ημερομηνία ανάκτησης: 1/9/2010.
- IMF, (2009), World Economic Outlook 2009 - Crisis and Recovery, International Monetary Fund, Washington, DC.
- KPMG, (2010), Global Manufacturing Outlook Relationships, Risk and Reach Global research commissioned by KPMG International from the Economist Intelligence Unit, [On-line], Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://www.kpmg.com/Global/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/diversified-industrials-publication/Documents/global-manufacturing-outlook-sept-2010.pdf>, Ημερομηνία ανάκτησης: 20/10/2010.
- OECD, (2009), Economic Outlook, OECD, Paris, [On-line], Διαθέσιμη στη διεύθυνση: www.oecd.org/document/18/0,3343,en_2649_34109_20347538_1_1_1_1,00.html#pub, Ημερομηνία ανάκτησης: 14/11/2010.
- Power, D., Sharafali, M., and Bhakoo, V., (2007), Adding value through outsourcing: Contribution of 3PL services to customer performance, Management Research News, Vol. 30 Iss: 3, pp.228-235.
- PRTM, (2009), Flexibility in Times of Crisis-2009 / An extended edition of PRTM's "Global Supply Chain Trends 2008 - 2010", [On-line], Διαθέσιμη στη διεύθυνση: http://www.prtm.com/uploadedFiles/Strategic_Viewpoint/Articles/Article_Content/PRTM_Global_SC_Trends_Extended_2009.pdf, Ημερομηνία ανάκτησης: 1/9/2010.
- Sriparavastu, L., Gupta, T., 1997, An empirical study of just-in-time and total quality management principles implementation in manufacturing firms in the USA, International Journal of Operations & Production Management, Vol. 17 Iss: 12, pp.1215-1232.
- Tanaka, K., (2009), Trade collapse and vertical foreign direct investment, Vox, 7 May.
- Waters-Fuller, N., 1995, Just-in-time purchasing and supply: a review of the literature, International Journal of Operations & Production Management, Vol. 15 Iss: 9, pp.220-236.
- World Bank, (2009), Global Economic Prospects 2010, World Bank, Washington, DC.
- WTO, (2010), Geneva. [On-line], Διαθέσιμη στη διεύθυνση: www.wto.org/english/news_e/pres10_e/pr598_e.htm, Ημερομηνία ανάκτησης: 14/11/2010.
- Yi, K-M., (2009), The collapse of global trade: the role of vertical specialization, in Baldwin and Evenett (eds), The collapse of global trade, murky protectionism, and the crisis: Recommendations for the G20, Ed. Vox, CEPR, London.
- Yuran, Y., (2010), Research on the Supply Chain Inventory Strategies under the Financial Crisis, Proceedings of the International Conference on logistics Systems and Intelligent Management, pp. 35 - 39, 9-10 January 2010, Harbin, China.
- Ιακώβου, Ε., (2009), Οι κορυφαίες Εφοδιαστικές Αλυσίδες για το 2009, logistics and Management, Σεπτέμβριος 2009.

Walking on a Tightrope: The Impact of the Global Economic Crisis on the Bulgarian Economy

Christina Sakali¹

1. University of Macedonia, Department of International and European Studies, 156 Egnatia Street, Thessaloniki 54006, Greece. Tel: 6938 088000 E-mail: Christina.sakali@gmail.com

Abstract

The objective of this paper is to present an overview of the current economic situation in Bulgaria and analyze the impact of the global economic crisis, based on the main macroeconomic indicators of the Bulgarian economy. The high growth rates of the previous years, coupled with budget surpluses over consecutive years and the currency stability due to the introduction of the currency board, have had a positive impact on the maintenance of macroeconomic stability and have partially shielded the Bulgarian economy from the detrimental effects of the crisis. However, there is currently a number of significant threats lurking, associated with recovery prospects, the large current account deficit and problems of competitiveness, the banking sector and risk of contagion from Western Europe, as well as the difficulties in maintaining a strong fiscal position under the current economic conditions. Particularly the global economic crisis is possible to undermine Bulgaria's macroeconomic stability, hamper its growth prospects and seriously delay its EMU integration, unless attention is being paid to individual issues which could prove decisive for the robustness of its economy.

Introduction

Bulgaria provides a case of an emerging country which underwent major transformation since the beginning of its transition from a centrally planned to a market economy. "No former Soviet satellite in Eastern Europe has posed so many problems for those willing to systematize and explain the outcomes of post-Communist transformations. It is rather easy to unearth from the literature widely diverging, mutually exclusive interpretations of the Bulgarian case" (Ganev, 2007, p. 28). Indeed, Bulgaria suffered frequent and serious set-backs in the first years of its transition and three severe economic crises during the 1990s, before it eventually succeeded to stabilize its economy and integrate into the European Union (EU). Bulgaria has been among the so-called second wave candidate countries and along with Romania, has taken part in the second wave enlargement, which took place on the 1st of January 2007.

The collapse of the economy in 1996-97, which extended in the fiscal, monetary and banking sectors of the Bulgarian economy, has led to the adoption of a currency board arrangement, in order to stabilize the economy and boost growth. Through the currency board, the Bulgarian currency was pegged to the Deutsche Mark (DM), while after the introduction of the Euro in 1999 the single currency replaced the DM and the exchange rate of the lev against the Euro was set at 1.95583 to 1 (1.95583:1), remaining fixed since that date. The currency board arrangement is set to remain in place until the eventual adoption of the single currency, as it is thought to contribute to macroeconomic stability and provide a cushion against the detrimental effects of the current global economic crisis.

The advantages, as well as the possible threats from the adoption of the currency board, have been the subject of extensive discussion, with analysts warning about the dangers lurking in the countries of CEE with currency board arrangements, and comparing their economic indicators with those in Mexico and Thailand just before the currency crises of 1994 and 1996 respectively (Economist, 1997). However in Bulgaria the introduction of the currency board

regime in 1997 has proved beneficial in the efforts to stabilize the economy and boost growth (Wyżan, 1998). Since then there has been a considerable decline in inflation and achievement of monetary and fiscal discipline, while 1998 was the first year that Bulgaria recorded positive real GDP growth rates (IMF, 2010; table 1).

As a result, Bulgaria's adoption of the currency board has helped the country achieve macroeconomic stability and has facilitated the road towards European integration. It has been shown that countries with hard pegged exchange rate regimes exhibit stronger nominal convergence and they are in a better position to satisfy the Maastricht convergence criteria than countries with floating exchange rates (Kutan and Yigit, 2005). Moreover, Bulgaria's commitment to sustaining the currency board and adopting the euro has required fiscal contraction, which the country has been hoping to guarantee its smooth and fast EMU accession. Bulgaria's currency board regime has also so far proved to be stable, viable and capable of protecting (to an extent) the Bulgarian economy and its financial sector from the detrimental effects of the current economic crisis (RZB, 2010).

Macroeconomic performance of Bulgaria during transition

An overview of the Bulgarian transition

The Bulgarian transition from a centrally planned to a market economy was marked by an impressive transformation of the Bulgarian economy and has gone through four different phases of economic reforms (Sakali, 2010). The first years of transition were highly turbulent and characterized by extreme economic and political instability. The political system was extremely polarized and the two main parties alternated in power almost every year. As a result none of the consecutive governments achieved to stabilize the economy and proceed with the necessary structural reforms in the early years of transition. The implementation of 'big-bang' in 1991 liberalized 90% of the prices. This, in combination with a floating exchange rate regime, caused extreme hyperinflation, estimated at 339% for the year 1991 as a whole (Dimitrov, 2001).

However, since 1997 and the introduction of the currency board, the country was able to eventually stabilize its economy and create the institutional reforms that would enable it to integrate into the EU. During this phase political and macroeconomic stabilization were achieved, largely due to the introduction of the stable exchange regime. Most importantly the preparation for EU accession brought about necessary institutional reforms and enterprise restructuring. Negative aspects were the impact of reforms in the living standards (wages were extremely low), the on-going social hardship and the continued inability of governments to address the serious problems of corruption and organized crime.

The third phase of the Bulgarian transition, which lasted from 2005 until 2007, was marked by EU integration and further transformation of the country and the economy. In April 2005 Bulgaria signed the accession treaty, after the EU's confirmation that it had become a fully functioning economy. Moreover, the country took an important legislative step and adopted the "National Strategy for Good Governance, Prevention and Counteraction of Corruption 2006-2008" which aimed at particularly attacking political corruption in the country (Pond, 2006).

The fourth and last phase of the Bulgarian transition, which started in 2008 and is an on-going process until the present day, was marked by the global economic crisis and economic recession, as well as the government's efforts to ensure Bulgaria's EMU membership as early as possible. According to the IMF's World Economic Outlook, Bulgarian real GDP fell by 5% in 2009 and is expected to post a further decline or to remain stagnant in 2010 (table 1, table

2). Moreover, it seems that the efforts by Bulgarian governments to maintain the currency board regime, strong fiscal position and macroeconomic stability, in order to secure sufficient flows of foreign capital and an early EMU accession, are being seriously hampered by the economic crisis and recession. At the same time, Bulgaria's focus on fiscal discipline in order to prepare for EMU accession, is putting an extra strain on economic growth.

Recent macroeconomic performance of Bulgaria: successes and challenges

Bulgaria, similarly to the other countries of CEE, has managed to achieve high growth rates during the 2000s, and especially in the last few years before the economic crisis struck (table 1, table 2). High growth in Bulgaria can be mainly attributed to the macroeconomic stability, largely due to the currency board arrangement, the extensive inflow of capital and particularly FDI in the 2000s, as well as the extensive availability of credit as a result of the restructuring of the Bulgarian banking system and the significant participation of foreign multi-nationals in the Bulgarian banking sector.

Table 1: Real GDP growth in Bulgaria, 1998-2011, annual percent change

1998-2002 average	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010 projections	2011 projections
4.0	5.0	6.6	6.2	6.3	6.2	6.0	-5.0	0.0	2.0

Source: International Monetary Fund (IMF), World Economic Outlook, October 2010.

Moreover, in order to secure the success and viability of the currency board regime, strict fiscal discipline was imposed by the latest governments, through the achievement of budget surpluses over consecutive years. As a result, the public debt has been considerably reduced to less than 30% of GDP in 2005, while in 2009 it was estimated at only 15.5% of GDP (table 2). It is also worth noting that the figure for the Bulgarian public debt is currently the lowest in the EU-27. Bulgaria has, until recently, maintained a strong fiscal position, which has largely contributed to the sustainability of its hard pegged exchange rate regime and has been also representing the country's 'ace in the sleeve' in negotiations for accession into the EMU.

Bulgaria has also managed to maintain low levels of interest rates (table 2), thanks to the increasing inflow of capital and particularly FDI in the 2000s (figure 1, table 2), as well as the repeated upgrading of the country's credit rating, up until the end of 2008. Bulgaria's long-term sovereign credit rating was recently affirmed by the Standard & Poor's (S&P) credit rating agency at BBB, which places Bulgaria two steps into investment grade. In October 2008 S&P downgraded Bulgaria's credit rating from BBB+ to BBB, which has remained the same until the present day, while the outlook on the rating was changed to stable from negative, reflecting improved economic growth prospects for 2010 onwards.

Among the factors supporting the sustainability of the currency board and EMU accession prospects is also the current significant pool of international reserves, which were estimated at 12.9 billion euros at the end of 2009 (table 2). Moreover the banking sector is relatively stable and well capitalized, although it may be put under risk if the share of bad-performing loans continues to increase. Finally the progress that has been made in structural reforms and the adoption of the legal framework of the EU, have resulted in Bulgaria's integration into global capital markets and a greater flexibility of the Bulgarian economy, all of which could

potentially allow for a more successful coping with macroeconomic imbalances and disturbances (Papazoglou, 2005).

Along with the progress and successes of the Bulgarian economy in recent years, there are also a number of significant challenges, which are due to the economy's structural problems, as well as the consequences of the global financial and economic crisis, the impact of which will be discussed in greater detail in the following section of this paper. A primary problem of the Bulgarian economy has been the size of the external debt, which largely is a legacy from the first years of the Bulgarian transition, but it is also due to the country's continued inability to reduce its current account deficits (table 2).

One positive factor is that the current account deficits have been largely financed by long-term, safer forms of capital such as FDI, which however, have been declining as a result of the global slowdown of economic activity (figure 1, table 2). Moreover the decline in domestic demand due to the recession has already reduced the current account deficit from 23% of GDP in 2008 to 10% of GDP in 2009 (table 2). Nevertheless, the figure is still large and the Economist Intelligence Unit (EIU) does not rule out the possibility that Bulgaria may eventually require financial help from the IMF and the EU (EIU, 2009).

That possibility may be strengthened in case of a significant decline in capital inflows due to the global recession. Both the financial and the non-financial sectors of the economy are highly indebted in foreign currency, which increases the vulnerability of the financial system in case of a dramatic decline in capital inflows that may contribute to an increase in bad-performing loans. The high indebtedness of the private sector, coupled with the current economic circumstances is therefore likely to threaten the macroeconomic stability Bulgaria has managed to sustain in recent years. Under those circumstances the maintenance of the currency board acquires a special importance as it prevents a currency devaluation and contributes to the credibility of the banking system.

Another worrisome issue has been the rise of the real exchange rate, fostered by the inflows of capital and the high rates of inflation, which has not been possible to efficiently control in the last years. The annual inflation rate has been 12.3% on average in 2008, while the fall in domestic demand due to the recession has affected it downwards to 2.8% year-on year in 2009 (table 2). The rise of the real exchange rate is hitting the country's competitiveness and intensifies the problems associated with the current account deficits and the external debt.

Finally the contraction of the Bulgarian economy by 5% in 2009 has been exerting pressure towards laxity of fiscal discipline, while at the same time the one-dimensional focus on fiscal discipline, in order to sustain the currency board regime and achieve an early EMU integration, is adversely affecting economic recovery and future growth prospects. Recovery is not expected before 2011, as external demand from the EU remains flat and austerity measures weigh down domestic demand. In 2010 the country's real GDP is expected to remain stagnant, compared to the previous year (table 1, table 2).

Table 2: Key macroeconomic indicators of the Bulgarian economy, 2005-2009

Source: Bulgarian National Bank (BNB), Statistics Directorate, October 2010;

Population: 7.5 million	2005	2006	2007	2008	2009
Real GDP (% annual growth)	6.4	6.5	6.5	6.2	-5.0
GDP per capita (USD at PPP)	9353.7	10322	11603	12322	11760
CPI (% average annual change)	5.0	7.3	8.4	12.3	2.8
Unemployment rate (average, %)	10.7	9.1	6.9	6.3	9.1
Fiscal deficit (-) / surplus (+) (% of GDP)	1.8	2.9	0.1	1.8	-3.8
Government debt (% of GDP)	29.4	23.4	18.6	15.5	15.5
BNB international reserves (billion EUR)	7.3	8.9	11.9	12.7	12.9
Base interest rate (%)	2.04	2.69	3.93	5.12	2.40
Current account balance (% of GDP)	-11.6	-17.6	-25.2	-23.1	-9.9
Gross external debt (% of GDP)	66.7	82.0	94.3	104.7	107.9
FDI inflows (billion EUR)	3.1	6.2	9.0	6.6	3.2

International Monetary Fund (IMF), World Economic Outlook, October 2010 for the GDP per capita.

The impact of the global economic crisis

The economies of CEE have been affected by the global economic crisis and recession deeply and in many ways. Although most of the countries in CEE recorded high rates of growth in the recent years prior to the crisis, much of that growth was based on the extensive availability of credit, which generated unsustainable domestic booms and large external deficits. Economic growth in the region of CEE was also dependent heavily on FDI inflows and the export markets of Western Europe, which has been the region's main trading partner. As a consequence, the credit and liquidity crisis that broke out in the Western part of the world was quickly transferred to the economies of CEE. High rates of economic growth came to a halt and CEECs fell into deep recession. Apart from their general detrimental impact on the economies of CEE, the global economic crisis and recession have also revealed and accentuated the vulnerabilities of individual countries, especially those at the periphery of the EU.

Bulgaria is at the moment the poorest member of the EU, with a real GDP per capita (based on PPP) at less than 35% of the Eurozone average (own calculations from IMF, 2010). As a consequence the issue of real convergence is especially important for Bulgaria and should really be the focus of its convergence programme on the road to EMU accession. The lowering of FDI and trade due to the recession are now making that issue even more important for Bulgaria, whose economy has gone from high growth to deep recession in only one year (table 2).

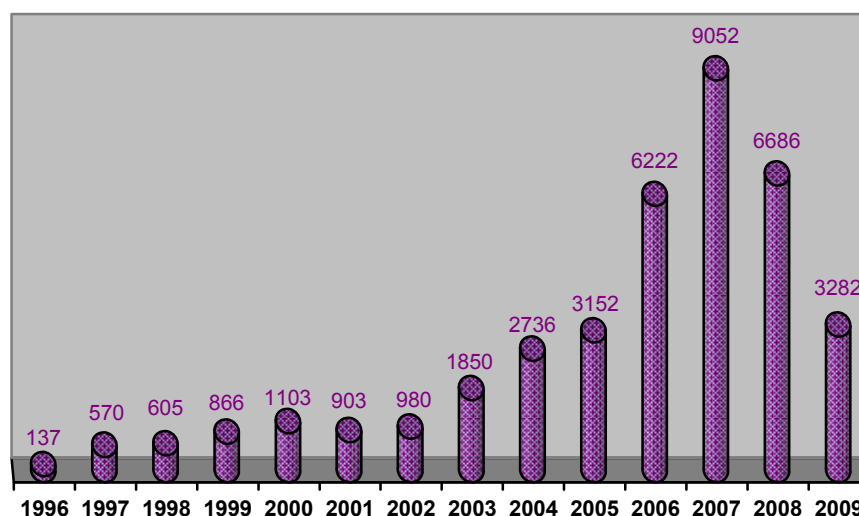
However economic recovery and eventually growth in order that the Bulgarian economy catches up with its Western neighbors will require fiscal stimulation of the economy and will also create strong inflationary pressures, especially if Bulgaria joins the Eurozone before real

convergence is achieved. It is therefore unrealistic to believe that Bulgaria can pursue the goals of nominal and real convergence at the same time, especially given the current economic circumstances, and it will find it increasingly difficult to meet the requirements for EMU integration.

Moreover Bulgaria is burdened by a large current account deficit which makes the country especially vulnerable to external shocks (table 2). The fall in domestic demand and imports due to the contraction of the Bulgarian economy may have temporarily improved the country's current account position, however the global recession has also seriously affected external demand and therefore Bulgaria's exports have also significantly declined. International trade and the volume of exports have now started to slowly recover in a number of countries; however this growth is still extremely fragile and therefore economies with low competitiveness and chronic external imbalances will struggle under increased competition and the current economic circumstances.

To make matters worse, the retirement of foreign capital and especially FDI inflows has put severe extra strain on countries which have been increasingly relying on foreign capital inflows to finance their current account deficits (figure 1, table 2). The decline of FDI in Bulgaria is putting the country under the risk of a currency crisis, in case foreign reserves decline significantly and the Central Bank is no longer capable of supporting the exchange rate and thus the regime of the currency board. A number of CEE countries have already required bailouts from the IMF as a result of sharp downturns and the development of unsustainable external imbalances (e.g. Latvia and Romania).

Figure 1: FDI inflows in Bulgaria, million euros, 1996-2009

Source: Bulgarian National Bank (BNB), Statistics Directorate, October 2010.

The integration of CEE economies into global capital markets is also influencing their banking sector, a very large share of which is controlled by parent banks in Western Europe. As a result, the global economic crisis which has now been converted into a sovereign debt crisis in Europe could result in a banking crisis with detrimental consequences over the whole Europe. Under the risk of a banking crisis and increasing liquidity problems, CEE subsidiaries are finding it increasingly difficult to secure capital from their parent banks and this creates

more financial pressure on banks, which already see the number of their bad performing loans to increase.

Bulgaria is currently under risk because of the high levels of foreign currency debt of its private sector as well as the existence of the currency board, which requires a sufficient amount of foreign currency reserves in order to remain in place. If the banking sector faces a piling up of foreign currency loan failures, this will put strain on the foreign reserves held by commercial banks and the Bulgarian Central Bank, with serious consequences on currency and general macroeconomic stability.

Furthermore, the global integration of capital markets creates diffusion channels through which the impact of the crisis on individual countries can quickly expand to other economies. As a result, the problems of the Greek economy that came to the surface due to the economic crisis and more recently the sovereign debt crisis, can seriously affect the Bulgarian economy in mainly three ways:

1. If Greece eventually resorts to debt restructuring this could put pressure on a number of Greek and other European banks which are highly exposed to sovereign debt through billions of Greek bond holdings. A banking crisis in Greece or some other European country could easily diffuse to the Bulgarian banking system through a domino effect of bank failures, as Greek and other European banks hold significant stakes in the Bulgarian banking sector.
2. Moreover there are important trade links between the two countries, with a significant share of Bulgarian exports being directed to Greece. The recession of the Greek economy, which is expected to continue in 2010 and 2011, may adversely affect trade with Bulgaria, which in turn would deteriorate the current account position and growth prospects of the Bulgarian economy.
3. Finally, Bulgaria's prospects to enter the Eurozone are hampered for the following reasons: EU policymakers have started to realize that the focus on nominal convergence criteria is alone not enough to prepare a candidate country for the competition it is going to face once in the EU and especially the Eurozone. Poorer member countries with problems of competitiveness, such as Greece, are now struggling under the effects of the economic crisis. As a consequence, the Eurozone's current member states have now become increasingly cautious about future enlargements. This in turn adversely affects Bulgaria's aspiration to join the Eurozone because despite its budgetary rigor and on-going macroeconomic stability, Bulgaria remains the poorest member of the EU and among the EU countries with the largest current account deficits.

Conclusions

As a conclusion we could say that Bulgaria, amidst the economic crisis, is not in an extremely weak position; however there are a significant number of threats lurking. The high growth rates of the previous years, coupled with budget surpluses over consecutive years and the currency stability due to the introduction of the currency board, have had a positive impact on the maintenance of macroeconomic stability and the attraction of long-term capital in the form of FDI, all of which have partially shielded the Bulgarian economy from the detrimental effects of the crisis. As a consequence the country has been exhibiting a satisfactory level of macroeconomic performance, especially in the last few years before the global economic crisis struck.

However the consequences of the global economic crisis, which originated in the developed part of the world, affected the economies of CEE severely, revealing and accentuating the vulnerabilities of individual countries and hampering prospects for EMU integration in a number of CEECs, including Bulgaria. In particular, the economic crisis and recession are possible to undermine the Bulgaria's macroeconomic stability, hamper its growth prospects and seriously delay its EMU integration, unless attention is being paid to individual issues which could prove decisive for the robustness of its economy. The Bulgarian economy is currently facing a number of threats, associated with the large current account deficit and problems of competitiveness, the banking sector and risk of contagion from Western Europe, as well as the difficulties in maintaining a strong fiscal position under the current economic conditions.

Moreover the global integration of capital markets is creating diffusion channels through which the impact of the crisis on individual countries may quickly transfer to other countries or parts of the world. The problems and vulnerabilities of Greece that came to the surface due to the crisis are therefore affecting Bulgaria by posing a threat to its banking sector through the stakes that Greek banks and other non-financial companies have in Bulgaria. Furthermore the chronic imbalances and structural economic problems of Greece, already a member of EMU, are now making EU policymakers wonder whether Bulgaria is indeed ready to join the Union even if compliance with nominal convergence criteria is achieved.

Economic recovery from the recession is expected to be slow in Bulgaria (its economy is expected to remain stagnant in 2010 and to grow by 2% in 2011), which means that an excessive emphasis on fiscal discipline could seriously deteriorate prospects for economic growth now and in the future, especially given the fact that the currency board regime does not leave any room for an independent monetary policy to alleviate the impact of the crisis. Bulgaria also needs to focus on structural reforms, with a focus on combating corruption and boosting the competitiveness of its economy. Stimulation of the economy would therefore need to be targeted at areas that would help increase competitiveness, such as education, new technologies, research and development, infrastructure, as well as the provision of incentives for export growth.

References

- De Wolff, S. (1924), "Phases of Prosperity and Depression", republished in F. Louca and Jan Reijnders (eds), *The Foundations of Long Wave Theory vol.1*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Kondratiev, N.D. (1998), "Long Cycles of Economic Conjuncture", in N. Makasheva and W. J. Samuels (eds), *The Works of Nikolai D. Kondratiev, vol I*, London: Pickering & Chatto.
- Parvus (1901), "The Sturm und Drang Period of Capital", in "Die Handelskrisen und die Gewerkschaften", republished in F. Louca and Jan Reijnders (eds), *The Foundations of Long Wave Theory vol.1*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Reijnders J. (1990), *Long Waves in Economic Development*, Aldershot, Edward Elgar.
- Reijnders J. and Louca F. (1996), One and a Half Centuries of Controversy on Long Waves and the Dynamics of Capitalism: An Introduction, in Louca F. and Reijnders J. (eds), *The Foundations of Long Wave Theory vol.1*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Van Duijn J.J. (1983), *The Long Wave in Economic Life*, London, Allen & Unwin.
- Van Gelderen, J. (1913), "Springtide: Reflections on Industrial Development and Price Movements", republished in Christopher Freeman (ed.) 1996, *Long Wave Theory*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Villar, P. (1991), *A History of Gold and Money" (1450-1920)*. London, Verso.

Young Consumers' Dissatisfaction Response Styles in an Era of Economic Crisis

Christos Sarmaniotisa¹, Lampros Gkiouzepasb¹

1. Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki, Department of Marketing, 574 00 Thessaloniki, Greece, Tel: 2310 791 245, Fax: 2310 791563, axsarman@mkt.teithe.gr, bgkiouzepas@mkt.teithe.gr

Abstract

This exploratory, empirical study is an attempt to investigate: a. the applicability of the well-know classification of consumers' dissatisfaction response styles proposed by Singh (1988) to two Greek services categories and b. the role of young consumers' *attitude toward complaining* as predictor of their complaining response styles using consumer complaining intention data. The present study largely supports the applicability of Singh's taxonomy to the Greek market in an era of economic crisis and uncertainty. The dissatisfaction response styles of Greek consumers were clustered into three distinctive sets: "private", "voice", and "third party". Contrary to a common belief, individuals' attitude towards complaining (ATC) could not distinguish among "private" and "voice" intentions. However, attitude towards complaining was useful in predicting third party intentions. The present study shows that consumers having a positive attitude towards complaining were more likely to take third party actions (e.g., write on the Internet, complain to a consumer agency, or take some legal action). Implications for research and Greek firms are discussed.

Introduction

Complaining behaviour is a topic that has not been studied extensively in Greece (Sarmaniotis 2004). However, successful handling of consumers' concerns is considered paramount to the success of a firm (Huppertz 2007). The assumption that low complaints rates means that overall dissatisfaction is low has been refuted (Best and Andrease 1977; Day and Landon 1976). Consumers' dissatisfaction might not be voiced at all, yet it might still have a negative impact on the sales and the image of the firm (Richins 1983). Thus, it is important for managers to understand how consumers respond to dissatisfaction.

Attitude towards complaining (i.e., attitude towards the act of complaining) is a key consumer personality characteristic that can help managers understand complaining behaviour. Hirschman (1970), for example, suggests that consumer attitude towards complaining can influence their complaining behaviour. However, research findings on the impact of attitude towards complaining till today have been contradictory (Halstead and Droge 1991; Richins 1982; Singh 1989). There is a gap in the literature about the impact of consumers' attitude towards complaining on their complaining intentions. This gap is only more evident in the Greek literature.

The article is organized as follows. The next section presents a literature review. First, we focus on consumer complaining response styles and second on consumer complaining attitudes. The research questions and the objectives of the present study are being discussed. Next, we present the methodology employed to answer our research questions. Finally, results are discussed and linked to previous findings. Practical implications are provided for managers.

Background Research

A variety of categorisations of consumer complaining behaviour (CCB) has been proposed in the literature (e.g., Ash 1978; Bearden and Teel 1983; Bodur 1977; Boote 1998; Day

and Bodur 1978; Day et al. 1981; Robinson 1977; Singh 1988; Warland, Herrmann, and Moore 1984). A taxonomy that has been widely adopted in recent years, among the plethora of classifications available in the literature, is that of Singh (1988, 1990) (Sarmaniotis 2004).

According to Singh (1988, 1990), consumer complaining behaviour can be grouped into three classes. The first group, called “voice”, includes reactions directed at the seller/manufacturer (e.g., complain to the store manager or ask for a refund from the seller). This group of responses seems to be the less damaging for a firm (as compared to the rest of the sets) because any dissatisfaction is directed towards the company. This means that the customer, who voices his concern, is offering the opportunity to the seller to provide redress. The second category, called “private”, includes such responses as: complaining to friends and relatives, stop using the firms’ services, or convincing friends and relatives not to buy from the same firm. In the third group of CCB behaviour (“third party”), consumers complain to parties not involved in the exchanges such as consumer agencies and lawyers or write on the Internet. This group might be considered as one of the most drastic sets of actions consumers can take in response to a dissatisfying exchange.

The present study on Singh’s (1988) well-known taxonomy of consumer complaining reactions can have both theoretical and practical implications. First, the present study can increase researchers’ confidence in the generalisability of Singh’s taxonomy by administrating the scale to a different population (e.g., students) and to a different country (i.e., Greece). This is in line with the more general plea to conduct more replication studies in the field (Hunter 2001). Second, Singh’s (1988) taxonomy, as most CCB taxonomies, can improve understanding of the nature and content of consumers’ responses to dissatisfying exchanges in the marketplace (Landon 1980). For example, it can help increase our knowledge about the interrelationships between distinct consumer complaining behaviours. Furthermore, it can facilitate Greek practitioners segment customers’ responses into meaningful and stable categories.

Liu and McClure (2001) found that consumers from collectivist cultures, such as South Korea, understand differently one of the items included in Singh’s (1988) scale (i.e., “Forget about the incident and do nothing”) as compared to consumers coming from individualist cultures such as the United States. This item appeared to mean “did some voice response” to South Korean respondents and to mean “did some private response” to US respondents. Thus, the present study aims to examine whether Greek consumers perceive this particular item to mean that they engage in some voice or in some private response. This can have significant implications for both research and practice.

A broader benefit of categorisations of consumer dissatisfaction response styles is that they facilitate research into the antecedents of CCB behaviours. One such critical antecedent is that of consumer attitude towards complaining (Bearden and Mason 1984; Blodgett, Granbois, and Walters 1993; Richins 1982, 1983, 1987). It has been suggested that attitude toward complaining (i.e., the ability and willingness to seek redress) can have a direct impact on consumer complaining behaviour (Hirschman 1970). For example, consumers who are reluctant to seek redress tend to engage in negative word-of-mouth and have lower repatronage intentions (Day and Ash 1979; Day and Bodur 1978).

However, conflicting results have been reported in regard to this consumer characteristic, with some studies showing that consumers with high ATC are more likely to complain (Bailey 2004; Bearden and Mason 1984; Cho and Joung 1999; Kau and Loh 2006; Kim et al. 2003; Richins 1982) whereas others failing to find any (or finding only a weak) relationship between ATC and such variables as repatronage intentions and negative word-of-mouth (Blodgett et al. 1993; Halstead and Droge 1991). Recent research findings indicate that ATC can have a strong moderating effect on the relationship between service recovery and satisfaction; and between satisfaction and complaining intentions (Matos et al. 2009). In particular, service recovery affected satisfaction more strongly for consumers with high ATC. In addition, consumers with low ATC were less likely to complain when their overall satisfaction with a service organization was high.

In sum, this paper aims to answer two empirical questions. The first research question is whether Singh's (1988, 1990) well-known taxonomy of dissatisfaction response styles can be applied to Greek consumers. In particular, we investigate whether the responses of Greek students form the same groups (private, voice, and third party) as in Singh's studies (1988, 1990). Our second research question is whether attitude towards complaining can have a direct impact on consumers' complaining intentions. This is an interesting question since conflicting results have been found in previous studies (e.g., Bailey 2004; Blodgett et al. 1993).

Methodology

The present study is part of a broader research project conducted in a probability sample of one hundred sixty one Greek marketing undergraduate students at a third-grade public educational institute (ATEI of Thessaloniki). Males comprised 42.2% of the sample. The study involved two companies: a telecommunications service provider and a computer and office equipment chain of stores. These sectors were purposefully selected to be of interest to a young audience.

The scale measuring attitude towards complaining was administered before participants being exposed to the marketing material. ATC was measured by three seven-point Likert items anchored by "strongly disagree", "nor agree/nor disagree", and "strongly agree". The items asked consumers to rate the extent to which they agreed or disagreed with the following statements: "If a defective product is inexpensive, I usually keep it rather than ask the retailer for a refund, or an exchange", "I am usually reluctant to complain to a store regardless of how bad a product is", and "In general, I am more likely to return an unsatisfactory product than most people I know" (Blodgett et al. 1993; Matos et al. 2009).

Participants rated their complaining intentions on a seven-point Likert scale consisting of eleven items (see Appendix). In a similar fashion to Liu and McClure (2001), we reduced the number of items referring to third party actions from 4 (in the original Singh's scale) to 3; and increased private and voice response items (item 7 and 10, respectively). This was made to comply with more recent research data showing that third party responses are the least likely among the three categories of responses (see Liu and McClure 2001).

Results

Principal components analysis of the eleven item CCB scale with varimax rotation revealed three factors accounting for at least 61% of the variance for the telecommunications company and 62% of the variance for the computer store (Table 1). The factors emerged from the present study are similar to the factors found by Singh (1988) and Liu and McClure (2001). Thus, the scale can be divided, as in the original Singh's (1988) taxonomy, into three subscales representing private, voice, and third party intentions. However, item 9 about forgetting the incident and do nothing clustered together with private-related items; and not with voice-related items as in Singh's (1988) study. Cronbach alphas were calculated for all subscales. For the telecommunications provider, Cronbach alpha values were: for private, .80; for voice, .67; for third party, .67, whereas for the computer store alpha values were for private, .78; for voice, .70; for third party, .67. The correlations for the three subscales ranged from -.06 to .19 for telecommunications; and from -.12 to .05 for the computer store, which means that the subscales are far from dependent.

TABLE 1: Factor Analysis for the Eleven CCB Intention Items

Item ^a	Telecommunications			Computer store		
	Factor 1 (Private)	Factor 2 (Voice)	Factor 3 (Third party)	Factor 1 (Private)	Factor 2 (Voice)	Factor 3 (Third party)
1	.15	.14	<u>.70</u>	.09	.13	<u>.67</u>
2	.03	<u>.82</u>	.24	-.10	<u>.86</u>	.12
3	<u>.74</u>	-.06	.04	<u>.71</u>	-.01	.07
4	<u>.66</u>	.21	-.06	<u>.77</u>	.21	-.04
5	-.04	.12	<u>.83</u>	.01	.10	<u>.85</u>
6	.36	<u>.68</u>	-.05	.44	<u>.72</u>	-.06
7	<u>.87</u>	-.09	-.06	<u>.78</u>	-.35	.01
8	<u>.88</u>	.01	-.04	<u>.86</u>	-.21	-.04
9	<u>.56</u>	.18	.01	<u>.48</u>	.16	-.23
10	-.09	<u>.79</u>	.01	-.16	<u>.73</u>	.03
11	-.21	-.11	<u>.80</u>	-.28	-.17	<u>.77</u>
Eigenvalue	3.14	1.51	2.13	3.10	2.08	1.75

^a see Appendix for description of items.

MANOVA tests were used to explore the second research question involving the value of ATC as a predictor of complaining intentions with attitude towards complaining (low vs. high) as the independent variable. Table 2 summarises the means for consumers' complain intentions across consumers with high and low ATC (median split). Box's M tests indicated that there was no violation of the assumption of the homogeneity of the variance-covariance matrices. The analysis revealed that there was a multivariate difference between the two groups: for telecommunications provider, $F(3,157) = 4.86$, $p < .003$; Wilks' $\lambda = 0.915$; for computer store, $F(3,157) = 3.55$, $p < .016$; Wilks' $\lambda = 0.937$. As the three dependent variables were not significantly correlated, independent t-test were conducted on the three subscales separately. These analyses showed that consumer attitudes toward complaining can differentiate between third party intentions, but it did not predict voice or private intentions. In particular, consumers with high attitude towards complaining reported a greater intention to proceed to third party actions as compared to consumers low in ATC have they had a dissatisfying episode with the firm (for telecommunications provider, $t(159) = 3.57$, $p < .001$; for computer store, $t(159) = 3.16$, $p < .002$). The difference between consumers with low and high attitude towards complaining was not significant for voice (for telecommunications provider, $t(159) = 0.90$, NS; for computer store, $t(159) = 0.94$, NS) and private actions (for telecommunications provider, $t(159) = 1.36$, NS; for computer store, $t(159) = 0.02$, NS).

TABLE 2: Means of CCB Intentions for Individuals Low and High in Propensity to Complain

	Attitude towards complaining			
	Low		High	
	(n = 80)		(n = 81)	
	M	SD	M	SD
<i>Telecommunications</i>				
Private	5,81	0,98	5,59	1,06
Voice	4,56	1,16	4,74	1,34
Third Party	2,63	1,29	3,35	1,27
<i>Computer Store</i>				
Private	5,33	1,11	5,33	1,10
Voice	4,68	1,19	4,84	1,36
Third Party	2,46	1,28	3,10	1,27

Discussion

This study examined the applicability of a well-known taxonomy of consumer dissatisfaction response styles (Singh 1988) to young Greek consumers. The present research findings support a similar to Singh's categorisation of response styles for Greek consumers. In particular, the responses of Greek consumers seem to cluster together in three distinct sets of responses: private, voice, and third party. These results were obtained from both a telecommunications provider and a computer chain store. The main research implication is that the eleven items used in the present study (based on Singh's scale) can be used to differentiate between consumers responses in the context of the Greek market for young consumers. Furthermore, the present research findings add to the reliability of Liu and McClure's (2001) approach.

However, one of the items in the original Singh's scale has to be reconsidered. It seems that Greek consumers actually do some private responses when they reply that they "forget an incident with a firm and do nothing". This finding is significant because it shows that Greek consumers when they say they do nothing, it might means they engage in private responses. Put another way, they avoid reporting their dissatisfaction to the firm, depriving that way the seller of the opportunity to redress.

Furthermore, the present study shows that Singh's (1988) scale can be adjusted to conform to today's marketplace without violating its main premises. For example, the original wording for item 1 (see Appendix) was "writing a letter to a local newspaper about your bad experience". It seems, however, that including new media and ways of expressing, such as the Internet, which as a means of communication is more relevant to young consumers, does not change the basic dimensions proposed by Singh (1988).

In terms of the personality characteristic of attitude towards complaining, the present study suggest that ATC can have a direct impact on consumers' third party intentions (e.g., writing on the Internet or complaining to a consumer agency about their bad experience), but it might have no direct impact on voice or personal intentions. Such a finding adds to more recent research data showing that attitude towards complaining cannot have a direct effect on word-of-mouth (Blodgett et al. 1993). This contrasts some theorists' suggestions (e.g., Halstead and Droge 1991; Hirschman 1970) and previous research findings (Richins 1982; Singh 1989) about the impact of ATC. The fact that previous studies reporting significant re-

sults for the impact of ATC consumers' responses measured only third party intentions (Singh 1989) might imply that ATC can only differentiate between third party intentions. However, Richins (1982) study involved more sets of responses (including third party responses). It seems that more research is required, especially in the direction of identifying variables (e.g., situation or episode specific) that act as moderators to the impact of ATC on consumer dissatisfaction responses (see also Cho and Joung 1999).

The practical implications of the present study are that managers might want to create special complaint handling processes to accommodate the voices of the customers that are more likely to complain in the hope to reduce third party responses. For instance, Huppertz (2001) describes an example of a hotel firm offering cash payments, discounts, or other amenities to customers who complained (see also Paterik 2002). Third party responses can be particularly unfavourable for the firm, as compared to other types of responses, because they might include adverse criticism (e.g., writing on the Internet), taking legal actions, or reporting to a consumer agency. Furthermore, third party responses take time to be resolved (e.g., legal actions), which might prolong other types of responses, such as negative word-of-mouth. Furthermore, research shows that consumers who are more likely to complain they are also more likely to experience satisfaction from the firm's responsiveness, as compared to consumers with low ATC (Matos et al. 2009). Thus, managers should make any effort to respond to these consumers with high ATC. In sum, this study shows that research on consumer complaining behaviour within a Greek context can significantly contribute to understanding factors peculiar to the Greek socioeconomic environment.

Limitations and Future Research

A limitation of this study is that it involved only two companies. More research might be needed in order to establish that Singh's (1988) scale can be applied to other settings and product categories. Furthermore, the respondents of the present study were young students. Consumer dissatisfaction response styles might have been different with another sample. Future research might explore older or less educated consumers.

References

- Ash, S. B. (1978), "*Consumer Satisfaction/Dissatisfaction and Complaining Behavior with Durable Products*," Unpublished Doctoral Dissertation, Indiana University.
- Bailey, A. A. (2004), "Thiscompanysucks.com: The Use of the Internet in Negative Consumer-to-Consumer Articulations," *Journal of Marketing Communications*, 10 (3), 169-82.
- Bearden, W. O. and J. B. Mason (1984), "An Investigation of Influences on Consumer Complaint Reports," in *Advances in Consumer Research*, Vol. 11, ed. T. C. Kinnear, Provo, UT: Association for Consumer Research.
- Bearden, W. O. and J. E. Teel (1983), "Selected Determinants of Consumer Satisfaction and Complaint Reports," *Journal of Marketing Research*, 20 (February), 21-28.
- Best, A. and R. A. Andreasen (1977), "Consumer Response to Unsatisfactory Purchases: A Survey of Perceiving Defects, Voicing Complaints and Obtaining Redress," *Law and Society Review*, 11 (Spring), 701-42.
- Blodgett, J. G., D. H. Granbois, and R. G. Walters (1993), "The Effects of Perceived Justice on Complainants' Negative Word-of-Mouth Behavior and Repatronage Intentions," *Journal of Retailing*, 69 (4), 399.
- Bodur, M. (1977), "*Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior with Consumer Services and Intangible Products*," Unpublished Doctoral Dissertation, Indiana University.

- Boote, J. (1998), "Towards a Comprehensive Taxonomy and Model of Consumer Complaining Behavior," *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 11, 496-99.
- Cho, B. and K. Joungh (1999), "An Integrated Model of Consumer Complaining Behavior," in *Cross-Cultural Consumer and Business Studies*, ed. M. Smith Scott, Cancun: ACCBS.
- Day, L. R. and L. Landon, Jr (1976), "Collecting Comprehensive Consumer Complaint Data by Survey Research," in *Advances in Consumer Research*, Vol. 3, ed. B. B. Anderson, Atlanta: Association for Consumer Research, 263-68.
- Day, R. L., K. Brabicke, T. Schaetzle, and F. Staubach (1981), "The Hidden Agenda of Consumer Complaining," *Journal of Retailing*, 57 (3), 86-106.
- Day, R. L. and M. Bodur (1978), "Consumer Response to Dissatisfaction with Services and Intangibles," in *Advances in Consumer Research*, Vol. 5, ed. Keith H. Hunt, Ann Arbor, MI: Association for Consumer Research, 263-72.
- Halstead, D. and C. Droge (1991), "Consumer Attitudes toward Complaining and the Prediction of Multiple Complaint Responses," *Advances in Consumer Research*, 18 (1), 210-16.
- Hirschman, A. O. (1970), *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hunter, J. E. (2001), "The Desperate Need for Replications," *Journal of Consumer Research*, 28 (1), 149-58.
- Huppertz, W. J. (2007), "Firms' Complaint Handling Policies and Consumer Complaint Voicing," *Journal of Consumer Marketing*, 24 (7), 428-37.
- Johnston, R. (1991), "The Effect of Intensity of Dissatisfaction and Complaining Behavior," *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 11, 69-77.
- Kau, A. and E. W. Loh (2006), "The Effects of Service Recovery on Consumer Satisfaction: A Comparison between Complainants and Non-complainants," *Journal of Services Marketing*, 20 (2), 101-11.
- Kim, C., S. Kim, S. Im, and C. Shin (2003), "The Effect of Attitude and Perception on Consumer Complaint Intentions," *Journal of Consumer Marketing*, 20 (4), 352-71.
- Landon, E. Laird, Jr. (1980), "The Direction of Consumer Complaint Research," in *Advances in Consumer Research*, Vol. 7, ed. Jerry C. Olson, Ann Arbor, MI: Association for Consumer Research, 335-38.
- Liu, R. R. and P. McClure (2001), "Recognizing Cross-cultural Differences in Consumer Complaint Behavior and Intentions: An Empirical Examination," *Journal of Consumer Marketing*, 18 (1), 54-75.
- Matos, C. A., C. A. Vargas Rossi, R. T. Veiga, and V. A. Vieira (2009), "Consumer Reaction to Service Failure and Recovery: The Moderating Role of Attitude toward Complaining," *Journal of Services Marketing*, 23 (7), 462-75.
- Paterik, S. (2002), "Sheraton Plans to Pay Guests for Bad Service," *Wall Street Journal*, 6 (September), B1.
- Richins, M. L. (1982), "An Investigation of Consumers' Attitudes Toward Complaining," in *Advances for Consumer Research*, Vol. 9, ed. Andrew A. Mitchell, Ann Arbor, MI: Association for Consumer Research, 502-06.
- (1983), "An Analysis of Consumer Interaction Styles in the Marketplace," *Journal of Consumer Research*, 10 (1), 73-82.

- (1987), "A Multivariate Analysis of Responses to Dissatisfaction," *Journal of the Academy of Marketing Science*, 15 (3), 24.
- Robinson, L. M (1977), "Consumer Complaint Behavior of New Car Owners: Development and Test of a Theoretical Model," Unpublished Doctoral Dissertation, The Ohio State University.
- Sarmaniotis, C. (2004), "Consumer Complaining Behaviour: Theoretical and Methodological Issues – Need for Conducting Related Research in Greece," (in Greek), *Review of Economic Sciences* of TEI of Epirus (5), 149-58.
- Singh, J. (1988), "Consumer Complaint Intentions and Behavior: Definitional and Taxonomical Issues.," *Journal of Marketing*, 52 (1), 93-107.
- (1989), "Determinants of Consumers' Decisions to Seek Third Party Redress: An Empirical Study of Dissatisfied Patients," *Journal of Consumer Affairs*, 23 (Winter), 329-63.
- (1990), "A Typology of consumer Dissatisfaction Response Styles," *Journal of Retailing*, 66 (1), 57.
- Stefanou, C. J., C. Sarmaniotis, and A. Stafyla (2003), "CRM and Customer-centric Knowledge Management: An Empirical Research," *Business Process Management Journal*, 9 (5), 617-34.
- Warland, R. H., R. O. Herrmann, and D. E. Moore (1984), "Consumer Complaining and Community Involvement: An Exploration of Their Theoretical and Empirical Linkages," *The Journal of Consumer Affairs*, 18 (1), 64-78.

APPENDIX

Consumer Complaining Behaviour Scale

No of Item	Description
1	Write a letter to the media (e.g., the Internet, newspaper) about your bad experience.
2	Discuss the problem with the manager or other employee of the firm.
3	Avoid that firm's products or services from then on.
4	Speak to your friends and relatives about your bad experience.
5	Report the problem to a consumer agency.
6	Ask the firm to take care of the problem (e.g., to fix or replace item or to return your money)
7	Buy from another firm the next time.
8	Convince your friends and relatives not to do business with that firm.
9	Forget about the incident and do nothing.
10	Inform the firm about the problem so that they will do better in the future.
11	Take legal action against the firm.

Source: Adapted from Singh 1988 and Liu and McClure 2001.

ΜΕΡΟΣ Β

Ανεργία και Δεξιότητες: Ο Ρόλος της Τεχνολογικής Αλλαγής

Βαρδαλαχάκης Ιωάννης¹, Παυλίδου Νέλλη-Ελένη², Τσαλίκη Περσεφόνη³

1. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Correspondence author: Βαρδαλαχάκης Ιωάννης : Giannis_Vard@hotmail.com.
2. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Co-Authors: Παυλίδου Νέλλη-Ελένη, pavlid@econ.auth.gr
3. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Co-Authors: Τσαλίκη Περσεφόνη, ptsaliki@econ.auth.gr

Περίληψη

Η ανάλυση των επιπτώσεων της εκμηχάνισης στην παραγωγική και κατά συνέπεια στην εργασιακή διαδικασία παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα για την οικονομική ανάλυση. Αιτία ο διττός ρόλος της τεχνολογικής αλλαγής, η οποία την ίδια στιγμή καταστρέφει και δημιουργεί θέσεις εργασίας, απαξιώνει και αναδεικνύει εργασιακές δεξιότητες. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να συνεισφέρει σε αυτή τη θεωρητική συζήτηση με την παρουσίαση των βασικών προσεγγίσεων. Από τη μία πλευρά οι «μηχανισμοί αντιστάθμισης» και η «θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου» και από την άλλη η θεωρία της δυναμικής εργασιακής διαδικασίας συγκροτούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται η θεωρητική αυτή αντιπαράθεση. Στη συνέχεια, γίνεται διερεύνηση της ερμηνευτικής ικανότητας των παραπάνω προσεγγίσεων με τη μελέτη δεικτών αγοράς εργασίας τριών αναπτυγμένων χωρών, Η. Βασίλειο, Γερμανία και Ιαπωνία για την περίοδο 1991-2008.

Λέξεις Κλειδιά: Εκμηχάνιση, Εργασιακή Διαδικασία, Ανθρώπινο Κεφάλαιο-Δεξιότητες, Μηχανισμοί Αντιστάθμισης

JEL Classifications: B14, P16, J20, J24, O30

1. Εισαγωγή

Η επίδραση της εκμηχάνισης στην παραγωγική διαδικασία απασχόλησε από πολύ νωρίς την οικονομική σκέψη (Smith, 1776; Ricardo, 1819). Παρ' όλα αυτά η απάντηση στο ερώτημα με πιο τρόπο η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών επηρεάζει όχι μόνο το επίπεδο της απασχόλησης, αλλά και το επιθυμητό επίπεδο δεξιοτήτων και προσόντων, παραμένει σημείο τριβής στο πλαίσιο της οικονομικής θεωρίας. Πολλοί οικονομολόγοι αντιμετωπίζουν θετικά την τεχνολογία και τη διάχυσή της στην παραγωγή, υποστηρίζοντας ότι αυτή οδηγεί στην αναβάθμιση των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού συμβάλλοντας έτσι στην οικονομική ανάπτυξη. Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι η εκμηχάνιση και οι νέες τεχνολογίες εν γένει, οδηγούν στη μείωση της απασχόλησης και στην απαξίωση των εργασιακών δεξιοτήτων. Αυτές ακριβώς οι αντιφατικές προσεγγίσεις αντανακλούν τον διττό ρόλο της τεχνολογίας, η οποία κατά την εισαγωγή της στην παραγωγή δημιουργεί αντίρροπες δυνάμεις, που από τη μια μεριά καταστρέφουν ενώ από την άλλη δημιουργούν θέσεις εργασίας, υποβαθμίζοντας και αναβαθμίζοντας ταυτόχρονα τις εργασιακές δεξιότητες.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να συμβάλει στην προσπάθεια ερμηνείας του ρόλου της τεχνολογίας στο σημερινό οικονομικό περιβάλλον. Η συγκεκριμένη συζήτηση αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε μία περίοδο όπως η σημερινή καθώς η οικονομική κρίση επιβάλλει την επανεξέταση των πολιτικών απασχόλησης για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών της. Στην δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται οι προτάσεις της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης σχετικά με τις επιπτώσεις της τεχνολογικής αλλαγής στην εργασία. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η αντίστοιχη Μαρξική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία η ανεργία και η μερική

απαξίωση εργασιακών δεξιοτήτων είναι συνυφασμένες με την καπιταλιστική ανάπτυξη. Στην τέταρτη ενότητα εξετάζεται πρώτον η τάση της απασχόλησης κατά την περίοδο 1991-2008 σε Η. Βασιλείο, Γερμανία και Ιαπωνία και δεύτερον η ικανότητα των παραπάνω θεωρητικών προσεγγίσεων να ερμηνεύουν τις σύγχρονες τάσεις. Τέλος, παρουσιάζονται τα βασικά συμπεράσματα.

2. Η «Αισιόδοξη Οπτική» για τις Επιπτώσεις της Τεχνολογικής Αλλαγής

Η σχέση τεχνολογικής αλλαγής, απασχόλησης και εργασιακών δεξιοτήτων δεν είναι πάντα ξεκάθαρη στην οικονομική ανάλυση. Τόσο η νεοκλασική, όσο και η κενσινγκιανή οικονομική σκέψη αντιμετωπίζουν την τεχνολογία ως μία εξωγενή μεταβλητή, η οποία δε σχετίζεται άμεσα με το επίπεδο της ανεργίας. Η αγορά εργασίας μακροχρόνια φτάνει πάντα σε επίπεδο ισορροπίας με πολύ μικρά, σχεδόν μηδενικά ποσοστά ανεργίας.⁷⁴ Και στις δύο περιπτώσεις η πλήρης απασχόληση μπορεί να επιτευχθεί είτε μέσω του μηχανισμού προσαρμογής των μισθών και των τιμών, είτε μέσω της τόνωσης της ενεργούς ζήτησης. Έτσι μία μείωση της απασχόλησης ως αποτέλεσμα της εισαγωγής νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία έχει αποκλειστικά βραχυχρόνιο χαρακτήρα. Σε περίπτωση όμως που παρά ταύτα η ανεργία έχει μακροχρόνια διάρκεια, αυτή αποδίδεται είτε σε πιθανές «δυσκαμψίες» της αγοράς εργασίας, είτε σε ανεπαρκή οικονομική δραστηριότητα.⁷⁵ Έτσι και οι δύο σχολές προτείνουν πολιτικές που στοχεύουν αντίστοιχα στην ενίσχυση της αποτελεσματικής λειτουργίας της αγοράς εργασίας (μέσω της ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων, της «χαλάρωσης» της εργατικής προστασίας, κ.α.) ή σε ένα κατάλληλο μείγμα δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής με στόχο την επιστροφή στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης. Επιπλέον, στο επίπεδο των αναγκών στην παραγωγή εργασιακών δεξιοτήτων και σύμφωνα πάντα με τη συμβατική οικονομική ανάλυση, η τεχνολογική αλλαγή όχι μόνο δεν προκαλεί οποιαδήποτε αρνητικά αποτελέσματα, αλλά αντίθετα αναβαθμίζει και βελτιώνει τις δεξιότητες των εργαζομένων. Αυτήν την οπτική την αποκαλούμε «αισιόδοξη οπτική» των επιπτώσεων που έχει η τεχνολογική αλλαγή στην εργασιακή διαδικασία. Η «αισιόδοξη οπτική» περιλαμβάνει δύο εκ πρώτης όψεως ασύνδετα μεταξύ τους θεωρητικά επιχειρήματα: τη θεωρία της αντιστάθμισης και τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου.⁷⁶

2.1. Η θεωρία της αντιστάθμισης

Στο εσωτερικό της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης εντοπίζεται μία σημαντική αντίφαση: Από τη μία είναι αποδεκτή η δυνατότητα υποκατάστασης της ανθρώπινης εργασίας με μηχανές εξαιτίας της εισαγωγής τους στην παραγωγική διαδικασία (τεχνικές εξοικονόμησης εργασίας).

⁷⁴ Παρ' όλα αυτά τις τελευταίες δεκαετίες γίνεται ολοένα και περισσότερο αποδεκτό ότι το δομικό κομμάτι της ανεργίας δεν είναι ούτε προσωρινό ούτε υπάρχει κάποιος μηχανισμός που μπορεί να οδηγήσει στην αυτόματη διόρθωση του χωρίς την απαίτηση κάποιας εξωγενούς παρέμβασης (IMF, 1999).

⁷⁵ Η παρουσία του στασιμοληθωρισμού τη δεκαετία του 1970 σε μία σειρά από οικονομίες με αρκετά διαφορετική διάρθρωση της αγοράς εργασίας τους, οδήγησε στην ανάπτυξη νέων προσεγγίσεων όπως το «φυσικό ποσοστό ανεργίας» (Natural Rate of Unemployment) και «το ποσοστό ανεργίας που δεν προκαλεί επιτάχυνση του πληθωρισμού» (Not Accelerating Inflation Rate of Unemployment) (Ball και Mankiw, 2002). Και οι δύο οπτικές πραγματοποιούν μία τομή στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η ανεργία στη συμβατική οικονομική σκέψη αποδεχόμενες, έστω και έμμεσα, ότι η παρουσία ενός ποσοστού ανεργίας σε μακροχρόνιο επίπεδο αποτελεί ένα φυσιολογικό αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος. Η συζήτηση λοιπόν τείνει να μετατοπιστεί από τα αίτια τα οποία δημιουργούν την ανεργία (π.χ. δυσλειτουργίες της αγοράς εργασίας, αναποτελεσματική κυβερνητική πολιτική) στον προσδιορισμό εκείνου του ποσοστού της ανεργίας το οποίο δεν θα προκαλεί πληθωριστικές πιέσεις.

⁷⁶ Στο άλλο άκρο τοποθετείται η προσέγγιση του «τέλους της εργασίας» στην οποία συγκλίνουν συγγραφείς με αρκετά διαφορετικό θεωρητικό και πολιτικό υπόβαθρο (Nobbie, 1984; Gorz, 1993; Aznar, 1993; Rifkin, 1995) και σύμφωνα με την οποία η συνεχής ανάπτυξη της τεχνολογίας θα οδηγήσει νομοτελειακά στην καθολική υποκατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από την παραγωγή και έτσι οι κοινωνίες πρέπει να μάθουν να ζουν με τη μαζική ανεργία.

Από την άλλη, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η τεχνολογική αλλαγή δεν συγκαταλέγεται στις αιτίες οι οποίες μπορούν να προκαλέσουν άνοδο στο επίπεδο της ανεργίας. Η αντίφαση αυτή λύνεται με τη σιωπηρή αποδοχή ότι κάθε οικονομία αναπτύσσει συγκεκριμένους, αυτόματους μηχανισμούς αντιστάθμισης μέσω των οποίων αποκαθίστανται οι όποιες απώλειες θέσεων εργασίας.⁷⁷ Αυτοί οι μηχανισμοί σε καμία περίπτωση δεν συγκροτούν μία δομημένη και συνεκτική θεωρία, αλλά αποτελούν ένα θεωρητικό εργαλείο «πασπαρτού», σύμφωνα με το οποίο διαφορετικοί και πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενοι μεταξύ τους μηχανισμοί αναπτύσσονται έτσι ώστε να ταιριάζουν στο αντίστοιχο θεωρητικό πλαίσιο του/ης κάθε ερευνητή/τριας. Ο Vivarelli (1996) προκρίνει έξι διαφορετικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων παράγεται αυτό το αντισταθμιστικό αποτέλεσμα, όπως μέσω της παραγωγής νέων μηχανών, μείωσης των τιμών, αύξησης των επενδύσεων, μείωσης των μισθών, αύξησης των εισοδημάτων και παραγωγής νέων προϊόντων και υπηρεσιών.

Ο πρώτος μηχανισμός αντιστάθμισης βασίζεται στο Νόμο του Say (1803), σύμφωνα με τον οποίο «η προσφορά δημιουργεί πάντα τη δική της ζήτηση». Έτσι, η είσοδος της μηχανής στην παραγωγή αυξάνει την παραγωγικότητα και κατά συνέπεια τα κέρδη, η επανατοποθέτηση των οποίων με τη μορφή νέων επενδύσεων απορροφά την προσωρινή μείωση της απασχόλησης. Ομοίως, οι Smith (1776) και Ricardo (1819) συνηγορούν στο ότι μία αύξηση των επενδύσεων ως συνέπεια της αυξημένης κερδοφορίας θα οδηγήσει σε αύξηση της απασχόλησης. Ο συγκεκριμένος μηχανισμός δέχθηκε κριτική από τον Μαρξ (1867: 552), ο οποίος επεσήμανε ότι αυτές οι νέες επενδύσεις αναφέρονται κυρίως στην παραγωγή νέων μηχανών και «... μία μηχανή μπορεί να αξιοποιηθεί κερδοφόρα, μόνο εάν αποτελεί το προϊόν της εργασίας πολύ λιγότερων εργατών σε σχέση με αυτούς που αντικαθιστά». Με τον τρόπο αυτόν το αποτέλεσμα υποκατάστασης της ανθρώπινης εργασίας από τη «νεκρή» εργασία της μηχανής επεκτείνεται, παράγοντας αντίθετα αποτελέσματα στην απασχόληση. Επιπλέον, για την εκτίμηση του όποιου αντισταθμιστικού αποτελέσματος θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για την παραγωγή μιας μηχανής έχει ως όριο την ίδια την παραγωγή της, ενώ οι απώλειες που προκαλεί έχουν μόνιμα χαρακτηριστικά.

Ο μηχανισμός αντιστάθμισης μέσω της μείωσης των μισθών βρίσκεται στον πυρήνα της νεοκλασικής αντίληψης,⁷⁸ καθώς η αντικατάσταση των εργαζομένων στην παραγωγή μειώνει τη ζήτηση για εργασία και πιέζει τους μισθούς προς χαμηλότερα επίπεδα. Το αντισταθμιστικό αποτέλεσμα εδώ παράγεται με έμμεσο τρόπο, μέσω της άρσης των στρεβλώσεων της αγοράς εργασίας που την εμποδίζουν να ισορροπήσει σε ένα επίπεδο μισθού πλήρους απασχόλησης. Όταν επιτευχθεί το νέο επίπεδο ισορροπίας, οι εργοδότες θα αποκτήσουν κίνητρο να υποκαταστήσουν το σχετικά ακριβότερο κεφάλαιο με τη σχετικά φθηνότερη εργασία και οι νέες προσλήψεις θα εκμηδενίσουν μακροχρόνια το αρχικό αρνητικό αποτέλεσμα στην απασχόληση. Η υπόθεση της τέλει υποκαταστασιμότητας μεταξύ των παραγωγικών συντελεστών (Hicks, 1932) έχει χαρακτηριστεί ως απλουστευτική, που δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά σε πλαίσιο ατελούς ανταγωνισμού. Επιπλέον το κριτήριο του κόστους δεν αποτελεί το μοναδικό κριτήριο επιλογής των παραγωγικών συντελεστών, ενώ συχνά χρησιμοποιείται το κριτήριο της πειθάρχησης και του ελέγχου της εργατικής τάξης (Shapiro και Stiglitz, 1984).

Η αντιστάθμιση μέσω της παραγωγής νέων, τεχνολογικά αναβαθμισμένων προϊόντων και υπηρεσιών αποτελεί έναν επίκαιρο, ευρείας αποδοχής, μηχανισμό αντιστάθμισης (Freeman, *et all.*, 1982; Freeman and Soete, 1987; 1994; Vivarelli, 1996).⁷⁹ Βέβαια, η

⁷⁷ Ο Μαρξ (1867) είναι ο πρώτος που μίλησε για τη θεωρία της αντιστάθμισης ασκώντας της κριτική

⁷⁸ Αξίζει να αναφερθεί ότι οι κλασικοί οικονομολόγοι δεν αποδέχονται το συγκεκριμένο μηχανισμό, εξαιτίας της θεωρίας του «μισθού επιβίωσης».

⁷⁹ Σε κάθε περίπτωση το αντισταθμιστικό αποτέλεσμα εξαρτάται από την τελική χρήση του παραγόμενου προϊόντος. Για παράδειγμα οι Η/Υ μπορεί να οδηγήσουν σε απώλειες θέσεων εργασίας όταν χρησιμοποιούνται σε κάποιο γραφείο, ενώ αυξάνουν την απασχόληση όταν έχουν αποκλειστικά οικιακή χρήση.

αποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου μηχανισμού αντιστάθμισης εξαρτάται από το βαθμό που τα νέα προϊόντα εκτοπίζουν άλλα από την αγορά (ιδιαίτερα αν μιλάμε για προϊόντα με χαμηλό βαθμό ωρίμανσης) ή καλύπτουν τελείως νέες ανάγκες (Katsoulacos, 1984; 1986). Επιπλέον, η έκταση του αντισταθμιστικού αποτελέσματος εξαρτάται από το λόγο κεφαλαίου/εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή των νέων αυτών αγαθών, καθώς η παραγωγή ενός προϊόντος εντάσεως κεφαλαίου προκαλεί πολύ μικρότερες επιπτώσεις στην απασχόληση.

Από την πλευρά τους, οι Κεϋνσιανοί οικονομολόγοι εντοπίζουν το αντισταθμιστικό αποτέλεσμα στη θετική επίδραση της εκμηχάνισης στην παραγωγικότητα και στην ενεργό ζήτηση. Μία επιχείρηση, της οποίας η παραγωγικότητα αυξάνεται, έχει τις εξής επιλογές: είτε να κρατήσει τις τιμές σταθερές και να αυξήσει τα περιθώρια κέρδους είτε να μειώσει τις τιμές και να αυξήσει το μερίδιο αγοράς. Η πρώτη επιλογή οδηγεί σε μία άμεση αύξηση της ενεργούς ζήτησης⁸⁰ ενώ η δεύτερη αντίστοιχα σε μία έμμεση αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος. Η επανοποθέτηση μέρους των κερδών με τη μορφή επενδύσεων αυξάνει επίσης την απασχόληση, όμως το αντισταθμιστικό αποτέλεσμα αυτών εξαρτάται σημαντικά από τον παραγωγικό ή όχι χαρακτήρα τους.

2.2 Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου

Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, η εισαγωγή των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών στην παραγωγική διαδικασία έχει οδηγήσει στη μετάβαση από τη Βιομηχανική κοινωνία» στην «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» και στην υιοθέτηση ενός νέου τεχνο-οικονομικού παραδείγματος στην παραγωγή (Bell, 1973; Castells και Cardoso, 2000). Σ' αυτό το πλαίσιο, η επίτευξη υψηλής παραγωγικότητας εξαρτάται από την επιτυχή διάχυση στο εσωτερικό της επιχείρησης κάποιων καθαρά ανθρώπινων χαρακτηριστικών, όπως η γνώση και η πληροφορία, ενώ οι νέες τεχνολογίες θεωρούνται συμπληρωματικές σε ένα περισσότερο εκπαιδευμένο και καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό (Kelley, 1990; Kleinman και Vallas, 2001). Έτσι, η θέση της ανθρώπινης εργασίας στην παραγωγή αναβαθμίζεται μαζί με τις απαιτούμενες εργασιακές δεξιότητες⁸¹ για την αποτελεσματική εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Οι εργαζόμενοι/ες καλούνται να εκπαιδευτούν περισσότερο, δηλαδή να επενδύσουν στο ανθρώπινο κεφάλαιό τους, προκειμένου να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες. Η νεοκλασική προσέγγιση δεν απέρριψε ποτέ την ιδέα ότι η οριακή παραγωγικότητα της εργασίας καθορίζει το επίπεδο των μισθών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναγνωρίζεται μία σαφής, αν και έμμεση, σύνδεση μεταξύ μισθών και κόστους εκπαίδευσης. Όλα εκείνα τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που συγκροτούν το ανθρώπινο κεφάλαιο (γνώσεις, δεξιότητες, ταλέντα, κ.α.) είναι ακριβώς αυτά που προκαλούν τα διαφορετικά επίπεδα παραγωγικότητας που απαντώνται στο - μη ομοιογενές πλέον - εργατικό δυναμικό και οδηγούν στις παρατηρούμενες μισθολογικές διαφορές. Έτσι, το νεοκλασικό υπόδειγμα της ορθολογικής επιλογής της κατανομής του χρόνου ανάμεσα σε εργασία και σχολή, το οποίο καθορίζει το επίπεδο των μισθολογικών αποδοχών σήμερα, επεκτείνεται προκειμένου να προστεθεί μία επιπλέον (ορθολογική) επιλογή: αυτή της επένδυσης στο ανθρώπινο κεφάλαιο, η οποία θα καθορίσει το επίπεδο των μελλοντικών μισθολογικών απολαβών.

Η προσέγγιση του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι μία προσπάθεια ερμηνείας των παρατηρούμενων μισθολογικών διαφορών με βάση τα διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης και τα διαφορετικά επίπεδα δεξιοτήτων που αυτά συνεπάγονται (Mincer, 1958, 1974; Schultz, 1962;

⁸⁰ Στον βαθμό που οι εργαζόμενοι/ες, μέσω της συνδικαλιστικής τους οργάνωσης, επωφελούνται από την αύξηση της παραγωγικότητας.

⁸¹ Σύμφωνα με το Business Dictionary, ως δεξιότητα ορίζεται «η ευχέρεια και η ικανότητα η οποία αποκτάται μέσω συστηματικής και συντονισμένης προσπάθειας και αξιοποιείται για την εκτέλεση πολύπλοκων εργασιακών διεργασιών στις οποίες εμπλέκονται ιδέες/έννοιες (νοητικές δεξιότητες), αντικείμενα (τεχνικές δεξιότητες) και άνθρωποι (οργανωτικές/διαπροσωπικές δεξιότητες).

Becker, 1964). Η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο αναλύεται κατ' αναλογία του φυσικού κεφαλαίου και η απόδοσή του (μισθοί) μετρίεται με βάση τον τύπο και τη διάρκεια της εκπαίδευσης που λαμβάνει το άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του.⁸² Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, ως νεοκλασική, αποδέχεται την οριακή θεωρία της αξίας, διαφοροποιείται όμως ως προς την ομοιογένεια του εργατικού δυναμικού και την αντιμετώπιση της ανθρώπινης εργασίας ως «παραχθέν μέσο παραγωγής» και όχι ως απλό εμπόρευμα.

Ένα βασικό σημείο κριτικής στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ότι η επιλογή της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο δεν είναι ανεξάρτητη από κοινωνικούς παράγοντες θέτοντας υπό αμφισβήτηση την υπόθεση περί ελεύθερης και ορθολογικής επιλογής του ατόμου (Bowles and Gintis, 1975; Williams, 1991; Botwinick, 1993; Tsaliki, 2009). Ακόμα, η αντιστοιχία ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου καταρρέει ως προς τη μη μεταβιβασιμότητα του πρώτου μέσω αγοραπωλησίας.⁸³ Εξάλλου, πολύ συχνά υπερτονίζονται τα οικονομικά αποτελέσματα της εκπαίδευσης. Βέβαια σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητείται η συμβολή της εκπαίδευσης στην βελτίωση της ποιότητας της εργασίας. Όμως μια ανάλυση του επιπέδου των δεξιοτήτων θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη το συνολικό επίπεδο προσόντων μιας κοινωνίας σε ιστορικό χρόνο. Τι θα συμβεί αν η συντριπτική πλειονότητα του εργατικού δυναμικού αποκτήσει περισσότερα προσόντα και δεξιότητες; Θα ακολουθήσει μία γενικότερη αύξηση του επιπέδου απασχόλησης και των μισθών; Μήπως εντέλει η όποια απόδοση της ατομικής επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο εξαρτάται από το συνολικά διαθέσιμο απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου στην κοινωνία;

3. Μία Δυναμική Ανάλυση της Εργασιακής Διαδικασίας

Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ (1867, κεφ. 25), η δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης καθορίζει την προσφορά και ζήτηση για εργασία με τέτοιο τρόπο ώστε σε κάθε περίπτωση να εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή μίας υπερβάλλουσας προσφοράς εργατικού δυναμικού, ο «εφεδρικός στρατός ανέργων». Το επίπεδο της ανεργίας εξαρτάται από τη δυναμική αλληλεπίδραση τριών παραγόντων που είναι ο ρυθμός συσσώρευσης κεφαλαίου, ο λόγος κεφαλαίου/εργασίας και το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό (Tsaliki, 2008; 2009). Και οι τρεις αυτοί παράγοντες αυξάνονται διαχρονικά λόγω της διαρκούς ανάγκης των επιχειρήσεων για υψηλότερη παραγωγικότητα, κάτι που σταθερά και μόνιμα επιτυγχάνεται μέσω της συνεχούς εκμηχάνισης και αυτοματοποίησης της παραγωγής. Έτσι, η αύξηση του λόγου κεφαλαίου/εργασίας οδηγεί στην αντικατάσταση της «ζωντανής» ανθρώπινης εργασίας από «νεκρή» εργασία της μηχανής. Αυτή ακριβώς η διαδικασία μειώνει τη ζήτηση για εργασία και πιέζει το μέσο μισθό σε χαμηλότερα επίπεδα. Το τελευταίο, σε συνδυασμό με την ολοένα και μεγαλύτερη εμπορευματοποίηση της καθημερινότητας, οδηγεί μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού, όπως γυναίκες και παιδιά, να εισέλθουν στην αγορά εργασίας, προκειμένου να νοικοκυριά να διατηρήσουν σταθερό το βιοτικό τους επίπεδο. Αυτή η τάση διευκολύνεται χάρη στην εκμηχάνιση που απλοποιεί τις εργασίες, επιτρέποντας έτσι ακόμα και σε μη ειδικευμένα άτομα να εισέλθουν στην παραγωγή. Σύμφωνα με τον Μαρξ, η εισαγωγή της μηχανής στην παραγωγή δεν μπορεί να αναλυθεί αποκλειστικά ως ένας μηχανισμός εκτόπισης των εργατών/τριών από την παραγωγή, αλλά ως κάτι πολύ ευρύτερο: ως ένας ριζικός μηχανισμός μετασχηματισμού της ίδιας της φύσης της εργασιακής διαδικασίας. Μέσω της εκμηχάνισης επιτυγχάνεται ο περαιτέρω κατακερματισμός και η εντατικοποίηση της εργασίας, ενώ η μηχανή γίνεται υπεύθυνη για όλες τις κρίσιμες αποφάσεις πάνω στην παραγωγή. Έτσι η ανθρώπινη εργασία είναι αυτή που υποτάσσεται στη λειτουργία της μηχανής και όχι το αντίθετο (Marx, 1867; Braverman, 1974). Στη μαρξική ανάλυση, η δεξιότητα αποτελεί μία δυναμική έννοια η οποία

⁸² Το ανθρώπινο κεφάλαιο θεωρείται επίσης ως ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους παρατηρείται διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης ανάμεσα σε χώρες (Lucas, 1993; Thirlwall, 1999).

⁸³ τουλάχιστον στο βαθμό στον οποίο η δουλοκτησία έχει καταργηθεί στις σύγχρονες κοινωνίες

εξετάζεται σε ιστορικό χρόνο. Τα άτομα μπορούν να έχουν καλύτερες αμοιβές και συνθήκες εργασίας μόνο εάν τα ιδιαίτερα προσόντα και δεξιότητές τους διαφοροποιούνται προς τα πάνω και είναι δύσκολο να αντιγραφούν. Εάν όλα τα άτομα αποκτήσουν το ίδιο επίπεδο δεξιοτήτων, τότε η έννοια της ειδίκευσης καταρρέει, εφόσον αυτή μόνο σε συνθήκες σπανιότητας έχει νόημα από οικονομική άποψη. Συνεπώς, μέσω της υπερπροσφοράς εκπαίδευσης-δεξιοτήτων συντελείται μία έμμεση διαδικασία απαξίωσης. Από την άλλη, η τεχνολογική ανάπτυξη ενσωματώνοντας αποκλειστικά ανθρώπινες εργασιακές δεξιότητες συμβάλλει με άμεσο τρόπο, από την πλευρά της ζήτησης, στη διαδικασία απαξίωσής τους. Η άμεση και έμμεση διαδικασία απαξίωσης των εργασιακών δεξιοτήτων λαμβάνει χώρα ταυτόχρονα και σε αλληλεπίδραση μετασχηματίζοντας τα ειδικευμένα άτομα του σήμερα σε ανειδίκευτα του αύριο. Αυτή η διαδικασία, σύμφωνα με την μαρξική οπτική, δεν είναι σε καμία περίπτωση γραμμική: αντίθετα, αναγνωρίζεται ότι η εισαγωγή νέων τεχνολογιών απαιτεί αναβαθμισμένες δεξιότητες, οι οποίες αργά ή γρήγορα υποτάσσονται στην ιστορική τάση του καπιταλισμού για μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας στην παραγωγή ενός αγαθού. Αυτή η τάση συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία της αποειδίκευσης και της απλοποίησης των εργασιακών καθηκόντων, προκειμένου, η ευκολότερη και γρηγορότερη επανάληψή τους να συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας.

4. Εμπειρική Διερεύνηση

Από τις Ενότητες 2 και 3 γίνεται σαφές ότι υπάρχουν δύο ριζικά διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις των επιπτώσεων που έχει η εκμηχάνιση στο επίπεδο απασχόλησης και εργασιακής διαδικασίας. Από τη μία, η συμβατική οικονομική θεωρία η οποία δεν εντοπίζει κανένα αρνητικό αποτέλεσμα είτε στο επίπεδο της απασχόλησης (μηχανισμοί αντιστάθμισης) είτε στο απαιτούμενο επίπεδο των εργασιακών δεξιοτήτων (θεωρία ανθρώπινου κεφαλαίου). Από την άλλη, η μαρξική πολιτική οικονομία, η οποία υποστηρίζει ότι η ανεργία και η απαξίωση των εργασιακών δεξιοτήτων αποτελούν δομικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Στη συγκεκριμένη ενότητα θα διερευνήσουμε την ερμηνευτική ικανότητα των παραπάνω προσεγγίσεων μελετώντας βασικούς δείκτες των αγορών εργασίας τριών ανεπτυγμένων χωρών, Η. Βασίλειο, Γερμανία και Ιαπωνία για την περίοδο 1991-2008. Κριτήρια για την επιλογή των συγκεκριμένων χωρών ήταν ότι: α) πρόκειται αναμφίβολα για τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες, β) έχουν διαφορετικά επίπεδα εργατικής προστασίας και γ) υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Όλα τα στοιχεία είναι από τη βάση δεδομένων του ΟΟΣΑ (<http://stats.oecd.org/index.aspx>).

Οι τελευταίες δύο δεκαετίες χαρακτηρίστηκαν από θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Συγκεκριμένα η Ιαπωνία, η Γερμανία και το Η. Βασίλειο είδαν το ΑΕΠ τους να αυξάνεται με ένα ετήσιο ρυθμό 1.21%, 1.73% και 2.41% αντίστοιχα, την περίοδο 1991-2008. Κατά την ίδια περίοδο παρατηρείται τάση μείωσης του επιπέδου της εργατικής προστασίας στη Γερμανία και Ιαπωνία, ενώ αντίθετα στο Η. Βασίλειο, αν και αυξήθηκε οριακά, παρέμεινε σε πολύ χαμηλά επίπεδα (Γράφημα 1). Θα μπορούσαμε επομένως να υποστηρίξουμε ότι η συγκεκριμένη χρονική περίοδος δεν χαρακτηρίζεται ούτε από ανεπάρκεια συνολικής ζήτησης ούτε από αύξηση των «στρεβλώσεων» στην αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, στην υπό εξέταση περίοδο, οι συνθήκες ήταν ιδανικές για να λειτουργήσουν οι μηχανισμοί αντιστάθμισης με το επιθυμητό αντισταθμιστικό αποτέλεσμα που θα κρατούσε την ανεργία σε χαμηλά επίπεδα. Όμως, η μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης των ποσοστών ανεργίας πιστοποιεί ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβη σε καμία από τις τρεις περιπτώσεις (Γράφημα 2). Στη Γερμανία και την Ιαπωνία το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε, ενώ η συγκεκριμένη τάση μπορεί να αποδοθεί εν μέρει στην αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό κατά 4,9% και 3,1% αντίστοιχα.⁸⁴ Στην περίπτωση του Η. Βασιλείου με την παρατηρούμενη πτωτική τάση δεν σημειώθηκε

⁸⁴ Η συγκεκριμένη τάση φαίνεται να επιβεβαιώνει τη μαρξιστική αντίληψη ότι η εκμηχάνιση οδηγεί σε είσοδο μεγαλύτερων τμημάτων του πληθυσμού στην αγορά εργασίας.

σημαντική υποχώρηση του επιπέδου της ανεργίας κάτω του 5%. Η μικρή και σε αυτήν την περίπτωση υποχώρηση μπορεί να αποδοθεί μάλλον στην αντίστοιχα μικρή μείωση που παρουσίασε το εργατικό δυναμικό της χώρας (0,5%),⁸⁵ παρά σε μία δυναμική αύξηση της απασχόλησης. Σημειώνεται ότι με μεγαλύτερους ρυθμούς αυξάνει κυρίως η μακροχρόνια ανεργία, καθώς το 2008 πάνω από το 1/2 των ανέργων στη Γερμανία και το 1/3 στην Ιαπωνία παρέμεναν εκτός παραγωγής για περισσότερο από ένα χρόνο.

Σε κάθε περίπτωση η παραπάνω ανάλυση δεν μας δίνει μία απόλυτα ρεαλιστική εικόνα για τις πραγματικές τάσεις της απασχόλησης και της ανεργίας. Μία ακόμα χαρακτηριστική τάση για τη συγκεκριμένη περίοδο αποτελεί και η πτώση του πραγματικού μέσου ετήσιου εργάσιμου χρόνου ανά εργαζόμενο/η κατά 6.56%, 7.65% και 11.34% σε Η. Βασίλειο, Γερμανία και Ιαπωνία, αντίστοιχα στην περίοδο 1991-2008. Αν αυτό ληφθεί υπόψη στον υπολογισμό της συνολικής απασχόλησης, θα παρατηρήσουμε ότι στην πραγματικότητα το 62% της αύξησης των θέσεων εργασίας στο Η. Βασίλειο οφειλόταν ακριβώς σε αυτήν τη μείωση του εργάσιμου χρόνου. Για Γερμανία και Ιαπωνία, αν ο πραγματικός μέσος εργάσιμος χρόνος είχε μείνει στα επίπεδα του 1991, η απασχόληση στις χώρες αυτές θα είχε μειωθεί κατά 5 και 14%, αντίστοιχα. Τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες ένα (μικρότερο ή μεγαλύτερο) ποσοστό ανεργίας είναι πάντα παρόν σε όλες τις οικονομίες είτε αναφερόμαστε σε χώρες με μεγάλη ευελιξία στην αγορά εργασίας, π.χ. ΗΠΑ και Η. Βασίλειο είτε αναφερόμαστε σε χώρες με υψηλότερο επίπεδο εργατικής προστασίας, π.χ. Γερμανία, Σουηδία, κλπ. (Katrakilidis and Tsaliki, 2008).

Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημάνουμε ότι σύμφωνα με τη συμβατική μέθοδο προσδιορισμού του επιπέδου των δεξιοτήτων, η μεν προσφορά τους εξαρτάται αποκλειστικά από το επίπεδο εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού, η δε ζήτησή τους συνδέεται με τη ζήτηση ορισμένων ειδικοτήτων, οι οποίες θεωρούνται υψηλού επιπέδου.⁸⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο εξετάζεται ένα καθαρά δυναμικό φαινόμενο με στατικό τρόπο, αφού η απαξίωση των δεξιοτήτων, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, μπορεί να προέλθει τόσο άμεσα από την πλευρά της ζήτησης⁸⁷ όσο και έμμεσα από την πλευρά της προσφοράς. Προς αποφυγή των παραπάνω περιορισμών, προσδιορίζουμε στην ανάλυση που ακολουθεί το επίπεδο των δεξιοτήτων μέσα από τα προνόμια που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι/ες σε όρους μισθών, χαρακτηριστικών θέσεων εργασίας, κλπ.

Το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που έχει ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση αυξήθηκε σημαντικά τις δύο τελευταίες δεκαετίες και στις τρεις υπό εξέταση χώρες. Ωστόσο αυτή η αυξημένη επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο δεν οδήγησε σε βελτίωση της θέσης των εργαζομένων ούτε σε δικαιότερη αναδιανομή του παραγόμενου προϊόντος, καθώς το μερίδιο των μισθών ως ποσοστό του ΑΕΠ μειώθηκε κατά 4% σε Ιαπωνία και Η. Βασίλειο και κατά 5% στη Γερμανία. Οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν ήταν κατά κανόνα χαμηλόμισθες, μερικής και προσωρινής απασχόλησης (Γραφήματα 3 και 4). Παράλληλα παρατηρείται μία σημαντική μείωση στα ποσοστά συμμετοχής των εργαζομένων σε εργατικά σωματεία (Γράφημα 5), εξέλιξη που θα μπορούσε να αποτελέσει μία ακόμα ένδειξη ότι οι νέες θέσεις εργασίας είναι χαμηλής ειδίκευσης.

⁸⁵ Όλα τα δεδομένα αναφέρονται σε πληθυσμό μεταξύ 15 και 64 χρόνων.

⁸⁶ Π.χ. επαγγελματίες, μανάτζερς, τεχνικοί, κλπ. (Cedefop, 2010)

⁸⁷ Για παράδειγμα η δουλειά ενός/μιας οικονομικού/ής αναλυτή/ριας είναι πολύ πιο εύκολη σήμερα από ό,τι στο παρελθόν όταν η λήψη μίας σημαντικής οικονομικής απόφασης απαιτούσε μία σε βάθος ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων και τον υπολογισμό όλων των ενδεχομένων και πιθανοτήτων. Σήμερα η αντίστοιχη διαδικασία απαιτεί απλά την εισαγωγή των δεδομένων σε κάποιο Σύστημα Στήριξης Αποφάσεων (Decision Support System) και στην συνέχεια την επιλογή ανάμεσα στα εξαγόμενα πιθανά σενάρια, λαμβάνοντας υπόψη τα αυτομάτως υπολογισμένα ποσοστά κινδύνου (risk rates).

5. Τελικά Συμπεράσματα

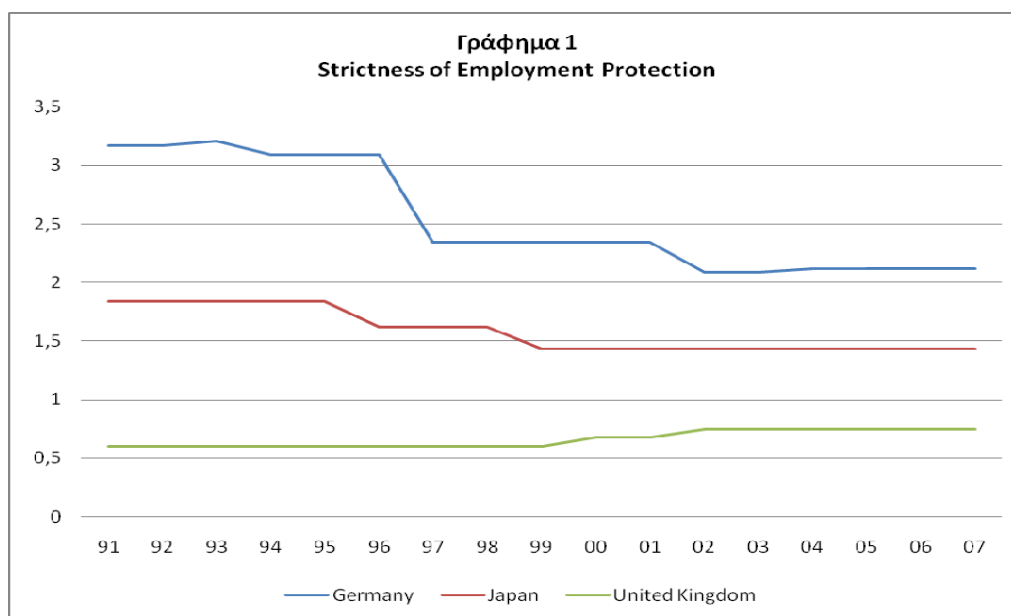
Μία απλή ανάλυση βασικών δεικτών των αγορών εργασίας τριών αναπτυγμένων χωρών έδειξε ότι ούτε η αύξηση της ενεργούς ζήτησης (μέσω της αύξησης του ΑΕΠ), ούτε η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας (χαλάρωση εργατικής προστασίας) δεν κατάφεραν να οδηγήσουν σε ικανοποιητική αύξηση της απασχόλησης. Επιπλέον, οι αποδόσεις της αυξημένης επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο, βλ. αύξηση του ποσοστού των πτυχιούχων, ήταν οι χαμηλόμισθες και επισφαλείς θέσεις εργασίας. Όπως προκύπτει από την προηγούμενη ενότητα, η ανεργία είναι μόνιμο φαινόμενο ακόμα και σε περιόδους υψηλής οικονομικής δραστηριότητας και μάλιστα με αυξητικές τάσεις. Ακόμα και όταν αυξάνεται η απασχόληση, η αύξηση αυτή φαίνεται να απευθύνεται κυρίως σε ανειδίκευτο ή χαμηλής ειδίκευσης εργατικό δυναμικό.

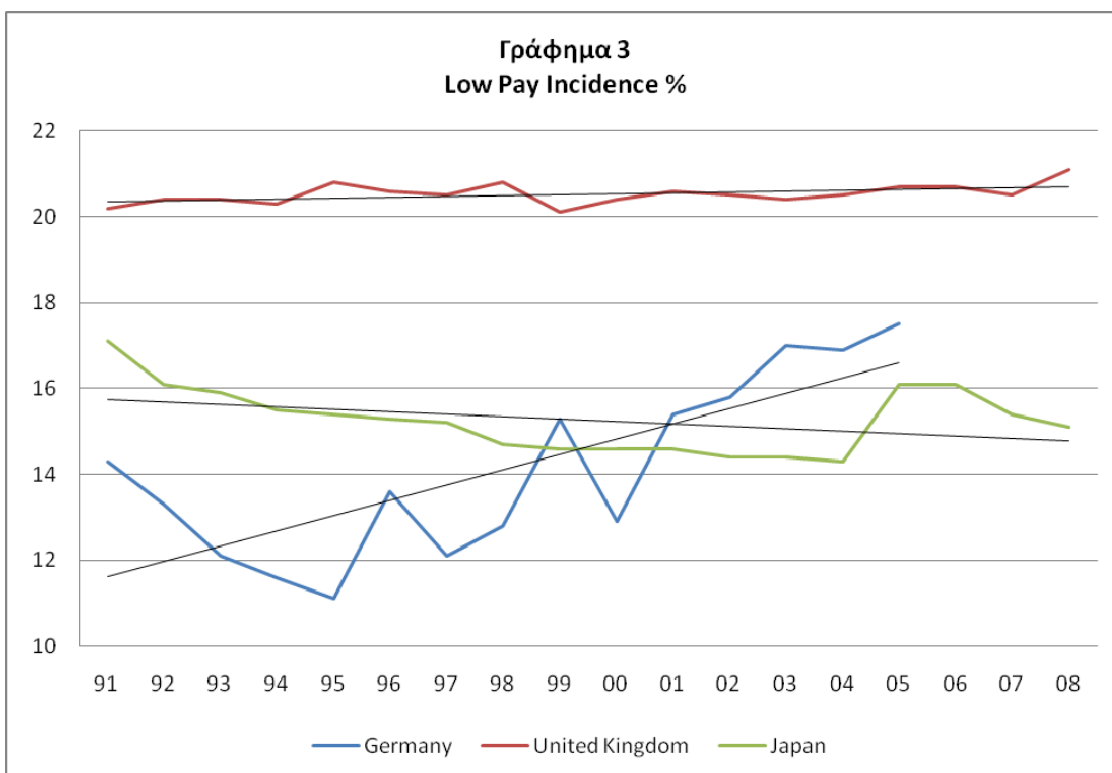
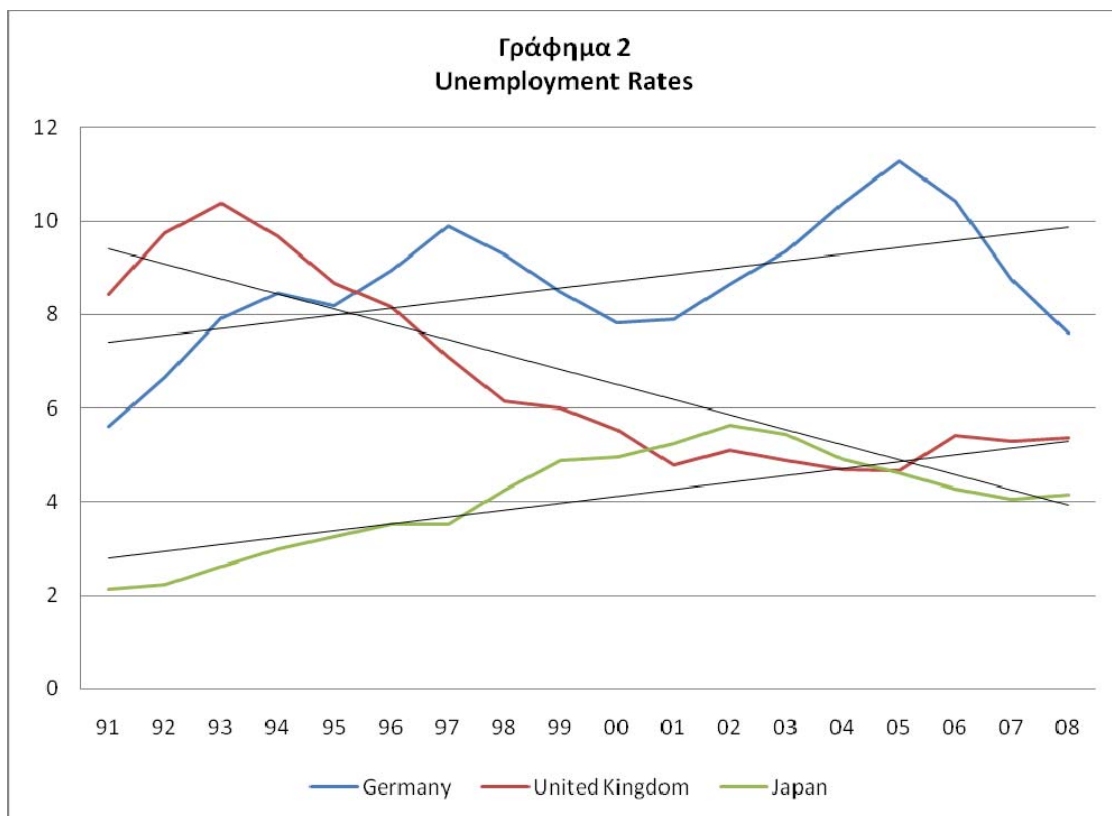
Αναφορές

- Aznar, G., (1993), *Travailler Moins pour Travailler Tous. 20 Propositions*, Paris: Syros éditeur.
- Ball, L. and G., Mankiw, (2002), "The NAIRU in Theory and Practice", *Journal of Economic Perspectives*, 16:115-36.
- Bell, D., (1973), *The Coming of the Post-Industrial Society*, New York: Basic Books.
- Becker, G. (1964), *Human Capital: A Theoretical Analysis with Special Reference to Education*, New York: Columbia University Press.
- Botwinick, H. (1993), *Persistent Inequalities: Wage Disparity Under Capitalism*, New Jersey: Princeton University Press.
- Bowles, S. and H., Gintis, (1975), "The Problem with Human Capital Theory: A Marxian Critique," *American Economic Review*, 65:2:74-82.
- Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the 20th Century*, New York: Monthly Review Press, 25th Anniversary edition, [1998].
- Castells, M. and G., Cardoso, (2000), *The Network Society: From Knowledge to Policy*, John Hopkins Center for Transatlantic Relations, Washington, DC, available at http://www.umass.edu/digitalcenter/research/pdfs/JF_NetworkSociety.pdf#page=28.
- Cedefop, (2010), "Skill Supply and Demand in Europe. Medium Term Forecast up to 2020", *Publications Office of the European Union*, http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/3052_en.pdf.
- Freeman, C., Clark, J. and L. Soete, (1982), *Unemployment and Technical Innovation*, London: Pinter.
- Freeman, C. and L. Soete, (1994), *Work for All or Mass Unemployment? Computerized Technical Change into the Twenty-first Century*, London-New York: Pinter.
- Gorz, A. (1993), Preface, in Aznar, G. (1993), *Travailler Moins pour Travailler Tous. 20 Propositions*, Paris : Syros éditeur.
- Hicks, J.R. (1932), *The Theory of Wages*, London: Macmillan.
- IMF (1999), "Chronic Unemployment in the Euro Area", *World Economic Outlook*, International Monetary Fund, April: 88-111.
- Katrakilidis, K. and Tsaliki, P. (2008), "Competing Theories of Unemployment and Economic Policies: Evidence from the US, Swedish and German Economies", *The Indian Economic Journal*, 56:3:90-108
- Katsoulacos, Y.S. (1986), *The Employment Effect of Technical Change*, Brighton: Wheatsheaf.
- Kelley, M., (1990), "New Process Technology, Job Design, and Work Organization: A Contingency Model", *American Sociological Review*, 55:2:191-208.
- Kleinman, L.D. and Vallas, S. (2001), "Science, capitalism and the rise of the "knowledge worker": The changing structure of knowledge production in the United States", *Theory and Society*, 30: 451-492.
- Lucas, R. (1993), "Making a Miracle", *Econometrica*, 61:251-272.
- Marx, K., (1867), *Capital I*, New York: International Publishers [1967].

- Mincer, J., (1958), "Investment in Human Capital and Personal Income Distribution", *Journal of Political Economy*, 66:281–302.
- Mincer, J., (1974), *Schooling, Experience and Earnings*, National Bureau of Economic Research, New York.
- Noble, D.F., (1984), *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation*, New York: Alfred Knopf.
- Ricardo, D., (1819), *The Principles of Political Economy and Taxation*, Amherst, NY: Prometheus Books, [1996].
- Rifkin, J., (1995), *The End of Work*, Livanis Publications[1996].
- Schultz, T. (1962), "Reflections on Investment in Man", *Journal of Political Economy*, 70:1–8.
- Shapiro, C. and J.E., Stiglitz, (1984), "Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device", *American Economic Review*, 75:433-444.
- Smith, A. (1776), *The Wealth of Nations*, New York: The Modern Library, [1976].
- Thirlwall, A. (1999), *Growth and Development*, Macmillan, London.
- Tsaliki, P. (2008), "Economic Development and Unemployment: Do They Connect?", *International Journal of Social Economics*, 36:7:773-781.
- Tsaliki, P. (2009), **"Economic Development, Human Capital and Technical Change: The Question of Machinery Revisited"**, *International Review of Economics*, 55:3:363-371.
- Vivarelli, M. (1996), "Technical change and employment. A twofold critique", Paper prepared for TSER Conference on "Technology, Economic Integration and Social Cohesion", Paris, November 22-23, 1996, available at <http://www.merit.unimaas.nl/tser/teis004.pdf>
- Williams, R. (1991), "Competition, Discrimination and Differential Wage Rates: On the Continued Relevance of Marxian Theory to the Analysis of Earnings and Employment Inequality", in Cornwall, R. R. and P.V. Wunnava, *New Approaches to Economic and Social Analyses of Discrimination*, New York: Praeger.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Γράφημα 4
Incidence of Temporary Employment %

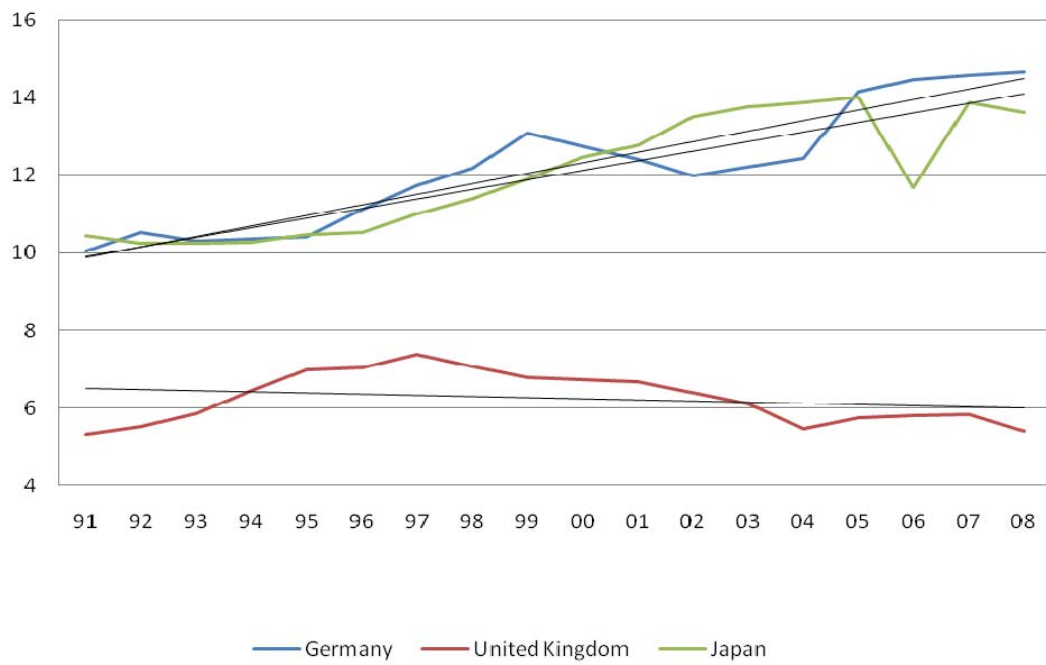
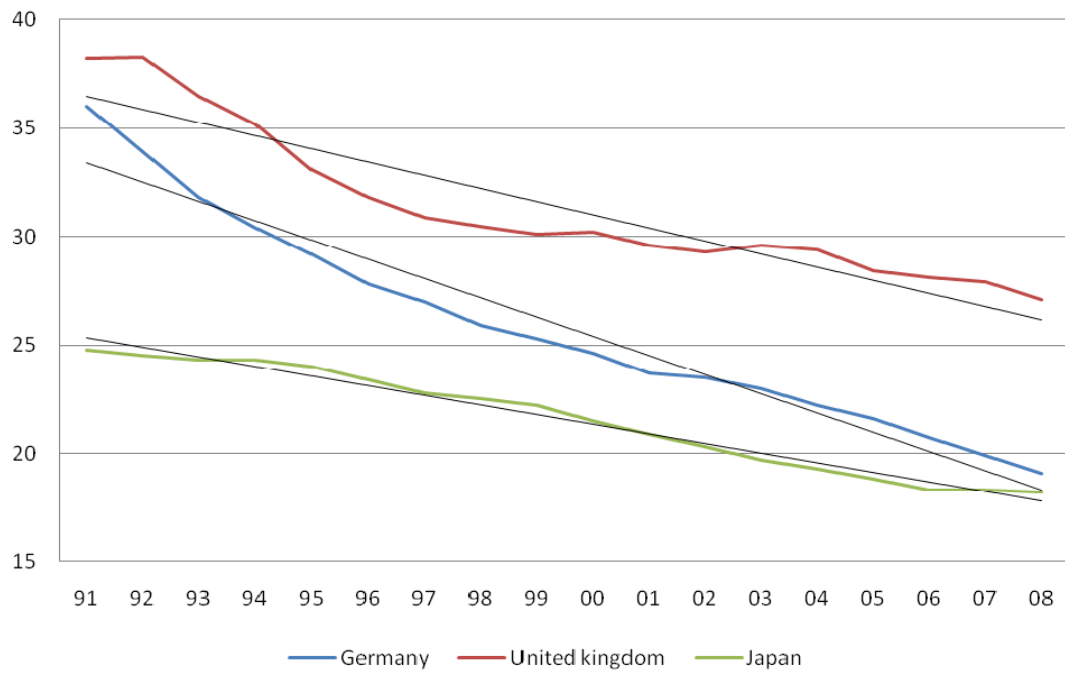

Figure 5
Trade Union Density % of Total Employed

Το Μοντέλο των Πέντε Δυνάμεων του Ανταγωνισμού στο Διαδίκτυο

Βογιατζή Μαργαρίτα¹

1. Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης Κιν. 6977154418
mvogia@uom.gr

Περίληψη

Η παγκόσμια οικονομία μεταλλάσσεται, υιοθετώντας ολοένα γρηγορότερα τις νέες τεχνολογίες της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών (ΤΠΕ) και εν τέλει του διαδικτύου, ενώ ταυτόχρονα η μεταλλαγή ολοκληρώνεται από τη διάδοση της χρήσης των τεχνολογιών αυτών στην κοινωνία και τα νοικοκυριά. Οι ταχύτατες αυτές εξελίξεις οδηγούν σε ένα πρωτοεμφανιζόμενο κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι, που αποκαλείται «νέα» ή «ψηφιακή οικονομία». Τα καινούργια δεδομένα δημιουργούν καμπή στην εξέλιξη του επιχειρηματικού περιβάλλοντος όπου οι σχέσεις μεταξύ επιχείρησης πελατών, προμηθευτών και ανταγωνιστών αλλάζουν δραματικά. Ταυτόχρονα οι εξελίξεις των ΤΠΕ καθιερώνουν το σημερινό πρότυπο της επιχείρησης, την αποκαλούμενη «ηλεκτρονική επιχείρηση».

Η νέα αυτή μορφή της «ηλεκτρονικής επιχείρησης» αντιμετωπίζει μια εκτεταμένη ποικιλία διευκολύνσεων ή πλεονεκτημάτων από το επιχειρηματικό περιβάλλον που διαμορφώνεται αλλά παράλληλα αντιμετωπίζει και μια σειρά από δυσχέρειες ή μειονεκτήματα για αυτήν, συγκριτικά με τον τρόπο λειτουργίας της στην παλαιά «παραδοσιακή οικονομία». Η σημασία της κατανόησης της λειτουργίας του νέου επιχειρηματικού περιβάλλοντος αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο, με το μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού του Porter να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο.

Εγγυάται, η μεταφορά και εφαρμογή του μοντέλου των πέντε δυνάμεων του Porter και στο «διαδικτυακό περιβάλλον» ανάλογη επιτυχία με αυτήν στο «επιχειρηματικό περιβάλλον της παραδοσιακής οικονομίας»; Στην βιβλιογραφία υπάρχουν διστάμενες απόψεις και επιχειρήματα και χωρίς να διαφαίνεται ακόμη μια απόλυτα ξεκάθαρη απάντηση. Η εργασία αυτή θέλει να συμβάλλει στον παραπάνω προβληματισμό.

1. Εισαγωγή

Το διαδίκτυο αποτελεί μια νέα τεχνολογία που υιοθετήθηκε από επιχειρήσεις και άτομα για ένα μεγάλο σύνολο εργασιών. Το διαδίκτυο έχει επιφέρει αλλαγές σε αρκετούς τομείς της ζωής των ανθρώπων αλλά και σε ορισμένους τομείς των επιχειρήσεων. Τα πλεονεκτήματα που επέφερε το διαδίκτυο και το ηλεκτρονικό εμπόριο στις πρώτες επιχειρήσεις που το υιοθέτησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 είχαν ως αποτέλεσμα αρκετές επιχειρήσεις εν συνεχεία να υιοθετήσουν το ηλεκτρονικό εμπόριο στην προσπάθεια τους να κερδοφορίσουν αγνοώντας τους κλασσικούς κανόνες της αγοράς. Αρκετές από τις επιχειρήσεις αυτές στα τέλη της δεκαετίας του 1990, υποβάθμισαν με τις ακατάλληλες στρατηγικές τους, το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και των ιδίων, αλλά και των κλάδων τους. Ένας κύριος λόγος που οι επιχειρήσεις αυτές δεν πήραν τις ενδεδειγμένες αποφάσεις ήταν, πως βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στην τεχνολογία του διαδικτύου και στην τιμή του προϊόντος για να κερδίσουν το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα παραμελώντας κλασσικούς παράγοντες που οδηγούν στο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα όπως η ποιότητα και τα χαρακτηριστικά του προϊόντος.

Τα τελευταία χρόνια φαίνεται πως σταδιακά υποχωρεί η ιδέα πως το διαδίκτυο αποτελεί σε μεγάλο βαθμό ένα ξεχωριστό «επιχειρηματικό περιβάλλον» το οποίο οι επιχειρήσεις οφείλουν να το προσεγγίσουν λαμβάνοντας υπόψη διαφορετικά δεδομένα και σχεδιάζοντας διαφορετικές στρατηγικές. Οι επιχειρήσεις δείχνουν πως έχουν πλέον αρχίσει να προσεγγίζουν το διαδίκτυο σαν μια νέα τεχνολογία. Μια προηγμένη τεχνολογία που μπορεί να προικίσει τις επιχειρήσεις με διάφορα εργαλεία που με τον κατάλληλο σχεδιασμό στρατηγικής και την ορθή

τους χρήση μπορεί να τις οδηγήσει σε θετικά αποτελέσματα για αυτές. Ακόμη δεν υφίστανται στην αγορά σαφείς ενδείξεις παγίωσης των συνθηκών στον τομέα των διαδικτυακών συναλλαγών αλλά διαφαίνεται πως αυτή τείνει να αποδεχθεί ότι μια επιτυχημένη επιχείρηση οφείλει από την μια πλευρά να εκμεταλλευθεί το διαδίκτυο και από την άλλη να διατηρήσει τις κλασσικές μεθόδους ανταγωνισμού. Συνδυάζοντας αυτές τις δυο συνιστώσες μπορεί να πετύχει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα.

Η επιχείρηση μπορεί να εκμεταλλευθεί το διαδίκτυο για να δημιουργήσει οικονομική αξία για την ίδια. Για να μπορέσει μια επιχείρηση να δημιουργήσει οικονομική αξία οφείλει να λάβει υπόψη της δυο σημαντικούς παράγοντες που μπορούν να καθορίσουν την κερδοφορία σε έναν κλάδο: Πρώτον την δομή του κλάδου η οποία καθορίζει την κερδοφορία του μέσου ανταγωνιστή και δεύτερον την δυνατότητα της επιχείρησης να διατηρήσει το ανταγωνιστικό της πλεονέκτημα ώστε να μπορέσει να ξεπεράσει τον ανταγωνισμό. Οι δυο αυτοί παράγοντες μπορούν να επηρεάσουν την κερδοφορία σε όλους τους κλάδους πέρα και πάνω από το είδος της τεχνολογίας και τη μορφή του κλάδου. Ταυτόχρονα όμως διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από κλάδο σε κλάδο και από επιχείρηση σε επιχείρηση. (Porter 1998,2001,1980)

2. Το μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού

Το μοντέλο των πέντε δυνάμεων του M. Porter αποτελεί σήμερα μια κλασσική προσέγγιση για τον σχεδιασμό στρατηγικής στην επιχείρηση. Η στρατηγική ενώ αποτελεί έναν συνολικό οδηγό για τη διοίκηση της επιχείρησης, ενσωματώνει ως κεντρικό στόχο της την αντιμετώπιση του ανταγωνισμού.

Επίσης το μοντέλο ορίζει πως ο ανταγωνισμός στον κλάδο ενεργοποιείται: πρώτον όταν οι επιχειρήσεις του κλάδου θεωρούν ότι απειλούνται και δεύτερον όταν διακρίνουν μια ευκαιρία να βελτιώσουν τη θέση τους στην αγορά. (Porter 1980, Enders and Jelassi 2005)

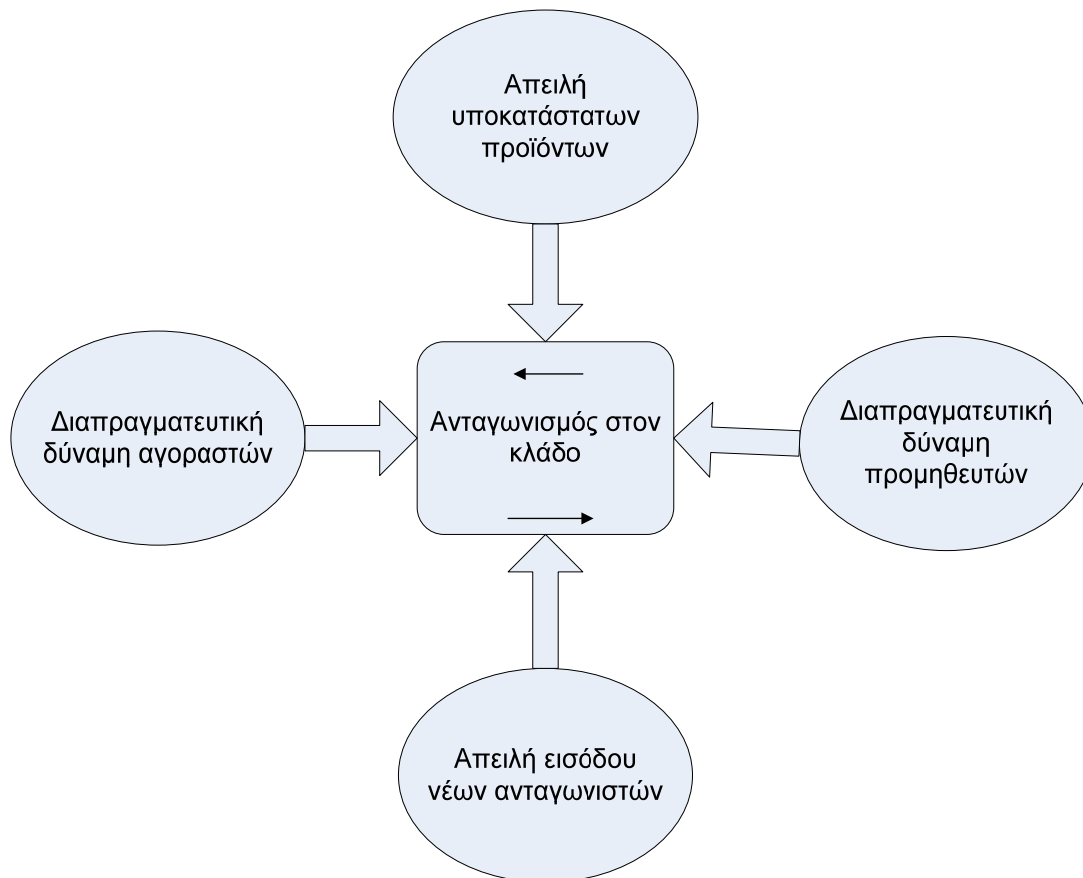
Σύμφωνα με τον Porter (1998, 2008), ο ανταγωνισμός σε ένα κλάδο της αγοράς εξαρτάται από πέντε δυνάμεις. Το σύνολο της έντασης αυτών των δυνάμεων, προσδιορίζει την κερδοφορία του κλάδου. Η ένταση όμως, που προσλαμβάνει καθεμία από αυτές τις δυνάμεις, διαφοροποιείται από κλάδο σε κλάδο ενώ, υπάρχουν κλάδοι όπου μια ή δυο από τις δυνάμεις, έχουν καθοριστική για τον κλάδο, ισχύ όπως π.χ. η έντονη απειλή από υποκατάστατα προϊόντα ή η υψηλή διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών, ενώ σε άλλους κλάδους ενδέχεται να υπάρχει υψηλός ανταγωνισμός, ή και μεγάλη διαπραγματευτική δύναμη από τους προμηθευτές.

Σκοπός μιας επιχείρησης είναι, μέσω της ανταγωνιστικής στρατηγικής που ακολουθεί σε έναν κλάδο, είτε να βρει την κατάλληλη για αυτήν θέση στον κλάδο σε σχέση με τις πέντε δυνάμεις, είτε να τις επηρεάσει προς μια άλλη κατεύθυνση, ώστε η επιχείρηση, να αποκομίζει το, κατά το δυνατό, μεγαλύτερο όφελος. Σε ένα κλάδο όπου υπάρχει τέλειος ανταγωνισμός μια επιχείρηση μπορεί να ελιχθεί ελεύθερα χωρίς να αντιμετωπίζει εμπόδια κατά την είσοδο της στον κλάδο. Ο κλάδος αυτός όμως δεν παρέχει στις επιχειρήσεις μακροχρόνια ικανοποιητικά κέρδη. Όσο μικρότερης έντασης είναι οι ανταγωνιστικές δυνάμεις τόσο μεγαλύτερη ευκαιρία έχει μια επιχείρηση για να έχει πολύ καλή απόδοση.

Η συλλογική δύναμη των πέντε δυνάμεων (σχήμα 1) αντιμετωπίζεται από όλες τις επιχειρήσεις ενός κλάδου και για να μπορέσει μια επιχείρηση να τις αντιμετωπίσει θα πρέπει να αναλύσει διεξοδικά τις πηγές καθεμιάς από αυτές. Η γνώση αυτή από την επιχείρηση, θα την οδηγήσει στον καθορισμό της ενδεδειγμένης στρατηγικής. Παράλληλα η γνώση των δυνάμεων βοηθά την επιχείρηση, στην αναγνώριση των ισχυρών και αδύναμων σημείων στο εσωτερικό της, στους ορθούς ελιγμούς μέσα στον κλάδο, και να αντιλαμβάνεται σε ποιους τομείς του κλάδου υπάρχουν μεγαλύτερα για αυτήν, κέρδη.

Οι πέντε δυνάμεις είναι οι:

1. Η απειλή εισόδου νέων ανταγωνιστών
2. Η διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών
3. Η διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών
4. Η απειλή υποκατάστατων προϊόντων
5. Ο ανταγωνισμός μέσα στον κλάδο (σχήμα 1)

Σχήμα 1: Το μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού (Porter 2008, 1998)

Παρακάτω αναλύεται η κάθε μια από τις πέντε δυνάμεις του μοντέλου:

2.1. Απειλή εισόδου νέων ανταγωνιστών

Νέοι ανταγωνιστές που εισέρχονται στον κλάδο εισέρχονται με νέες δυνατότητες και τον βασικό στόχο να κερδίσουν μερίδιο από την αγορά και να βρουν νέες πηγές. Η ευχέρεια ή μη για την είσοδο μιας επιχείρησης σε έναν κλάδο, εξαρτάται καταρχήν από ορισμένους παράγοντες της αγοράς που αποτελούν και τα εμπόδια που οφείλει να υπερβεί η νέα επιχείρηση. Παράγοντες που εμποδίζουν την είσοδο νέων ανταγωνιστών σε έναν κλάδο είναι:

- i. Οι οικονομίες κλίμακας οι οποίες αποτελούν εμπόδια για μια νεοεισερχόμενη σε έναν κλάδο επιχείρηση διότι είναι υποχρεωμένη να προβεί σε υψηλούς κόστους επενδύσεις ώστε να είναι σε θέση να ανταγωνιστεί τις υπόλοιπες επιχειρήσεις στον κλάδο.
- ii. Η διαφοροποίηση προϊόντος μέσω της αναγνωσιμότητας της επωνυμίας ενός προϊόντος από τους πελάτες στον συγκεκριμένο κλάδο.

- iii. Η υψηλή επένδυση σε κεφάλαιο που θα πρέπει να κάνει μια νεοεισερχόμενη επιχείρηση στον κλάδο.
- iv. Τα υψηλά κόστη εισόδου που ενδέχεται να αντιμετωπίσει μια νεοεισερχόμενη επιχείρηση. Μια επιχείρηση ενδέχεται, ανεξάρτητα από το μέγεθος της, εισερχόμενη σε έναν τομέα να αντιμετωπίσει υψηλά κόστη που προέρχονται από τον ανταγωνισμό όπως: αποκλειστική χρήση τεχνολογίας και προνομιακή πρόσβαση σε πρώτες ύλες.
- v. Η ενδεχόμενη δύσκολη πρόσβαση σε δίκτυα διανομής. Μια νεοεισερχόμενη επιχείρηση σε ένα κλάδο οφείλει να βρει κανάλια διανομής για το προϊόν που προσφέρει.
- vi. Οι κυβερνητικές πολιτικές που ασκούνται. Οι κυβερνήσεις έχουν τη δυνατότητα να περιορίσουν σημαντικά ή ακόμα και να αποκλείσουν την είσοδο σε ορισμένους κλάδους.
- vii. Το κόστος που επιβαρύνει τον πελάτη όταν αλλάζει προμηθευτή. Μια νεοεισερχόμενη επιχείρηση, θα πρέπει να λάβει υπόψη το κόστος που θα πρέπει να επωμισθεί ο αγοραστής από την αλλαγή του προμηθευτή. (Porter 1980, 1998, 2008), (Smith 1994, Δερβιτσιώτης 1990, Maqsood 2000, Mintzberg et al 1998, Mintzberg and Quinn 1992, Hooshang 2006)

2.2. Η διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών

Οι προμηθευτές δύνανται να ασκήσουν πίεση στις επιχειρήσεις - αγοραστές ενός κλάδου είτε αυξάνοντας τις τιμές, είτε μέσω υποβάθμισης της ποιότητας των προϊόντων και υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις-αγοραστές. Η ισχύς των προμηθευτών είναι ισχυρή όταν:

- i. Όλες οι επιχειρήσεις - αγοραστές του κλάδου προμηθεύονται την πρώτη ύλη από ένα μικρό αριθμό προμηθευτών.
- ii. Το προϊόν το οποίο προσφέρουν οι προμηθευτές είναι διαφοροποιημένο.
- iii. Το προϊόν που προσφέρουν οι προμηθευτές είναι μοναδικό, χωρίς υποκατάστατο στην αγορά
- iv. Οι προμηθευτές έχουν την δυνατότητα καθετοποίησης στην αγορά.
- v. Οι επιχειρήσεις του συγκεκριμένου κλάδου δεν αποτελούν σημαντικούς πελάτες για τους προμηθευτές.
- vi. Το προϊόν των προμηθευτών είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τις επιχειρήσεις - αγοραστές. (Porter 1980, 1998, 2008), (Cook and Farquharsou 1998, Johnson and Scholes 1989, Hitt et al 1995, Hooshang 2006)

2.3. Η διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών

Οι αγοραστές από την πλευρά τους, έχουν δυνατότητα πίεσης για χαμηλότερες τιμές, καλύτερη ποιότητα ή καλύτερες υπηρεσίες αυξάνοντας το κόστος για τους προμηθευτές. Η δύναμη των αγοραστών είναι μεγάλη όταν:

- i. Τα προϊόντα των προμηθευτών αγοράζονται από μικρό αριθμό αγοραστών και ιδιαίτερα σε κλάδους όπου τα σταθερά κόστη είναι υψηλά και τα μεταβλητά μειωμένα, με αποτέλεσμα οι προμηθευτές να λειτουργούν υπό πίεση για να διατηρήσουν το μερίδιο της αγοράς που έχουν.
- ii. Το εισόδημα των αγοραστών είναι χαμηλό και αναγκάζονται οι αγοραστές να μειώσουν τα κόστη τους. Σε αυτήν την περίπτωση οι αγοραστές είναι πολύ ευαίσθητοι στις αυξομειώσεις των τιμών.
- iii. Τα προϊόντα του κλάδου όλων τα επιχειρήσεων καλύπτουν την ίδια ανάγκη στους αγοραστές και δεν υπάρχει διαφοροποίηση, με συνέπεια οι αγοραστές να μπορούν πολύ εύκολα να αλλάξουν προμηθευτή χωρίς να υποστούν κάποιο κόστος
- iv. Οι αγοραστές για να αγοράσουν ένα προϊόν δαπανούν ένα μεγάλο ποσό από το εισόδημα τους. Οι αγοραστές δεν επηρεάζονται από την αυξομείωση τιμών σε προϊόντα με χαμηλές τιμές.

- v. Η ποιότητα του προϊόντος είναι κατώτερη από την επιθυμητή ποιότητα που ζητούν οι αγοραστές, τότε οι αυξομειώσεις της τιμής επηρεάζουν τους αγοραστές σε μεγαλύτερο βαθμό.
- vi. Ο αγοραστής δεν έχει κανένα ιδιαίτερο κέρδος από το προϊόν που αγοράζει. (Porter 1980, 1998, 2008), (Worthington et al 2005, Μάντζαρης 2008, Mintzberg et al 1998, Mintzberg and Quinn 1992, Hooshang 2006)

2.4. Η απειλή υποκατάστατων προϊόντων

Ένα υποκατάστατο προϊόν είναι ένα προϊόν που επιτελεί την ίδια λειτουργία και ικανοποιεί την ίδια ανάγκη του αγοραστή με ένα άλλο προϊόν χρησιμοποιώντας διαφορετικές μεθόδους. Θέτοντας ένα όριο στην τιμή που μπορεί να χρεώσει μια επιχείρηση για ένα προϊόν τα υποκατάστατα προϊόντα ή υπηρεσίες περιορίζουν τις δυνατότητες κερδοφορίας ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας σε έναν κλάδο. Εάν η επιχείρηση δεν μπορέσει να διαφοροποιήσει το προϊόν το οποίο προσφέρει ή να αυξήσει την ποιότητα του προϊόντος θα έχει σαν αποτέλεσμα να μειωθούν τα κέρδη του κλάδου και η ανάπτυξη του. (Porter 1980, 1998, 2008), (Παπαδάκης 2002, Hornby et al 1997, McAfee 2002)

2.5. Ο ανταγωνισμός στον κλάδο

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων που προϋπάρχουν σε ένα κλάδο σημαίνει για μια επιχείρηση πώς θα πρέπει να ελίσσεται ευφυώς μέσα σε αυτόν, χρησιμοποιώντας τακτικές όπως ο ανταγωνισμός στην τιμή, η παραγωγή νέων προϊόντων και το έξυπνο μάρκετινγκ για να συνεχίζει να είναι κερδοφόρα. Ο ανταγωνισμός στον κλάδο δημιουργείται, επειδή οι ανταγωνιστές είτε νιώθουν την πίεση να βελτιώσουν την θέση τους, είτε διότι ανακαλύπτουν μια ευκαιρία στον κλάδο για να βελτιώσουν την θέση τους. Ο ανταγωνισμός είναι ισχυρός όταν:

- i. Υπάρχει μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων στον κλάδο της ίδιας ισχύος και του ίδιου μεγέθους
- ii. Η ανάπτυξη του κλάδου είναι μικρή και ο ανταγωνισμός για κάποιο μερίδιο της αγοράς μεταξύ των επιχειρήσεων είναι μεγάλος
- iii. Τα προϊόντα ή οι υπηρεσίες του κλάδου είναι τυποποιημένα δηλαδή δεν υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ των προϊόντων που παράγονται από τις διάφορες επιχειρήσεις του κλάδου.
- iv. Τα σταθερά κόστη είναι υψηλά ή το προϊόν είναι ευπαθές γεγονός που δημιουργεί την πιθανότητα μείωσης των τιμών. Η μείωση των τιμών προκαλείται διότι η ζήτηση είναι περιορισμένη και τα προϊόντα θα πρέπει σε ορισμένο χρονικό διάστημα να πουληθούν
- v. Όταν το κόστος εξόδου μιας επιχείρησης από τον κλάδο είναι υψηλό.
- vi. Όταν μια επιχείρηση που είναι δεσμευμένη στον κλάδο της, φιλοδοξεί και επιδιώκει με κάθε κόστος να γίνει η πρώτη σε κέρδη του κλάδου, αναλαμβάνει για να επιτύχει υψηλό διακύβευμα. (Porter 1980, 1998, 2008), (Thompson et al 2008, Mintzberg et al 1998, Mintzberg and Quinn 1992, Montgomery and Porter 1991)

Μόλις μια επιχείρηση διερευνήσει τους παράγοντες του ανταγωνισμού που αντιμετωπίζει στο κλάδο που λειτουργεί τότε είναι σε θέση να διερευνήσει και τις δυνάμεις και αδυναμίες στο εσωτερικό της, σε σχέση πάντοτε και με τους αντίστοιχους παράγοντες του ανταγωνισμού που αντιμετωπίζει η επιχείρηση.

3. Το νέο «διαδικτυακό» επιχειρηματικό περιβάλλον

Το νέο «διαδικτυακό» επιχειρηματικό περιβάλλον διαθέτει συγκριτικά, με την παραδοσιακή οικονομία, ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που το διαφοροποιούν από αυτήν, δημιουργώντας νέες διαφοροποιημένες απαιτήσεις και προϋποθέσεις από τις ανταγωνιστικές επιχειρήσεις (Bakos 1997, Porter 2001, Schlauch et al 2001)

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό συνίσταται στην σημασία της πληροφορίας. Η πληροφορία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο «διαδικτυακό» περιβάλλον. Ένα βασικό θέμα όσον αφορά την πληροφορία στο διαδικτυακό περιβάλλον είναι η παραγωγή πληροφοριακών «προϊόντων». Η παραγωγή πληροφοριακών «προϊόντων» είναι διαφορετική σε σχέση με την παραγωγή των προϊόντων. Η παραγωγή των πληροφοριακών «προϊόντων» είναι ακριβή και η αναπαραγωγή τους φθηνή. Ταυτόχρονα είναι ευκολότερη η αντιγραφή των πληροφοριακών «προϊόντων» από ανταγωνιστές. Η αντιγραφή καθίσταται εύκολη διότι, σε αρκετές περιπτώσεις οι η-επιχειρήσεις για να αποφύγουν τις δαπάνες δεν αποκτούν διπλώματα ευρεσιτεχνίας και ταυτόχρονα η τιμωρία των αντιγραφών σε πολλές περιπτώσεις είναι χρονοβόρα και δαπανηρή διαδικασία. (Shapiro and Varian 1998)

Η κοστολόγηση της πληροφορίας αποτελεί επίσης ένα σημαντικό θέμα για την η-επιχείρηση. Η πληροφορία κοστολογείται διαφορετικά, από τον κάθε πελάτη. Οι πελάτες διατίθενται να πληρώσουν ανάλογα με τις ανάγκες τους, προκειμένου να έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες που τους ενδιαφέρουν. (Hagel and Brown 2001, Karagiannopoulos et al 2005) Η ποιο σωστή προσέγγιση όσον αφορά την τιμολόγηση πληροφοριακών «προϊόντων» είναι να τιμολογούνται με βάση την αξία που έχει το πληροφοριακό «προϊόν» για τον πελάτη και όχι με βάση το κόστος παραγωγής του. (Shapiro and Varian 1998).

Επιπρόσθετα ένας παράγοντας που πρέπει επίσης να σημειωθεί είναι η δύναμη που προσδίδει η πληροφορία στον πελάτη. Η καλύτερη πρόσβαση στην πληροφορία που παρέχει το διαδίκτυο βοηθά τον πελάτη να κρίνει την καταλληλότητα ενός προϊόντος για τις ανάγκες του προτού το αγοράσει. Παράλληλα, ο πελάτης έχει την δυνατότητα να διενεργήσει εύκολα και γρήγορα έρευνα αγοράς και να επιλέξει την επιχείρηση από την οποία θα προμηθευτεί το προϊόν που θέλει. (Vogiatzi 2010)

Από την άλλη πλευρά οι η-επιχειρήσεις επωφελούνται από το διαδίκτυο διότι ξεπερνούν τα φυσικά εμπόδια των συνόρων και των αποστάσεων και μέσω των πληροφοριών που συλλέγουν μπορούν να πραγματοποιήσουν στοχευμένο μάρκετινγκ σε αγορές που μέχρι πρότινος ήταν δύσκολη η πρόσβαση. Ταυτόχρονα, μπορούν να προσεγγίσουν τον πελάτη πιο εύκολα και να του παρέχουν καλύτερη εξυπηρέτηση, με προϊόντα και υπηρεσίες που ανταποκρίνονται στις ανάγκες, του μεγιστοποιώντας την ικανοποίησή του. (Wang et al 2002, Kim et al 2004, Robert 1993, Warrington et. Al. 2000, Vogiatzi 2010))

Επίσης το διαδίκτυο προσφέρει την δυνατότητα στους νέους επιχειρηματίες να ιδρύσουν η-επιχειρήσεις επενδύοντας μικρότερο κεφάλαιο. Παράλληλα, διευκολύνει τις η-επιχειρήσεις, ώστε να μειώσουν τα λειτουργικά τους κόστη, να αυξήσουν την αποδοτικότητα τους, και να εκσυγχρονίσουν τις διαδικασίες παραγωγής τους. Τέλος, η αξιοποίηση του διαδικτύου καθιστά τις η-επιχειρήσεις περισσότερο ευέλικτες, με αποτέλεσμα την δυνατότητα ταχύτερης προσαρμογής τους, στις μεταβαλλόμενες συνθήκες τις αγοράς.. (Turban et. al. 2000, Hooshang et. al 2006, Kim et al 2004(a), Vogiatzi 2010)

4. Οι πέντε δυνάμεις του ανταγωνισμού στο διαδίκτυο

Οι πέντε δυνάμεις του ανταγωνισμού καθορίζουν πως η οικονομική αξία που δημιουργείται από τα προϊόντα, τις υπηρεσίες και την τεχνολογία και διαμοιράζεται από την μια πλευρά στις η-επιχειρήσεις του κλάδου και από την άλλη πλευρά στους πελάτες, τους προμηθευτές, τα κανάλια διανομής, τα υποκατάστατα προϊόντα και τους νεοεισερχόμενους ανταγωνιστές. Παρόλο που έχει υποστηριχθεί από ορισμένους επιστήμονες πως λόγω του διαδικτύου και των συνθηκών που έχουν διαμορφωθεί δεν απαιτείται η ανάλυση ενός κλάδου, φαίνεται όμως τελικά πως η ανάλυση των δυνάμεων του κλάδου αποτελεί βασικό στοιχείο για να κατανοήσουν οι η-επιχειρήσεις ποια είναι τα πλεονεκτήματα του κλάδου, από ποιους παράγοντες επηρεάζεται η κερδοφορία του κλάδου και πως μπορεί να διαμορφωθεί στο μέλλον η κερδοφορία του κλάδου.

Ειδικότερα παρακάτω παρουσιάζονται οι διαφορές που υπάρχουν στις πέντε δυνάμεις του ανταγωνισμού στην διαδικτυακή οικονομία σε σύγκριση με την παραδοσιακή οικονομία.

4.1. Η απειλή εισόδου νέων ανταγωνιστών

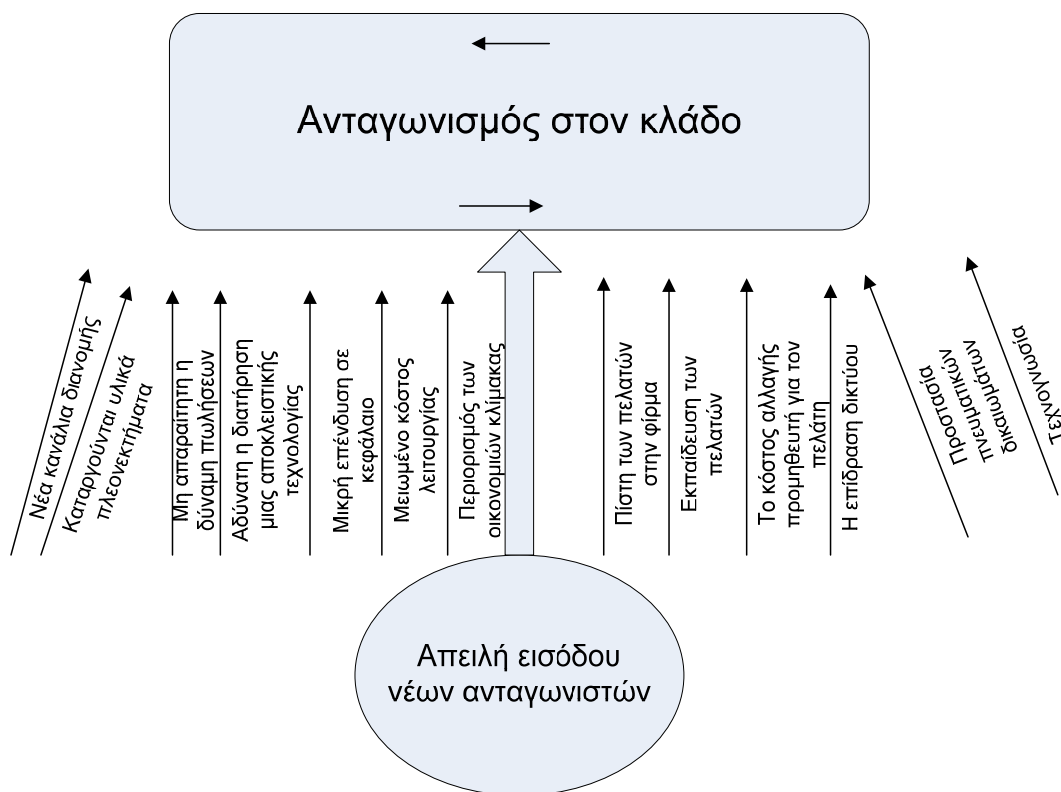
Οι νέοι ανταγωνιστές που εισέρχονται ένα κλάδο επιφέρουν δύο αρνητικές συνέπειες στον κλάδο. Πρώτον, οι νέοι ανταγωνιστές αφαιρούν μερίδιο αγοράς από τις υπόλοιπες η-επιχειρήσεις. Δεύτερον, μειώνουν τις τιμές τους, με συνέπεια να μειώνεται η κερδοφορία όσων ήδη δραστηριοποιούνταν στον κλάδο. Συνεπώς, όσο περιορίζονται τα εμπόδια εισόδου νέων ανταγωνιστών, τείνει η κερδοφορία ενός κλάδου να μειώνεται. (Enders and Jelassi 2005, Tuccy and Afuah 2003) Με την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, οι νέοι επιχειρηματίες έχουν την δυνατότητα να εισέρθουν σε έναν κλάδο ευκολότερα στην διαδικτυακή οικονομία σε σύγκριση με την παραδοσιακή οικονομία (σχήμα 2). Οι νέοι ανταγωνιστές εισέρχονται στον κλάδο και φέρνουν νέες ιδέες και νέους τρόπους αλληλεπίδρασης με τους πελάτες. (Taylor and Terhune 2001) Η ανάπτυξη του διαδικτύου φαίνεται να μειώνει τα εμπόδια εισόδου μιας νεο-εισερχόμενης η-επιχείρησης (σχήμα 2) σε έναν κλάδο διότι:

- i. Μια νεοεισερχόμενη η-επιχείρηση μπορεί να χρησιμοποιήσει και νέα κανάλια διανομής (σχήμα 2) πέρα από τα παραδοσιακά. Όπως για παράδειγμα, την αποστολή των προϊόντων ψηφιακής μορφής μέσω διαδικτύου.
- ii. Τα υλικά πλεονεκτήματα τα οποία απολάμβαναν οι ανταγωνιστές του κλάδου και αποτελούσαν εμπόδιο για μια νεοεισερχόμενη (σχήμα 2) επιχείρηση στην παραδοσιακή οικονομία, πλέον με το διαδίκτυο καταργούνται.
- iii. Η ανάγκη για μεγάλη δύναμη πωλήσεων πλέον δεν αποτελεί εμπόδιο (σχήμα 2) για τις νεοεισερχόμενες η-επιχειρήσεις διότι το διαδίκτυο μπορεί να βοηθήσει την η-επιχείρηση στις πωλήσεις.
- iv. Οι εφαρμογές του διαδικτύου δυσχεραίνουν για μια η-επιχείρηση ενός κλάδου την αποκλειστική διατήρηση κάποιας τεχνολογίας (σχήμα 2) ή προϊόντος.
- v. Το διαδίκτυο απαιτεί λιγότερο κεφάλαιο για επενδύσεις (σχήμα 2). Το διαδίκτυο έχει μειώσει τις απαιτήσεις αυτές, σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, όπως στα ψηφιακά προϊόντα σχεδόν δραματικά, αφού ακόμα και η διανομή τους μπορεί να γίνει ψηφιακά.
- vi. Το διαδίκτυο παρέχει την δυνατότητα σε μια νέο-εισερχόμενη η-επιχείρηση να έχει μειωμένο κόστος λειτουργίας (σχήμα 2). Το κόστος συρρικνώνεται λόγω της μείωσης των αποθεμάτων ως αποτέλεσμα της καλύτερης διαχείρισης των παραγγελιών, της βελτιωμένης ροής της πληροφορίας μέσα στην η-επιχείρηση και των απλοποιημένων διαδικασιών.
- vii. Μικρότερες η-επιχειρήσεις μπορούν να εισέρθουν σε έναν κλάδο (σχήμα 2) δεδομένου ότι το διαδίκτυο κατάργησε σε μεγάλο βαθμό τις οικονομίες κλίμακας που αποτελούσαν μεγάλο ανασταλτικό παράγοντα στην παραδοσιακή οικονομία για την είσοδο μιας νέας επιχείρησης σε έναν κλάδο (Lumpkin et al 2002, Porter 2001, Kim et al 2004, Enders and Jelassi 2005, Karagiannopoulos et al 2005, Tuccy and Afuah 2003, Turban et. al. 2000, Turban et. al. 2006)

Από την άλλη μεριά η είσοδος νέων η-επιχειρήσεων είναι δυσχερής λόγω ορισμένων πλεονεκτημάτων που απολαμβάνουν οι υφιστάμενες η-επιχειρήσεις:

- i. Η πίστη των πελατών στη φίρμα (σχήμα 2) της η-επιχείρησης. Οι πελάτες έχουν εμπιστοσύνη στην μάρκα μιας εδραιωμένης η-επιχείρησης. Οι νέοι ανταγωνιστές οφείλουν να κάνουν μεγάλη επένδυση σε δραστηριότητες μάρκετινγκ και δημοσιότητας προκειμένου να διαμορφώσουν την φίρμα του προϊόντος. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι για τις η-επιχειρήσεις είναι δυσκολότερο να θεμελιώσουν τη φίρμα τους και να οικοδομήσουν εμπιστοσύνη στον πελάτη γιατί σε περίπτωση προβλήματος ο πελάτης δεν μπορεί να απευθυνθεί σε ένα υποκατάστημα.
- ii. Η εκπαίδευση πελατών (σχήμα 2). Μια νέα η-επιχείρηση που θέλει να εισέρθει σε έναν κλάδο οφείλει να «εκπαιδεύσει» τον πελάτη ώστε ο πελάτης να χρησιμοποιεί τα προϊόντα που του προσφέρει. Ως συνέπεια η νέο-εισερχόμενη η-επιχείρηση οφείλει να

- μειώσει τα έσοδα της προκειμένου να ακολουθήσει την ίδια διαδικασία εκπαίδευσης των πελατών με τους υπόλοιπους ανταγωνιστές του κλάδου ή να παρέχει νέες μεθόδους εκπαίδευσης καθιστώντας απαρχαιωμένες τις μεθόδους των ανταγωνιστών.
- iii. Το κόστος αλλαγής προμηθευτή για τον πελάτη είναι υψηλό (σχήμα 2). Το κόστος αλλαγής αναφέρετε στην μετακίνηση από έναν διαδικτυακό τόπο σε έναν άλλο. Όσο δυσκολότερο είναι για έναν πελάτη να αλλάξει και να αξιοποιήσει έναν άλλο διαδικτυακό τόπο τόσο δυσχεραίνεται η είσοδος στην αγορά νέων η-επιχειρησεων και το αντίστροφο. Υπάρχουν τρεις παράμετροι που επηρεάζουν τον πελάτη και αυξάνουν το κόστος αλλαγής προμηθευτή: Πρώτον, η προσωποποίηση ενός προϊόντος που απολαμβάνει ο πελάτης, δεύτερον η δυνατότητα χρήσης συμπληρωματικών προϊόντων και τέλος τα οφέλη που απολαμβάνει ένας πελάτης από μια η-επιχείρηση ως αντάλλαγμα για την εμπιστοσύνη του.
- iv. Η επίδραση του δικτύου στις συναλλαγές (σχήμα 2). Η επίδραση του δικτύου φαίνεται από την χρησιμότητα του προϊόντος στους πελάτες και τον αριθμό χρηστών του προϊόντος. Οι πωλήσεις ενός προϊόντος εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τον αριθμό χρηστών του συγκεκριμένου προϊόντος. Όσο μεγαλύτερος είναι αυτός ο αριθμός, τόσο δυσκολότερο είναι για μια νέο-εισερχομενη η-επιχείρηση να προσελκύσει πελάτες ακόμη και όταν προσφέρει προϊόντα μεγαλύτερης αξίας, διότι οι χρήστες δεν είναι διατεθειμένοι να αλλάξουν προμηθευτή και προϊόν.
- v. Η προστασία πνευματικών δικαιωμάτων (σχήμα 2). Η προστασία πνευματικών δικαιωμάτων είναι απαραίτητη για προϊόντα ψηφιακής μορφής όπως η μουσική και το λογισμικό. Όταν δεν υπάρχει αυστηρός έλεγχος για τα πνευματικά δικαιώματα, τότε μειώνονται τα εμπόδια εισόδου νέων η-επιχειρήσεων.
- vi. Οι εξειδικευμένες γνώσεις πληροφορικής και η επένδυση που απαιτείται από μια νέα η-επιχείρηση στις νέες τεχνολογίες (σχήμα 2) αυξάνει τα εμπόδια εισόδου σε έναν κλάδο. (Porter 2001, Kim et al 2004, Enders and Jelassi 2005, Tuccy and Afuah 2003, Shapiro and Varian 1998, Kangas 2003)

Σχήμα 2: Μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού, η απειλή εισόδου νέων η-επιχειρήσεων στον κλάδο

Γενικά αρκετοί φραγμοί που προ-υπήρχαν στην παραδοσιακή οικονομία παύουν πλέον να υπάρχουν με την χρήση του διαδικτύου, καθιστώντας ευκολότερη, την εισροή νέων η-επιχειρήσεων σε έναν κλάδο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ένας μεγάλος αριθμός η-επιχειρήσεων να έχουν εισέλθει σε πολλούς κλάδους.

4.2. Η διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών

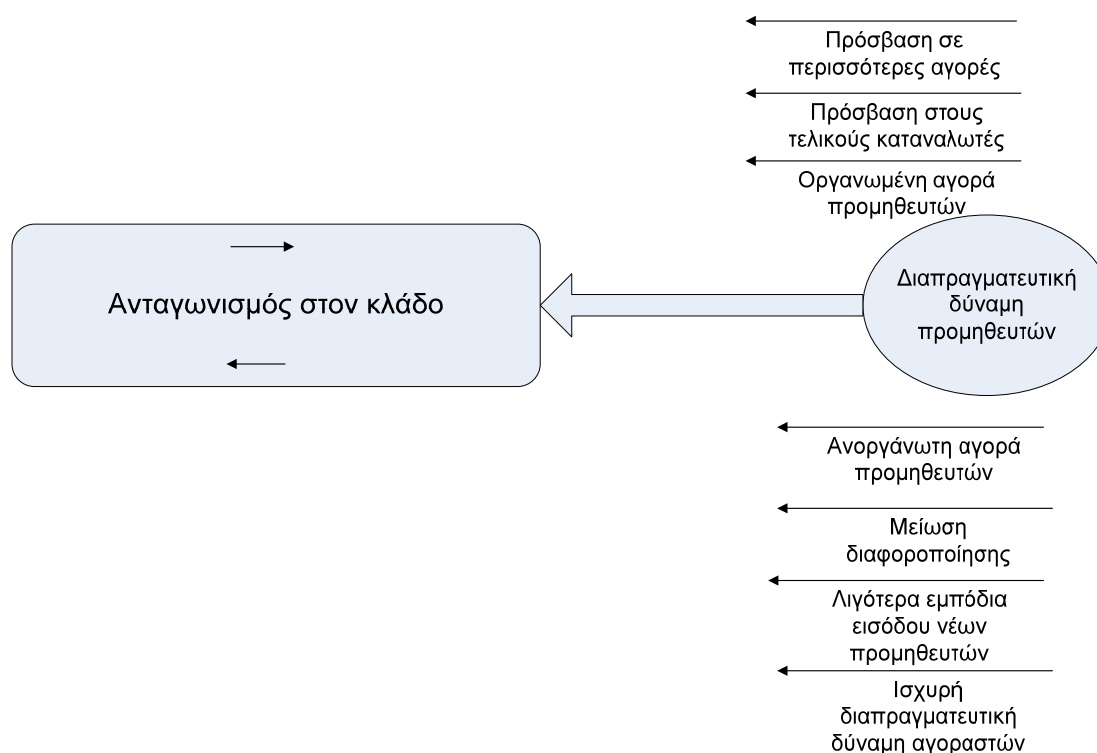
Το διαδίκτυο φαίνεται να αλλάζει και την διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών. Από την μια πλευρά βοηθά τους προμηθευτές διότι:

- i. Τους παρέχει την δυνατότητα να έχουν πρόσβαση σε πολύ περισσότερους πελάτες (σχήμα 3) και περισσότερες αγορές.
- ii. Δίνει την δυνατότητα στους προμηθευτές να έχουν πρόσβαση στους τελικούς αγοραστές χωρίς την βοήθεια μεσαζόντων και αντιπροσώπων (σχήμα 3).
- iii. Βοηθάει τους προμηθευτές του κλάδου να είναι ενωμένοι και οργανωμένοι και να ακολουθούν μια κοινή πολιτική τιμών. (Lumpkin et al 2002, Porter 2001, Enders and Jelassi 2005, Tuccy and Afuah 2003)

Από την άλλη πλευρά προκαλεί ορισμένα μειονεκτήματα στους προμηθευτές:

- i. Όταν οι προμηθευτές του κλάδου δεν είναι ενωμένοι (σχήμα 3) και οργανωμένοι και δεν ακολουθούν μια κοινή πολιτική τιμών.
- ii. Οι διαδικτυακές αγορές δίνουν σε όλες τις επιχειρήσεις ίση πρόσβαση σε προμηθευτές και ωθούν τους προμηθευτές προς τα τυποποιημένα προϊόντα (σχήμα 3) τα οποία ό-

- μως, οδηγούν στην μείωση της διαφοροποίησης, λόγω ευκολίας «αντιγραφής» προϊόντων και υπηρεσιών από τους ανταγωνιστές.
- iii. Τα εμπόδια εισόδου σε έναν κλάδο είναι λιγότερα, με αποτέλεσμα να πολλαπλασιάζονται οι ανταγωνιστές που έχουν την δυνατότητα καθετοποίησης στις προμήθειες (σχήμα 3).
 - iv. Οι αγοραστές αποκτούν μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη (σχήμα 3) έναντι των προμηθευτών, λόγω καλύτερης πληροφόρησης. (Porter 2001, Enders and Jelassi 2005, Karagiannopoulos et al 2005, Tuccy and Afuah 2003, Taylor and Terhune 2001)

Σχήμα 3: Μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού, η διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών στο διαδικτυακό περιβάλλον

4.3. Η διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών

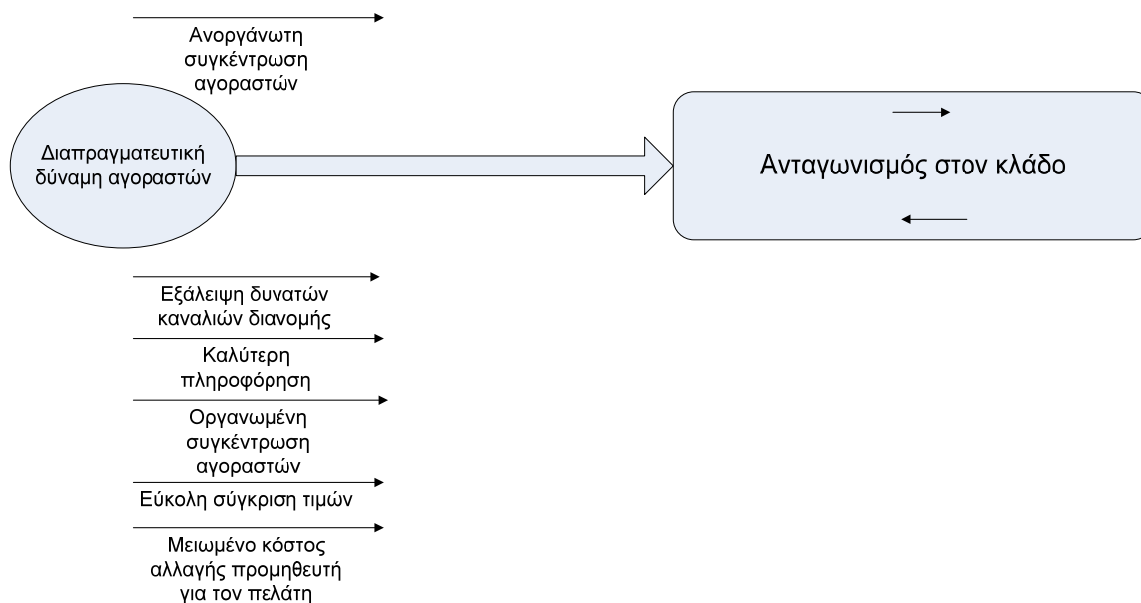
Η διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών επηρεάζεται από την ανάπτυξη του διαδικτύου αφενός μεν θετικά, αφετέρου δε αρνητικά. Θετικά διότι:

- i. Το διαδίκτυο παρακάμπτει τα μεγάλα κανάλια διανομής και βελτιώνει την διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών έναντι των παραδοσιακών καναλιών διανομής (σχήμα 4).
- ii. Αυξάνεται η διαπραγματευτική δύναμη των τελικών αγοραστών (σχήμα 4) λόγω καλύτερης πληροφόρησης.
- iii. Το διαδίκτυο βοηθάει στην οργάνωση μεγάλου αριθμού αγοραστών οι οποίοι εν συνεχεία έχουν την δυνατότητα να διαπραγματευτούν καλύτερους όρους αγοράς (σχήμα 4).
- iv. Υποστηρίζει την έρευνα αγοράς και την εύκολη σύγκριση τιμών (σχήμα 4). Οι μηχανές σύγκρισης τιμών στο διαδίκτυο βοηθούν τους πελάτες να επιλέξουν από ένα μεγάλο αριθμό προϊόντων και προμηθευτών το προϊόν που θα αγοράσουν. Η εύκολη σύ-

- γκριση τιμών επηρεάζει κυρίως τα τυποποιημένα προϊόντα όπου η διαφοροποίηση είναι πολύ μικρή.
- v. Μειώνει το κόστος αλλαγής προμηθευτή (σχήμα 4). Με αποτέλεσμα ο πελάτης να είναι σε θέση να αλλάξει εύκολα προμηθευτή.

Από την άλλη πλευρά ένα μειονέκτημα που αντιμετωπίζουν οι αγοραστές είναι:

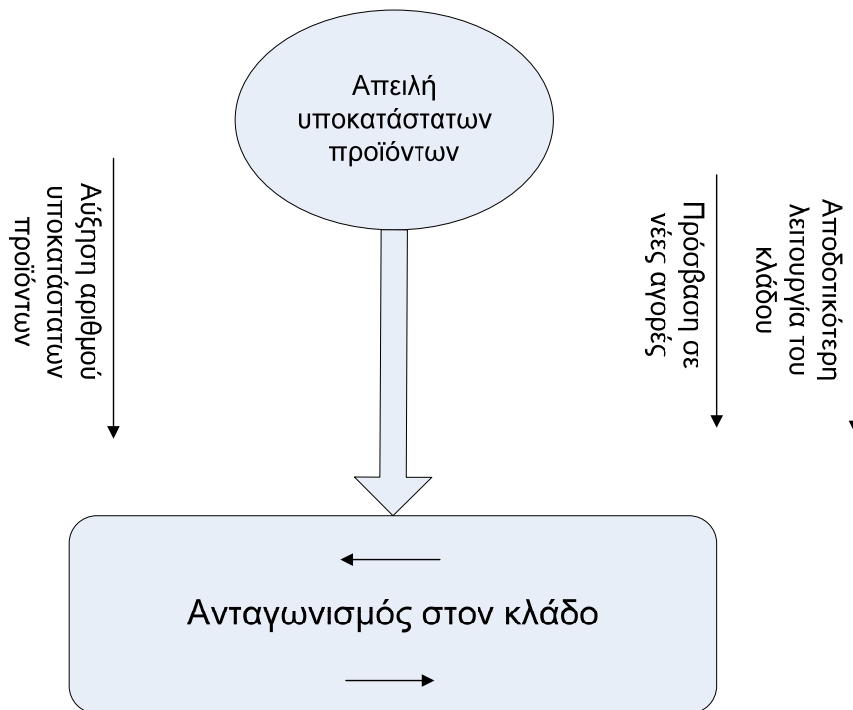
- i. Όταν οι αγοραστές του κλάδου δεν είναι σωστά οργανωμένοι (σχήμα 4) ώστε να έχουν ισχυρή διαπραγματευτική δύναμη. (Porter 2001, Enders and Jelassi 2005, Karagiannopoulos et al 2005, Tuccy and Afuah 2003, Taylor and Terhune 2001)

Σχήμα 4: Μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού, η διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών στο διαδικτυακό περιβάλλον

4.4. Η απειλή υποκατάστατων προϊόντων

Η πίεση που ασκείται από τα υποκατάστατα προϊόντα, εξαρτάται από τον αριθμό των διαθέσιμων υποκατάστατων προϊόντων που ικανοποιούν την ίδια ή παραπλήσια ανάγκη. Όσο αυξάνεται ο αριθμός υποκατάστατων προϊόντων και βελτιώνεται η ποιότητα τους τόσο μειώνονται τα κέρδη του κλάδου. Το διαδίκτυο ενίσχυσε την πίεση των υποκατάστατων προϊόντων (σχήμα 5) διότι προσέφερε την δυνατότητα δημιουργίας νέων υποκατάστατων προϊόντων εξαιτίας της εύκολης πληροφόρησης. Με τον τρόπο αυτό αυξήθηκε η ποικιλία των προϊόντων που είναι διαθέσιμα στους πελάτες (Enders and Jelassi 2005, Porter 2001, Tuccy and Afuah 2003, Taylor and Terhune 2001) Σημειώνεται όμως το διαδίκτυο μεταμορφώνει ολόκληρο τον κλάδο και τον καθιστά πιο αποδοτικό ενώ παράλληλα διευκολύνει την πρόσβαση σε νέες αγορές (σχήμα 5). (Porter 2001)

Σχήμα 5: Μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού, η απειλή υποκατάστατων προϊόντων στο διαδικτυακό περιβάλλον

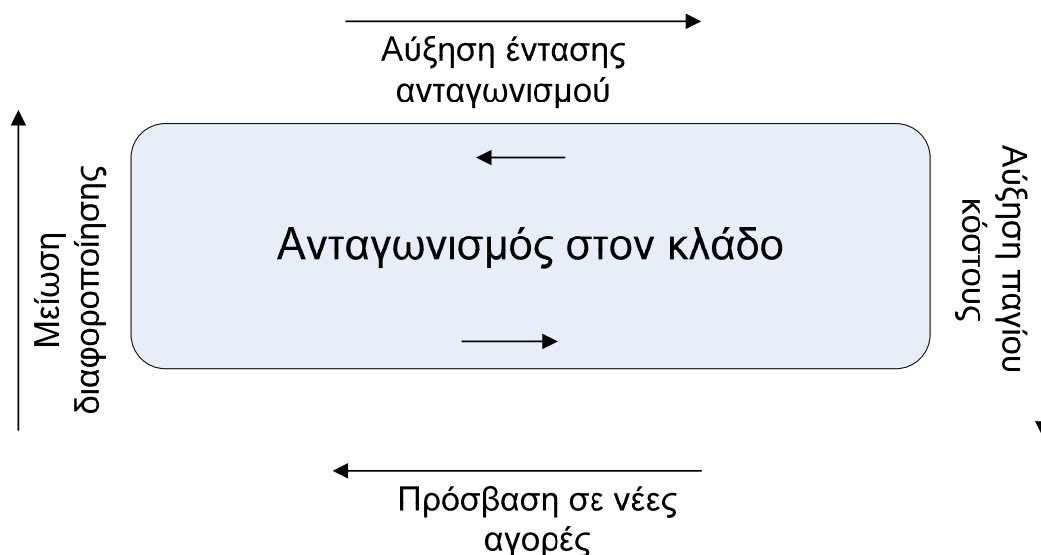
4.5. Ο ανταγωνισμός μέσα στον κλάδο

Ο ανταγωνισμός μέσα στον κλάδο εμφανίζεται, λόγω της ανάπτυξης και της χρήσης του διαδικτύου εντεινόμενος, διότι:

- i. Οι διαφορές μειώνονται μεταξύ των ανταγωνιστών (σχήμα 6) δεδομένου ότι οι προσφορές δεν μπορούν να διατηρηθούν ως αποκλειστικότητα από μια μόνο η-επιχείρηση.
- ii. Οι αγορές στις οποίες έχει πρόσβαση η η-επιχείρηση αυξάνονται γεωγραφικά δεδομένου πως το διαδίκτυο έχει μειώσει την σημασία των εθνικών συνόρων μιας χώρας που στην παραδοσιακή οικονομία περιόριζαν τον αριθμό των ανταγωνιστών, με αποτέλεσμα μια η-επιχείρηση να αντιμετωπίζει επιπλέον και τον διεθνή, ανταγωνισμό (σχήμα 6).
- iii. Το διαδίκτυο προκαλεί την αύξηση του παγίου κόστους (σχήμα 6). Μέσω του διαδικτύου, ο λόγος των πάγιων προς τα μεταβλητά έξοδα μετατίθεται περισσότερο προς την πλευρά των πάγιων εξόδων. Τα χαμηλά μεταβλητά κόστη σε συνδυασμό με τα υψηλά σταθερά κόστη αυξάνουν την πίεση για μειώσεις των τιμών.

Από την άλλη μεριά το διαδίκτυο μειώνει τον ανταγωνισμό που αντιμετωπίζουν οι η-επιχειρήσεις διότι:

- i. Αυξάνονται γεωγραφικά οι αγορές όπου έχει πρόσβαση η η-επιχείρηση (σχήμα 6) και μπορεί να προωθήσει τα προϊόντα της σε νέους πελάτες μειώνοντας την πίεση του ανταγωνισμού που δέχεται. (Enders and Jelassi 2005, Porter 2001, Tuccy and Afuah 2003, Taylor and Terhune 2001, Kim et al 2004, Lumpkin et al 2002)

Σχήμα 6: Μοντέλο των πέντε δυνάμεων του ανταγωνισμού, ο ανταγωνισμός στον κλάδο στο διαδικτυακό περιβάλλον

5. Συμπεράσματα

Οι κυριότερες διαφορές στο μοντέλο των πέντε δυνάμεων μεταξύ παραδοσιακής και διαδικτυακής οικονομίας είναι ότι:

- i. Η η-επιχείρηση έχει να αντιμετωπίσει τον δριμύ ανταγωνισμό δεδομένου ότι λόγω της φύσης του διαδικτύου ανταγωνίζεται πλέον σε παγκόσμιο επίπεδο τις άλλες η-επιχειρήσεις και όχι σε εθνικό. Όπως επίσης υπάρχει και διαφάνεια τιμών στο διαδίκτυο δεδομένου ότι ο πελάτης μπορεί πολύ εύκολα να κάνει σύγκριση τιμών και να καταλήξει στην πιο συμφέρουσα τιμή. Με τον τρόπο αυτό μια η-επιχείρηση χάνει πολύ πιο εύκολα έναν πελάτη δεδομένου ότι μπορεί πολύ εύκολα ο πελάτης να επιλέξει άλλο προμηθευτή.
- ii. Η βιομηχανία της πληροφορίας, διαφοροποιείται στη δικτυακή οικονομία, μεταξύ άλλων και σε άλλα δύο ουσιώδη σημεία, την διάρθρωση του κόστους παραγωγής των προϊόντων της πληροφορίας και τις δικτυακές ωφέλειες. Η παραγωγή της πρώτης μονάδας του προϊόντος, σε αντίθεση με την παραδοσιακή βιομηχανία, απαιτεί ένα υψηλό κόστος, ενώ κάθε επόμενη αναπαραγωγή της έχει χαμηλό κόστος. Αυτό υποχρεώνει την η-επιχείρηση να επιλέξει ως τρόπο τιμολόγησης του «προϊόντος» της, την τιμολόγηση με βάση την αξία που αποδίδουν οι καταναλωτές στο «προϊόν».
- iii. Η παραγωγή στην «διαδικτυακή» οικονομία δεν χαρακτηρίζεται όπως στην παραδοσιακή οικονομία από οικονομίες κλίμακας αλλά διαδικτυακές οικονομίες ή διαδικτυακές ωφέλειες. Η βάση μεγέθυνσης των η-επιχειρήσεων είναι τα δίκτυα και η η-επιχείρηση που θα δημιουργήσει δίκτυα και θα τα εκμεταλλευθεί καλύτερα, θα επικρατήσει στην αγορά, ενώ οι άλλες η-επιχειρήσεις θα συρρικνωθούν και θα εξαφανισθούν.

Στο «διαδικτυακό» επιχειρηματικό περιβάλλον που διαμορφώνεται με βάση τις πέντε δυνάμεις του ανταγωνισμού, το διαδίκτυο ωφέλησε τις η-επιχειρήσεις διότι πρόσφερε στις η-επιχειρήσεις την δυνατότητα να έχουν πιο άμεση πρόσβαση στους πελάτες τους καταργώντας τους μεσάζοντες. Ενώ ταυτόχρονα ενίσχυσε την αποδοτικότητα τους, αυξάνοντας το μερίδιο τους στην αγορά και βελτιώνοντας την θέση τους σε σχέση με τα υποκατάστατα προϊόντα. Από την άλλη μεριά όμως υπάρχουν και αρκετά μειονεκτήματα για τις η-επιχειρήσεις που προκλήθηκαν από την ανάπτυξη του διαδικτύου. Το διαδίκτυο έδωσε την δυνατότητα στους

αγοραστές να έχουν εύκολη και γρήγορη πληροφόρηση για προϊόντα και υπηρεσίες αυξάνοντας την δύναμη τους. Το διαδίκτυο άμβλυσε τα εμπόδια εισόδου μιας η-επιχείρησης σε έναν νέο κλάδο διότι εξαλείφει σε μεγάλο βαθμό, το πρόβλημα πρόσβασης σε κανάλια διανομής. Έπειτα, προσφέροντας την δυνατότητα, προσέγγισης των πελατών, με νέες μεθόδους και τρόπους, η ικανοποίηση των αναγκών τους οδηγεί στην ευκολότερη δημιουργία υποκατάστατων. Παράλληλα επειδή το διαδίκτυο είναι ένα σύστημα ανοιχτό προς άλλους, δυσχεραίνεται πολύ περισσότερο η η-επιχείρηση να διαφοροποιήσει τις υπηρεσίες που προσφέρει με αποτέλεσμα να εντείνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των η-επιχειρήσεων. Επιπρόσθετα, λόγω της φύσης του διαδικτύου από την μια πλευρά έχουν οι η-επιχειρήσεις πρόσβαση σε παρά πολλές αγορές γεωγραφικά απομακρυσμένες και μέχρι τώρα μη προσβάσιμες, από την άλλη πλευρά όμως έχουν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό από η-επιχειρήσεις που προέρχονται από τις αγορές αυτές. Με αποτέλεσμα να υποχρεώνεται μια η-επιχείρηση να αντιμετωπίσει περισσότερο ανταγωνισμό. Τέλος, οι τεχνολογίες του διαδικτύου τείνουν να μειώνουν τα μεταβλητά κόστη και να αυξάνουν τα σταθερά κόστη με αποτέλεσμα να εντείνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των η-επιχειρήσεων με βάση την τιμή. Μπορεί οι η-επιχειρήσεις εκμεταλλευόμενες το διαδίκτυο να αυξάνουν το μερίδιο τους στην αγορά, αλλά εις βάρος της κερδοφορίας.

Φαίνεται ότι τα πλεονεκτήματα του διαδικτύου όπως η εύκολη και γρήγορη πληροφόρηση, η αγορά προϊόντων και η ευκολότερη ανάπτυξη του marketing και της διανομής των προϊόντων ή υπηρεσιών που επέτρεψαν σε αγοραστές - πωλητές να συναλλάσσονται ευκολότερα μεταξύ τους, δεν ενίσχυσαν στο αναμενόμενο την κερδοφορία των η-επιχειρήσεων. Οι αίτιες αναζητούνται στην αδυναμία πολλών η-επιχειρήσεων να μετατρέψουν τα πλεονεκτήματα του διαδικτύου σε κέρδος, εξαιτίας των ακατάλληλων συχνά επιλογών, ή ακόμη και άστοχων στρατηγικών. Καθώς και λόγω των συνθηκών που διαμορφώθηκαν στο επιχειρηματικό περιβάλλον εξαιτίας του διαδικτύου.

6. Βιβλιογραφία

Ξένη βιβλιογραφία

- Bakos, Y., (1997). "Reducing buyer search costs: Implications for electronic marketplace". *Management Science*, Vol. 43 pp 1613–1630
- Cook, M., and Farquharsou, C., (1998). *Business economics*. Pitman Publishing
- Enders, A., and Jelassi, T., (2005). *Strategies for e-business*. F.T. Prentice Hall.
- Hagel, J. III, and Brown, J.S., (2001). "Your next IT strategy". *Harvard Business Review*, October, pp. 105-13
- Hitt, M.A., Ireland, D, and Hoskisson, R.E., (1995). *Strategic management*. West Publishing Company
- Hooshang M. Beheshti, Esmail Salehi-Sangari and Anne Engstrom (2006). "Competitive advantage with e-business: a survey of large American and Swedish firms" *CR* Vol. 16 No.2 pp 150 – 157
- Hornby, W., Gammie, B., and Wall, S., (1997). *Business economics*. Longmann
- Johnson, G., and Scholes, K., (1989). *Exploring corporate strategy*. Prentice Hall
- Kangas, K., (2003). *Business Strategies for Information Technology Management*, Idea Group Publishing
- Karagiannopoulos, G.D., Georgopoulos N., and Nikolopoulos, K., (2005). "Fathoming Porters five forces model in the internet era". *Info*, Vol. 7, No.6. pp. 66-76.
- Kim E., Nam D., and Stimpert J.L., (2004). "Testing the applicability of Porters generic strategies in the digital age: A study of Korean cyber malls". *Journal of Business Strategies*, Vol. 21, No1, pp 19-45 (a)
- Kim E., Nam D., and Stimpert J.L., (2004). "The Applicability of Porter's Generic Strategies in the Digital Age: Assumptions, Conjectures, and Suggestions". *Journal of management*, Vol 30, No.5, pp 569-589.

- Lumpkin G.T., Droegge S.B. and Dess, G.G., (2002). "E-commerce strategies: Achieving sustainable competitive advantage and avoiding pitfalls". *Organizational Dynamics*, Vol. 30, No. 4, pp. 325 – 340.
- Maqsood A., (2000). "Forces driving industry competition". *Economic review*. Vol.31 No.10
- McAfee, R.P., (2002). *Competitive solutions: the strategist's toolkit*. Princeton University Press.
- Mintzberg, H. and Quinn, J.B., (1992). *The strategy process: concepts and contexts*. Prentice Hall International Edition
- Mintzberg, H., Quinn, J.B., and Ghoshal, S., (1998). *The strategy process*. Prentice Hall.
- Montgomery, C.A., and Porter, M.E., (1991). *Strategy: seeking and securing competitive advantage*. Harvard Business Review
- Porter, E.M., (1980). *Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors*. The free Press
- Porter, E.M., (1998). *Competitive advantage*. The free Press.
- Porter, E.M., (2001). "Strategy and the Internet". *Harvard Business Review*, Vol. 79, No. 2 pp 62–78.
- Porter, E.M., (2008). "The five competitive forces that shape strategy" *Harvard Business Review*, January, pp 78-93
- Robert, M., (1993). *Strategy pure and simple*. New York: McGraw-Hill
- Schlauch, A.J., and Laposa, S., (2001). "E-tailing and Internet-related real estate cost savings: A comparative analysis of E-tailers and retailers". *Journal of Real Estate Research*, Vol. 21 pp 43–54
- Shapiro C., and Varian H.R. (1998) *Information rules: A strategic guide to the network economy*. Harvard Business School.
- Smith, J.G., (1994). *Εισαγωγή στη στρατηγική των επιχειρήσεων*. Anubis (μετάφραση: Μπολάνης Γ.Α.)
- Taylor, D. and Terhune, A.D. (2001). *Doing E-Business: Strategies for thriving in an electronic marketplace*. John Wiley & Sons, Inc
- Thompson, A.A., Strickland, A.J., and Gamble, J.E., (2008). *Crafting and executing strategy: the quest for competitive advantage*. McGraw-Hill Irwin
- Tuccy L.C., and Afuah A., (2003). *Internet: Business models and strategies*. Mc Graw – Hill
- Turban E., Lee, J., King, D and Chung, H.M., (2000). *Electronic commerce: A managerial perspective*. Prentice – Hall
- Turban, E., King, D., Lee, J., και Viehland, D., (2006). *Ηλεκτρονικό εμπόριο: αρχές-εξελίξεις-στρατηγική*. Μ. Γκιούρδας (μετάφραση: Σαμαράς Β.Γ.)
- Vogiatzi, M., (2010). "M. Porters Generic strategies on the internet". On the proceedings of the 3rd International Conference on Accounting and Finance, ICAF 2010, Skiathos, Greece.
- Wang, F., Head, M., and Archer, N., (2002). "E-tailing: An analysis of Web impacts on the retail market". *Journal of Business Strategies*, Vol. 19 pp 73–93,
- Warrington, B.T. Et. Al. (2000). "Building trust to develop competitive advantage in e-business relationships" *CR*, Vol. 10 No. 2
- Worthington, I., Britton, C., and Rees, A., (2005). *Economics for business: blending theory and practice*. F.T. Prentice Hall

Ελληνική βιβλιογραφία

- Δερβιτσιώτης, Κ.Ν., (1990). *Ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων*. Αθήνα
- Μάντζαρης, Γ., (2008). *Management-επιχειρήσεων και οργανισμών*. Γκιούρδας εκδοτική
- Παπαδάκης, Β.Μ., (2002). *Στρατηγική των επιχειρήσεων*. Ε. Μπένου

Απάτες σχετικές με τον Φόρο Προστιθέμενης Αξίας V.A.T. Fraud. Τα φαινόμενα Car Flipping και Carousel

Γεωργιάδου Ν. Θεοδώρα¹

1. Απόφοιτος Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, MBA Κιν. 6976116462

1. Εισαγωγικά

Ο ορισμός του φαινομένου της φοροδιαφυγής δεν είναι καθόλου εύκολος αν ληφθούν υπόψη ο μεγάλος αριθμός φόρων και οι ιδιαιτερότητες αυτών, σε σχέση με τις δυνατότητες και τους τρόπους φοροδιαφυγής καθώς και τις ιδιαίτερες συνθήκες του κάθε φορολογούμενου. Συνεπώς αντιλαμβανόμαστε πως η διατύπωση του ορισμού είναι αρκετά δύσκολη.

Ωστόσο, εστιάζοντας στους έμμεσους και άμεσους φόρους θα μπορούσαμε να οριοθετήσουμε την φοροδιαφυγή ως το τμήμα εκείνο των έμμεσων και άμεσων φόρων το οποίο με βάση την ισχύουσα φορολογική νομοθεσία θα έπρεπε να εισπράττεται και να αποδίδεται στο κράτος αλλά για οποιονδήποτε λόγο δεν φτάνει ποτέ στο δημόσιο ταμείο.

Είναι γεγονός πως όσο πιο πολύπλοκο και ασαφές είναι το φορολογικό σύστημα και όσο πιο απρόσιτες οι φορολογικές αρχές τόσο πιο εκτεταμένη είναι και η φοροδιαφυγή που οφείλεται σε αυτούς τους λόγους.

Με τον όρο «φοροδιαφυγή» εννοούμε όλες εκείνες τις παράνομες πράξεις του φορολογούμενου, οι οποίες γίνονται προκειμένου να πετύχει την πληρωμή λιγότερου ή καθόλου φόρου. Ο όρος «παράνομες» προστίθεται προκειμένου να γίνει διάκριση από την φοροαποφυγή.

Σύμφωνα με τον Maurice Allais [Νόμπελ Οικονομίας], φόρος είναι το αντάλλαγμα που πληρώνει ο πολίτης για τις υπηρεσίες που το κράτος προσφέρει σε όλους τους πολίτες. Υπηρεσίες που συνήθως είναι δημόσια αγαθά (*public goods*). Για τον λόγο αυτό είναι αδύνατο να έχουμε τιμή αγοράς για ένα τέτοιο αγαθό και είναι επόμενο να έχουμε αυτό που στην οικονομία λέγεται πρόβλημα του ελεύθερου αναβάτη (*free rider problem*). Σύμφωνα με το πρόβλημα αυτό μερικοί καταναλωτές θα ήθελαν να απολαύσουν ορισμένα αγαθά αυτής της μορφής χωρίς να πληρώσουν τίποτα. Για τους λόγους αυτούς είναι το κράτος εκείνο που παρέχει δημόσια αγαθά όπως η Εθνική Άμυνα, η Αστυνομική Προστασία κλπ. Προς κάλυψη λοιπόν των εξόδων παροχής τέτοιων αγαθών, το κράτος υποχρεώνει όλους τους πολίτες, ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα να καταβάλουν ένα μέρος των εξόδων αυτών.

Η φοροδιαφυγή φαίνεται να αποτελεί παλαιό φαινόμενο καθώς υπάρχουν αρκετές αναφορές για το ζήτημα αυτό τόσο στην Αρχαία Αθήνα όσο και στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Σήμερα αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο και οι διαστάσεις που έχει λάβει δεν είναι καθόλου αμελητέες ακόμη και σε χώρες με καλά οργανωμένα φορολογικά συστήματα και κρατικές υποδομές, όπως είναι οι χώρες της Ε.Ε. αλλά και οι Η.Π.Α. Αναμφισβήτητα λόγω της μορφής του φαινομένου, ο ακριβής υπολογισμός της φοροδιαφυγής είναι πολύ δύσκολος έως αδύνατος. Δεδομένου όμως ότι είναι δυνατός ο υπολογισμός του μεγέθους της παραοικονομίας, σημαντικό μέρος της οποίας αποτελεί η φοροδιαφυγή, έχουμε μια ακριβέστερη εικόνα για την έκταση του φαινομένου αυτού. Συνοψίζοντας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει καμιά χώρα στον κόσμο που έχει λύσει εντελώς το πρόβλημα, αντίθετα υπάρχουν πολλές στις οποίες η κατάσταση είναι ανεξέλεγκτη.

2. ΦΟΡΟΣ ΠΡΟΣΤΙΘΕΜΕΝΗΣ ΑΞΙΑΣ

Ορισμός-Γενικά στοιχεία

Ο Φόρος Προστιθέμενης Αξίας (Value Added Tax) αποτελεί έναν φόρο των συναλλαγών. Υπολογίζεται επί της προστιθέμενης Αξίας που προκύπτει από κάθε συναλλαγή. Σύμφωνα με τον νόμο 2859/2000 για τον Φ.Π.Α., επιβάλλεται φόρος κύκλου εργασιών με την ονομασία «φόρος προστιθέμενης αξίας» και επιρρίπτεται από τον κατά νόμο υπόχρεο σε βάρος του αντισυμβαλλόμενου. Ο Φ.Π.Α. διαφέρει από έναν φόρο πωλήσεων καθώς ο δεύτερος υπολογίζεται επί της συνολικής αξίας της συναλλαγής. Ο VAT είναι ένας έμμεσος φόρος, καθώς ο φόρος εισπράττεται από διαφορετικό άτομο από αυτό που πραγματικά επιβαρύνθηκε από το κόστος του φόρου.

Ο VAT επινοήθηκε από τον Γάλλο Οικονομολόγο *Maurice Lauré* διευθυντή της Γαλλικής Φορολογικής Υπηρεσίας το 1954. Για πρώτη φορά ο φόρος επιβλήθηκε στις 10 Απριλίου 1954 και αφορούσε στις μεγάλες επιχειρήσεις ενώ στην συνέχεια η εφαρμογή του επεκτάθηκε σε όλους τους επιχειρηματικούς τομείς.

Στην χώρα μας εφαρμόστηκε την 1^η Ιανουαρίου 1987.

Τέλος, ο V.A.T Number όπως ορίζεται από την σχετική απόφαση του Συμβουλίου ECOFIN της Ε.Ε. είναι ο ατομικός αριθμός που χορηγείται σε κάθε άτομο υποκείμενο στο φόρο που σκοπεύει να πραγματοποιήσει παραδόσεις αγαθών ή παροχές υπηρεσιών, ή να προβεί σε αποκτήσεις αγαθών για επαγγελματικούς σκοπούς.

Κάθε αριθμός περιλαμβάνει δύο γράμματα με τα οποία ταυτοποιείται το κράτος μέλος χορήγησης και εννέα αριθμητικά ψηφία. Για την περίπτωση της Ελλάδας ο V.A.T θα είναι της μορφής ELXXXXXXXXX.

Αντικείμενο του φόρου

Σύμφωνα με τον 2859/2000 για το Φ.Π.Α. αντικείμενο του φόρου είναι:

- Η παράδοση αγαθών και η παροχή υπηρεσιών, εφόσον πραγματοποιούνται από επαχθή αιτία στο εσωτερικό της χώρας από υποκείμενο στον φόρο που ενεργεί με αυτήν την ιδιότητα.
- Η εισαγωγή αγαθών στο εσωτερικό της χώρας
- Η ενδοκοινοτική απόκτηση αγαθών που πραγματοποιείται από επαχθή αιτία στο εσωτερικό της χώρας από υποκείμενο στον φόρο, ο οποίος ενεργεί με αυτήν την ιδιότητα ή από μη υποκείμενο στο φόρο νομικό πρόσωπο, όταν ο πωλητής είναι υποκείμενος στο φόρο εγκατεστημένος σε άλλο κράτος μέλος, ενεργεί με αυτήν την ιδιότητα και δεν απαλλάσσεται από τον φόρο λόγω ύψους πραγματοποιηθέντος ετήσιου κύκλου εργασιών σύμφωνα με την νομοθεσία της χώρας του.

Υποκείμενοι στο φόρο

Σύμφωνα με τον 2859/2000 για το Φ.Π.Α. υποκείμενος στο φόρο θεωρείται :

- Οποιοδήποτε άτομο, πραγματοποιεί οπουδήποτε κάποια οικονομική δραστηριότητα, οποιοσδήποτε και αν είναι ο σκοπός ή τα αποτελέσματα της εν λόγω δραστηριότητας.
- Κάθε πρόσωπο το οποίο πραγματοποιεί περιστασιακά παράδοση ενός καινούργιου μεταφορικού μέσου, το οποίο αποστέλλεται ή μεταφέρεται προς άλλο κράτος-μέλος.

Το ελληνικό Δημόσιο, οι δήμοι, οι κοινότητες και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου δε θεωρούνται υποκείμενοι στο φόρο για τις πράξεις παράδοσης αγαθών και παροχής υπηρεσιών που ενεργούν κατά την εκπλήρωση της αποστολής τους, ακόμη και αν εισπράττουν τέλη, δικαιώματα ή εισφορές.

Εντούτοις τα πρόσωπα αυτά θεωρούνται ως υποκείμενοι στο φόρο κατά το μέτρο που η μη υπαγωγή στο φόρο των δραστηριοτήτων τους οδηγεί σε στρέβλωση των όρων του ανταγωνισμού.

Ένας από τους πρωταρχικούς στόχους στους οποίους αποσκοπούσε η εφαρμογή του Φ.Π.Α. ήταν ο περιορισμός της φοροδιαφυγής. Ειδικότερα, με την μέθοδο πίστωσης φόρου ο αγοραστής του προϊόντος αναγκάζεται να ζητήσει τιμολόγιο για να εκπέσει το ποσό του φόρου που κατέβαλε στον πωλητή. Συνεπώς μια τέτοια πράξη θα πρέπει να οδηγεί σε περιορισμό της φοροδιαφυγής από το Φ.Π.Α.

Η Κατάσταση στην Ε.Ε. σήμερα

Αναμφισβήτητα η ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων εντός των γεωγραφικών συνόρων της Ευρώπης ήταν μια από τις σπουδαιότερες και σημαντικότερες αποφάσεις της Ε.Ε. Πιο συγκεκριμένα μέχρι την 1.1.1993 υπό το καθεστώς της Κοινής Αγοράς στις ενδοκοινοτικές συναλλαγές υπήρχαν ακόμη τα φορολογικά και τελωνειακά σύνορα μεταξύ των Κρατών-μελών. Όμως με την εφαρμογή της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς τα σύνορα αυτά καταργήθηκαν με αποτέλεσμα και την κατάργηση όλων των ελέγχων που ήταν απαραίτητοι για την πραγματοποίηση διακίνησης εμπορευμάτων εντός Ε.Ε.

Σήμερα στην Ε.Ε. εφαρμόζεται ένα κοινό σύστημα Φ.Π.Α.

Η αρχή του κοινού αυτού συστήματος προβλέπει την εφαρμογή γενικού φόρου επί της κατανάλωσης ακριβώς αναλογικού προς την τιμή των αγαθών και των υπηρεσιών σύμφωνα με τους κανόνες που θεσπίζονται στην οδηγία 2006/112/EK της 28ης Νοεμβρίου 2006.

Ειδικότερα ο κανονικός συντελεστής Φ.Π.Α. που καθορίζουν τα κράτη μέλη πρέπει να είναι τουλάχιστον 15% και ο μειωμένος συντελεστής τουλάχιστον 5%. Σε κάθε στάδιο της εμπορικής αλυσίδας ο πωλητής χρεώνει Φ.Π.Α. επί των πωλήσεων αλλά οφείλει στην διοικητική αρχή το εν λόγω ποσό του φόρου μείον το Φ.Π.Α. που κατέβαλε για τις αγορές που πραγματοποιήθηκαν για επαγγελματικούς σκοπούς. Η διαδικασία αυτή συνεχίζεται ως τον τελικό καταναλωτή ο οποίος βαρύνεται με τον Φ.Π.Α. επί της συνολικής αξίας της αγοράς. Ο Φ.Π.Α. που εισπράττεται από τον καταναλωτή καταβάλλεται στις αρμόδιες για τα έσοδα αρχές από τον πωλητή των αγαθών. Αξίζει να σημειωθεί πως οι τελικοί καταναλωτές αγαθών και υπηρεσιών δεν μπορούν να ξαναπάρουν πίσω τον φόρο προστιθέμενης αξίας από τις συναλλαγές που πραγματοποίησαν σε αντίθεση με τις επιχειρήσεις οι οποίες έχουν αυτό το δικαίωμα. Τέλος, εάν ένας έμπορος πραγματοποιεί ενδοκοινοτικές παραδόσεις αγαθών έχει το δικαίωμα να του επιστραφεί ο Φ.Π.Α. εισροών κατά την αποστολή των αγαθών σε έμπορο σε άλλο κράτος-μέλος. Στην συνέχεια ο οφειλόμενος Φ.Π.Α. επί των συναλλαγών είναι πληρωτέος από τον έμπορο στο κράτος μέλος προορισμού με τον συντελεστή που ισχύει στο εν λόγω κράτος.

Αν και το νέο καθεστώς που εφαρμόστηκε είχε ευεργετικές συνέπειες στο ενδοκοινοτικό εμπόριο καθώς καταργήθηκαν οι διαδικασίες του εκτελωνισμού και εξαλείφθηκαν τα φαινόμενα καθυστέρησης διακίνησης των εμπορευμάτων λόγω ελέγχων στα σύνορα με αποτέλεσμα να μειωθούν και οι χρόνοι ολοκλήρωσης μιας ενδοκοινοτικής συναλλαγής αλλά και οι δαπάνες των επιχειρήσεων, ωστόσο συνέβαλε και σε μεγάλο βαθμό στην αποδυνάμωση των φορολογικών ελέγχων. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν να εκδηλωθεί σε μεγάλη κλίμακα το φαινόμενο της φοροδιαφυγής και της φοροαπάτης στον τομέα φόρων κατανάλωσης όπως είναι το Φ.Π.Α.

Τρόποι Φοροδιαφυγής από τον VAT

Όπως κάθε φόρος έτσι και ο VAT είναι ευπρόσβλητος σε απάτες. Οι συνηθέστεροι τρόποι που χρησιμοποιούν οι φορολογούμενοι για φοροδιαφυγή από τον VAT είναι κοινοί για τις περισσότερες χώρες όπου αυτός ο φόρος εφαρμόζεται.

Οι πιο γνωστοί τρόποι που έχουν καταγραφεί διεθνώς είναι οι παρακάτω:

- Παραποίηση του ύψους των πωλήσεων :

Στην περίπτωση αυτή ο έμπορος παρουσιάζει χαμηλότερο όγκο πωλήσεων χρησιμοποιώντας παραποιημένα παραστατικά και στοιχεία ή εσκεμμένα παραλείπει να περάσει κάποιες πωλήσεις στα βιβλία της εταιρείας. Η αποτελεσματικότητα αυτού του είδους απάτης εξα-

τάται από την ικανότητα ή την ανικανότητα αντίστοιχα, των φορολογικών αρχών να την εντοπίσουν. Να διαπιστωθεί δηλαδή κατόπιν ελέγχων ότι έχουν εκδοθεί περισσότερα τιμολόγια που εμπεριέχουν VAT από αυτά που ο εκδότης στην πραγματικότητα έχει δηλώσει.

▪ Παράλειψη εμφάνισης των Αυτοπαραδόσεων :

Αγαθά ή υπηρεσίες που παράγονται από την επιχείρηση και καταναλώνονται από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη ή τους εργαζομένους-οι λεγόμενες αυτοπαραδόσεις- και οι οποίες είναι φορολογήσιμες, δεν δηλώνονται.

▪ Φόρος που εισπράττεται αλλά δεν αποδίδεται :

Αυτό μπορεί να γίνει είτε μέσω ηθελημένων λαθών στις λογιστικές εγγραφές (πχ ψευδής εικόνα των πωλήσεων), είτε με υποτιθέμενη χρεοκοπία της επιχείρησης λίγο πριν την απόδοση του φόρου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μορφής αποτελεί το λεγόμενο «MISSING TRADER FRAUD» ή *Ενδοκοινοτική Απάτη Αφανούς Εμπόρου*.

Στην περίπτωση αυτή επιχειρήσεις που είναι εγγεγραμμένες στα φορολογικά μητρώα χρεώνουν τους πελάτες τους με Φ.Π.Α. αλλά στην συνέχεια εξαφανίζονται πριν να τον αποδώσουν στις αρχές.

- Αγορές και πωλήσεις χωρίς να εκδίδονται επίσημα φορολογικά και παραστατικά στοιχεία όπως ορίζει η φορολογική νομοθεσία.
- Η έκπτωση φόρων εισροών που ουδέποτε αποδόθηκαν στο Δημόσιο.
- Η αύξηση των γενικών εξόδων της επιχείρησης με ανύπαρκτες δαπάνες που στηρίζονται σε εικονικά τιμολόγια.
- Η αλλοίωση των αριθμητικών στοιχείων των δελτίων αποστολής, ιδιαίτερα διαδεδομένη μέθοδος γνωστή και ως «μέθοδος της υποδιαστολής».
- Η μέθοδος των ηθελημένων λαθών.

Στην περίπτωση αυτή καταχωρούνται στα βιβλία της επιχείρησης ηθελημένα αθροιστικά λάθη ή λάθη στις καταχωρήσεις των συναλλαγών.

- Η έκδοση αθεώρητων λογαριασμών.
- Η έκδοση αποδείξεων είσπραξης με χαμηλότερο ποσό από εκείνο που θα έπρεπε να αναγράφεται στην απόδειξη.

(Μέθοδος που χρησιμοποιείται κυρίως από ελεύθερους επαγγελματίες.)

Οι τομείς στους οποίους παρουσιάζει έξαρση η φοροδιαφυγή από τον Φ.Π.Α. στην Ε.Ε. παραθέτονται παρακάτω:

- Κέντρα Ψυχαγωγίας και Διασκέδασης
- Κατασκευαστικός Τομέας και Επισκευές
- Ελεύθεροι Επαγγελματίες και κυρίως Σύμβουλοι Επιχειρήσεων, Σύμβουλοι πληροφορικής, δικηγόροι.
- Διακίνηση αγροτικών προϊόντων όπως φρούτα λαχανικά και λουλούδια
- Μεταφορές
- Εργαστήρια κατασκευής κοσμημάτων
- Συνεργεία Αυτοκινήτων

Φοροδιαφυγή από τον VAT στα κράτη μέλη της Ε.Ε.

Ως αποτέλεσμα της πολυετούς εφαρμογής του VAT στις χώρες της Ε.Ε. αλλά και παγκοσμίως υπάρχουν πλέον αρκετά διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με την έκταση αλλά και τους τομείς στους οποίους εμφανίζεται κυρίως το φαινόμενο της φοροδιαφυγής από τον συγκεκριμένο φόρο.

Στην συνέχεια παραθέτονται μερικές περιπτώσεις χωρών στις οποίες το φαινόμενο παρουσίασε μεγάλη ένταση τα τελευταία χρόνια.

ΒΕΛΓΙΟ

Κατά το 1971, πρώτο χρόνο εφαρμογής του VAT στο Βέλγιο παρουσιάστηκε αύξηση της φοροδιαφυγής, η οποία μείωσε την απόδοση του συστήματος. Η μείωση αυτή ήταν της τάξης του 8,3% έως 11,5% και διέφερε ανάλογα με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας.

Από τις μέχρι τώρα παρατηρήσεις και γνωστοποιήσεις των φορολογικών αρχών του Βελγίου έχει διαπιστωθεί μεγάλη έκταση φοροδιαφυγής :

- Στην έκδοση εικονικών τιμολογίων για εικονικές εξαγωγές που δημιουργούν δικαιώματα για την επιστροφή του φόρου,
- Στην διακίνηση λουλουδιών, φρούτων και λαχανικών,
- Στις εργασίες συντήρησης και επισκευής αυτοκινήτων από συνεργεία,
- Στις παροχές υπηρεσιών από πολιτικούς μηχανικούς, αρχιτέκτονες και γραφεία διάθεσης προσωπικού,
- Στα γραφεία μεταφορών,
- Στον κατασκευαστικό τομέα γενικότερα.
- Στις εισαγωγές εμπορευμάτων ως προς τις ποσότητες και τις αξίες

ΓΑΛΛΙΑ

Από τα στατιστικά στοιχεία των υποθέσεων φοροδιαφυγής που έχουν εκδικαστεί στα Γαλλικά Δικαστήρια προκύπτει ότι το φαινόμενο της φοροδιαφυγής από τον VAT στην Γαλλία παρουσιάζεται κυρίως :

- Στα κέντρα διασκέδασης,
- Στον κατασκευαστικό τομέα,,
- Στους νομικούς και φορολογικούς συμβούλους,
- Στα μικρά ξενοδοχεία,
- Στα διαφημιστικά γραφεία,
- Στις αγοραπωλησίες κοσμημάτων και στα καλλυντικά,
- Στις επιχειρήσεις συντήρησης κτιρίων (πχ. αναπαλαιώσεις, βαψίματα),
- Στο εμπόριο φρούτων και λαχανικών.

Δεδομένου ότι τα παραπάνω στοιχεία αφορούν μόνο τις υποθέσεις εκείνες που ανακαλύφθηκαν ύστερα από φορολογικούς ελέγχους και οι οποίες κατέληξαν στα δικαστήρια είναι προφανές πως σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν την συνολική φοροδιαφυγή από τον VAT που διαπράχθηκε στην Γαλλία αλλά μόνο ένα μέρος της.

ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Από τους ελέγχους που έχουν πραγματοποιηθεί από τους φορολογικούς μηχανισμούς της χώρας έχει διαπιστωθεί πως οι τομείς στους οποίους παρουσιάζει έξαρση το συγκεκριμένο φαινόμενο είναι οι παρακάτω:

- Στα κέντρα ψυχαγωγίας και στα εστιατόρια,
- Στα γραφεία διάθεσης ξένων εργατών και μεταναστών (μαύρη αγορά εργασίας)
- Στις υπηρεσίες που παρέχονται από ειδικούς συμβούλους όπως αρχιτέκτονες, διαφημιστές, συγγραφείς και δημοσιογράφους,
- Σε ορισμένους τομείς των μεταφορών.

ΔΑΝΙΑ

Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί στην περίπτωση της Δανίας η φοροδιαφυγή εντοπίζεται κυρίως:

- Στις επισκευές και συντηρήσεις ακινήτων και αυτοκινήτων,
- Στην διακίνηση και εμπορία οινοπνευματωδών ποτών,
- Στον κατασκευαστικό τομέα,
- Στις εστιατόρια και τα κέντρα διασκέδασης.

ΙΡΛΑΝΔΙΑ

Στην χώρα αυτή οι τομείς στους οποίους είναι έντονο το εν λόγω φαινόμενο είναι οι παρακάτω:

- Εμπόριο ηλεκτρικών συσκευών (χονδρικό και λιανικό εμπόριο, καινούργια και μεταχειρισμένα είδη)
- Εμπόριο χαλιών και ταπήτων
- Παροχές υπηρεσιών από γραφεία συμβούλων και άλλους ελεύθερους επαγγελματίες

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας σημαντικός αριθμός αγορών και πωλήσεων επί Ιρλανδικού εδάφους έγινε χωρίς τιμολόγια, ενώ πολυάριθμες ήταν και οι εικονικές εξαγωγές, με στόχο την επιστροφή του ΦΠΑ που επιβάρυνε τις εξαγωγές.

ΙΤΑΛΙΑ

Η γειτονική Ιταλία έχει χρησιμοποιηθεί πολλές φορές από τους ερευνητές των θεμάτων της φοροδιαφυγής ως μέτρο σύγκρισης με την Ελλάδα.

Αν ληφθεί υπόψη ότι ένα μεγάλο μέρος της Ιταλίας (ιδιαίτερα ο νότος) έχει τις ίδιες οικονομικές και κοινωνικές δομές με την Ελλάδα, θα πρέπει τα συμπεράσματα των ιταλικών φορολογικών αρχών να προβληματίσουν τους αρμόδιους στην Ελλάδα ως προς την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής.

- Ειδικότερα οι τομείς στους οποίους οι Ιταλοί φοροδιαφεύγουν είναι οι εξής:
- Παραγωγή και διακίνηση δώρων και ειδών μικρής αξίας.
- Κέντρα Διασκέδασης και εστιατόρια
- Κέντρα ομορφιάς , ινστιτούτα γυμναστικής
- Κατασκευή δερμάτινων ειδών
- Επισκευές και συντηρήσεις ακινήτων και αυτοκινήτων
- Μεταφορές Αγαθών
- Παροχές υπηρεσιών από ελεύθερους επαγγελματίες

ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ

Από το 1973, που για πρώτη φορά εφαρμόστηκε ο Φ.Π.Α. στην χώρα αυτή παρατηρήθηκε φοροδιαφυγή :

- Στις πωλήσεις κοσμημάτων και γενικά κατασκευών από χρυσό και άλλους πολύτιμους λίθους
- Παροχές υπηρεσιών από ινστιτούτα ομορφιάς
- Στα κέντρα ψυχαγωγίας, εστιατόρια και ξενοδοχεία
- Στον κατασκευαστικό τομέα.

Φοροδιαφυγή από τον VAT σε χώρες της Λατινικής Αμερικής

Οι απάτες με τον VAT είναι όχι μόνο Πανευρωπαϊκό φαινόμενο αλλά παγκόσμιο. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της Αργεντινής και της Κολομβίας.

ΚΟΛΟΜΒΙΑ

Στην περίπτωση της Κολομβίας η φοροδιαφυγή είναι μεγάλη. Μετά από ελέγχους που πραγματοποιήθηκαν αποδείχτηκε ότι οι τομείς στους οποίους η αποφυγή από τον VAT βρίσκεται σε έξαρση είναι οι εξής:

- Κέντρα Ψυχαγωγίας-Εστιατόρια
- Σύμβουλοι Επιχειρήσεων

ΑΡΓΕΝΤΙΝΗ

Μετά από μετρήσεις που πραγματοποίησαν οι αρμόδιες αρχές βρέθηκε ότι η φοροδιαφυγή είναι αυξημένη και κυρίως στους παρακάτω τομείς:

- Ασφάλειες
- Ελεύθεροι Επαγγελματίες (Δικηγόροι, Αρχιτέκτονες, Σύμβουλοι Επιχειρήσεων)
- Ινστιτούτα Ομορφιάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Συγκριτικός πίνακας που δείχνει τη φοροδιαφυγή από τον ΦΠΑ στα κράτη-μέλη της Ε.Ε

Κράτη-μέλη	Κατασκευές Επισκευές	Κέντρα ψυχαγωγίας	Εργασίες φασόν Συναρμολογήσεις	Μεταφορές	Σύμβουλοι Κουρεία Κομμωτήρια
1. Βέλγιο	+	-	+	+	++
2. Γαλλία	++	+	+	-	+
3. Γερμανία	-	++	+	+	++
4. Δανία	++	+	-	-	+
5. Ιρλανδία	-	+	+	-	++
6. Ιταλία	-	+	++	+	+
7. Λουξεμβούργο	-	-	-	-	-
8. Μ.Βρετανία	+	++	-	-	++
9. Ολλανδία	++	+	-	-	++
10. Ελλάδα	++	++	+	+	++

Κράτη-Μέλη	Κοσμήματα Πολύτιμοι Λίθοι	Εργασίες επισκευές αυτοκινήτων	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Φρούτα Λαχανικά. Λουλούδια
------------	---------------------------------	--------------------------------------	-----------	----------	----------------------------------

1. Βέλγιο	-	-	-	-	-
2. Γαλλία	+	+	+	+	+
3. Γερμανία	-	-	-	-	-
4. Δανία	-	-	-	-	-
5. Ιρλανδία	-	-	-	-	-
6. Ιταλία	+	+	+	+	+
7. Λουξεμβούργο	-	-	-	-	-
8. Μ.Βρετανία	+	+	+	+	+
9. Ολλανδία	-	-	-	-	-
10. Ελλάδα	+	+	+	+	+

3. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ «CAR FLIPPING»

Οι αγορές μέσα στις οποίες τέτοιου είδους απάτες αναπτύσσονται είτε είναι ήδη υπάρχουσες που χρησιμοποιούν νόμιμες εμπορικές μεθόδους και στις οποίες οι απατεώνες εισβάλλουν και εμπλέκουν νόμιμες επιχειρήσεις, είτε τεχνητές δηλαδή έχουν δημιουργηθεί για αυτό ακριβώς το σκοπό και όσοι συμμετέχουν σε αυτές έχουν πλήρη γνώση ότι εμπλέκονται στην απάτη.

Αν και μέχρι πρόσφατα επικρατούσε η άποψη πως τα αγαθά στα οποία έβρισκε εφαρμογή το συγκεκριμένο είδος απάτης ήταν τα μικρά σε μέγεθος αλλά με ικανοποιητική αξία όπως τα computer chips, ωστόσο στον Καναδά αποκαλύφθηκε απάτη αυτής της μορφής με αυτοκίνητα. Γνωστή ως «car flipping» στην Καναδική βιβλιογραφία, η συγκεκριμένη απάτη αποτέλεσε μια από τις μεγαλύτερες υποθέσεις φορολογικής απάτης στην ιστορία του Καναδά. Αντίστοιχη απάτη αποκαλύφθηκε πρόσφατα και στη Μ. Βρετανία.

Ειδικότερα ακριβά αυτοκίνητα πωλούνταν σε άτομα με αναπηρία (χωρίς VAT) τα οποία στην συνέχεια τα μεταπωλούσαν σε τρίτους με κέρδος. Το στοιχείο κλειδί σε όλες αυτές τις περιπτώσεις απάτης είναι η ύπαρξη μιας εξαιρέσης.

Η περίπτωση του Καναδά

Η αγορά στην οποία πραγματοποιείται η απάτη σε αυτήν την υπόθεση είναι ολόκληρη η αγορά αυτοκινήτων.

Αντιπροσωπεία (B) αγοράζει αυτοκίνητο από Ινδιάνο (C) ο οποίος δικαιούται φοροαπαλλαγή για την αγορά αυτοκινήτου. Στην συνέχεια το αυτοκίνητο πωλείται σε μια τρίτη εταιρεία (A) με πλειστηριασμό και έτσι όλη η διαδικασία ολοκληρώνεται.

Αν όμως (A) και (C) είναι το ίδιο και το αυτό πρόσωπο τότε οι διαθέσιμοι χρηματικοί πόροι-συμπεριλαμβανομένου VAT- από τον (B) πληρώνονται στον (A) και αμέσως επιστρέφουν στον (B) χωρίς VAT από τον (C).

Ακόμα και αν το όχημα για το οποίο γίνεται η αγοραπωλησία δεν υπάρχει πραγματικά – όχημα φάντασμα- δεν πρόκειται κανείς από τους εμπλεκόμενους να παραπονεθεί για αυτό.

Επιπλέον, ο (B) δηλώνει μια επιστροφή ώστε να πάρει πίσω το VAT που πλήρωσε στον (A) και συγχρόνως κρατά ένα μικρό μέρος ως κέρδος από την πώληση που έκανε στον (C).

Ο συμβαλλόμενος (A) (που ουσιαστικά είναι ο ίδιος με τον C) δεν δηλώνει επιστροφή και κρατά ως κέρδος την διαφορά που προκύπτει μεταξύ του φόρου που πληρώθηκε από τον (B) και του κέρδους του (B).

Προκειμένου να περιοριστεί η εμφάνιση αυτού του φαινομένου οι έμποροι αυτοκινήτων στον Καναδά δίνουν έμφαση στην ύπαρξη εγγράφων και φωτογραφιών οι οποίες να αποδεικνύουν ότι η μεταβίβαση του οχήματος έγινε πραγματικά. Ωστόσο οι εμπλεκόμενοι στην απάτη κατάφεραν να ξεπεράσουν και αυτό το εμπόδιο.

Φωτογράφιζαν ένα αυτοκίνητο πολλές φορές χωρίς ωστόσο στην φωτογραφία να απεικονίζονται τα ατομικά χαρακτηριστικά του, έτσι ώστε η φωτογραφία αυτή να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αποδεικτικό σε παραπάνω από μια αγοραπωλησίες.

Η περίπτωση της Μ. Βρετανίας

Έρευνα του ραδιοφωνικού σταθμού BBC αποκάλυψε μια εκτεταμένη και συστηματική απάτη που εκμεταλλευόταν την ύπαρξη μιας εξαίρεσης στην εφαρμογή του VAT και η οποία έδινε την δυνατότητα σε άτομα που βρισκόταν καθηλωμένα σε αναπηρικό καροτσάκι να αγοράζουν αυτοκίνητα για προσωπική χρήση με μηδενικό συντελεστή VAT.

Πριν αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο λάμβανε χώρα η απάτη της συγκεκριμένης μορφής θα πρέπει να αναφερθεί πως θεωρείται απάτη η αγορά ενός αναπηρικού αυτοκινήτου για προσωπική χρήση όταν σκοπός του αγοραστή είναι να το μεταπωλήσει εκμεταλλευόμενος τον μηδενικό συντελεστή VAT.

Πιο συγκεκριμένα, άτομο με αναπηρία παραγγέλνει αυτοκίνητο μεγάλης αξίας προσαρμοσμένο στις ανάγκες του π.χ. με ειδική λαβή δίπλα στο τιμόνι. Στην συνέχεια αφαιρεί την επιπλέον λαβή και το μεταπουλά σε άλλη αντιπροσωπεία σε τιμή μεγαλύτερη από αυτήν που το αγόρασε. Έτσι το άτομο με αναπηρία-συμμέτοχος στην απάτη- εισπράττει το κέρδος και αγοράζει άλλο αυτοκίνητο με την ίδια διαδικασία, διαιωνίζοντας έτσι αυτόν τον φαύλο κύκλο εξαπάτησης των αρχών.

Όπως στον Καναδά έτσι και την περίπτωση της Μ.Βρετανίας προκειμένου να διασφαλιστεί η αξιοπιστία της αγοραπωλησίας οι έμποροι αυτοκινήτων χρησιμοποιούσαν φωτογραφίες ως αποδεικτικά στοιχεία. Ωστόσο και εδώ η μέθοδος αυτή αποδείχτηκε ανεπαρκής.

Το άτομο με αναπηρία-αγοραστής έβγαζε φωτογραφίες από το εσωτερικό του αυτοκινήτου που αποδείκνυαν πως έχει προσαρμοστεί στις ανάγκες του, όμως τις περισσότερες φορές οι φωτογραφίες αυτές ήταν παραπλανητικές. Ενώ φαινόταν να έχουν τοποθετηθεί οι απαραίτητοι μοχλοί που θα διευκόλυναν τον ανάπηρο οδηγό, στην πραγματικότητα δεν είχαν συνδεθεί μηχανικά με το αυτοκίνητο. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι πολλές φορές μια φωτογραφία από το εσωτερικό του ίδιου αυτοκινήτου χρησιμοποιούνταν ξανά και ξανά.

Σύγκριση των δύο περιπτώσεων

Μελετώντας παράλληλα τώρα τις δύο περιπτώσεις καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

- Η περίπτωση απάτης του Καναδά είναι μια συναλλαγή **B2B** (*Business to Business transaction*)
- Η περίπτωση απάτης στη Μ.Βρετανία είναι μια συναλλαγή **B2C** (*Business to Consumer transaction*)
- Στην περίπτωση του Καναδά χρησιμοποιήθηκαν ήδη υπάρχουσες αγορές
- Στην περίπτωση της Μ.Βρετανίας δημιουργήθηκαν τεχνητές αγορές
- Επιπλέον και στις δύο περιπτώσεις έγινε εκμετάλλευση μιας εξαίρεσης στην εφαρμογή του VAT.

Ειδικότερα, στον Καναδά ο μεν αγοραστής (C) πρέπει να αποδείξει ότι είναι Ινδιάνος οπότε και δικαιούται την εξαίρεση. Στη Μ.Βρετανία η διαδικασία είναι παραπλήσια.

Ο αγοραστής στην προκειμένη περίπτωση οφείλει να αποδείξει ότι είναι νόμιμος χρήστης αναπηρικής καρέκλας και επομένως χρειάζεται αυτοκίνητο προσαρμοσμένο στις ανάγκες του. Στην περίπτωση του Καναδά τα έσοδα για τους εμπλεκόμενους στην απάτη προκύπτουν από την επιχείρηση που εξαφανίζεται δηλαδή την (Α). Αντίθετα στη Μ.Βρετανία δημιουργεί-

ται μια τετραπλή απώλεια κέρδους όσον αφορά στον φόρο ανάμεσα στο ανάπηρο άτομο, στις δύο αντιπροσωπείες αυτοκινήτων και φυσικά στον τελικό καταναλωτή.

Επίσης η ιδιότητα του ανάπηρου ατόμου όπως και αυτή του Ινδιάνου αποτελούν στοιχείο πρωταρχικής σημασίας στην απάτη. Το ανάπηρο άτομο όχι μόνο αγοράζει το αυτοκίνητο χωρίς VAT αλλά το μεταπουλά και σε άλλον έμπορο VAT-free.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την αξιολόγηση των παραπάνω περιπτώσεων του είναι πως η απάντηση για την αντιμετώπιση τέτοιου είδους απάτης δεν βρίσκεται στην εφαρμογή θεμελιωδών αλλαγών στη δομή του VAT αλλά στην εφαρμογή αλλαγών στην φορολογική διαχείριση που θα λαμβάνουν υπόψη την «τεχνολογία» και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι έμποροι προκειμένου να εκμεταλλευτούν την ελαστικότητα του συγκεκριμένου φόρου.

Παράδειγμα Car-flipping

Ενδεικτικά παρατίθεται ένα αριθμητικό παράδειγμα ώστε να διαπιστωθεί η απώλεια που πραγματοποιείται στα έσοδα από τον VAT εξαιτίας της απάτης αυτής της μορφής.

Η αγορά ενός 3.6 V8 RANGE ROVER Vogue με δερμάτινα καθίσματα και άλλα επιπλέον αξεσουάρ στοιχίζει £ 72.000 συμπεριλαμβανομένου VAT και η παραλαβή του γίνεται μετά από 6-18 μήνες. Για έναν χρήστη αναπηρικής καρέκλας η τιμή του ίδιου ακριβώς μοντέλου θα ήταν £ 62.000.

Μετά την παραλαβή του αναπηρικού αυτοκινήτου ο αγοραστής του το μεταπουλά σε άλλον έμπορο στην τιμή των £ 65.000 αποκτώντας κέρδος £3.000.

Στην συνέχεια ο έμπορος πουλά το αυτοκίνητο σε ανυποψίαστο αγοραστή ως σχετικά καινούργιο με λίγα χιλιόμετρα στην τιμή των £ 67.500 εισπράττοντας κέρδος της τάξεως των £ 2.500. Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως ο συγκεκριμένος πωλητής αποκτά δύο πολύ σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι όλων των άλλων εμπόρων δεδομένου ότι διαθέτει το συγκεκριμένο μοντέλο σε τιμή χαμηλότερη κατά £ 5.000 από αυτήν με την οποία κανονικά διατίθεται στην αγορά και μάλιστα χωρίς την αναμονή των 18 μηνών.

Στο συγκεκριμένο παράδειγμα τρία είναι τα σημεία τα οποία χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής από φορολογικής πλευράς.

1. Όταν το άτομο με αναπηρία αγοράζει από την αντιπροσωπεία το RANGE ROVER πραγματοποιείται μια συναλλαγή με μηδενικό συντελεστή VAT. Συνεπώς δεν εισπράττεται VAT.
2. Όταν το άτομο με την αναπηρία προβαίνει σε πώληση του οχήματος σε άλλο έμπορο με £ 3.000 κέρδος επίσης δεν πληρώνεται VAT.
3. Τέλος όταν ο έμπορος που αγόρασε το όχημα το μεταπουλά χρεώνει VAT £43,75 ($2.500 \times 17,5 \%$)

Σε περίπτωση που το αυτοκίνητο είχε πουληθεί απευθείας στον τελικό καταναλωτή το ποσό το VAT θα ήταν £ 1.181,25 ($67.500 \times 17,5 \%$).

Συμπερασματικά λοιπόν τα έσοδα από τον VAT στην προκειμένη περίπτωση θα ήταν λιγότερα κατά £ 1.137,50 ποσό που εκφράζεται ως κέρδος ανάμεσα στους εμπόρους και τον ανάπηρο οδηγό.

Η περίπτωση της Παραολυμπιακής ομάδας

Άλλη μια περίπτωση που σχετίζεται με απάτη τύπου «car-flipping» είναι και το σκάνδαλο που αποκαλύφθηκε από τα Βρετανικά μέσα Ενημέρωσης και στο οποίο εμπλέκονταν μέλη της Παραολυμπιακής Ομάδας.

Συγκεκριμένα ύστερα από έρευνες αποδείχτηκε πως ανάπηροι αθλητές εμπλέκονταν σε αγοραπωλησίες αυτοκινήτων όπως Maserati, Bentley, Aston Martins, Laborgini Gallardos, Ferrari επιτυγχάνοντας κέρδη πολλών εκατομμυρίων από αυτές.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα αθλητή με ειδικές ανάγκες ο οποίος είχε παραγγείλει τριανταεπτά αυτοκίνητα μέσα σε ένα μόνο μήνα. Δύο ακόμη από τους εμπλεκόμενους κατηγορούνται ότι αγόρασαν πάνω από εκατό αυτοκίνητα ο καθένας.

Δεδομένου ότι με τα υπάρχοντα οικονομικά στοιχεία δεν είναι ξεκάθαρη η έκταση της απάτης του «car –flipping» σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις υπολογίζεται ότι οι απώλειες που αναλογούν στα έσοδα του VAT δεν είναι καθόλου αμελητέες (Thompson Ainsworth, 2007).

4. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ «CAROUSEL»

Στην περίπτωση αυτή ο εμπλεκόμενος στην απάτη αποκτά έναν VAT number για να αποκτήσει αγαθά τα οποία δεν επιβαρύνονται με φόρο από κάποιο έμπορο εντός Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συνήθως τα αγαθά αυτά είναι μικρά σε μέγεθος και χαμηλής αξίας όπως για παράδειγμα computer chips ή κινητά τηλέφωνα. Στην συνέχεια τα αγαθά πωλούνται σε ψηλότερη τιμή –συμπεριλαμβανομένου Φ.Π.Α.- αλλά ο πωλητής εξαφανίζεται χωρίς να πληρώσει φόρο. Αυτός ο τύπος απάτης είναι γνωστός ως «MTIC Fraud-Missing Trader intra Community».

Ξεκίνησε να εμφανίζεται το 1970 αλλά γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση τα τελευταία χρόνια με απάτες που αφορούσαν κυρίως κινητά τηλέφωνα.

Αποτελεί τεράστιο πρόβλημα που αυξάνεται ταχύτατα συνεχώς. Σύμφωνα με έρευνες οι απάτες τύπου *Carousel* υπολογίζονται σε 7,4 δις. £ το πρώτο τέταρτο του 2006 σε ένα σύνολο 45,7 δις. £. Υπολογίζεται πως το ύψος της απάτης για το 2006 ήταν 35 δις £ δηλαδή το τριπλάσιο από το αντίστοιχο του 2005 και δεκαπλάσιο από το 2004.

Στην απλούστερη μορφή της το «CAROUSEL» ή αλλιώς η λεγόμενη «κυκλική απάτη» λειτουργεί ως εξής:

Έμπορος Α εγγεγραμμένος στα μητρώα Φ.Π.Α κράτους μέλους της Ε.Ε πωλεί φορολογητέα αγαθά σε έμπορο Β εγγεγραμμένο στα μητρώα Φ.Π.Α άλλου κράτους μέλους. Ο Β κανονικά θα έπρεπε να δηλώσει την αγορά αυτήν ως ενδοκοινοτική απόκτηση στη δημοσιονομική υπηρεσία του κράτους μέλους της εγκαταστάσεως τους που θα καταβάλει τον Φ.Π.Α. Στην συνέχεια, όταν πουλήσει τα αγαθά αυτά στο εσωτερικό της χώρας θα χρεώσει στα παραστατικά στοιχεία τον φόρο εκροών, από τον οποίο θα εκπέσει τον φόρο εισροών που είχε καταβάλλει κατά την ενδοκοινοτική συναλλαγή. Συνήθως όμως, αν συμμετέχει στο σύστημα κυκλικής απάτης, δεν κάνει τίποτε από αυτά αλλά μετά την πώληση των εμπορευμάτων εξαφανίζεται.

Ο Β πριν γίνει αντιληπτό ότι θα εξαφανιστεί υποκλέπτοντας το Α.Φ.Μ. κάποιου τρίτου πουλά τα αγαθά σε έμπορο Γ εγγεγραμμένο στα μητρώα Φ.Π.Α. του κράτους μέλους, χρεώνοντας στα παραστατικά στοιχεία και εισπράττοντας τον Φ.Π.Α., τον οποίο όμως δεν αποδίδει και εξαφανίζεται.

Πρόκειται για τον «εξαφανισμένο έμπορο» ή αλλιώς τον «MISSING TRADER».

Ο Γ –που κάποιες φορές μπορεί εν αγνοία του να λειτουργεί ως μεσάζων χωρίς να το γνωρίζει-πουλά στην συνέχεια τα αγαθά σε έμπορο καταχωρημένο στα φορολογικά μητρώα άλλου κράτους μέλους. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της απλούστερης μορφής της απάτης αυτής είναι ότι αγοραστής αυτής της απάτης είναι ο Α και για αυτό το λόγο το φαινόμενο ονομάστηκε «κυκλική απάτη».

Ο Γ πιστώνει τον φόρο επί των εισροών αλλά επειδή στην πώληση του προς τον Α εφαρμόζεται μηδενικός συντελεστής καθώς η συναλλαγή αποτελεί ενδοκοινοτική παράδοση δεν απαιτείται να αποδώσει Φ.Π.Α. επί των εκροών και δύναται να ζητήσει την επιστροφή του Φ.Π.Α. Το αποτέλεσμα είναι ότι αν η απάτη δεν γίνει αντιληπτή από τις ελεγκτικές αρχές ο Β έλαβε αλλά δεν απέδωσε τον Φ.Π.Α. τον οποίο οι φορολογικές αρχές οφείλουν να καταβάλουν στον Γ ως επιστροφή.

Ο Γ όμως μπορεί να συμμετέχει στο κύκλωμα ή να αγνοεί εντελώς το τι έχει συμβεί και το ποιος ακριβώς ήταν ο ρόλος του στις εν λόγω συναλλαγές. Στην περίπτωση που ο Α και ο Β λειτουργούν από κοινού η αγορά του εμπορεύματος εκ νέου από τον Α είναι επιθυμητή για λόγους ελέγχου αλλά και γιατί είναι ευκολότερο και φθηνότερο να χρησιμοποιείται μια περιο-

ρισμένη ποσότητα αγαθών αρκετές φορές από το να αγοράζεται νέο εμπόρευμα στην ελεύθερη αγορά για κάθε νέο κύκλο. Μάλιστα ο Β προκειμένου να εξασφαλίσει την πώληση, γνωρίζοντας ότι θα αποκομίσει κέρδος από την μη απόδοση του Φ.Π.Α. επί των εκροών έχει την δυνατότητα να πωλήσει αγαθά από τον Γ με μικρό ή και χωρίς κέρδος.

Μια πιο σύνθετη μορφή με την οποία μπορούμε να συναντήσουμε την παραπάνω μορφή απάτης είναι με την συμμετοχή σε αυτήν πολλών επιχειρήσεων και την ύπαρξη παραπάνω από ενός «MISSING TRADER». Στην περίπτωση αυτή είναι λογικό ότι και η απώλεια του Φ.Π.Α. είναι πολλαπλάσια.

Τέλος ένα άλλο ζήτημα το οποίο απασχόλησε τις δημοσιονομικές αρχές είναι το κατά πόσο ο δεύτερος αγοραστής -στην προκειμένη περίπτωση ο Γ- δεν γνώριζε την απάτη και έχει το δικαίωμα να ζητήσει την έκπτωση φόρου που κατέβαλε κατά την αγορά του προϊόντος (δηλαδή την ενδοκοινοτική απόκτηση) από τον φόρο που αναλογεί στις πωλήσεις του. Σύμφωνα με την υπάρχουσα νομοθεσία ο Γ εφόσον ενεργεί καλώςιστα και δεν γνώριζε ότι αποτελεί κρίκο στην αλυσίδα της απάτης δικαιούται να ζητήσει την έκπτωση του φόρου εισροών.

Για την αντιμετώπιση των κινδύνων αυτών οργανώθηκε ένα φιλόδοξο σύστημα διοικητικής συνεργασίας των κρατών μελών, το οποίο στηρίζεται στην απόκτηση ενός ειδικού φορολογικού μητρώου Φ.Π.Α. σε κοινοτικό επίπεδο και σε έναν μηχανισμό ηλεκτρονικών διακρατικών επαληθεύσεων (σύστημα V.I.E.S).

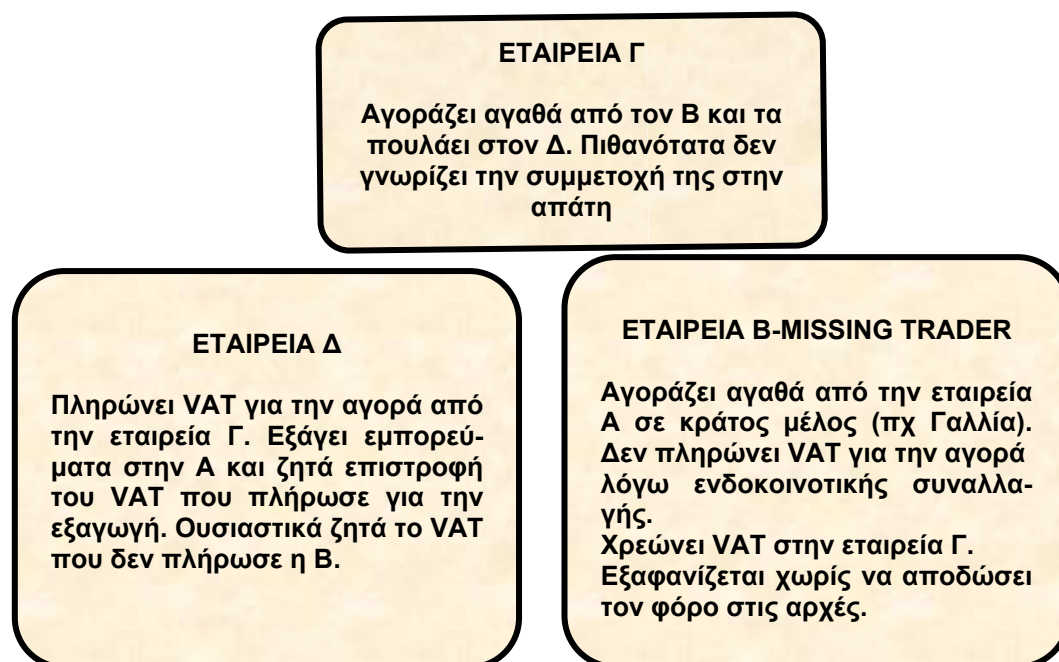
Η αποτελεσματικότητα αυτού του ελεγκτικού συστήματος ενισχύεται με την υποβολή του INTRASTAT αλλά και με την διενέργεια συμπτωματικών οδικών ελέγχων που σκοπό έχουν να επιβεβαιώσουν την νόμιμη διακίνηση εμπορευμάτων. Οι έλεγχοι αυτοί γίνονται όχι μόνο στα σύνορα των διαφόρων κρατών μελών αλλά και στο εσωτερικό αυτών.

Το σύστημα VAT είναι πλέον ενιαίο, αναπόφευκτα λοιπόν τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. δεν μπορούν να προβούν σε μονομερείς αλλαγές αλλά απαιτείται ομαδική αποδοχή οποιασδήποτε λύσης. Οι ερευνητές υποστηρίζουν πως απαιτείται αναδιοργάνωση του συστήματος VAT.

Σήμερα σημαντικοί εγκληματίες είναι αναμειγμένοι στο φαινόμενο, ενδεικτική είναι η συμμετοχή του IRA αλλά ακόμα και της Ρωσικής μαφίας σε κάποιες περιπτώσεις.

Στοιχεία που αφορούν κυρίως τη Μ.Βρετανία αναφέρουν πως 9000 άτομα εμπλέκονται με διάφορους τρόπους στο φαινόμενο του Carousel, από αποθηκάρχους μέχρι υψηλόβαθμα στελέχη και λογιστές.

ΣΧΗΜΑ 1. ΑΠΑΤΗ ΤΥΠΟΥ CAROUSEL

ΕΤΑΙΡΕΙΑ Α

**Εξάγει αγαθά στην εταιρεία Β που βρίσκεται
σε άλλο κράτος μέλος (πχ Μ.Βρετανία)
Δεν υπάρχει VAT στην συναλλαγή**

Σύγκριση των δύο φαινομένων

Από την σύγκριση του φαινομένου του MTIC/Carousel στη Μ.Βρετανία με αυτό του «Car-Flipping» στον Καναδά διαπιστώθηκε πως οι δύο αγορές παρουσιάζουν έξι κοινά χαρακτηριστικά.

- Φυσικός-Οικονομικός Διαχωρισμός

Όσον αφορά στον οικονομικό Διαχωρισμό συνηθίζεται ειδικά στην περίπτωση του MTIC/Carousel οι μεσάζοντες να εμπορεύονται προϊόντα τα οποία δεν έχουν διακινηθεί ποτέ ξανά αλλά ούτε και έχουν μεταπωληθεί.

Με την έννοια του Φυσικού Διαχωρισμού γίνεται λόγος για την χρήση μιας εξαίρεσης από τον νομό, στην προκειμένη περίπτωση η φοροαπαλλαγή που δικαιούται ο Ινδιάνος ή οι ευνοϊκοί όροι αγοράς που προβλέπονται για τον ανάπηρο οδηγό.

- Συναλλαγές Χαμηλού Ρίσκου
- Συναλλαγές Υψηλής Αξίας-Μεγάλου Όγκου

Στο «Car-Flipping» τα εμπορεύματα που αποτελούν το αντικείμενο της απάτης είναι μεγάλης αξίας. Μάλιστα στην περίπτωση της παραολυμπιακής ομάδας τα αυτοκίνητα ήταν μεγάλου κυβισμού και πολυτελείας.

Στην παραδοσιακή μορφή του MTIC/Carousel τα χαμηλά κόστη αλλά και τα μικρά περιθώρια κέρδους ενθαρρύνουν τους μεσάζοντες ώστε να διακινούν μεγάλες ποσότητες προϊόντων.

- Ταχύτητα, όσον αφορά στην ολοκλήρωση των διαδικασιών της απάτης

Τις περισσότερες φορές όλη η διαδικασία πραγματοποιείται μέσα σε λίγες ώρες. Αυτό συμβαίνει κυρίως για δύο λόγους. Πρώτον η απάτη είναι τόσο καλά οργανωμένη από τους εμπλεκόμενους αλλά και τα περισσότερα αν όχι όλα τα στάδια αυτής πραγματοποιούνται από τους ίδιους. Δεύτερον η ταχύτητα ολοκλήρωσης αποτελεί απαραίτητα προϋπόθεση προκειμένου η απάτη να μην γίνει αντιληπτή από τις αρμόδιες αρχές.

- Χρήση υψηλής τεχνολογίας

Ως επί το πλείστον γίνεται χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας ώστε να επιτευχθεί η εξαπάτηση των αρχών οι οποίες δεν έχουν ακόμα στην διάθεσή τους σύγχρονες μεθόδους εντοπισμού αυτών των μορφών απάτης.

Το συμπέρασμα στο οποίο οδηγούμαστε λοιπόν είναι ότι το πρόβλημα δεν εστιάζεται στο είδος των προϊόντων που γίνονται αντικείμενο της απάτης αλλά στην αγορά μέσα στην οποία διαπράττεται αυτή.

5. Τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου

Η μεγάλης κλίμακας φοροδιαφυγή και απάτη στον τομέα του φόρου προστιθέμενης αξίας στρεβλώνει τη λειτουργία της ενιαίας αγοράς και επηρεάζει τα οικονομικά συμφέροντα των κρατών μελών, καθώς και τη χρηματοδότηση του κοινοτικού προϋπολογισμού. Η εν λόγω απάτη πρέπει να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά και αποφασιστικά προς το συμφέρον των έντιμων επιχειρηματιών και των προϋπολογισμών των κρατών μελών. Προκειμένου να συμπληρωθούν οι εθνικές προσπάθειες σε αυτόν τον τομέα, το

Συμβούλιο ECOFIN της Ε.Ε συμφώνησε στην επείγουσα ανάγκη θέσπισης, σε κοινοτικό επίπεδο, στρατηγικής κατά της απάτης για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής.

Ειδικότερα Το 2004, τέθηκε σε ισχύ νέα κοινοτική νομοθεσία προκειμένου να επιταχυνθεί και να ενισχυθεί η διασυννοριακή συνεργασία μεταξύ των αρχών των κρατών μελών, κυρίως μέσω σαφέστερων διαδικασιών, περιεκτικότερης ανταλλαγής πληροφοριών και αυξημένων άμεσων επαφών μεταξύ τοπικών φορολογικών υπηρεσιών.

Τα δύο σημαντικότερα ίσως μέτρα που έχουν αρχίσει ήδη να εφαρμόζονται για την αντιμετώπιση της απάτης και της φοροδιαφυγής σχετικά με τον φόρο προστιθέμενης αξίας είναι τα παρακάτω:

Πρόγραμμα FISCALIS

Πολυετές κοινοτικό πρόγραμμα δράσης για τη βελτίωση της λειτουργίας των φορολογικών συστημάτων στην εσωτερική αγορά μέσω συστημάτων επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών, πολυμερών ελέγχων, ανταλλαγών υπαλλήλων, σεμιναρίων και λοιπών δραστηριοτήτων κατάρτισης. Η απόφαση Fiscalis 2235/ 2002/EK δεν καλύπτει μόνο το φόρο προστιθέμενης αξίας, αλλά και τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης για τα αλκοολούχα ποτά, τον καπνό και τα πετρελαιοειδή, τους φόρους εισοδήματος και περιουσίας, καθώς και τους φόρους επί των ασφαλιστρών. Το δημοσιονομικό πλαίσιο του προγράμματος για την τετραετία 2003-2007 ορίστηκε στα 67,3 εκατομμύρια ευρώ.

VIES (VAT Information Exchange System)

Σύστημα ανταλλαγής πληροφοριών σχετικά με το Φ.Π.Α.. Αποτελεί ηλεκτρονικό δίκτυο για τη διαβίβαση των πληροφοριών σχετικά με την εγκυρότητα των αριθμών φορολογικού μητρώου ΦΠΑ (VAT Number) των εταιρειών με έδρα στα κράτη μέλη. Επιπλέον, οι πληροφορίες σχετικά με τις (απαλλασσόμενες φόρου) ενδοκοινοτικές παραδόσεις τίθενται επίσης στη διάθεση των διοικητικών αρχών των κρατών μελών μέσω του VIES. Το σύστημα θεσπίστηκε προκειμένου να αντισταθμιστεί η κατάργηση των τελωνειακών διατυπώσεων και ελέγχων. Επίσης παρέχει στους εμπόρους τη δυνατότητα να αποκτούν επιβεβαίωση ότι οι εμπορικοί τους εταίροι σε άλλα κράτη μέλη είναι εγγεγραμμένοι στα μητρώα των κρατών που ανήκουν. Το δίκτυο VIES παρέχει πληροφορίες σχετικά με τους αριθμούς εγγραφής στο φορολογικό μητρώο ΦΠΑ που χορηγούν τα κράτη μέλη, συμπεριλαμβανομένης της ημερομηνίας χορήγησης, του ονόματος του εμπόρου, της διεύθυνσης του εμπόρου και, ενδεχομένως, της ημερομηνίας λήξης της εγκυρότητας του αριθμού φορολογικού μητρώου ΦΠΑ. Είναι δυνατό να ελεγχθεί το ιστορικό ενός δεδομένου αριθμού φορολογικού μητρώου ΦΠΑ, ήτοι το σύνολο των τροποποιήσεων που έχουν πραγματοποιηθεί στα στοιχεία του.

Από έλεγχο του Συμβουλίου ECOFIN της Ε.Ε διαπιστώθηκε ότι:

- Όλα τα κράτη-μέλη δεν έχουν θεσπίσει τις κατάλληλες διοικητικές δομές και επιχειρησιακές διαδικασίες για την διασφάλιση της αποδοτικής συνεργασίας.
- Το ήμισυ της ανταλλαγής πληροφοριών κατόπιν αιτήσεων δεν πραγματοποιείται εντός των προθεσμιών που ορίζονται από την νομοθεσία, και επιπλέον σπανίως πραγματοποιούνται κοινοποιήσεις των καθυστερημένων απαντήσεων.
- Αρκετές φορές εντοπίζονται σημαντικές διαφορές μεταξύ του αριθμού αιτήσεων που ένα κράτος δήλωσε ότι έλαβε και του αριθμού των αιτήσεων που άλλα κράτη μέλη δηλώνουν ότι έχουν διαβιβάσει.
- Η καθυστερημένη διαθεσιμότητα και η έλλειψη αξιοπιστίας των δεδομένων στο ισχύον σύστημα ανταλλαγής πληροφοριών σχετικών με το Φ.Π.Α. αυξάνουν τον κίνδυνο μη ανίχνευσης των περιπτώσεων φοροδιαφυγής και απάτης.

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά οι παραπάνω αδυναμίες του συστήματος φορολογικού ελέγχου το συμβούλιο έθεσε τις εξής κατευθυντήριες γραμμές. Αρχικά

είναι αναγκαία η εντατικότερη και ταχύτερη συνεργασία καθώς και οι πραγματοποίηση συγχρότερων επαφών μεταξύ των διάφορων τοπικών φορολογικών υπηρεσιών ώστε να διασφαλιστεί η αποδοτικότερη αλληλοβοήθεια μεταξύ των κρατών μελών. Άμεση ανάγκη αποτελεί η αντιμετώπιση των αδυναμιών του V.I.E.S. Για τη βελτίωση του VIES, πρέπει να ληφθεί δράση προκειμένου:

- α) να μειωθεί ριζικά το χρονικό διάστημα που απαιτείται για τη συγκέντρωση και εισαγωγή των δεδομένων,
- β) να διασφαλίζεται η ταχεία διόρθωση ανακριβών δεδομένων,
- γ) να βελτιωθεί η λειτουργία της επικύρωσης των αριθμών φορολογικού μητρώου ΦΠΑ,
- δ) να ενισχυθούν οι δυνατότητες διασταυρωτικών ελέγχων,
- ε) να χορηγείται άμεση πρόσβαση στα δεδομένα, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η πολύπλευρη άντληση πληροφοριών.

Ένα μέτρο που συνετέλεσε σημαντικά στον περιορισμό και την αντιμετώπιση του φαινομένου της φοροδιαφυγής είναι η μείωση σε ένα μήνα της περιόδου δήλωσης των ενδοκοινοτικών πράξεων στους ανακεφαλαιωτικούς πίνακες.

Από το 1987, Η Επιτροπή υποστηρίζει ότι η αρχή της «χώρας προέλευσης» στο πλαίσιο του ΦΠΑ αποτελεί το μόνο μέσο που εγγυάται τη δημιουργία μιας πραγματικής εσωτερικής αγοράς. Τόσο η πρόταση του 1987, όσο και εκείνη του 1995 είχαν ως αφετηρία την εναρμόνιση των συντελεστών του ΦΠΑ, ή τουλάχιστον τη σύγκλισή τους σε μεγάλο βαθμό, ώστε να εξασφαλιστεί ότι δεν θα υπήρχε στρέβλωση του ανταγωνισμού. Ωστόσο, τα κράτη μέλη δεν ήταν – και εξακολουθούν να μην είναι – πρόθυμα να εγκαταλείψουν τα κυριαρχικά δικαιώματά τους όσον αφορά τον καθορισμό των συντελεστών ΦΠΑ. Με την επινόηση επομένως ενός συστήματος φορολόγησης των ενδοκοινοτικών παραδόσεων, η Επιτροπή διαμόρφωσε έναν μηχανισμό που δεν απαιτεί τόσο εκτεταμένη εναρμόνιση. Στο πλαίσιο αυτό, η φορολόγηση των ενδοκοινοτικών παραδόσεων διαπνέεται από την αρχή της συνέχισης της εφαρμογής εθνικών συντελεστών ΦΠΑ, όπως συμβαίνει μέχρι τώρα, με μόνη αλλαγή την αντικατάσταση της φορολογικής απαλλαγής που ίσχυε για τις ενδοκοινοτικές παραδόσεις από τη φορολόγησή τους με συντελεστή 15%. Όταν το κράτος μέλος άφιξης των εμπορευμάτων εφαρμόζει συντελεστή υψηλότερο του 15%, ο επιπλέον αυτός ΦΠΑ θα περιέλθει στο συγκεκριμένο κράτος μέλος ενώ όταν το κράτος μέλος άφιξης των εμπορευμάτων εφαρμόζει συντελεστή χαμηλότερο του 15% λόγω της εφαρμογής ενός ή περισσότερων μειωμένων συντελεστών ΦΠΑ ή μηδενικού συντελεστή σε ορισμένα κράτη μέλη, το κράτος μέλος του αγοραστή θα πιστώσει τον υποκείμενο στον φόρο που προβαίνει στην ενδοκοινοτική απόκτηση. Ομοίως, το κράτος μέλος άφιξης θα μπορεί να εισπράξει τον ΦΠΑ που προκύπτει από τυχόν περιορισμό του δικαιώματος του αγοραστή και να εκπέσει τον ΦΠΑ επί των εισροών. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονται στρεβλώσεις του ανταγωνισμού. Ειδικότερα το μέτρο αυτό φαίνεται να αποτελεί κατάλληλη λύση για τα προβλήματα της απάτης του «MISSING TRADER». Σε καμία περίπτωση όμως δεν συμβάλλει στην αντιμετώπιση άλλων μορφών απάτης. Μάλιστα θα μπορούσε να πολλαπλασιάσει τις ευκαιρίες διάπραξης άλλων υφισταμένων μορφών απάτης στο πλαίσιο των εν λόγω συναλλαγών.

6. Συμπεράσματα σχετικά με τα μέτρα αντιμετώπισης

Ύστερα από εκτενή έρευνα της υπάρχουσας κατάστασης σχετικά με τα μέτρα αντιμετώπισης του φαινομένου της φοροδιαφυγής από το Φ.Π.Α. το συμβούλιο ECOFIN κατέληξε στις παρακάτω διαπιστώσεις:

- Η διοικητική συνεργασία μεταξύ των μελών εξακολουθεί να μην είναι αρκετά εντατική
- Η πλειονότητα των κρατών μελών δεν έχει εκμεταλλευτεί πλήρως τις δυνατότητες που παρέχει η κοινοτική νομοθεσία.

- Η συνεργασία οδηγεί σε αποτελέσματα και για αυτό πρέπει να γίνει πιο οργανωμένη
- Το σύστημα V.I.E.S. παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες και για αυτό κρίνεται απαραίτητος ο εκσυγχρονισμός του
- Τα διαθέσιμα μέσα για πολύπλευρους ελέγχους χρησιμοποιούνται σπάνια παρά την ύπαρξη κοινοτικής χρηματοδότησης.

7. Συνέπειες του φαινομένου

Η φοροδιαφυγή και η απάτη στον τομέα του Φ.Π.Α. έχουν αντίκτυπο στη χρηματοδότηση του προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεδομένου ότι καταλήγουν σε αυξημένη ανάγκη χρησιμοποίησης των ιδίων πόρων των κρατών μελών που βασίζονται στο ακαθάριστο εθνικό εισόδημα (ΑΕΕ). Ο πόρος του ΑΕΕ στοχεύει στην εξασφάλιση της ισορροπίας του συνόλου των δαπανών που δεν καλύπτονται από τους άλλους πόρους. Κατά συνέπεια, οι απώλειες που προξενεί η απάτη στον τομέα του Φ.Π.Α. επηρεάζουν τη συνολική ισορροπία του συστήματος ιδίων πόρων, όπως έχει θεσπιστεί από την κοινοτική νομοθεσία. Δεδομένου ότι τα κριτήρια υπολογισμού των πόρων ΦΠΑ και ΑΕΕ διαφέρουν, οι εν λόγω απώλειες ενδέχεται επίσης να επηρεάζουν το μέγεθος της δημοσιονομικής επιβάρυνσης για τα κράτη μέλη, υπονομεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αρχή της ισότητας. Μολονότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί έρευνες για το μέγεθος της φοροδιαφυγής και της απάτης στον τομέα του Φ.Π.Α. σε όλα τα κράτη μέλη, έχουν δημοσιευτεί αρκετές εκτιμήσεις. Η διεθνής Ένωση Φ.Π.Α. αναφέρει ότι οι εκτιμώμενες ζημίες στον τομέα του Φ.Π.Α. κυμαίνονται από 60 έως 100 δισεκατομμύρια ευρώ ετησίως σε ολόκληρη την Ε.Ε. Μόνο στη Μ.Βρετανία, η υπηρεσία HM Revenue and Customs (HMRC) εκτιμά ότι στο φορολογικό έτος 2005-2006 οι απώλειες εισοδημάτων από το ΦΠΑ ανήλθαν σε 18,2 δισεκατομμύρια ευρώ. Στη Γερμανία, το Υπουργείο Οικονομικών δημοσίευσε τα αποτελέσματα μελέτης η οποία εκτιμούσε τις απώλειες στον τομέα του Φ.Π.Α. για το 2005 σε 17 δισεκατομμύρια ευρώ.

8. Επίλογος

Το V.A.T Fraud αποτελεί πλέον διεθνές φαινόμενο που βρίσκεται σε έξαρση τα τελευταία χρόνια και οι συνέπειες του επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την αρμονία των διακρατικών συναλλαγών. Για το λόγο αυτό και δεδομένων των γενικότερων οικονομικών συνθηκών που επικρατούν γίνονται συντονισμένες προσπάθειες για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου από τα αρμόδια όργανα της Ε.Ε.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Επιτροπή Των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων** (2008). Ανακοίνωση της Επιτροπής Σχετικά με Μέτρα για την Αλλαγή του Συστήματος Φ.Π.Α με Σκοπό την Καταπολέμηση της Απάτης. SEC 249, Βρυξέλλες.
- Καλυβιανάκης, Κ., Ξανθάκης, Μ., Λεβέντης, Α., Μανεσιώτης, Β., Θεοδωρόπουλος, Σ., Τραχανάς, Κ., Φλεσιοπούλου Κ.,** (1993). Φορολογικό Καθεστώς, Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα. pp 145-158.
- Μπάρμπας, Ν.** (2007). Αποδυνάμωση των Φορολογικών Ελέγχων κατά την Διακίνηση των Εμπορευμάτων στις Ενδοκοινοτικές Συναλλαγές μετά την Εγκαθίδρυση της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς. Η Περίπτωση της Ελλάδας. Διεθνές Συνέδριο «Φορολογικοί Έλεγχοι των Επιχειρήσεων και Ευθύνη των Διοικούντων». Ελληνική Εταιρεία Φορολογικού Δικαίου και Δημοσιονομικών Μελετών – Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών. pp 2-11.

Ξένη Βιβλιογραφία

- ECOFIN (2008).** Ειδική Έκθεση αρ.8/2007 σχετικά με την Διοικητική Συνεργασία στον Τομέα του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας, Βρυξέλλες.
- Keen, M. and Smith, S. (2007).** VAT Fraud and Evasion: What Do We Know, and What Can Be Done?, International Monetary Fund, Washington. pp 3-30.
- Thompson Ainsworth, R. (2007).** UK Car-Flipping: The VAT - Fraud Market – Place and Certified Solutions. Working Paper Series, Law and Economics Working Paper, No 07-19. Boston University School of Law, Boston. pp 1-20.

Τεχνολογική Διάχυση Μέσω Ξένων Άμεσων Επενδύσεων στην Ελληνική Μεταποίηση, 2001-2007

Γκάσης Παύλος¹, Δεσλή Ευαγγελία¹, Περσεφόνη Τσαλίκη^{1 88}

¹ Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία προτείνουμε μία εναλλακτική μεθοδολογία προκειμένου να εξετάσουμε το ρόλο των Ξένων Άμεσων Επενδύσεων μέσω του μηχανισμού της τεχνολογικής διάχυσης σε μία οικονομία. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας στοιχεία που προέρχονται από δημοσιευμένους ισολογισμούς και οικονομικές καταστάσεις επιχειρήσεων κατά τη χρονική περίοδο 2001-2007, επικεντρώνουμε την ανάλυσή μας στους κλάδους της ελληνικής μεταποίησης στους οποίους οι πολυεθνικές επιχειρήσεις διατηρούν σημαντικό έλεγχο. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της μελέτης η παρουσία πολυεθνικών επιχειρήσεων στους κλάδους της ελληνικής μεταποίησης οδηγεί σε ουδέτερη τεχνολογική διάχυση στην πλειοψηφία των κλάδων, ενώ η παρουσία θετικής ή αντίστροφης διάχυσης εμφανίζει περιορισμένο εύρος.

1. Τεχνολογική Διάχυση και Ξένες Άμεσες Επενδύσεις

Η μελέτη της τεχνολογικής διάχυσης μέσω των Ξένων Άμεσων Επενδύσεων (ΞΑΕ) διαδραματίζει σταδιακά κεντρικό ρόλο στη βιβλιογραφία που ασχολείται με την επίδραση των ΞΑΕ σε οικονομίες υποδοχής (host economies). Οι έρευνες αυτές παρουσιάζουν ταυτόχρονα σημαντικές δυσχέρειες λόγω της δυσκολίας ορισμού, αποκωδικοποίησης και μέτρησης των τεχνολογικών εξωτερικοτήτων (technological externalities) (Krugman 1991). Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, έχουν δημιουργηθεί ποικίλοι δείκτες προκειμένου να υπολογιστεί το εύρος της παρουσίας των ΞΑΕ σε μία οικονομία και ο βαθμός τεχνολογικής διάχυσης που προέρχεται από αυτές. Οι συνηθέστεροι δείκτες που χρησιμοποιούνται είναι ψευδομεταβλητές που εκφράζουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς (Aitken and Harrison 1999, Yudaeva et al. 2003, Javorcik 2004), η απασχόληση σε Πολυεθνικές Επιχειρήσεις (ΠΕ) προς τη συνολική απασχόληση του κλάδου (Ruane and Ugur 2004, Barry et al. 2005) και οι πωλήσεις ΠΕ προς τις συνολικές πωλήσεις του κλάδου (Kathuria 2001).

Παρόλη την έντονη παρουσία ΞΑΕ τα τελευταία 50 έτη στην Ελληνική οικονομία, ο αριθμός των μελετών που ασχολείται με την τεχνολογική διάχυση μέσω των ΞΑΕ είναι περιορισμένος. Η μελέτη των Barrios et al. (2002) μέσω διαστρωματικών στοιχείων (cross section analysis) καταλήγει στην ύπαρξη αρνητικής στατιστικής σχέσης μεταξύ ΞΑΕ και τεχνολογικής διάχυσης στην Ελλάδα. Ακολούθως, η μελέτη των Dimelis and Louri (2004) έδειξε ότι μόνο οι ξένες επιχειρήσεις μικρού μεγέθους αποτελούν την πιθανότερη πηγή τεχνολογικής διάχυσης, η οποία κατευθύνεται κυρίως προς μικρές εγχώριες επιχειρήσεις. Επιπλέον, η μελέτη της Dimelis (2005) ακολουθώντας ανάλυση διαστρωματικών στοιχείων, καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι εγχώριες επιχειρήσεις μπορούν δυνητικά να επωφεληθούν από την παρουσία ΞΑΕ μόνο εάν οι πρώτες είναι προηγμένες τεχνολογικά.

Η παρούσα μελέτη προσφέρει μία διαφορετική προσέγγιση αναφορικά με το ζήτημα της τεχνολογικής διάχυσης καθώς διαφοροποιείται από την υπάρχουσα βιβλιογραφία σε μεθοδο-

Ευχαριστίες: Η ερευνητική προσπάθεια συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (75%) και το Ελληνικό Υπουργείο Ανάπτυξης – Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) (25%)

λογικό επίπεδο παρουσιάζοντας έναν εναλλακτικό τρόπο αποκωδικοποίησης και μέτρησης της τεχνολογικής διάχυσης μέσω του συνδυασμού Data Envelopment Analysis (DEA) και οικονομετρικής ανάλυσης

2. Μεθοδολογία

Στο πρώτο στάδιο του υποδείγματος χρησιμοποιούμε την DEA προκειμένου να υπολογίσουμε τα επίπεδα τεχνικής αποτελεσματικότητας κάθε μίας εκ των επιχειρήσεων του κλάδου της μεταποίησης που επιλέχθηκαν στην παρούσα μελέτη. Μέσω της DEA μας δίνεται η δυνατότητα να υπολογίσουμε τα ετήσια σύνορα παραγωγής του κάθε κλάδου και τα οποία προέρχονται από το συνδυασμό των επιπέδων τεχνικής αποτελεσματικότητας όλων των επιχειρήσεων του εκάστοτε κλάδου (Ray 2004). Αναφορικά με την ύπαρξη ή μη τεχνολογικής διάχυσης αυτή ορίζεται μέσω της εξέλιξης του χάσματος τεχνικής αποτελεσματικότητας που παρατηρείται μεταξύ των δύο υποομάδων επιχειρήσεων (εγχώριων και πολυεθνικών). Ασφαλώς, η ύπαρξη τεχνολογικής διάχυσης μέσω της παρουσίας ΞΑΕ μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο στην περίπτωση που η τεχνική αποτελεσματικότητα των ΠΕ υπερβαίνει αυτή των εγχώριων επιχειρήσεων γεγονός που όπως θα παρουσιαστεί παρακάτω εμφανίζεται στην πλειοψηφία των κλάδων και των ετών που αναλύονται. Σε αντίθετη περίπτωση αναφερόμαστε στην ύπαρξη αντίστροφης διάχυσης.

Η εξέταση του εύρους του χάσματος τεχνικής αποτελεσματικότητας μεταξύ των δύο υποομάδων επιχειρήσεων του κάθε κλάδου δε μπορεί ωστόσο να δώσει σαφή εικόνα σχετικά με την ύπαρξη ή μη τεχνολογικής διάχυσης. Ως εκ τούτου στο δεύτερο στάδιο της ανάλυσης υπολογίζεται η επίδραση των ΞΑΕ καθώς και άλλων προσδιοριστικών παραγόντων της τεχνικής αποτελεσματικότητας οι οποίοι διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την τελευταία. Το οικονομετρικό υπόδειγμα της ανάλυσής μας είναι:

$$100*TE_{it} = a + \varphi TE_{it-1} + b_1OWN_i + b_2SIZE_i + b_3ROA_{it} + b_4SF_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

όπου για την επιχείρηση i σε χρόνο t , TE_{it} είναι το επίπεδο τεχνικής αποτελεσματικότητας, TE_{it-1} είναι η χρονική υστέρηση ενός έτους του επιπέδου τεχνικής αποτελεσματικότητας, η οποία αποτυπώνει την επίδραση των καθιερωμένων πρακτικών και της υπάρχουσας γνώσης στη συνολική τεχνική αποτελεσματικότητα. Η παρουσία ΞΑΕ υπολογίζεται μέσω της χρήσης της ψευδομεταβλητής OWN η οποία αναφέρεται στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της εκάστοτε επιχείρησης και παίρνει την τιμή 0 για τις εγχώριες επιχειρήσεις και την τιμή 1 για τις ΠΕ. Η μεταβλητή $SIZE$ εκφράζει το σχετικό μέγεθος της εκάστοτε επιχείρησης σε όρους εργασίας και υπολογίζεται ως η αναλογία μεταξύ της απασχόλησης σε μία επιχείρηση προς τη συνολική απασχόληση του κλάδου. Επιπρόσθετα, στο υπόδειγμα συμπεριλαμβάνονται δύο χρηματοοικονομικές μεταβλητές προκειμένου να εξεταστεί ο ρόλος που διαδραματίζουν αφενός η αποδοτικότητα του ενεργητικού μίας επιχείρησης μέσω της μεταβλητής ROA και αφετέρου ο βαθμός αυτοχρηματοδότησης μίας επιχείρησης στην τεχνική της αποτελεσματικότητα (SF).

3. Στοιχεία

Η παρούσα μελέτη χρησιμοποιεί στοιχεία από 6 κλάδους διψήφιας κατηγοριοποίησης κατά Σ.Τ.Α.Κ.Ο.Δ. 2003 (Στατιστική Ταξινόμηση Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας) του τομέα της μεταποίησης της ελληνικής οικονομίας οι οποίοι εμφανίζουν εκτενή παρουσία ΞΑΕ για τη χρονική περίοδο 2001-2007. Στους κλάδους που αναλύονται οι ΠΕ ελέγχουν μεγάλο μέρος των συνολικών πωλήσεων αυτών και ο έλεγχος αυτός κυμαίνεται από 34% έως και 60% για το σύνολο της περιόδου 2001-2007. Οι βασικές πηγές συλλογής δεδομένων υπήρξαν η εταιρεία στατιστικών μελετών Hellastat Α.Ε. (2008) μέσω της οποίας συγκεντρώθηκαν οι δημοσιευμένοι ισολογισμοί και οι οικονομικές καταστάσεις των επιχειρήσεων, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ 2006) στοιχεία της οποίας χρησιμοποιήθηκαν για τον καθορισμό των μισθολογικών επιπέδων, η Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ 2007) που προσέφερε

τη λίστα των ΠΕ που δραστηριοποιούνται στην ελληνική οικονομία και τέλος η Eurostat (2008a, b) στοιχεία της οποίας χρησιμοποιήθηκαν για τον αποπληθωρισμό των μεγεθών.

4. Αποτελέσματα

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει λεπτομερώς τα ετήσια επίπεδα τεχνικής αποτελεσματικότητας των ΠΕ και των εγχώριων επιχειρήσεων του δείγματος και το συνακόλουθο εύρος του χάσματος τεχνικής αποτελεσματικότητας που παρατηρείται ετησίως μεταξύ των δύο υποομάδων επιχειρήσεων του κάθε κλάδου.

Πίνακας 1: Επίπεδα Τεχνικής Αποτελεσματικότητας Εγχώριων και Πολυεθνικών Επιχειρήσεων και Χάσμα Τεχνικής Αποτελεσματικότητας (%)

Sector	Firm	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
24	MNEs	88	85	86	85	85	84	84
	Dom	76	75	75	71	74	73	72
	TE gap	12	10	11	14	11	11	12
27	MNEs	95	92	92	98	93	97	93
	Dom	91	80	92	89	90	91	90
	TE gap	4	12	0	9	3	6	3
29	MNEs	87	91	90	83	84	83	85
	Dom	83	83	75	71	78	77	74
	TE gap	4	8	15	12	6	6	11
31	MNEs	97	96	98	98	97	96	98
	Dom	80	80	77	74	83	86	88
	TE gap	17	16	21	24	14	10	10
33	MNEs	100	100	100	100	100	100	100
	Dom	92	86	87	85	91	87	86
	TE gap	8	14	13	15	9	13	14
35	MNEs	96	87	90	91	93	85	92
	Dom	94	84	89	91	90	89	89
	TE gap	2	3	1	0	3	-4	3

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1, οι ΠΕ εμφανίζονται τεχνικά αποτελεσματικότερες από τις εγχώριες επιχειρήσεις στην πλειοψηφία των υπό εξέταση ετών. Πιο συγκεκριμένα, στοον κλάδο Εξοπλισμός μεταφορών (35) το χάσμα τεχνικής αποτελεσματικότητας μειώνεται στο σύνολο της περιόδου. Πιθανώς, οι εγχώριες επιχειρήσεις να επωφελούνται από την πιθανή ύπαρξη τεχνολογικής διάχυσης μέσω των ΠΕ του κλάδου. Όσον αφορά τους υπόλοιπους πέντε κλάδους Χημικά (24), Βασικά μέταλλα (27), Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού (29), Ηλεκτρικές μηχανές και συσκευές (31), Ιατρικά όργανα και όργανα ακριβείας (33) δε συνάγεται κάποιο συγκεκριμένο συμπέρασμα αναφορικά με την ύπαρξη ή μη τεχνολογικής διάχυσης καθώς το χάσμα τεχνικής αποτελεσματικότητας του εκάστοτε κλάδου είτε παραμένει σταθερό είτε αυξάνεται προς το τέλος της περιόδου.

Ακολούθως η ανάλυση επικεντρώνεται στην οικονομετρική επεξεργασία της σχέσης (1) μέσω ανάλυσης χρονολογικών σειρών διαστρωματικών στοιχείων. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει λεπτομερώς τα αποτελέσματα του δευτέρου σταδίου.

Πίνακας 2: Ανάλυση Χρονολογικών Σειρών Διαστρωματικών Στοιχείων

Sector	TE(-1)	OWN	SIZE	ROA	SF	C	Παρατηρήσεις
24	0.764* (0.02)	0.010* (0.002)	1.313* (0.25)	0.196* (0.02)	-0.028* (0.007)	0.166* (0.013)	1367
27	0.462* (0.109)	-0.001 (0.013)	0.891* (0.24)	0.270* (0.023)	-0.038* (0.011)	0.486* (0.103)	327
29	0.706* (0.058)	-0.015 (0.008)	0.549* (0.129)	0.277* (0.023)	-0.073* (0.018)	0.230* (0.054)	1198
31	0.716* (0.057)	0.008 (0.006)	0.814* (0.115)	0.204* (0.037)	-0.035* (0.015)	0.237* (0.054)	571
33	0.725* (0.047)	-0.142* (0.036)	0.562* (0.137)	0.099* (0.018)	-0.035* (0.008)	0.241* (0.049)	163
35	0.561* (0.038)	0.008 (0.016)	0.212* (0.029)	0.211* (0.044)	-0.014 (0.017)	0.390* (0.035)	245

Σημείωση: Οι αριθμοί στις παρενθέσεις είναι ασυμπτωτικά τυπικά σφάλματα. *, ** αναφέρονται σε στατιστική σημαντικότητα στο 0.05 και 0.10 επίπεδο σημαντικότητας, αντίστοιχα, χρησιμοποιώντας μονομερές τεστ.

Ο συντελεστής της μεταβλητής *TE(-1)* είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός σε όλους τους υπό εξέταση κλάδους γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία των καθιερωμένων πρακτικών και της συσσώρευσης γνώσης εντός μίας επιχείρησης. Η μεταβλητή ξένης ιδιοκτησίας (*OWN*) δεν έχει σταθερή επίδραση στο σύνολο των κλάδων. Στον κλάδο Χημικά (24), η παρουσία ΠΕ έχει θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στην παρατηρηθείσα τεχνική αποτελεσματικότητα. Αντιθέτως, ο συντελεστής της μεταβλητής είναι αρνητικός για τον κλάδο Ιατρικά όργανα και όργανα ακριβείας (33) γεγονός που μπορεί να αποδοθεί σε πιθανή ύπαρξη αντίστροφης διάχυσης. Τέλος, οι κλάδοι Βασικά μέταλλα (27), Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού (29), Ηλεκτρικές μηχανές και συσκευές (31), Εξοπλισμός μεταφορών (35) δεν προσφέρουν ευκρινή εικόνα της επίδρασης της μεταβλητής ιδιοκτησίας οδηγώντας στο συμπέρασμα πως οι ΠΕ των εν λόγω κλάδων λειτουργούν αυτόνομα σε σχέση με τις εγχώριες επιχειρήσεις του κλάδου.

Ο συντελεστής της μεταβλητής *SIZE* είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός σε όλους τους κλάδους επιβεβαιώνοντας την ευρέως αποδεκτή υπόθεση πως οι επιχειρήσεις μεγαλύτερου μεγέθους συγκεντρώνουν περισσότερες πιθανότητες ούτως ώστε να είναι αποτελεσματικότερες από τις μικρότερες επιχειρήσεις. Αντίστοιχη στατιστική εικόνα με τη μεταβλητή του μεγέθους (*SIZE*) προκύπτει από τα αποτελέσματα της μεταβλητής *ROA*. Επομένως, συνάγεται το συμπέρασμα πως οι επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν το διαθέσιμο ενεργητικό τους με τον αποδοτικότερο δυνατό τρόπο συγκεντρώνουν μεγαλύτερες πιθανότητες να παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα τεχνικής αποτελεσματικότητας.

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση των αποτελεσμάτων της οικονομετρικής ανάλυσης, η μεταβλητή αυτοχρηματοδότησης (*SF*) εμφανίζει αρνητικό και στατιστικά σημαντικό συντελεστή στο σύνολο των υπό εξέταση κλάδων με μοναδική εξαίρεση τον κλάδο Εξοπλισμός μεταφορών (35) στον οποίο ο συντελεστής της μεταβλητής είναι στατιστικά μη σημαντικός. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτά, οι επιχειρήσεις που έχουν τη δυνατότητα για αυξημένο δα-

νεισμό δυνητικά συγκεντρώνουν αυξημένες πιθανότητες για επίτευξη υψηλότερων επιπέδων τεχνικής αποτελεσματικότητας.

5. Συμπεράσματα

Η εικόνα που προκύπτει από τα εμπειρικά αποτελέσματα της στατιστικής και οικονομετρικής ανάλυσης είναι πως δεν υπάρχει ομοιογενές αποτέλεσμα σε σχέση με την επίδραση των Ξένων Άμεσων Επενδύσεων μέσω της τεχνολογικής διάχυσης στους έξι κλάδους της μεταποίησης που αναλύονται στην παρούσα έρευνα. Το αρχικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε είναι πως οι Πολυεθνικές Επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην ελληνική οικονομία επιδιώκουν κυρίως να διεκδικούν το παγκόσμιο δίκτυο αγορών στις οποίες λειτουργούν ενώ εισέρχονται κυρίως σε κλάδους που πιθανώς μπορούν να προσφέρουν άμεσα και αυξημένα επίπεδα κερδοφορίας.

Η επιλογή της μεθοδολογίας στην παρούσα έρευνα έγινε με κριτήριο την σε βάθος εισχώρηση στη λειτουργική και οργανωτική δομή της εκάστοτε επιχείρησης προκειμένου να αποκωδικοποιηθεί ο μηχανισμός της τεχνολογικής διάχυσης. Τα αποτελέσματα από τον υπολογισμό των επιπέδων τεχνικής αποτελεσματικότητας καταδεικνύουν με σαφήνεια το εύρος του χάσματος που υπάρχει στη συντριπτική πλειοψηφία των κλάδων της μεταποίησης στην ελληνική οικονομία μεταξύ πολυεθνικών και εγχώριων επιχειρήσεων. Όσον αφορά το δεύτερο στάδιο της ανάλυσης, η χρήση των χρηματοοικονομικών μεταβλητών ROA και SF μπορεί να καθοδηγήσει τις εγχώριες επιχειρήσεις στην προσπάθειά τους να ανακαλύψουν τις κατάλληλες πολιτικές και τους μηχανισμούς που θα τους επιτρέψουν να επιτύχουν τεχνικά αποτελεσματικότερη λειτουργία. Τέλος, η ιδιαίτερα μεγάλη σημασία που διαδραματίζει η μεταβλητή SIZE καταδεικνύει την ανάγκη οι μικρομεσαίες ελληνικές επιχειρήσεις να αυξήσουν τα μερίδια αγοράς τους καθώς και τις ωφέλειες που πηγάζουν από πιθανές οικονομίες κλίμακας μέσω εξαγωγών και συγχωνεύσεων.

Ξενογλώσση Βιβλιογραφία

- Aitken, B., and Harrison, A., (1999), "Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela." *The American Economic Review*, Vol. 89, No. 3, σελ. 605-618.
- Barrios, S., Dimelis, S., Louri, H., and Strobl, E., (2004), "Efficiency Spillovers from Foreign Direct Investment in the EU Periphery: A Comparative Study of Greece, Ireland and Spain", *Review of World Economics*, Vol. 140, No. 4, σελ. 688-705.
- Barry, F., Görg, H., and Strobl, E., (2005), "Foreign Direct Investment and Wages in Domestic Firms in Ireland: Productivity Spillovers Versus Labour-market Crowding Out". *International Journal of the Economics of Business*, Vol. 12, No. 1, σελ. 67-84.
- Dimelis, S. P., (2005), "Spillovers from Foreign Direct Investment and Firm Growth: Technological, Financial and Market Structure Effects", *International Journal of the Economics of Business*, Vol. 12, No. 1, σελ. 85-104.
- Dimelis, S.P., and Louri, H., (2004), "Foreign Direct Investment and Technology Spillovers: Which Firms Really Benefit?", *Review of World Economics*, Vol. 140, No. 2, σελ. 230-253.
- Eurostat, (2008a), *Δείκτης Κόστους Εργασίας – Συνολικό Κόστος Εργασίας*, πρόσβαση 23 Οκτωβρίου 2008, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/extraction/retrieve/en/theme3/lc/lc_lci_a?OutputDir=EJOutputDir_174&user=unknown&clientsessionid=08A0779E98EED38A8C41C17825F07DCC.extraction-worker-1&OutputFile=lc_lci_a.htm&OutputMode=U&NumberOfCells=147&Language=en&OutputMime=text%2Fhtml& Ημερομηνία προσπέλασης 10 Οκτωβρίου 2008.
- Eurostat, (2008b), *Δείκτης Τιμών Καταναλωτή*, πρόσβαση 23 Οκτωβρίου 2008, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,45323734&_dad=portal&_

sche-
ma=PORTAL&screen=welcomeref&open=/prc/prc_hicp&language=en&product=EU_MASTER_prices&root=EU_MASTER_prices&scrollto=0 Ημερομηνία προσπέλασης 10 Οκτωβρίου 2008.

- Javorcik, B. S., (2004), “Does Foreign Direct Investment Increase the Productivity of Domestic Firms? In Search of Spillovers through Backward Linkages”, *The American Economic Review*, Vol. 94, No. 3, σελ. 605-627.
- Kathuria, V., (2001), “Foreign Firms, Technology Transfer and Knowledge Spillovers to Indian Manufacturing Firms: A Stochastic Frontier analysis”, *Applied Economics*, Vol. 33, No. 5, σελ. 625-642.
- Krugman, P., (1991), *Geography and Trade*, MIT Press, Cambridge MA.
- Ray, S., (2004), *Data Envelopment Analysis. Theory and Techniques for Economics and Operations Research*, New York, Cambridge University Press.
- Ruane, F., and Ugur, A., (2004), “Foreign Direct Investment and Productivity Spillovers in Irish Manufacturing Industry: Evidence from Plant Level Panel Data”, *International Journal of the Economics of Business*, Vol. 11, No. 3, σελ. 53-66.
- Yudaeva, K., Kozlov, K., Melentjeva, N., and Ponomareva, N., (2003), “Does Foreign Ownership Matter? Russian Experience”, *Economics of Transition*, Vol. 11, No. 3, σελ. 383-410.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Hellastat A.E., (2008), *Οικονομικές Καταστάσεις Επιχειρήσεων Ελληνικής Οικονομίας*, πρόσβαση 15 Απριλίου 2007, <http://www.cbfa.gr/customreport.do?page='list'>.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (2006), *Αριθμός Υπαλλήλων, Ώρες Εργασίας και Συνολικό Κόστος Εργασίας Κατά Μέγεθος Επιχείρησης και Κλάδο Οικονομικής Δραστηριότητας για την Ελληνική Οικονομία*, http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A0103&r_param=SJO46&y_param=2006_00&mytabs=0. Ημερομηνία προσπέλασης 7 Σεπτεμβρίου 2007.
- Τράπεζα της Ελλάδος – Διεύθυνση Στατιστικής – Τομέας Στατιστικής Ισοζυγίου Πληρωμών – Τμήμα Διεθνούς Επενδυτικής Θέσης, (2007), *Λίστα Πολυεθνικών Επιχειρήσεων που Δραστηριοποιούνται στους Κλάδους της Ελληνικής Οικονομίας*, Θεσσαλονίκη.

Η Δευτερογενής Αγορά Δικαιωμάτων Ευρεσιτεχνίας στην Ελλάδα⁸⁹

Ηρακλής Γωνιάδης¹

1. Επιστημονικός Συνεργάτης του Α.Τ.Ε.Ι. Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Στην Ελλάδα, από την, ούτως ή άλλως, πενιχρή παραγωγή ευρεσιτεχνιών, ένα μεγάλο ποσοστό τους παραμένει ανεκμετάλλευτο. Απαξιώνεται με την πάροδο του χρόνου λόγω της αδυναμίας των εφευρετών να τις αξιοποιήσουν, ή ακόμα και λόγω της στρατηγικής αποκλεισμού του ανταγωνισμού που μπορεί να ακολουθείται από την επιχείρηση-ευρεσιτέχνη προκειμένου να εμποδίσει κάθε τρίτο να εισέλθει στα πεδία έρευνας και ανάπτυξής της.

Η υστέρηση στην παραγωγή ευρεσιτεχνιών, συνεπάγεται την αντίστοιχη στην καινοτομία και την επιχειρηματικότητα και καθιστά πολυτέλεια για τη χώρα μας την απαξίωση του εθνικού αυτού πλουτοπαραγωγικού πόρου. Περιορίζει, δε, έτι περαιτέρω τη βελτίωση των παραπάνω μεγεθών τα οποία η διεθνής βιβλιογραφία καταδεικνύει ότι διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας μιας χώρας.

Η δημιουργία μιας αγοράς δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας στην Ελλάδα είναι δυνατό να δώσει διέξοδο στο αδρανές διανοητικό της κεφάλαιο και να ενθαρρύνει την πρωτογενή παραγωγή εφευρέσεων και ευρεσιτεχνιών. Η αύξηση της παραγωγής αυτής δεν θα ενισχύσει μόνο την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα, αλλά θα διευρύνει και την τεχνολογική της βάση η οποία, στη συνέχεια, θα αυξήσει την ικανότητα ιδιοποίησης των ωφελειών που προκύπτουν από τα παραπάνω.

1. Εισαγωγή

Ο εφευρέτης-ευρεσιτέχνης χαρακτηρίζεται ως μία από τις μεγαλύτερες πηγές ριζοσπαστικών καινοτομιών (Dahlin *et al*, 2004) που συνεισφέρει πολλά στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου του (Åstebro, 2003). Η απόκτηση ενός Διπλώματος Ευρεσιτεχνίας (Δ.Ε.) φαίνεται να επιδρά στην ανάληψη επιχειρηματικής πρωτοβουλίας από τον ίδιο τον ευρεσιτέχνη (Levin *et al*, 1987- Goniadis & Goniadis, 2010, Goniadis & Varsakelis, 2010) και οι επιχειρηματίες που στηρίζονται στην τεχνογνωσία συνεπεία της οποίας πιθανώς κατέκτησαν και την ευρεσιτεχνία τους, ξεκινούν τη δραστηριότητά τους επειδή πιστεύουν στην αξία της ιδέας τους (Bhave, 1994) και έχουν την ικανότητα να τη μετατρέψουν σε εμπορικά εκμεταλλεύσιμη ευκαιρία.

Η ευρεσιτεχνία μπορεί να εξελιχθεί σε τεχνολογική ευκαιρία από την εμπορική αξιοποίηση της οποίας επιτυγχάνεται η δημιουργία εισοδήματος, είτε με την άμεση αξιοποίησή της από τον ίδιο τον ευρεσιτέχνη, είτε με τη μεταβίβαση ή παραχώρηση των δικαιωμάτων του σε τρίτους υφιστάμενους, ή επίδοξους νέους επιχειρηματίες.

Η μεταφορά τεχνολογίας μέσω της άδειας εκμετάλλευσης (licensing) αποτελεί έναν αποτελεσματικό μηχανισμό αξιοποίησης της ευρεσιτεχνίας, στην περίπτωση που η εκμετάλλευσή της δεν είναι εφικτή από τον κάτοχό της. Είναι μια πρακτική που ωφελεί, ταυτόχρονα, μέσω των royalties, τον εκχωρητή (licensor) αλλά και το χρήστη (licensee) από την εκμετάλλευση των δικαιωμάτων αυτών (Kamiyama *et al*, 2006).

Με μια πενιχρή ετήσια παραγωγή ευρεσιτεχνίας η χώρα μας δεν έχει την πολυτέλεια να απαξιώνει ένα σημαντικό μέρος του εθνικού της πλούτου. Η αδυναμία εκμετάλλευσης είναι

⁸⁹ Εισήγηση στο 11^ο Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης (ΕΟΘ) το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 25 & 27 Νοεμβρίου του 2010.

δυνατόν, επίσης, να περιορίζει έτι περαιτέρω την παραγωγή της ευρεσιτεχνίας ένεκα της έλλειψης των απαραίτητων προς τούτο πόρων και της συνακόλουθης ανασφάλειας, αλλά και εξ αιτίας της αύξησης της δυσαρέσκειας και της απογοήτευσης του εφευρέτη.

Η διεθνής πρακτική δείχνει ότι η αγορά δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς, στοχεύοντας στη μεγιστοποίηση των ωφελειών που προκύπτουν από αυτές, αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, μια νέα επιχειρηματική δραστηριότητα με διαρκώς αυξανόμενο όγκο συναλλαγών. Θα ήταν, συνεπώς, σκόπιμο και ωφέλιμο να δημιουργηθεί στη χώρα μας μια αγορά, ή ένας φορέας διαμεσολάβησης και μεταβίβασης δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, προκειμένου να ενισχυθεί η παραγωγή τους και μαζί τους η τεχνολογία, η καινοτομία και η επιχειρηματικότητα, τα μεγέθη των οποίων υπολείπονται δραματικά στην Ελλάδα.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, στο δεύτερο μέρος της, επιδιώκεται μια αναδίφηση στη διεθνή βιβλιογραφία, αναζήτησης αναφορών και ευρημάτων σχετικών με την ευρεσιτεχνία και τους τρόπους αξιοποίησής της. Στο τρίτο μέρος ακολουθεί η απεικόνιση της αντίστοιχης ελληνικής πραγματικότητας και η παρουσίαση μέρους των αποτελεσμάτων εκείνων που προέκυψαν από την έρευνα που διενήργησε ο Οργανισμός Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας το 2007, αναφορικά με την αξιοποίηση της ευρεσιτεχνίας στη χώρα μας (Γωνιάδης, 2007). Στο τέταρτο μέρος επιχειρείται η παρουσίαση του τρόπου και η τεκμηρίωση της ανάγκης δημιουργίας μιας εγχώριας, πρωτογενούς και δευτερογενούς, αγοράς δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, με την άντληση στοιχείων από επιτυχημένες διεθνείς πρακτικές αξιοποίησης της διανοητικής ιδιοκτησίας. Το πέμπτο μέρος περιλαμβάνει τα συμπεράσματα και τις προτάσεις μας, καθώς και ορισμένες ιδέες για περαιτέρω έρευνα και μελέτη.

2. Επισκόπηση Βιβλιογραφίας

Η επινόηση αποτελεί το βάθρο της ευρεσιτεχνίας και, όσο περισσότερη η εφευρετικότητα των ανθρώπων, τόσο μεγαλύτερη και η πιθανότητα να προκύψει μια εμπορικά εκμεταλλεύσιμη ευρεσιτεχνία. Όπως προκύπτει από τη διεθνή βιβλιογραφία και πρακτική (Wang, 2010), η πιθανότητα μιας ευρεσιτεχνίας να εξελιχθεί σε καινοτομία είναι πολύ μικρή, συνεπώς, απαιτείται μεγάλος αριθμός εφευρέσεων ή ευρεσιτεχνιών προκειμένου να καταστεί καινοτομική μια επιχείρηση και μια οικονομία συνολικότερα.

Εφευρέτης είναι εκείνος που μπορεί να δώσει λύση σε υφιστάμενο τεχνολογικό πρόβλημα και επιχειρηματίας είναι εκείνος που μετατρέπει τη λύση αυτή σε προϊόν ή σε υπηρεσία οικονομικά προσοδοφόρα. Με άλλα λόγια, το διανοητικό προϊόν του πρώτου μετατρέπεται σε εμπορικά εκμεταλλεύσιμο προϊόν ή υπηρεσία στα χέρια του δεύτερου, του οποίου η επιχειρηματικότητα, κατά το Harvard Business School, χαρακτηρίζεται από την ικανότητά του να δημιουργήσει ή να διακρίνει την ευκαιρία της οποίας επιδιώκει την εκμετάλλευση, ανεξάρτητα από την κατοχή των αναγκαίων μέσων υλοποίησής της (Timmons & Spinelli, 2007). Ως ευρεσιτεχνία μπορεί να εννοηθεί το αποκλειστικό δικαίωμα, ορισμένου χρόνου πάνω σε μια νέα - μη προφανή-εφεύρεση η οποία επιδέχεται βιομηχανική (ή εμπορική) εφαρμογή, να διωχθεί οποιοσδήποτε σφετεριστής της με αντάλλαγμα της κατοχύρωσης τη δημοσιοποίησή της. (Pitkethly, 1997)

Τόσο η επινοητικότητα ή εφευρετικότητα, όσο και η επιχειρηματικότητα δεν είναι απαραίτητο να συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο. Ο εφευρέτης μπορεί να διαχειρίζεται τα προϊόντα της διανοήσής του κατά τρόπο που να του αποφέρουν εισόδημα πάνω στο οποίο να στηρίζει τόσο τη ζωή του, όσο και την ερευνητική του δραστηριότητα. Με άλλα λόγια, είναι δυνατό να παράγει τεχνολογία την οποία με κάποιο τρόπο την προωθεί στην αγορά προς εκμετάλλευση από τρίτους, προκειμένου να ενισχύσει το εισόδημά του, καθιστώντας αυτή καθ' αυτή την εφευρετική του δραστηριότητα επιχειρηματική (Yanagisawa & Guellec, 2009).

Με τη διαμόρφωση μιας πολιτικής ενθάρρυνσης των εφευρετών να προχωρούν σε κάθε είδους εκμετάλλευση των ευρεσιτεχνιών τους, επιτυγχάνεται η λεγόμενη αύξηση της «ροπής προς κατοχύρωση» (Scherer, 1983) και ενισχύεται τόσο η καινοτομία, όσο και η τεχνολογική βάση μιας χώρας. Μπορούν, λοιπόν, οι ευρεσιτέχνες να ξεπεράσουν όλα ή μερικά από τα εμπόδια αξιοποίησης του επινοητικού τους ταλέντου, είτε μεταβιβάζοντας τα δικαιώματα, είτε

συμπράττοντας με άτομα που διακρίνονται για την επιχειρηματικότητά τους. Απαραίτητη προς τούτο συνθήκη είναι να δημιουργηθεί το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο διακίνησης των προϊόντων αυτού του τύπου και διασφάλισης των συμφερόντων της κάθε πλευράς, όπως συμβαίνει στις περισσότερο οργανωμένες, και σε αυτόν τον τομέα, οικονομίες (Yanagisawa & Guellec, 2009).

Οι μηχανισμοί υποστήριξης της επιχειρηματικής δραστηριότητας (Van den Berg at al, 2004-Autio,2007) όπως η παροχή υπηρεσιών διάγνωσης της επιχειρηματικής ιδέας που μπορεί να εμπεριέχεται σε μία ευρεσιτεχνία, το κόστος και οι διαδικασίες ίδρυσης μιας επιχείρησης, η υποστήριξη του μάρκετινγκ που αδυνατεί να καλύψει με ίδιους πόρους η νεόδημη επιχείρηση (Hunger at al, 2002), η υποστήριξη των συνεργασιών μεταξύ ευρεσιτεχνών και εγκαθιδρυμένων επιχειρήσεων, η ανεύρεση επενδυτικών κεφαλαίων, κλπ., επιδρούν στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, είτε νέας είτε υφιστάμενης, είτε γενικής είτε υψηλών προσδοκιών⁹⁰, κλπ. Συνεπώς, η με κάθε τρόπο ενίσχυση της εφευρετικής δραστηριότητας και της ροπής προς κατοχύρωση πρέπει να θεωρείται συνθήκη «εκ των ων ουκ άνευ» για κάθε χώρα που επιθυμεί και επιδιώκει την ανάπτυξή της.

Η υπερβολική χρήση της ευρεσιτεχνίας και το αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο –κατά μία μερίδα μελετητών (Hunt,1996b-Grandstand,2000-Jaumotte & Pain,2005)- μπορούν να επιδράσουν αρνητικά στη διάχυση της γνώσης και στην ανάπτυξη της καινοτομίας. Ως εκ τούτου, είναι πολύ σημαντικό να εξετάζεται αυστηρά αν συμφέρει στην κοινωνία να προσφέρεται επιπλέον προστασία για ένα Δ.Ε., πέρα από εκείνη που παρέχεται από το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο. Η υπερβολική νομική κατοχύρωση ενός πεδίου έρευνας μπορεί να αποκλείσει οποιοδήποτε νεο-εισερχόμενο στο χώρο και να «χαθούν» ευκαιρίες για νέες δραστηριότητες (Coriat & Orsi, 2002).

Από την άλλη πλευρά, η χαλαρότητα των δομών και η αναποτελεσματικότητα των μέτρων προστασίας, παρέχει τη δυνατότητα σε οποιονδήποτε να σφετεριστεί ανέξοδα την επινόηση κάποιου που ανάλωσε πόρους για την ανακάλυψή της με συνέπεια να οδηγήσει στη στασιμότητα και στην επιχειρηματική αδράνεια (Yanagisawa & Guellec, 2009), καθώς και στον περιορισμό της γνώσης στο μέλλον, αυξάνοντας τη μυστικότητα (Thurrow, 1997) ή την παράταση της περιόδου κατοχύρωσης, η οποία τείνει να αποτελεί πάγια τακτική των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της στρατηγικής αποκλεισμού ή εκφοβισμού των ανταγωνιστών τους. Κατά τον Varsakeli (2001) «οι χώρες που έχουν ισχυρό θεσμικό πλαίσιο προστασίας της ευρεσιτεχνίας επενδύουν περισσότερο στην έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη» και κατά συνέπεια, διευρύνουν την επιστημονική και τεχνολογική τους βάση.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεωρεί ότι η προστασία της διανοητικής ιδιοκτησίας όχι μόνο προάγει την καινοτομία και τη δημιουργικότητα, αλλά επιπλέον αυξάνει την απασχόληση και βελτιώνει τον ανταγωνισμό. Κατά τους Acs και Sanders (2008) «η ισχυρότερη προστασία της ευρεσιτεχνίας αυξάνει τα κίνητρα για Έρευνα και Τεχνολογική Ανάπτυξη-ΕΤΑ και προκαλεί νέα γνώση». Συνεπώς χωρίς αποτελεσματικά μέσα προστασίας των δικαιωμάτων που προκύπτουν από την ευρεσιτεχνία, θα αποθαρρυνθούν οι εφευρέτες και θα μειωθούν οι επενδύσεις (E.E.,2003). Βέβαια, η Ε. Επιτροπή μέσω του άρθρου 27 της Κοινοτικής Συμφωνίας Ευρεσιτεχνίας όλων των μελών πλην της Αυστρίας, εξαιρεί τις περιπτώσεις που η προστατευόμενη ευρεσιτεχνία χρησιμοποιείται για πειραματικούς και ερευνητικούς σκοπούς.

Από τα αμέσως προηγούμενα φαίνεται, ότι η πολιτική προστασίας των ευρεσιτεχνιών πρέπει διαρκώς να ακροβατεί ανάμεσα στην υπερβολική προστασία -με τις όποιες αρνητικές συνέπειες της αποδίδονται στη διάχυση της τεχνολογίας και στην εξέλιξη της γνώσης- και στην ενθάρρυνσή τους. Η τελευταία βρίσκει την πρακτική της έκφραση με τη δημιουργία του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου και την παροχή κινήτρων για την ενίσχυση της εφευρετικής

⁹⁰ Αυτές που έχουν την προσδοκία να δημιουργήσουν 20 νέες θέσεις εργασίας μέσα σε πέντε χρόνια από την έναρξη της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας.

δραστηριότητας και την αύξηση των ευρεσιτεχνιών (Lerner, 2000, Autio, 2007) που αποτελούν μια από τις πρώτες ύλες της καινοτομίας⁹¹.

Η οικονομική αξία της ευρεσιτεχνίας προκύπτει από τη δυνατότητα αποκλειστικής εκμετάλλευσης του προϊόντος ή της διαδικασίας που εισάγει, υπό τον όρο βέβαια, ότι δεν οικειοποιείται στοιχεία άλλων ευρεσιτεχνιών επί των οποίων, πιθανώς, στηρίζεται. Η προστασία των δικαιωμάτων συνεπάγεται τον αποκλεισμό κάθε άλλου που θα επιχειρούσε να τα ιδιοποιηθεί. Η παραπάνω αξία παραμένει θεωρητική εφόσον δεν επιχειρείται η άμεση αξιοποίησή της ευρεσιτεχνίας και η μετατροπή της σε χρήσιμα προϊόντα (Watanabe, 2009), δεδομένου ότι η εκμετάλλευσή της δεν επιβάλλεται στον ευρεσιτέχνη από το οικείο θεσμικό πλαίσιο.

Η μη εκμετάλλευση της ευρεσιτεχνίας από τον δικαιούχο, σε καμία περίπτωση δε συνεπάγεται παραίτηση από τα δικαιώματά του (Yanagisawa & Guellec, 2009). Παρά ταύτα, είναι πραγματική η οικονομική επιβάρυνση που συνεπάγεται η διατήρησή της σε ισχύ και η οποία, μπορεί να οδηγήσει στην παραίτηση του δικαιούχου από τα δικαιώματά του ένεκα του κόστους και στην, κατ' ακολουθία, συντομότερη λήξη της ευρεσιτεχνίας (Gabardella *et al*, 2008).

Συνεπώς, η εξουσιοδότηση ή παραχώρηση των δικαιωμάτων του ευρεσιτέχνη προς κάποιο τρίτο, μπορεί να τον απαλλάξει από τα βάρη διατήρησης της ευρεσιτεχνίας σε ισχύ και από τις δαπάνες δικαστικής του δίωξης, ή και δικής του αξίωσης για αποζημίωση ένεκα παράνομης ιδιοποίησής της από τρίτους (Wang, 2010).

Η προσέγγιση μιας αγοράς που ευνοεί περισσότερο τις μεγάλες επιχειρήσεις παρά τις μικρές (Detkin, 2007), με ασαφές πλαίσιο αλλά και με αδιαφάνεια, για τη διάθεση ενός άυλου προϊόντος διαφορετικού από εκείνα που προσδιορίζονται ως χρηματοπιστωτικά προϊόντα, προσθέτει σημαντικούς βαθμούς δυσκολίας στον εφευρέτη που θα επιχειρήσει να εμπορευτεί τα δικαιώματα της ευρεσιτεχνίας του με τις δικές του δυνάμεις. Επειδή η «κατά μόνας» προσέγγιση της αγοράς απαιτεί οικονομική δυνατότητα, χρόνο και τεχνογνωσία που συνήθως δεν διαθέτει ο εφευρέτης (Watanabe, 2009), κρίνεται πιο δόκιμη η προσφυγή σε κάποιο φορέα ειδικό στα θέματα αυτά (Yanagisawa & Guellec, 2009-Wang, 2010).

Το τελευταίο σημαίνει, ότι πρέπει να διερευνηθεί το είδος και η αξιοπιστία του διαμεσολαβητή ώστε να συναφθεί συμβόλαιο που να προσδιορίζει σαφώς τη διαδικασία, τους όρους και την αμοιβή του, η οποία διεθνώς προσδιορίζεται στο 25% της τελικής τιμής μεταβίβασης, περιλαμβανομένων των δαπανών περαίωσης της διαδικασίας. Η σωστή επιλογή του μεσίτη δικαιώνει την προσφυγή του ευρεσιτέχνη στη διαμεσολάβηση η οποία, μέσα από τον αποδοτικότερο συγκερασμό των συμφερόντων κάθε πλευράς (*πωλητή και αγοραστή δικαιωμάτων*), ενισχύει το όφελος του εφευρέτη για τη σημαντική συνδρομή του στην τεχνολογική εξέλιξη.

Μια μεγάλη επιχείρηση έχει ήδη εμπειρία και διαθέτει ένα μηχανισμό που μπορεί να προσεγγίσει, σχετικά εύκολα, την αγορά προκειμένου να μεταβιβάσει δικαιώματα των ευρεσιτεχνιών της, ή και να αγοράσει δικαιώματα που διευκολύνουν την παραγωγική της διαδικασία, όπως κάνει άλλωστε και με όλα τα άλλα προϊόντα ή τις υπηρεσίες που παράγει. Επιπλέον, οι μεγάλες επιχειρήσεις ακολουθούν την πολιτική της δημιουργίας χαρτοφυλακίου ευρεσιτεχνιών προκειμένου να φοβίσουν τους μικρούς (Detkin, 2007), αλλά και να περιορίσουν της ανταγωνιστικότητα των αντιπάλων τους. Κατά τον Detkin οι μεγάλες επιχειρήσεις ακολουθούν στρατηγικές ευρείας, ή σε βάθος, ανάπτυξης χαρτοφυλακίου ευρεσιτεχνιών (IBM, Apple, Thomson, Sisco, κλπ.), καθώς και δημιουργίας δεξαμενής ευρεσιτεχνιών που υποστηρίζουν συγκεκριμένα τεχνολογικά πρότυπα με συνέπεια να μην αφήνουν χώρο για τον μικρό εφευρέτη.

⁹¹ Για κάθε ενδιαφερόμενο συνιστάται το βιβλίο του Eric von Hippel «The Sources of Innovation», το οποίο διατίθεται δωρεάν και σε ηλεκτρονική μορφή (σε pdf αρχείο) στη διεύθυνση του διαδικτύου <http://web.mit.edu/evhippel/www/books/sources/SofI.pdf>

Οι δυνατότητές τους αυτές όμως, όπως φαίνεται από τη διεθνή βιβλιογραφία (Yanagisawa & Guellec, 2009-Wang, 2010), δεν επαρκούν για να αντιμετωπισθεί η βιομηχανία προσφυγών και δικαστικών αγώνων που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στις χώρες με μεγάλη παραγωγή ευρεσιτεχνιών, όπως οι ΗΠΑ, η Ε.Ε. στο σύνολό της (μέσω του European Patent Office-E.P.O.), η Ιαπωνία, η Ν. Κορέα και η Κίνα, οι οποίες χορηγούν το 74% των Δ.Ε. τα τελευταία χρόνια (ΕΚΤ, 2010). Οι παραπάνω προστριβές, πέρα από την οικονομική εξάντληση, περιόρισαν και εξακολουθούν να περιορίζουν δραματικά την τεχνολογική εξέλιξη και ανάπτυξη, και παρέχουν, ταυτόχρονα, ισχυρά επιχειρήματα στους πολέμιους της κατοχύρωσης δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας.

Η εμφάνιση, λοιπόν, φορέων κάθε μορφής με στόχο την κάλυψη των σημαντικών κενών μιας θολής -λόγω αδυναμίας σαφούς προσδιορισμού και αποτίμησής- αγοράς δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, ήταν σχεδόν νομοτελειακή. Η ανάγκη αυτή αποδείχθηκε τόσο μεγάλη ώστε, μέσα σε σχετικά σύντομο διάστημα, να έχει δημιουργηθεί και ραγδαία μεγεθυνθεί η αγορά δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας. Μια αγορά η οποία ξεπέρασε πλέον τα εθνικά όρια των χωρών που συμμετέχουν στις διεθνείς συμφωνίες αναγνώρισης Δ.Ε., όπως η Διεθνής Συνθήκη Συνεργασίας για τα Δ.Ε. (*Patent Cooperation Treaty-P.C.T, Washington, 1970*) και ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Δ.Ε. (*European Patent Organization-E.P.O.-1973*).

Οι μεσολαβητές ωφελούν την αγορά ενθαρρύνοντας τις συναλλαγές για ρευστοποίηση των ευρεσιτεχνιών και διευκολύνοντας την εξισορρόπηση των τιμών τους (Watanabe, 2009). Οι Yanagisawa και Guellec (2009) διακρίνουν έξι γενικές επιχειρηματικές μορφές διαμεσολάβησης (*μάνατζμεντ διανοητικής ιδιοκτησίας, εμπορίας δικαιωμάτων, σύνθεσης χαρτοφυλακίου ευρεσιτεχνιών και μίσθωσης, επιθετικών συναθροίσεων ευρεσιτεχνίας, αμυντικών συναθροίσεων ευρεσιτεχνίας και κοινού πλαισίου χρήσης και, εταιρειών επενδύσεων χαρτοφυλακίου διανοητικών δικαιωμάτων*), ανάλογα με τις παρεχόμενες υπηρεσίες, το είδος της παραχώρησης που επιθυμεί ο ευρεσιτέχνης, αλλά και του δικαιώματος χρήσης που επιδιώκει ο αγοραστής.

Ο Wang (2010) διακρίνει μεταξύ τριών βασικών κατηγοριών επιχειρηματικών μορφών διαμεσολάβησης όπως: α) του μεσίτη (broker) που αποσκοπεί στην παροχή μιας σωρείας υπηρεσιών διευκόλυνσης και διασφάλισης της συναλλαγής, β) της εταιρείας αμυντικού (defensive) χαρτοφυλακίου που παρέχει στα μέλη της (*ιδρυτικά ή επί συνδρομή*) προστασία απέναντι σε κάθε καταπατητή, καθώς και τη δυνατότητα χρήσης όλων των δικαιωμάτων που απορρέουν από τη δεξαμενή των ευρεσιτεχνιών που διατηρεί και εμπλουτίζει διαρκώς και γ), της εταιρείας επιθετικού (offensive) χαρτοφυλακίου που σκοπό έχει την απόκτηση ευρεσιτεχνιών με κάθε τρόπο, είτε προτείνοντας κάποια τελική τιμή και πληρωμή, είτε απειλώντας τον ευρεσιτέχνη ότι θα τον σύρει σε δικαστικούς αγώνες οικονομικής εξάντλησής του, προκειμένου να τον εξαναγκάσει σε πώληση των δικαιωμάτων του. Η εταιρεία επιθετικού χαρτοφυλακίου εξαγοράζει ευρεσιτεχνίες ανεξάρτητα αν οδηγούν σε οικονομικά εκμεταλλεύσιμο προϊόν ή όχι, επειδή τις χρησιμοποιεί για να τις ενοικιάζει αλλά και για να τις χρησιμοποιεί ως μέσο πίεσης απόκτησης άλλων⁹².

Ένα από τα πλέον σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η αγορά δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας διεθνώς, είναι εκείνο που αφορά την αποτίμηση της αξίας και του προσδιορισμού μιας δίκαιης τιμής για τα μέρη που συναλλάσσονται. Δεν έχει βρεθεί ακόμα μια λύση, ή μια συνταγή, κοινώς αποδεκτή ώστε με βάση αυτή να προσδιορίζεται η οικονομική αξία της ευρεσιτεχνίας (Pitkethly, 1997) για την οποία η γνώση είναι πολύ μικρή προς το παρόν (Cabardella *et al*, 2008). Επιπλέον, κατά την αποτίμηση υφιστάμενων πάρα πολλά μεροληπτικά στοιχεία από την πλευρά του εφευρέτη, του συμβούλου που διαχειρίζεται τον φάκελο υποβολής, καθώς και του συμβούλου μάρκετινγκ που διερευνά την εμπορευσιμότητα της ευρεσιτεχνίας και τη δυνατότητα μετεξέλιξής της σε οικονομικά ωφέλιμο προϊόν (Pitkethly, 1997). Κατά τον Pitkethly (1997) επτά είναι οι μέθοδοι αποτίμησης της αξίας μιας ευρεσιτεχνίας, πολλές από τις

⁹² Η αμερικάνικη εταιρεία Intellectual Ventures αποτελεί μια τέτοια μορφή επιχείρησης.

οποίες προκύπτουν από άλλους χώρους, όπως πχ. της παρούσας αξίας μιας επένδυσης ή μιας επιχείρησης, της αγοράς δικαιωμάτων με προαίρεση, κλπ. Συγκεκριμένα, αναφέρει τις μεθόδους αποτίμησης με βάση i) το (ιστορικό) κόστος διαμόρφωσης και κτήσης της ευρεσιτεχνίας, ii) τις συνθήκες της αγοράς, τις τεχνολογικές τάσεις και τη σύγκριση με παρόμοιες μεταβιβάσεις όπου αυτό είναι εφικτό, iii) το μελλοντικό εισόδημα που μπορεί να προκύψει ένεκα της άμεσης ή της έμμεσης εκμετάλλευσης, iv) τη συμβατική προεξόφληση (*Discounted Cash Flow-DCF*), v) την αβεβαιότητα σε σχέση με την προηγούμενη μέθοδο, vi) την ευελιξία και τη χρήση της Decision Tree Analysis-DTA και vii), τον μεταβαλλόμενο κίνδυνο και την Option Pricing Theory-OPT χρησιμοποιώντας, είτε τη Binomial Method (B-M), είτε την Black Scholes (B-S) Method. Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν και άλλες πρακτικές όπως αυτή της δημοπρασίας (μέσω διαδικτύου ή συμβατικού τρόπου) που διαμορφώνουν την τελική τιμή στη βάση της άμεσης προσφοράς και ζήτησης. Βέβαια, και αυτή η διαδικασία δεν αποκλείει καθόλου τις προηγούμενες μεθόδους αφού οι μετέχοντες στη δημοπρασία θα πρέπει να έχουν μια τιμή βάσης, ή ένα όριο προσφοράς.

Σε κάθε περίπτωση, η αποτίμηση και η διάθεση δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας είναι μια πολύ σύνθετη και απαιτητική διαδικασία που χρήζει ιδιαίτερης αντιμετώπισης και δεν υπόκειται σε μαζική ή ισοπεδωτική αντιμετώπιση όπως κάθε άλλο προϊόν ή υπηρεσία. Με άλλα λόγια, δεν είναι κάτι που μπορεί να το κάνει οποιοσδήποτε.

3. Η Ελληνική πραγματικότητα

Η Ελλάδα άρχισε να δημιουργεί τεχνολογική κληρονομιά μετά το 2^ο Παγκόσμιο πόλεμο και μάλιστα, στηριζόμενη σε πολύ μεγάλο ποσοστό στην εισαγωγή τεχνολογίας και τεχνολογίας. Η μεταφορά τεχνολογίας μέσα από τις ξένες άμεσες επενδύσεις, τις άδειες χρήσης δικαιωμάτων και τα κεφαλαιουχικά αγαθά, ήταν η κύρια πηγή εισαγωγής τεχνολογίας προς την παραγωγική μηχανή της χώρας μας (Giannitsis & Mavri, 1993). Τα δε υπάρχοντα ινστιτούτα ήταν και παραμένουν ανεπαρκή ακόμα, για να δημιουργήσουν αποτελέσματα που θα μπορούσαν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον των επιχειρήσεων (Sakkas & Spyropoulou, 1995).

Η αδυναμία ανάπτυξης εγχώριας τεχνολογίας και η πανάκριβη εισαγωγή της από άλλες χώρες, οδήγησε στη δημιουργία μιας αγοράς τεχνολογίας μεταχειρισμένου εξοπλισμού για κάθε είδος παραγωγής. Αυτό περιόρισε κατά τι την εκταμίευση και εξαγωγή συναλλάγματος αλλά δεν απέφυγε το κόστος των ανταλλακτικών και της συντήρησης γενικότερα. Ταυτόχρονα, περιόρισε την τεχνολογική και ανταγωνιστική εξέλιξη των παραγόμενων προϊόντων, και τη δημιουργία μιας εγχώριας βιομηχανίας προσανατολισμένης στην παραγωγή προϊόντων τεχνολογίας.

Συνέπεια των προηγούμενων ήταν να αναπτυχθεί μια αρκετά σημαντική αγορά μεταχειρισμένου μηχανολογικού εξοπλισμού που για δεκαετίες απορροφούσε τα ξεπερασμένα τεχνολογία μηχανήματα και εργαλεία, καθιλώνοντας την τεχνολογική εξέλιξη και ανανέωση της χώρας κατά τρεις γενιές τεχνολογίας πίσω, τουλάχιστον. Τα δε παραγόμενα προϊόντα διατηρούν το υψηλό τους κόστος, δεν διακρίνονται για την τεχνολογική τους υπεροχή και όλη η προσπάθεια συντείνει στην καθήλωση του εργατικού κόστους και στην εξοικονόμηση πόρων, μέσα από τη φοροαποφυγή και τη μη καταβολή εισφορών ή ΦΠΑ.

Με άλλα λόγια, η εγχώρια παραγωγή δεν μπορούσε, ούτε και μπορεί, να προσφέρει προϊόντα ανταγωνιστικά σε επίπεδο τιμών, αλλά ούτε και σε επίπεδο διαφοροποίησης. Με μια τέτοια παράδοση στην τεχνολογική πορεία της χώρας, είναι πολύ πιθανό η έννοια της δευτερογενούς αγοράς τεχνολογίας να ταυτίζεται με την αγορά του μεταχειρισμένου μηχανολογικού εξοπλισμού και ακόμη, ή έννοια της αγοράς δικαιωμάτων να γίνεται αντιληπτή μόνο ως εκείνη που αφορά την αγορά χρηματοπιστωτικών προϊόντων. Η τελευταία, με την ανάπτυξη που είχε, οδήγησε στη δημιουργία ικανών στελεχών αναγκαιών για την επιτυχή αγοραπωλησία επενδυτικών τίτλων κεφαλαίου, ενίσχυσε την τεχνολογία γύρω από τα επενδυτικά προϊόντα αυτού του τύπου, χωρίς βέβαια, να αποφύγει και τις εκτροπές της (βλ. δομημένα ομόλογα ή Junk Bonds, κλπ.)

Η ανυπαρξία μιας αντίστοιχης αγοράς μεταβίβασης δικαιωμάτων τεχνολογίας ή ευρεσιτεχνίας ειδικότερα, στέρησε τη χώρα από ένα αντίστοιχης ποιότητας στελεχιακό δυναμικό που θα μπορούσε να διαμεσολαβήσει για τη διασφάλιση των συναλλαγών αυτών. Τα πλεονεκτήματα από τη δημιουργία μιας τέτοιας αγοράς είναι ακόμα περισσότερα δεδομένου ότι οι επιχειρήσεις διαμεσολάβησης παρέχουν κίνητρα στους εφευρέτες να παράγουν περισσότερες ευρεσιτεχνίες, προκαλούν και ενισχύουν τις σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των ευρεσιτεχνών και των μεγάλων εταιρειών και τέλος, με την οικονομική τους δύναμη αποτρέπουν κάθε πιθανή ιδιοποίηση⁹³ των δικαιωμάτων των πελατών τους (Watanabe, 2009).

Η αγορά δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, ένεκα των αναγκών διαχείρισής της, θα μπορούσε να δημιουργήσει πολλές θέσεις εργασίας για ειδικευμένα στελέχη, ικανά στην τεχνολογική διάγνωση και αποτίμηση της αξίας, στο μάρκετινγκ της ευρεσιτεχνίας, στη διασφάλιση της μεταβίβασης των δικαιωμάτων χρήσης, κλπ.

Σε ό,τι αφορά την παραγωγή ευρεσιτεχνιών στη χώρα μας είναι πάρα πολύ μικρή, πενιχρή, σε σχέση με εκείνη των χωρών που θεωρούνται ανταγωνιστικές προς τη δική μας οικονομία⁹⁴. Βέβαια, για την περίοδο 2006-2009 διαπιστώθηκε μια σημαντική αύξηση των ευρεσιτεχνιών αφού χορηγήθηκαν 2.335 Δ.Ε. κατά την τετραετία (Ε.Κ.Τ., 2010), αλλά και πάλι αυτό δεν πρέπει να θεωρείται αρκετό για τις ανάγκες της χώρας η οποία, επιπλέον, διάγει περίοδο βαθιάς ύφεσης. Ακόμα και αν προστεθούν στον παραπάνω αριθμό οι 3.887 ευρεσιτεχνίες της περιόδου 1995-2005 το σύνολο των 6.222 Δ.Ε. δεν είναι αρκετό για να καταδείξει ότι η οικονομία μας είναι προσανατολισμένη στην καινοτομία. Αν δε, αναλυθούν οι κατηγορίες στις οποίες εντάσσονται οι ευρεσιτεχνίες με βάση την κωδικοποίηση του World Intellectual Patent Office (WIPO), τότε θα ενισχυθεί έτι περαιτέρω η άποψη για το έλλειμμα προσανατολισμού της οικονομίας μας (Γωνιάδης, 2007).

Όπως προκύπτει από τα αρχεία του Οργανισμού Βιομηχανικής ιδιοκτησίας (Ο.Β.Ι.), η συντριπτική πλειοψηφία των ευρεσιτεχνών της περιόδου 1995-2005 είναι φυσικά πρόσωπα (2.890) ενώ τα νομικά πρόσωπα (επιχειρήσεις & ιδρύματα) υπολείπονται δραματικά (422), μολοντί από τις ευρεσιτεχνίες που προέκυψαν στο πλαίσιο λειτουργίας των νομικών προσώπων, πολλές έχουν κατοχυρωθεί στο όνομα των ίδιων των εφευρετών ή ερευνητών των οργανισμών αυτών (Γωνιάδης, 2007).

Στην έρευνα που διενήργησε ο Ο.Β.Ι. το 2007 μεταξύ των παραπάνω εφευρετών προέκυψε ότι στο μεγαλύτερό τους ποσοστό παρέμειναν αναξιοποίητες. Από τις απαντήσεις των 434 (το 15,02% των ερωτηθέντων) ιδιωτών και των 56 (το 13,27%) επιχειρήσεων ή ερευνητικών και πανεπιστημιακών ιδρυμάτων που συμμετείχαν στην παραπάνω έρευνα, προκύπτουν τα ευρήματα του αμέσως επόμενου πίνακα.

Πίνακας 1: Ευρεσιτέχνες & Διαχείριση της Ευρεσιτεχνίας

⁹³ Ιδιοποίηση υφίσταται ακόμα και όταν έχει αναπτυχθεί και χρησιμοποιηθεί τεχνολογία που εισάγει μια ευρεσιτεχνία εν αγνοία του καταπατητή.

⁹⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η γνωστή IBM ήταν πρώτη στις ΗΠΑ με την παραγωγή 3.600 ευρεσιτεχνιών το 2006 και συνεχίζει να βρίσκεται διαρκώς στην πρώτη τριάδα. Ακόμη, ότι η Ιαπωνία το 1996 είχε καταχωρημένες 680.000 ευρεσιτεχνίες εκ των οποίων οι 300.000 ήταν ανενεργές (Hisamitsu, 1999).

Πατέντες Ευρεσιτεχνες		Αξιοποίηση		Αναξιοποίητες
		Άμεση	Παραχώρηση	
Φυσικά Πρόσωπα	434	148 (34,10%)	49 (11,29%)	237 (54,61%)
Νομικά Πρόσωπα	56	37 (66,07%)	11 (19,64%)	8 (14,29%)

ΠΗΓΗ: Γωνιάδης Η. (2007) Διδακτορική Διατριβή.

Είναι ενδεικτικό από τον παραπάνω πίνακα, ότι είναι πολύ μεγάλο το ποσοστό των ανεκμετάλλετων ευρεσιτεχνιών μεταξύ των ιδιωτών ευρεσιτεχνών. Αυτό οφείλεται σε μια σειρά από λόγους που παρουσιάζονται στον Πίνακα 2 που ακολουθεί πιο κάτω. Το ίδιο δεν φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση των επιχειρήσεων και λοιπών ιδρυμάτων, που μάλλον αξιοποιούν τις ευρεσιτεχνίες τους αποτελεσματικότερα, λαμβανομένου υπόψη του μικρού-δυστυχώς- αριθμού συμμετοχών στην έρευνα.

Μια σε βάθος μελέτη των ίδιων των αρχείων του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας (Ο.Β.Ι.) θα μπορούσε, ίσως, να ενισχύσει ακόμα περισσότερο το συμπέρασμα σχετικά με την αρκετά μεγάλη- όπως φαίνεται- αδρανούσα παραγωγή ευρεσιτεχνιών.

Πίνακας 2: Λόγοι Μη Εκμετάλλευσης της Ευρεσιτεχνίας

Δεν ίδρυσαν επιχείρηση/ Δεν παραχώρησαν το Δ.Ε.	237	54,61%
Αρκούμαι στη λήψη του Δ.Ε.	38	16,03%
Είμαι αντίθετος στην επιχειρηματικότητα	10	4,22%
Θεωρώ απρόσφορο το επιχειρηματικό περιβάλλον	83	35,02%
Δεν αναγνωρίζεται η επιχειρηματικότητα	122	51,48%
Δεν προστατεύεται επαρκώς το Δ.Ε.	111	46,84%
Δεν διευκολύνεται η αξιοποίηση του Δ.Ε. από τις υποδομές	219	92,41%
Αδυναμία χρηματοδότησης	165	69,62%
Έλλειψη φορολογικών κινήτρων έναρξης επιχειρηματικής δραστηριότητας	93	39,24%
Δυσκολίες μεταφοράς τεχνολογίας	92	38,82%
Ανυπαρξία κατάλληλων μηχανισμών υποστήριξης	177	74,68%
Έλλειψη ευκαιριών έναρξης επιχειρηματικής δραστηριότητας	54	22,78%
Ανώριμη η αγορά για την αξιοποίηση του Δ.Ε.	119	50,21%

ΠΗΓΗ: Γωνιάδης Η. (2007) Διδακτορική Διατριβή.

Ανεξάρτητα από τους λόγους που επέδρασαν στην αδρανοποίηση των ευρεσιτεχνιών, η μη αξιοποίησή τους συνεπάγεται ένα εξαιρετικό κόστος τόσο για τον ίδιο τον εφευρέτη, όσο και για τη χώρα. Το κόστος του εφευρέτη συντίθεται από εκείνο α) της εξέλιξης της ιδέας του σε ευρεσιτεχνία (υλικά+άυλα στοιχεία+φάκελος υποβολής), β) των παραβόλων που θα πρέπει να καταβάλλει προς τον Ο.Β.Ι. προκειμένου να διατηρήσει σε ισχύ την ευρεσιτεχνία του και το οποίο ποικίλει ανάλογα με το εύρος κάλυψης (γεωγραφικό, κλαδικό, κλπ.), γ) της νομικής στήριξης των δικαιωμάτων της ευρεσιτεχνίας από κάθε σφετεριστή ή καταπατητή τους και δ), της αντιμετώπισης των ισχυρισμών τρίτων για τα δικαιώματά τους τα οποία θεωρούν ότι θίγονται από την ευρεσιτεχνία του.

Κατά τον Ο.Β.Ι. η μέση πραγματική διάρκεια διατήρησης της ευρεσιτεχνίας σε ισχύ είναι επτά χρόνια και σπάνια εξαντλείται το θεσμοθετημένο όριο των είκοσι ετών. Αυτό επιβε-

βαιώνεται και από τη διεθνή βιβλιογραφία (Gabardella *at al*, 2008), σε χώρες με πολύ μεγαλύτερη παραγωγή ευρεσιτεχνιών, όπως η Γερμανία, η Αγγλία, η Γαλλία, κλπ.

Το κόστος για τη χώρα μπορεί να προσδιοριστεί στη βάση των αποθετικών ζημιών από τη μη αξιοποίηση που θα απέφερε κάποια οφέλη (εισόδημα, απασχόληση, τεχνολογική αναβάθμιση, κλπ.) και από την ιδιοποίηση των δικαιωμάτων από τρίτους εκτός των συνόρων, λόγω της λήξης ισχύος της ευρεσιτεχνίας. Ένα κόστος που θα μπορούσε, πιθανόν, να το αποφύγει η χώρα μας αγοράζοντας τα δικαιώματα από τον εφευρέτη και παραχωρώντας τα σε επιχειρηματίες ενός κλάδου, για παράδειγμα, του οποίου επιθυμεί την ανάπτυξη.

Η αδυναμία των περισσότερων ευρεσιτεχνών να ανταποκριθούν στις ανάγκες διατήρησης και προστασίας των δικαιωμάτων τους, λόγω των παραπάνω δαπανών, μπορεί να οδηγήσει σε φθίνουσα πορεία την παραγωγή καινοτομίας στη χώρα αφού η ευρεσιτεχνία αποτελεί σημαντική παράμετρο της διάχυσης και της εξέλιξης της τεχνολογίας (Yanagisawa & Guellec, 2009). Ο ιδιώτης αντιμετωπίζει δυσκολία στη διάθεση της ευρεσιτεχνίας του δεδομένου ότι δεν υφίσταται οργανωμένη αγορά τεχνολογίας στη χώρα μας, στην οποία να στραφεί για την αποτελεσματική και ασφαλή διεκπεραίωση της συναλλαγής.

Η διαπίστωση από την παραπάνω έρευνα ότι η συντριπτική πλειονοπία των συμμετεχόντων δεν προχώρησε σε κάποιου είδους εκμετάλλευση της ευρεσιτεχνίας του, δείχνει ότι το υφιστάμενο πλαίσιο προστασίας δικαιωμάτων δεν παρέχει ευκαιρίες και διευκολύνσεις για την αξιοποίησή τους έστω και μέσω της μεταβίβασής τους σε τρίτους που θα τις ήθελαν για τους δικούς τους λόγους.

Ο ιδιώτης εφευρέτης που, όπως φαίνεται, καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής ευρεσιτεχνιών στη χώρα μας, υστερεί απέναντι στην επιχείρηση η οποία διαθέτει τα μέσα και την τεχνολογία για άμεση εφαρμογή της τεχνολογίας που εισάγει η ευρεσιτεχνία, ή για την εκμετάλλευση των συναφών δικαιωμάτων μέσω του asset management. Επιπλέον, η επιχείρηση έχει τη δύναμη και τα μέσα να ιδιοποιηθεί την ιδέα του ιδιώτη. Η παραπάνω αδυναμία του ιδιώτη εφευρέτη στερεί την ευρεσιτεχνία από ένα σημαντικό της πλεονέκτημα, δηλαδή, τη μετατροπή της από μέσο αποκλεισμού σε μέσο πλουτισμού του ευρεσιτέχνη, αλλά και σε μέσο διάχυσης της τεχνολογίας (Wang, 2010) και ενίσχυσης της καινοτομίας.

4. Η δημιουργία Αγοράς Δικαιωμάτων Ευρεσιτεχνίας στην Ελλάδα

Από τη στιγμή που ο ευρεσιτέχνης δεν προβαίνει σε ίδια εκμετάλλευση της ευρεσιτεχνίας του με την παραγωγή και πώληση των προϊόντων που μπορούν να προκύψουν από αυτή, θα ήταν δυνατό να του προσφερθεί και στη χώρα μας, μια ποικιλία δυνατοτήτων αξιοποίησης, ανάλογα με το είδος και το βαθμό μεταβίβασης που επιθυμεί, με τα αντίστοιχα πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα.

Προκειμένου να αναζητηθεί και συγκεραστεί η προσφορά και η ζήτηση ευρεσιτεχνιών, είτε από υφιστάμενες επιχειρήσεις είτε από νέους επίδοξους επιχειρηματίες, προκύπτει η ανάγκη να δημιουργηθεί μια αγορά μεταβίβασης δικαιωμάτων χρήσης με το κατάλληλο θεσμικό, τεχνολογικό και πρακτικό πλαίσιο στήριξής της.

Να διαμορφωθούν, με άλλα λόγια, οι απαραίτητες συνθήκες διενέργειας και διασφάλισης των συναλλαγών μεταξύ των ενδιαφερομένων πλευρών έτσι ώστε και ο ευρεσιτέχνης να αμείβεται για αυτό που προσφέρει, και ο επιχειρηματίας (υφιστάμενος ή επίδοξος) να αποκτήσει ένα δικαίωμα που θα του παρέχει αντικειμενική δυνατότητα επωφελούς εκμετάλλευσης της ευρεσιτεχνίας και προνομιακής ένταξής του σε προγράμματα υποστήριξης.

Η δημιουργία μιας τέτοιας αγοράς θα ενθαρρύνει την εμφάνιση περισσότερων εφευρετών, εφευρέσεων και ευρεσιτεχνιών (Watanabe, 2009) και πιθανώς, θα ενισχύσει το θεσμό της υπεργολαβίας μέσα από την ανάληψη έργων ανάπτυξης τεχνολογίας, ή προϊόντων, για λογαριασμό υφισταμένων επιχειρήσεων.

Η προτεινόμενη αγορά θα μπορούσε να αναδείξει τη μεγαλύτερη ομάδα ευρεσιτεχνών που η παραπάνω αναφερόμενη έρευνα έδειξε ότι δεν προχώρησε σε αξιοποίηση των ευρεσιτεχνιών της. Το μέγεθος αυτού του “αδρανούς διανοητικού κεφαλαίου” είναι αρκετά σημαντικό για να παραμείνει στα αζήτητα με ημερομηνία λήξης της αξίας του, μιας και η τεχνολογική

εξέλιξη προχωρά, είτε μαζί είτε ερήμην μας. Η δε ραγδαία τεχνολογική απαξίωση της πενιχρής κατά τα άλλα παραγωγής μας, αποτελεί το σαράκι της καινοτομίας και της ανταγωνιστικότητας της χώρας μας.

Από την πλευρά του υποψήφιου αγοραστή δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, είτε αφορά εγκατεστημένη επιχείρηση είτε νέο επιχειρηματία, η ασφαλής αγορά συνεπάγεται μια αλληλουχία βημάτων ανάλογη με αυτή του εφευρέτη πωλητή. Επιβάλλεται, με άλλα λόγια, η επιμελής τήρηση κάποιων βημάτων, ανάλογα με την ιδιότητα του αγοραστή.

Αν πρόκειται για νέο επιχειρηματία, απαραίτητη για τον εντοπισμό και τη ζήτηση της κατάλληλης ευρεσιτεχνίας είναι η συνειδητοποιημένη, κατά το δυνατόν, επιλογή του τομέα επιχειρηματικής του δράσης, με κριτήρια τα όνειρα και τις προσωπικές του υποδομές. Και τούτο, προκειμένου να διασφαλίσει την εκκίνηση μιας επιχειρηματικής δραστηριότητας με προοπτικές επιτυχίας. Στην περίπτωση της υφιστάμενης επιχείρησης η ζήτηση ευρεσιτεχνίας πρέπει να στηρίζεται τόσο στις τεχνολογικές της ανάγκες, όσο και στη στρατηγική της.

Ανεξάρτητα, όμως, από την ιδιότητα του υποψήφιου αγοραστή, πρέπει να προηγηθεί από την πλευρά του προσεκτική αναζήτηση και μελέτη της ευρεσιτεχνίας. Να αποσαφηνιστεί το καθεστώς ιδιοκτησίας της ευρεσιτεχνίας, να διαγνωσθεί αν αυτή είναι εμπορικά εκμεταλλεύσιμη και αν θα χρειαστεί μεγάλες δαπάνες η εξέλιξή της σε αξιοποιήσιμο προϊόν ή υπηρεσία.

Η διαπραγμάτευση των δικαιωμάτων της ευρεσιτεχνίας που επιλέγεται από τον υποψήφιο αγοραστή, με τον ευρεσιτέχνη και τους τυχόν συνδικαιούχους, είναι μια σύνθετη διαδικασία στην οποία εκ των πραγμάτων εμπλέκονται πολλοί. Αφορά, κατ' αρχή, τη διερεύνηση της δυνατότητας μεταβίβασης του συνόλου ή μέρους των δικαιωμάτων της ευρεσιτεχνίας, να προσδιοριστούν τα βάρη της αλλά και αν ο εκχωρητής θα προχωρήσει, παράλληλα, σε πολλαπλές μεταβιβάσεις. Σημαντικό επίσης για τον αγοραστή είναι να διευκρινιστεί αν ο πωλητής θα προχωρήσει στην ταυτόχρονη αξιοποίηση της ευρεσιτεχνίας του. Με βάση τα προηγούμενα, συνεκτιμάται η δυνατότητα του αγοραστή να ανταγωνιστεί τρίτους, «συνιδιοκτήτες», οι οποίοι μπορούν να διαθέτουν συγκριτικό πλεονέκτημα προκειμένου να αποφύγει τον εγκλωβισμό του σε μια θνησιγενή διαδικασία με μη ανακτώμενο κόστος για τον ίδιο.

Ακόμη, αν η ευρεσιτεχνία αποτελεί μέρος ενός συνόλου κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, πρέπει να διασφαλιστεί η δυνατότητα εκμετάλλευσης χωρίς περιορισμούς ή αδυναμίες αρτιότητας λειτουργίας. Να διερευνηθεί αν υπάρχουν αμφισβητήσεις ή δικαστικές εκκρεμότητες σχετικά με την κυριότητα της πατέντας, όπως και τυχόν καταπάτησή της, ώστε να αποφευχθούν επιπλοκές.

Είναι απαραίτητο να γίνει κατανοητή η διαδικασία αξιολόγησης και αποτίμησης της αξίας αποπληρωμής της ευρεσιτεχνίας, η οποία απαιτεί δαπάνες που μπορούν και πρέπει να θεωρηθούν ως επιλέξιμες στα προγράμματα υποστήριξης κάθε μορφής επιχειρηματικότητας.

Όπως προκύπτει από την αναδίφηση της βιβλιογραφίας, η διαδικασία μεταβίβασης δικαιωμάτων είναι πολύ σύνθετη για να διεκπεραιωθεί από τους άμεσα ενδιαφερόμενους πωλητές και αγοραστές, χωρίς τη συνδρομή ενός ενδιάμεσου φορέα. Ο φορέας αυτός θα μπορούσε να είναι κοινωνικού ή δημοσίου χαρακτήρα και να λειτουργεί με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, εφοδιασμένος με το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο, με αυστηρά ολιγομελή και υψηλού επιπέδου στελέχωση (όχι πάνω από πέντε), και με υποδομές οι οποίες θα εξαντλούν τα πλεονεκτήματα των νέων τεχνολογιών, χωρίς ογκώδεις και εκτεταμένες κτηριακές εγκαταστάσεις. Η έδρα του θα μπορούσε να είναι στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να βρίσκεται πλησιέστερα προς τη βαλκανική της ενδοχώρα η οποία στερείται μιας ανάλογης αγοράς δικαιωμάτων. Ως εκ της ιδιότητάς του ο φορέας αυτός θα μπορεί άνετα να διαχειρίζεται δεδομένα προσωπικού αλλά και εμπιστευτικού χαρακτήρα, τα οποία αφορούν τους εφευρέτες και τις ευρεσιτεχνίες τους και τα οποία βεβαίως, ευρίσκονται στα αρχεία του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας (Ο.Β.Ι.).

Ο φορέας διαμεσολάβησης θα έχει κάθε κίνητρο να προωθεί τα προς διάθεση «προϊόντα» γνωστοποιώντας την ύπαρξή τους (push marketing) προκειμένου να προκαλέσει τη δέουσα ζήτηση. Επιπλέον, μπορεί να λειτουργήσει σαν ένας αποκωδικοποιητής της γνώσης η οποία εμπεριέχεται σε μία ευρεσιτεχνία προκειμένου αυτή να γίνει κατανοητή στην αγορά δικαιωμά-

των, καλύπτοντας την αδυναμία αναγνώρισης της αξίας της ευρεσιτεχνίας από δυνητικούς αγοραστές της οι οποίοι δεν διαθέτουν τον απαραίτητο για τούτο μηχανισμό⁹⁵.

Η παραπάνω δυνατότητα μπορεί να διασφαλιστεί μέσω εξωτερικών συνεργατών που έχουν την τεχνογνωσία να διαγνώσουν την αξία, την καταλληλότητα αλλά και τη δυναμική της ευρεσιτεχνίας και ακόμη, να αναδείξουν διαστάσεις της τις οποίες, πιθανώς, ούτε ο ευρεσιτέχνης έχει την υποδομή για να το πράξει, ούτε και η αγορά έχει την ωριμότητα για να τις αντιληφθεί και να τις δεχθεί.

Η δυνατότητά του να γνωρίζει για την ευρεσιτεχνία περισσότερα στοιχεία από εκείνα που δημοσιεύονται κατά τη χορήγησή της, καθιστά τον διαμεσολαβητή αποτελεσματικότερο στην προσέγγιση της αγοράς δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, γνωρίζοντας την κατηγορία της ευρεσιτεχνίας, το βαθμό πρωτοτυπίας, τη γειννίαση της με άλλες, την τεχνολογική (ή διαδικασίας) καινοτομία που εισάγει, καθώς και την πιθανή αξία που μπορεί να προσδώσει σε υφιστάμενη τεχνολογία, κλπ., μπορεί να ασκήσει μια πολύ συγκεκριμένη και εστιασμένη προσέγγιση των δυνητικών αγοραστών.

Τα παραπάνω ο διαμεσολαβητής μπορεί να τα αναθέσει σε εξειδικευμένα γραφεία που θα αναλάβουν το μάρκετινγκ των προϊόντων ή των υπηρεσιών που παρέχει. Ταυτόχρονα, έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει όλη εκείνη την απαραίτητη τεχνοδομή η οποία, είτε με υπεργολαβία, είτε κατ' αποκοπή, μπορεί να παρέχει τα εργαλεία που θα διασφαλίσουν τη συναλλαγή και τα συμφέροντα κάθε πλευράς: του διαμεσολαβητή, του πωλητή και του αγοραστή. Τούτο συνεπάγεται την ανάδειξη ειδικών τεχνοκρατών όπως, νομικών επιχειρηματικών συμβούλων (*business attorneys*), μάρκετινγκ καινοτομίας, εμπειρογνομόνων μηχανικών καινοτομίας, ειδικών ερευνητών, κλπ., οι οποίοι θα παρέχουν τις υπηρεσίες τους προς τον ενδιάμεσο φορέα, αλλά και κάθε ενδιαφερόμενο.

Σε ό,τι αφορά τις επιλογές του ευρεσιτέχνη σχετικά με τη μεταβίβαση των δικαιωμάτων του, είναι αρκετές όπως προκύπτει από την διεθνή πρακτική (TYNAX, 2008) και μπορεί να αφορούν α) την πώλησή τους η οποία ενδείκνυται για άμεσες και σχετικά υψηλές απολαβές, αλλά συνεπάγεται απώλεια μελλοντικού δυναμικού για τον πωλητή, β) την εκχώρηση με ταυτόχρονη διατήρηση του δικαιώματος χρήσης, η οποία του προκαλεί μεν ρευστότητα, του δημιουργεί δε και τους μελλοντικούς ανταγωνιστές του, γ) την πώληση της ευρεσιτεχνίας με συμμετοχή στα έσοδα η οποία μπορεί να εξασφαλίζει συνεχή ρευστότητα με μικρή, όμως, προκαταβολή και με κίνδυνο επιπλοκών στον προσδιορισμό των προς είσπραξη προσόδων, δ) τη χορήγηση δικαιώματος χρήσης χωρίς πώληση της ευρεσιτεχνίας, μια επιλογή που εξασφαλίζει κέρδη αλλά εμπεριέχει τον κίνδυνο της δικαστικής εμπλοκής, ε) τη φιλική χορήγηση άδειας χρήσης η οποία δίνει τη δυνατότητα στο χρήστη να αντιληφθεί την αξία της ώστε να την αγοράσει, ή ενισχύει τη φήμη του ευρεσιτέχνη εμφανίζοντάς τον ως ευγενή χωρίς όμως κάποιο από αποτέλεσμα για τον ίδιο και επιπλέον, εμπεριέχει τον κίνδυνο δικαστικής εμπλοκής για απόφαση αναγνώρισης του δικαιώματος χρήσης, στ) την παραχώρηση που στηρίζεται στον εκφοβισμό του ευρεσιτέχνη με την κατηγορία της καταπάτησης των δικαιωμάτων του φερόμενου ως αγοραστή της ευρεσιτεχνίας, ζ) την κεκαλυμμένη απειλή για την απόκτηση της άδειας που θέτει σαν ερώτημα για το ποιος θέλει να κάνει χρήση αλλά ταυτόχρονα, δηλώνεται η πρόθεση της επιβολής του δικαιώματος προστασίας της ευρεσιτεχνίας, η) τη συμμετοχή κεφαλαίων συμμετοχών σε μια επιχείρηση-ευρεσιτέχνη προκειμένου να ενισχύσει την άσκηση του δικαιώματος αποκλεισμού τρίτων ή της εκμετάλλευσης της ευρεσιτεχνίας και θ) την αξιοποίηση της ευρεσιτεχνίας ως εγγύηση για τη λήψη δανείου και γενικά τη χρήση της ως πηγής πιστώσεων.

⁹⁵ Πρόκειται για την ικανότητα απορρόφησης (*absorptive capacity*) η οποία ορίζεται ως η ικανότητα αναγνώρισης της αξίας μιας νέας πληροφορίας, η αφομοίωση και η αποτελεσματική εφαρμογή της προς όφελος του οργανισμού.

5. Συμπεράσματα και Προτάσεις

Έχοντας κατά νου ότι μία ευρεσιτεχνία αξίζει μόνο όταν μπορεί να μετατραπεί σε εμπορικά εκμεταλλεύσιμο προϊόν, τότε θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι η δημιουργία μιας αγοράς δικαιωμάτων μπορεί να αναδείξει την οικονομική αξία που υποκρύπτεται σε πολλές από τις αδρανείς ευρεσιτεχνίες στη χώρα μας. Επιπλέον, η δυνατότητα ρευστοποίησης της παραπάνω αξίας θα ενισχύσει ακόμη περισσότερο την εφευρετική δραστηριότητα και θα διευρύνει την τεχνολογική βάση της οικονομικής μας δραστηριότητας.

Το μικρό μέγεθος της κατ' έτος παραγωγής ευρεσιτεχνιών στη χώρα δεν επιτρέπει τη δημιουργία πολλών φορέων διαμεσολάβησης, συν το γεγονός ότι θα ήταν δύσκολη ως αδύνατη η συνεργασία τους με τον Ο.Β.Ι. κάτω από το τρέχον θεσμικό πλαίσιο. Κατά συνέπεια, η δημιουργία ενός και μόνου φορέα αξιοποίησης της διανοητικής ή άυλης περιουσίας της χώρας μας, θα ήταν εφικτή και βιώσιμη λύση που θα έδινε διέξοδο στο αδρανές αυτό κεφάλαιο.

Η συνειδητοποίηση και μόνο αυτής της ανάγκης δεν υπονοεί την ευκολία κάλυψής της δεδομένου ότι απαιτούνται αρκετά βήματα περαιτέρω μελέτης και υλοποίησης της ιδέας. Πρέπει να καλυφθεί το θεσμικό κενό, να δημιουργηθεί ο κατάλληλος μηχανισμός και το απαραίτητο ανθρώπινο δυναμικό που θα μπορεί να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις ανάγκες ενός τέτοιου εγχειρήματος. Άμεσα, ο Ο.Β.Ι. θα μπορούσε να συλλέγει μαζί με την υποβολή του αιτήματος χορήγησης Δ.Ε. το ενδιαφέρον του εφευρέτη για μεταβίβαση των δικαιωμάτων του και να γνωστοποιείται αυτό στην αγορά, όπως συμβαίνει με τον αντίστοιχο οργανισμό της Δανίας.

Ακόμη, για την ενίσχυση της εφευρετικής δραστηριότητας στη χώρα μας, κάθε νέα ευρεσιτεχνία, ανάλογα με τη διαβάθμιση της πρωτοτυπίας ή της συγγενικότητάς της, να συνοδεύεται από έγκριση επιχορήγησης εφόσον γίνεται άμεση εκμετάλλευσή της, είτε από τον εφευρέτη, είτε από τον αγοραστή της. Αυτό δεν θα ενισχύσει μόνο την εφευρετική δραστηριότητα και την αξία της ευρεσιτεχνίας αλλά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, θα ισχυροποιήσει την τεχνολογική βάση και την ανταγωνιστικότητα της χώρας.

6. Βιβλιογραφία

- Acs, J. Z. & Sanders, M. (2008) "Intellectual Property Rights and the Knowledge Spillover Theory of Entrepreneurship", *IECER Conference in Regensburg*, Germany.
- Åsterbro, T. (2003): "The return to Independent Invention: Evidence of Unrealistic Optimism, Risk Seeking or Skewness Loving?", *Economic Journal*, v.113, pp.226-239.
- Autio, E. (2007): "GEM Global Report on high growth entrepreneurship" London Business School.
- Bhave, M.P. (1994): "A process model of entrepreneurial venture creation", *Journal of Business Venturing*, v.9, pp.223-242.
- Γωνιάδης, Ι. Η., «Η Ευρεσιτεχνία ως Προπομπός της Επιχειρηματικής Καινοτομίας και Εφαλτήριο Ανάπτυξης της Επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα», *Διδακτορική Διατριβή*, Δ.Π.Θ. Τμήμα Δ.Ο.Σ.Α., Κομοτηνή, 2007.
- Coriat, B. & Orsi, F. (2002): "Establishing a New Intellectual Property Regime in the United States: Origins, Content, Problems", *Research Policy*, v.31, 1491-1507.
- Dahlin, K., Taylor, M. & Fichman, M. (2004): "Today's Edison's or Weekend hobbyists: technical merit and success of inventions by independent inventors. *Research Policy*, 33, pp.1167-1183.
- Detkin, N.P. (2007) "Leveling the patent Playing Field", *6 John Marshall Review of Intellectual Property Law* 636.
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ), (2010) « Ευρεσιτεχνίες: πηγή καινοτομίας και ανάπτυξης», *Περιοδικό Καινοτομία, Έρευνα & Τεχνολογία*, τ. 76.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Πολιτική για την Καινοτομία: επικαιροποίηση της προσέγγισης της Ένωσης με βάση τη στρατηγική της Λισσαβόνας*, Βρυξέλλες, COM (2003) 112 τελικό.

- Gabardella, A., Harhoff, D. & Verspagen, B. (2008): "The value of European patents" *European Management Review*, v.5, 69-84.
- Giannitsis, T. & Mavri, D. (1993): *Technology structure and technology transfer in the Greek industry*, Athens, Gutenberg.
- Goniadis, I. & Goniadis, Y. (2010): "Patent as a motivation of starting a new entrepreneurial activity of high potential", *International Journal of Economic Sciences & Applied Research*, V3 (1): 97-108.
- Goniadis, I. & Varsakelis, N. (2010): "Factors Affecting Patentees to Start-up New Venture: Evidence from Greece", *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, (forthcoming).
- Grandstrand, O. (2000): "The shift towards intellectual capitalism-the role of infocom technologies", *Research Policy*, v.29, pp.1061-1080.
- Hisamitsu, A. (1999): "Intellectual Property Policies for the Twenty-First Century...", *Policy Advisory Commission of the World Intellectual Property Organization* (WIPO).
- Hunger, J.D., Korsching, F.P. & Van Auken, H. (2002): "The interaction of Founder Motivation and Environmental Context in New Venture Formation: Preliminary Findings", *Iowa State University*.
- Hunt, R.M. (1999b): "Non-obviousness and the incentive to innovate: an economic analysis on intellectual property reform", *Federal Bank of Philadelphia, USA*.
- Jaumotte, F. & Pain, N. (2005): "From Ideas to Development: The Determinants of R&D and Patenting", *OECD Economic Department Working Papers*, No 457.
- Kamiyama, S., Sheehan, J. & Martinez, C. (2006): "Valuation and exploitation of Intellectual Property", *OECD, Working Papers*.
- Levin, R.C., Klevorick, A.K., Nelson, R.R. & Winter, S. (1987): "Appropriating the returns from industrial research and development", *Brookings Papers on Economic Activity*, v.3(3), pp. 783-831.
- Lerner, J. (2000): "150 Years of Patent Protection," *NBER Working Papers* 7478, National Bureau of Economic Research, Inc.
- Pitkethly, R. (1997): "The valuation of patents: a review of patent valuation methods...", *Judge Institute Working Paper*, WP 21/97.
- Sakkas, D.A. & Spyropoulou, E.S., *The European observatory for small and medium-sized enterprises: research environment and innovation in Greek manufacturing*, Athens, KEPE, 1995.
- Scherer, F. M. (1983): "The propensity to patent," *International Journal of Industrial Organization*, Elsevier, v.1 (1), pp.107-128.
- Timmons, J.A. & Spinelli, S., *New Venture Creation: Entrepreneurship for the 21st Century*, McGraw-Hill, International Edition, 2007.
- Thurrow, L.C. (1997): "Needed: a new system of intellectual property rights", *Harvard Business Review*, v.75, pp.94-103.
- TYNAX (2008), "Monetizing your Patents- Ten techniques for turning patents into profits", <http://www.tynax.com/>, 14/4/2008.
- Van Den Berg, L., Pol, P.M.J & Van Winden, W. (2004): "Area-based policies and the promotion of entrepreneurship in European Cities", *Working Paper, European Institute of Comparative Urban Research* (EURICUR).
- Varsakelis, K.N. (2001): "The impact of patent protection, economy openness and national culture on R&D investment: a cross-country empirical investigation", *Elsevier/ Research policy*, v.30, pp.1059-1068.
- Watanabe, Y. (2009): "Patent licensing and the emergence of a new patent market", *Houston Business & Tax Law Journal*, 445-479.
- Wang, W. A., (2010): "Rise of the Patent Intermediaries", *Berkeley Technology Law Journal*, Vol 25:159.

Yanagisawa, T. & Guellec, D. (2009): “The emerging patent marketplace”, *Directorate for Science, Technology & Industry*, OECD Working Paper.

Διερεύνηση της Στάσης των Παραγωγών Απέναντι στις Αειφορικές Μορφές Γεωργίας

Α. Θεοχαρόπουλος¹, Σ. Αγγελόπουλος², Ε. Παπαναγιώτου¹

1. Τομέας Αγροτικής Οικονομίας, Γεωπονική Σχολή, Α.Π.Θ., Τ.Θ. 232, 541 24, Θεσσαλονίκη. E-mail: atheoch@agro.auth.gr.
2. Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης, Τ.Θ. 14561, 54101, Σίνδος Θεσσαλονίκης. E-mail: stamagg@farm.teithe.gr, Τηλ.: 2310791340.

Περίληψη

Η ανησυχία του κοινωνικού συνόλου για τα περιβαλλοντικά προβλήματα που προκαλεί η συμβατική γεωργία, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη απαίτηση για την επίτευξη αειφορίας στον αγροτικό τομέα και για ασφαλή και ποιοτικά τρόφιμα, ανέδειξαν τα τελευταία χρόνια δύο αειφορικές μορφές γεωργίας: την βιολογική γεωργία και την ολοκληρωμένη γεωργία ή ολοκληρωμένη διαχείριση καλλιεργειών. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της στάσης των παραγωγών απέναντι σε οικονομικά και περιβαλλοντικά ζητήματα σχετικά με τη βιολογική και ολοκληρωμένη γεωργία. Η στάση των παραγωγών απέναντι στις αειφορικές μορφές γεωργίας αποτελεί κρίσιμο παράγοντα στη διερεύνηση της δυνατότητας της πράσινης αγροτικής οικονομίας να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην αντιμετώπιση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Για την εκπλήρωση του σκοπού της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενή στοιχεία από ένα τυχαίο δείγμα 258 αγροτικών επιχειρήσεων. Για την ανάλυση των στοιχείων χρησιμοποιήθηκαν μη παραμετρικές στατιστικές τεχνικές, όπως ο έλεγχος Mann Whitney U, ο έλεγχος του Friedman και η τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της εργασίας υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση της στάσης των παραγωγών βιολογικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης, σχετικά με περιβαλλοντικές και οικονομικές πτυχές των εναλλακτικών μορφών γεωργίας. Διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει ανταγωνιστική σχέση μεταξύ βιολογικής και ολοκληρωμένης γεωργίας και διαφαίνεται για τα επόμενα χρόνια μία τάση επέκτασης της ολοκληρωμένης διαχείρισης καλλιεργειών. Τα συμπεράσματα της εργασίας μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά τους υπεύθυνους λήψης μέτρων αγροτικής πολιτικής ιδιαίτερα στις τρέχουσες συνθήκες οικονομικής κρίσης.

Εισαγωγή

Η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη έδωσε τον παρακάτω ορισμό για την αειφορική ανάπτυξη (sustainable development), που αποτελεί τον πιο ευρέως διαδεδομένο και αποδεκτό ορισμό (WCED, 1987): «Αειφορική ανάπτυξη είναι η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να περιορίζει την δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες».

Ο Harwood (1990) επέκτεινε και προσαρμοσε τον αρχικό ορισμό της αειφορίας, που έδωσε η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, στις ανάγκες της γεωργίας, δίνοντας τον παρακάτω ορισμό για την αειφορική γεωργία (sustainable agriculture): «Αειφορική γεωργία είναι ένα σύστημα που παραμένει παραγωγικό για πάντα, επιτυγχάνοντας τη μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια για τον άνθρωπο, την μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στην χρήση των φυσικών πόρων, είναι σε αρμονία με το περιβάλλον και είναι φιλικό, τόσο στο ανθρώπινο είδος, όσο και σε άλλα είδη».

Η αειφορική γεωργία, επίσης, θα μπορούσε να οριστεί ως ένα σύστημα με το οποίο επιτυγχάνεται οικονομικότητα, είναι οικολογικά παραδεκτό και κοινωνικά δίκαιο και υποστηρίζει

όλες τις μορφές ζωής (Σφακιωτάκης, 2000). Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο, από τις διάφορες εναλλακτικές μορφές γεωργίας, που στοχεύουν στην επίτευξη αειφορίας, και χαρακτηρίζονται ως μορφές “αειφορικής” γεωργίας, τα τελευταία χρόνια, δύο είναι εκείνες που παρουσιάζουν αξιόλογη ανάπτυξη και προσφέρονται για αντικατάσταση της συμβατικής γεωργίας (Parra-Lopez *et.al.* 2007):

- i) η βιολογική γεωργία (organic agriculture) και
- ii) η ολοκληρωμένη γεωργία (integrated agriculture) ή ολοκληρωμένη διαχείριση καλλιέργειών (integrated crop management).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της στάσης των αγροτών απέναντι σε οικονομικά και περιβαλλοντικά ζητήματα σχετικά με τις αειφορικές μορφές γεωργίας. Η στάση των παραγωγών απέναντι στις αειφορικές μορφές γεωργίας αποτελεί κρίσιμο παράγοντα στη διερεύνηση της δυνατότητας της πράσινης αγροτικής οικονομίας να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην αντιμετώπιση της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Επιμέρους στόχοι της εργασίας είναι η εύρεση των κυριότερων στοιχείων που προσδιορίζουν την βιολογική και ολοκληρωμένη γεωργία και η ιεράρχηση βιολογικής, ολοκληρωμένης και συμβατικής γεωργίας με βάση την άποψη των παραγωγών για τα οικονομικά αποτελέσματα της εκμετάλλευσης και την προστασία του περιβάλλοντος.

Θεωρητικό υπόβαθρο

Η βιολογική γεωργία είναι μία μέθοδος παραγωγής που δίνει τη μεγαλύτερη έμφαση στην προστασία του περιβάλλοντος και αποφεύγει τη χρήση χημικών εισροών, όπως λιπάσματα, γεωργικά φάρμακα, πρόσθετα και κτηνιατρικά φάρμακα (Abando and Rohnerthielen, 2007). Η ολοκληρωμένη γεωργία σύμφωνα με τον Wibberley (1995), δίνει τη δυνατότητα στους παραγωγούς να ακολουθήσουν τη μέση οδό μεταξύ βιολογικής και συμβατικής γεωργίας. Πρόκειται για μία μέθοδο αγροτικής παραγωγής πολλαπλών στόχων, που στοχεύει, τόσο στην προστασία του περιβάλλοντος, όσο και στην προστασία του εισοδήματος των παραγωγών (El Titi, 1999). Σύμφωνα με τους Morris and Winter (1999), η ολοκληρωμένη γεωργία, σε αντίθεση με την συμβατική γεωργία, δεν ενδιαφέρεται μόνο για τις αποδόσεις των καλλιεργειών και τα εισοδήματα των παραγωγών, αλλά και για τις οικολογικές παραμέτρους της παραγωγικής διαδικασίας.

Στην ολοκληρωμένη, όπως και στην βιολογική γεωργία, κεντρικός στόχος είναι η επίτευξη της αειφορίας. Οι δύο αυτές αειφορικές μορφές γεωργίας, στοχεύουν στο να μετατρέψουν το περιβάλλον σε αναπόσπαστο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας, έτσι ώστε να δοθεί προτεραιότητα στα θέματα της ορθής χρήσης των φυσικών πόρων και της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων (Tovey, 1997). Εντούτοις, οι δύο αυτές εναλλακτικές μορφές γεωργίας, έχουν και αρκετές διαφορές, που αφορούν την προέλευση τους, τις πρακτικές που χρησιμοποιούν, την σχέση τους με το υπάρχον σύστημα παροχής γνώσης και πληροφοριών και την σχέση τους με το παραδοσιακό σύστημα προσφοράς τροφίμων.

Η γνώση που έχει συγκεντρωθεί τα τελευταία χρόνια για τις αρνητικές επιπτώσεις της συμβατικής γεωργίας στην υγεία παραγωγών και καταναλωτών, αποτελεί σημαντικό κίνητρο των γεωργών στη λήψη της απόφασης για τη στροφή τους στη βιολογική καλλιέργεια. Για παράδειγμα, η ανησυχία των γεωργών στη Νορβηγία για τις αρνητικές επιπτώσεις της συμβατικής γεωργίας στην ποιότητα ζωής και στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου οδήγησαν στην υιοθέτηση της βιολογικής καλλιέργειας (Storstad and Bjorkhaug, 2003).

Όσον αφορά την ολοκληρωμένη γεωργία, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Αγγλία από τους Park *et al.* (1997), οι λόγοι που μπορεί να ωθήσουν τους παραγωγούς να υιοθετήσουν την αειφορική αυτή μορφή γεωργίας είναι, κατά σειρά προτεραιότητας, οι απαιτήσεις για καλύτερης ποιότητας και ασφαλή από υγιεινής πλευράς τρόφιμα, η μείωση του κόστους των εισροών, και η προστασία του περιβάλλοντος. Αντίθετα, σημαντικός παράγοντας μη υιοθέτησης είναι η οικονομική αβεβαιότητα κατά τη μεταβατική περίοδο. Για τον λόγο αυ-

τό τα μέτρα που θα συμπεριλαμβάνονται σε μία πολιτική προώθησής της πρέπει να στοχεύουν στη μείωση αυτής της αβεβαιότητας.

Στην Αγγλία, το 87% των παραγωγών συμβατικής γεωργίας θεωρεί ότι με την ολοκληρωμένη γεωργία προστατεύεται το περιβάλλον, εύρημα που υποδεικνύει ότι οι παραγωγοί αναγνωρίζουν την περιβαλλοντική της διάσταση, ενώ το 50% των παραγωγών θεωρεί ότι μειώνεται σημαντικά το κόστος παραγωγής, λόγω της μείωσης του κόστους των εισροών. Σύμφωνα με τους παραγωγούς, ολοκληρωμένη γεωργία είναι η ορθή και μειωμένη χρήση των γεωργικών φαρμάκων και λιπασμάτων, η οποία πραγματοποιείται με συνδυασμό βιολογικών, καλλιεργητικών και χημικών μεθόδων, και έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους των εισροών (Morris and Winter, 1999). Στην Ολλανδία, το 15% των παραγωγών συμβατικής γεωργίας έχει τις δυνατότητες να ενταχτεί στην ολοκληρωμένη γεωργία χωρίς ιδιαίτερα επώδυνες μετατροπές στην παραγωγική διαδικασία (Vereijken and Royle, 1989). Επίσης, το 50% των παραγωγών συμβατικής γεωργίας που δεν προτίθενται να ενταχθούν στην ολοκληρωμένη γεωργία δηλώνει ότι αυτό οφείλεται στην έλλειψη των απαραίτητων τεχνικών γνώσεων που απαιτούνται στην ολοκληρωμένη διαχείριση και το 41% στην έλλειψη δεδομένων για τη σχέση μεταξύ εισροών - εκροών. Αξιοσημείωτο είναι ότι, στην Αγγλία, το 61% των παραγωγών δηλώνει ότι η έλλειψη εμπειρίας σχετικά με τις μεθόδους και τις τεχνικές της ολοκληρωμένης γεωργίας είναι ο κυριότερος ανασταλτικός παράγοντας υιοθέτησης της (Morris and Winter, 1999).

Οι έρευνες που υπάρχουν στη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με τις προοπτικές βιολογικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης σε σχέση με τη συμβατική γεωργία σε αρκετές περιπτώσεις καταλήγουν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα. Όσον αφορά τη δενδροκομική παραγωγή (οπωροφόρα δέντρα), οι Reganold *et al.* (2001) απέδειξαν την υπεροχή της βιολογικής έναντι της συμβατικής γεωργίας ως προς την αειφορική απόδοση. Στην έρευνα τους σημειώνουν ότι, οικονομικά, η βιολογική γεωργία στηρίζεται στις υψηλότερες τιμές παραγωγού μέσω της δημιουργίας ξεχωριστής αγοράς για τα προϊόντα (*niche market*). Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας τους καταλήγουν στο ότι η αντικατάσταση της συμβατικής γεωργίας από εναλλακτικές μορφές γεωργίας μπορεί να προέλθει από μία αγορά που αποτελείται από βιολογικά προϊόντα με τιμές υψηλότερες κατά 12% σε σχέση με τη συμβατική γεωργία, και προϊόντα ολοκληρωμένης διαχείρισης με τιμές υψηλότερες κατά 2% σε σχέση με τη συμβατική γεωργία.

Αντίθετα, οι Elliot and Mumfold (2002), βασίζόμενοι στην περιβαλλοντική απόδοση βιολογικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης που εκτιμήθηκε από τους Reganold *et al.* (2001), αναφέρουν ότι μία αγορά διεσπαρμένη σε συμβατικά και βιολογικά προϊόντα θα απαιτούσε το 23% της δενδροκομικής παραγωγής να μετατραπεί σε βιολογική, ώστε να έχει ισοδύναμη περιβαλλοντική επίδραση σε σχέση με το να μετατρέπονταν ολόκληρη η συμβατική σε ολοκληρωμένη παραγωγή. Όμως σύμφωνα με τον Granatstein (2000), δεν προβλέπεται το ποσοστό της βιολογικής γεωργίας να ξεπεράσει το 10% παγκοσμίως, αντίθετα με την ολοκληρωμένη γεωργία που έχει υψηλότερες προοπτικές. Έτσι, σύμφωνα με τους Elliot and Mumfold (2002), μεγαλύτερη συνολική περιβαλλοντική ωφέλεια είναι δυνατόν να προέλθει από την μετατροπή όλης της συμβατικής σε ολοκληρωμένη παραγωγή.

Μία πρόσφατη έρευνα, όμως, των Badgley *et al.* (2007), αντίκρουσε τις έως τώρα προβλέψεις για την εξέλιξη της βιολογικής γεωργίας. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, η βιολογική γεωργία έχει υψηλή δυναμική συνεισφοράς στην παγκόσμια αγορά τροφίμων, ενώ παράλληλα μειώνονται οι περιβαλλοντικά επιβλαβείς επιδράσεις της συμβατικής γεωργίας. Με το υπόδειγμα τους έδειξαν ότι ο βιολογικός τρόπος αγροτικής παραγωγής είναι ικανός να παράγει αρκετή ποσότητα τροφίμων για να καλύψει την παγκόσμια κατά κεφαλή κατανάλωση ώστε να διατηρηθεί ο υπάρχων παγκόσμιος πληθυσμός, χωρίς να μεταβληθούν οι παγκόσμιες γεωργικές εκτάσεις. Αναγνωρίζοντας οι συγγραφείς ότι η έρευνα τους αποτελεί την αισιόδοξη πλευρά όσον αφορά τη βιολογική γεωργία, αναφέρουν ότι η πρόκληση για το μέλλον αφορά τους τρόπους βελτίωσης της κατανομής των πόρων και ενίσχυσης των κινήτρων για τους παραγωγούς και καταναλωτές ώστε να υιοθετήσουν την παραγωγή και κατανάλωση προϊόντων αειφορικών μεθόδων αγροτικής παραγωγής. Αναφέρουν δε, ότι η οικονομική βιωσιμότητα των εκ-

μεταλλεύσεων είναι ένας από τους παράγοντες που θα επηρεάσουν την υιοθέτηση ή όχι των αειφορικών γεωργικών πρακτικών.

Μεθοδολογία

Τα στοιχεία συγκεντρώθηκαν με τη χρησιμοποίηση ερωτηματολογίου και με απευθείας συνεντεύξεις από τους αρχηγούς των εκμεταλλεύσεων βιολογικής, ολοκληρωμένης και συμβατικής διαχείρισης το 2007. Επιλέχθηκε να μελετηθεί ο κλάδος της ροδακινιάς καθώς, οι εκμεταλλεύσεις ροδακινιάς συμμετέχουν εδώ και αρκετά χρόνια σε αειφορικά συστήματα αγροτικής παραγωγής (από το 2001), επομένως μπορούν να εξαχθούν περισσότερο ασφαλή συμπεράσματα.

Στην ολοκληρωμένη διαχείριση, η δειγματοληψία έγινε με την μέθοδο της ενστρωματωμένης τυχαίας δειγματοληψίας (οι συνεταιρισμοί είναι τα στρώματα), η οποία ανταποκρίνεται στους σκοπούς της έρευνας, καθώς για τον ίδιο αριθμό μονάδων πληθυσμού δίνει ακριβέστερες εκτιμήσεις, ως προς τις διάφορες παραμέτρους του (Σιάρδος, 1997). Έτσι, τα δειγματοληπτικά σφάλματα είναι μικρότερα και αυτό είναι αποτέλεσμα της ομοιογένειας την οποία αυτή εξασφαλίζει στα επιμέρους στρώματα του πληθυσμού (Δαουτόπουλος, 2002). Στις συμβατικές εκμεταλλεύσεις ροδακινιάς εφαρμόστηκε η καθιερωμένη μέθοδος της απλής τυχαίας δειγματοληψίας. Επιπλέον, την υπό μελέτη περίοδο, όλες οι εκμεταλλεύσεις βιολογικής διαχείρισης συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα. Το τελικό δείγμα υπολογίστηκε σε 258 εκμεταλλεύσεις και τα δεδομένα αναφέρονται σε περίοδο ενός έτους.

Η εισαγωγή των δεδομένων στον H/Y, καθώς και η στατιστική ανάλυση πραγματοποιήθηκαν με το στατιστικό πακέτο επεξεργασίας δεδομένων SPSS v.15 (Statistical Package for Social Sciences v.15). Χρησιμοποιήθηκαν οι εξής μη παραμετρικές μέθοδοι στατιστικής ανάλυσης για την επίλυση των ερευνητικών προβλημάτων:

- Mann Whitney U (με ταυτόχρονη τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo).
- Friedman (με ταυτόχρονη τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo).

Ο έλεγχος Mann –Whitney U είναι ο μη παραμετρικός ισοδύναμος έλεγχος του t-τεστ ανεξάρτητων δειγμάτων και πραγματοποιήθηκε κυρίως για τη διερεύνηση στατιστικά σημαντικής σχέσης μεταξύ μίας κατηγορικής μεταβλητής και τακτικών μεταβλητών. Οι κατηγορίες της κατηγορικής μεταβλητής είναι η ολοκληρωμένη και η βιολογική γεωργία. Διερευνώνται η μηδενική και εναλλακτική υπόθεση. Η μηδενική υπόθεση είναι ότι οι αειφορικές μορφές γεωργίας έχουν ίσες μέσες τιμές και ορίζεται ως εξής: $H_0: \mu_1 = \mu_2$. Εναλλακτικά, $H_1: \mu_1 \neq \mu_2$. Η μηδενική υπόθεση απορρίπτεται όταν βάσει του αποτελέσματος, το παρατηρηθέν επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας p είναι μικρότερο από ένα ορισμένο επίπεδο σημαντικότητας ($\alpha=0,05$). Σε αυτή την περίπτωση οι μέσοι όροι της εξεταζόμενης αριθμητικής μεταβλητής διαφέρουν μεταξύ των δύο αειφορικών μορφών γεωργίας.

Ο μη παραμετρικός έλεγχος του Friedman πραγματοποιήθηκε για να συγκριθούν οι κατανομές τακτικών μεταβλητών που σχετίζονται μεταξύ τους. Για κάθε περίπτωση, οι k μεταβλητές βαθμολογούνται από το 1 έως το k και σε αυτές τις βαθμολογίες στηρίζεται η μη παραμετρική στατιστική του Friedman (SPSS, 2003). Έτσι, συγκρίνονται οι μέσες τάξεις μεγέθους (mean ranks) τακτικών μεταβλητών και διαπιστώνεται εάν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ τους.

Τέλος, με την τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo διεξήχθησαν 1000 τεστ κανονικότητας και για κάθε ένα υπολογίστηκε το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας p . Στη συνέχεια εκτιμήθηκε ο μέσος όρος αυτών των 1000 p -τιμών, καθώς και το κατώτερο και ανώτερο όριο του διαστήματος εμπιστοσύνης (επιλεγθέν επίπεδο εμπιστοσύνης 95%) για τον μέσο όρο, βάσει των 1000 p -τιμών. Οι εκτιμήσεις των p -τιμών, βάσει της Monte Carlo τεχνικής προσομοίωσης, προέρχονται από επαναλαμβανόμενη δειγματοληψία των στοιχείων για να αποκτηθούν εμπειρικές παράμετροι κατανομής και να επιτευχθεί μεγαλύτερη αξιοπιστία των αποτελεσμάτων (Harwell and Serlin, 1994).

Αποτελέσματα

Αρχικά, ζητήθηκε από τους παραγωγούς να δώσουν έναν ορισμό για την ολοκληρωμένη και βιολογική γεωργία. Από την επεξεργασία και ανάλυση των απαντήσεων προέκυψαν τα κυριότερα στοιχεία της ολοκληρωμένης και βιολογικής γεωργίας. Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, οι παραγωγοί θεωρούν ότι η ολοκληρωμένη διαχείριση καλλιεργειών είναι η ορθή χρήση λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων (34,5%), μέσω προγραμματισμού, μόνιτοινγκ και συνεχούς ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας (34,3%). Η ποιότητα των προϊόντων (16%) αποτελεί για τους παραγωγούς βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την ολοκληρωμένη διαχείριση, ακολουθεί η μείωση των δαπανών παραγωγής (6,1%), η πιστοποίηση (4%), η προστασία του περιβάλλοντος (3,5%) και η προστασία της υγείας παραγωγών και καταναλωτών (1,6%).

Πίνακας 1. Τα κυριότερα στοιχεία¹ της ολοκληρωμένης διαχείρισης καλλιεργειών, με βάση τον ορισμό που έδωσαν οι παραγωγοί

Στοιχεία	Συχνότητα εμφάνισης στοιχείων	Ποσοστό %
Ορθή χρήση γεωργικών φαρμάκων και λιπασμάτων	147	34,5
Προγραμματισμός, οργάνωση – διαχείριση και έλεγχος παραγωγικής διαδικασίας	146	34,3
Ποιότητα των προϊόντων	68	16,0
Μείωση δαπανών παραγωγής	26	6,1
Πιστοποίηση	17	4,0
Προστασία περιβάλλοντος	15	3,5
Υγεία και ποιότητα ζωής παραγωγών και καταναλωτών	7	1,6
Σύνολο	426	100,0

¹ κατά φθίνουσα σειρά εμφάνισης τους στους ορισμούς που έδωσαν οι παραγωγοί όλων των εναλλακτικών μορφών γεωργίας

Οι παραγωγοί, λοιπόν, αν και θεωρούν ότι η ορθή χρήση λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων αποτελεί βασική συνιστώσα του συστήματος ολοκληρωμένης διαχείρισης, εντούτοις, στην πλειοψηφία τους, δεν αναφέρουν την προστασία του περιβάλλοντος ως βασικό στοιχείο του συστήματος. Αν και υπάρχει πιθανότητα οι γεωργοί να υπονοούν την προστασία του περιβάλλοντος μέσω της αναφοράς για ορθή χρήση λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων, εντούτοις δεν φαίνεται να υπάρχει ξεκάθαρο μήνυμα στην χώρα μας όσον αφορά την συνεισφορά της ολοκληρωμένης διαχείρισης καλλιεργειών στην προστασία του περιβάλλοντος.

Όσον αφορά τη βιολογική γεωργία, όπως φαίνεται στον πίνακα 5.2, οι παραγωγοί θεωρούν ότι η εφαρμογή της συνεπάγεται τη μη χρήση χημικά συντιθέμενων γεωργικών φαρμάκων και λιπασμάτων (40,8%) με αποτέλεσμα να προστατεύεται το περιβάλλον (33,4%). Σε αυτή την περίπτωση το μήνυμα της προστασίας του περιβάλλοντος είναι σαφέστατα πιο ξεκάθαρο σε σχέση με την ολοκληρωμένη διαχείριση καλλιεργειών. Επιπλέον, σύμφωνα με τους παραγωγούς, η εφαρμογή της βιολογικής γεωργίας οδηγεί στην παραγωγή ποιοτικών και ασφαλών προϊόντων, που προστατεύουν την υγεία και βελτιώνουν την ποιότητα ζωής των καταναλωτών (21,6%).

Πίνακας 2. Τα κυριότερα στοιχεία¹ της βιολογικής γεωργίας, με βάση τον ορισμό που έδωσαν οι παραγωγοί

Στοιχεία	Συχνότητα εμφάνισης στοιχείων	Ποσοστό %
Μη χρήση χημικά συντιθέμενων φαρμάκων και λιπασμάτων	138	40,8
Προστασία περιβάλλοντος	113	33,4
Ασφαλή, ποιοτικά προϊόντα που προστατεύουν την υγεία και βελτιώνουν την ποιότητα ζωής των καταναλωτών	73	21,6
Εναλλακτικός τρόπος καταπολέμησης εχθρών-ασθενειών	14	4,1
Σύνολο	338	100,0

¹ κατά φθίνουσα σειρά εμφάνισης τους στους ορισμούς που έδωσαν οι παραγωγοί όλων των εναλλακτικών μορφών γεωργίας

Η ιεράρχηση των εναλλακτικών μορφών γεωργίας βάσει της άποψης των παραγωγών για την οικονομικότητα (κερδοφορία) των εκμεταλλεύσεων (χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιδοτήσεις), έδειξε ότι για τους παραγωγούς ολοκληρωμένης διαχείρισης υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση καθώς, θεωρούν ότι η ολοκληρωμένη διαχείριση υπερτερεί έναντι της συμβατικής, η οποία με τη σειρά της υπερτερεί έναντι της βιολογικής καλλιέργειας. Για τους παραγωγούς βιολογικής διαχείρισης, η ιεράρχηση των εναλλακτικών μορφών γεωργίας είναι η ίδια, αλλά η άποψη τους διαφέρει στατιστικά σημαντικά μόνο μεταξύ ολοκληρωμένης και βιολογικής διαχείρισης. Για τους παραγωγούς συμβατικής διαχείρισης, η σειρά μεταξύ συμβατικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης αλλάζει χωρίς όμως η διάκριση να είναι στατιστικά σημαντική, ενώ αντίθετα η διάκριση είναι σημαντική για την βιολογική γεωργία, καθώς οι συμβατικοί παραγωγοί θεωρούν ότι η βιολογική καλλιέργεια έχει τη χαμηλότερη κερδοφορία σε σχέση με τα άλλα δύο συστήματα (πίνακες 3-6).

Πίνακας 3. Ιεράρχηση των εναλλακτικών μορφών γεωργίας με βάση την άποψη των παραγωγών για τα οικονομικά αποτελέσματα της εκμετάλλευσης (χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιδοτήσεις βιολογικής/ολοκληρωμένης παραγωγής)

Εναλλακτικές Μορφές Γεωργίας	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Συμβατικής	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Ολοκληρωμένης	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Βιολογικής
Συμβατική διαχείριση	2,55	1,88	2,03
Ολοκληρωμένη διαχείριση	2,32	2,97	2,38
Βιολογική διαχείριση	1,13	1,15	1,59
<p>Αποτελέσματα ελέγχου Friedman: $N^I=100$, $N^{II}=100$, $N^{III}=58$, $(\chi^2)^I=28,533$, $(\chi^2)^{II}=167,780$, $(\chi^2)^{III}=18,345$, B.E. = 2, $p=0,000$ <i>Τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo</i>: $p=0,000$ Διάστημα Εμπιστοσύνης (95%): Κατώτερο όριο (Lower bound):0,000 Ανώτερο όριο (Upper bound): 0,000</p>			

^I Δείγμα παραγωγών συμβατικής ^{II} Δείγμα παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης

^{III} Πληθυσμός παραγωγών βιολογικής διαχείρισης της ροδακινιάς

Πίνακας 4. Ιεράρχηση συμβατικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης με βάση την άποψη των παραγωγών για τα οικονομικά αποτελέσματα της εκμετάλλευσης (χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιδοτήσεις βιολογικής/ολοκληρωμένης παραγωγής)

Εναλλακτικές Μορφές Γεωργίας	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Συμβατικής	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Ολοκληρωμένης	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Βιολογικής
Συμβατική διαχείριση	1,54	1,03	1,45
Ολοκληρωμένη διαχείριση	1,46	1,97	1,55
<p><i>Αποτελέσματα ελέγχου Friedman:</i> $N^i = 100$, $N^{ii} = 100$, $N^{iii} = 58$, $(\chi^2)^i = 0,605$, $(\chi^2)^{ii} = 88,360$, $(\chi^2)^{iii} = 0,621$, B.E. = 1 $p^i = 0,443$, $p^{ii} = 0,000$, $p^{iii} = 0,431$ <i>Τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo:</i> $p^i = 0,514$, $p^{ii} = 0,000$, Διάστημα Εμπιστοσύνης (95%): Κατώτερο όριο (Lower bound)ⁱ: 0,504 Ανώτερο όριο (Upper bound)ⁱ: 0,523 Κατώτερο όριο (Lower bound)ⁱⁱ: 0,000 Ανώτερο όριο (Upper bound)ⁱⁱ: 0,000</p>			

ⁱ Δείγμα παραγωγών συμβατικής ⁱⁱ Δείγμα παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης

ⁱⁱⁱ Πληθυσμός παραγωγών βιολογικής διαχείρισης της ροδακινιάς

Πίνακας 5. Έλεγχος διαφοροποίησης ως προς την ιεράρχηση συμβατικής και βιολογικής διαχείρισης με βάση την άποψη των παραγωγών για τα οικονομικά αποτελέσματα (χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιδοτήσεις βιολογικής/ολοκληρωμένης παραγωγής)

Εναλλακτικές Μορφές Γεωργίας	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Συμβατικής	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Ολοκληρωμένης	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Βιολογικής
Συμβατική διαχείριση	2,00	1,85	1,59
Βιολογική διαχείριση	1,00	1,15	1,41
<p><i>Αποτελέσματα ελέγχου Friedman:</i> $N^i = 100$, $N^{ii} = 100$, $N^{iii} = 58$, $(\chi^2)^i = 100,000$, $(\chi^2)^{ii} = 49,000$, $(\chi^2)^{iii} = 1,724$, B.E. = 1 $p^i = 0,000$, $p^{ii} = 0,000$, $p^{iii} = 0,189$ <i>Τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo:</i> $p^i = 0,000$, $p^{ii} = 0,000$, Διάστημα Εμπιστοσύνης (95%): Κατώτερο όριο (Lower bound)ⁱ: 0,000 Ανώτερο όριο (Upper bound)ⁱ: 0,000 Κατώτερο όριο (Lower bound)ⁱⁱ: 0,000 Ανώτερο όριο (Upper bound)ⁱⁱ: 0,000</p>			

ⁱ Δείγμα παραγωγών συμβατικής ⁱⁱ Δείγμα παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης

ⁱⁱⁱ Πληθυσμός παραγωγών βιολογικής διαχείρισης της ροδακινιάς

Πίνακας 6. Έλεγχος διαφοροποίησης ως προς την ιεράρχηση ολοκληρωμένης και βιολογικής διαχείρισης με βάση την άποψη των παραγωγών για τα οικονομικά αποτελέσματα (χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιδοτήσεις βιολογικής/ολοκληρωμένης παραγωγής)

Εναλλακτικές Μορφές Γεωργίας	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Συμβατικής	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Ολοκληρωμένης	Μέση Τάξη Μεγέθους Παραγωγών Βιολογικής
Ολοκληρωμένη διαχείριση	1,87	2,00	1,83
Βιολογική διαχείριση	1,13	1,00	1,17
<p><i>Αποτελέσματα ελέγχου Friedman:</i> $N^i = 100$, $N^{ii} = 100$, $N^{iii} = 58$, $(\chi^2)^i = 54,760$, $(\chi^2)^{ii} = 100,000$, $(\chi^2)^{iii} = 24,897$, B.E. = 1, $p = 0,000$</p>			

Τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo: $p = 0,000$ Διάστημα Εμπιστοσύνης (95%): Κατώτερο όριο (Lower bound):0,000 Ανώτερο όριο (Upper bound): 0,000

ⁱ Δείγμα παραγωγών συμβατικής ⁱⁱ Δείγμα παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης

ⁱⁱⁱ Πληθυσμός παραγωγών βιολογικής διαχείρισης της ροδακινιάς

Από την άλλη πλευρά, διαφαίνεται ότι οι παραγωγοί και των τριών συστημάτων αγροτικής παραγωγής έχουν περισσότερο αποκρυσταλλωμένη άποψη αναφορικά με την προστασία του περιβάλλοντος, καθώς ιεραρχούν, με σημαντική διαφοροποίηση, ως πρώτη τη βιολογική, δεύτερη την ολοκληρωμένη και τρίτη την συμβατική γεωργία (πίνακες 7 και 8).

Πίνακας 7. Ιεράρχηση των εναλλακτικών μορφών γεωργίας βάσει της άποψης των παραγωγών για την προστασία του περιβάλλοντος

Εναλλακτικές Μορφές Γεωργίας	Μέση Τάξη Μεγέθους
Συμβατική γεωργία	1,00
Ολοκληρωμένη γεωργία	2,00
Βιολογική γεωργία	3,00
Αποτελέσματα ελέγχου Friedman: $N^i = 100$, $N^{ii} = 100$, $N^{iii} = 58$ $(\chi^2)^i = 200,00$, $(\chi^2)^{ii} = 200,00$, $(\chi^2)^{iii} = 116,00$, B.E. = 2, $p = 0,000$ Τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo: $p = 0,000$ Διάστημα Εμπιστοσύνης (95%): Κατώτερο όριο (Lower bound):0,000 Ανώτερο όριο (Upper bound): 0,000	

ⁱ Δείγμα παραγωγών συμβατικής ⁱⁱ Δείγμα παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης

ⁱⁱⁱ Πληθυσμός παραγωγών βιολογικής διαχείρισης της ροδακινιάς

Πίνακας 8. Έλεγχος στατιστικά σημαντικής διαφοροποίησης ως προς την ιεράρχηση 1^{ης}-2^{ης} και 2^{ης}-3^{ης} εναλλακτικής μορφής γεωργίας βάσει της άποψης των παραγωγών για την προστασία του περιβάλλοντος

Εναλλακτικές Μορφές Γεωργίας	Μέση Τάξη Μεγέθους
Συμβατική γεωργία	1,00
Ολοκληρωμένη γεωργία	2,00
Ολοκληρωμένη γεωργία	1,00
Βιολογική γεωργία	2,00
Αποτελέσματα ελέγχου Friedman: $N^i = 100$, $N^{ii} = 100$, $N^{iii} = 58$ $(\chi^2)^i = 100,00$, $(\chi^2)^{ii} = 100,00$, $(\chi^2)^{iii} = 58,00$, B.E. = 1, $p = 0,000$ Τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo: $p = 0,000$ Διάστημα Εμπιστοσύνης (95%): Κατώτερο όριο (Lower bound):0,000 Ανώτερο όριο (Upper bound): 0,000	

ⁱ Δείγμα παραγωγών συμβατικής ⁱⁱ Δείγμα παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης

ⁱⁱⁱ Πληθυσμός παραγωγών βιολογικής διαχείρισης της ροδακινιάς

Επιπρόσθετα, διερευνήθηκε η ενδεχόμενη διαφοροποίηση της στάσης των παραγωγών απέναντι σε περιβαλλοντικές πτυχές των εναλλακτικών μορφών γεωργίας. Όσον αφορά την άποψη των παραγωγών σχετικά με τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει επιφέρει η συμβατική γεωργία στο περιβάλλον, οι παραγωγοί βιολογικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης διαφέρουν ως προς την ένταση αποδοχής της, με τους βιοκαλλιεργητές να παρουσιάζουν την υψηλότερη αποδοχή. Η πλειοψηφία (56%) των παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης, ούτε συμφωνεί, ούτε διαφωνεί με την άποψη ότι με την ολοκληρωμένη διαχείριση καλλιεργειών προστατεύεται το περιβάλλον, σε αντίθεση με τη πλειοψηφία (76%) των βιοκαλλιεργητών που διαφωνεί.

Η συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγών βιολογικής διαχείρισης (93%) θεωρεί ότι η βιολογική γεωργία είναι η μόνη εναλλακτική μορφή γεωργίας με την οποία επιτυγχάνεται

προστασία του περιβάλλοντος, αντίθετα οι μισοί περίπου παραγωγοί ολοκληρωμένης διαχείρισης συμφωνούν με την άποψη αυτή (είναι βέβαια και πάλι αξιοσημείωτα υψηλό το ποσοστό), ενώ οι υπόλοιποι δεν συμφωνούν.

Το 64% των παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης θεωρεί ότι με την ολοκληρωμένη διαχείριση επιτυγχάνεται ισόρροπη μέριμνα για το περιβάλλον και την ποιότητα των προϊόντων, ενώ αντίστοιχο ποσοστό βιολογικών παραγωγών, ούτε συμφωνεί, ούτε διαφωνεί με τη συγκεκριμένη άποψη.

Η συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης (86%) θεωρεί ότι η ολοκληρωμένη διαφέρει από τη συμβατική καλλιέργεια, ενώ η πλειοψηφία των παραγωγών βιολογικής καλλιέργειας (58%) θεωρεί ότι δεν διαφέρει. Η ένταση απόρριψης της άποψης σχετικά με το εάν η βιολογική είναι ίδια με την ολοκληρωμένη γεωργία διαφέρει μεταξύ των παραγωγών, με τους βιοκαλλιεργητές να παρουσιάζονται περισσότερο ενήμεροι για τις διαφορές (93% διαφωνούν πολύ στη βιολογική έναντι 35% στην ολοκληρωμένη).

Οι βιοκαλλιεργητές παρουσιάζουν πολύ έντονη προτίμηση και των δύο εναλλακτικών μορφών γεωργίας (76% συμφωνούν πολύ, 24% συμφωνούν) έναντι της συμβατικής γεωργίας, γεγονός που πιθανόν να οφείλεται στη πλήρη αποστροφή των βιοκαλλιεργητών απέναντι στις συμβατικές τεχνικές. Η ένταση αποδοχής και των δύο εναλλακτικών μορφών γεωργίας από τους παραγωγούς ολοκληρωμένης διαχείρισης είναι σαφώς χαμηλότερη (19% συμφωνούν πολύ, 81% συμφωνούν). Τέλος, οι παραγωγοί και των δύο αειφορικών μορφών γεωργίας διαφωνούν με την άποψη ότι η απόφαση τους για υιοθέτηση της ολοκληρωμένης και βιολογικής διαχείρισης επηρεάζεται μόνο από οικονομικούς λόγους. Εντούτοις, η ένταση της διαφωνίας παρουσιάζεται σαφώς υψηλότερη στους βιολογικούς παραγωγούς.

Η διερεύνηση των παραπάνω απόψεων των παραγωγών βιολογικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης, σχετικά με περιβαλλοντικές και οικονομικές πτυχές των εναλλακτικών μορφών γεωργίας, πραγματοποιήθηκε μέσω της στατιστικής ανάλυσης Mann-Whitney U και τα αποτελέσματα δείχνουν στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση σε όλες τις περιπτώσεις (πίνακας 9). Η διαφοροποίηση αυτή στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως αναλύθηκε παραπάνω, αναφέρεται στην ένταση αποδοχής/απόρριψης της εκάστοτε άποψης.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι το 97% και 98% των παραγωγών βιολογικής και ολοκληρωμένης ροδακινοκαλλιέργειας προτίθεται, τα επόμενα χρόνια, να συνεχίσει να καλλιεργεί με την αειφορική μορφή γεωργίας που έχει ήδη επιλέξει. Μόλις το υπόλοιπο 3% των βιοκαλλιεργητών δηλώνει ότι θα μεταπηδήσει στην ολοκληρωμένη γεωργία και το 2% των παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης στη βιολογική γεωργία. Κανένας παραγωγός βιολογικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης δεν δηλώνει ότι θα επιστρέψει στη συμβατική γεωργία, υπό τις παρούσες βέβαια συνθήκες. Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι δεν υπάρχει ανταγωνιστική σχέση μεταξύ βιολογικής και ολοκληρωμένης γεωργίας. Από την άλλη πλευρά, είναι αξιοσημείωτο ότι το 43% των παραγωγών συμβατικής καλλιέργειας ροδακινιάς, δηλώνει ότι πιθανότατα, τα επόμενα χρόνια, θα ενταχτεί στην ολοκληρωμένη γεωργία, μόλις 2% δηλώνει ότι θα ενταχτεί στη βιολογική γεωργία και το 55% δηλώνει ότι θα παραμείνει στη συμβατική γεωργία. Διαφαίνεται, λοιπόν, για τα επόμενα χρόνια μία τάση επέκτασης της ολοκληρωμένης και στασιμότητας της βιολογικής ροδακινοκαλλιέργειας.

Πίνακας 9. Διερεύνηση στατιστικά σημαντικής διαφοροποίησης των απόψεων των παραγωγών βιολογικής και ολοκληρωμένης διαχείρισης σε περιβαλλοντικές και οικονομικές πτυχές εναλλακτικών μορφών γεωργίας

Άποψη	ⁱ Mann-Whitney U	
	z	p
H ΣΜΒ ⁱⁱ έχει επιφέρει αρνητικές συνέπειες στο περιβάλλον	- 7,169	0,000
Με την ΟΛ ⁱⁱⁱ προστατεύεται επαρκώς το περιβάλλον	- 7,619	0,000

Η BIO ^{iv} είναι η μόνη εναλλακτική μορφή γεωργίας με την οποία επιτυγχάνεται προστασία του περιβάλλοντος	- 7,281	0,000
Με την ΟΛ επιτυγχάνεται ισόρροπη μέριμνα για το περιβάλλον και για την ποιότητα των προϊόντων	- 6,737	0,000
Η ΟΛ διαφέρει από την συμβατική γεωργία	- 6,000	0,000
Η BIO είναι ίδια με την ΟΛ	- 7,067	0,000
Προτιμώ και την BIO και την ΟΛ έναντι της ΣΜΒ	- 7,014	0,000
Η απόφαση μου για υιοθέτηση BIO και ΟΛ επηρεάζεται μόνο από οικονομικούς λόγους και δεν με ενδιαφέρει το περιβάλλον	- 5,592	0,000

ⁱ Η τεχνική προσομοίωσης Monte Carlo (με 95% όρια εμπιστοσύνης) επιβεβαιώνει σε όλες τις περιπτώσεις την σημαντικότητα που αποδείχθηκε από τον έλεγχο Mann-Whitney U

ⁱⁱ Συμβατική γεωργία ⁱⁱⁱ Ολοκληρωμένη γεωργία ^{iv} Βιολογική γεωργία

Συμπεράσματα

Από τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας συμπεραίνεται ότι υπάρχει διαφοροποίηση της στάσης των παραγωγών εναλλακτικών μορφών γεωργίας απέναντι σε οικονομικές και περιβαλλοντικές πτυχές της βιολογικής και ολοκληρωμένης γεωργίας. Οι παραγωγοί βιολογικής διαχείρισης εμφανίζονται περισσότερο ευαισθητοποιημένοι για τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει επιφέρει η συμβατική γεωργία στο περιβάλλον, ενώ η στάση των παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης επηρεάζεται περισσότερο, σε σύγκριση με τους βιοκαλλιεργητές, από οικονομικούς λόγους.

Οι παραγωγοί θεωρούν ότι η ολοκληρωμένη διαχείριση καλλιεργειών είναι η ορθή χρήση λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων, μέσω προγραμματισμού, μάνατζμεντ και συνεχούς ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας. Ο ορισμός που δίνουν οι παραγωγοί της χώρας μας είναι παρόμοιος με εκείνον που δίνουν οι παραγωγοί της Αγγλίας, αλλά διαφέρει σημαντικά από τους ορισμούς που επικρατούν στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε., δεδομένου του γεγονότος ότι η περιβαλλοντική ευαισθησία είναι ένα από τα δύο πιο συχνά εμφανιζόμενα στοιχεία στους ορισμούς για την ολοκληρωμένη γεωργία. Απαιτείται λοιπόν μεγαλύτερος προσανατολισμός του συστήματος και της εκπαίδευσης των παραγωγών ολοκληρωμένης διαχείρισης προς θέματα προστασίας του περιβάλλοντος.

Αντίθετα στην περίπτωση της βιολογικής γεωργίας το μήνυμα της προστασίας του περιβάλλοντος είναι πιο ξεκάθαρο σε σχέση με την ολοκληρωμένη γεωργία. Οι παραγωγοί και των τριών συστημάτων αγροτικής παραγωγής ιεραρχούν την βιολογική διαχείριση ως την πιο αποτελεσματική στην προστασία του περιβάλλοντος. Η στάση των παραγωγών όμως δεν είναι ίδια ως προς την οικονομικότητα του συστήματος, καθώς θεωρούν ότι η βιολογική καλλιέργεια έχει τη χαμηλότερη κερδοφορία σε σχέση με τα άλλα δύο συστήματα. Απαιτείται λοιπόν μεγαλύτερος προσανατολισμός του συστήματος και της εκπαίδευσης των παραγωγών βιολογικής διαχείρισης προς θέματα, οικονομικά, αποτελεσματικής χρήσης των εισροών και βελτίωσης των οικονομικών αποτελεσμάτων των βιολογικών εκμεταλλεύσεων.

Επιπλέον από τα αποτελέσματα συμπεραίνεται ότι η ανάπτυξη των δύο αειφορικών μορφών γεωργίας δεν χαρακτηρίζεται από ανταγωνιστική σχέση και ότι με τις υπάρχουσες συνθήκες υπάρχει μία τάση περαιτέρω επέκτασης της ολοκληρωμένης και στασιμότητας της βιολογικής γεωργίας. Στις τρέχουσες συνθήκες οικονομικής κρίσης, οι αειφορικές μορφές γεωργίας μπορούν να αποτελέσουν μία εναλλακτική διέξοδο για την ελληνική αγροτική οικονομία. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως είναι να αντιμετωπιστούν από τους υπεύθυνους αγροτικής πολιτικής οι διαφαινόμενες αδυναμίες του κάθε συστήματος, όπως αναδείχθηκαν από τη διερεύνηση της στάσης των παραγωγών απέναντι σε οικονομικά και περιβαλλοντικά ζητήματα,

ήτοι να επιτευχθεί βελτίωση της οικονομικότητας των βιολογικών εκμεταλλεύσεων και της προστασίας του περιβάλλοντος στην ολοκληρωμένη διαχείριση.

Βιβλιογραφία

- Abando, L.L. and E., Rohnerthielen (2007). "Different organic farming patterns within EU-25". *Statistics in focus-Agriculture and Fisheries*, 69/2007.
- Badgley, C., J., Moghtader, E., Quintero, E., Zakem, M., Jahi Chappell, K., Aviles-Vazquez, A., Samulon and I., Perfecto (2007). "Organic agriculture and the global food supply". *Renewable Agriculture and Food Systems*, 22 (2), 86-108.
- Δαουτόπουλος, Γ.Α. (2002). *Μεθοδολογία κοινωνικών ερευνών*. Γ' Έκδοση, Εκδόσεις Ζυγός, Θεσσαλονίκη.
- El Titi, A. (1999). Integrated farming: An ecological farming approach in European agriculture, *Outlook in Agriculture* 21, pp 33-39.
- Elliot, S.L. and J.D., Mumford (2002). "Organic, integrated and conventional apple production: why not consider the middle ground?". *Crop protection* (21), pp 427-429.
- Granatstein, D. (2000). "Alternative markets for fruit: Organic and IFP". Proceedings of the 16th Annual Postharvest Conference, Yakima, WA, 14-15 March.
- Harwell, M.R. and R.C., Serlin (1994). "A Monte-Carlo study of the Friedman test". *Computational Statistics and Data Analysis* 17, 35-49.
- Harwood, R.R. (1990). "The history of sustainable agriculture. In: Sustainable Farming Systems". Edwards et al. (eds), pp 3-19.
- Morris, C. and M., Winter (1999). "Integrated farming systems: the third way for European Agriculture?". *Land Use Policy* 16, pp 193-205.
- Park, J., D.P., Farmer, A.P., Bailey, J.D.H., Keatinge, T., Rehman and R.B., Trander (1997). "Integrated arable farming systems and their potential uptake in the UK". *Farm Management* 9 (10), pp 483-494.
- Parra-Lopez, C., J., Calatrava-Requena and T., de-Haro-Gimenez (2007). "A multi-criteria evaluation of environmental performances of conventional, organic and integrated olive-growing systems in the south Spain based on experts knowledge". *Renewable Agriculture and Food Systems* 22 (3), 189-203.
- Reganold, J.P., J.D., Glover, P.K., Andrews and H.R., Hinman (2001). "Sustainability of three apple production systems". *Nature* 410, 929-935.
- Σιάρδος, Γ. (1997). *Μεθοδολογία αγροτικής κοινωνιολογικής έρευνας*. Εκδόσεις ΖΗΤΗ, Θεσσαλονίκη.
- SPSS (2003). *SPSS base 12 user's guide*. ch.31, USA.
- Storstad, O. and H., Bjorkhaug (2003). "Foundations of production and consumption of organic food in Norway: Common attitudes among farmers and consumers", *Agriculture and Human Values* 20, No 2, pp. 151-163.
- Σφακιωτάκης, Ε. (2000). "Αειφορική διαχείριση της παραγωγής δενδροκομικών προϊόντων". Στο: *Ολοκληρωμένη παραγωγή γεωργικών προϊόντων -οπωροκηπευτικών*. Επιμέλεια: Ε., Σφακιωτάκης. Πρόγραμμα Αειφορική Γεωργία, ΑΠΘ, ΕΠΕΑΕΚ 3.1α, Εκδόσεις ΖΗΤΗ, Θεσσαλονίκη.
- Tovey, H. (1997). "Food, environmentalism and rural sociology: on the organic farming movement in Ireland". *Sociologia Ruralis* 37, 21-37.
- WCED – World Commission on Environment and Development (1987). *Our common future*. Oxford University Press.
- Vereijken, P. and D.J., Royle (1989). "Current status of integrated arable farming systems research in Western Europe". IOBC/WPRS Bulletin 1989/XII/5, Wageningen.
- Wibberley, J. (1995). "Cropping intensity and farming systems: integrity and intensity in international perspective". *Journal of the Royal Agricultural of England* 156, 43-55.

Οικονομική και Νομισματική Ένωση και οι Επιπτώσεις στον Δείκτη Μιζέριας (Misery Index)

Κλεονίκη Καλαπούτη¹, Νίκος Χ. Βαρσακέλης², Μουσής Σιδηρόπουλος³

1. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Τ.Θ. 184, 54124, Θεσσαλονίκη, Email: kkalapou@econ.auth.gr
2. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Τ.Θ. 184, 54124, Θεσσαλονίκη, Τηλ+302310996425, Fax: +302310996426 Email: barsak@econ.auth.gr
3. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Τ.Θ. 184 54124, Θεσσαλονίκη, Email: msidiro@econ.auth.gr

Περίληψη

Με θεωρητική βάση μια βιβλιογραφία σχετική με θέματα “δεικτών μιζέριας”, κοινωνικής ευημερίας και “δεικτών θυσίας”, συγκεντρώνονται στοιχεία για την ανεργία, τον πληθωρισμό και τον ρυθμό μεγέθυνσης του Α.Ε.Π. για 12 χώρες της ευρωζώνης από το 1960 ως το 2007 με σκοπό την κατασκευή των κατά Okun και Barro “δεικτών μιζέριας”. Εξετάζεται η επίπτωση της εισαγωγής του ευρώ πάνω στον σταθερό όρο και την τάση των χρονολογικών σειρών των δύο “δεικτών μιζέριας” με τον έλεγχο εξωγενών διαρθρωτικών μεταβολών Phillips–Peiron. Τα αποτελέσματα δείχνουν πως 7 από τις 12 χώρες της ευρωζώνης υπέστησαν διαρθρωτικές μεταβολές στους δύο “δείκτες μιζέριας” τους την χρονιά που εφαρμόστηκε το ενιαίο νόμισμα. Οι μεγάλες και οι μικρές χώρες βιώνουν μια βελτίωση της κοινωνικής τους ευημερίας, μέσω της μείωσης του σταθερού όρου των χρονολογικών σειρών των δύο “δεικτών μιζέριας”, και έναν απότομο επιχειρηματικό κύκλο, μέσω αύξησης της τάσης των χρονολογικών σειρών των εν λόγω δεικτών. Οι μεσαίες χώρες βιώνουν μια χειροτέρευση της κοινωνικής τους ευημερίας, λόγω αύξησης του σταθερού όρου των χρονολογικών σειρών των δύο “δεικτών μιζέριας”, και έναν ομαλό επιχειρηματικό κύκλο, λόγω μείωσης της τάσης των χρονολογικών σειρών των εν λόγω δεικτών.

1. Εισαγωγή

Είναι αναντίρρητο γεγονός η έκφραση κατά καιρούς πολλών αντιρρήσεων για το καλό ή το κακό που προκάλεσε το ενιαίο νόμισμα του ευρώ στην οικονομική ευημερία των χωρών που εισήχθησαν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (Ο.Ν.Ε.). Για παράδειγμα, οι Jean- Du- rand, Huchet- Bourdon και Licheron (2008) διερευνούν τις επιπτώσεις που δέχονται 12 Ευρωπαϊκές χώρες με την υιοθέτηση του ευρώ χρησιμοποιώντας ως εργαλείο τον “δείκτη θυσίας” (sacrifice ratio). Ο στόχος τους είναι να εξετάσουν κατά πόσο ο εν λόγω δείκτης διαφέρει ανά χώρα ευρωζώνης με απώτερο σκοπό τον εντοπισμό των διαρθρωτικών τους διαφορών παρά την κοινή νομισματική πολιτική.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των επιπτώσεων που δέχτηκαν 12 Ευρωπαϊκές χώρες με την εισαγωγή τους στην ευρωζώνη, εφόσον η σχετική με το ζήτημα βιβλιογραφία είναι αρκετά περιορισμένη. Χρησιμοποιώντας τους κατά Okun και Barro “δείκτες μιζέριας” σε 12 χώρες της ευρωζώνης εξετάζει κατά πόσο και εάν η εφαρμογή του ενιαίου νομίσματος προκαλεί εξωγενή διαρθρωτική μεταβολή στον σταθερό όρο και την τάση των χρονολογικών σειρών των εν λόγω δεικτών. Ουσιαστικά διερευνάται αν υπήρξε βελτίωση ή χειροτέρευση στην κοινωνική ευημερία στις συγκεκριμένες 12 χώρες. Τα αποτελέσματα, που προέκυψαν μετά από την οικονομετρική ανάλυση, έδειξαν ότι οι περισσότερες από αυτές τις χώρες δέχτηκαν διαρθρωτική μεταβολή της κοινωνικής τους ευημερίας.

Από τις εκτιμήσεις μας διακρίνονται δύο τύποι αλλαγής συμπεριφοράς. Οι πολύ μεγάλες και οι πολύ μικρές χώρες, από άποψη οικονομικής δυναμικότητας, βιώνουν απότομες αλλαγές και διακυμάνσεις στους επιχειρηματικούς τους κύκλους με τη εισαγωγή τους στην ευρωζώνη, ενώ οι μεσαίες χώρες βιώνουν ομαλότερες αλλαγές. Πιο συγκεκριμένα, αυτές οι χώρες που δέχονται χειροτέρευση της κοινωνικής τους ευημερίας, μέσω της αύξησης των “δεικτών μιζέριας”, την δέχονται με αργό και ομαλό τρόπο. Όσες χώρες βιώνουν βελτίωση της κοινωνικής τους ευημερίας, μέσω της μείωσης των “δεικτών μιζέριας”, την βιώνουν με απότομο τρόπο δηλαδή, με γρήγορο ρυθμό.

Στο επόμενο μέρος της παρούσας εργασίας ακολουθεί η βιβλιογραφική επισκόπηση, στο 3^ο μέρος γίνεται η παρουσίαση και η συζήτηση των δεδομένων, στο 4^ο μέρος παρουσιάζεται η μεθοδολογία και τα εμπειρικά αποτελέσματα της μελέτης και στο 5^ο μέρος δίνονται τα συμπεράσματα της εργασίας.

2. Βιβλιογραφική Επισκόπηση

Ο Δείκτης Μιζέριας (Misery Index), το άθροισμα του ποσοστού ανεργίας με το ποσοστό του πληθωρισμού, δημιουργήθηκε από τον Arthur Okun αμέσως μετά την πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970 και έγινε γνωστός από τον Jimmy Carter κατά την διάρκεια της προεκλογικής προεδρικής του εκστρατείας το 1976. Κατά τον Okun, όσο μεγαλώνει ο “δείκτης μιζέριας”, τόσο οι άνθρωποι μιας κοινωνίας αισθάνονται χειρότερα (Hufbauer, Kim και Rosen, 2008).

Ο “δείκτης μιζέριας” έχει πολλές φορές χρησιμοποιηθεί από πολλούς οικονομολόγους στην βιβλιογραφία. Διακρίνουμε διάφορα είδη αυτού του δείκτη τα οποία προέκυψαν από παραλλαγές ή επεκτάσεις του κλασικού κατά Okun “δείκτη μιζέριας”. Στην ενότητα αυτή γίνεται μια σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση που βασίζεται κατά ένα μέρος στα είδη του κλασικού “δείκτη μιζέριας” και κατά ένα μέρος σε θέματα που απορρέουν πιο έμμεσα, τόσο εννοιολογικά, όσο και ουσιαστικά από τον εν λόγω δείκτη.

Καθώς τα συστατικά στοιχεία του κατά Okun “δείκτη μιζέριας” είναι τα επίπεδα της ανεργίας και του πληθωρισμού, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας ασχολήθηκε με την λεγόμενη συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας (social welfare function) ή την συνάρτηση απώλειας (loss function), των οποίων οι μεταβλητές δεν είναι άλλες παρά τα δύο βασικά συστατικά στοιχεία του δείκτη αυτού. Έτσι λοιπόν η συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας περιγράφεται ως εξής: $W = a \times \dot{p} + b \times u$, όπου W είναι η ευημερία, \dot{p} ο ρυθμός αύξησης του γενικού επιπέδου των τιμών (πληθωρισμός) και u το επίπεδο της ανεργίας. Οι συντελεστές a και b είναι αρνητικοί αριθμοί και δείχνουν την αντίθετη σχέση ευημερίας με τα επίπεδα ανεργίας και πληθωρισμού. Όταν όμως είναι συνάρτηση δυστυχίας αυτοί οι συντελεστές παίρνουν θετικές τιμές. Στην ειδική περίπτωση κατά την οποία $a=b=1$, η συνάρτηση είναι ο κατά Okun “δείκτης μιζέριας”, όπου ο οριακός λόγος υποκατάστασης πληθωρισμού- ανεργίας είναι σταθερός και ίσος με μείον 1. Με άλλα λόγια υπάρχει ίση στάθμιση των δύο «κακών» στοιχείων μιας οικονομίας μέσα στην συνάρτηση, γεγονός που δηλώνει ότι είναι τέλεια υποκατάστατα, κάτι που στην πράξη αρκετές φορές δεν ισχύει και γι’ αυτό το συγκεκριμένο είδος δείκτη μιζέριας δέχτηκε κριτικές (Nicola Acocella, 1998).

Λίγα χρόνια αργότερα, οι Di Tella, MacCulloch και Oswald (2001) επιβεβαιώνουν τα προαναφερθέντα σε άρθρο το οποίο έχει δύο στόχους: α) Να δείξει πώς οι κάτοικοι μιας οικονομίας ενδιαφέρονται για το επίπεδο πληθωρισμού και ανεργίας μέσω της συνάρτησης ευημερίας $W(\pi, U)$ ή της συνάρτησης απώλειας- δυστυχίας και β) να υπολογίσει το κόστος ευκαιρίας (opportunity cost) του πληθωρισμού σε όρους ανεργίας (sacrifice ratio). Στην εργασία τους προτείνουν μια νέα μέθοδο συγκέντρωσης υποκειμενικών δεδομένων από τυχαίο δείγμα 264.710 ανθρώπων 12 ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 1975-1991 και 26.668 ανθρώπων των Η.Π.Α για την περίοδο 1972-1994. Εξετάζουν, δηλαδή, μέσω ερωτηματολογίων, πώς η ευημερία των ανθρώπων αλλάζει κάθε φορά που μεταβάλλονται τα επίπεδα της ανεργίας και του πληθωρισμού. Η μεθοδολογία που ακολουθούν είναι η οικονομετρική εκτίμηση εξισώσε-

ων του “ικανοποιητικού επιπέδου ζωής” (life satisfaction) ως εξαρτημένης μεταβλητής και των επιπέδων ανεργίας και πληθωρισμού ως ανεξάρτητων, για κάθε χώρα και για κάθε χρονιά. Η μέθοδος εκτίμησης τους είναι η OLS δύο σταδίων με ανάλυση πάνελ. Καταλήγουν, λοιπόν, πως οι άνθρωποι θα αντάλλαζαν μια ποσοστιαία μονάδα ανεργίας με 1.7% πληθωρισμού και γι’ αυτό τονίζουν πως ο κλασικός “δείκτης μιζέριας” υποβαθμίζει την δυστυχία που προέρχεται από την ανεργία, καθώς η ανταλλαγή ανεργίας – πληθωρισμού (trade-off) σε αυτόν είναι ένα προς ένα.

Ο Layton (2007) εισάγει τον λεγόμενο “Political Misery Index” (δείκτης πολιτικής μιζέριας), ο οποίος είναι το άθροισμα του ποσοστού ανεργίας με το ποσοστό τραπεζικών επιτοκίων 90 ημερών. Στον δείκτη πολιτικής μιζέριας, υπονοείται πως αυξήσεις, τόσο στα επιτόκια, όσο και στην ανεργία, είναι το ίδιο επιζήμιες για την δημοτικότητα των πολιτικών προσώπων. Πέρα από όλα αυτά σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει την στατιστική εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνική ευημερία και στην ανεργία, τον πληθωρισμό, τα επιτόκια, τις συναλλαγματικές ισοτιμίες, το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και τους πραγματικούς μισθούς, με εφαρμογή στην οικονομία της Αυστραλίας. Το άρθρο καταλήγει στο ότι οι μεταβολές στην ανεργία και τον πληθωρισμό έχουν μόνο βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις στην δημοτικότητα των πολιτικών, κάτι που υποδηλώνει πως η κοινωνία ενδιαφέρεται περισσότερο για τη διακύμανση του ποσοστού της ανεργίας και άρα την μελλοντική αβεβαιότητα, παρά για το επίπεδο της ανεργίας αυτό καθ’ αυτό. Όσον αφορά τον πληθωρισμό, και πάλι η κοινωνία ενδιαφέρεται για την αύξησή του μόνο βραχυπρόθεσμα, εφόσον οι πραγματικοί μισθοί μακροχρόνια διατηρούνται σταθεροί και δεν επηρεάζονται από τις βραχυχρόνιες πληθωριστικές πιέσεις.

Ο Heinz Welsch (2007), χρησιμοποιεί δεδομένα από προηγούμενες έρευνες για τη λεγόμενη “ικανοποιητική ζωή-ευημερία” (life satisfaction). Βασιζόμενος στα στοιχεία της έρευνας του Di Tella (2001), αλλά σε εφαρμογή που καλύπτει πιο πρόσφατες χρονικές περιόδους (1992-2002), κάνει οικονομετρική εκτίμηση των εξισώσεων για το “ικανοποιητικό επίπεδο ζωής” για 12 ευρωπαϊκές χώρες για κάθε χρονιά και τις εκτιμά με τη μέθοδο μικροοικονομικής ανάλυσης, τη λεγόμενη “ordered probit maximum likelihood model”, (μοντέλο διακριτών επιλογών probit με μέθοδο εκτίμησης την μέγιστη πιθανοφάνεια). Χρησιμοποιώντας τον κατά “Barro Misery Index” (δείκτης μιζέριας κατά Barro), καταλήγει πως, αφενός οι άνθρωποι μιας κοινωνίας νοιάζονται για την ανάπτυξη (growth rate) και την δυνατότητα εύρεσης εργασίας (απασχόληση), αφετέρου ενδιαφέρονται για σταθερότητα η οποία προκύπτει από το ποσοστό του πληθωρισμού ή από το μακροχρόνιο επιτόκιο. Προκύπτει, λοιπόν, το συμπέρασμα πως τόσο η σταθερότητα όσο και η ανάπτυξη είναι το ίδιο σημαντικοί παράγοντες για τους ευρωπαίους πολίτες.

Ο Carsten Hoegh (2008) δημιουργεί έναν “διευρυμένο δείκτη μιζέριας”, τον αποκαλούμενο “Enhanced Misery Index”, προσθέτοντας στο γνωστό άθροισμα ανεργίας και πληθωρισμού τις τιμές (αξίες) των σπιτιών και δείχνει πως όταν μειώνονται οι τιμές των σπιτιών ο εν λόγω δείκτης αυξάνεται, καθώς οι χαμηλές τιμές στα ακίνητα συνήθως πρεσβεύουν μια αδύναμη οικονομία.

Οι Hufbauer, Kim και Rosen, (2008) υποθέτουν ότι, αφού οι αυξήσεις και στις τιμές των σπιτιών και των μετοχών θεωρούνται καλές ενδείξεις για μια οικονομία έχουν αντίθετη σχέση με τον “επαυξημένο δείκτη μιζέριας”. Για να αξιολογηθεί η χρησιμότητα του, το άρθρο εξετάζει τον συγκεκριμένο δείκτη με δύο μέτρα δημοφιλούς δυσaráσκειας: τα εξαμηνιαία στοιχεία των ποσοστών της προεδρικής αποδοχής από την κοινωνία και τα εξαμηνιαία επίπεδα του “Consumer Sentiment Index” (δείκτης συναισθήματος καταναλωτή) (Katona, University of Michigan, 1940).

Ο Paul De Grauwe (1990) αναλύει το κόστος του αντιπληθωρισμού στις χώρες του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (Ε.Ν.Σ.) που ανήκουν στον Ο.Ο.Σ.Α. Στην εργασία του παρουσιάζει μια εμπειρική έρευνα που τονίζει ότι οι χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. που ανήκουν στο Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (Ε.Ν.Σ.) βιώνουν μια χειρότερη στην ανταλλαγή (trade-off) της αναλογίας ανεργίας /πληθωρισμού κατά τη διάρκεια 1978-88, η οποία εξηγείται από

δυσμενείς θεσμούς στην αγορά εργασίας αυτών των χωρών. Χρησιμοποιεί τους δείκτες μίζε-
ριας κατά Okun στις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. για τις χρονικές περιόδους 1973-1979 και 1980-1988
ως εξαρτημένη μεταβλητή και τον “δείκτη συγκέντρωσης των μισθολογικών συλλογικών δια-
πραγματεύσεων” (centralization index) και μια ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 0 για τις
χώρες εκτός Ε.Ν.Σ. και την τιμή 1 για τις χώρες-μέλη του Ε.Ν.Σ. ως ανεξάρτητες μεταβλητές.
Οι οικονομετρικές εξισώσεις εκτιμώνται με τη μέθοδο OLS με ανάλυση πάνελ και αποδεικνύ-
εται ότι ο δείκτης μίζε-ριας είναι υψηλότερος στις χώρες μέσα στο Ε.Ν.Σ. σε σχέση με τις άλ-
λες και στις δύο περιόδους και, μάλιστα, κατά την δεύτερη χρονική περίοδο, ο “δείκτης μίζε-
ριας” ακολουθεί ανοδική πορεία στις οικονομίες εντός Ε.Ν.Σ., ενώ στις υπόλοιπες μειώνεται.
Επομένως, η χειροτέρευση του “δείκτη μίζε-ριας” στις πρώτες κατά την δεκαετία του ’80 μπο-
ρεί να εξηγηθεί από τις πιο αναποτελεσματικές διαδικασίες διαπραγμάτευσης μισθών σε σχέση
με τις δεύτερες, εφόσον οι πρώτες ακολουθούν το σύστημα ενδιάμεσου βαθμού συγκέντρωσης
μισθολογικών διαπραγματεύσεων κάτι που αποδείχτηκε πως αυξάνει τον “δείκτη μίζε-ριας”.

Τέλος, οι Diana και Sidiropoulos (2004) διαπραγματεύονται τη σχέση ανεξαρτησίας κε-
ντρικών τραπεζών και “δείκτη θυσίας” και δίνουν μια πιο ξεκάθαρη εικόνα της συγκεκριμένης
σχέσης. Χρησιμοποιώντας ένα θεωρητικό μοντέλο στο οποίο καταδεικνύεται ότι ο βαθμός
ανεξαρτησίας της κεντρικής τράπεζας επηρεάζει τον βαθμό της “επιμονής του πληθωρισμού”
(inflation persistence) και άρα την ταχύτητα του αντιπληθωρισμού, και προκύπτει πως οι “δεί-
κτες θυσίας” είναι χαμηλότεροι όταν η ανεξαρτησία της κεντρικής τράπεζας είναι υψηλή. Αυ-
τή η διαπίστωση τεκμηριώνεται εμπειρικά με τη δημιουργία δύο οικονομετρικών εξισώσεων
και την εκτίμησή τους με τη μέθοδο OLS. Η πρώτη μετρά την επιμονή του πληθωρισμού και η
δεύτερη τους “δείκτες θυσίας” (Sacrifice Ratios) που προκύπτουν από αντιπληθωριστικές πο-
λιτικές σε 18 χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. κατά την χρονική περίοδο 1960-1990 και κάνει ξεκάθαρο
ότι μια ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα παράγει αξιοπιστία.

3.Δεδομένα

Γνωρίζοντας από την θεωρία πως ο κατά Okun “δείκτης μίζε-ριας” είναι το άθροισμα του
επιπέδου ανεργίας και του ρυθμού πληθωρισμού, ο εν λόγω δείκτης υπολογίστηκε για κάθε
χώρα και σε κάθε έτος σύμφωνα με την σχέση $MIOK = U + \Pi$, όπου MIOK είναι ο “Misery In-
dex” κατά Okun, U το επίπεδο ανεργίας και Π ο ρυθμός πληθωρισμού.

Ο υπολογισμός του κατά Barro “δείκτη μίζε-ριας” έγινε αθροίζοντας το επίπεδο ανεργί-
ας, τον ρυθμό πληθωρισμού και το αποκαλούμενο “Output Gap”: $MIB = U + \Pi + OG$, όπου OG
το output gap.

Για 12 χώρες της ευρωζώνης υπολογίστηκαν α) ο ρυθμός πληθωρισμού, β) τα επίπεδα
της ανεργίας, γ) ο ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού Α.Ε.Π (growth rate), δ) η τάση του
ρυθμού μεγέθυνσης του πραγματικού Α.Ε.Π και ε) το λεγόμενο “Output Gap” το οποίο είναι
ίσο με την διαφορά τάσης – ρυθμού μεγέθυνσης. Το μεγαλύτερο μέρος των μεταβλητών αυ-
τών προέρχεται από τη βάση δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α.(2008) και ένα μικρότερο μέρος προέρ-
χεται από την Eurostat και τα Central Statistics Office των χωρών. Τυπικά το εύρος των ετών
μέσα στο οποίο κινούνται οι παραπάνω μεταβλητές οριοθετείται από το 1960 ως και το 2007.
Αυτό δεν σημαίνει πως όλα αυτά τα έτη καλύπτουν κάθε μεταβλητή για κάθε χώρα, δεδομένης
της δυνατότητας παροχής δεδομένων.

α) *Ο ρυθμός πληθωρισμού*: Για την Αυστρία, το Βέλγιο, την Γαλλία, την Γερμανία, την
Ιταλία και την Ολλανδία μέχρι και το έτος 2000, το οποίο είναι και το έτος βάσης, ο ρυθμός
πληθωρισμού προέκυψε από την ποσοστιαία μεταβολή από χρονιά σε χρονιά του Δείκτη Τι-
μών Καταναλωτή (Consumer Price Index/All Items/Total) της βάσης δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α.
Από το 2001 και μετά ο ρυθμός πληθωρισμού προέκυψε από τον Εναρμονισμένο Δείκτη Τι-
μών Καταναλωτή (Consumer Price Index/Harmonized prices/All Items/Total) της βάσης δεδο-
μένων του Ο.Ο.Σ.Α. Για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Ιρλανδία ο ρυθμός πληθωρισμού
προέκυψε τον Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (Consumer Price Index/All Items/Total) της βάσης
δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α. για όλα τα έτη με έτος βάσης το 2000. Για την Φινλανδία και το

Λουξεμβούργο μέχρι και το έτος 2000, το οποίο είναι και το έτος βάσης, ο ρυθμός πληθωρισμού προέκυψε από την ποσοστιαία μεταβολή από χρονιά σε χρονιά του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (Consumer Price Index/All Items/Total) της βάσης δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α. Από το 2001 και μετά ο ρυθμός πληθωρισμού προέκυψε από τον Εναρμονισμένο Δείκτη Τιμών Καταναλωτή για την Φινλανδία και το Λουξεμβούργο. Σχετικά με την Ισπανία και την Ιρλανδία, μέχρι και το έτος 2000, το οποίο είναι και το έτος βάσης, ο ρυθμός πληθωρισμού προέκυψε από την ποσοστιαία μεταβολή από χρονιά σε χρονιά του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (Consumer Price Index/All Items/Total) της βάσης δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α.

β) *Τα επίπεδα της ανεργίας*: Όλα τα επίπεδα ανεργίας και για τις 12 χώρες προέκυψαν από τη βάση δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α. με έτος βάσης το 2000. Έτσι για την Αυστρία, το Βέλγιο και την Γερμανία τα επίπεδα ανεργίας προέρχονται από το καλούμενο Registered (% of dependent labour force) unemployment rate. Για όλες τις υπόλοιπες χώρες, τα επίπεδα ανεργίας προέρχονται από το λεγόμενο standardized unemployment rate.

γ) *Ο ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού Α.Ε.Π (growth rate)*: Λαμβάνοντας από τη βάση δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α. για κάθε χώρα το πραγματικό Α.Ε.Π. όπως δηλώνεται μέσα ως GDP(expenditure approach) με έτος βάσης το 2000 και μετρώντας την ποσοστιαία μεταβολή του από έτος σε έτος προέκυψε ο ρυθμός μεγέθυνσης κάθε χώρας μέλους της ευρωζώνης.

δ) *Η τάση του ρυθμού μεγέθυνσης του πραγματικού Α.Ε.Π*: Προκειμένου να υπολογιστεί η απόκλιση του ρυθμού μεγέθυνσης κάθε χώρας από την τάση του, κρίθηκε σκόπιμο να υπολογιστεί η τάση του ρυθμού μεγέθυνσης χρησιμοποιώντας την οικονομετρική μέθοδο του Φίλτρου Hodrick –Prescott (HPF) η οποία είναι ένα μαθηματικό εργαλείο που χρησιμοποιείται ευρέως στην μακροοικονομία και κυρίως στην θεωρία των πραγματικών οικονομικών κύκλων (business cycle) με σκοπό την απόκτηση μιας παρουσίασης πιο ομαλών μη γραμμικών χρονολογικών σειρών.

ε) *Το Output Gap*: Με δεδομένο τον υπολογισμό της τάσης του ρυθμού μεγέθυνσης κάθε χώρας, η διαφορά του ρυθμού μεγέθυνσης από την τάση του δίνει το λεγόμενο κενό παραγωγής ή κενό Α.Ε.Π. που ουσιαστικά δείχνει πόσο απέχει ο ρυθμός μεγέθυνσης μιας οικονομίας (το πραγματικό) από την τάση του (το δυνητικό). Το output gap ως μέτρο υπερβάλλουσας ζήτησης μπορεί να παρέχει σημαντικές πληροφορίες στις νομισματικές αρχές (W. Razzak, 1997).

4. Μεθοδολογία και εμπειρικά αποτελέσματα

Σκοπός είναι ο έλεγχος διαρθρωτικών μεταβολών των χρονολογικών σειρών (time - series) των “δεικτών μιζέριας” των 12 χωρών της ευρωζώνης λόγω της εισόδου τους στην Ο.Ν.Ε. Με δεδομένη την ύπαρξη χρονολογικών σειρών στην παρούσα εργασία, κρίνεται απαραίτητος ο έλεγχος στασιμότητας τους, δηλαδή ο έλεγχος για το αν οι μέσοι και οι διακυμάνσεις των εμπλεκόμενων μεταβλητών παραμένουν σταθεροί και ανεπηρέαστοι στην διάρκεια του χρόνου. Καθώς λοιπόν οι κατά Okun και Barro “δείκτες μιζέριας” στις χώρες της ευρωζώνης μεταβάλλονται από χρονιά σε χρονιά είναι απαραίτητη η ύπαρξη στασιμότητας ώστε να μην υπάρχει πρόβλημα αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων.

Παρακάτω θα φανεί μια γενική μορφή παλινδρόμησης δημιουργημένη από τους Dickey και Fuller καθώς και οι δύο υποθέσεις που γίνονται περί ύπαρξης στασιμότητας ή όχι. Οι Dickey και Fuller (1979), κατασκεύασαν πίνακες κρίσιμων τιμών για τον έλεγχο αυτό. Μια γενική μορφή εξίσωσης είναι η $\Delta X_t = a + \beta t + \delta X_{t-1} + \varepsilon_t$ στην οποία παρατηρείται τόσο η ύπαρξη σταθερού όρου (a) όσο και τάσης (βt). Οι κρίσιμες τιμές που αντιστοιχούν στην παραπάνω εξίσωση ονομάζονται “στατιστικά t_τ ” και συγκρίνονται με τα t_δ της στατιστικής t -student. Ουσιαστικά ο έλεγχος στασιμότητας μιας χρονολογικής σειράς εξαρτάται πάντοτε από τον συντελεστή δ του παλινδρομητή X_{t-1} . Οι δύο υποθέσεις που γίνονται για τον έλεγχο στα-

σιμότητας στην χρονολογική σειρά X_t είναι οι εξής: $H_0 : \delta = 0$ για μη στασιμότητα, εάν $t_\delta > \tau_\tau$ ή εναλλακτικά $H_1 : \delta < 0$ για στασιμότητα, εάν $t_\delta < \tau_\tau$

Στην συνέχεια, εξαιτίας της πιθανής περίπτωσης εμφάνισης προβλημάτων ετεροσκεδαστικότητας ή αυτοσυσχέτισης εφαρμόζεται ο επαυξημένος έλεγχος Dickey- Fuller (Augmented Dickey- Fuller, ADF) προσθέτοντας στην προηγούμενη εξίσωση όρους διαφορών σε υστέρηση. Έτσι η αρχική σχέση τώρα γίνεται ως εξής: $\Delta X_t = a + \beta t + \delta X_{t-1} + \sum_{j=1}^{p-1} \delta_j \Delta X_{t-j} + \varepsilon_t$

και οι κρίσιμες τιμές τ_τ των ελέγχων Dickey- Fuller ισχύουν και για τους ελέγχους ADF (Κάτορς, 2004).

Με βάση λοιπόν την παραπάνω θεωρία, έχουν σχεδιαστεί αντίστοιχες παλινδρομήσεις για κάθε χώρα της ευρωζώνης και για τα δύο είδη “δεικτών μιζέριας”. Έτσι μια αντιπροσωπευτική εξίσωση για τον κατά Okun “δείκτη μιζέριας” μπορεί να έχει την εξής μορφή: $\Delta m i o k_t = c + \beta m i o k_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t$, όπου c ο σταθερός όρος, $m i o k_{t-1}$ η εξαρτημένη μεταβλητή με μια χρονική υστέρηση, β οι τιμές της στατιστικής t-student, γ η τάση πολλαπλασιαζόμενη με συντελεστή γ και ε_t ο διαταρακτικός όρος. Αντίστοιχα, η σχέση που αφορά τον κατά Barro “δείκτη μιζέριας” παρουσιάζεται ως: $\Delta m i b_t = c + \beta m i b_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t$. Έτσι λοιπόν οι ανάλογες υποθέσεις του ελέγχου στασιμότητας διαμορφώνονται ως εξής: $H_0 : \beta = 0$, μη στάσιμη σειρά, εάν $t_\beta > \tau_\tau$ ή εναλλακτικά $H_1 : \beta < 0$, στάσιμη σειρά, εάν $t_\beta < \tau_\tau$.

Χρησιμοποιώντας το οικονομετρικό πρόγραμμα Microfit, έγινε ο έλεγχος στασιμότητας. Όσο αναφορά τον κατά Okun “δείκτη μιζέριας” στις περιπτώσεις του Βελγίου, του Λουξεμβούργου και τις Φινλανδίας οι χρονολογικές σειρές βγήκαν αμέσως στάσιμες επιλέγοντας αρχικά ποιά είναι εκείνη η τιμή της στατιστικής t-student που αντιστοιχεί στην μεγαλύτερη τιμή που προτείνει το κριτήριο Schwarz Bayesian (1978) τόσο στην περίπτωση ύπαρξης μόνο σταθερού όρου, όσο και στην περίπτωση ύπαρξης σταθερού όρου και τάσης ταυτόχρονα. Στην συνέχεια αυτή η τιμή t-student συγκρίθηκε με τις κριτικές τιμές του ADF όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Έτσι χαρακτηρίζονται ολοκληρωμένες σειρές μηδενικής τάξης [$I(0)$].

Στην περίπτωση όμως της Γαλλίας, της Ελλάδας, της Ιρλανδίας, της Ιταλίας και της Πορτογαλίας οι σειρές δεν βγήκαν αμέσως στάσιμες με αποτέλεσμα να χρειαστεί να γίνει έλεγχος στις πρώτες διαφορές τους, και να χαρακτηριστούν ολοκληρωμένες σειρές πρώτης τάξης [$I(1)$].

Στην περίπτωση της Αυστρίας υπήρξε αμφίβολο αποτέλεσμα περί στασιμότητας, αφού στην περίπτωση της παλινδρόμησης μόνο με σταθερό όρο η σειρά κρινόταν στάσιμη ενώ ταυτόχρονα στην παλινδρόμηση με σταθερό όρο και τάση κρινόταν μη στάσιμη. Γι αυτό το λόγο η συνάρτηση $\Delta m i o k_t = c + \beta m i o k_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t$ εκτιμήθηκε με την OLS με σκοπό τον έλεγχο αυτοσυσχέτισης και στατιστικής σημαντικότητας της τάσης. Αποδείχτηκε πως δεν υπάρχει αυτοσυσχέτιση και πως ο συντελεστής γ της τάσης δεν είναι στατιστικά σημαντικός. Επομένως η σειρά κρίνεται στάσιμη επιλέγοντας εκείνη με τον σταθερό όρο χωρίς τάση.

Σχετικά με τις περιπτώσεις της Γερμανίας, της Ισπανίας και της Ολλανδίας υπήρξε επίσης αμφίβολο αποτέλεσμα περί στασιμότητας, αλλά για τον αντίστροφο λόγο από αυτόν της Αυστρίας. Ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία ελέγχου αυτοσυσχέτισης και στατιστικής σημαντικότητας και παρουσιάστηκε αυτοσυσχέτιση. Για αυτό το λόγο δημιουργήθηκε η επαυξημένη παλινδρόμηση για τον έλεγχο αυτοσυσχέτισης και στατιστικής σημαντικότητας του συντελεστή γ της τάσης. Η παλινδρόμηση αυτή παρουσιάζει την μορφή $\Delta m i o k_t = c + \beta m i o k_{t-1} + \gamma t + \delta \Delta m i o k_{t-1} + \varepsilon_t$ και ουσιαστικά έχει επαυξηθεί με μια υστέρηση των πρώτων διαφορών της εξαρτημένης μεταβλητής με σκοπό την εξάλειψη της αυ-

τοσυσχέτισης. Μετά την εφαρμογή μιας OLS πάνω στην παλινδρόμηση αυτή αποδείχτηκε πως δεν υπάρχει αυτοσυσχέτιση και πως ο συντελεστής γ της τάσης είναι στατιστικά σημαντικός. Επομένως οι σειρές κρίθηκαν στάσιμες όταν περιλαμβάνουν σταθερό όρο και τάση εφόσον η τάση, κρίθηκε στατιστικά σημαντική και δεν υπήρξε αυτοσυσχέτιση. Παρακάτω παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της προηγούμενης ανάλυσης στον πίνακα 1.

Πίνακας 1: ADF Έλεγχος Στασιμότητας για την μεταβλητή Okun Misery Index

ΧΩΡΕΣ	ΕΠΙΠΕΔΑ				ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ
	K	ΣΤΑΘΕΡΟΣ ΟΡΟΣ	K	ΣΤΑΘΕΡΟΣ ΟΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑΣΗ	
ΑΥΣΤΡΙΑ	0	-3.1553(-2.9303)	0	-3.2802(-3.5162)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΒΕΛΓΙΟ	1	-3.2878(-2.9798)	2	-5.7302(-3.5943)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΓΑΛΛΙΑ	0	-2.0667(-2.9798)	2	-3.0386(-3.5943)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1	-2.9489(-2.9472)	1	-4.0545(-3.5426)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΕΛΛΑΔΑ	0	-1.1613(-3.0115)	0	-2.7309(-3.6454)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	0	-1.6645(-3.0039)	0	-1.9278(-3.6331)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΣΠΑΝΙΑ	1	-0.4634(-2.9798)	1	-4.4809(-3.5943)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΤΑΛΙΑ	0	-1.9453(-2.9850)	0	-2.3363(-3.6027)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	1	-3.5053(-3.0039)	1	-3.7788(-3.6331)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	1	-1.7255(-2.9499)	1	-4.6917(-3.5468)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	2	-2.3398(-3.0115)	2	-1.3672(-3.6454)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ	1	-3.1363(-2.9499)	1	-4.1318(-3.5468)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ					
ΓΑΛΛΙΑ	0	-4.9256(-2.9850)	0	-5.5527(-3.6027)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΕΛΛΑΔΑ	0	-4.9371(-3.0199)	0	-4.9192(-3.6592)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	0	-4.7209(-3.0115)	0	-4.8334(-3.6454)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΤΑΛΙΑ	0	-3.8267(-2.9907)	0	-3.8863(-3.6119)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	0	-4.7548(-3.0199)	2	-5.6683(-3.6592)	ΣΤΑΣΙΜΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΗ¹: Στις παρενθέσεις φαίνονται οι κριτικές τιμές του ελέγχου Augmented Dickey-Fuller (ADF) σε επίπεδο σημαντικότητας 5%. ΣΗΜΕΙΩΣΗ²: Όπου K είναι ο αριθμός των υστερήσεων

Η όλη διαδικασία ακολουθήθηκε και στην περίπτωση του κατά “Barro δείκτη μιζέριας”. Οι χρονολογικές σειρές του εν λόγω δείκτη για την Αυστρία, το Βέλγιο, την Γερμανία και την Φινλανδία κρίθηκαν άμεσα στάσιμες δηλαδή ολοκληρωμένες μηδενικής τάξης $[I \sim (0)]$. Οι αντίστοιχες σειρές για την Γαλλία, την Ιρλανδία, την Ισπανία και την Ιταλία έγιναν στάσιμες στις πρώτες διαφορές τους και επομένως χαρακτηρίζονται ολοκληρωμένες πρώτης τάξης $[I \sim (1)]$.

Όσον αφορά τις σειρές του δείκτη για το Λουξεμβούργο και την Πορτογαλία παρουσίασαν στασιμότητα μόνο στην περίπτωση με σταθερό όρο. Εφαρμόστηκε OLS στην εξίσωση $\Delta mib_t = c + \beta mib_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t$ και των δύο χωρών όπου η σειρά της Πορτογαλίας δεν

παρουσίασε αυτοσυσχέτιση και η τάση δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Έτσι κρίθηκε στάσιμη στην περίπτωση παρουσίας μόνο σταθερού όρου. Η εφαρμογή OLS έγινε όπως κι πριν και για το Λουξεμβούργο αλλά παρουσιάστηκε αυτοσυσχέτιση. Επομένως δημιουργήθηκε και εδώ μια επαυξημένη παλινδρόμηση της μορφής $\Delta mib_t = c + \beta mib_{t-1} + \gamma t + \delta \Delta mib_{t-1} + \varepsilon_t$. Εφαρμόστηκε OLS με την οποία διαπιστώθηκε μη αυτοσυσχέτιση και μη στατιστική σημαντικότητα της τάσης και γι αυτό γίνεται δεκτή η στασιμότητα της σειράς μόνο με σταθερό όρο. Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Ολλανδίας παρουσιάστηκε στασιμότητα μόνο στην περίπτωση της εξίσωσης με σταθερό όρο και τάση ταυτόχρονα. Έπειτα από την προαναφερόμενη διαδικασία κρίθηκε ότι δεν υπάρχει αυτοσυσχέτιση και η τάση είναι στατιστικά σημαντική χωρίς επαυξημένη εξίσωση για την Ολλανδία, αλλά με επαυξημένη για την Ελλάδα. Έτσι γίνεται δεκτή η έννοια της στασιμότητας στις σειρές με σταθερό όρο και τάση μαζί. Παρακάτω παρουσιάζονται τα αποτελέσματα στον πίνακα 2.

Πίνακας 2: ADF Έλεγχος Στασιμότητας για την μεταβλητή Barro Misery Index

ΧΩΡΕΣ	ΕΠΙΠΕΔΑ				ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ
	K	ΣΤΑΘΕΡΟΣ ΟΡΟΣ	K	ΣΤΑΘΕΡΟΣ ΟΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑΣΗ	
ΑΥΣΤΡΙΑ	0	-4.7786(-2.9528)	0	-4.6998(-3.5514)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΒΕΛΓΙΟ	2	-3.7435(-2.9798)	2	-4.8224(-3.5943)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΓΑΛΛΙΑ	0	-2.1158(-2.9798)	0	-2.1813(-3.5943)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	0	-3.4487(-2.9528)	1	-4.6949(-3.5514)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΕΛΛΑΔΑ	1	-1.3035(-3.0115)	1	-4.1902(-3.6454)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	1	-1.1377(-3.0039)	0	-3.3788(-3.6331)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΣΠΑΝΙΑ	0	-0.35580(-2.9798)	1	-3.2914(-3.5943)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΤΑΛΙΑ	0	-2.0355(-2.9850)	0	-2.7099(-3.6027)	ΜΗ ΣΤΑΣΙΜΗ
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	1	-4.0750(-3.0039)	1	-2.6224(-3.6331)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	0	-2.1325(-2.9528)	0	-4.2028(-3.5514)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	0	-4.0890(-3.0115)	0	-3.5288(-3.6454)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ	1	-3.1265(-2.9528)	1	-3.9346(-3.5514)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ					
ΓΑΛΛΙΑ	0	-6.3874(-2.9850)	0	-6.8315(-3.6027)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	0	-7.0013(-3.0015)	0	-6.8188(-3.6454)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΣΠΑΝΙΑ	0	-4.1243(-2.9850)	0	-3.9815(-3.6027)	ΣΤΑΣΙΜΗ
ΙΤΑΛΙΑ	0	-5.4291(-2.9907)	0	-5.5164(-3.6199)	ΣΤΑΣΙΜΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΗ¹: Στις παρενθέσεις φαίνονται οι κριτικές τιμές του ελέγχου Augmented Dickey-Fuller (ADF) σε επίπεδο σημαντικότητας 5%. ΣΗΜΕΙΩΣΗ²: Όπου K είναι ο αριθμός των υστερήσεων.

Στην παρούσα φάση της εν λόγω εργασίας σκοπός είναι να εξεταστεί πώς η εισαγωγή του Ευρώ επηρέασε εξωγενώς τους “δείκτες μίζεριας” κατά Okun και κατά Barro στις 12 χώρες της ευρωζώνης. Έτσι λοιπόν για κάθε μία από τις χώρες αυτές για κάθε ένα “δείκτη μίζε-

ριας” κατασκευάστηκαν δύο ειδών ψευδομεταβλητές (Dummies) εκ των οποίων η πρώτη μετράει την παραμετρική μετατόπιση (Shift) των “δεικτών μιζέριας” και η δεύτερη μετράει την μεταβολή στην κλίση τους (Slope) όταν εισάγεται το ενιαίο νόμισμα. Στόχος είναι να δειχτεί κατά πόσο και αν αυτές οι δύο ψευδομεταβλητές είναι στατιστικά σημαντικές και να μελετηθούν τα πρόσημα των συντελεστών τους.

Η μεθοδολογία όλης αυτής της διαδικασίας βασίστηκε σε μια βασική εξίσωση των Phillips- Perron (1989) όπου χρησιμοποιήθηκε μια τροποποιημένη παλινδρόμηση τύπου ADF για τον έλεγχο της στασιμότητας. Η βασική λοιπόν εξίσωση της μηδενικής υπόθεσης της μη στασιμότητας περιλαμβάνει τις εξωγενείς αλλαγές στον σταθερό όρο και στο ρυθμό μεγέθυνσης των χρονολογικών σειρών και έχει την εξής μορφή:

$$y_t = \mu_1 + y_{t-1} + dD(T_B)_t + (\mu_2 - \mu_1)DU_t + e_t \quad (1)$$

όπου T_B η χρονιά της μεταβολής (break) και η ψευδομεταβλητή $D(TB)_t=1$ αν $t=T_B+1$ και $D(TB)_t=0$ σε άλλη περίπτωση. Η διαφορά $\mu_2 - \mu_1$ αντιπροσωπεύει το μέγεθος της αλλαγής στο σταθερό όρο. Η εξίσωση της εναλλακτικής υπόθεσης της στασιμότητας περιλαμβάνει τις ψευδομεταβλητές μετατόπισης σταθερού όρου και τις μεταβολές της κλίσης. Επομένως μπορεί να γραφεί ως:

$$y_t = \mu + \beta_1 t + (\mu_2 - \mu_1)DU_t + (\beta_2 - \beta_1)DT^*_t + e_t \quad (2)$$

όπου η διαφορά $\beta_2 - \beta_1$ αντιπροσωπεύει το μέγεθος της αλλαγής της κλίσης όπου $DT^*_t = t - T_B$ και $DT^*_t = t$ αν $t > T_B$ και $DT^*_t = 0$ σε άλλη περίπτωση. Οι κριτικές τιμές στα διάφορα επίπεδα σημαντικότητας δίνονται από τον τύπο $\lambda = \frac{T_B}{T}$, όπου το λ παίρνει τιμές από 0 έως 1. (Raj, 1992), (Perron, 1989).

Στην εμπειρική εφαρμογή της παραπάνω θεωρίας, δημιουργήθηκαν δύο τύποι παλινδρομήσεων, μία για κάθε “δείκτη μιζέριας”. Έτσι μια αντιπροσωπευτική εξίσωση που βασίζεται στην μορφή που είχε δοθεί για τον ADF έλεγχο για τον κατά Okun Misery Index θα μπορούσε να είναι η εξής:

$$\Delta miok_t = c + \beta miok_{t-1} + \gamma t + (c_2 - c_1)DU_t + (\gamma_2 - \gamma_1)DT^*_t + e_t$$

Η ανάλογη εξίσωση για τον κατά Barro Misery Index μπορεί να γραφεί ως:

$$\Delta mib_t = c + \beta mib_{t-1} + \gamma t + (c_2 - c_1)DU_t + (\gamma_2 - \gamma_1)DT^*_t + e_t$$

Για κάθε μία από τις 12 χώρες του Ευρώ εκτιμήθηκαν οι παραπάνω εξισώσεις με την μέθοδο OLS όπου εκτιμήθηκε ο συντελεστής β με την στατιστική t-student η οποία συγκρινόταν κάθε φορά με την κριτική τιμή των Phillips- Perron τύπου $\lambda = \frac{T_B}{T}$ για τον έλεγχο στασιμότητας. Παράλληλα εκτιμήθηκαν οι συντελεστές της t-student των δύο ψευδομεταβλητών, τα πρόσημά τους και η στατιστική σημαντικότητά τους.

Σε όλες τις χώρες της Ευρωζώνης το έτος εισαγωγής του ενιαίου νομίσματος είναι το 1999 εκτός της Ελλάδας που είναι το 2001. Έτσι, λοιπόν, η πρώτη ψευδομεταβλητή DU_t που μετράει την παραμετρική μετατόπιση του σταθερού όρου παίρνει την τιμή 0 μέχρι και την χρονιά της αλλαγής (T_B) και την τιμή 1 αμέσως μετά την χρονιά της αλλαγής. Επομένως για όλες τις υπόλοιπες χώρες πλην της Ελλάδας η χρονιά της διαρθρωτικής μεταβολής (T_B) είναι το 1999 και για την Ελλάδα το 2001. Όσον αφορά την δεύτερη ψευδομεταβλητή DT^*_t που μετράει την αλλαγή στην κλίση παίρνει την τιμή 0 μέχρι και το έτος της διαρθρωτικής μεταβολής και μετά παίρνει μία τιμή ίση με τον αύξοντα αριθμό των συνεχόμενων ετών.

Σχετικά με τον έλεγχο στασιμότητας τύπου Phillips- Perron, όταν η κριτική τιμή τους (C_{PP}) είναι μεγαλύτερη από την τιμή της t-student τότε η σειρά θεωρείται στάσιμη. Έτσι κι αλλιώς παραπάνω αποδείχτηκε η στασιμότητα όλων των χρονολογικών σειρών με τον έλεγχο Dickey- Fuller, η ύπαρξη όμως μιας διαθρωτικής μεταβολής μπορεί κάποιες φορές να δημιουργεί ψευδώς μη στάσιμες σειρές. Στους παρακάτω δύο πίνακες (πίνακας 3 και 4) παρουσιάζονται τα συνολικά αποτελέσματα της εξωγενώς καθορισμένης διαρθρωτικής μεταβολής της εισαγωγής του Ευρώ στις χρονολογικές σειρές του κατά Okun και Barro “δεικτών μιζέριας” αντιστοίχως.

Πίνακας 3: Έλεγχος Phillips- Perron για την μεταβλητή Okun Misery Index

ΧΩΡΕΣ	t-value στατιστικής ελέγχου	t-value παραμετρικής με- τατόπισης (shift-dum1)	t-value αλλαγής κλίσης (slope-dum2)	Αποτέλεσμα διαρ- θρωτικής αλλαγής (structural break)
ΑΥΣΤΡΙΑ	-3.9377 *	3.2106(0.003)	-3.2761(0.002)	NAI
ΒΕΛΓΙΟ	-4.2750 **	6.9690(0.000)	-4.9836(0.000)	NAI
ΓΑΛΛΙΑ	-4.5516 **	-2.8278(0.010)	2.6490(0.014)	NAI
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	-6.2304 **	-1.8086(0.080)	1.6791(0.103)	NAI
ΕΛΛΑΔΑ	-6.1690 **	-2.4807(0.023)	2.8448(0.011)	NAI
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	-4.0014 ***	-1.3900(0.181)	1.7452(0.097)	NAI
ΙΣΠΑΝΙΑ	-3.0201	0.5250(0.593)	-0.18687(0.853)	OXI
ΙΤΑΛΙΑ	-3.1602	1.4599(0.158)	-0.58175(0.567)	OXI
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	-2.9111	-0.17680(0.862)	0.51665(0.611)	OXI
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	-12.3619 *	-0.021182(0.983)	0.39676(0.694)	OXI
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	-5.5174 *	-4.8681(0.000)	5.5553(0.000)	NAI
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ	-4.6825 **	1.3420(0.189)	-1.1672(0.252)	OXI

ΣΗΜΕΙΩΣΗ¹: Οι τιμές εντός των ανωτέρω παρενθέσεων δείχνουν τα p-values. ΣΗΜΕΙΩΣΗ²: Τα *, **, ***, δηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδα 1%, 5% και 10% αντίστοιχα.

Πίνακας 4: Έλεγχος Phillips- Perron για την μεταβλητή Barro Misery Index

ΧΩΡΕΣ	t-value στατιστικής ελέγχου	t-value παραμετρική με- τατόπισης (shift-dum1)	t-value αλλαγής κλίσης (slope-dum2)	Αποτέλεσμα διαρθρωτικής αλλαγής (structural break)
ΑΥΣΤΡΙΑ	-6.5418 *	0.53942(0.594)	-0.39546(0.695)	OXI
ΒΕΛΓΙΟ	-5.2736 *	2.5128(0.019)	-1.8136(0.083)	NAI
ΓΑΛΛΙΑ	-8.0629 *	-2.1533(0.042)	2.7581(0.011)	NAI
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	-6.7481 *	-0.95416(0.348)	0.82951(0.413)	OXI
ΕΛΛΑΔΑ	-9.8547 *	-3.0320(0.007)	2.8223(0.011)	NAI
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	-8.8627 *	-1.7749(0.092)	2.0108(0.059)	NAI
ΙΣΠΑΝΙΑ	-3.8358 *	1.2475(0.255)	-1.0313(0.313)	OXI

ΙΤΑΛΙΑ	-3.7938 ***	0.22540(0.824)	0.2798 E-3(1.00)	OXI
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	-8.6348 *	-2.3605(0.29)	3.5172(0.002)	NAI
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	-5.6101 *	0.55157(0.585)	-0.36263(0.719)	OXI
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	-5.5014 *	-2.9267(0.009)	3.7744(0.001)	NAI
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ	-4.516 **	4.8207(0.000)	-4.4311(0.000)	NAI

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ¹: Οι τιμές εντός των ανωτέρω παρενθέσεων δείχνουν τα p-values. ΣΗΜΕΙΩΣΗ

²: Τα *, **, ***, δηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδα 1%, 5% και 10% αντίστοιχα.

Πίνακας 5: Μεταβολή σταθερού όρου και τάσης των χρονολογικών σειρών

OKUN MISERY INDEX	
SHIFT(+) /SLOPE(-)	SHIFT(-) /SLOPE(+)
ΑΥΣΤΡΙΑ	ΓΑΛΛΙΑ
ΒΕΛΓΙΟ	ΓΕΡΜΑΝΙΑ
	ΕΛΛΑΔΑ
	ΙΡΛΑΝΔΙΑ
	ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ

Ο πίνακας 5 δείχνει κατά πόσο η είσοδος του ενιαίου νομίσματος προκάλεσε εξωγενή διαρθρωτική μεταβολή στον σταθερό όρο και την τάση των χρονολογικών σειρών του κατά Okun “δείκτη μιζέριας” των παραπάνω χωρών, δεδομένου ότι αυτή η διαρθρωτική μεταβολή στις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης δεν είναι στατιστικά σημαντική. Όπως φαίνεται στην πρώτη στήλη του πίνακα, οι κατά Okun “δείκτες μιζέριας” των μεσαίων χωρών, Αυστρίας και Βελγίου, αυξάνονται εφόσον αυξάνεται ο σταθερός τους όρος (shift). Έτσι αυτές οι χώρες από την εισαγωγή τους στην ευρωζώνη και μετά θα έχουν ένα υψηλότερο κατά Okun “δείκτη μιζέριας”, όταν όλοι οι υπόλοιποι προσδιοριστικοί παράγοντες θα παραμένουν σταθεροί (ceteris paribus).

Το δεύτερο στοιχείο που δείχνει η πρώτη στήλη του πίνακα είναι πως ο συντελεστής της κλίσης (slope) των εν λόγω δεικτών της Αυστρίας και Βελγίου είναι αρνητικός κάτι που κάνει την κλίση των δεικτών πιο οριζόντια μετά την υιοθέτηση του ευρώ. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτική που αυξάνει τον κατά Okun “δείκτη μιζέριας”, σε αυτές τις δύο χώρες, τον αυξάνει πιο αργά. Με δεδομένα τα προαναφερθέντα, στις δύο χώρες όπου η κλίση του κατά Okun “δείκτη μιζέριας” μειώνεται, πιθανόν ο επιχειρηματικός τους κύκλος, μετά την είσοδό τους στην Ο.Ν.Ε., να γίνεται πιο ομαλός και κάτι τέτοιο δείχνει πως οι εν λόγω χώρες περνούν στις διάφορες φάσεις του κύκλου (κρίση, ύφεση, άνθηση, κ.τ.λ.) με αργό τρόπο.

Η δεύτερη στήλη του πίνακα 5 δείχνει την κοινή συμπεριφορά των κατά Okun “δεικτών μιζέριας” μετά την εισαγωγή του Ευρώ σε δύο ακραίες ομάδες χωρών. Η πρώτη ομάδα αφορά τις μεγάλες και δυνατές χώρες, Γαλλία και Γερμανία, και η δεύτερη ομάδα αφορά τις μικρές και πιο αδύνατες χώρες (χώρες του ταμείου συνοχής), Ελλάδα, Ιρλανδία και Πορτογαλία. Φαίνεται λοιπόν πως οι εν λόγω δείκτες σε αυτές τις δύο ομάδες χωρών έχουν μειωθεί από τη στιγμή που ο σταθερός τους όρος μειώθηκε. Έτσι αυτές οι χώρες από την εισαγωγή τους στην ευρωζώνη και μετά έχουν ένα χαμηλότερο κατά Okun “δείκτη μιζέριας”, όταν όλοι οι υπόλοιποι προσδιοριστικοί παράγοντες θα παραμένουν σταθεροί (ceteris paribus).

Το δεύτερο στοιχείο που δείχνει η δεύτερη στήλη του πίνακα είναι πως ο συντελεστής της κλίσης των εν λόγω δεικτών των δύο ομάδων χωρών είναι θετικός κάτι που κάνει την κλίση των δεικτών πιο κάθετη μετά την υιοθέτηση του ευρώ. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτική που μειώνει τον κατά Okun “δείκτη μιζέριας” σε αυτές τις χώρες τον μειώνει πιο γρήγορα. Έτσι πιθανόν αυτές οι δύο ακραίες ομάδες χωρών να βιώνουν έναν απότομο επιχειρηματικό κύκλο από την είσοδό τους στην ευρωζώνη και μετά και γι’ αυτό το πέρασμα των οικονομιών τους από φάση σε φάση του επιχειρηματικού κύκλου θα γίνεται πολύ γρήγορα.

Πίνακας 6: Μεταβολή σταθερού όρου και τάσης των χρονολογικών σειρών

BARRO MISERY INDEX	
SHIFT(+)/SLOPE(-)	SHIFT(-)/SLOPE(+)
ΑΥΣΤΡΙΑ	ΓΑΛΛΙΑ
ΒΕΛΓΙΟ	ΓΕΡΜΑΝΙΑ
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ	ΕΛΛΑΔΑ
	ΙΡΛΑΝΔΙΑ
	ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ
	ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ

Ο πίνακας 6 δείχνει την εξωγενή διαρθρωτική μεταβολή που προκλήθηκε στον σταθερό όρο και στην τάση των χρονολογικών σειρών του κατά Barro “δείκτη μιζέριας” των παραπάνω χωρών εξαιτίας της εισαγωγής του ευρώ, δεδομένου ότι αυτή η διαρθρωτική μεταβολή στις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης δεν είναι στατιστικά σημαντική.

Για την Αυστρία και το Βέλγιο, για την Γερμανία και την Γαλλία καθώς και για τις χώρες του ταμείου συνοχής παρατηρείται η ίδια ακριβώς συμπεριφορά στους κατά Barro “δείκτες μιζέριας” με αυτήν στους κατά Okun “δείκτες μιζέριας”. Παρατηρείται, όμως, πως η εισαγωγή του ευρώ δεν προκαλούσε στατιστικά σημαντική διαρθρωτική μεταβολή στους κατά Okun “δείκτες μιζέριας” της Φινλανδίας και του Λουξεμβούργου. Αντιθέτως η εν λόγω διαρθρωτική μεταβολή σε αυτές τις δύο χώρες κρίνεται στατιστικά σημαντική αναφορικά με τους κατά Barro “δείκτες μιζέριας”. Το στοιχείο εκείνο που κάνει αυτήν την σημαντική διαφορά είναι το λεγόμενο “output gap” το οποίο αποτελεί συνιστώσα μόνο του “δείκτη μιζέριας” κατά Barro.

Όσον αφορά την χρονολογική σειρά του κατά Barro “δείκτη μιζέριας” της Φινλανδίας, παρατηρείται αύξηση στον σταθερό όρο και μείωση στην τάση. Φαίνεται λοιπόν πως ο εν λόγω “δείκτης μιζέριας” αυξάνεται με την είσοδο της Φινλανδίας στην ευρωζώνη κάτι που δείχνει μείωση στην κοινωνική της ευημερία που πιθανότατα οφείλεται σε αύξηση του “output gap” μέσω της μείωσης του ρυθμού μεγέθυνσης του Α.Ε.Π. Ταυτόχρονα όμως φαίνεται πως αυτή η αύξηση του συγκριμένου “δείκτη μιζέριας” γίνεται με αργό ρυθμό, κάτι που δείχνει πως η Φινλανδία βιώνει έναν ομαλό επιχειρηματικό κύκλο, εφόσον η κλίση της χρονολογικής σειράς του εν λόγω “δείκτη μιζέριας” μειώνεται και γι’ αυτό το πέρασμα της εν λόγω χώρας από την φάση της άνθησης στη φάση της ύφεσης και αντίστροφα γίνεται με αργό ρυθμό.

Σχετικά με τον κατά Barro “δείκτη μιζέριας” του Λουξεμβούργου, παρατηρείται ότι με την εισαγωγή της χώρας στην ευρωζώνη μειώθηκε ο σταθερός όρος και αυξήθηκε η κλίση. Φαίνεται, λοιπόν, πως η κοινωνική ευημερία του Λουξεμβούργου αυξήθηκε πιθανότατα μέσω της μείωσης του “output gap” λόγω αύξησης του ρυθμού μεγέθυνσης του Α.Ε.Π. Η μείωση του συγκεκριμένου “δείκτη μιζέριας” έγινε με γρήγορο ρυθμό, δηλαδή, με απότομο τρόπο. Έτσι, η οικονομία του Λουξεμβούργου βιώνει έναν απότομο επιχειρηματικό κύκλο λόγω αύξησης της κλίσης των χρονολογικών σειρών του εν λόγω “δείκτη μιζέριας”. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως το Λουξεμβούργο μπορεί γρήγορα να εισέλθει στη φάση της άνθησης αλλά και η είσοδός της στην φάση της ύφεσης γίνεται επίσης γρήγορα.

Ένα γενικότερο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι ότι, όσες χώρες βιώνουν μεταβολή των “δεικτών μιζέριας” τους με αργό ρυθμό περνούν αργά στις διάφορες φάσεις του επιχειρηματικού κύκλου. Από την άλλη μεριά, όσες χώρες βιώνουν μεταβολή των “δεικτών μιζέριας” τους με γρήγορο ρυθμό περνούν γρήγορα στις διάφορες φάσεις του επιχειρηματικού κύκλου. Η πρώτη περίπτωση αφορά τις μεσαίες χώρες, οι οποίες φαίνεται να αντιμετωπίζουν έναν πιο ομαλό επιχειρηματικό κύκλο, ενώ η δεύτερη περίπτωση αφορά τις δύο ακραίες ομάδες χωρών που βιώνουν πιο απότομες διακυμάνσεις του επιχειρηματικού κύκλου.

5. Συμπεράσματα

Στόχος της εργασίας αυτής ήταν η διερεύνηση των επιδράσεων που προκαλεί η είσοδος του ευρώ στην κοινωνική ευημερία 12 ευρωπαϊκών χωρών, με δεδομένη την περιορισμένη σχετική βιβλιογραφία. Κατασκευάζοντας και χρησιμοποιώντας τους κατά Okun και Barro “δείκτες μιζέριας” των χωρών αυτών, οι οποίοι υπολογίστηκαν για την χρονική περίοδο 1960-2007, σκοπός ήταν η εξέταση της ενδεχόμενης αύξησης ή μείωσης αυτών και των ρυθμών τους εξαιτίας της εφαρμογής του ενιαίου νομίσματος.

Η οικονομετρική εκτίμηση που εφαρμόστηκε ήταν ένας έλεγχος στασιμότητας Augmented Dickey- Fuller (ADF) και στη συνέχεια ένας έλεγχος εξωγενούς διαρθρωτικής μεταβολής (structural break) Phillips – Perron πάνω στις χρονολογικές σειρές των “δεικτών μιζέριας”. Ο έλεγχος εξωγενούς διαρθρωτικής μεταβολής στόχο είχε να εξετάσει το είδος και την στατιστική σημαντικότητα της μεταβολής του σταθερού όρου και της τάσης των χρονολογικών σειρών των δύο “δεικτών μιζέριας” την χρονιά εισαγωγής των 12 ευρωπαϊκών χωρών στην ευρωζώνη.

Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις οικονομετρικές εκτιμήσεις δείχνουν πως το ευρώ επηρέασε την συμπεριφορά των χρονολογικών σειρών των δύο “δεικτών μιζέριας” σε 7 από τις 12 χώρες της ευρωζώνης. Οι μεγάλες και οι μικρές οικονομίες της ευρωζώνης παρουσιάζουν κοινή συμπεριφορά στους “δείκτες μιζέριας” τους όταν υιοθετούν το ευρώ. Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω δείκτες δέχονται μια μείωση με πολύ απότομο τρόπο, δηλαδή το ενιαίο νόμισμα τους βοηθά πολύ γρήγορα να βελτιώσουν την κοινωνική τους ευημερία. Μπορεί λοιπόν να ωφελούνται, αλλά ο επιχειρηματικός τους κύκλος γίνεται πιο κάθετος.

Όσον αφορά τους δύο “δείκτες μιζέριας” των μεσαίων οικονομιών της ευρωζώνης επίσης παρουσιάζουν κοινή αντίδραση με την κυκλοφορία του κοινού νομίσματος στις αγορές τους. Ειδικότερα, οι δείκτες αυτοί των μεσαίων χωρών σημειώνουν αύξηση με αρκετά αργό ρυθμό, δηλαδή, η κοινωνική ευημερία αυτών των χωρών δέχεται μια χειροτέρευση αλλά με έναν ομαλό τρόπο με αποτέλεσμα οι επιχειρηματικοί τους κύκλοι να διακυμαίνονται πιο οριζόντια.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Acocella, N. (1998) *The Foundation of economic policy ‘‘values and techniques’’*, Cambridge, UK, Cambridge University Press, σ.175-200.
- Cukierman, A. (2002) “Does a higher sacrifice ratio mean that central bank independence is excessive?”, *Annals of Economics and Finance*, 3, 1-25.
- Cukierman, A. and Lippi, F. (1999) “Central bank independence, centralization of wage bargaining, inflation and unemployment: Theory and some evidence”, *European Economic Review*, 43, 1395-1434.
- De Grauwe, P. (1990) “The cost of disinflation and the European monetary system”, *Open Economies Review*, 1, 147-173.
- Di Tella, R., MacCulloch, R., and Oswald, A. (2001), “Preferences over inflation and unemployment: Evidence from surveys of happiness”, *American Economic Association*, 91 (1), 335-341.
- Diana, G. and Sidiropoulos, M. (2004) “Central bank independence, speed of disinflation and the sacrifice ratio”, *Open Economies Review*, 15, 385-402.
- Dimeli, S. (2002) *Time series analysis*. Athens: Kritiki. (in Greek)
- Durand, J., Huchet-Bourdon, M., and Licheron, J. (2008), “Sacrifice ratio dispersion within the euro zone: what can be learned about implementing a single monetary policy?”, *International Review of Applied Economics*, 22(5), 601-621.
- Eftimiadis, T. (2006) “European Central Bank’s independence and transparency: A theoretical and empirical approach. University of Macedonia, doctoral dissertation Compendium

- Statistical Data, OECD, 2008
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home> <http://www.cso.gov.au>
- Hufbauer, G., Kim, J., and Rosen, H. (2008), *The augmented misery index*, Retrieved June 24, 2009 from <http://www.iie.com/publications/papers/hufbauer/1008-pdf>
- Katona, G. (1940) *University of Michigan Consumer Sentiment Index*, Retrieved June 24, 2009 from http://en.wikipedia.org/wiki/university-of-Michigan-Consumer_Sentiment_Index
- Katos, A. (2004) *Econometrics: Theory and Applications*. Thessaloniki: Zygos (in Greek)
- Layton, A., (2007), "An estimated Australian macroeconomic misery index", *Economic Record*, 68(2), 118-124.
- Perron, P. (1989), "The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis", *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- Raj, B. (1992), "International evidence of persistence in output in the presence of an episodic change", *Journal of Applied Econometrics*, 7, 281-293.
- Razzak, W. (1997), "The Hodrick –Prescott technique: A smoother versus a filter: An application to New Zealand GDP", *Economics Letters*, 57, 163-168.
- Welsch, H. (2007), "Macroeconomics and life satisfaction: Revisiting the misery index", *Journal of Applied Economics*, 10(2), 279-309.

Η Πράσινη Ανάπτυξη στην Ελληνική Πραγματικότητα: Η Περίπτωση της Ενέργειας

Δρ. Γιώργος Κοκκίνης¹, Δρ. Ειρήνη Τηλικίδου¹, Αντωνία Δελησταύρου¹

1. ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης, Τμήμα Εμπορίας και Διαφήμισης

Περίληψη

Η προοπτική της Πράσινης Ανάπτυξης φαντάζει στα μάτια των σχεδιαστών αναπτυξιακής πολιτικής ιδιαίτερα ελκυστική διότι συνδυάζει την οικονομική ανάπτυξη με την κοινωνική ισότητα και την περιβαλλοντική ευαισθησία. Αυτός είναι ο λόγος που στην Ελλάδα, οι σχεδιαστές αναπτυξιακής πολιτικής επέλεξαν το «πράσινο» αναπτυξιακό πρότυπο ως μέσο οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας και ως μέσο εξόδου από την οικονομική κρίση. Η Ελλάδα, ως μέλος της Ε.Ε. δεσμεύεται από τις συνθήκες της και εξαρτά τόσο την διαμόρφωση των πολιτικών της όσο και την χρηματοδότηση αυτών από την Ε.Ε.. Οι παραπάνω δεσμεύσεις σε συνδυασμό με το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων, το οποίο είναι απαγορευτικό για την διαμόρφωση μιας αναπτυξιακής πολιτικής που βασίζεται στο χαμηλό κόστος εργασίας, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο πρότυπο της Π.Α. Τα παραπάνω θα ίσχυαν όμως εάν η χώρα ακολουθούσε τις επιστημονικές προειδοποιήσεις αλλά και τις οδηγίες της Ε.Ε. για το σεβασμό των επιπτώσεων της ανθρώπινης δραστηριότητας στο περιβάλλον. Αυτό δε σημαίνει ότι η εφαρμογή των παραπάνω οδηγιών θα έβαζε αυτομάτως την Ελλάδα στην τροχιά της Π.Α., αλλά ότι θα είχαν εμφανιστεί κάποιες διαθέσεις και προϋποθέσεις για συμμόρφωση με τα ελάχιστα τα οποία μπορούν να γίνουν για το περιβάλλον.

Όπως αναλύεται στο παρόν άρθρο, η Π.Α. δεν είναι ένα αναπτυξιακό πρότυπο, ανταγωνιστικό του παραδοσιακού, αλλά μία συνολική εναλλακτική αναπτυξιακή πρόταση η οποία προσθέτει την κοινωνική και περιβαλλοντική προστασία ως ισότιμους με την οικονομία παράγοντες στην διαμόρφωση της αναπτυξιακής πολιτικής. Στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από τις διακηρύξεις, εφαρμόζονται αναπτυξιακές πολιτικές όχι μόνον αδιάφορες για τους στόχους της Π.Α., αλλά πολλές φορές εχθρικές ή και αντίθετες προς την κατεύθυνσή της. Κατά συνέπεια, εκφράζονται φόβοι ότι η Π.Α. θα παραμείνει όραμα, ενώ κοινωνία και περιβάλλον βαδίζουν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Θα μπορούσαμε μάλιστα να σημειώσουμε ότι παρά τα «αναπτυξιακά» μέτρα, ούτε η μη-«πράσινη» οικονομική ανάπτυξη θα έλθει στην χώρα μας καθώς οι συνθήκες, ακόμη και μετά τα μέτρα παραμένουν αποτρεπτικές.

Χαρακτηριστική της Ελληνικής πραγματικότητας είναι η περίπτωση της Ελληνικής αγοράς ενέργειας και η περιπέτεια των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας μέσα στην Ελληνική Πράσινη Ανάπτυξη. Το πλαίσιο υπάρχει, οι δεσμεύσεις προς την Ε.Ε. υπάρχουν, στην πράξη όμως, ούτε η ενέργεια γίνεται «πράσινη», ούτε θέσεις εργασίας δημιουργούνται.

The Green Development in Greece: The Case of the Greek Energy Sector.

Abstract

The prospect of Green Development strikes in the eyes of the developmental policy makers as a particularly attractive option since it combines economic growth with social equality and environmental sensitivity. This is the reason why the Greece developmental policy makers propose the model of Green Development as a vehicle for dealing with economic crisis. The paper analyzes, that the concept of green or sustainable development is not a developmental model, competitive to the traditional one, but a total alternative developmental proposal which adds the social and environmental protection as equivalent to the economy factors in the configuration of developmental policy.

In Greece, regardless to what is declared; the applied developmental policies are not only irrelevant to the objectives of green development, but many times hostile or even opposite. Consequently, the concept of green development will remain a vision, while society and environment walk towards the opposite direction, without any assurance that the economic growth will be insured in terms of economic indicators. As an example of what green development really means in Greece, the paper examines the case of the Greek energy market and the adventure of Renewable Energy Sources. The frame exists, the engagements to the EU exist, but, in practice however, neither the energy becomes "green", nor are jobs created.

Εισαγωγή

Η Πράσινη Ανάπτυξη (Π.Α.) δεν είναι απλώς μία διαφορετική αναπτυξιακή οικονομική πολιτική. Έχει διαφορετικούς στόχους, απαιτήσεις και διαδικασίες από την τυπική οικονομική ανάπτυξη. Εάν, για παράδειγμα, μειωθούν τα επιτόκια ως αποτέλεσμα κάποιας περιοριστικής πολιτικής η οποία περιλαμβάνει τις δημόσιες δαπάνες για εκπαίδευση και έρευνα, (αυτό που συμβαίνει σήμερα στην Ελλάδα), αυτό δε συνεπάγεται τίποτε θετικό για τους στόχους της Π.Α.. Για την τυπική προσέγγιση στην ανάπτυξη η όποια πτώση των επιτοκίων, είναι ζήτημα σημαντικό. Για την προσέγγιση της Π.Α. το ύψος των επιτοκίων είναι ζήτημα δευτερεύον. Αντίθετα, είναι σημαντικό να υπάρχουν δημόσιες επενδύσεις που κατευθύνονται προς δραστηριότητες συμβατές με το πρότυπό της. Κατά την ίδια έννοια, ο τρόπος που αντιμετωπίζει την επιχειρηματικότητα η Π.Α. διαφέρει και ως προς τον σκοπό της επένδυσης, και ως προς την σημασία των επιπτώσεών της στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο πραγματοποιείται.

Στο άρθρο που ακολουθεί επιχειρείται η παρουσίαση της έννοιας και του περιεχομένου της Πράσινης Ανάπτυξης καθώς και στοιχεία της αξιολόγησης των δράσεων που είναι συμβατές με τη φιλοσοφία της. Επιχειρείται επίσης μια προσπάθεια τοποθέτησης και ρεαλιστικής εξέτασης των προοπτικών της Π.Α. στο ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο. Τέλος, έμφαση δίδεται στην εξέταση της περίπτωσης των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (Α.Π.Ε.) διότι αυτή η δράση αποτελεί έναν από τους βασικούς συντελεστές αλλά και στόχους της Π.Α. και εάν οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της χώρας παρουσίαζαν διαφορετική από την παρούσα εξέλιξη οι Α.Π.Ε. θα μπορούσαν να αποτελούν σημαντικό τομέα υλοποίησης της Π.Α. στην Ελλάδα.

Τι Σημαίνει Πράσινη Ανάπτυξη;

Ο όρος Πράσινη Ανάπτυξη δεν έχει μοναδική κοινά αποδεκτή ερμηνεία. Χαρακτηριστικό είναι ότι για την ίδια έννοια παρατηρούμε στη βιβλιογραφία την χρησιμοποίηση των όρων «Αειφόρος ή Βιώσιμη Ανάπτυξη» πολλές φορές με το ίδιο περιεχόμενο, κάποιες άλλες δε με μικρές διαφορές. Στην πράξη, συμβαίνει αυτό που μπορεί να συμβεί με αρκετές σχετικά απλές στην κατανόηση έννοιες, των οποίων η περιγραφή μπορεί να έχει κάποιες ελαστικές ερμηνείες οι οποίες με την σειρά τους οδηγούν στην διατύπωση ενός αριθμού διαφορετικών εννοιών (Hopwood, B., Mellor, M. and O'Brien, G., 2005). Ένας ευρέως αποδεκτός ορισμός είναι αυτός που καθορίστηκε το 1987 από την H. Brundtland, (τότε Πρωθυπουργό της Νορβηγίας) για την αειφόρο ανάπτυξη ως «ανάπτυξη, η οποία ικανοποιεί τις παρούσες ανάγκες χωρίς να διακινδυνεύει τις ανάγκες των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες» (Brundtland, H., et al., 1987). Οι περισσότεροι από τους υποστηρικτές της Π.Α. ειδικά μέσα στα πλαίσια της Ε.Ε. διατυπώνουν ως σημαντική διαφορά της με την αειφόρο ανάπτυξη τη θέση ότι η Π.Α. όχι μόνο δεν περιλαμβάνει δραστηριότητα μείωσης της ανάπτυξης αλλά αντίθετα προσφέρει σημαντικές ευκαιρίες επενδύσεων που θα δημιουργήσουν νέες «πράσινες» θέσεις εργασίας (Delistavrou and Stogiannis, 2010).

Υπάρχουν κι άλλοι λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικοί ορισμοί οι οποίοι κινούνται στο ίδιο πλαίσιο όπως αυτοί του Shrivastava (1995) ή του Παγκόσμιου Επιχειρηματικού Συμβουλίου για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Για τον πρώτο, Αειφόρος Ανάπτυξη πρέπει να σημαίνει ότι οι βασικές ανάγκες όλων μας πρέπει να καλύπτονται με τρόπο που θα επιτρέπει σε όλους μας

να έχουμε την ευκαιρία να ικανοποιήσουμε τις προσδοκίες μας για μια καλύτερη ζωή. Το Παγκόσμιο Επιχειρηματικό Συμβούλιο για την Αειφόρο Ανάπτυξη, την καθορίζει ως «την ολοκλήρωση της οικονομικής ανάπτυξης με την προστασία του περιβάλλοντος και την κοινωνική ισότητα (www.wbcsd.com). Κριτική στους παραπάνω ορισμούς έχει διατυπωθεί από αρκετούς τόσο ως προς την πληρότητα, όσο και ως προς την λειτουργικότητα. (Velasquez, 1998, Helman, 1995, Payne & Rainborn, 2001), Hopwood, Mellor and O'Brien, 2005). Είναι αλήθεια ότι οι παραπάνω ορισμοί, καθώς και κάποιοι άλλοι οι οποίοι δεν αναφέρονται εδώ, έχουν λειτουργικά προβλήματα καθώς ο σκοπός τους είναι περισσότερο ενημερωτικός παρά κανονιστικός. Οι παραπάνω δεν είναι ορισμοί που στοχεύουν στην δημιουργία ενός πλαισίου αρχών, αλλά στην διαμόρφωση ενός ελάχιστου πλαισίου συνεννόησης αναφορικά με το τι ορίζουν ως ΠΑ οι συντάκτες των ορισμών.

Πέραν των όποιων ερμηνευτικών προβλημάτων δημιουργεί ο παραπάνω ορισμός, δεν είναι λίγοι όσοι πρεσβεύουν ότι η έλλειψη σαφούς εννοιολογικού προσδιορισμού, συγκεκριμένων ποσοτικών προδιαγραφών και ανεπαρκούς επιστημονικής τεκμηρίωσης καθιστούν την έννοια της Π.Α. από σλόγκαν για πολιτικούς (στην καλύτερη περίπτωση) έως καθαρή δημαγωγία (Wackernagel and Rees, 1996, Rees, 1998, Midletown et al., 1993, κ.α.). Από την παραπάνω τοποθέτηση, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τόσο η επιστημονική τεκμηρίωση της βιώσιμης ανάπτυξης όσο και κυρίως η υλοποίηση της εντός των πλαισίων του υφιστάμενου παραγωγικού μοντέλου είναι μάλλον απίθανη. Ούτως ή άλλως η επιστημονική τεκμηρίωση της επάρκειας των πόρων που θα χρειαστούν οι επερχόμενες γενεές είναι κάτι εξαιρετικά δύσκολο. Αντιθέτως, είναι βέβαια τόσο η εξάντληση των φυσικών πόρων και μάλιστα σύντομα εάν συνεχιστεί η αλόγιστη χρήση τους, όσο και η αδυναμία του υφιστάμενου παραγωγικού μοντέλου να επιλύσει οικονομικά και αναπτυξιακά προβλήματα αμβλύνοντας τις κοινωνικές ανισότητες τόσο σε τοπικό, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο (Dayly, 1993, Middleton, O'Keefe and Moyo, 1993, Rees, 1998, Dollar and Kray, 2000, Christie and Warburton, 2001, a/o). Οι δύο παραπάνω θέσεις δεν αμφισβητούνται και από τους συντάκτες του παρόντος.

Το υφιστάμενο αναπτυξιακό πρότυπο δυσκολεύεται πλέον να δώσει ικανοποιητικές λύσεις ταυτόχρονα στα προβλήματα της ανάπτυξης, της κοινωνικής συνοχής και δικαιοσύνης και της προστασίας του περιβάλλοντος (Wackernagel and Rees, W.1996). Η ανεπάρκεια του υφιστάμενου προτύπου στην συνολική αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων τονίζει την ανάγκη είτε της ανατροπής του και της αντικατάστασής του με ένα ριζικά διαφορετικό μοντέλο (Τηλικίδου, 2008, σ. 295-6) είτε της βελτίωσής του. Υπάρχει η δυνατότητα, τουλάχιστον μέχρι να βρεθεί ριζοσπαστικά διαφορετική εναλλακτική λύση σε αυτό το παραγωγικό μοντέλο, να εξετάσουμε τόσο τις αποτυχίες, όσο και τις επιτυχίες του και να το βελτιώσουμε όταν και όπου μπορούμε; Οι εμπνευστές της Π.Α. διατείνονται ότι αυτή η δυνατότητα υπάρχει σήμερα. Θεωρούν ότι η βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι μια δημαγωγική περιπέτεια, αλλά ότι μπορεί να βοηθήσει πρακτικά στην επίλυση κάποιων άμεσων προβλημάτων. Μία από τις προϋποθέσεις που μπορεί να βοηθήσει στην παραπάνω κατεύθυνση είναι και η περαιτέρω διευκρίνιση των στόχων της Π.Α. Ο Haughton(1999) συνοψίζει σε πέντε κριτήρια-περιοχές τους στόχους της Π.Α. βασιζόμενος στην ισότητα: Μέλлон (ισότητα ανάμεσα στις γενεές), κοινωνική δικαιοσύνη, διασυνοριακή υπευθυνότητα, γεωγραφική ισότητα, υπευθυνότητα διατήρησης της βιοποικιλότητας. Αυτές οι ιδέες βοηθούν στην κατανόηση των βασικών μεταβλητών της Π.Α., αλλά υπογραμμίζουν και την αδυναμία της να διατυπώσει μία ξεκάθαρη πρόταση ανάπτυξης η οποία δεν επιτρέπει ερμηνείες και κατ' επέκταση παρερμηνείες.

Ένα σημαντικό ζήτημα που προκύπτει όταν εξετάζεται η Π.Α. είναι η σχέση των οικονομικών της ανάπτυξης (με την επιστημονική, οικονομική έννοια του όρου) με την επιχειρηματικότητα. Τα ζητήματα αυτά είναι θεμελιώδους σημασίας για την ανάλυση που ακολουθεί διότι ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η οικονομική μεγέθυνση δεν είναι καθόλου ίδιος στις δύο προσεγγίσεις. Υπάρχουν αναλύσεις, οι οποίες θεωρούν το όραμα της Π.Α. ως σχήμα οξύμωρο επισημαίνοντας ότι η ταυτόχρονη ικανοποίηση των στόχων της οικονομική ανάπτυξης με την κοινωνική και περιβαλλοντική προστασία είναι αδύνατη.

Εκ των συνδυασμών που προκύπτουν από την ζεύξη των τριών παραπάνω στόχων, ο συνδυασμός που θεωρείται ως δυσκολότερος στην επίτευξή του είναι αυτός της κοινωνικής ισότητας (και ευδαιμονίας) με την περιβαλλοντική προστασία, στον βαθμό που επιβάλλεται από την ισότητα ανάμεσα στην υπάρχουσα και τις μελλοντικές γενεές (Horwood, Mellor and O'Brien, 2005). Σε αυτό το ζήτημα υπάρχουν δύο προσεγγίσεις: αυτή των τεχνικών προδιαγραφών, όπως διαμορφώνονται από κάποιους διεθνείς οργανισμούς, οι οποίοι τις διαμορφώνουν για αυτόν ακριβώς το σκοπό (Bossel, 1999) και αυτή της οικειοθελούς προσχώρησης σε μία διαφορετική φιλοσοφία, όπως αυτή διαμορφώνεται από μία επιχειρηματική πρόταση σαφώς διαφορετική από αυτήν που περιγράφεται στην κλασσική προσέγγιση του ανθρώπου ως στοιχείου του οικονομικού γίγνεσθαι (Giddings, et al., 2002).

Γενικότερα, Η Π.Α. είναι μια περίπλοκη αναπτυξιακή διαδικασία, η οποία μπορεί να προσεγγίζεται και με κάποιο πρότυπο βασιζόμενο σε μία σειρά δεικτών (Bossel, 1999). Σήμερα είμαστε σε θέση να αξιολογούμε πόσο πράσινη είναι η δραστηριότητα μίας επιχείρησης, αυτή που αναπτύσσεται σε μία γεωγραφική περιοχή ή η διαβίωση μίας ανθρώπινης κοινωνίας. Αυτό όμως που δημιουργεί την Π.Α. δεν είναι η συμμόρφωση με κάποιες προδιαγραφές, αλλά η συνειδητή συνέργια των βασικών κοινωνικών εταίρων στο πλαίσιο των αρχών της.

Η Πολιτική Πραγματικότητα και η Κυριαρχία της Οικονομίας.

Η πολιτική πραγματικότητα δίνει την πρωτοκαθεδρία στην οικονομία. Περιβάλλον και κοινωνία θεωρούνται ως χρησιμοποιήσιμοι πόροι οι οποίοι μετά την αξιοποίησή τους, αποβάλλονται ως απόβλητα. Η παραπάνω κριτική του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, παρουσιάζει την εξάντληση των ανθρώπινων και φυσικών πόρων, ως μονόδρομο για την ανάπτυξη. Η αλήθεια είναι ότι η οικονομία εξαρτάται από την κοινωνία και το περιβάλλον, ακόμη κι εντός του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής (Daly, 1992, Rees, 1995, Wackernagel and Rees, 1996). Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου το υφιστάμενο σύστημα εφάρμοσε άκριτα το «παραγωγικό» του πρότυπο προκαλώντας ολέθριες συνέπειες στον ίδιο του τον εαυτό. Για παράδειγμα, οι οικονομικές επιπτώσεις του ατυχήματος στον κόλπο του Μεξικού από την μείωσης της αξίας των μετοχών της BP, την διαφυγή κερδών των παραγωγικών κλάδων που επλήγησαν και την μείωση της αξίας της γης στις παράκτιες περιοχές οδήγησαν την Αμερικανική κοινή γνώμη να ζητά να μην επαναληφθούν ίδιες πρακτικές.

Εφόσον τα αποτελέσματά εφαρμογής της αναπτυξιακής πολιτικής αξιολογηθούν στο σύνολο και των τριών παραμέτρων (οικονομία, κοινωνία και περιβάλλον), τότε αυτά τα αποτελέσματα δεν είναι καθόλου ενθαρρυντικά. Το σύστημα «οικονομική ανάπτυξη-κοινωνική ευημερία και περιβάλλον δε λειτουργεί». Για να λειτουργήσει, η οικονομία εντός των πλαισίων του υφιστάμενου συστήματος οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας, οι δύο άλλοι παράγοντες (κοινωνία και περιβάλλον) θα πρέπει να αναδειχτούν σε εξίσου σημαντικούς παράγοντες διαμόρφωσης της αναπτυξιακής πολιτικής.

Αυτό έχει συμβεί σε ορισμένες περιπτώσεις με ικανοποιητικά αποτελέσματα. Ωστόσο, καθώς οι εξαιρέσεις δοκιμάζουν την αντοχή του κανόνα, δεν είναι ρεαλιστικό να θεωρηθεί ότι βρισκόμαστε στην εποχή όπου περιβάλλον και κοινωνία θα αποτελέσουν ισότιμους της οικονομικής ανάπτυξης πόλους. Όσο ηθικολογική κι αν είναι η παραπάνω εκτίμηση, αυτήν τη στιγμή τα δεδομένα που διατυπώνονται ακόμη κι απ' όσους υποστηρίζουν ότι η λύση στα περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα θα δοθεί μέσα από το υφιστάμενο παραγωγικό-αναπτυξιακό πρότυπο, είναι περιορισμένα και προέρχονται από περιβάλλοντα που επιτρέπουν τον συνδυασμό της οικονομικής με την κοινωνική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία. Για παράδειγμα, οι περιπτώσεις της κοινωνικής επιχειρηματικότητας δεν εμφανίζονται όταν το κύριο ζητούμενο είναι οι οικονομικές αποδόσεις, αλλά ο συνδυασμός της κοινωνικής και της περιβαλλοντικής προστασίας.

Τα δεδομένα που υπάρχουν σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη σε σχέση με τους στόχους της Π.Α. δείχνουν ότι πράγματι υπάρχει μία τάση βελτίωσης των επιδόσεων στην προστασία του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης, αλλά αυτή αφορά στις ανεπτυγμένες οικονομίες (Helman, 1995, Satterwaite, 1997). Επίσης υπάρχει θετική σχέση ανάμεσα στις προηγμένες

τεχνολογίες παραγωγής και τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις (Pearce and Warford, 1993), σχέση η οποία βασίζεται στην βελτίωση των αποδόσεων κατά την ωρίμανση των τεχνολογιών. Τέλος, υπάρχουν ενδείξεις για την θετική σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και το ενδιαφέρον για τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα, καθώς στις ανεπτυγμένες κοινωνίες υπάρχει χρόνος και πόροι, οι οποίοι διατίθενται από κάποιους πολίτες και γι αυτό το σκοπό (Satterwaite, 1997). Παρά τα παραπάνω, οι μέχρι σήμερα ενδείξεις δείχνουν ότι τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας οι επιχειρήσεις προσαρμόζονται στους στόχους της Π.Α. διότι αναγκάζονται από την νομοθεσία να μη καταστρέφουν το περιβάλλον, στο οποίο επιβιώνουν (Felmate, 1997). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η Π.Α. είναι ένα πρότυπο, το οποίο μπορεί εφαρμοζόμενο να δώσει λύσεις στα ζητήματα της περιβαλλοντικής προστασίας και της κοινωνικής ισότητας και προστασίας.

Είναι ωστόσο φανερό ότι ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η οικονομική μεγέθυνση εντός του προτύπου της Π.Α. διαφέρει από αυτό που συμβαίνει στο τυπικό αναπτυξιακό πρότυπο καθώς υπάρχει μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τους οικονομικούς στόχους προς τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα (Giddings, Hopwood, and O'Brien, 2002). Αυτό το γεγονός, οδηγεί στην αξιολόγηση της Π.Α. ως μια αναπτυξιακή διαδικασία, η οποία προβλέπει μεν την κοινωνική ισότητα και την προστασία του περιβάλλοντος ως ζητήματα εξίσου μεγάλης σημασίας με την οικονομική ανάπτυξη, αλλά θέτει ως προϋπόθεση την οικονομική ανάπτυξη στον βαθμό που επιτρέπει την ύπαρξη του υπόβαθρου για την ανάπτυξη των άλλων δύο πλευρών της ανάπτυξης. Το ζήτημα του κατά πόσον μία κοινωνία μέσω των θεσμών και των οργάνων χάραξης αναπτυξιακής πολιτικής περιλαμβάνει την προστασία του περιβάλλοντος - κοινωνικού και φυσικού - στις προτεραιότητες της είναι ζήτημα πολιτικό.

Όπως έχει προαναφερθεί, μέχρι σήμερα η Π.Α. είναι ανοικτή στις ερμηνείες που δίνονται από τον οποιονδήποτε φορέα την επικαλείται. Δυστυχώς, αυτή η κατάσταση επιτρέπει την επίκληση των οραμάτων της, ενώ ο στόχος μπορεί να είναι ασαφής ή και διαφορετικός από τις διακηρύξεις (Hopwood, Mellor and O'Brien, 2005). Κάποιες φορές χρησιμοποιείται ως όραμα προκειμένου να αποτυπώσει τις προθέσεις των διαμορφωτών της αναπτυξιακής πολιτικής. Αυτό μάλλον συμβαίνει και στην περίπτωση της Ελλάδας.

Εμβαθύνοντας στην περίπτωση της Ελληνικής «κρίσης», πολλοί θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι η βάση της οικονομικής κρίσης δεν είναι αποκλειστικά οικονομική, αλλά αφορά και σημαντικά κοινωνικά ζητήματα. Η διαφθορά ή η έλλειψη εμπιστοσύνης στις σχέσεις κράτους-πολιτών, είναι κοινωνικά ζητήματα. Εάν σημειωθεί ότι η Ελλάδα, είναι από τις χώρες μέλη της Ε.Ε., που αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα υποβάθμισης του περιβάλλοντος, τότε το μοντέλο της Π.Α. ακούγεται ως μία πολύ ελκυστική εναλλακτική αναπτυξιακή πολιτική. Προφανώς στα μάτια των σχεδιαστών της οικονομικής πολιτικής η Π.Α. είναι ο σωστός δρόμος που θα βγάλει την οικονομία από την κρίση, θα φέρει κοινωνική ισότητα και γενικότερα θα αμβλύνει τις κοινωνικές αντιθέσεις ενώ ταυτόχρονα θα εξασφαλίσει ένα καθαρό και βιώσιμο περιβάλλον. Αυτό που στην πράξη συμβαίνει είναι ότι οι διαμορφωτές της αναπτυξιακής πολιτικής υλοποιούν ένα τυπικό αναπτυξιακό πρότυπο που βασίζεται σε καθαρά οικονομικά κριτήρια, το οποίο ονομάζουν Π.Α.. Το εντυπωσιακό μάλιστα στοιχείο είναι ότι ακόμη και εκείνες οι «διαρθρωτικές» αλλαγές, οι οποίες θα μπορούσαν μεσο-μακροπρόθεσμα να επιτρέψουν την εμφάνιση της Π.Α. αγνοούνται και αντ' αυτών, προκρίνονται άλλες αναπτυξιακές «αναδιαρθρώσεις», οι οποίες υπονομεύουν την εμφάνιση μορφών και πρωτοβουλιών Π.Α.. Τα παραδείγματα αυτών των πολιτικών είναι πολλά και περιλαμβάνουν τόσο τις στρατηγικές επιλογές της αναπτυξιακής πολιτικής όσο και τα μέτρα εφαρμογής της πολιτικής της Π.Α. Κατά πάσα πιθανότητα δε χρειάζεται ιδιαίτερη επιχειρηματολογία για να καταδειχθεί η διαπίστωση ότι στην τρέχουσα πραγματικότητα της Ελλάδας ανάπτυξη δεν υπάρχει, ούτε συμβατική πολύ περισσότερο πράσινη, σε όσα δε αφορούν το φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον αυτό που συντελείται έχει χαρακτηριστικά καταστροφών μακράς πνοής ή «εκπνοής».

Η Περίπτωση των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας στην Ελλάδα

Στη σημερινή πολιτική πραγματικότητα στα πλαίσια της Ε.Ε. , η Π.Α. θεωρήθηκε ότι είναι « . . . ο,τιδήποτε μπορεί να μειώσει τις εκπομπές άνθρακα και να εξοικονομήσει ενέργεια». Παρά τη συνεχιζόμενη συζήτηση το ευρωπαϊκό αλλά και το εθνικό πλάνο περιλαμβάνει στόχους που πρέπει να επιτευχθούν στο εγγύς μέλλον.

Στα τέλη του 2009, η ελληνική κυβέρνηση προσδιόρισε τον στόχο της συμβολής των ΑΠΕ στο ενεργειακό ισοζύγιο της χώρας σε 20% στο συνολικό ισοζύγιο και σε 40% στο ισοζύγιο της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας έως το 2020. Βασισόμενη στο πρότυπο της Π.Α. οι φορείς άσκησης αναπτυξιακής πολιτικής προέβλεπαν ότι στην Ελλάδα θα δημιουργηθούν νέες επιχειρησιακές ευκαιρίες και νέες πράσινες θέσεις (PASOK, 2009).

Επίσης, το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών υποστήριζε ότι σε οποιαδήποτε περίπτωση τα Βαλκάνια είναι υψηλά στον κατάλογο των ελληνικών προτεραιοτήτων εξωτερικής πολιτικής. Η Ελλάδα είχε την προεδρία του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας Μαύρης Θάλασσας (BSEC) από την 1η Ιουνίου μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 2010 και από την θέση αυτή ήθελε να συμβάλει στην ενίσχυση του ρόλου του BSEC στην οικονομική ανάπτυξη των κρατών μελών της περιοχής υπογραμμίζοντας στον επανα-προσανατολισμό της αναπτυξιακής συνεργασίας στα Βαλκάνια στην κατεύθυνση της Π.Α.. Η ελληνική εξωτερική πολιτική είχε εντάξει επίσης τα μεγάλης σημασίας ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα που θα αποκτούσε η Ελλάδα μέσω των συμπράξεων στους τομείς των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, της προστασίας του περιβάλλοντος, της έρευνας αλλαγής κλίματος και της ενεργειακής συντήρησης (Kouvelis, 2009).

Βεβαίως η Ελλάδα θα έπρεπε να διασχύσει με πολύ γρήγορους ρυθμούς εξαιρετικά δύσβατους δρόμους διότι τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι στην πράξη η Ελλάδα είχε μείνει πολύ πίσω τόσο συγκριτικά με τους ευρωπαϊκούς όσο και με τους εθνικούς στόχους. Ο τομέας της ενέργειας είναι η κύρια πηγή αερίων άνθρακα και με βάση τις μετρήσεις, αυτός ο τομέας ευθύνεται για το 78,5% των συνολικών εκπομπών το 2006. Η ενεργειακή παραγωγή στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό εξάρτησης από τα ορυκτά καύσιμα. Η σχετική διανομή δείχνει ότι περισσότερο από 88% προέρχονται από τον άνθρακα και το πετρέλαιο, το 7% από το φυσικό αέριο και μόνο 5% από το Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας . Οι τομείς με το μεγαλύτερο μερίδιο ενεργειακής κατανάλωσης είναι αυτοί των μεταφορών και των κατασκευών κατοικίας. Οι εκπομπές που προκλήθηκαν από τον κλάδο παραγωγής ενέργειας αυξήθηκαν κατά 33% μεταξύ 1990 και 2004 ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των εκπομπών από τις μεταφορές αυξήθηκε κατά 41% κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου (ISTAME, 2006).

Πίνακας 1. Παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας δικτύου το 2006

Καύσιμα χρησιμοποιούμενα	Συνολική παραγωγή (MW)	Ποσοστό
Αέρας	1.683	3.0
Βιομάζα	66	0,1
Υδροφυσικός	6.484	11.5
Αέριο	10.169	18.0
Πετρέλαιο	8.045	14.2
Λιγνίτης	29.165	51.5
ΑΠΕ	983	1.7
Σύνολο	56.595	100.00

Πηγή: CRES, (2009). *Ενεργειακή προοπτική της Ελλάδας*. Κέντρο για τους ανανεώσιμους ενεργειακούς πόρους (CRES). Διαθέσιμος σε:

[http://www.cres.gr/kape/pdf/download/\\$!Energy_Outlook_2009_EN%20.pdf](http://www.cres.gr/kape/pdf/download/$!Energy_Outlook_2009_EN%20.pdf). που προσεγγίζεται στις 2010, Απριλίου

Η συμβολή των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στο ελληνικό ενεργειακό ισοζύγιο ήταν περίπου 5,3% το 2006, στο επίπεδο συνολικής ακαθάριστης εγχώριας κατανάλωσης ενέργειας (π.χ. από τη συνολική ενέργεια χρησιμοποίησε το μόνο 5,3% ήταν ΑΠΕ) και περίπου 18%, στο επίπεδο κατανάλωσης αρχικής ενέργειας (π.χ. από τη συνολική ενέργεια η Ελλάδα παρήγαγε το 18% ήταν RES) (CRES, 2009). Αν και ο κλάδος της βιομηχανίας στην Ελλάδα έτεινε να είναι μάλλον στατικός κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών και η συμβολή του στο ΑΕΠ έχει μειωθεί κατά τη διάρκεια του χρόνου, μέχρι τώρα δεν υπάρχει καμία βελτίωση στην αποδοτικότητα με βάση τις εκπομπές αερίων.

Παρά την αναγνώριση της σπουδαιότητας των Α.Π.Ε. πριν από την διαμόρφωση της πολιτικής υπάρχουν διάφορα επιχειρήματα τα οποία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για την διαμόρφωση της πολιτικής (Delistavrou A., Stogiannis I., 2010). Παραδείγματος χάριν, έχει διαπιστωθεί ότι η αιολική ενέργεια μπορεί να ανακτηθεί μόνον όπου υπάρχει αρκετά ισχυρός αέρας, ενώ είναι προφανές ότι μπορούμε να παράγουμε την ηλιακή ενέργεια μόνο κατά τη διάρκεια της ημέρας. Η βιομάζα απ' ετέρου δεν είναι αθώα όσον αφορά τις περιβαλλοντικές ζημιές όμως εξαρτάται από τις εγκαταστάσεις του εξαιρετικά υψηλού κόστους (CRES, 2009). Επίσης, όλοι οι τύποι των RES δεν είναι συνεχώς διαθέσιμοι, δεν είναι αρκετά σταθερά και κατανέμονται ανομοιόμορφα σε όλο τον κόσμο. Απ' ετέρου, οι ανθρώπινες ανάγκες για την ενέργεια είναι δεδομένες, συνεχείς και ακολουθούν την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης. Η προτεινόμενη λύση είναι η συλλογή της ενέργειας σε τεράστιες μπαταρίες για την δημιουργία των οποίων απαιτούνται μεγάλα plottages ενώ η παραγωγή και διαχείρισή τους μπορεί να προκαλέσει πρόσθετες περιβαλλοντικές ζημιές. Στην πραγματικότητα, για αρκετά έτη ή ακόμα και πολλές δεκαετίες πρέπει να πρέπει να κρατήσουμε σε λειτουργία και τα δύο συστήματα της ενεργειακής παραγωγής (συμβατικής και ανανεώσιμης) για να εξασφαλίσουμε την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών.

Μια ακόμα σημαντική μεταβλητή η οποία θα πρέπει να εξεταστεί είναι το κόστος. Παραδείγματος χάριν, το κόστος παραγωγής ενέργειας από τον αέρα είναι σχεδόν ίδιο με μια από τις συμβατικές πηγές ενέργειας, ενώ αντίστοιχα, η ηλεκτρική ενέργεια που παράγεται από τον ήλιο κοστίζει σύμφωνα με εκτιμήσεις από 5 έως 3 φορές περισσότερο. Η ΔΕΗ εντούτοις αγοράζει την ενέργεια από τα φωτοβολταϊκά συστήματα πέντε φορές περισσότερο από το κόστος παραγωγής στις εγκαταστάσεις της (Zarkanelas, 2009). Αυτό δεν είναι Ελληνική ιδιομορφία, καθώς το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στην Γερμανία. Το παραπάνω γεγονός μας εισάγει σε μία ομάδα ζητημάτων που σχετίζονται με την πολιτική και την Π.Α. ως προϊόν. Η ενέργεια αποτελεί έναν από τους πιο πολιτικοποιημένους κλάδους καθώς στην αγορά της συγκρούονται γεωπολιτικά συμφέροντα τόσο ισχυρά που έχουν την δυνατότητα να διαμορφώνουν γεωπολιτικές εξελίξεις. Μέχρι σήμερα ήταν γνωστά μόνον τα γεωπολιτικά συμφέροντα τα οποία συνδέονταν με το πετρέλαιο. Αυτή η κατάσταση έχει αλλάξει και αφορά πλέον και την αγορά των Φ/Β συστημάτων. Οι παγκόσμιοι ηγέτες της αγοράς κατέχουν την τεχνολογία παραγωγής και δοκιμάζονται σε ένα ιδιόμορφο παιχνίδι δύναμης που περιλαμβάνει τις τεχνολογίες παραγωγής και το κόστος παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος. Γνωρίζοντας ότι το κόστος εξαρτάται και από τις οικονομίες κλίμακας, η διαμόρφωση στρατηγικής έναντι των φωτο-βολταϊκών συστημάτων παραγωγής ενέργειας φαίνεται ότι έχει συμπεριληφθεί στην ατζέντα της ενέργειας των μεγάλων δυνάμεων. Η **Γερμανία** είναι παγκόσμιος ηγέτης στην αγορά φωτοβολταϊκών με συνολική εγκατεστημένη ισχύ **9,380** μεγαβάτ στα τέλη του **2009** και τη δημιουργία περίπου **58,000** θέσεων εργασίας, μέσα στην περασμένη δεκαετία (econews.gr, 12/03/2010). Εξετάζοντας τα δεδομένα του πίνακα 2 και 3 αντιλαμβανόμαστε ότι όταν κάποιος θέλει, μπορεί. Είναι τελείως παράλογο να γνωρίζουμε ότι στην χώρα μας η ηλιοφάνεια είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ότι στην Γερμανία και να συζητάμε για χρόνια τις διάφορες πλευρές του σχετικού Νόμου.

Πίνακας 2: Η συνολική εγκατεστημένη δυναμικότητα

Φ / Β στην Ευρώπη (MW _{ισχύος})						
	Country Χώρα	2005	2006	2007	2008	2009
01	Γερμανία	1,910	3,063	3,846	6,019	9,830
02	Ισπανία	58	118	733	3,421	3,520
03	Ιταλία	46	58	120	458	1,032
04	Δημοκρατία της Τσεχίας	0	1	4	55	466
05	Βέλγιο	2	4	2	71	363
06	Γαλλία	26	33	47	104	289
07	Πορτογαλία	3 3	4 4	18	68	102
08	Ολλανδία	51	51	53	57	64
09	Ελλάδα	5	7	9	19	55
10	Αυστρία	24	29	27	32	37
11	Ηνωμένο Βασίλειο	11	14	19	23	33
12	Λουξεμβούργο	24	24	24	25	26
13	Σουηδία	4	5	6	8	9
14	Σλοβενία	0.2	0.4	1	2	8
15	Φινλανδία	4	4	5	6	8
16	Βουλγαρία			0.8	1	6
17	Δανία	3	3	3	3	5
18	Κύπρος	0.5	1	1	2	3
19	Μάλτα	0.1	0.1	0.1	0.2	2
20	Πολωνία	0.3	0.4	0.6	1 1	1 1
21	Ουγγαρία	0.2	0.2	0.4	0.5	0.7
22	Ρουμανία		0.2	0.3	0.5	0.6
23	Ιρλανδία	0.3	0.3	0.4	0.4	0.4
24	Σλοβακία	0 0	0 0	0 0	0.07	0.2
25	Εσθονία	0 0	0 0	0 0	0.01	0.06
26	Λιθουανία	0 0	0 0	0 0	0.06	0.06
27	Λετονία	0 0	0 0	0 0	0.004	0.004
	Σύνολο ΕΕ-27	2,170	3,420	4,940	10,380	15,860

Πηγή: European Commission, Eurostat, 2009, Panorama of Energy – Energy statistics to support EU policies and solutions

Πίνακας 3: Η κατά κεφαλήν εγκατεστημένη ισχύς στην Ευρώπη των 27

Κατά κεφαλήν Εγκαταστάσεις Φ/Β στην Ε.Ε. 2009		
	Χώρα	W / κεφαλή
1	Γερμανία	120.2
2	Ισπανία	76.4
3	Λουξεμβούργο	52.4
4	Δημοκρατία της Τσεχίας	44.3
5	Βέλγιο	33.5
6	Ιταλία	17.1
7	Πορτογαλία	9.6
8	Ελλάδα	4.9
9	Αυστρία	4.5
10	Γαλλία	4.5
11	Κύπρος	4.2
12	Σλοβενία	4.1
13	Ολλανδία	3.8
14	Μάλτα	3.7
15	Φινλανδία	1.4
16	Σουηδία	0.9
17	Δανία	0.8
18	Βουλγαρία	0.8
19	Ηνωμένο Βασίλειο	0.5
20	Ιρλανδία	0.1
21	Ουγγαρία	0.1
22	Σλοβακία	0 0
23	Εσθονία	0 0
24	Ρουμανία	0 0
25	Πολωνία	0 0
26	Λιθουανία	0 0
27	Λετονία	0 0
Στην Ε.Ε. των 27 (W / κεφαλή)		31.6

Πηγή: European Commission, Eurostat, 2009, Panorama of Energy – Energy statistics to support EU policies and solutions

Η κατάσταση στον τομέα των φωτοβολταϊκών είναι αρκετά ενδιαφέρουσα εάν εξετάσουμε τις κατά κεφαλήν εγκαταστάσεις παραγωγής ρεύματος από τον ήλιο εντός της Ε.Ε.. Εύλογα ερωτηματικά διατυπώνονται ως προς το γιατί επιδοτείται περισσότερο η εγκατάσταση Φ/Β συστημάτων σε σύγκριση με τις ανεμογεννήτριες. Η μία εκδοχή έχει να κάνει με το τεχνικό ζήτημα της συνεχούς παραγωγής ρεύματος από τον ήλιο έναντι της μη προβλέψιμης παραγωγής ενέργειας από τον άνεμο. Το δεύτερο ζήτημα ενδεχομένως έχει να κάνει με την ανταγωνιστική θέση της Γερμανίας έναντι των άλλων δυνάμεων (Κίνας, ΗΠΑ και Ιαπωνίας), οι οποίες ανταγωνίζονται στο πεδίο παραγωγής Φ/Β και ελέγχου της τεχνολογίας παραγωγής ενέργειας από τον ήλιο. Για την περιπλοκότητα του ζητήματος μπορούμε να λάβουμε υπόψη μας δύο γεγονότα από την τρέχουσα επικαιρότητα. Σύμφωνα με δημοσίευμα της Ελευθεροτυπίας στις 10/03/2010, το έτος 2009, η Κίνα ξεπέρασε τις ΗΠΑ στις επενδύσεις για ΑΠΕ. Το ποσό μάλιστα που αναγράφεται στο δημοσίευμα εκτός από εντυπωσιακό (34,6 δις δολάρια) είναι σχεδόν διπλάσιο από τις ΗΠΑ (18,6 δις δολάρια). Εκτός από την προσοχή που προκαλεί το σημαντικό ποσό της επένδυσης της Κίνας, αυτό που φαίνεται είναι ότι η Κίνα έχει βάλει πραγματικά στόχο τόσο την απεξάρτησή της από τον άνθρακα, όσο και την παγκόσμια κυριαρχία στην παραγωγή ενέργειας. Πέραν των εντυπώσεων που δημιουργούνται, τόσο οι δράσεις της Κίνας όσο και άλλων χωρών πχ. Γερμανία, δείχνουν τον δρόμο των πολιτικών προς τις Α.Π.Ε..

Επανερχόμενοι στην Ελλάδα δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε ότι στην καλύτερη περίπτωση η προοπτική της Π.Α. παραμένει σταθερά σε ακινησία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της πρακτικής είναι και το πρόγραμμα «Εξοικονόμηση κατ' οίκον» και η καθυστέρηση στην αδειοδότηση των μικρομεσαίων επενδύσεων στα Φ/Β. Ειδικά στην δεύτερη περίπτωση των Φ/Β νομοσχέδια και υπουργοί έρχονται και παρέρχονται και η θετική αντιμετώπιση των Φ/Β παραμένει καλή πρόθεση. Αντίθετα, η Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας δεν έχει την ίδια συμπεριφορά όταν εγκρίνει άδειες μονάδων παραγωγής από άλλες, μη ανανεώσιμες πηγές (18/05/2010 econews.gr). Η μόνη λογική δικαιολογία, είναι ότι περιμένουμε την έγκριση από τη μεγάλη δύναμη με την οποία θα συνεργαστούμε (αν θα είναι οι ΗΠΑ, η Κίνα, η Ευρώπη κλπ.). Δεσμεύσεις και εξαγγελίες για δράσεις ή προγράμματα που δεν υλοποιούνται, καθυστερήσεις και αλλαγές στο καθεστώς με την αλλαγή των κυβερνήσεων ή ακόμη και υπουργών της ίδιας κυβέρνησης, ασυνέπεια πράξεων και λόγων, αδιαφάνεια, διαφθορά κλπ. Όποιος θέλει να μελετήσει το πώς μπορούν οι «αγαθές» διακηρύξεις να οδηγήσουν στην απραξία, μπορεί να μελετήσει την ενεργειακή πολιτική της Ελλάδας. Όπως και αρκετές ορθές πολιτικές, έτσι και η ΠΑ χρησιμοποιείται ως άλλοθι τουλάχιστον για την αναπτυξιακή απραξία ή ακόμη και ως προπέτασμα καπνού για την καταστροφική πορεία της οικονομίας της χώρας, η οποία την οδήγησε στο καθεστώς του Μνημονίου. Περαιτέρω διερεύνησης χρήζει και μια συμπληρωματική πλευρά της καθήλωσης της Π.Α. σε απραξία. Αυτή της πιθανότητας ύπαρξης συνευθύνης των κοινωνικών εταίρων (Κράτους, επιχειρήσεων αλλά και πολιτών) τόσο για τις διαπιστωμένες και συνεχιζόμενες περιβαλλοντικές καταστροφές όσο και για τις προοπτικές της Π.Α. σε μια προσπάθεια διασφάλισης της ουσίας του περιεχομένου της, δηλαδή της οικονομικής ανάπτυξης υπό την προϋπόθεση της προστασίας του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος.

Αναφορές

- Bossel H., 1999. Indicators for Sustainable Development: Theory, Method, Application. A Report to the Balatan Group. International Institute for Sustainable Development. Canada.
- Brundtland, G. H., et al., 1987. *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Christie I. and Warburton, D., 2001. *From Here To Sustainability*. Earthscan: London

- CRES, 2009. Energy Outlook of Greece. Center for Renewable Energy Resources (CRES). Διαθέσιμο στο: [http://www.cres.gr/kape/pdf/download/](http://www.cres.gr/kape/pdf/download/Energy_Outlook_2009) Energy Outlook 2009. Προσπελάστηκε τον Απρίλιο 2010.
- Daly E., H., and Townsend N. K., 1993. *Sustainable Growth: An Impossibility Theorem*, In *Valuing Earth: Economics, Ecology, Ethics*. Daly E., H., and Townsend N. K (Eds). MIT Press: Cambridge MA.
- Delistavrou A., Stogiannis I., 2010. Green Development: Realities and Myths., 2nd International Conference. The Economies of Balkan and Eastern Europe Countries in the changed world. Kavala Institute of Technology, Department of Accountancy, EBEEC 2010.
- Dollar D. and Kraay, A., 2000. *Growth is Good For the Poor*, World Bank, Washington D.C.
- Giddings, B., Hopwood, B., and O'Brien, G., 2002. Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development. *Sustainable Development* Volume 10, Issue 4, pp. 187–196.
- Helman, U., 1995. 'Sustainable Development: Strategies for Reconciling Environment and Economy in the Developing World'. *The Washington Quarterly* 18(4).
- Hopwood, B., Mellor, M. and O'Brien, G., 2005. Sustainable development: mapping different approaches. *Sustainable Development*, Volume 13, Issue 1, 38–52, February 2005.
- ISTAME, 2006. Επιθεώρηση της Αξιολόγησης της Περιβαλλοντικής Κατάστασης στην Ελλάδα, ISTAME.
- Κουβέλης Σ., 2009. Καλωσόρισμα στο Συνέδριο «Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική: Προκλήσεις και Προοπτικές, Αθήνα, 10 Δεκεμβρίου Διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.mfa.gr/Articles/en-US/101209_M1605.htm. Προσπελάστηκε την Απρίλιο, 2010.
- Middleton, N. O'Keefe, P. and Moyo, S., 1993. *Tears of the crocodile: from Rio to reality in the developing world*, Ecofeminism, Zed: London.
- O'Connor J., 1994. *Is sustainable capitalism possible? In Is Capitalism Sustainable?* O'Connor M (ed.). Guilford: New York.
- PASOK, 2009. Πράσινη Ανάπτυξη: Η Προτάσεις μας, Μάρτιος 2009
- Payne M. D. and Raiborn A.C., 2001. Sustainable Development: The Ethics Support the Economics, *Journal of Business Ethics* 32. pp. 157–168.
- Pearce, D.W. and Atkinson, G.D., 1993. Capital theory and the measurement of sustainable development: an indicator of "weak" sustainability. *Ecological Economics*. 8 (2). pp. 103-108.
- Rees, W., 1995. Achieving sustainability: reform or transformation? *Journal of Planning Literature* 9(4). pp. 343–361
- Rees, W., 1998. *Understanding Sustainable Development In Sustainable development and the Future of Cities*. Hamm, B., Muttagi P.(eds), Intermediate Technology. London. pp. 19-42.
- Satterwaite, D., 1997. Sustainable Cities or Cities that Contribute to Sustainable Development?. *Urban Studies*. Vol. 34. No. 10. pp. 1667-1691
- Shrivastava, P., 1995. The Role of Corporations in Achieving Ecological Sustainability. *Academy of Management Review* 20(4).
- Velasquez, M. G., 1998, *Business Ethics*. 4th ed. (Simon & Schuster, Upper Saddle River).
- Wackernagel, M. and Rees, W., 1996. *Our Ecological Footprint*, New Society. Gabriola Island. Canada
- World Commission on Environment and Development, 1987. *Our Common Future* <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>. Προσπελάστηκε στις 23/07/2010
- Ζαρκανέλας, Α. Ι., 2009. Πράσινη Ανάπτυξη: Είναι Πανάκεια; Εφημερίδα ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, 20/11/2009.
- Τηλικίδου, Ε. (2010). *Οικολογικό Μάρκετινγκ: Ερευνητική Προσέγγιση*. Εκδόσεις σοφία.

Αιτίες της Ελλειμματικότητας του Εμπορικού Ισοζυγίου της Ελλάδας

Γιώργος Μαγούλιος¹

1. Αναπληρωτής Καθηγητής, ΤΕΙ Σερρών, Διεύθυνση: Τέρμα Μαγνησίας 621 24 Σέρρες Τηλ: 23210 49308, 6944292549, e-mail: magulios@teiser.gr

Περίληψη

Στην εργασία αυτή εξετάζεται το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας και ορισμένες από τις αιτίες της ελλειμματικότητάς του. Ειδικότερα, βάσει των υφιστάμενων ποσοτικών δεδομένων του εξωτερικού εμπορίου (2000-2008), αναλύονται οι εξαγωγές, οι εισαγωγές και το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας είναι ελλειμματικό και αυξανόμενο, τόσο στις συναλλαγές με τις χώρες της ΕΕ, παρά την αύξηση του μεριδίου τους στις εξαγωγές και τη μείωσή του στις εισαγωγές, όσο και με τις τρίτες χώρες, με το μεγαλύτερο μέρος του ελλείμματος να προέρχεται από τις συναλλαγές με τις χώρες μέλη της ΕΕ. Διερευνώντας τις αιτίες της ελλειμματικότητας του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου, προκύπτει ότι η κλαδική διάρθρωση της παραγωγής και επόμενα η αντίστοιχη σύνθεση των εξαγωγών, ενισχύουν την ανισορροπία του εμπορικού ισοζυγίου, αφού η ελληνική παραγωγή εξακολουθεί να συγκεντρώνεται σε χαμηλής τεχνολογίας, υψηλού ανταγωνισμού, τομείς, όπου οι αυξήσεις των σχετικών τιμών, ή η εμφάνιση φθηνότερων υποκατάστατων, που παράγονται από χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, οδηγούν σε σημαντικές απώλειες μεριδίων στις διεθνείς αγορές. Επί πλέον, η Ελλάδα, καταγράφει έναν ρυθμό πληθωρισμού μεγαλύτερο από τον αντίστοιχο μέσο όρο των υπόλοιπων κρατών-μελών της ευρωζώνης, εξέλιξη που καθιστά ακριβότερα τα ελληνικά προϊόντα και επιδεινώνει τους όρους ανταγωνισμού τους με τα ομοειδή προϊόντα άλλων χωρών. Η ανατίμηση της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας της Ελλάδας, συνέβαλε, επίσης, στην επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των εξαγόμενων προϊόντων, με δεδομένη την αδυναμία χρήσης των εργαλείων της νομισματικής πολιτικής, λόγω της συμμετοχής στην ΟΝΕ, για την αντιστάθμιση των διαταραχών του εμπορικού ισοζυγίου.

Λέξεις κλειδιά: Ελλάδα, Εμπορικό Ισοζύγιο, Έλλειμμα

Jel Classification: F10, R10

1. Εισαγωγή

Ένας από τους παράγοντες που επηρεάζουν την έκταση του ανταγωνισμού σε μία αγορά είναι ο σχετικός βαθμός ανοίγματος της οικονομίας. Ο βαθμός αυτός επηρεάζει την ενίσχυση του ανταγωνισμού, διευκολύνει τη μεταφορά τεχνολογίας και το άνοιγμα νέων αγορών, καθώς επίσης και την άνοδο των αποδόσεων από τη δημιουργία νέων προϊόντων. Η διεθνής πρακτική έχει δείξει ότι συνήθως μικρές οικονομίες παρουσιάζουν έντονη διασύνδεση με το διεθνές οικονομικό περιβάλλον, γεγονός που δεν παρατηρείται στην περίπτωση της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σχετικά κλειστή σε όρους εμπορικών ροών. Επιπλέον, παρατηρώντας την ιστορική εξέλιξη των δεικτών εξαγωγών και εισαγωγών, καταγράφεται σαφής ανοδική τάση, η οποία είναι ιδιαίτερα ισχυρή στην περίπτωση των εισαγωγών. Η διαφορά των δύο αυτών ποσοστών καταδεικνύει το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας το οποίο είναι διαρκές και διευρυνόμενο (Αναστασόπουλος Γ., 2004, σελ. 57, 59).

Με το ποσοστό των εξαγωγών αγαθών στο ΑΕΠ να είναι πολύ χαμηλό, μόλις 8%, η ελληνική οικονομία συμπεριφέρεται ως κλειστή οικονομία, σε σύγκριση με άλλες αναπτυγμένες οικονομίες. Η πορεία του ποσοστού αυτού είναι αρνητική, αφού μειώθηκε από 12,5% το 1996

σε 7,8% το 2004, ενώ στην αντίστοιχη περίοδο στην Ευρωπαϊκή Ένωση αυξήθηκε από 23% σε 26%. Αυτό συμβαίνει, παρά το γεγονός ότι μια μικρή οικονομία, όπως η ελληνική, είναι συνήθως περισσότερο ανοικτή από μια μεγάλη οικονομία, όπως προκύπτει από στοιχεία διεθνών οργανισμών. Το συμπέρασμα αυτό δεν αλλάζει ακόμη και αν ληφθούν υπόψη οι εξαγωγές υπηρεσιών, αφού το σύνολο των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών, ως ποσοστό του ΑΕΠ, είναι 21%.

Η πορεία των εξαγωγών αγαθών της Ελλάδας, ως ποσοστό των ΑΕΠ, παρουσιάζει την παρακάτω εξέλιξη: Το 1961 οι εξαγωγές αγαθών ήταν 8%, δηλαδή, όσο περίπου και το 2004. Το 1971 μειώθηκαν στο 5,7%, το 1981 αυξήθηκαν σε 19% για να μειωθούν στο 11% το 1991 και στο 7,8% το 2004. Η περίοδος με έντονη αύξηση των εξαγωγών, ήταν η περίοδος 1973-1981, που οι εξαγωγές αγαθών σχεδόν δεκαπλασιάστηκαν, παρουσιάζοντας μέση ετήσια αύξηση σε τρέχουσες τιμές κατά 34%. Μέχρι το 2004 οι εξαγωγές αγαθών αν και σημειώνουν μικρή ετήσια αύξηση, ως ποσοστό του ΑΕΠ παρουσιάζουν συνεχή φθίνουσα πορεία. Η πορεία αυτή αντιστρέφεται μετά το 2004, παρουσιάζοντας έντονη ανάκαμψη το 2005 και εκτιμάται ότι ως ποσοστό του ΑΕΠ ανήλθαν σε 8,8% το 2006, συμβάλλοντας με 1,04% στον ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας για το 2006 (Eurobank, 2008). Το 2008 οι εξαγωγές αποτελούσαν το 7,2% του ΑΕΠ, στοιχείο που κατατάσσει την Ελλάδα στην προτελευταία (26^η) θέση του σχετικού δείκτη στην ΕΕ, με τελευταία την Κύπρο (6,3%), (ΣΕΒΕ, 2009, σελ. 7).

Από τη μελέτη του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας, μετά την ένταξη της στην ΕΕ και ιδιαίτερα των εμπορικών εξελίξεων που παρατηρήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990, διαπιστώθηκε ότι η Ελλάδα υπέστη σημαντικές απώλειες ανταγωνιστικότητας στους τομείς όπου παραδοσιακά είχε συγκριτικό πλεονέκτημα, γεγονός που αντανακλάται στο εμπορικό έλλειμμα. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτο, με τη διαπίστωση ότι η ζήτηση των ελληνικών εξαγωγικών προϊόντων στις εξαγωγικές αγορές παρουσιάζει υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα, γεγονός που καθιστά τις ελληνικές εξαγωγές ευάλωτες στις κυκλικές διακυμάνσεις. Ειδικότερα στη δεκαετία του 1990 παρατηρήθηκαν στην Ευρώπη δύο περίοδοι οικονομικής επιβράδυνσης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το άνοιγμα των οικονομιών μετάβασης στο εξωτερικό εμπόριο (χωρών παραγωγής προϊόντων εξαιρετικά ανταγωνιστικών με τα ελληνικά, π.χ. κλωστοϋφαντουργικών και γεωργικών προϊόντων), καθώς και τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στα Βαλκάνια, οι οποίες διατάραζαν τις χερσαίες μεταφορές, μπορεί να είναι εν μέρει υπεύθυνο για την παρατηρούμενη στασιμότητα των ελληνικών εξαγωγών κατά τη δεκαετία 1990. Δεύτερο, με το ότι οι ελληνικές εξαγωγές είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες στις διακυμάνσεις της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας. Στη δεκαετία του 1990, η Ελλάδα επιδιώκει τη μείωση του πληθωρισμού, μέσω μιας ολοένα και στενότερης σκιάς του γερμανικού μάρκου. Στο βαθμό που οι αλλαγές της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας δεν είχαν πλήρως αντισταθμίσει την φθίνουσα, όμως ακόμα θετική, διαφορά πληθωρισμού έναντι του μέσου όρου της ΕΕ, η πολιτική αυτή ήταν υποχρεωμένη να οδηγήσει σε μια πραγματική ανατίμηση της ελληνικής δραχμής. Υπό αυτές τις συνθήκες, η πολιτική της ισχυρής δραχμής πίεσε την ελληνική εξαγωγική επίδοση και το εμπορικό έλλειμμα. Στην πραγματικότητα, η υψηλή ευαισθησία των ελληνικών εξαγωγών στις μεταβολές των πραγματικών συναλλαγματικών ισοτιμιών, είναι η ίδια μια αντανάκλαση του γεγονότος ότι η ελληνική παραγωγή εξακολουθεί να συγκεντρώνεται σε χαμηλής τεχνολογίας, υψηλού ανταγωνισμού τομείς, όπου οι αυξήσεις των σχετικών τιμών ή η εμφάνιση φθηνότερων στενά υποκατάστατων (όπως αυτά που παράγονται από τις μεταβατικές οικονομίες) οδηγούν σε σημαντικές απώλειες μεριδίου αγοράς (Michael G. Arghyrou, Evelyn Bazina, 2002, p 17-18).

Από την ανάλυση των ελληνικών εξαγωγών και την εκτίμηση των επιπτώσεων στις εξαγωγικές επιδόσεις της χώρας, που προκλήθηκαν από την ένταξη στην ΕΕ, διαπιστώθηκε ότι η ένταξη στην ΕΕ όχι μόνον δεν οδήγησε σε βελτίωση εξαγωγικών επιδόσεων, αλλά είχε μικρή αρνητική επίδραση στις ελληνικές εξαγωγές. Με την παραγωγή να συγκεντρώνεται σε χαμηλής τεχνολογίας και υψηλού ανταγωνισμού τομείς, η χώρα βρίσκεται αντιμέτωπη με μια ελαστική τιμή ζήτησης εξαγωγών σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα. Η προσφορά εξαγωγών έχει επίσης ελαστική τιμή και καθορίζεται κυρίως από τις αλλαγές στην παραγωγική ικανότητα της

ελληνικής οικονομίας και τις εξαγωγικές επιδοτήσεις. Ακόμη, η κατάργηση των εξαγωγικών επιδοτήσεων είχε πολύ μικρή επίδραση στις τιμές των εξαγωγών. Ένας από τους κύριους λόγους για την επιδείνωση της ελληνικής εξαγωγικής επίδοσης μετά την ένταξη στην ΕΕ, είναι ότι οι εξαγωγικές επιδοτήσεις, κατά το χρονικό διάστημα που ίσχυαν, δεν χρησιμοποιήθηκαν για την ανάπτυξη και διαφοροποίηση των προϊόντων ή για νέες εξειδικεύσεις στην παραγωγή. Αυτές θα βοηθούσαν τη χώρα για τη δημιουργία νέων συγκριτικών πλεονεκτημάτων στα προϊόντα της και να ισχυροποιηθεί στην αγορά του διεθνούς εμπορίου. Όμως, οι εξαγωγικές επιδοτήσεις χρησιμοποιήθηκαν για την αύξηση των εσόδων των εξαγωγέων. Οι παραπάνω εξελίξεις μπορούν να εξηγήσουν τα προβλήματα που η ελληνική οικονομία αντιμετωπίζει ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 1980, παρά το μεγάλο ύψος των καθαρών πόρων που έλαβε η χώρα από τον ευρωπαϊκό προϋπολογισμό (Koukouritakis Minoas, 2006, p. 165).

Σε άλλη έρευνα έχει διαπιστωθεί ότι για το άνοιγμα της οικονομίας μέσω του εμπορίου, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η βελτίωση της παραγωγικότητας, ικανή και αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη. Η οικονομική πολιτική, ειδικά στις αναπτυσσόμενες χώρες, θα πρέπει να παρέχει μεγάλο περιθώριο στη βελτίωση της παραγωγικότητας, ώστε να αναβαθμίζεται η ποιότητα των εξαγωγών και να προωθείται η ανταγωνιστικότητα. Διαφορετικά το ανταγωνιστικό και συγκριτικό πλεονέκτημα μιας εξαγωγικής οικονομίας εντάσεως εργασίας μπορεί να διαβρωθεί. Για τις βιομηχανικές οικονομίες, όπου έχει επιτευχθεί ένα υψηλό τεχνολογικό επίπεδο, οι εθνικές πολιτικές τους θα έπρεπε να επικεντρωθούν στην αναβάθμιση της παραγωγικότητας και της τεχνολογίας (Kui-Wai Li, Siegfried Bender, 2007, p. 141-143).

Στην εργασία αυτή διερευνώνται ορισμένες από τις αιτίες της ελλειμματικότητας του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας και ειδικότερα η κλαδική σύνθεση του εξωτερικού εμπορίου, οι διαφορές πληθωρισμού μεταξύ Ελλάδας και κρατών μελών της ευρωζώνης, καθώς και η συναλλαγματική ισοτιμία μεταξύ Ελλάδας και ευρωζώνης.

Η έρευνα στηρίζεται στην καταγραφή και ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων που έχουν σχέση με τις εξαγωγές, τις εισαγωγές, το εμπορικό ισοζύγιο, των τάσεων της κλαδικής σύνθεσης του εξωτερικού εμπορίου και των στοιχείων του πληθωρισμού και της συναλλαγματικής ισοτιμίας της Ελλάδας της περιόδου 2000-2008.

2. Το Εμπορικό Ισοζύγιο της Ελλάδας

2.1 Οι εξαγωγές και εισαγωγές της Ελλάδας (2000 – 2008)

Κατά την περίοδο 2000-2008, σημειώνεται αύξηση των ελληνικών εξαγωγών κατά 36,25%. Οι εξαγωγές προς την ΕΕ (27) αυξήθηκαν κατά 40,79% και προς τις τρίτες χώρες κατά 28,84%. Το μερίδιο της ΕΕ στις ελληνικές εξαγωγές αυξήθηκε από 61,98% το 2000 σε 64,05% το 2008, ενώ το μερίδιο των τρίτων χωρών μειώθηκε από 38,02% σε 35,95%, αντίστοιχα (πίνακας 1).

Πίνακας 1: Εξαγωγές Ελλάδας σε ΕΕ(27) και τρίτες χώρες 2000-2008 (εκατ. ευρώ)

Χώρα/ Περιοχή	Εξαγωγές					Μεταβολή %
	2000	2002	2004	2006	2008*	2008/2000
ΕΕ (27)	7.885	6.699	7.902	10.558	11.102	40,79
% συνόλου	61,98	60,83	64,21	63,89	64,05	
Τρίτες χώρες	4.837	4.314	4.404	5.967	6.232	28,84
% συνόλου	38,02	39,17	35,79	36,21	35,95	
Σύνολο	12.722	11.013	12.306	16.525	17.334	36,25

Πηγή: Eurostat, *ΕΣΥΕ

Την ίδια περίοδο, οι ελληνικές εισαγωγές αυξήθηκαν κατά 67,36% (2008/2000), οι εισαγωγές από τα κράτη μέλη της ΕΕ κατά 41,67% και από τις τρίτες χώρες κατά 114,86%. Το μερίδιο των κρατών μελών της ΕΕ μειώθηκε από 64,90% το 2000 σε 54,94% το 2008, ενώ το μερίδιο των τρίτων χωρών αυξήθηκε από 35,10% σε 45,06%, αντίστοιχα (πίνακας 2).

Πίνακας 2: Εισαγωγές Ελλάδας από ΕΕ(27) και τρίτες χώρες 2000-2008 (εκατ. ευρώ)

Χώρα/ Περιοχή	Εισαγωγές					Μεταβολή %
	2000	2002	2004	2006	2008*	2008/2000
ΕΕ (27)	23.526	18.594	25.518	29.014	33.330	41,67
% συνόλου	64,90	55,69	60,16	57,26	54,94	
Τρίτες χώρες	12.724	14.792	16.897	21.654	27.339	114,86
% συνόλου	35,10	44,31	39,84	42,74	45,06	
Σύνολο	36.250	33.386	42.415	50.668	60.669	67,36

Πηγή: Eurostat, *ΕΣΥΕ

Διαπιστώνεται αύξηση των εξαγωγών προς τις χώρες μέλη της ΕΕ και προς τις τρίτες χώρες, με το ρυθμό αύξησης προς την ΕΕ να είναι μεγαλύτερος από αυτόν των τρίτων χωρών, με αποτέλεσμα την αύξηση του μεριδίου των χωρών μελών της ΕΕ και τη μείωση του μεριδίου των τρίτων χωρών στις ελληνικές εξαγωγές. Το ποσοστό αύξησης των εισαγωγών είναι μεγαλύτερο (31,11%) από το αντίστοιχο των εξαγωγών, ενώ ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών είναι μεγαλύτερος στις συναλλαγές με τις τρίτες χώρες από ότι με τις χώρες της ΕΕ, με αποτέλεσμα τη μείωση του μεριδίου των χωρών μελών της ΕΕ και την αύξηση του μεριδίου των τρίτων χωρών στις ελληνικές εισαγωγές.

2.2 Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας (2000-2008)

Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο (2000-2008), το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας είναι ελλειμματικό και αυξανόμενο (84,18%). Η αντίστοιχη αύξηση του ελλείμματος είναι 42,11% στις συναλλαγές με τις χώρες μέλη της ΕΕ, παρά την αύξηση του μεριδίου τους στις εξαγωγές (2,07%) και τη μείωση του μεριδίου τους στις εισαγωγές (-9,96%), και 167,61% με τις τρίτες χώρες. Το έλλειμμα στις συναλλαγές με τις χώρες μέλη της ΕΕ αντιπροσώπευε το 66,48% του συνολικού ελλείμματος το 2000 και το 51,29% το 2008, ενώ το έλλειμμα στις συναλλαγές με τις τρίτες χώρες το 33,52% και το 48,71% αντίστοιχα (πίνακας 3).

Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου από 15,92% του ΑΕΠ το 2000, αυξήθηκε σε 18,22% το 2008. Οι εξαγωγές ήταν το 8,05% του ΑΕΠ το 2000 και το 8,32% το 2008, ενώ οι εισαγωγές το 23,97% και 26,55% αντίστοιχα (ΚΕΠΕ).

Από την εξέλιξη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (1971-2009), διαπιστώνεται ότι το έλλειμμα ήταν κατά μέσο όρο 3,5% του ΑΕΠ, ενώ κατά την περίοδο 2000-2009 διαμορφώθηκε στο 8,7% του ΑΕΠ (μέσο όρο αύξηση κατά 150% μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων). Η πηγή του προβλήματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών είναι το εμπορικό ισοζύγιο, το μέγεθος του οποίου ως ποσοστό του ΑΕΠ κατά την περίοδο 1971-2000 ήταν κατά μέσο όρο 12,4%, ενώ τη δεκαετία του 2000 διαμορφώθηκε κατά μέσο όρο στο 15,1% του ΑΕΠ (Κωνσταντακοπούλου Ιωάννα, 2010, σελ. 36).

Πίνακας 3: Εμπορικό Ισοζύγιο Ελλάδας με ΕΕ(27), Ευρωζώνη και τρίτες χώρες 2000-2008 (εκατ. ευρώ)

Χώρα/ Περιοχή	Εμπορικό Ισοζύγιο (X-M)					Μεταβολή %
	2000	2002	2004	2006	2008*	2008/2000
ΕΕ (27)	-15.641	-11.895	-17.616	-18.456	-22.228	42,11
% συνόλου	66,48	53,17	58,50	54,05	51,29	
Τρίτες χώρες	-7.887	-10.478	-12.493	-15.687	-21.107	167,61
% συνόλου	33,52	46,83	41,50	45,95	48,71	
Σύνολο	-23.528	-22.373	-30.109	-34.143	-43.335	84,18

Πηγή: Eurostat, *ΕΣΥΕ

Συγκρίνοντας τους όρους εμπορίου της Ελλάδας στις συναλλαγές της με τις χώρες της ΕΕ (27) και τις τρίτες χώρες, διαπιστώνεται ότι σε όλες τις περιπτώσεις αυτοί είναι δυσμενείς για την Ελλάδα. Στις συναλλαγές της Ελλάδας, με τις χώρες της ΕΕ οι εξαγωγές αποτελούν το 1/3 των εισαγωγών (2000 και 2008) και με τις τρίτες χώρες περίπου το 1/3 (2000) και το 1/4 (2008) (πίνακας 4).

Πίνακας 4: Οι Όροι Εμπορίου (X/M) της Ελλάδας με τις χώρες της ΕΕ και τις τρίτες χώρες 2000, 2008

Περιοχή	2000 ¹	2008 ²	Μεταβολή % 2008/2000
Ε.Ε. (27)	0,33	0,33	0,00
Τρίτες χώρες	0,38	0,23	-39,47
Σύνολο (X/M)	0,35	0,28	-20,00

Πηγή: ¹ Eurostat, ² ΕΣΥΕ, επεξεργασία στοιχείων

3. Αιτίες της ελλειμματικότητας του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας

Από τα παραπάνω στοιχεία του εμπορικού ισοζυγίου προκύπτει υψηλό έλλειμμα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας οφείλεται, μεταξύ των άλλων, στην κλαδική διάρθρωση της ελληνικής παραγωγής και επόμενα του εξωτερικού εμπορίου, στη διαφορά πληθωρισμού μεταξύ Ελλάδας και ευρωζώνης, στην ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της Ελλάδας και στους περιορισμούς της νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής στη ζώνη του ευρώ.

3.1 Η κλαδική σύνθεση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου

Σύμφωνα με τις σύγχρονες δομικές τάσεις του παγκόσμιου εμπορίου στις διάφορες κατηγορίες προϊόντων, τα πρωτογενή προϊόντα, καθώς και τα μεταποιημένα προϊόντα πρώτης μεταποίησης, χάνουν σημαντικό μερίδιο, από 50% το 1984 σε 28% το 2000, στο σύνολο των παγκόσμιων εξαγωγών. Αυτό σημαίνει ότι χώρες που έχουν εξειδικευτεί στην παραγωγή τέτοιων προϊόντων, όπως η Ελλάδα, νομοτελειακά θα δυσκολευτούν να διατηρήσουν υψηλούς ρυθμούς εξαγωγικής ανάπτυξης. Τα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας είναι η πλέον δυναμική κατηγορία εξαγωγών όχι μόνο για τις βιομηχανικές χώρες, αλλά και για τις αναπτυσσόμενες χώρες, που παραδοσιακά στήριζαν την ανταγωνιστικότητά τους σε προϊόντα έντασης πρώτων υλών και εργασίας. Το μερίδιο των ενδιάμεσων αγαθών (π.χ. ανταλλακτικά) στο σύνολο του εμπορίου συνεχώς αυξάνεται. Οι τρεις πιο δυναμικοί κλάδοι προϊόντων στο παγκόσμιο εμπό-

ριο είναι τα ηλεκτρονικά είδη, η αυτοκινητοβιομηχανία και τα είδη ένδυσης και υπόδησης (Eurobank, 2008).

Όσον αφορά στην κλαδική σύνθεση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου, οι 10 κυριότεροι εξαγωγικοί κλάδοι (2006-2007), κατά σειρά και με βάση την αξία τους είναι: τρόφιμα, χημικά και πλαστικά, μέταλλα, κλωστοϋφαντουργία και ένδυση, πετρελαιοειδή, μηχανές και συσκευές, μη μεταλλικά ορυκτά, ποτά και καπνά, οχήματα, ξύλο και χαρτί. Αντίστοιχα, κατά την ίδια περίοδο οι δέκα κυριότεροι εισαγωγικοί κλάδοι ήταν: πετρελαιοειδή, χημικά και πλαστικά, μηχανές και συσκευές, οχήματα, τρόφιμα, μέταλλα, κλωστοϋφαντουργία και ένδυση, ξύλο και χαρτί, ποτά και καπνά, μη μεταλλικά ορυκτά (ΣΕΒΕ, 2009, σελ. 18).

Από την εξέλιξη των εξαγωγικών επιδόσεων, με βάση τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των προϊόντων, προκύπτει ότι η συμμετοχή των εξαγωγών των παραδοσιακών κλάδων (προϊόντα πρωτογενούς παραγωγής, προϊόντα βιομηχανοποιημένα έντασης φυσικών υλών και έντασης εργασίας) στο σύνολο των ελληνικών εξαγωγών μειώνεται από 82% το 1990, σε 70,9% το 2000 και σε 60,3% το 2007. Η συμμετοχή των εξαγωγών των προϊόντων έντασης τεχνολογίας και ειδικευμένης εργασίας (προϊόντα βιομηχανοποιημένα έντασης τεχνολογίας και έντασης ειδικευμένης εργασίας) αυξάνεται από 15,7% το 1990, σε 27% το 2000 και σε 36,3% το 2007 (ΠΣΕ, ΚΕΕΜ, 2009, σελ.2).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και το αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο, που μέχρι το 1981 (ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ) ήταν πλεονασματικό, στη συνέχεια γίνεται ελλειμματικό. Μεταξύ των ετών 2005-2008, η μεταβολή του ελλείμματος του αγροτικού ισοζυγίου ήταν 15,07%, ενώ του συνολικού εμπορικού ισοζυγίου 11,59%. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η Ελλάδα εξάγει φυτικά προϊόντα (σε πρωτογενές στάδιο) χαμηλής προστιθέμενης αξίας, ενώ εισάγει κτηνοτροφικά προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου αγροτικών προϊόντων διενεργείται με χώρες μέλη της ΕΕ. Περίπου το 75% των εισαγωγών προέρχεται από χώρες μέλη της ΕΕ και το 68% των εξαγωγών κατευθύνεται επίσης προς αυτές. Ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών από την ΕΕ είναι ταχύτερος από τον αντίστοιχο από τις τρίτες χώρες, εξέλιξη που οδηγεί στη συνεχή αύξηση του ποσοστού των εισαγωγών από την ΕΕ και στην αύξηση του αγροτικού ελλείμματος (Χύμης Α., Ρεζίτη Ι., 2010, σελ. 41,42).

Ως προς τη γεωγραφική κατανομή του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (2002-2006), οι εισαγωγές και οι εξαγωγές από και προς την Ε.Ε. αντιπροσωπεύουν περίπου πάνω από τα 3/5 του συνόλου, ενώ από και προς τις τρίτες χώρες περίπου τα 2/5 (Eurostat, ΕΣΥΕ, επεξεργασία στοιχείων). Ειδικότερα και όσον αφορά στην κλαδική διάρθρωση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου με την ΕΕ και τις τρίτες χώρες επισημαίνονται τα παρακάτω.

Από την κλαδική σύνθεση των ελληνικών εξαγωγών (2008) προς τις 4 χώρες της ευρωζώνης, με το μεγαλύτερο ύψος συναλλαγών (με βάση την εξέταση 99 κλάδων με διψήφιο κωδικό), προέκυψε ότι στις συναλλαγές με τη Γερμανία, από τους 88 κλάδους, οι 72 είναι ελλειμματικοί και οι 16 πλεονασματικοί, με την Ιταλία, από τους 86 κλάδους, οι 72 είναι ελλειμματικοί και οι 14 πλεονασματικοί, με τη Γαλλία, από τους 75 κλάδους, οι 61 είναι ελλειμματικοί και οι 14 πλεονασματικοί και στις συναλλαγές με την Ολλανδία, από τους 66 κλάδους, οι 58 είναι ελλειμματικοί και οι 8 πλεονασματικοί (ΕΣΥΕ, επεξεργασία στοιχείων).

Αναλύοντας την κλαδική σύνθεση του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας (2008) με δύο ομάδες τρίτων χωρών, τις χώρες της Οικονομικής Συνεργασίας Ευξείνου Πόντου (ΟΣΕΠ) και τις Τρίτες Μεσογειακές Χώρες (ΤΜΧ), διαπιστώνεται ότι το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας με τις χώρες μέλη της ΟΣΕΠ είναι ενδοκλαδικό για τους εννέα από τους δέκα κλάδους, δηλαδή εξάγουν και εισάγουν οι ίδιοι κλάδοι. Το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας συνολικά με τις χώρες του ΟΣΕΠ είναι ελλειμματικό το 2000 και το 2008, με υπερδεκαπλάσια αύξηση του ελλείμματος μεταξύ των δύο περιόδων. Το εμπορικό έλλειμμα με τη Ρωσία αντιπροσωπεύει το 92,11% του συνολικού ελλείμματος από τις συναλλαγές με τις χώρες της ΟΣΕΠ, λόγω των εισαγωγών ενεργειακών προϊόντων (πετρέλαιο, φυσικό αέριο). Επίσης, το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας με τις 11 Τρίτες Μεσογειακές Χώρες (ΤΜΧ), κατά την περίοδο 2002-2006, είναι ελλειμματικό. Διερευνώντας την κλαδική σύνθεση του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας με

τις 11 TMX, με βάση την αξία των 10 πρώτων διηγήσιμων κλάδων ανά χώρα, προκύπτει ότι: από τους 46 κλάδους, εξάγουν μόνον στις TMX εννέα (9) κλάδοι, εισάγουν μόνον δέκα (10) κλάδοι, ενώ εξάγουν και εισάγουν ταυτόχρονα 27 κλάδοι. Διαπιστώνεται ότι το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας με τις TMX είναι διακλαδικό για τα 2/5 των κλάδων και ενδοκλαδικό για τα 3/5 περίπου των κλάδων (Μαγούλιος Γεώργιος, 2010).

Η κλαδική διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας με τις τρίτες χώρες (ενδοκλαδικό για τους περισσότερους κλάδους) είναι ευνοϊκότερη για την Ελλάδα, σε σύγκριση με την κλαδική διάρθρωση του συνολικού εξωτερικού εμπορίου της και ειδικότερα αυτού με τις αναπτυγμένες χώρες, όπου το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας με αυτές είναι διακλαδικό, γεγονός που επιδεινώνει την ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου, αφού εξάγει κυρίως παραδοσιακά προϊόντα εντάσεως εργασίας και χαμηλής προστιθέμενης αξίας και εισάγει κυρίως προϊόντα εντάσεως τεχνολογίας και υψηλής προστιθέμενης αξίας (Μαγούλιος Γιώργος, 2006, σελ. 117).

Ειδικά στην ευρωζώνη το ενδοκλαδικό εμπόριο μεταξύ βόρειων και νότιων χωρών (π.χ. Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Νότια Ιταλία) είναι ιδιαίτερα περιορισμένο. Οι βόρειες χώρες εξειδικεύονται στους τομείς παραγωγής συνθέτων βιομηχανικών αγαθών και εντάσεως εξειδικευμένης εργασίας, και να αναπτύσσουν το μεταξύ των ενδοκλαδικό εμπόριο, ενώ οι νότιες σε τομείς εντάσεως φυσικών πρώτων υλών και ανειδίκευτης εργασίας και γενικά χαμηλής και μέσης τεχνολογίας (Μαριόλης Θεόδωρος, 2009).

Επί πλέον, στην Ελλάδα και σε άλλες κυρίως του νότου της ευρωζώνης, η επένδυση στον μη διεθνοποιημένο τομέα της οικονομίας έγινε ελκυστικότερη έναντι του διεθνοποιημένου τομέα, που βρισκόταν υπό την πίεση της μειούμενης ανταγωνιστικότητας τιμής, έτσι η οικοδομή και το εσωστρεφές τμήμα του τομέα των υπηρεσιών γνώρισαν σημαντική επενδυτική άνθηση (INE, 2010, σελ. 98)

Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, μεταξύ των άλλων, οφείλεται σε ενδογενή αίτια, όπως είναι η ανταγωνιστικότητα, αλλά και η σύνθεση των εξαγωγών, καθώς για τα περισσότερα εξαγόμενα ελληνικά προϊόντα η ελαστικότητα της ζήτησης, ως προς το διαθέσιμο εισόδημα, είναι μεγάλη (π.χ. ελαιόλαδο) ή γιατί πολλά από αυτά συνδέονται άμεσα με τη βιομηχανική και την κατασκευαστική δραστηριότητα (π.χ. προϊόντα αλουμινίου, χαλκού, σιδήρου και χάλυβα) (ΠΣΕ, ΚΕΕΜ, 2008, σελ. 5). Επίσης, οφείλεται στην υψηλή πετρελαϊκή εξάρτηση της Ελλάδας και στην αυξητική τάση στις τιμές του πετρελαίου από το 2000.

Όσον αφορά στις προοπτικές του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας, θετική επίδραση μπορεί να έχουν, η αναδιάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, η ενσωμάτωση στην παραγωγή προηγμένης τεχνολογίας, οι επενδύσεις σε γνώση και καινοτομία, οι υψηλές ποιοτικές προδιαγραφές και οι ανταγωνιστικές τιμές, που θα αποτελέσουν τα βασικά ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα των ελληνικών προϊόντων και θα καθορίσουν τη μελλοντική εξέλιξή τους στις αγορές.

3.2 Ο πληθωρισμός

Ένας από τους παράγοντες που επιδεινώνει την ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου, ειδικότερα στις συναλλαγές με τις χώρες της ευρωζώνης, είναι η διαφορά του πληθωρισμού μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων χωρών μελών της. Κατά την περίοδο 2001-2008 ο μέσος ετήσιος ρυθμός πληθωρισμού στην Ελλάδα ήταν υψηλότερος κατά 0,9-1,4% από τον πληθωρισμό στη ζώνη του ευρώ (πίνακας 5). Μετά την είσοδό της στην ευρωζώνη, η Ελλάδα καταγράφει έναν ρυθμό πληθωρισμού, ο οποίος υπερβαίνει συστηματικά τον αντίστοιχο μέσο όρο των υπόλοιπων κρατών-μελών. Αυτό οφείλεται κυρίως σε παράγοντες που σχετίζονται με διαφορές στο ρυθμό αύξησής του κόστους παραγωγής των προϊόντων. Ενδεικτικά, στην Ελλάδα η μέση ετήσια αύξηση (2001-2006) των κατά κεφαλήν ονομαστικών αμοιβών των εργαζομένων ήταν 6,40% και του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος 3,16%. Οι αντίστοιχες τιμές στη Γερμανία ήταν 1,53% και 0,00%, στη Γαλλία 2,88% και 1,95%, στην Ιρλανδία 5,73% και 3,65% και στη Σουηδία 3,57% και 1,54%. Οφείλεται επίσης, σε διαφορές στο ρυθ-

μό αυξήσεως της εγχώριας ζήτησης μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων χωρών της ευρωζώνης. Ο συνδυασμός χαμηλών επιτοκίων, η άρση των πιστωτικών περιορισμών και οι αυξήσεις στην τραπεζική ρευστότητα, τόνωσαν τη συνολική ζήτηση της οικονομίας και τροφοδότησαν τις πληθωριστικές πιέσεις. Επί πλέον, οφείλεται στην εισαγωγή του ευρώ (2002), που εκτιμάται ότι συνέβαλε εφάπαξ στην αύξηση του πληθωρισμού κατά 0,5%. Οι στρεβλώσεις του ανταγωνισμού στην Ελλάδα, από την ύπαρξη ολιγοπωλιακών και μονοπωλιακών αγορών, που επιτρέπουν στις επιχειρήσεις να αυξάνουν τις τιμές των προϊόντων, συνέβαλαν στη μεγαλύτερη αύξηση του πληθωρισμού (Αναστασάτος Τ., 2008, σελ. 26 και Alpha Bank, 2007, σελ. 40-41, 47).

Όμως, ο ισχυρισμός ότι η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας επιδεινώθηκε εξαιτίας των αυξήσεων των μισθών, αμφισβητείται. Υποστηρίζεται ότι οι απαιτήσεις των μισθωτών στην Ελλάδα αυξήθηκαν με τον ίδιο περίπου ρυθμό με το μέσο όρο των ανταγωνιστριών χωρών και ότι για την επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας τιμής ευθύνεται αποκλειστικά το ευρώ. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι η παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα (1995-2009) είχε συγκλίνει με τον μέσο όρο της ΕΕ-15 περισσότερο από όσο είχε συγκλίνει η αγοραστική δύναμη του μέσου μισθού. Ενώ η σύγκλιση της παραγωγικότητας είχε ανέλθει σε περίπου 18 εκατοστιαίες μονάδες, για τις πραγματικές μέσες αποδοχές ανά απασχολούμενο ανήλθε σε περίπου 14 εκατοστιαίες μονάδες. Επί πλέον σημειώνεται ότι το μοναδιαίο κόστος εργασίας στην μεταποιητική βιομηχανία (συμμετέχει με μεγάλο βάρος στο εξωτερικό εμπόριο) μειώθηκε (με βάση 100 το 1999) σε 94,5 το 2009 έναντι της ζώνης του ευρώ και σε 94,4 έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 (INE, 2010, σελ.172, 177).

Πίνακας 5: Πληθωρισμός Ελλάδας - Ευρωζώνης (εναρμονισμένος ΔΤΚ) 2001-2008

	2001-03	2004	2005	2006	2007	2008
Ελλάδα	3,7	3,0	3,5	3,3	2,9	4,2
Ευρωζώνη	2,3	2,1	2,2	2,2	2	3,3
Διαφορά	1,4	0,9	1,3	1,1	0,9	0,9

Πηγή: Τράπεζα Ελλάδος, Έκθεση Διοικητή 2009

3.3 Συναλλαγματική ισοτιμία και πολιτική

Η ανατίμηση της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας της Ελλάδας, λόγω της μεγαλύτερης ανόδου των τιμών και των αμοιβών, σε σχέση με αυτές της ευρωζώνης, συνέβαλε, επίσης, στην επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των εξαγόμενων προϊόντων. Όπως προκύπτει από τον πίνακα 6, η Ελλάδα παρουσιάζει μεγάλη απώλεια ανταγωνιστικότητας, η οποία σωρευτικά, για την περίοδο 2001-2009, ανέρχεται σε 18,6% με βάση τους ΔΤΚ και σε 26,6% με βάση το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στο σύνολο της οικονομίας. Οι ρυθμοί ανόδου των τιμών και των αμοιβών διατηρήθηκαν στην Ελλάδα σταθερά υψηλότεροι από τους αντίστοιχους της ευρωζώνης, με αποτέλεσμα τη σημαντική ανατίμηση της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας (βάσει του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδος με τους 28 κυριότερους εμπορικούς εταίρους της). Η εξέλιξη αυτή επιδείνωσε το επίπεδο ανταγωνιστικότητας της ελληνικής παραγωγής και τη δυνατότητά της να ανταποκριθεί στις μεταβολές της εγχώριας και εξωτερικής ζήτησης (Τράπεζα Ελλάδος, 2009, σελ. 143, 157).

Επί πλέον, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στην Ελλάδα και οι τέσσερις δείκτες της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας (βάσει του αποπληθωριστή του ΑΕΠ, ο αποπληθωριστής της ιδιωτικής κατανάλωσης, ο αποπληθωριστής τιμής εξαγωγών και το κόστος ανά μονάδα προϊόντος στο σύνολο της οικονομίας) παρουσίασαν ανατιμητικές τάσεις από το 2000, έναντι των αντίστοιχων 35 βιομηχανικών κρατών. Εκτιμάται

ότι μεταξύ 2000 και 2008, η ανατίμηση κυμαίνεται γύρω στο 16% με βάση τον αποπληθωριστή τιμής εξαγωγών έως 13% με βάση τον αποπληθωριστή του ΑΕΠ (European Commission, 2010, p. 69).

Όπως προαναφέρθηκε, η υψηλή ευαισθησία των ελληνικών εξαγωγών στις μεταβολές των πραγματικών συναλλαγματικών ισοτιμιών, είναι η ίδια μια αντανάκλαση του γεγονότος ότι η ελληνική παραγωγή εξακολουθεί να συγκεντρώνεται σε χαμηλής τεχνολογίας, υψηλού ανταγωνισμού τομείς, όπου οι αυξήσεις των σχετικών τιμών, ή η εμφάνιση φθηνότερων υποκατάστατων, που παράγονται από χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, οδηγούν σε σημαντικές απώλειες μεριδίων στις διεθνείς αγορές.

Πίνακας 6: Δείκτες Ονομαστικής και Πραγματικής Σταθμισμένης Συναλλαγματικής Ισοτιμίας (ΣΣΙ) Ελλάδας, 2001-2009.

Έτος	Ονομαστική ΣΣΙ	Πραγματική ΣΣΙ	
		Βάσει ΔΤΚ	Βάσει κόστους εργασίας/μονάδα προϊόντος*
2001	1,9	1,1	0,5
2002	2,3	2,6	4,0
2003	5,0	5,4	3,9
2004	1,7	1,9	4,2
2005	1,0	-0,2	0,4
2006	0,1	0,7	1,6
2007	1,3	1,6	2,3
2008	2,5	2,6	4,9
2009	1,2	1,5	2,3
Σωρευτική (%) μεταβολή 2001-2009	15,7	18,6	26,6

Πηγή: Έκθεση Διοικητή ΤτΕ 2009, σελ. 152, *στο σύνολο της οικονομίας

Η συμμετοχή της Ελλάδας στη νομισματική ένωση δυνητικά συνεπάγεται οφέλη και κόστη. Σημαντικά οφέλη, μεταξύ των άλλων, είναι η σταθερότητα των τιμών, η μείωση των επιτοκίων, η διευκόλυνση της χρηματοδότησης του χρέους της χώρας, η εξάλειψη του συναλλαγματικού κινδύνου στις συναλλαγές με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της ευρωζώνης, και επόμενα η τόνωση του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου και η σταθεροποίηση των προσδοκιών για την πορεία της συναλλαγματικής ισοτιμίας έναντι των υπόλοιπων νομισμάτων. Το αντίτιμο αυτών των οφελών είναι η αποστέρηση των εργαλείων πολιτικής που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την αντιστάθμιση των μακροοικονομικών διαταραχών. Η νομισματική και η συναλλαγματική πολιτική δεν σχεδιάζονται πλέον με βάση τις εθνικές ιδιαιτερότητες, αλλά τις πανευρωπαϊκές ανάγκες. Στο πλαίσιο της ευρωζώνης, οι υποτιμήσεις έναντι των υπόλοιπων εταίρων δεν είναι εφικτές και οι διαφορές πληθωρισμού συσσωρεύονται και μεταφράζονται σε πραγματική ανατίμηση του νομίσματος, πλήττοντας έτσι την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας (Αναστασάτος Τάσος, 2008, σελ. 1-3, 26-27).

Επί πλέον, το έλλειμμα του ισοζυγίου είναι αποτέλεσμα διαρθρωτικών προβλημάτων της οικονομίας, όπως είναι η διαφθορά, η πολυνομία, ο δημόσιος τομέας, οι δυσκαμψίες των

αγορών, η ανεπάρκεια των υποδομών κ.λπ., που συμβάλλουν στην υστέρηση της παραγωγικότητας της οικονομίας (Τράπεζα Ελλάδος, 2009, σελ. 32, 33).

Συμπεράσματα

Η ελληνική οικονομία συμπεριφέρεται ως κλειστή οικονομία, αφού το ποσοστό των εξαγωγών στο ΑΕΠ είναι πολύ χαμηλό, σε σύγκριση με άλλες αναπτυγμένες οικονομίες. Η Ελλάδα, μετά την ένταξή της στην ΕΕ, υπέστη σημαντικές απώλειες ανταγωνιστικότητας στους τομείς όπου παραδοσιακά είχε συγκριτικό πλεονέκτημα, γεγονός που αντανακλάται στο εμπορικό έλλειμμα.

Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο (2000-2008), το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας είναι ελλειμματικό και αυξανόμενο, τόσο στις συναλλαγές με τις χώρες της ΕΕ, παρά την αύξηση του μεριδίου τους στις εξαγωγές και τη μείωση του μεριδίου τους στις εισαγωγές, όσο και με τις τρίτες χώρες. Από τα στοιχεία του εμπορικού ισοζυγίου προκύπτει υψηλό έλλειμμα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, το οποίο οφείλεται, μεταξύ των άλλων, στην κλαδική διάρθρωση της ελληνικής παραγωγής και του εξωτερικού εμπορίου, στη διαφορά πληθωρισμού μεταξύ Ελλάδας και ευρωζώνης, στην ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της Ελλάδας και στους περιορισμούς της νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής στη ζώνη του ευρώ και σε διαρθρωτικές αδυναμίες της οικονομίας.

Η κλαδική σύνθεση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου επιδεινώνει την ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου, αφού τα εξαγόμενα προϊόντα είναι χαμηλότερης εντάσεως τεχνολογίας και χαμηλότερης προστιθέμενης αξίας σε σχέση με τα εισαγόμενα. Ειδικότερα, η υψηλή πετρελαϊκή εξάρτηση της Ελλάδας και η αυξητική τάση στις τιμές του πετρελαίου από το 2000, ενισχύουν την ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου.

Ένας από τους παράγοντες που επιδεινώνει την ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου, ειδικότερα στις συναλλαγές με τις χώρες της ευρωζώνης, είναι η διαφορά του πληθωρισμού μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων των χωρών μελών της. Ειδικά μετά την είσοδό της στην ευρωζώνη, η Ελλάδα καταγράφει έναν ρυθμό πληθωρισμού μεγαλύτερο από τον μέσο όρο αυτού των υπόλοιπων κρατών-μελών, που καθιστά ακριβότερα τα ελληνικά εξαγόμενα προϊόντα και επιδεινώνει τους όρους ανταγωνισμού τους.

Η ανατίμηση της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας της Ελλάδας, λόγω της μεγαλύτερης ανόδου των τιμών, σε σχέση με τις αντίστοιχες της ευρωζώνης, συνέβαλε, επίσης, στην επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των εξαγόμενων προϊόντων. Οι ρυθμοί ανόδου των τιμών και των αμοιβών διατηρήθηκαν στην Ελλάδα σταθερά υψηλότεροι από τους αντίστοιχους της ευρωζώνης, με αποτέλεσμα τη σημαντική ανατίμηση της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας. Οι διαφορές πληθωρισμού συσσωρεύονται και μεταφράζονται σε πραγματική ανατίμηση του νομίσματος, πλήττοντας έτσι την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Η υψηλή ευαισθησία των ελληνικών εξαγωγών στις μεταβολές των πραγματικών συναλλαγματικών ισοτιμιών, είναι η ίδια μια αντανάκλαση του γεγονότος ότι η ελληνική παραγωγή εξακολουθεί να συγκεντρώνεται σε χαμηλής τεχνολογίας, υψηλού ανταγωνισμού τομείς, όπου οι αυξήσεις των σχετικών τιμών, ή η εμφάνιση φθηνότερων υποκατάστατων, που παράγονται από χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, οδηγούν σε σημαντικές απώλειες μεριδίων στις διεθνείς αγορές.

Εκτός από τις παραπάνω αιτίες το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας οφείλεται και σε διαρθρωτικές αδυναμίες της οικονομίας. όπως είναι οι δυσκαμψίες των αγορών, ο δημόσιος τομέας, η ανεπάρκεια των υποδομών, η πολυνομία, η διαφθορά κ.λπ.

Βιβλιογραφία

Alpha Bank, 2007, «Ανταγωνισμός και Πληθωρισμός: Μια ολέθρια σχέση», Οικονομικό Δελτίο Τεύχος 101, σελ. 40-41, 47.

- Αναστασάτος Τάσος, 2008, «Η Ελληνική Νομισματική Πολιτική και τα Διδάγματα για τις Χώρες της Νέας Ευρώπης», *Eurobank*, σελ. 1-3, 26-27.
- Αναστασόπουλος Γ., 2004, «Η Εξωστρέφεια της Ελληνικής Οικονομίας, Στρατηγική Προσέγγιση», Υπουργείο Ανάπτυξης, Γενική Γραμματεία Βιομηχανίας, σελ. 57, 59.
- Eurobank, 2008, «Εξωτερικό εμπόριο και διεθνείς επενδύσεις: Βασικοί παράγοντες της εξωστρέφειας».
- European Commission, «Surveillance of Intra-Euro-Area Competitiveness and Imbalances», *European Economy* 1|2010, p. 68.
- Eurostat
- ΕΣΥΕ
- INE ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2010, «Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση», Ετήσια Έκθεση, σελ. 98, 172, 177.
- ΚΕΠΕ, Οικονομικές Εξελίξεις 2010/12, σελ. 37.
- Koukouritakis Minoas, 2006, «EU accession effects on export performance: THE case of Greece», *South-Eastern Europe Journal of Economics* 2, p. 165.
- Kui-Wai Li, Siegfried Bender, 2007, “Productivity and manufacture export causality among world regions: 1989-1999”, *The International Trade Journal*, volume xxi, No 2, p. 141-143.
- Κωνσταντακοπούλου Ιωάννα, «Διαχρονική πορεία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών», ΚΕΠΕ, Οικονομικές Εξελίξεις 2010/12, σελ. 36.
- Μαγούλιος Γεώργιος, 2010, «Το Εξωτερικό Εμπόριο της Ελλάδας με τις Χώρες της Οικονομικής Συνεργασίας Ευξείνου Πόντου (ΟΣΕΠ)», 2nd International Conference “The Economies of Balkan and Eastern Europe Countries in the Changed world” Department of Accountancy, Kavala Institute of Technology, May 7-9, 2010, Kavala,
- Μαγούλιος Γεώργιος, 2010, «Το Εξωτερικό Εμπόριο της Ελλάδας με τις Τρίτες Χώρες της Ευρωμεσογειακής Συνεργασίας», υπό δημοσίευση.
- Μαγούλιος Γιώργος, 2006, «Προσεγγίσεις σε θέματα της Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας», Εκδ. Κορηλία Σφακιανάκη, σελ. 117.
- Μαριόλης Θεόδωρος, 2009, «Η ζώνη του ευρώ και η διεθνής οικονομική κρίση», *Monthly Review*, Τεύχος No 53.
- Michael G. Arghyrou, Evelyn Bazina, 2002, «Competitiveness and the External Trade Performance of Greece in the 1990s: A cross-sectoral investigation», Economics and Finance Section, School of Social Sciences, *Brunel University, Economics and Finance Discussion Papers*, N 02-06, p 17-18.
- ΠΣΕ, ΚΕΕΜ, 2009, «Μεταβολές στην ποιοτική εξειδίκευση των ελληνικών εξαγωγών», σελ. 2.
- ΠΣΕ, ΚΕΕΜ, 2008, «Οι εξαγωγές και οικονομική κρίση», No 44, σελ. 5.
- ΣΕΒΕ, 2009, «Ετήσια Έκθεση για την πορεία του εξωτερικού εμπορίου ΕΕ-Ευρωζώνης-Ελλάδας 2004-2008», σελ. 7 και 18.
- Τράπεζα Ελλάδος, 2009, Έκθεση Διοικητή, σελ. 32, 33, 143, 152, 157.
- Χύμης Αθανάσιος, Ρεζίτη Ιωάννα, «Εξωτερικό εμπόριο αγροτικών Προϊόντων και τροφίμων», ΚΕΠΕ, Οικονομικές Εξελίξεις 2010/12, σελ. 41, 42.

Η Ελληνική Βιομηχανία Κονσερβοποίησης Ροδάκινου: Προβλήματα και Προοπτικές

Μαντζάρης Ιωάννης¹

1. Α.Τ.Ε.Ι Σερρών, σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, καθηγητής του τμήματος Λογιστικής

Περίληψη

Η βιομηχανία κονσερβοποίησης φρούτων αποτελεί την έναν από τους σημαντικότερους παραγωγικούς κλάδους της Ελλάδος με αυξημένο εξαγωγικό προσανατολισμό. Στον κλάδο της μεταποίησης φρούτων η κονσερβοποίηση ροδάκινου κατέχει σημαντικό ποσοστό, τόσο σε επίπεδο παραγωγής, όσο και σε επίπεδο εξαγωγών. Η εργασία αυτή ασχολείται με την διαχρονική εξέλιξη της βιομηχανίας κονσερβοποίησης ροδάκινου και τις μελλοντικές προοπτικές της στον ελληνικό και διεθνή χώρο. Οι επιχειρήσεις αυτού του είδους μπορούν να δώσουν απαντήσεις στο ζήτημα της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Κάνοντας χρήση των πόρων (α' υλών, ανθρώπινου δυναμικού κτλ.) τυπικών αγροτικών περιοχών της Ελλάδος (Ν. Πέλλας, Ημαθίας) παράγουν προϊόντα μεγάλης εξωστρέφειας και συμβάλουν έτσι στην αντιμετώπιση της ανεργίας και του αρνητικού Ισοζυγίου Εξωτερικών Συναλλαγών της χώρας.

JEL Classification: L 23, L 26,

Λέξεις κλειδιά: επιχειρήσεις, βιομηχανία φρούτων, επεξεργασία ροδάκινου, ανταγωνιστικότητα, εξαγωγές

The Greek peach canning industry: Problems and potentialities.

By: Mantzaris Ioannis Professor at TEI of Serres Department of Accounting

Abstract

The fruit canning industry is one of the most important productive sectors of Greece and one which is increasingly becoming export-oriented. Within the fruit processing sector, peach canning holds a great percentage of the production and export levels. The current paper discourses on the historical development of the peach canning industry and its future prospects in the Greek and international sphere. This kind of businesses can give answers to issues regarding the competitiveness of the Greek economy. By using resources (raw materials, human resources) from typical Greek agricultural areas (i.e. prefecture of Pella and Imathia) businesses produce products of great extroversion and they, thus, contribute in dealing with unemployment and the negative balance of external payments of the country.

JEL Classification: L 23, L 26,

Keywords: business, fruit industry, peach processing, competitiveness, exports.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ελληνική βιομηχανία κομπόστας ροδάκινου αποτελεί παραγωγικό κλάδο με υψηλό βαθμό εξωστρέφειας. Η ανάλυση κλάδων με διεθνή ανταγωνιστικότητα παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι μπορούν να αποτελέσουν την απάντηση της ελληνικής οικονομίας στο ζήτημα της ανάπτυξης. Ο κλάδος αποτελείται από ΜΜΕ επιχειρήσεις με υψηλή εξειδίκευση και μεγάλη χωροταξική συγκέντρωση. Τέτοιες επιχειρήσεις αποτελούν τη βάση, πάνω στην οποία μπορεί να στηριχθεί η ελληνική οικονομία, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης.

Με την εργασία αυτή θα αναλύσουμε τον κλάδο της κονσερβοποίησης ροδάκινου στην Ελλάδα, θα εξετάσουμε και θα παραθέσουμε στοιχεία για τις συνθήκες λειτουργίας και θα διατυπώσουμε απόψεις για τις μελλοντικές προοπτικές του. Τεκμηριώνονται θεωρητικά τα αίτια συγκέντρωσης της παραγωγής σε συγκεκριμένη περιοχή της χώρας, καθώς και ο τρόπος διεξόδου στις διεθνείς αγορές. Η ανάλυση της δραστηριότητας τέτοιων ανταγωνιστικών κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας τροφίμων που αποτελείται κύρια από ΜΜΕ επιχειρήσεις μας ενδιαφέρει διότι:

- Οι επιχειρήσεις αυτές αξιοποιούν την αγροτική παραγωγή μιας τυπικής περιοχής της χώρας, και μάλιστα με παραγωγή προϊόντων υψηλής εξωστρέφειας.
- Τέτοιες επιχειρήσεις μπορούν να επιλύσουν εν μέρει το πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης στις αγροτικές περιοχές.
- Επιχειρήσεις με παγκοσμιοποιημένη δραστηριότητα όπως αυτές, μπορούν να δώσουν την απάντηση στην οικονομική κρίση με την υψηλή ανταγωνιστικότητά τους.

Οι επιχειρήσεις του κλάδου είναι επιχειρήσεις υψηλής ανταγωνιστικότητας. Οι εξωστρεφείς επιχειρήσεις (βλ. Kentaro Sakai, 2002) έχουν σημαντικά πλεονεκτήματα αφού:

- Η διεθνής δραστηριότητα προσφέρει σημαντικά οφέλη.
- Η διεθνοποίηση αποτελεί καθημερινή πρακτική και τρόπο δράσης.
- Τα στελέχη εξελίσσονται σε Managers με διεθνή προσανατολισμό.
- Οι διεθνοποιημένες επιχειρήσεις ενθαρρύνουν και τους προμηθευτές να ακολουθήσουν.
- Όταν η εσωτερική αγορά είναι κορεσμένη ή μικρή, οι εξαγωγές αποτελούν τη μόνη διέξοδο διάθεσης της παραγωγής.

Τα οφέλη της διεθνούς δράσης των επιχειρήσεων (Oppenländer K.H., 1997, σ. 9-25) ιδιαίτερα των μικρών σχετικά χωρών, όπως η Ελλάδα, είναι πολλά. Ξεχωρίζουν: η αύξηση των πωλήσεων και των κερδών, η καλύτερη αξιοποίηση των παραγωγικών δυνατοτήτων με αύξηση της παραγωγικότητας και μείωση του οριακού κόστους, η προσέγγιση περισσότερων αγορών με υψηλότερη δυνατότητα κατανάλωσης και άλλες καταναλωτικές συνήθειες, η επιμήκυνση του κύκλου ζωής των προϊόντων, η πρόσβαση σε καινοτομίες, Know-how και τεχνολογίες υψηλής στάθμης (Tsoukas, Vas. et all., 2004α, pp. 4-6), η βελτίωση του Prestige της επιχείρησης και του προϊόντος, η χρήση οικονομιών κλίμακας σε προμήθειες και παραγωγή, η βέλτιστη κατανομή διαφόρων κινδύνων, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, η δυνατότητα επενδύσεων σε E&A, η απόκτηση εμπειριών και γνώσης (άρα βελτιωμένες καμπύλες εμπειρίας) κ.α (Tsoukas, Vas. et all, 2004β, pp. 6-7).

Παραδοσιακά η διεθνοποίηση της δράσης των επιχειρήσεων π.χ. μέσω εξαγωγών, αποτελούσε στρατηγικό στόχο (Kindleberger, K.P., X.H., σ. 94 επ.). Για μια επιχείρηση είναι απλούστερο να δραστηριοποιείται σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, αφού στο επίπεδο αυτό υπάρχουν λιγότερες επιχειρήσεις απ' ότι διεθνώς. Στο μικρο-επίπεδο των άμεσα ελεγχόμενων αγορών, η επιχείρηση γνωρίζει καλύτερα τους κανόνες λειτουργίας, τα ήθη και τις συνήθειες, το νομικό σύστημα, τον τρόπο και τις διαδικασίες εισόδου στην αγορά, αλλά και τη συμπεριφορά των πελατών της. Αποτελούν ουσιαστική γνωσιακή υπεραξία της επιχείρησης και συνθέτουν το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που πρέπει να διαθέτει για να επιβιώσει και να αναπτυχθεί σε μια αγορά (Agmon, T., et. al. 1994).

Οι εξαγωγές που αποτελούσαν τον παραδοσιακό τύπο της διεθνοποίησης και παγκοσμιοποίησης θεωρούνται και σήμερα σημαντική στρατηγική στόχευση (Europäische Kommission, 2004, σ. 7). Πρόσφατες έρευνες στο ζήτημα της διεθνοποίησης απέδειξαν, ότι η πλειονοψηφία των επιχειρήσεων που δραστηριοποιείται σε διεθνές επίπεδο ακολουθεί ταυτόχρονα τόσο εξω-

τερικές (π.χ. εξαγωγές), όσο και εσωτερικές (εισαγωγές ή πρόσβαση στη γνώση) δραστηριότητες (Fletcher, R. 2001, σ. 25-49).

2. Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης της βιομηχανίας κομπόστας

Πολλές και σημαντικές θεωρίες αναλύουν την επιλογή του τόπου εγκατάστασης των επιχειρήσεων (Alf K. Fernau, 1997). Όμως αυτή που κατά την άποψή μας απαντά στα περισσότερα ερωτήματα για το ποια κριτήρια βάρυναν περισσότερο στην απόφαση για εγκατάσταση της βιομηχανίας κομπόστας ροδάκινου στους ν. Πέλλας και Ημαθίας, είναι η θεωρία του τόπου εγκατάστασης του Alfred Weber (1868-1958). Η θεωρία αυτή (Maier Gunther / Tödtling Franz, 1995) εξηγεί τους λόγους της χωρικής κατανομής της βιομηχανικής παραγωγής και μέσω αυτής, αναζητά τον άριστο τόπο εγκατάστασης των βιομηχανικών μονάδων. Κατά τον Weber ο άριστος τόπος εγκατάστασης είναι το σημείο, στο οποίο ελαχιστοποιούνται τα διάφορα κόστη. Αυτό μπορεί να προσδιοριστεί με τη βοήθεια του χωροταξικού τριγώνου του Weber. Εάν χωρίσουμε τις α' ύλες σε δυο κατηγορίες, στις περιορισμένες (localized raw materials) και στις μη περιορισμένες χωροταξικά (no localized raw materials), μπορούμε να πούμε, ότι οι μη περιορισμένες δεν ασκούν έλξη στις επιχειρήσεις, όσον αφορά στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης. Αντίθετα οι περιορισμένες χωροταξικά α' ύλες ασκούν έλξη, σε σχέση με τον τόπο εγκατάστασης. Σημαντικό στοιχείο για το κόστος μεταφοράς είναι, τα υλικά που μεταφέρονται, να μη χάνουν σε ποιότητα και βάρος, δηλ. να μην υποβαθμίζονται. Παράγοντες προσέλκυσης επιχειρηματικών δράσεων είναι: Τα κόστη μεταφοράς (από και προς την επιχείρηση), τα διάφορα κόστη εργασίας (παραγωγής, διοίκησης κτλ.), οι οικονομίες κλίμακας, συνέργειας (μέσω συγχωνεύσεων κτλ.).

Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης μιας επιχειρηματικής δράσης που παράγει καταναλωτικά αγαθά αυτού του είδους στηρίζεται σε τρεις παραμέτρους:

1. Στην εγγύτητα προς τους χώρους: παραγωγής, εργασίας.
2. Στην εγγύτητα προς τους χώρους κατανάλωσης.
3. Στην εγγύτητα σε δίκτυα μεταφορών.

Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης της βιομηχανίας κομπόστας έγινε με βάση την εγγύτητα στους χώρους παραγωγής α' ύλης, λόγω του ότι το ροδάκινο είναι πολύ ευαίσθητο κατά την μεταφορά από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η ποιότητα της α' ύλης επηρεάζει άμεσα την ποιότητα του τελικού προϊόντος. Επίσης στις περιοχές η υπάρχουσα εργασία ήταν εξειδικευμένη. Η βιομηχανία κομπόστας με τη σειρά της προσέλκυσε και τις βιομηχανίες παραγωγής μεταλλικών κουτιών συσκευασίας. Εκτός των παραπάνω, ο Alfred Weber χρησιμοποίησε δυο δείκτες (βλ. Richardson, Harry, X.H., σ. 61-66), οι οποίοι είναι σημαντικοί για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης:

1. Τον δείκτη α' υλών (M, material index) που αναφέρεται στη σχέση του βάρους των χρησιμοποιούμενων α' υλών που είναι χωροταξικά περιορισμένες, προς το βάρος του τελικού προϊόντος.
2. Τον δείκτη του χωροταξικού βάρους (L, Location weight), που αναφέρεται στο βάρος του τελικού προϊόντος συν το βάρος του χωροταξικά εξαρτημένου προϊόντος ανά μονάδα τελικού προϊόντος.

Επιχειρήσεις που έχουν υψηλό L εγκαθίστανται κοντά στις πηγές α' υλών, ενώ εκείνες που έχουν χαμηλό L εγκαθίστανται σε περιοχές εγγύτερα της κατανάλωσης.

Παρά τις κριτικές που δέχτηκε το μοντέλο του Weber (επικέντρωση μόνο στα διάφορα κόστη, τις περιορισμένες αποδοχές και την σχετικά φτωχή κατηγοριοποίηση των τόπων εγκατάστασης), μπορεί να εξηγήσει σημαντικές αποφάσεις για τον τόπο εγκατάστασης των επιχει-

ρηματικών δράσεων. Αποτελεί το βασικό μοντέλο στο οποίο στηρίχτηκε η Νέα Οικονομική Γεωγραφία του Paul Krugman στη δεκαετία του 1990 (Krugman, Paul, 1991).

1. Μορφές και τρόποι εισόδου επιχειρήσεων στις διεθνείς αγορές

Επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε χώρες με μικρή αγορά (σε οικονομικό, πληθυσμιακό, γεωγραφικό κτλ. επίπεδο), κατανοούν, ότι η είσοδος στις διεθνείς αγορές είναι γι' αυτές μονόδρομος. Το ερώτημα στην περίπτωση αυτή είναι πως αυτό μπορεί να γίνει αποτελεσματικά, χωρίς να τεθεί σε κίνδυνο η λειτουργία και η βιωσιμότητά της. Οι επιχειρήσεις κονσερβοποίησης ροδάκινου λόγω της εξάρτησής τους από την χωροταξικά περιορισμένη παραγωγή, δεν μπορούν να διαμορφώσουν εγκαταστάσεις παραγωγής μακριά από αυτούς, δηλ. να προβούν σε επενδύσεις παραγωγή στην αλλοδαπή (Σιώτης Θ. κ.α., 2010, σ. 6).

Όπως κάθε επιχείρηση ή κλάδος, έτσι και η βιομηχανία κονσερβοποίησης ροδάκινου σχεδιάζει σε τακτά διαστήματα την ανταγωνιστική του στρατηγική (Μαντζάρης Γιάν. / Αλεξανδράκης Αλ., 2002, σ. 289-306 και ΕΚΕ, 2010). Ο σχεδιασμός της στρατηγικής προσαρμόζεται στις υπάρχουσες ή δυνατόν να προβλεφθούν περιβαλλοντικές συνθήκες. Σκοπός της στρατηγικής πρέπει είναι η κατάκτηση νέων υψηλότερων επιπέδων στόχων, η προάσπιση της υφιστάμενης θέσης και η αύξηση των κερδών (Ευθύμογλου, Πρ., 1990). Το κυρίαρχο μοντέλο ανταγωνιστικότητας και δυνατότητας εισόδου σε μια αγορά, είναι αυτό των πέντε δυνάμεων του Michael E. Porter (Porter, M.E., Wettbewerbsvorteile, Frankfurt a.M., 1986). Με βάση αυτό η δυναμικότητα ενός κλάδου εξαρτάται από τις εξής πέντε δυνάμεις:

1. Την διαπραγματευτική ισχύ των αποδεκτών.
2. Την διαπραγματευτική ισχύ των προμηθευτών.
3. Την απειλή εισόδου στην αγορά νέων ανταγωνιστών.
4. Τον κίνδυνο από υποκατάστατα προϊόντα.
5. Την ένταση ανταγωνισμού μεταξύ των υφισταμένων επιχειρήσεων.

Διάγραμμα 1: Μοντέλο ανταγωνιστικότητας των πέντε δυνάμεων του Μ. Porter

Πηγή: Porter M. (1980), Competitive Strategy, Free Press, New York.

Προϋπόθεση για την τελική επιτυχία της στρατηγικής ανταγωνισμού μιας επιχείρησης ή κλάδου σε μια αγορά, είναι η θετική διαφοροποίηση έναντι των ανταγωνιστών (Lampre, H.-E.,

1979). Για να θεωρηθεί ένας κλάδος ως ανταγωνιστικός, θα πρέπει να κατέχει ένα τουλάχιστον στρατηγικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Ο Porter (Porter, M.E., 1984) διακρίνει τους εξής τύπους ανταγωνιστικών στρατηγικών:

- Την στρατηγική Κόστους.
- Την στρατηγική Τιμών.
- Την στρατηγική Διαφοροποίησης.
- Την συγκέντρωση σε εντελώς συγκεκριμένα τμήματα της αγοράς.

Η ανταγωνιστική στρατηγική δεν πρέπει να περιλαμβάνει ενέργειες ενάντιες μόνο στους ανταγωνιστές. Πρέπει να γίνει προσπάθεια ενσωμάτωσης σε μια επιτυχή ανταγωνιστική στρατηγική, που ο αντικειμενικός στόχος να είναι η συνεργασία με τους ανταγωνιστές. Η στρατηγική συμμαχία μπορεί να είναι τυπική ή άτυπη και να περιλαμβάνει όλα τα είδη συμφωνιών, με τις οποίες δυο ή περισσότερες επιχειρήσεις μπορούν να συνεργαστούν για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων στην αγορά. Οι συνεργασίες μπορούν να είναι κάθετες, οριζόντιες, προς τα μπρος ή προς τα πίσω κτλ. (Μαντζάρης Γιάν., 2008, σ. 186 επ.).

Ο κλάδος της κομπόστας ροδάκινου ως μη δυνάμενος να μεταφέρει τις εγκαταστάσεις παραγωγής στην αλλοδαπή, επέλεξε τις εξαγωγές για να εισέλθει στις αγορές του εξωτερικού. Αυτός ο τρόπος επιτρέπει στην επιχείρηση να εξάγει τα προϊόντα της σε πολλές χώρες ταυτόχρονα και να δημιουργεί συνθήκες για χρήση οικονομιών κλίμακας, εμπειρίας κτλ. Αποτελεί τον ασφαλέστερο τρόπο εισόδου σε νέες αγορές, ιδιαίτερα για επιχειρήσεις με μικρή διεθνή εμπειρία (Backhaus, K., 1996). Πλεονεκτήματα των εξαγωγών είναι οι μικρές ή καθόλου επενδύσεις στην χώρα υποδοχής, άρα μικρό ρίσκο, και ευκολότερη χρήση οικονομιών μεγέθους (κλίμακας, συνέργειας κτλ.), λόγω του περιορισμού της παραγωγής στις μητρικές εγκαταστάσεις. Μειονεκτήματα είναι, η αδυναμία εκμετάλλευσης πιθανών ευεργετικών πολιτικών (οικονομικές ενισχύσεις, επιβολή δασμών), αλλά και του κόστους μεταφοράς στις αγορές του εξωτερικού (βλ. Jahrmann, Ulrich, 1994, σ. 245 επ.).

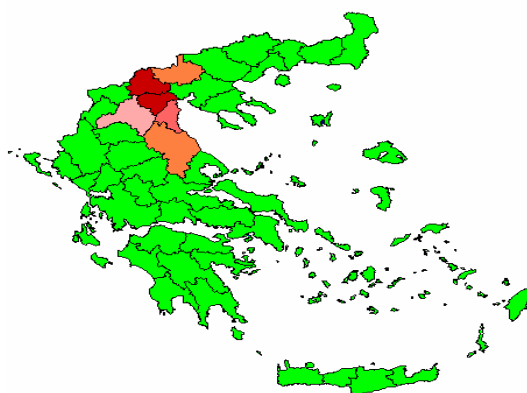
Οι εξαγωγές μπορούν να πραγματοποιηθούν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο (Jahrmann, Ulrich, 1994, σ. 194-217). Ο άμεσος τρόπος πραγματοποιείται μέσω εμπορικών πρακτόρων στις αγορές στόχους, με χρησιμοποίηση μεσαζόντων ή με χρήση ιδίου δικτύου πωλήσεων (Logistics). Ο έμμεσος τρόπος εξαγωγής πραγματοποιείται με χρήση υπηρεσιών μεσαζόντων (brokers), εξαγωγικών πρακτορείων ή αλλοδαπών δικτύων διανομής (Logistics). Οι τρόποι αυτοί έχουν πλεονεκτήματα (χαμηλό κόστος επιχείρησης για διαφήμιση και διανομή, χρήση εμπειρίας μεσαζόντων, προσέλκυση πελατών από διαφορετικές αγορές), αλλά και μειονεκτήματα (κάλυψη περιορισμένων περιοχών κατανάλωσης, μη χρήση ιδίου εμπορικού σήματος, εξάρτηση από δάνειες δυνάμεις, χαμηλή εμπειρία).

Θα μπορούσαν βέβαια να διαμορφωθούν και στρατηγικές συμμαχίες κάθετης ή οριζόντιας διάταξης (Zentes, J. / Morschett D., 2003) μεταξύ των ελληνικών και ξένων επιχειρήσεων. Τέτοιες μορφές μπορεί να είναι: συμφωνίες παραχώρησης δικαιωμάτων εκμετάλλευσης (Licensing), συμφωνίες δικαιόχρησης (Franchising), συμφωνίες παραγωγής (Contract Manufacturing), Κοινοπραξίες (Joint Venture), θυγατρικές αποκλειστικής ιδιοκτησίας (Wholly owned subsidiaries) (Jahrmann, Ulrich, 1994, σ. 55-71). Οι συμφωνίες αυτές μπορούν να έχουν θετικές επιδράσεις στην τιμή του προϊόντος (άρα και υψηλότερη τιμή παραγωγού), να διασφαλίσουν συνθήκες βεβαιότητας και σταθερότητας στην παραγωγή και τη διάθεσή της, να μπορέσουν να διαμορφώσουν συνθήκες συμβολιακής παραγωγής και τελικά να δώσουν προοπτική στον σημαντικό αυτό κλάδο παραγωγής (Σιώτης Θ., κ.α., 2010, σ.4).

3. Παραγωγή συμπύρηνου ροδάκινου στην Ελλάδα

Η καλλιέργεια του ροδάκινου στην Ελλάδα άρχισε από τους ν. Πέλλας και Ημαθίας στη δεκαετία του 1950. Βοήθησαν οι άριστες κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες των περιοχών και ο άριστος εγκλιματισμός του δένδρου (Mantzaris, Johannes, 1986, σ. 235 επ.). Καλλιεργούνται (2010), περίπου 400.000 στρέμματα ροδάκινου κυρίως στους ν. Πέλλας, Ημαθίας και λιγότερο στους ν. Λάρισας, Κοζάνης, Πιερίας και Κιλκίς. Παράγονται 800.000 τόνοι Ροδάκινα (το 90% στην Πέλλα και Ημαθία και το 10% στους υπόλοιπους), από τους οποίους 450.000 τόνοι είναι συμπύρηνα (ΥΠΑΑΤ, 2007, σ. 19). Από τους 450.000 τον. παραγωγής το 2009, οι 215.000 μεταποιήθηκαν σε κομπόστα, οι 80.000 οδηγήθηκαν στην χυμοποίηση, οι 20.000 καταψύχθηκαν και 135.000 παρέμειναν στα δένδρα λόγω ζημιών (χαλάζι, ασθένειες κτλ.).

Πίνακας 1: Χωροταξική κατανομή της καλλιέργειας συμπύρηνου ροδάκινου στην Ελλάδα

Περιοχή	Πέλλα - Ημαθία	Κοζάνη - Πιερία	Λάρισα - Κιλκίς
Καλλιέργεια	Εκτεταμένη	Μεσαία	Περιορισμένη

Η εξέλιξη της παραγωγής συμπύρηνου ροδάκινου τα τελευταία 40 έτη (ιδιαίτερα μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981) ήταν ραγδαία λόγω των υψηλών τιμών παραγωγού και της μεγάλης στρεμματικής απόδοσης. Το προϊόν ταυτίστηκε με αυτές τις περιοχές και αποτελεί το σήμα κατατεθέν τους. Η Ελλάδα το 2009 κάλυπτε περίπου το 21% της συνολικής παραγωγής ροδάκινων της ΕΕ. Στην ΕΕ παρήχθησαν το 2009 περίπου 3.820.000 τόνοι (Ιταλία 1.578.000, Ισπανία 1.092.000 τόνοι, Γαλλία 350.000 τόνοι). Από την παραγωγή του 2009, οι 1.000.000 τόνοι (27%) είναι συμπύρηνα με κατανομή: Ιταλία 150.000 τον., Ισπανία 370.000 τον. και Γαλλία 26.000 τον. Στην Ελλάδα τα συμπύρηνα ροδάκινα καλύπτουν το 50% της συνολικής παραγωγής. Συνεπώς η Ελλάδα καλύπτει περίπου το 55% της παραγωγής συμπύρηνου ροδάκινου της ΕΕ. (http://agro-rodakino.blogspot.com/2010/05/blog-post_12.html ελήφθη 18-10-2010).

Η στρεμματική απόδοση του συμπύρηνου είναι πολύ μεγαλύτερη από αυτή των επιτραπέζιων. Κατά τα έτη ύπαρξης εγγυημένων ελάχιστων τιμών από την Ε.Ε., προσέφερε μεγαλύτερο εισόδημα στους παραγωγούς σε σχέση με το εκπύρηνο (Mantzaris Ioannis, 1986, σ. 248). Το συμπύρηνο ροδάκινο ως κύρια α' ύλη τροφοδοσίας της βιομηχανίας κομπόστας επικράτησε του εκπύρηνου μετά το 1970, καθότι οι ποικιλίες του παρουσιάζουν σημαντικά πλεονεκτήματα κατά την κονσερβοποίηση (Πλαστουργός Σπ., 1984, σ. 26) αφού:

- Έχει μεγαλύτερη απόδοση σε κονσέρβες/τόνο (1.300 κονσέρβες του 1 Kg αντί 1.150).
- Επιτρέπει την βιομηχανοποιημένη και αυτοματοποιημένη επεξεργασία.

- Έχει σαφώς καλύτερη ποιότητα και προτιμάται από τους καταναλωτές.
- Έχει μεγαλύτερη διάρκεια παραγωγής (άρα μεγαλύτερη διάρκεια λειτουργίας των εργοστασίων).
- Το μόνο μειονέκτημα σε σχέση με τα εκπύρηντα είναι, ότι σε περίπτωση συντήρησης σε ψυγεία προσβάλλεται ευκολότερα από μύκητες και έτσι υποβαθμίζεται η ποιότητά του.

Η τυπική αγροτική εκμετάλλευση ροδάκινου έχει μέγεθος 40-50 στρέμματα (4-5 Ha), πολύ μικρότερη από τα 80-100 στρ. (8-10 Ha) που επικρατούν στην ΕΕ και τις ΗΠΑ (USDA, 2010). Η μέση απόδοση κυμαίνεται μεταξύ 2,5-4 τόνους/στρέμμα, ανάλογα με την εποχή ωρίμανσης. Οι πρώιμες ποικιλίες (15/7-10/8, Fortuna, Loadel) έχουν χαμηλότερη στρεμματική απόδοση, ενώ οι μέσες και όψιμες ωρίμανσης υψηλότερη (10/8-15/9 Andross, Everts).

Οι τιμές που δόθηκαν στον παραγωγό από τη βιομηχανία το 2009 (215.000 τον.) ήταν 0,18€/κιλό και την κατάψυξη (20.000 τον.) 0,07€/κιλό. Οι αποζημιώσεις του ΕΛΓΑ για τις ποσότητες που παρέμειναν στο δένδρο (135.000 τον.) ήταν 0,15 €/κιλό και την χυμοποίηση (80.000 τον.) 0,10 €/κιλό.

Πίνακας 1: Τιμές παραγωγού συμπύρηνων ροδάκινων, 2007-2009, Euro/Kg

	2007	2008	2009
Τιμές βιομηχανίας (σε €/κιλό)	0,23	0,26	0,18
Κοινοτικές ενισχύσεις (σε €/κιλό)	0,03	0,03	0,03
Σύνολο (σε €/κιλό)	0,26	0,29	0,21
Μικτό εισόδημα παραγωγού ¹⁾ σε €/στρέμμα (3,5 τον/στρέμμα)	910	1015	735

1) Υπολογισμοί δικοί μας

Πηγή: ΥΠΑΑ, Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης Πέλλας, 2010.

Αν υπολογίσουμε το συνολικό μικτό αγροτικό εισόδημα από το συμπύρηνο ροδάκινο θα διαπιστώσουμε, ότι αυτό κυμαίνεται στα 95 εκατ. € περίπου (450.000 τόνοι x 0,21 €/Kg).

Οι τιμές στο συμπύρηνο ροδάκινο δεν καλύπτουν το κόστος παραγωγής, κάτι που αναγνωρίζει η ΕΕ (ΕΥ, 2010, σ. 16). Αυτός είναι ο λόγος, που πολλοί παραγωγοί συμπύρηνου ροδάκινου σε Ελλάδα και Ισπανία αλλάζουν καλλιέργειες και στρέφονται σε επιτραπέζιες ποικιλίες (ροδάκινα και νεκταρίνια), όπου οι τιμές είναι διπλάσιες (περίπου 0,40–0,80€/ Kg). Η κατάσταση επιδεινώνεται περισσότερο και λόγω του ότι οι τιμές των διαφόρων εφοδίων, όπως λιπάσματα, φυτοφάρμακα, καύσιμα, ενέργεια κτλ., αυξήθηκαν μεταξύ 2005-2009 κατά 20-30% (ΕΥ, 2010, σ. 27). Εάν τα επόμενα χρόνια διατηρηθούν οι χαμηλές τιμές παραγωγού, τότε η αποστροφή στην καλλιέργεια θα είναι μεγαλύτερη και ίσως κινδυνεύσει ο ασφαλής εφοδιασμός των βιομηχανιών. Οι τιμές που κατά τους παραγωγούς είναι ικανοποιητικές θα πρέπει να κυμαίνονται σήμερα μεταξύ 0,23 – 0,28 €/Kg (καθαρά), ανάλογα με τον χρόνο ωρίμανσης (υψηλότερη στις πρώιμες ποικιλίες με μικρή απόδοση/στρέμμα και χαμηλότερη στις οψιμότερες με μεγάλη απόδοση/στρέμμα).

3. Η βιομηχανία Κονσερβοποίησης ροδάκινου στην Ελλάδα

Η βιομηχανία κονσερβοποίησης ροδάκινου είναι από τους ανταγωνιστικότερους κλάδους στην Ελλάδα. Το 98% της παραγόμενης ποσότητας εξάγεται στην αλλοδαπή με μεγάλη γεωγραφική διασπορά. Οι επιχειρήσεις του κλάδου είναι ΜΜΕ επιχειρήσεις με υψηλό βαθμό εποχικότητας στη δράση τους. Η παραγωγική λειτουργία τους διαρκεί 45-60 ημέρες/έτος (κα-

τά τους μήνες Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβριο). Η δυναμικότητα επεξεργασίας των βιομηχανιών κυμαίνεται από 300–1000 τόνους/24 ώρες.

Η παραγωγή κομπόστας ροδάκινου στη χώρα μας παρουσίασε κατά τα τελευταία 40 χρόνια αλματώδη ανάπτυξη. Η συνολική παραγωγή κυμαίνεται τα τελευταία χρόνια, μεταξύ 12-16 εκατ. ΧαρτοΚιβώτια (X/K). Οι επιχειρήσεις του κλάδου περιορίστηκαν σε 15 από 70 που ήταν το 1980. Σήμερα λειτουργούν οι: Alexander Ltd, AL.M.ME, Del Monde Hellas S.A., Conex S.A., Covita S.A., Danais S.A., Elvak S.A., Filippou S.A., Intercom Foods S.A., Kronos S.A., P. Pavlides S.A., SKO, Union of Agricultural Coop of Giannitsa, Venus Growerds, Vitom S.A. Είναι συγκεντρωμένες στην Πέλλα (7), Ημαθία (5), Λάρισα (2), Κιλκίς (1). Οι περισσότερες από αυτές τα τελευταία χρόνια δημιούργησαν και γραμμές παραγωγής χυμού, κατάψυξης, πουρέ με στόχο την πλήρη αξιοποίηση της α' ύλης.

Η Ελλάδα κατέχει υψηλή θέση στην παραγωγή κομπόστας ροδάκινου και είναι σημαντική παγκόσμια δύναμη στις εξαγωγές. Μεγαλύτερη παραγωγός χώρα είναι οι ΗΠΑ με 26,2 Mio X/K το 2009. Η Ελλάδα το 1992 παρήγαγε το 31% της παγκόσμιας παραγωγής και το 2008 το 23% (15 Mio X/K). Ανερχόμενη δύναμη στον τομέα και ο μεγάλος ανταγωνιστής της χώρας μας κατά τα επόμενα χρόνια θα είναι η Κίνα, με παραγωγή 14,6 Mio X/K το 2008.

Πίνακας 2: Παραγωγή Κομπόστας Ροδάκινου στον κόσμο, 1986-96, Mio X/K 24x1 Kg

Χώρα	1992	1993	1994	1995	1996	2008	% 2008
USA	19,9	18,1	19,6	14,0	17,6	16,2	25,20
S.AFRICA	8,2	8,6	8,5	8,2		3,1	4,80
ITALIA	-	-	0,7	-	-	-	-
ESPAGNE	8,1	6,7	7,8	7,7	8,8	5,2	8,20
ARGENTINA					3,0	4,2	6,60
AUSTRALIA					2,5	1,1	1,80
CHILE						4,5	7,10
CHINA						14,6	22,70
HELLAS	16,2	15,7	15,9	16,1	16,8	15,1	23,50
Σύνολο	52,4	49,1	52,5	46,0	48,7	64,4	100,00

Πηγή: EKE (1996) και CanCon (09)

Σε αντίθεση με τις ΗΠΑ που το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής καταναλώνεται στην εγχώρια αγορά, το 98% της παραγόμενης ποσότητας της Ελλάδας εξάγεται, εξασφαλίζοντας στη χώρα την πρώτη θέση διεθνώς, με ποσοστό 65% περίπου. Δυο στις τρεις κομπόστες που εξάγονται παγκοσμίως, είναι ελληνικής προέλευσης.

Διάγραμμα 2: Ελληνικές εξαγωγές κομπόστας ροδάκινου, 1996-2008, 000 X/K 24x1 Kg

Πηγή: ΕΚΕ, 2010.

Το διάγραμμα δείχνει, ότι οι ελληνικές εξαγωγές για τα έτη 1999-2008 (εκτός το 2003-2004 που ήταν μειωμένες) παρουσιάζουν σχετική σταθερότητα και κυμαίνονται μεταξύ 12-15 εκατ. X/K 24x1 Kg. Από πληροφορίες της Ένωσης Κονσερβοποιών Ελλάδας (ΕΚΕ, 2010) για τα έτη 2009 και 2010 θα έχουμε μείωση εξαγωγών λόγω μειωμένης διεθνούς ζήτησης, ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης. Αυτό θα επηρεάσει αρνητικά την παραγωγή κατά τα επόμενα χρόνια, καθότι δεν θα εξαντληθούν τα αποθέματα (η διάρκεια ζωής της κομπόστας ροδάκινου είναι 3 χρόνια) και δεν θα απορροφηθεί η παραγόμενη ποσότητα ροδάκινων. Σημαντική είναι η συμμετοχή του κλάδου στην ελάφρυνση του ισοζυγίου πληρωμών, με το εισαχθέν συνάλλαγμα να ξεπερνά τα 220 εκατ. ΕΥΡΩ κάθε έτος.

3. Η εξέλιξη των ελληνικών εξαγωγών κομπόστας ροδάκινου

Η ελληνική κομπόστα ροδάκινου αποτελεί προϊόν με υψηλό δείκτη διεξόδου στις ξένες αγορές. Αυτό δεν αποτελεί από μόνο του κριτήριο ανταγωνιστικότητας, αποτελεί όμως ένδειξη ευρωστίας του κλάδου. Μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, ότι στις περιοχές παραγωγής ροδάκινου στήθηκε ένας τομέας μεταποίησης με σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών απέκτησε σημαντική εξειδίκευση και εμπειρία, και ταυτίστηκαν με το προϊόν. Η εξειδίκευση αποτελεί αιτία μετάθεσης των καμπυλών εμπειρίας προς τα δεξιά, βοηθώντας στην απόκτηση πλεονεκτήματος κόστους παραγωγής. Η βιομηχανία κομπόστας συμβάλλει σημαντικά στην απασχόληση των ν. Πέλλας και Ημαθίας, αφού αποτελεί την κύρια πηγή εισοδήματος εκατοντάδων χιλιάδων αγροτών και χιλιάδων εποχικά και μόνιμα εργαζόμενων. Οι εποχικά απασχολούμενοι ανέρχονται σε 10.000 άτομα, με εργασία περίπου 50 ημερών/έτος και κατώτατο καθαρό βασικό ημερομίσθιο 35 € (<http://www.taxheaven.gr/labordoc/index/view/mid/102> 18-10-2010).

Οι απολαβές τους ανέρχονται σε περίπου 17,5 εκατ. € και συμπληρώνουν το αγροτικό εισόδημα. Αν συνυπολογιστούν και οι απολαβές του μόνιμου προσωπικού (600 άτομα), τότε το συνολικό εργατικό εισόδημα που διαχέεται στις περιοχές αυτές υπερβαίνει τα 22 εκατ. €.

Στοιχείο της ανταγωνιστικότητας του κλάδου είναι όχι μόνο το μεγάλο μερίδιο των εξαγωγών ως ποσοστό της παραγωγής, αλλά και η μεγάλη διασπορά των εξαγωγών. Είναι ίσως η μοναδική περίπτωση, που η Ελλάδα για πολλά χρόνια κατέχει παγκόσμια πρωτιά. Το προϊόν αυτό αποτελεί τον καλύτερο πρεσβευτή της χώρας μας στις διεθνείς αγορές, και διαμορφώνει σημαντικές θετικές επιπτώσεις και για τα υπόλοιπα προϊόντα του ροδάκινου: Τον χυμό, την βαθιά κατάψυξης, τη νωπή μορφή κτλ. Αυτό θα πρέπει να οδηγήσει τους φορείς σε μια στρα-

τηγική συνολικής και ενιαίας προβολής του προϊόντος στις διεθνείς αγορές. Η εξέλιξη της εξαγωγής κομπόστας ροδάκινου παρουσιάζεται στον πίνακα 3.

Πίνακας 3: **Οι Ελληνικές εξαγωγές κομπόστας κατά χώρα προορισμού, 2007-2008 σε MT και US-Dollar**

	2007		2008		2009 (Ιαν.-Ιούν.)	
Χώρα	000 USD	MT	000 USD	MT	000 USD	MT
GER	83.591	74.775	88.402	69.479	42.162	32.942
UK	35.751	22.669	31.520	20.017	13.286	8.443
IT	20.667	20.796	27.019	21.972	11.652	11.709
FR	14.876	13.273	23.776	20.016	8.930	7.562
RUS	18.868	17.539	18.290	13.468	6.882	5.857
POL	16.973	20.481	16.419	17.378	5.480	6.577
ÖSTER	10.549	9.128	15.007	11.452	4.834	3.800
THAIL	16.749	18.678	9.713	9.054	4.670	4.879
HUN	7.302	8.522	8.882	10.065	2.870	3.473
NED	8.574	8.345	8.583	7.158	2.579	2.675
USA	6.923	7.856	1.132	1.352	1.020	1.161
Κόσμος	317.560	297.407	330.817	274.692	129.533	113.789

Πηγή: ΕΚΕ, 2010 και USDA, 2010.

Ο πίνακας 3 δείχνει ότι, οι εξαγωγές κομπόστας τα τελευταία χρόνια δείχνουν πτωτική τάση. Η μείωση αυτή, συνέπεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, μείωσε τη ζήτηση διεθνών για τις ελληνικές εξαγωγές κατά περίπου 8% μεταξύ 2007-2008. Από τον παραπάνω πίνακα αντλούμε ένα ενδιαφέρον στοιχείο για τη σχέση αξίας προς ποσότητα του προϊόντος. Το 2007 για το σύνολο των εξαγωγών ήταν 1,067 και το 2008 έγινε 1,204. Για την Γερμανία το 2007 ήταν 1,118 και το 2008 1,27, για δε την Αγγλία το 2007 ήταν 1,577 και το 2008 1,574. Η θετική αυτή εξέλιξη δείχνει, ότι οι ελληνικές εξαγωγές συνεχώς βελτιώνουν την αξία που ενσωματώνουν.

Την μερίδα του λέοντος στις εξαγωγές (77% της αξίας και 65% της ποσότητας) απορροφούν οι χώρες της Ε.Ε. και κύρια η Γερμανία (27% της αξίας και 25% της ποσότητας). Υπάρχουν όμως χώρες, π.χ. Ρωσία, που θα μπορούσαν να απορροφήσουν σημαντικές ποσότητες ελληνικής κομπόστας, αν ο τομέας προωθούσε συστηματικά το προϊόν. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της ρωσικής αγοράς, η ΕΚΕ δημιούργησε την ΔΕΛΚΟΦ ΑΕ (Δίκτυο Ελληνικών ΚΟνσερβοποιείων Φρούτων) προκειμένου με ενιαίο τρόπο να προωθηθούν τα προϊόντα. Τα αποτελέσματα αυτής της ενέργειας εκτιμώνται ως θετικά (ΕΚΕ, 2010).

Δυνατότητες αύξησης και επέκτασης των εξαγωγών υπάρχουν πολλές, τόσο στις υφιστάμενες αγορές, όσο και σε νέες, αρκεί να γίνει συστηματικότερη προβολή του προϊόντος. Το αναφέρουμε αυτό διότι, η μέση κατ' άτομο κατανάλωση μεταποιημένων προϊόντων ροδάκινου (συμπεριλαμβάνονται κομπόστες, χυμοί, κατεψυγμένα κτλ.) στις χώρες της EUR-15, ήταν το 1994/95 περίπου 1,5 Kg και σήμερα παραμένει κοντά σε αυτό το επίπεδο (Μαντζάρης Γιάννης / Αλεξανδράκης Αλ., 2002, σ. 298)

Διεθνείς ανταγωνιστές του κλάδου είναι η Ν. Αφρική, η Ισπανία, η Αργεντινή, η Χιλή και κύρια η Κίνα. Η χώρα αυτή από παραγωγή ασημαντών ποσοτήτων το 1992, έφτασε το 2008 να παράγει 14,6 εκατ. Χ/Κ, δηλ. το 22,6% της παγκόσμιας παραγωγής. Ορισμένες χώρες ανταγωνιστικές προς την Ελλάδα, π.χ. ΗΠΑ, Ν. Αφρική, Ισπανία, παρά την αυξημένη παραγωγή, δεν εξάγουν σημαντικές ποσότητες λόγω της διάθεσης του προϊόντος εγχώρια. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η Ισπανία, όπου το συμπύρηνο ροδάκινο δεν απευθύνεται αποκλειστικά στην μεταποίηση, αλλά και στη νωπή κατανάλωση, αφού οι ανάγκες του τουρισμού δεν καλύπτονται από την παραγωγή επιτραπέζιου ροδάκινου. Επίσης από στοιχεία της ΕΚΕ, χώρες, όπως ΗΠΑ, Ν. Αφρική, Αργεντινή, Αυστραλία, έχουν αγγίξει τα όρια των παραγωγικών δυνατοτήτων, και στα επόμενα χρόνια δεν θα έχουν διαφοροποιήσεις στην παραγωγή. Η Ν. Αφρική, λόγω εποχιακής διαφοροποίησης και πρωιμότητας, προτιμά την παραγωγή επιτραπέζιου ροδάκινου, το οποίο έχει και υψηλότερη τιμή.

Στο σημείο αυτό θα παρουσιάσουμε ορισμένα στοιχεία για το κόστος μεταφορών. Θεωρούμε ότι είναι σημαντικός παράγων στην διαμόρφωση των τιμών καταναλωτή, άρα και της ανταγωνιστικότητας του κλάδου μελλοντικά.

Πίνακας 4: Κόστος μεταφοράς ροδάκινου - κομπόστας, Ελλάδα, 2010

Από την παραγωγή στο εργοστάσιο	Έως 80 Km (1)	>80 Km (2)	Κόστος/Kg (1)	Κόστος/Kg (2)	^{α)} Παρατηρή- σεις: Το καθαρό βάρος του φορτίου είναι 10% χαμηλότερο
Βάρος μικτό 25t ^{α)}	200€+23%	400€			
Σύνολο	246€	492€	0,01€	0,02€	
Μεταφορά προς τις χώρες κατανάλωσης Γερμανία – Πολωνία					
Οδικώς	1900€/23t+23% ΦΠΑ=2340€		0,10€/Kg		^{β)} Container 20t
Πλοίο ^{β)}	(190+500+170+12)x23%=1072€		0,054€/Kg		

Πηγή: Δικοί μας έρευνα και υπολογισμοί

Το κόστος οδικής μεταφοράς της α' ύλης από τους συνεταιρισμούς στο εργοστάσιο (απόσταση μέχρι 80 χιλιόμετρα) είναι περίπου 200€+23%ΦΠΑ=246€ για φορτηγό 25 τον. μικτού βάρους, δηλ. 0,01€/Kg. Για απόσταση μεγαλύτερη, π.χ. προς Λάρισα, η μεταφορά είναι με αποκοπή 400€+23%ΦΠΑ=492€, δηλ. 0,02€/Kg. Ερευνήσαμε και τα υπόλοιπα κόστη μεταφοράς από τον τόπο παραγωγής (Σκύδρα, Ν. Πέλλας) προς το λιμάνι Θεσσαλονίκης και από εκεί προς ορισμένους προορισμούς, π.χ. Αμβούργο και Πολωνία. Το κόστος μεταφοράς από Σκύδρα προς το λιμάνι Θεσ/νίκης και προς Αμβούργο - Πολωνία ανέρχεται σε 1072€/Container 20t, δηλ. 0,054€/Kg. Η οδική μεταφορά από Σκύδρα προς Αμβούργο ή Βαρσοβία είναι 1900€+23%ΦΠΑ=2340€, δηλ. 0,10€/Kg. Αν σε αυτά προστεθούν τα κόστη μεταφοράς από το λιμάνι προς τα σημεία πώλησης (0,03€/Kg), τότε τα μεταφορικά από το εργοστάσιο στη Σκύδρα/ν. Πέλλας προς π.χ. Βερολίνο ή Βαρσοβία θα προσεγγίσουν τα 0,13€/Kg οδικώς και 0,09€/Kg με το πλοίο. Με τιμή κομπόστας ex factory 0,55€/Kg, το κόστος οδικής

μεταφοράς προς τη Γερμανία καλύπτει τουλάχιστον το 24% και με πλοίο το 15% της τιμής. Η τιμή του προϊόντος στις αποθήκες του πελάτη φτάνει στα 0,83€/Kg τουλάχιστον ($0,55\text{€} \times 23\% + 0,13\text{€} + 0,03\text{€}$). Αν προστεθεί ένα λογικό κέρδος μεταπωλητή 30%, τότε η τελική τιμή στο ράφι θα ανέλθει στα 1,08€/Kg. Το κόστος μεταφοράς στο μέλλον θα αποτελέσει σημαντικό παράγοντα ανταγωνισμού. Κάθε προσπάθεια εκ μέρους της πολιτείας για βελτίωσή του εκλαμβάνεται από τον κλάδο ως μέτρο στήριξης. Πόσο πωλούνται όμως οι κομπόστες στα ελληνικά Σ/Μ;

Πίνακας 5: Τιμές κομπόστας ροδάκινου σε Σ/Μ των Σερρών, €/τεμ.

ΕΠΩΝΥΜΙΑ Σ/Μ	ΜΑΡΚΑ	ΕΙΔΟΣ	ΒΑΡΟΣ	ΤΙΜΗ €
Μασούτης	SKO	Ροδάκινο	850gr	1.11
	DEL MONTE	Ροδάκινο	825gr	1.14
	Mr GRAND	Ροδάκινο	822gr	0.90
Κάντζας	ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ	Ροδάκινο	1kg	1.31
	BERMION ΝΑΟΥΣΑ	Ροδάκινο	1kg	1.63
	ΖΕΥΣ ΑΡΙΔΑΙΑ ΠΕΛΛΑΣ (γυάλινο)	Ροδάκινο	710gr	1.91
Μαρινόπουλος	CARREFOUR	Ροδάκινο	820gr	0.89
	KYKNOΣ	Ροδάκινο	825gr	1.82
	DEL MONTE	Ροδάκινο	825gr	1.48
Dia	DIA	Ροδάκινο	820gr	0.87

Πηγή: Έρευνα φοιτητικής ομάδας ΤΕΙ ΣΕΡΡΩΝ, τμ. ΛΟΓΙΣΤΙΚΗΣ, 25/10/2010.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των ελληνικών τιμών με αυτές π.χ. της Γερμανίας. Από έρευνα που κάναμε στο διαδίκτυο σε Σ/Μ της Γερμανίας, οι τιμές τους είχαν σημαντικές διακυμάνσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Συσκευασία των 820 gr από 0,75 - 0,95€, συσκευασία 850ml από 0,85 – 1,69€ (www.supermarktchek.de/product/index_id:3324, 17/10/2010). Σε κάθε περίπτωση οι μέσες τιμές κομπόστας στα Σ/Μ της Γερμανίας είναι χαμηλότερες από πολλές αντίστοιχες ελληνικές.

4. Πολιτική της ΕΕ στον τομέα του ροδάκινου

Η ΕΕ στον κλάδο της μεταποίησης φρούτων εφαρμόζει πολιτική ενίσχυσης των εξαγωγών. Αυτό διαμόρφωσε καθεστώς αντιπαράθεσης κυρίως με τις ΗΠΑ, οι οποίες έβαζαν εμπόδια εισόδου της ευρωπαϊκής κομπόστας (δηλ. ελληνικής) στην αγορά τους. Κατά την άποψη των ΗΠΑ οι ευρωπαϊκές επιδοτήσεις εξασθένησαν την θέση των αμερικάνων παραγωγών ροδάκινου και κομπόστας σε σχέση με τους ευρωπαίους (USDA, 2010). Έτσι ενώ οι εισαγωγές των ΗΠΑ το 2004 κάλυπταν το 8% της εσωτερικής κατανάλωσης, το 2006 αυξήθηκαν στο 18%, με τάσεις αύξησης και στα μείγματα φρούτων (από 3% σε 7%). Γι' αυτό οι ΗΠΑ επέβαλαν δασμούς στην εισαγωγή κομπόστας ροδάκινου, το ύψος των οποίων το 2009 ήταν 15-25% της τιμής, δηλ. περίπου 4,2 €/100 kg.

Η νέα ΚΑΠ στον τομέα εφαρμόζεται από 01.01.2008 (Κανονισμός 1182/2007 της 26.09.2007), της οποίας βασική καινοτομία είναι η αποσύνδεση των ενισχύσεων από την παραγωγή. Με βάση τον κανονισμό αυτό παρέχεται στήριξη στον παραγωγό μέσω των Ομάδων Παραγωγών προκειμένου να βελτιωθεί η ανταγωνιστικότητα, να αυξηθεί η κατανάλωση, να στραφεί σε μηχανισμούς ενίσχυσης της εξωστρέφειας και γενικά να βελτιωθούν οι υποδομές του κλάδου, με σεβασμό στο περιβάλλον (Δαγκαλίδης Αθαν., 2008, σ. 36-37).

Η Ελλάδα, σε αντίθεση με τις ΗΠΑ, στα πλαίσια της ΚΑΠ δίδει άμεσες ενισχύσεις στα ροδάκινα για κομπόστα. Το 2006 αυτές κάλυψαν το 17% περίπου της τιμής που καταβλήθηκε από τις βιομηχανίες στον παραγωγό. Απ' όλους τους αποδέκτες κοινοτικών ενισχύσεων η χώρα μας έλαβε το μεγαλύτερο ποσοστό μέσω ΚΑΠ, που το 2008 κάλυψε το 1,47% του ΑΕΠ της χώρας. Μετά το 2008 η ελληνική κυβέρνηση ενισχύει με 11.800.000 € /έτος τους παραγωγούς ροδάκινου για το διάστημα 2009-2013. Κατά την άποψη της ΕΚΕ το ποσό είναι χαμηλό και θα στρέψει την παραγωγή σε επιτραπέζιες ποικιλίες.

5. Η δυναμικότητα του κλάδου στη διεθνή αγορά

Επιχειρήσεις ή κλάδοι, προκειμένου να εδραιώσουν ή να βελτιώσουν τη θέση του στις διεθνείς αγορές, πρέπει να προσαρμόζονται συνεχώς στις νέες συνθήκες. Η ανταγωνιστικότητα κάθε κλάδου ή επιχείρησης εξαρτάται άμεσα από την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους. Ποια είναι όμως τα κυριότερα Ισχυρά και Ασθενή σημεία του κλάδου κομπόστας ροδάκινου στην διεθνή αγορά; Ποιες ευκαιρίες και Κίνδυνοι ελλοχεύουν από τις νέες εξελίξεις; Στην παρακάτω SWOT ανάλυση θα αποτυπώσουμε τα σημαντικά σημεία, τα οποία πρέπει να λάβουν υπόψη οι θεσμοί λήψης απόφασης στον σχεδιασμό του κλάδου.

Διάγραμμα 2: SWOT ανάλυση κλάδου κονσερβοποίησης ροδάκινου στην Ελλάδα

<ul style="list-style-type: none"> • Ισχυρά: 1. Υψηλός βαθμός εξειδίκευσης παραγωγής 2. Ικανοποιητικό μέγεθος επιχειρήσεων 3. Άριστη ποιότητα α' ύλης – προϊόντος 4. Υψηλή χωροταξική συγκέντρωση 5. Στενός επιχειρηματικός έλεγχος 6. Εμπειρία στις αγορές 7. Άριστος εξοπλισμός (μεγάλων μονάδων) 8. Ανταγωνιστικό κόστος παραγωγής 9. Δυνατότητες διαφοροποίησης προϊόντος 	<ul style="list-style-type: none"> • Ασθενή: 1. Περιορισμένος χρόνος παραγωγής 2. Ασταθές φορολογικό περιβάλλον 3. Υψηλό Χρηματο-οικονομικό κόστος 4. Εξάρτηση από μεταφορές 5. Περιστασιακό Promotion 6. Περιορισμένο δίκτυο Logistics 7. Υψηλό κόστος εισροών 8. Επιβάρυνση του περιβάλλοντος 9. Χαμηλές δαπάνες για E&A
<ul style="list-style-type: none"> • Ευκαιρίες: 1. Δυνατότητα επέκτασης αγορών 2. Δυνατότητα ανάπτυξης συνεργασιών 3. Εκμετάλλευση προγραμμάτων της ΕΕ 4. Εκμετάλλευση συναλλαγματικών διαφορών 5. Χαμηλή autárkeia της ευρωπ. Αγοράς 6. Εγγύτητα σε αναδυόμενες αγορές 	<ul style="list-style-type: none"> • Κίνδυνοι: 1. Μείωση της παραγωγής α' ύλης 2. Ισχυρό ΕΥΡΩ έναντι US-Dollar 3. Ανταγωνισμός ΗΠΑ – Ευρώπης 4. Ανταγωνισμός Παραγωγών-Μεταποιητών 5. Κατάργηση των επιδοτήσεων 6. Είσοδος στην αγορά χωρών χαμηλού κόστους (Κίνας, Χιλής)

Από την SWOT ανάλυση διαπιστώνουμε, ότι ο κλάδος έχει μεγάλα περιθώρια ανάπτυξης στο μέλλον, αρκεί να ληφθούν ορισμένα μέτρα, όπως: Οριζόντια και κάθετη οργάνωση του κλάδου μέσω ΕΚΕ, έλεγχος του κόστους των εισροών, έλεγχος των τιμών διάθεσης, βελ-

τίωση της εικόνας του κλάδου, δημιουργία ελληνικού Brand, εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων Management και Marketing, E&A κ.α. (Μαντζάρης Γιάννης / Αλεξανδράκης Αλέξανδρος, 2002, σ. 289-307).

6. Συμπέρασμα

Σε μια εποχή όπου μια στις τέσσερις ελληνικές επιχειρήσεις κλείνει και η οικονομική ύφεση επεκτείνεται ανησυχητικά και στην πραγματική οικονομία, ο κλάδος της επεξεργασίας ροδάκινου αντιστέκεται. Διαθέτει τα ενδογενή συγκριτικά πλεονεκτήματα, προκειμένου να παραμείνει και κατά τα επόμενα χρόνια ανταγωνιστικός, με ορισμένες προσαρμογές. Ο κλάδος θα πρέπει να στηριχθεί στα σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα που έχει το προϊόν (άριστη ποιότητα, ηγετική θέση στις διεθνείς αγορές, υψηλή αναγνωρισιμότητα, εγγύτητα σε αναδυόμενες αγορές, υψηλή εμπειρία και τεχνογνωσία). Στόχος του κλάδου (και με την στήριξη της πολιτείας) πρέπει να είναι ο περιορισμός των αρνητικών παραγόντων (π.χ. υψηλό χρηματοοικονομικό κόστος δανεισμού, μικρό διάστημα παραγωγικής λειτουργίας, υψηλά κόστη μεταφορικών και άλλων εισροών κτλ.).

Οι εκπρόσωποι της ΕΚΕ εξέφρασαν την άποψη, ότι ο τομέας αισθάνεται ισχυρός στη διεθνή αγορά. Τα προβλήματα που προέκυψαν τα τελευταία χρόνια, π.χ. μείωση εξαγωγών, είναι απόρροια της χρηματο-οικονομικής κρίσης και της μείωσης της ζήτησης σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο κλάδος θα παραμείνει ανταγωνιστικός, αν οι υπόλοιποι παράγοντες διαμόρφωσης του κόστους παραγωγής είναι ανταγωνιστικοί. Σήμερα το αμορτισέρ συμπίεσης του κόστους το παίζουν οι αγρότες με τις σχετικά χαμηλές τιμές α' ύλης που απολαμβάνουν. Με την κατάργηση των επιδοτήσεων το 2013, οι τιμές δεν θα μπορούν να καλύψουν το κόστος παραγωγής, αν δεν ενισχυθούν από την Ε.Ε. άμεσα ή έμμεσα. Η διαμόρφωση κανόνων ελεύθερου ανταγωνισμού στην αγορά των αγροτο-εφοδίων θα μειώσει το κόστος παραγωγής. Οι αγρότες αναφέρουν, ότι δεν είναι οι τιμές του προϊόντος χαμηλές, αλλά το κόστος παραγωγής υψηλό. Ο κλάδος της κονσερβοποίησης ροδάκινου ζητά από την πολιτεία την στροφή της οικονομικής πολιτικής στην αναπτυξιακή διάσταση. Η δημιουργία ενός σταθερού οικονομικού και δημοσιονομικού πλαισίου και ο προσανατολισμός στην αναπτυξιακή διάσταση μπορεί να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση και να βγάλει την χώρα από το σπιράλ της ύφεσης.

Ελληνική και ξένη βιβλιογραφία

- Agmon, T., et. al. (1994), Small firms in global competition, Oxford University press inc., New York u.a.
- Alf K. Fernau (1997), Standortwahl als Komponente der Wettbewerbsfähigkeit: Eine quantitative Werkzeug, DUV, Wiesbaden.
- Backhaus, K. (1996), Internationales Marketing, Stuttgart.
- CanCon (09), 9th World Deciduous Canning Fruit Conference, 30-31 March 2009, Shepparton, Victoria, Australia.
- Δαγκαλίδης Αθαν. (2008), Κλαδική Μελέτη 6, Ο Ελληνικός Αγροτικός τομέας, Τράπεζα Πειραιώς, Αθήνα, Σεπτ.
- EKE (2010), Πληροφορίες του υπευθύνου τύπου της ΕΚΕ κ. Γιάννη Δουράκη.
- EKE (1996), 3rd World Peach Conference, 16-18 Oct., Naousa-Greece.
- Ευθύμογλου, Πρ. (1990), Επιχειρησιακή Στρατηγική, Τεύχος Α, Θεσ/νίκη.
- EU (2010), Generaldirektion Landwirtschaft und ländliche Entwicklung, Die Landwirtschaft in der EU, Statistische und wirtschaftliche Informationen 2009, Brüssel.
- Europäische Kommission (2004), Beobachtungsnetz der europäischen KMU 2003 -2004, Internationalisierung von KMU, Veröffentlichungen – GD Unternehmen.
- Zentes, J. / Morschett D. (2003), Kooperative Internationalisierungsstrategien, στο: Holtbrügge, D. (Hrsg.): Management Multinationaler Unternehmungen, Heidelberg.

- Jahrmann, Ulrich (1994), Außenhandel, 7. Auflage στο: Olfert Klaus (Hrsg.), Kompendium der praktischen Betriebswirtschaft, Kiehl.
- Kentaro, Sakai (2002), OECD, Global Industrial Restructuring: Implications for Small Firms, OECD Working Paper 2002/4.
- Kindleberger, K.P., X.H., International economics, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Krugman, Paul (1991), Geography and Trade, MIT Press, Cambridge (Mass.).
- Lampe, H.-E. (1979), Wettbewerb – Wettbewerbsbeziehungen - Wettbewerbsintensität, Baden-Baden.
- Maier, Gunther, Tödtling Franz (1995), Regional- und Stadtökonomik, Standorttheorie und Raumstruktur, 2. Auflage, Springer, Wien u.a.
- Mantzaris, Johannes (1986), Die Strukturentwicklung der griechischen Landwirtschaft nach dem Beitritt in die EG: Probleme und Perspektiven, Dissertation, Krefeld, 1986.
- Μαντζάρης Γιάν. / Αλεξανδράκης Αλ. (2002), Η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής βιομηχανίας κονσερβοποίησης ροδάκινων και ο ρόλος της Ένωσης Κονσερβοποιών Ελλάδος (ΕΚΕ), ΕΟΘ, Πρακτικά 8ου Διεθνούς Συνεδρίου, ΠΑΜΑΚ, Θεσ/νίκη 3-5 Οκτ. 2002.
- Μαντζάρης Γιάν. (2008), Management Επιχειρήσεων και Οργανισμών, τ. Α, Γκιούρδας, Αθήνα.
- Oppenländer K.H. (1997), Die Globalisierung der Märkte und ihre Auswirkungen auf KMU, στο: Eli, M., Der Weg der KMU in die Zukunft, Ifo-Institut für Wirtschaftsforschung, Dresden, München.
- Πλαστουργός Σπ. (1984), Βιομηχανίες Κονσερβοποίησης Φρούτων, στο: ΑΤΕ, Ανάλυση κλάδων γεωργικών βιομηχανιών, 3, Αθήνα.
- Porter M. (1980), Competitive Strategy, Free Press, New York.
- Porter, M.E. (1984), Wettbewerbsstrategien, Frankfurt a. M.
- Porter, M.E. (1986), Wettbewerbsvorteile, Frankfurt a.M.
- Richardson, Harry (X.H.), Regional Economics, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Σιώτης Θ., Μπογάς Χρ., Τσούκας Β. (2010): Ανάλυση της οικονομικής κατάστασης των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων στην περιοχή της Φιλιππούπολης κατά την χρον. περίοδο 2000-2004, 2nd International Conference “The Economies of Balkan and Eastern Europe Countries in the changed World, Kavala, May.
- Tsoukas Vas., Karagiannis St., Karanassios N. (2004α): Networking Technologies and new forms of consulting services, under the view of the Enlargement, 2nd International Scientific Conference, Preveza, Greece.
- Tsoukas Vas., Karagiannis St., Karanassios N. (2004β): Internet as a platform of development of International Service Brokers, 2nd International Scientific Conference, Kavala, Greece.
- ΥΠΑΑΤ (2007), Προοπτικές τομέα οπωροφόρων, Αθήνα.
- USDA (2010), Foreign Agricultural Service, GAIN Report Nr. GR9013.
- Fletcher, R. (2001): A holistic approach to internationalization, International Business Review 10, Pergamon.

Διαδίκτυο

- http://agro-rodakino.blogspot.com/2010/05/blog-post_12.html ελήφθη 18-10-2010.
- www.supermarktchek.de/product/index_id:3324, ελήφθη 17/10/2010.
- <http://www.taxheaven.gr/labordoc/index/view/mid/102> 18-10-2010

Τυπολογία Φορολογούμενων ως προς την Ικανοποίησή τους από την Ποιότητα Υπηρεσιών της Φορολογικής Διοίκησης

Μαρούδας Θ.¹, Αγγελόπουλος Σ.¹, Μενεξές Γ.²

1. Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, ΑΤΕΙΘ, Σίνδος Θεσσαλονίκης, τηλ. 2310791340, E-mails: thema@uom.gr, stamagg@farm.teithe.gr
2. Γεωπονική Σχολή, ΑΠΘ, τηλ. 2310998805, E-mail: gmenexes@uom.gr.

Περίληψη

Αρκετά συχνά οι οργανισμοί του δημοσίου τομέα, συμπεριλαμβανομένης και της φορολογικής διοίκησης, κατηγορούνται για χαμηλά επίπεδα αποδόσεων, τα οποία υπολείπονται των ιδιωτικών οργανισμών, με την υστέρηση αυτή να αναφέρεται τόσο στην ποιότητα και στην εξυπηρέτηση του πολίτη, όσο και στην αποδοτικότητα του συστήματος παροχής δημοσίων υπηρεσιών. Στρατηγική επιδίωξη των περισσότερων προγραμμάτων διοικητικής μεταρρύθμισης είναι η βελτίωση της εικόνας αυτής και η επανίδρυση των Δημοσίων Υπηρεσιών με τον επανασχεδιασμό μιας δημόσιας διοίκησης προσανατολισμένης στην ικανοποίηση των αναγκών του πολίτη.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση της ικανοποίησης των φορολογούμενων πολιτών, από τις υπηρεσίες της ελληνικής φορολογικής διοίκησης. Σε δεύτερο επίπεδο, η εργασία στοχεύει στην ανάπτυξη μίας τυπολογίας φορολογούμενων, με βάση τη δομή της ικανοποίησής τους (satisfaction structures) από την ποιότητα των υπηρεσιών που αντιλαμβάνονται ότι λαμβάνουν από τις δημόσιες οικονομικές υπηρεσίες. Από/Από την ανάλυση αυτή είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα και να διαμορφωθούν προτάσεις, σχετικά με τις δυνατότητες βελτίωσης της ποιότητας υπηρεσιών της φορολογικής διοίκησης και της αύξησης της ικανοποίησης των φορολογουμένων. Για την πραγματοποίηση της ανάλυσης εφαρμόστηκε η Ιεραρχική Ανάλυση σε Συστάδες (Hierarchical Cluster Analysis) σε δείγμα 425 φορολογούμενων στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα, αναφορικά με το προφίλ των συστάδων. Στο πρώτο επίπεδο ελέγχθηκαν τρεις εναλλακτικές: με 2, 3 και 4 συστάδες, από τις οποίες επιλέχθηκε αυτή με την καλύτερη φυσική ερμηνεία. Στο δεύτερο επίπεδο, για την διερεύνηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των διακριτών ομάδων που προέκυψαν από την ανάλυση του πρώτου επιπέδου διερευνήθηκε το προφίλ τους με βάση το φύλο, το επίπεδο εκπαίδευσης, το επάγγελμα και την ηλικία.

Τα ευρήματα της ανάλυσης ανέδειξαν κάποιες διακριτές ομάδες φορολογούμενων οι οποίες χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένα δημογραφικά χαρακτηριστικά (φύλο, ηλικία). Παρόλα αυτά χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση για την αποκάλυψη και άλλων περισσότερο σημαντικών χαρακτηριστικών κυρίως ψυχοκοινωνικού χαρακτήρα.

Λέξεις κλειδιά: Διοίκηση Ολικής Ποιότητας, Φορολογική διοίκηση, Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση (EFA), Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (CFA), Ανάλυση σε Συστάδες k-Μέσων (k-Means Cluster Analysis).

Εισαγωγή

Στον σύγχρονο κόσμο του εντεινόμενου διεθνοποιημένου ανταγωνισμού, το κρίσιμο σημείο για την ανάπτυξη ενός διατηρήσιμου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος εντοπίζεται στην παροχή υπηρεσιών υψηλής ποιότητας που συμβάλουν στη δημιουργία υψηλής πελατειακής ικανοποίησης (Shemwell et al., 1998). Ποιότητα και εξυπηρέτηση του πολίτη φαίνεται να αποτελούν προτεραιότητα και της Ελληνικής Φορολογικής Διοίκησης, όπως προκύπτει από σχετικά έργα τα οποία βρίσκονται σε εξέλιξη, όπως για παράδειγμα η δημιουργία Σταθμών

Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΣΤΕΠ) όπου ο πολίτης θα εξυπηρετείται από έναν σταθμό εξυπηρέτησης μέσα στη Δημόσια Οικονομική Υπηρεσία (Δ.Ο.Υ), η "Διοίκηση διά Στόχων" που προωθείται από το Υπουργείο Δημόσιας Διοίκησης μέσω του προγράμματος "Πολιτεία", η πιλοτική εφαρμογή του "Κοινού Πλαισίου Αυτοαξιολόγησης (ΚΑΠ)" από το 2003, η λειτουργία ηλεκτρονικής βάσης εντύπων, ο Χάρτης Δικαιωμάτων Πολιτών, ο Κώδικας Δεοντολογίας των υπαλλήλων, η διενέργεια τακτικών (ετήσιων) ερευνών για τον έλεγχο του βαθμού ικανοποίησης των συναλλασσόμενων με τις Δ.Ο.Υ πολιτών και απλουστεύσεις διαδικασιών (Διεύθυνση Οργάνωσης Υπ. Οικονομίας και Οικονομικών, 2004). Η εξυπηρέτηση του πολίτη βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη της Φορολογικής Διοίκησης με άξονες την οικοδόμηση και παγίωση σχέσεων εμπιστοσύνης και συνεργασίας κράτους-πολίτη και τη μείωση του κόστους διαχείρισης τόσο του δημοσίου όσο και των επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα ως αποτέλεσμα πάταξης της γραφειοκρατίας, απλοποίησης του φορολογικού συστήματος και επιμόρφωσης των στελεχών της (Υπ. Οικονομίας και Οικονομικών, Αθήνα, Μάρτιος 2005). Παρά την έμφαση όμως που δίνεται τελευταία στη βελτίωση της ποιότητας των δημοσίων υπηρεσιών και στην εξυπηρέτηση και ικανοποίηση του πολίτη στη χώρα μας δεν φαίνεται να έχει καθιερωθεί έως και σήμερα ένα πλαίσιο συστηματικού ορισμού, μέτρησης και παρακολούθησής τους.

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση της ικανοποίησης των φορολογούμενων πολιτών από τις υπηρεσίες της ελληνικής φορολογικής διοίκησης στοχεύοντας παράλληλα στην ανάπτυξη μίας τυπολογίας φορολογούμενων, με βάση τη δομή της ικανοποίησής τους (satisfaction structures) από την ποιότητα των υπηρεσιών που αντιλαμβάνονται ότι λαμβάνουν από τις δημόσιες οικονομικές υπηρεσίες.

Εννοιολογικό πλαίσιο

Αντιλαμβανόμενη Ποιότητα Υπηρεσιών και Ικανοποίηση

Η ποιότητα των υπηρεσιών και η ικανοποίηση του πελάτη αποτελούν ίσως τις δύο πιο κεντρικές έννοιες στη θεωρία και πρακτική της διοίκησης υπηρεσιών (Spreng and Mackoy, 1996). Στο σύγχρονο διεθνοποιημένο περιβάλλον το κρίσιμο στοιχείο για την επίτευξη ενός διατηρήσιμου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος βρίσκεται στην παροχή υπηρεσιών υψηλής ποιότητας που με τη σειρά τους οδηγούν σε ικανοποιημένους πελάτες (Shemwell, *et. al.*, 1998). Παρά την αναγνώριση της σπουδαιότητας των δύο εννοιών, ο ορισμός και η αποσαφήνιση της σχέσης τους ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών παραμένει μία πρόκληση (Hurley and Estalami, 1998). Η αβύλος, η ετερογένεια, η ταυτόχρονη παραγωγή και κατανάλωση και η υποκειμενικότητα του πελάτη καθιστούν δύσκολη τη μέτρηση της ποιότητας των υπηρεσιών μέσω αντικειμενικών προτύπων και προδιαγραφών (Groenroos, 1989 and 1990).

α). Αντιλαμβανόμενη Ποιότητα Υπηρεσιών

Η παροχή υπηρεσιών υψηλής ποιότητας συνδέεται με την επιτυχία των οργανισμών που επιδιώκουν να διαφοροποιηθούν στα πλαίσια ενός παγκοσμιοποιημένου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος (Roest and Pieters, 1997). Σε αντίθεση με τα εμπράγματα αγαθά η ποιότητα των οποίων μπορεί να μετρηθεί αντικειμενικά με δείκτες όπως η διάρκεια, η αντοχή και ο αριθμός ελαττωματικών (Crosby, 1979 and Garvin, 1983) η ποιότητα υπηρεσιών αποτελεί μία αφηρημένη και απροσδιόριστη μεταβλητή εξαιτίας της αβύλου, της ετερογένειας και της αδιαιρετότητάς τους (Parasuraman, *et. al.*, 1988, Silvestro, 1998). Εν απουσία αντικειμενικών κριτηρίων, η πιο κατάλληλη προσέγγιση εκτίμησης της ποιότητας των υπηρεσιών ενός οργανισμού είναι η μέτρηση της αντιλαμβανόμενης από τον πελάτη ποιότητάς τους. Η "αντιλαμβανόμενη ποιότητα" αποτελεί μία συνολική εκτίμηση του πελάτη για την αριστεία ή την ανωτερότητα μιας υπηρεσίας (Zeithaml, 1988, Zeithaml *et al.*, 1996). Η ποιότητα των υπηρεσιών περιγράφεται ως μία μορφή στάσης που σχετίζεται αλλά δεν ταυτίζεται με την ικανοποίηση και απορρέει από τη σύγκριση μεταξύ προσδοκιών και αντιλήψεων για την απόδοση της υπηρεσίας (Bolton and Drew, 1991a; Parasuraman, *et.al.*, 1988). Μία προσεκτική εξέταση του ορισμού

αυτού δημιουργεί αμφιβολία και σύγχυση στον ορισμό και στην εννοιολογική προσέγγιση της ποιότητας των υπηρεσιών.

β). Ικανοποίηση του Πελάτη

Η ανάγκη για συνεχή προσπάθεια ικανοποίησης του πελάτη –όπως και βελτίωσης της ποιότητας των υπηρεσιών– προέρχεται από τη στενή διασύνδεσή της με τις οικονομικές αποδόσεις των οργανισμών, ενίοτε ακόμη και με την επιβίωσή τους. Η ικανοποίηση του πελάτη θεωρείται ως προϋπόθεση της πελατειακής πίστης (customer loyalty) και πελατειακής δέσμευσης (customer commitment) που με την σειρά τους αποτελούν προϋπόθεση επίτευξης οικονομικών στόχων όπως αύξηση της κερδοφορίας, του μεριδίου αγοράς και της απόδοσης επενδεδυμένων κεφαλαίων (Hackl and Westlund 2000, Bolton and Drew, 1994, Cronin and Taylor, 1992). Η συνειδητοποίηση ότι η ικανοποίηση του πελάτη αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη πηγή ανάπτυξης διατηρήσιμου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος έχει αποφασιστική επίδραση στη θέσπιση οργανωσιακών προτεραιοτήτων και πρακτικών τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα (Woodruff, 1997). Αν και παρατηρείται σχετική σύγκλιση στο θέμα της διακρίτωσης ικανοποίησης του πελάτη και ποιότητας υπηρεσιών, η λειτουργοποίηση και ο ορισμός τους παραμένουν σχετικά ασαφείς (Jones and Suh, 2000, Babin and Griffin, 1998). Ο Oliver (1981, 1989) συνοψίζει τις προσεγγίσεις της ικανοποίησης του πελάτη στον παρακάτω ορισμό: «[η ικανοποίηση είναι μία] *ψυχολογική κατάσταση ως αποτέλεσμα της διασύνδεσης των συναισθημάτων που περιβάλλουν τις μη επιβεβαιωμένες προσδοκίες με τα προηγούμενα συναισθήματα του πελάτη σχετικά με (προηγούμενες) εμπειρίες κατανάλωσης*», θεωρώντας την ως μία αξιολογική και συναισθηματική ανταπόκριση του πελάτη. Η ικανοποίηση του πελάτη συντίθεται τόσο από συναισθηματικά όσο και από αντιληπτικά (βιωματικά) στοιχεία (Rust and Oliver, 1994) και εξαρτάται από το ιδιαίτερο κάθε φορά περιβάλλον (Gumus and Koleoglou, 2002). Επιπλέον επηρεάζεται από στοιχεία του πολιτισμικού περιβάλλοντος και από βασικές δημογραφικές μεταβλητές των πελατών όπως το φύλο και η ηλικία (Dimitriades and Maroudas, 2007). Για κάποιους συγγραφείς (Churchill and Surprenant, 1982) η ικανοποίηση του πελάτη είναι το αποτέλεσμα της σύγκρισης κόστους/οφέλους της συναλλαγής. Οι Bitner and Hubbert (1994) υποστηρίζουν ότι οι πελάτες μπορούν επίσης να είναι ικανοποιημένοι/δυσανεστημένοι σε μία συνολική βάση και όχι μόνο σε επίπεδο μιας συναλλαγής. Σε γενικές γραμμές η ικανοποίηση φαίνεται να αντιμετωπίζεται ως μία μετα-αγοραστική μεταβλητή κυρίως λόγω της αδιάσπαστης αλληλεπίδρασης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου.

Η ικανοποίηση του πελάτη ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών θεωρείται μία πολύπλοκη και σύνθετη μεταβλητή που συντίθεται από πολλά και διαφορετικά στοιχεία (Veloutsou, 2005). Οι σύγχρονοι ερευνητές αναγνωρίζουν την πολυδιάστατη φύση της ικανοποίησης του πελάτη και την εξετάζουν σε πολλαπλά επίπεδα του οργανισμού, θεωρώντας τη συνολική ικανοποίηση ως μία συνάρτηση από πολλαπλές εμπειρίες ή συναλλαγές των πελατών με αυτούς που παρέχουν τις υπηρεσίες. Επιπλέον, η χρησιμοποίηση σύνθετων κλιμάκων μέτρησής της κρίνεται αναγκαία προκειμένου να συμπεριλάβουν τα διάφορα στοιχεία που την προσδιορίζουν. Οι Sureshchandar *et. al.*, (2002) προτείνουν τη λειτουργοποίηση της ικανοποίησης στο ίδιο πλαίσιο και με τις ίδιες διαστάσεις και ερωτήματα με την αντίστοιχη κλίμακα λειτουργοποίησης της ποιότητας υπηρεσιών, το SERVQUAL (Parasuraman *et. al.*, 1988). Τέλος, η σημασία που αποδίδεται στην ικανοποίηση του πελάτη φαίνεται και από τη συνεχώς αυξανόμενη ανάπτυξη και καθιέρωση δεικτών ικανοποίησης πελατών σε εθνικό κυρίως επίπεδο, γνωστοί και ως *εθνικά βάρόμετρα ικανοποίησης του πελάτη* (Fornell, 1992, Anderson *et. al.*, 1994, Γρηγορούδης και Σίσκος, 2000, 1999, Bruhn and Grund, 2000). Η ικανοποίηση του πελάτη αποτελεί επίσης βασικό κριτήριο αξιολόγησης των οργανωσιακών αποτελεσμάτων στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Μοντέλου Αριστείας EFQM (EFQM, 2003).

γ). Σχέση Αντιλαμβανόμενης Ποιότητας Υπηρεσιών και Ικανοποίησης

Παρά τη σύγχυση που παρατηρείται στο ευρύ φάσμα της βιβλιογραφίας ως προς τον ορισμό και τη σχέση των δύο εννοιών, αναδεικνύεται μία βασική συμφωνία στο ότι “ποιότητα υπηρεσιών” και “ικανοποίηση” του πελάτη αποτελούν εννοιολογικά διακριτές αλλά στενά συ-

σχετιζόμενες δομές/έννοιες (Parasuraman *et. al.*, 1994; Dabholkar *et. al.*, 2000; Shemwell *et.al.*, 1998). Η διάκριση των δύο εννοιών αποτελεί σημαντικό ζήτημα τόσο για τους ερευνητές όσο και για τα διοικητικά στελέχη προκειμένου να αποσαφηνιστεί εάν αντικειμενικός στόχος ενός οργανισμού θα πρέπει να είναι ο υψηλός βαθμός ικανοποίησης των πελατών του ή η παροχή ενός βέλτιστου επιπέδου ποιότητας υπηρεσιών (Bigne *et.al.*, 2003). Η επικρατούσα τάση στη διεθνή βιβλιογραφία φαίνεται να είναι ότι η ικανοποίηση αποτελεί μία ανώτερης τάξης (higher order) μεταβλητή και οι αντιλήψεις για την ποιότητα επηρεάζουν το αίσθημα της ικανοποίησης το οποίο με τη σειρά του επηρεάζει τη μελλοντική αγοραστική συμπεριφορά του πελάτη (Lee *et.al.*, 2000, Hurley and Estalami 1998, Cronin *et.al.*, 2000). Παρόλα αυτά το θέμα συνεχίζει να τίθεται και να απασχολεί τους ερευνητές τόσο σε εμπειρικό όσο και σε εννοιολογικό επίπεδο.

Δημόσιες Υπηρεσίες και “Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ”

Αρκετά συχνά οι οργανισμοί του δημοσίου τομέα κατηγορούνται για χαμηλά επίπεδα αποδόσεων τα οποία υπολείπονται των ιδιωτικών οργανισμών με την υστέρηση αυτή να αναφέρεται τόσο στην ποιότητα και στην εξυπηρέτηση του πολίτη όσο και στην αποδοτικότητα του συστήματος παροχής δημοσίων υπηρεσιών. Σε μία δημοκρατική κοινωνία όμως η ικανοποίηση/δυσανεμία από τις δημόσιες υπηρεσίες αποτελεί ζήτημα θεμελιώδους σημασίας (Poister and Henry, 1994).

Η λεπτομερής συγκεκριμενοποίηση και διαχείριση του συστήματος παροχής υπηρεσιών στον δημόσιο τομέα είναι δύσκολη λόγω των πολλαπλών κριτηρίων απόδοσης στη βάση των οποίων αξιολογούνται ή θα έπρεπε να αξιολογούνται οι δημόσιοι οργανισμοί, συμπεριλαμβανομένης της λογοδοσίας, της αποδοτικότητας, της αμεροληψίας και της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Επιπλέον, απλά διατυπωμένα θέματα όπως η έννοια της “ανταποκρισιμότητας” μπορούν να γίνουν πολύπλοκα και δύσκολα οριζόμενα για έναν δημόσιο οργανισμό.

Παρά τις σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους οργανισμούς ιδιωτικού και δημοσίου τομέα με κυριότερη ότι οι δεύτεροι δεν λειτουργούν σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς είναι προφανής -κυρίως από τη δεκαετία του 1990- η τάση υιοθέτησης από αυτούς των γενικών αρχών του ιδιωτικού μάνατζμεντ όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την σχετικά πρόσφατη προσέγγιση του “νέου δημόσιου μάνατζμεντ” (new public management) στα πλαίσια του οποίου εξέχουσα θέση κατέχει ο πελατοκεντρικός προσανατολισμός (Lane, 2001). Η σύγχρονη αυτή τάση – σύμφωνα με τον Dobuzinskis (1997)- περιλαμβάνει διάφορα προγράμματα διοίκησης της ποιότητας και ανασχεδιασμού λειτουργιών και το κίνημα της «επανεπινόησης» του κράτους (reinventing government movement) (Osborne and Gaebler, 1992) αντανακλώντας μία σύγκλιση στην άποψη ότι η βελτίωση της απόδοσης των υπηρεσιών του δημοσίου τομέα απαιτεί μεγαλύτερη εστίαση στις ανάγκες και στις επιθυμίες των πολιτών-πελατών και περισσότερη αυτονομία από το προσωπικό των οργανισμών στον σχεδιασμό και στην παροχή των υπηρεσιών ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν αποτελεσματικότερα.

Όλες οι σύγχρονες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του δημοσίου τομέα στα αναπτυγμένα κράτη τονίζουν έναν ισχυρό πελατοκεντρικό προσανατολισμό σε μια προσπάθεια εξόδου από την εσωστρέφεια και την απομόνωση που δεν επιτρέπει την αποτελεσματική ανταπόκρισή τους στο νέο πολυπλοκότερο και με μεγαλύτερες απαιτήσεις οικονομικό και κατ’ επέκταση κοινωνικό-πολιτικό περιβάλλον. Ο Barzelay (1992) υποστηρίζει ότι το γραφειοκρατικό μοντέλο με την έμφαση στον κεντρικό έλεγχο, στην παραγωγικότητα και στη συμμόρφωση στους κανόνες παραχωρεί τη θέση του στο μετα-γραφειοκρατικό μοντέλο που δίνει προτεραιότητα στην εξυπηρέτηση του πολίτη και στη βελτίωση της ποιότητας των δημοσίων υπηρεσιών.

Το Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ –παρά τις δυσκολίες που παρατηρούνται σε επίπεδο εφαρμογής- εκφράζει την τάση απομάκρυνσης των οργανισμών του δημοσίου τομέα από την παραδοσιακή γραφειοκρατική διοικητική οργάνωση και την προσέγγισή τους σε πιο ευέλικτα και οριζόντια συστήματα διοίκησης όπως προγράμματα ενδυνάμωσης των εργαζομένων και

καθιέρωση αυτοδιοικούμενων ομάδων εργασίας (Josserand *et.al.*, 2006). Με την υιοθέτηση των αρχών του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ που χαρακτηρίζουν τα περισσότερα μεταρρυθμιστικά προγράμματα αρχίζει να γίνεται πραγματικότητα ο εξωστρεφής προσανατολισμός της δημόσιας διοίκησης (Frederickson, 1991). Στρατηγική επιδίωξη των περισσότερων προγραμμάτων διοικητικής μεταρρύθμισης είναι η επανίδρυση των δημοσίων υπηρεσιών με τον επανασχεδιασμό μιας δημόσιας διοίκησης προσανατολισμένης στα αποτελέσματα και στόχο την ικανοποίηση των αναγκών του πολίτη. Συνοπτικά το νέο δημόσιο μάνατζμεντ αντιπροσωπεύει ένα πολιτο-κεντρικό πρότυπο διοίκησης εξωστρεφώς προσανατολισμένο στη βάση μιας φιλοσοφίας ανοιχτής διοίκησης που οριοθετεί το περιεχόμενο του αναδυόμενου διοικητικού προτύπου της μεταγραφειοκρατίας (Barzeleay, 1992 and Kernagham, 2000).

Διαμόρφωση ερευνητικών υποθέσεων

Οι ερευνητικές υποθέσεις της παρούσας εργασίας έχουν να κάνουν με τη διερεύνηση της διαστασιμότητας της ικανοποίησης των φορολογουμένων από την ποιότητα των υπηρεσιών που αντιλαμβάνονται ότι λαμβάνουν από τις δημόσιες οικονομικές υπηρεσίες καθώς επίσης και με τον έλεγχο ύπαρξης πιθανών διακριτών ομάδων με διαφορετικά επίπεδα ικανοποίησης στη βάση κάποιων δημογραφικών χαρακτηριστικών τους.

Συγκεκριμένα, ορίστηκαν ως:

H1: Η ικανοποίηση των φορολογουμένων αναμένεται ως μία ενιαία πολυδιάστατη μεταβλητή με στοιχεία ανταποκρισιμότητας, αξιοπιστίας, συναισθηματικής κατανόησης και ασφάλειας που σχετίζονται με τον ανθρώπινο παράγοντα των υπηρεσιών.

H2: Αναμένεται ανάδειξη διακριτών ομάδων φορολογουμένων ως προς την ικανοποίησή τους από την ποιότητα υπηρεσιών των Δ.Ο.Υ.

H3: Αναμένεται συσχέτιση των τύπων φορολογουμένων με κάποια από τα κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά τους.

Μεθοδολογία έρευνας

Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της επισκόπησης (survey) μέσω ερωτηματολογίων με ερευνητικά υποκείμενα φορολογούμενους από επτά μεγάλες Δ.Ο.Υ της πόλης της Θεσσαλονίκης. Η δειγματοληψία των φορολογούμενων έγινε από επτά μεγάλες Δ.Ο.Υ της πόλης της Θεσσαλονίκης. Αν και χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της συμπτωματικής δειγματοληψίας (non probability convenience sampling method) χάριν ευκολίας και εξοικονόμησης χρόνου και κόστους, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή και έγιναν συγκεκριμένες ενέργειες για την κατά το δυνατόν “τυχαιοποίηση” του δείγματος. Για την αύξηση της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος: α) τα δεδομένα συλλέχθηκαν από επτά μεγάλες Δ.Ο.Υ της Θεσσαλονίκης και από τους αποκρινόμενους φορολογούμενους ζητήθηκε να απαντήσουν στα ερωτήματα του ερωτηματολογίου με βάση τη συνολική “εικόνα” και εμπειρία που είχαν από το σύνολο των Δ.Ο.Υ με τις οποίες συναλλάσσονται και όχι μόνο από τη συγκεκριμένη από όπου τους χορηγήθηκε το ερωτηματολόγιο, β) η έρευνα διεξήχθη στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 2003 εξομαλύνοντας κατά κάποιο τρόπο κάποιες ιδιαίτερα έντονες από άποψη εργασιακού φόρτου και έντασης περιόδους, όπως η περίοδος παραλαβής φορολογικών δηλώσεων και οι καταληκτικές ημερομηνίες πληρωμής οφειλών και υποβολής διαφόρων φορολογικών καταστάσεων, γ) η συλλογή των δεδομένων έγινε από τα περισσότερα λειτουργικά τμήματα των Δ.Ο.Υ προκειμένου να συμπεριληφθούν διάφορες κατηγορίες φορολογουμένων ανάλογα με το είδος των φορολογικών υπηρεσιών που λαμβάνουν (Κεφάλαιο, Εισόδημα, ΦΠΑ, Έσοδα, ΚΒΣ, Έλεγχος).

Διανεμήθηκαν ερωτηματολόγια συνολικά σε 620 φορολογούμενους από τα οποία επιστράφηκαν συμπληρωμένα τα 499, αντανakλώντας έναν ικανοποιητικό βαθμό ανταποκρισιμότητας (80%). Το τελικό χρησιμοποιήσιμο δείγμα μετά την απόρριψη αυτών με πολλές ελλείπουσες τιμές ήταν 425. Από το τελικά χρησιμοποιήσιμο δείγμα των 425 φορολογούμενων 212 (50,1%) ήταν άντρες και 211 (49,9%) γυναίκες. Οι 80 (18,8%) δήλωσαν απόφοιτοι δευτε-

ροβάθμιας και οι 341 (80,2%) απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εκ των οποίων οι 70 (16,5%) κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών. Ως προς το επάγγελμα 96 (22,6%) δήλωσαν ιδιωτικοί υπάλληλοι, 24 (5,6%) δημόσιοι υπάλληλοι, 213 (50,1%) ελεύθεροι επαγγελματίες, 34 (8%) επιχειρηματίες και 56 (13,2%) δήλωσαν άλλη ιδιότητα. Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν 36,83 έτη με τον μικρότερο σε ηλικία αποκρινόμενο 21 και τον μεγαλύτερο 82 ετών.

Η ικανοποίηση των φορολογούμενων από την ποιότητα των υπηρεσιών που αντιλαμβάνονται ότι λαμβάνουν από τις Δ.Ο.Υ. μετρήθηκε στα πλαίσια των διαστάσεων και ερωτημάτων της κλίμακας SERVPERF (Cronin and Taylor, 1992) με τη δέσμη των 22 ερωτημάτων σε μία 7βαθμη κλίμακα ανταπόκρισης τύπου Likert από το +3 (εξαιρετικά ικανοποιημένος) έως το -3 (εξαιρετικά δυσαρεστημένος) κατά τα πρότυπα της μελέτης των Sureshchandar, Rajendran and Anantharaman (2002). Οι Sureshchandar, Rajendran and Anantharaman (2002) αναγνωρίζοντας την ικανοποίηση του πελάτη ως μία πολυδιάστατη μεταβλητή θεωρούν ότι τα επί μέρους χαρακτηριστικά και οι διαστάσεις της μπορεί να είναι τα ίδια με τα αντίστοιχα της αντιλαμβανόμενης ποιότητας της υπηρεσίας. Υποστηρίζουν δηλαδή ότι η ικανοποίηση του πελάτη θα έπρεπε να λειτουργοποιηθεί στα πλαίσια των ίδιων διαστάσεων (και ερωτημάτων) που συνθέτουν την αντιλαμβανόμενη ποιότητα των υπηρεσιών.

Οι SERVPERF και SERVQUAL αποτελούν τις δύο ευρέως χρησιμοποιούμενες σύνθετες πολλαπλών ερωτημάτων κλίμακες μέτρησης αντιλαμβανόμενης ποιότητας υπηρεσιών και ικανοποίησης με τη βασικότερη διαφορά ότι το τελευταίο μετράει την ποιότητα υπηρεσιών και την ικανοποίηση ως τη διαφορά μεταξύ προσδοκιών και αντιλήψεων ενώ το SERVPERF εστιάζεται μόνο στα ερωτήματα των αντιλήψεων για την απόδοση μιας υπηρεσίας (Brady et.al., 2002).

Η συλλογή των πρωτογενών δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω ενός δομημένου ερωτηματολογίου. Όλα τα ερωτήματα μεταφράστηκαν μέσω μιας διαδικασίας διπλής μετάφρασης (double-back translation) από Αγγλικά σε Ελληνικά και αντίστροφα. Στη διαδικασία αυτή έγιναν κάποιες μικρές τροποποιήσεις που κρίθηκαν απαραίτητες για την καταλληλότερη προσαρμογή των κλιμάκων στο ιδιαίτερο περιβάλλον της ελληνικής φορολογικής διοίκησης. Τέλος, πριν την τελική διανομή των ερωτηματολογίων διενεργήθηκε προ-έλεγχος για τη διαπίστωση πιθανών δυσνόητων σημείων με τη διανομή του σε ένα επιλεγμένο δείγμα δέκα φορολογούμενων, οι παρατηρήσεις των οποίων λήφθηκαν υπόψη στην τελική διαμόρφωσή του.

Ανάλυση Δεδομένων

Για τον έλεγχο των ερευνητικών υποθέσεων χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω μέθοδοι στατιστικών αναλύσεων:

- Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση (EFA) με τη μέθοδο της ανάλυσης σε Κύριες Συνιστώσες (PCA), με σκοπό τον προσδιορισμό της παραγοντικής δομής της υπό εξέταση μεταβλητής.
- Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (CFA) για τον έλεγχο του μοντέλου μέτρησης (measurement model) της μεταβλητής
- Ιεραρχική Ανάλυση σε Συστάδες (Hierarchical Cluster Analysis). Απόσταση: Τετράγωνο της Ευκλείδειας, Μέθοδος σχηματισμού των συστάδων: κριτήριο του Ward, με σκοπό την ανάδειξη διακριτών ομάδων φορολογούμενων στη βάση κάποιων δημογραφικών χαρακτηριστικών τους
- Ανάλυση σε Συστάδες k-Μέσων (k-Means Cluster Analysis), η οποία χρησιμοποιήθηκε λόγω του σχετικά μεγάλου αριθμού των υποκειμένων (Hair *et al.* 1995, Sharma 1996, Norusis, 1992, Σκιάρδος, 1999).

Ευρήματα-Αποτελέσματα

Αποτελέσματα Διερευνητικής Παραγοντικής Ανάλυσης (PCA)

Από τα αποτελέσματα της διερευνητικής παραγοντικής ανάλυσης και μετά από επαναλαμβανόμενη διαγραφή των ερωτημάτων που εμφάνιζαν χαμηλό φορτίο (κάτω από 0.50) ή “φόρτωναν” σε περισσότερους του ενός παράγοντες προέκυψε μία δομή δύο παραγόντων. Στον πρώτο παράγοντα αντιστοιχούν τα 10 από τα 22 αρχικά ερωτήματα της κλίμακας μέτρησης της ποιότητας υπηρεσιών και στον δεύτερο τα 2 από τα 22 αρχικά ερωτήματα της κλίμακας λειτουργοποίησης της ικανοποίησης.

Τα αποτελέσματα της Διερευνητικής Παραγοντικής Ανάλυσης απεικονίζονται παρακάτω στον Πίνακα 1:

Πίνακας 1. *Ικανοποίηση των φορολογούμενων*

	<i>Προτάσεις ερωτηματολογίου (items)</i>	<i>Κύριες Συνιστώσες Φορτία</i>			Κοινή Παραγο- ντική Διακύ- μανση (communality)
		1	2		
1	v37 Προθυμία των εργαζομένων των ΔΟΥ να εξυπηρετήσουν τους φορολογούμενους	0,858	0,127		0,752
2	v38 Ευγένεια των εργαζομένων των ΔΟΥ	0,825	0,169		0,709
3	v34 Αντιμετώπιση των φορολογούμενων από τους εργαζόμενους των ΔΟΥ με υπευθυνότητα.	0,824	0,137		0,698
4	v44 Συνεργασιμότητα των εργαζομένων των ΔΟΥ με τους φορολογούμενους.	0,818	0,206		0,711
5	v39 Κατανόηση των αναγκών των φορολογούμενων από τους εργαζόμενους των ΔΟΥ	0,791	0,243		0,685
6	v29 Παροχή ιδιαίτερης προσοχής των εργαζομένων των ΔΟΥ προς τους φορολογούμενους.	0,769	0,341		0,708
7	v32 Ταχύτητα ανταπόκρισης των εργαζομένων των ΔΟΥ προς τους φορολογούμενους.	0,749	0,236		0,616
8	v42 Ικανότητα των εργαζόμενων των ΔΟΥ να ανταποκρίνονται στα αιτήματα των φορολογούμενων.	0,74	0,169		0,576
9	v33 Διαφάνεια παροχής υπηρεσιών των εργαζομένων των ΔΟΥ.	0,725	0,133		0,543
10	v28 Κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ εργαζομένων των ΔΟΥ και φορολογούμενων.	0,706	0,221		0,547
11	v30 Επίπεδο αισθητικής των εγκαταστάσεων των ΔΟΥ.	0,207	0,916		0,882
12	v40 Ύπαρξη άνετων εγκαταστάσεων για το κοινό που συναλλάσσεται με τους εργαζόμενους των ΔΟΥ.	0,21	0,908		0,869
	<i>Ερμηνευόμενη Διασπορά %</i>	<i>57,988</i>	<i>11,154</i>		
	<i>Προοδευτική Ερμηνευόμενη Διασπορά %</i>	<i>57,988</i>	<i>69,142</i>		

	<i>Eigenvalue</i>	6,959	1,338		
	<i>Cronbach's α</i>	0,9394	0,964		
	<i>Συνολική Αξιοπιστία Cronbach's α (12 items)</i>	0,9293			
	<i>Μέσος Βαθμός ανά Συνιστώσα</i>	0,2796	-0,7		
	<i>Τυπική Απόκλιση ανά Συνιστώσα</i>	1,17742	1,5411		
	<i>Μέσος Βαθμός της Κλίμακας (12 items)</i>	0,1159			
	<i>Τυπική Απόκλιση της Κλίμακας (12 items)</i>	1,11956			
	<i>Δείκτης Kaiser-Meyer-Olkin</i>	0,927			
	<i>BTS</i>	3510,697	66	0,000	

Οι δύο παράγοντες της ικανοποίησης που προέκυψαν αντιστοιχούν στην ικανοποίηση από την ανθρώπινη διάσταση και από το από υλικοτεχνικό περιβάλλον των Δ.Ο.Υ. Και οι δύο εμφανίζουν αρκετά υψηλούς δείκτες αξιοπιστίας, με τον πρώτο παράγοντα που εστιάζεται στην ανθρώπινη διάσταση να ερμηνεύει 68% και τον δεύτερο παράγοντα που αναφέρεται στην υλικοτεχνική υποδομή να ερμηνεύει το 11% της συνολικής διασποράς της πελατειακής ικανοποίησης των φορολογουμένων από την ποιότητα των υπηρεσιών που αντιλαμβάνονται ότι λαμβάνουν από τις Δ.Ο.Υ.

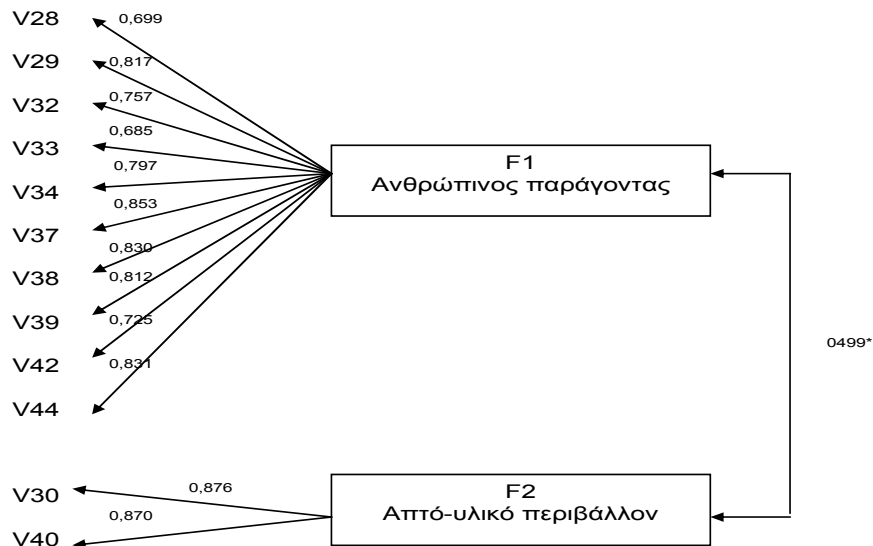
Αποτελέσματα Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης

Στη συνέχεια διενεργήθηκε επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση προκειμένου να γίνει επιβεβαίωση του μοντέλου μέτρησης των δύο παραγόντων που αναδείχθηκαν από τη διερευνητική παραγοντική ανάλυση και ερμηνεύουν την μεταβλητή της ικανοποίησης των φορολογουμένων από την ποιότητα των υπηρεσιών των Δ.Ο.Υ.

Γενικά η Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (Confirmatory Factor Analysis, CFA) μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επιβεβαίωση ή την απόρριψη της υποθετικής δομής μιας μεταβλητής, όταν υπάρχει κάποια προηγούμενη θεωρητική πληροφόρηση πάνω στη δομή που υποστηρίζουν τα δεδομένα. Επιπλέον μέσω της CFA μπορεί να αξιολογηθεί η αξιοπιστία και η εγκυρότητα μιας κλίμακας μέτρησης. Τα θεμελιώδη στοιχεία στην ανάλυση ενός δομικού μοντέλου (Structural Equation Modeling –SEM) είναι το μοντέλο μέτρησης (measurement model) το οποίο εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο κάθε παρατηρήσιμη (manifest) μεταβλητή συνδέεται με την αντίστοιχη λανθάνουσα (latent) μεταβλητή/παράγοντα και το δομικό μοντέλο (structural model) το οποίο ερμηνεύει τις αιτιατές σχέσεις ανάμεσα στις λανθάνουσες μεταβλητές/παράγοντες. Το μοντέλο μέτρησης αντιστοιχεί σε μία επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση όπου ο ερευνητής προσδιορίζει εκ των προτέρων τις μεταβλητές που συνθέτουν και ορίζουν τους παράγοντες. Στην επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση οι μεταβλητές θεωρούνται ως δείκτες (indicators) των μη παρατηρήσιμων παραγόντων ή των λανθανουσών δομών (constructs). Η προσέγγιση αυτή διαφέρει από την διερευνητική παραγοντική ανάλυση κατά την οποία δεν υπάρχει η εκ των προτέρων αντιστοίχιση των παρατηρήσιμων μεταβλητών σε συγκεκριμένους παράγοντες. Αντίθετα, ο ερευνητής “ερμηνεύει” τους παράγοντες με βάση τα “φορτία” που εμφανίζουν οι παρατηρήσιμες μεταβλητές (Hair et al., 1995).

Τα ευρήματα της ανάλυσης απεικονίζονται στο παρακάτω σχήμα 1:

Σχήμα 1. Αποτελέσματα επιβεβαιωτικής παραγοντικής ανάλυσης

$$\chi^2 = 223,358, df = 53, p = 0,000$$

$$GFI = 0,919, AGFI = 0,881, RMSEA = 0,087, RMR = 0,083, NFI = 0,937, TLI = 0,939$$

Οι δείκτες προσαρμοστικότητας του μοντέλου μέτρησης της πελατειακής ικανοποίησης, όπως επίσης και το περιθώριο στατιστικού σφάλματος (RMSEA) είναι ιδιαίτερα ικανοποιητικοί και υποστηρίζουν σε σημαντικό βαθμό την αναδειχθείσα παραγοντική δομή της ικανοποίησης των φορολογουμένων.

Αποτελέσματα Ανάλυσης σε Συστάδες (α' επίπεδο)

Το επόμενο βήμα της ανάλυσης των ποσοτικών δεδομένων της μελέτης συμπεριλαμβάνει την κατά συστάδες ανάλυση του εξεταζόμενου δείγματος των φορολογουμένων. Με βάση τη μέση βαθμολογία του κάθε παράγοντα επιχειρήθηκε η ανάπτυξη μιας τυπολογίας των φορολογουμένων με σκοπό τη δυνατότητα κατηγοριοποίησής τους σε διακεκριμένες συστάδες (ομάδες). Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα αναφορικά με το προφίλ των συστάδων.

Στο πρώτο επίπεδο ελέγχθηκαν τρεις εναλλακτικές: με 2, 3 και 4 συστάδες, από τις οποίες επιλέχθηκε αυτή με την καλύτερη φυσική ερμηνεία. Στο δεύτερο επίπεδο, για τη διερεύνηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των διακριτών ομάδων που προέκυψαν από την ανάλυση του πρώτου επιπέδου διερευνήθηκε το προφίλ τους με βάση το φύλο, το επίπεδο εκπαίδευσης, το επάγγελμα και την ηλικία.

Για την ανάπτυξη της τυπολογίας αρχικά εφαρμόστηκε η Ιεραρχική Ανάλυση Συστάδων (Everitt 1993, Aldenderfer and Blashfield 1984, Norusis, 1992), όπου ως μέθοδος εξαγωγής των συστάδων χρησιμοποιήθηκε το κριτήριο του Ward και ως απόσταση το τετράγωνο της Ευκλείδειας απόστασης (Hair et. al., 1995, Sharma, 1996). Ο σκοπός της ανάλυσης αυτής ήταν να προσδιοριστούν κάποια αρχικά κέντρα των συστάδων καθώς και να διερευνηθεί το πιθανό εύρος των λύσεων, δηλαδή του ικανοποιητικού αριθμού των συστάδων. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι θα πρέπει να αναζητηθεί λύση μεταξύ 2 και 4 συστάδων.

Στη συνέχεια, λόγω του σχετικά μεγάλου αριθμού των υποκειμένων, εφαρμόστηκε η διαδικασία Ανάλυσης σε Συστάδες Κ-Μέσων (Hair et al., 1995, Sharma, 1996, Norusis, 1992, Σκιάρδος, 1999). Τέλος, για τη διερεύνηση των πιθανών αξόνων διαφοροποίησης των συστάδων εφαρμόστηκε η Διακρίνουσα ή Διακριτική Ανάλυση (discriminant analysis) (Klecka, 1980, Sharma, 1996, Norusis, 1992, Σκιάρδος, 2000, Hair et al., 1995).

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της κατά συστάδες ανάλυσης πρώτου επιπέδου:

Πίνακας 2. Προφίλ Συστάδων Πρώτου Επιπέδου: *Τελικά Κέντρα Συστάδων.*

	Συστάδες		Συνολική μέση βαθμολογία
	Σ1	Σ2	
Μέση βαθμολογία F_1	0,89 (0,87)	-0,24 (1,15)	0,28 (1,18)
Μέση βαθμολογία F_2	0,70 (0,86)	-1,88 (0,84)	-0,70 (1,54)
Συνολική μέση βαθμολογία	0,80	-1,06	
Αριθμός ανταποκρινόμενων	194 (45,6%)	231 (54,4%)	
Σύνολο ανταποκρινόμενων	425 (100%)		

όπου F_1, F_2 οι παράγοντες/διαστάσεις της ικανοποίησης των φορολογούμενων,

F_1 = αναφορικά με τον ανθρώπινο παράγοντα,

F_2 = αναφορικά με το από-υλικό περιβάλλον.

Από την κατά συστάδες ανάλυση σε πρώτο επίπεδο, προέκυψαν δύο διακριτές ομάδες φορολογούμενων με διαφορετικά επίπεδα ικανοποίησης από την ποιότητα των υπηρεσιών των Δ.Ο.Υ. και ως προς τους δύο παράγοντες που τη συνθέτουν (F_1 και F_2). Ο σχηματισμός τους οφείλεται περισσότερο στον παράγοντα F_2 , όπως προκύπτει από το στατιστικό F (125,365 και 979,047 για F_1 και F_2 , αντίστοιχα).

Η πρώτη ομάδα των φορολογούμενων (Σ1) που αποτελεί το 45,6% του δείγματος παρουσιάζει οριακά θετικές βαθμολογίες και στους δύο παράγοντες της ικανοποίησης (0,89 και 0,70) στα πλαίσια της χρησιμοποιηθείσας 7βαθμης κλίμακας Likert (-3 έως 3).

Η δεύτερη ομάδα (Σ2) που είναι και η μεγαλύτερη αριθμητικά, αποτελώντας το 54,4% του δείγματος, αποτελείται από τους περισσότερο δυσαρεστημένους "αρνητικούς" φορολογούμενους, όπως φαίνεται από τις μέσες τιμές οι οποίες είναι αρνητικές και στους δύο παράγοντες (-0,24 και -1,88 αντίστοιχα).

Σε γενικές γραμμές παρατηρείται ότι οι φορολογούμενοι δεν είναι ικανοποιημένοι από τις υπηρεσίες των ΔΟΥ, τόσο σε ότι αφορά στον ανθρώπινο παράγοντα όσο και στο υλικοτεχνικό από-περιβάλλον των ΔΟΥ.

Προφίλ Συστάδων Δεύτερου Επιπέδου

α). Πίνακας 2α : Σύγκριση συστάδων με βάση το φύλο.

	ΦΥΛΟ		Σύνολο
	Γ	Α	
Ομάδα 1 (Σ1)	83 (42,8%)	111 (57,2%)	194 (100%)
Ομάδα 2 (Σ2)	128 (55,9%)	101 (44,1%)	229 (100%)
Σύνολο	211 (49,9%)	212 (50,1%)	423 (100%)

$$\chi^2 = 7,222, \quad df = 1, \quad p = 0,007 < 0,05, \quad \text{Gramer's } V = 0,131$$

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα προκύπτει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση των δύο ομάδων ως προς την κατανομή του φύλου ($p = 0,007 < 0,05$).

Συγκεκριμένα, το γυναικείο φύλο υπερτερεί σημαντικά στην δεύτερη ομάδα (Σ2) των περισσότερο “αρνητικών” (δυσανεστημένων) φορολογούμενων (55,9% με μ.ο 49,9%), σε αντίθεση με τους άντρες που υπερτερούν στην πρώτη ομάδα (Σ1) των οριακά “θετικών” (ικανοποιημένων) φορολογούμενων (57,2% με μ.ο 50,1%).

Το εύρημα αυτό δείχνει μία συγκριτικά περισσότερο αρνητική αντίληψη του γυναικείου φύλου ως προς το επίπεδο της ποιότητας υπηρεσιών των ΔΟΥ.

β). Πίνακας 2β: *Ανάλυση συστάδων με βάση την εκπαίδευση.*

	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			Σύνολο
	Β΄θμια	Γ΄θμια	Μεταπτυχιακές Σπουδές	
Ομάδα 1 (Σ1)	44 (22,7%)	128 (66%)	22 (11,3%)	194 (100%)
Ομάδα 2 (Σ2)	36 (15,9%)	143 (63%)	48 (21,1%)	227 (100%)
Σύνολο	80 (19%)	271 (64,4%)	70 (16,6%)	421 (100%)

$$\chi^2 = 8,754, \quad df = 2, \quad p = 0,013, \quad \text{Gramer's } V = 0,144$$

Από τη σύγκριση των δύο συστάδων, αν και δεν προκύπτει στατιστικά σημαντική διαφοροποίησή τους ως προς το μορφωτικό επίπεδο, παρατηρείται ότι η δεύτερη ομάδα (Σ2) των “αρνητικών” (δυσανεστημένων) φορολογούμενων αποτελείται από μεγαλύτερο συγκριτικά ποσοστό αποφοίτων Γ΄θμιας εκπαίδευσης (αν συνυπολογιστούν και οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων). Αντίθετα, οι φορολογούμενοι Β΄θμιας εκπαίδευσης υπερτερούν αναλογικά στην πρώτη ομάδα των οριακά “θετικών” (ικανοποιημένων) φορολογούμενων (22,7% έναντι 15,9% με μ.ο 19%).

γ). Πίνακας 2γ : *Σύγκριση συστάδων με βάση το επάγγελμα.*

	Ιδ.Υπάλ.	Δημ.Υπάλ.	Ελ.Επαγ.	Επιχ/τιες	Άλλοι	Σύνολο
Ομάδα 1 (Σ1)	45 (23,2%)	13 (6,7%)	93 (47,9%)	17 (8,8%)	26 (13,4%)	194 (100%)
Ομάδα 2 (Σ2)	51 (22,3%)	11 (4,8%)	120 (52,4%)	17 (7,4%)	30 (13,1%)	229 (100%)
Σύνολο	96 (22,7%)	24 (5,7%)	213 (50,4%)	34 (8%)	56 (13,2%)	423 (100%)

$$\chi^2 = 1,363, \quad df = 4, \quad p = 0,851$$

Από τον παραπάνω πίνακα δεν προκύπτει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση των ομάδων ως προς την κατανομή του επαγγέλματος των φορολογούμενων ($p = 0,851 > 0,05$). Το επάγγελμα δηλαδή δεν φαίνεται να σχετίζεται με το επίπεδο ικανοποίησης των φορολογούμενων.

δ). Πίνακας 2δ: Ανάλυση συστάδων με βάση την ηλικία.

	Μέσος όρος ηλικίας	Αριθμός εργαζομένων
Ομάδα 1 (Σ1)	38,35 (10,49)	194 (45,97%)
Ομάδα 2 (Σ2)	35,54 (8,95)	228 (54,03%)
Σύνολο	36,95	422 (100%)

*Οι μέσοι όροι της ηλικίας διαφέρουν στατιστικά σημαντικά, σε επίπεδο σημαντικότητας $\alpha = 0,05$, σύμφωνα με τον έλεγχο *t-test* για άνισες διασπορές.

Ο μέσος όρος ηλικίας στην οριακά “θετική” (ικανοποιημένη) πρώτη ομάδα (Σ1) είναι μεγαλύτερος (38,35) από τον αντίστοιχο της δεύτερης ομάδας (Σ2) (35,54) και δείχνει ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία φορολογούμενοι είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από την ποιότητα υπηρεσιών που λαμβάνουν από τις Δ.Ο.Υ.

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα της κατά συστάδες ανάλυσης ως προς την ικανοποίηση των φορολογούμενων δείχνουν ότι το φύλο αποτελεί τον σημαντικότερο στατιστικά παράγοντα διαφοροποίησης των δύο ομάδων φορολογούμενων. Το προφίλ των ομάδων είναι παρόμοιο και ως προς τις άλλες εξεταζόμενες δημογραφικές μεταβλητές, (με τη δεύτερη ομάδα των αρνητικών φορολογούμενων (Σ2) να αποτελείται κυρίως από άτομα Γ΄θμιας εκπαίδευσης και νεότερης ηλικίας). Παρόλο που βρέθηκαν κάποια στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις διαφοροποιημένες ομάδες φορολογούμενων –δημογραφικού κυρίως χαρακτήρα, όπως π.χ. το φύλο– χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση για την αποκάλυψη και άλλων περισσότερο σημαντικών χαρακτηριστικών κυρίως ψυχοκοινωνικού χαρακτήρα.

Βιβλιογραφία

- Anderson E.W., Fornel C. and Lehmann D.R. (1994), “Customer satisfaction, market share and profitability”, *Journal of Marketing*, Vol. 56, pp. 53-66.
- Babin B. J. and Griffin M. (1998), “The Nature of Satisfaction: An Updated Examination and Analysis”, *Journal of Business Research*, Vol. 41, pp. 127-136 .
- Barzelay K.G. and Armajani B.J. (1990), “Managing State Government Operations: Changing Visions of Staff Agencies”, *Journal of Policy Analysis and Management*, Vol. 9, No. 3, pp. 307-338.
- Barzelay M. (1992), *Breaking through bureaucracy: a new vision for managing in government*, Berkeley: University of California Press.
- Bigne E., Moliner M. A. and Sanchez J. (2003), “Perceived quality and satisfaction in multi-service organisations: the case of Spanish public services”, *Journal of Services Marketing*, Vol. 17, No. 4, pp. 420-442.
- Bitner, M.J. and Hubbert, A.R. (1994), “Encounter satisfaction versus overall satisfaction versus quality”, in Rust, R.T. and Oliver, R.L. (Eds) *Service Quality: New Directions in Theory and Practice*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA, pp. 72-94.
- Bolton, R.N. and Drew, J.H. (1991a), “A longitudinal analysis of the impact of service changes on customer attitudes”, *Journal of Marketing*, Vol. 55, January, pp. 1-9.
- Bolton, R.N. and Drew, J.H. (1991b), “A multistage model of customers' assessments of service quality and value”, *Journal of Consumer Research*, Vol. 17, March, pp. 375-84.
- Brady M.K., Cronin J.J. and Brand R.R. (2002), “Performance-only measurement of service quality: a replication and extension”, *Journal of Business Research*, Vol. 55, No. 1, pp. 17-31.

- Bruhn M. (2003), "Internal service barometers -Conceptualization and empirical results of a pilot study in Switzerland", *European Journal of Marketing*, Vol. 37, No. 9, pp. 1187-1204.
- Churchill Jr, G.A. and Surprenant, C. (1982), "An investigation into the determinants of customer satisfaction", *Journal of Marketing Research*, Vol. 19, November, pp. 491-504.
- Γρηγορούδης Β. και Σίσκος Γ. (2000). Ποιότητα Υπηρεσιών και Μέτρηση Ικανοποίησης του Πελάτη- το σύστημα MUSA. Αθήνα: Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.
- Cronin, J.J. Jr, Brady, M.K. and Hult, G.T.M. (2000), "Assessing the effects of quality, value, and customer satisfaction on consumer behavioral intentions in service environments", *Journal of Retailing*, Vol. 76 No. 2, pp. 193-218.
- Cronin J. and Taylor S. A. (1992), "Measuring Service Quality: A Reexamination and Extension", *Journal of Marketing*, Vol. 56 (July 1992), pp. 55-68.
- Crosby, P.B. (1979), *Quality Is Free – The Art of Making Quality Certain*, McGraw-Hill, New York, NY.
- Dabholkar, P.A., Shepherd, C.D. and Thorpe, D.J. (2000), "A comprehensive framework for service quality: an investigation of critical conceptual and measurement issues through a longitudinal study", *Journal of Retailing*, Vol. 76 No. 2, pp. 139-73.
- Dimitriades Z. and Maroudas T. (2007), "Demographic predictors of service satisfaction in Greek public organizations", *Measuring Business Excellence*, Vol. 11, No. 2, pp.32-43.
- Dobuzinskis Laurent (1997), "Historical and epistemological trends in public administration", *Journal of Management History*, Vol. 3, No. 4, pp. 298-316.
- Fornell C. (1992), "A national customer satisfaction barometer: the Swedish experience", *Journal of Marketing*, Vol. 56, pp. 6-21.
- Frederickson H. G. (1981), "Toward a Theory of the Public Administration", *Administration and Society*, Vol. 22, pp. 395-417.
- Garvin D.A. (1987), "Competing on the eight dimensions of quality", *Harvard Business Review*, Vol. 65 No. 6, pp. 101-9.
- Garvin, D. (1988), *Managing Quality: The Strategic and Competitive Edge*, The Free Press, New York, NY.
- Kernaghan K. (2000), "The post-bureaucratic organization and public service values", *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 66, pp. 91-104.
- Lane J-E. (2001). *New Public management*. London: Routledge.
- Lee H., Lee Y., Yoo D. (2000), "The determinants of perceived service quality and its relationship with satisfaction", *Journal of Services Marketing*, Vol. 14, No. 3, pp. 217-231.
- Oliver, R.L. (1980), "A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions", *Journal of Marketing Research*, Vol. 17, November, pp. 460-9.
- Oliver, R.L. (1997), "Cognitive, affective and attribute bases of the satisfaction response", *Journal of Consumer Research*, Vol. 20, December, pp. 418-30.
- Osborne D. and Gaebler T. (1992), *Reinventing Government*, Reading MA: Addison Wesley.
- Parasuraman A., Zeithaml V. A. and Berry L. (1994), "Reassessment of Expectations as a Comparison Standard in Measuring Service Quality: Implications for Further Research", *Journal of Marketing*, Vol. 58, No. 1, pp. 111-124.
- Parasuraman A., Zeithaml V.A. and Berry L. (1988), "SERVQUAL: Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality", *Journal of Retailing*, Vol. 64 No. 1, pp. 12-40.
- Poister T. H. and Henry G. T. (1994), "Citizen Ratings of Public and Private Service Quality: A Comparative Perspective", *Public Administration Review*, Vol. 54, No. 2, pp. 155-160.
- Roest H. and Pieters R. (1997), "The nomological net of perceived service quality", *International Journal of Service Industry Management*, Vol. 8, No. 4, pp. 336-351.

- Rust, R.T. and Oliver, R.L. (1994), "Service quality: insights and managerial implications from the frontier", in Rust, R.T and Oliver, R.L. (Eds), *Service Quality: New Directions in Theory and Practice*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA, pp. 1-20.
- Υπ. Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Γραμματεία Δημόσιας Διοίκησης & Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Πολιτεία» 2005-2007, Η Επανάδραση της Δημόσιας Διοίκησης*, Αθήνα, 2005.
- Υπ. Οικονομίας και Οικονομικών, Σχολή Επιμόρφωσης (2005), *Η εξυπηρέτηση του πολίτη από το Υπ. Οικονομίας και Οικονομικών*, Αθήνα, 2005.
- Υπ. Οικονομίας και Οικονομικών, Διεύθυνση Οργάνωσης, Αθήνα, 2004.

Η Συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωζώνη και οι Επιπτώσεις της στην Τραπεζική Χρηματοδότηση των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων.

Γεώργιος Μιχαλόπουλος¹, και Νικόλαος Βογιατζής²

1. Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα, Τμήμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Εγνατία 156, 54006, Θεσσαλονίκη. Email: gmich@uom.gr.
2. Υποψήφιος Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα.

Περίληψη

Οι περισσότερες μελέτες οι οποίες εξετάζουν την χρηματοδοτική λειτουργία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) έχουν δείξει ότι η χρηματοδότηση τους επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την απροθυμία των τραπεζών να δανειοδοτήσουν τα επενδυτικά τους σχέδια. Η συνήθης εξήγηση που δίνεται βασίζεται στον αυξημένο βαθμό ασύμμετρης πληροφόρησης που χαρακτηρίζει τις σχέσεις τραπεζών και ΜΜΕ λόγω του μεγάλου βαθμού αδιαφάνειας και της χαμηλής ποιότητας πληροφοριών που συνοδεύει την λειτουργία των ΜΜΕ. Παρ' όλα αυτά οι ΜΜΕ παίζουν έναν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών της ΕΕ, καθώς αντιπροσωπεύουν το 90% των επιχειρήσεων και απασχολούν περίπου τα δύο τρίτα του εργατικού δυναμικού.

Σε αυτή την εργασία εξετάζουμε την χρηματοδοτική συμπεριφορά των Ελληνικών ΜΜΕ σε σχέση με την τραπεζική αγορά αλλά και την επίδρασή που είχε σε αυτήν η υιοθέτηση του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος. Για τον σκοπό αυτό, με βάση ένα εμπειρικό υπόδειγμα, εξετάζουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ζήτησης τραπεζικής χρηματοδότησης των ΜΜΕ στην Ελληνική αγορά. Το υπόδειγμα αυτό εκτιμήθηκε με την χρήση δεδομένων panel από 72 ΜΜΕ για την περίοδο 1992-2007 (ετήσια δεδομένα). Η εμπειρική διερεύνηση γίνεται πρώτα για ολόκληρη την περίοδο και έπειτα για την προ ευρώ περίοδο (1992 - 2000) αλλά και για την περίοδο μετά την εισαγωγή του ευρώ (2001 - 2007). Τα εμπειρικά αποτελέσματα αναλύονται και επισημαίνονται οι αλλαγές που επήλθαν στην τραπεζική χρηματοδότηση των Ελληνικών ΜΜΕ κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης με αποκορύφωμα την είσοδο της Ελλάδας στην ευρωζώνη.

1. Εισαγωγή

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι της οικονομίας δεδομένου ότι επηρεάζουν το επίπεδο της απασχόλησης αλλά και την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Σύμφωνα, με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι ΜΜΕ αποτελούν το 99% των επιχειρήσεων στην ΕΕ και απασχολούν περίπου τα 2/3 της εργατικής δύναμης στον ιδιωτικό τομέα (European Commission, 2007). Παρόλο το σημαντικό ρόλο που έχουν στην οικονομία οι ΜΜΕ, σημαντικοί περιορισμοί στην εξωτερική τους χρηματοδότηση αποτελούν εμπόδια στην ανάπτυξή τους.

Η βιβλιογραφία συμπεραίνει ότι η περιορισμένη πρόσβαση που έχουν οι ΜΜΕ στις κεφαλαιαγορές, έχει ως αποτέλεσμα την μεγάλη εξάρτηση αυτών από την τραπεζική χρηματοδότηση. Όμως, η προσφορά τραπεζικής χρηματοδότησης προς τις ΜΜΕ είναι και αυτή περιορισμένη, αν όχι προβληματική, λόγω της αδιαφάνειας που χαρακτηρίζει τις ΜΜΕ στην λειτουργία τους. Συχνά, ΜΜΕ οι οποίες θέλουν να επενδύσουν σε αναπτυξιακά προγράμματα δεν καταφέρνουν να τα χρηματοδοτήσουν, για το λόγο ότι οι τράπεζες δεν μπορούν να εξακριβώσουν ότι όντως οι επιχειρήσεις αυτές έχουν ένα αξιόλογο-αποδοτικό επενδυτικό σχέδιο (ασύμμετρη πληροφόρηση) ή να εξασφαλίσουν ότι η χρηματοδότηση που θα δώσουν σε αυτές δεν θα χρησιμοποιηθεί σε άλλο επενδυτικό σχέδιο με μεγαλύτερο ρίσκο, με αποτέλεσμα την δημι-

ουργία προβλημάτων 'ηθικού κινδύνου' (moral hazard, (Berger & Udell, 2002)). Γι' αυτό λοιπόν, οι τράπεζες, είναι απρόθυμες να χρηματοδοτήσουν τις ΜΜΕ. Ο υψηλός βαθμός ασύμμετρης πληροφόρησης που σχετίζεται με τις ΜΜΕ είναι αποτέλεσμα της περιορισμένης δημοσιοποίησης οικονομικών στοιχείων των επιχειρήσεων αυτών, σχετικών με τη χρηματοοικονομική τους κατάσταση και απόδοσή. Το νομικό πλαίσιο σχετικά με την δημοσιοποίηση στοιχείων για τις ΜΜΕ είναι ανεπαρκές και για αυτό το λόγο οι διοικήσεις των ΜΜΕ δεν έχουν κίνητρο να επενδύσουν σε λεπτομερείς πληροφοριακούς μηχανισμούς (Bass & Schrooten, 2005).

Εκτός από τους παράγοντες από την πλευρά των ΜΜΕ, και οι εκάστοτε συνθήκες που επικρατούν στον τραπεζικό τομέα, με τη σειρά τους, περιορίζουν τη πρόσβαση των ΜΜΕ στη τραπεζική χρηματοδότηση. Συγκεκριμένα, το μέγεθος των τραπεζικών ιδρυμάτων, ο ανταγωνισμός της τραπεζικής αγοράς, ο βαθμός της κρατικής εμπλοκής στον τραπεζικό τομέα αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες της προσφοράς χρηματοδότησης των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων προς τις ΜΜΕ. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την 'υπόθεση των εμποδίων των μεγάλων τραπεζών' οι μεγάλες σε μέγεθος τράπεζες με ολιγοπωλιακό χαρακτήρα προτιμούν να χρηματοδοτούν μεγάλες επιχειρήσεις παρά ΜΜΕ, προκαλώντας ιδιαίτερους περιορισμούς στην ανάπτυξη των τελευταίων (Berger, Klapper & Udell, 2001).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναλύσει την χρηματοδοτική συμπεριφορά των Ελληνικών ΜΜΕ στην αγορά τραπεζικής πίστωσης και να αξιολογήσει την επίδραση που είχε η διαδικασία της νομισματικής ενοποίησης και την εισαγωγής του ευρώ στην συμπεριφορά αυτή. Η νομισματική ενοποίηση υπήρξε ο πιο χαρακτηριστικός εκφραστής της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης η οποία ξεκίνησε με την υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Έως την εμφάνιση του ευρώ το 1999, η ενοποίηση της αγοράς χρήματός επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό ενώ και η διαδικασία ενοποίησης της αγοράς ομολόγων και μετοχών παρουσίασε αξιοσημείωτη πρόοδο, ιδιαίτερα την μετά ευρώ εποχή. Στην τραπεζική αγορά, όμως, αν και οι περισσότερες μελέτες δείχνουν γενικά ότι υπάρχει μια σχετικά αργή διαδικασία ενοποίησης, τα έως τώρα επιτεύγματα στον τομέα της ολοκλήρωσης κυρίως της λιανικής τραπεζικής, δεν είναι ικανοποιητικά.

Η νομισματική ενοποίηση άλλαξε το χρηματοοικονομικό περιβάλλον των ΜΜΕ, ιδίως στις χώρες εκείνες οι οποίες χαρακτηρίζονται ως λιγότερο αναπτυγμένες σε χρηματοοικονομικό επίπεδο, όπως η Ελλάδα. Συγκεκριμένα, η νομισματική ενοποίηση επηρέασε την τραπεζική χρηματοδότηση των επιχειρήσεων και από την πλευρά της ζήτησής αλλά και της προσφοράς. Η εργασία αυτή έχει ως στόχο, την αποτίμηση της επίδρασης της νομισματικής ενοποίησης στη χρηματοδότηση των ελληνικών ΜΜΕ. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούμε ένα εμπειρικό μοντέλο ζήτησης τραπεζικής πίστωσης και διερευνούμε στατιστικά τις επιπτώσεις της εισαγωγής του ευρώ στην στάση των ΜΜΕ απέναντι στην τραπεζική χρηματοδότηση.

Το προαναφερθέν υπόδειγμα εκτιμάται με τη χρήση δεδομένων panel από 72 Ελληνικές επιχειρήσεις, για την περίοδο 1992-2007 (ετήσια στοιχεία), πρώτα για ολόκληρή την περίοδο και κατόπιν ξεχωριστά για τις δύο υποπεριόδους: την προ-ευρώ περίοδο (1992-2000) και την μετά ευρώ περίοδο (2001-07). Στο τέλος συζητάμε τους τρόπους με τους οποίους η είσοδος της Ελλάδας στην ΟΝΕ επηρέασε την Ελληνική τραπεζική αγορά όσον αφορά την χρηματοδότηση των ΜΜΕ, πάντα στηριζόμενοι στα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας.

2. Η νομισματική ενοποίηση και η τραπεζική χρηματοδότηση των Ελληνικών ΜΜΕ.

Όπως προαναφέρθηκε, οι ΜΜΕ έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε χρηματοδότηση, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην αδιαφάνεια που τις χαρακτηρίζει και στην επακόλουθη έλλιπή πληροφόρηση που έχουν οι τράπεζες για αυτές. Η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει ότι η απροθυμία των τραπεζικών ιδρυμάτων να χρηματοδοτήσουν τις ΜΜΕ μεγαλώνει όσο αυξάνεται το μέγεθος των τραπεζών, όπως πχ στην περίπτωση της διαδικασίας της συγχώνευσης τραπεζικών ιδρυμάτων. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί με βάση την αυξανόμενη ολιγοπωλιακή δύναμη που προκύπτει στην περίπτωση αυτή: οι μεγάλες τράπεζες αντιμετωπίζουν μικρότερο ανταγω-

νισμό μέσα στην αγορά και για αυτό το λόγο έχουν μεγαλύτερη ευελιξία δράσης μέσα σε αυτήν (Berger, Klapper & Udell 2001, Bass & Schrooten 2005).

Παρόλα αυτά, ένα άλλο τμήμα της βιβλιογραφίας θεωρεί ότι η ασύμμετρη πληροφόρηση δεν αποτελεί ένα αδιαπέραστο εμπόδιο για την χρηματοδότηση των ΜΜΕ από τραπεζικά ιδρύματα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή οι τράπεζες μπορούν να εξαλείψουν ή έστω να μειώσουν δραστικά τα προβλήματα που σχετίζονται με την αδιαφάνεια των ΜΜΕ μέσα από την διαδικασία δανειοδότησης με βάση την καλλιέργεια μακροχρόνιων δεσμών (relationship lending). Αυτή η τεχνική βοηθάει τις τράπεζες να αποκτήσουν πληροφορία σε βάθος χρόνου μέσω της συνεχούς επαφής με την επιχείρηση, τον ιδιοκτήτη της, και την τοπική κοινωνία και να χρησιμοποιήσουν αυτή τη πληροφορία ως κριτήριο για τις αποφάσεις τους σχετικά με την διαθεσιμότητα και τους όρους της χρηματοδοτικής πίστωσης προς την εταιρεία (Berger & Udell, 2002). Για τον λόγο αυτό, η χρηματοδότηση των ΜΜΕ είναι πολύ πιο εύκολη από την πλευρά τραπεζών, εκεί όπου η τεχνική της δανειοδότησης με βάση τις μακροχρόνιες σχέσεις έχει αναπτυχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό.

Επιπρόσθετα, οι κυβερνήσεις παίζουν μεγάλο ρόλο στην εξάλειψη των περιορισμών στην τραπεζική χρηματοδότηση των ΜΜΕ. Αυτό επιτυγχάνεται με την αναδιοργάνωση του τραπεζικού περιβάλλοντος με πολιτικές όπως η θέσπιση κατάλληλων κανονιστικών πλαισίων και η ενίσχυση του ανταγωνισμού στον χρηματοοικονομικό τομέα (Thorsten Beck, 2007), αλλά και η άμεση παροχή οικονομικής υποστήριξης στις ΜΜΕ μέσα από αναπτυξιακές πολιτικές.

Παρά την κυβερνητική πολιτική υποστήριξης, οι ΜΜΕ χρησιμοποιούν σε πολύ μεγάλο βαθμό την εμπορευματική πίστωση ως εναλλακτική πηγή χρηματοδότησης. Για παράδειγμα, η εμπειρική έρευνα των Atanasova και Wilson (2002) έδειξε ότι οι ΜΜΕ στην προσπάθειά τους να περιορίσουν τα προβλήματα δανειοδότησης που αντιμετωπίζουν, στρέφονται σε δια-επιχειρησιακές πιστώσεις, ιδίως όταν δεν έχουν αρκετά πάγια για να τα χρησιμοποιήσουν ως υποθήκη προκειμένου να δανειοδοτηθούν από τράπεζες.

Συμπερασματικά, η πλειοψηφία των ΜΜΕ, σύμφωνα με την βιβλιογραφία, λειτουργεί μέσα σε ένα περιοριστικό για αυτές χρηματοοικονομικό περιβάλλον. Στην παρούσα εργασία προσπαθούμε να εκτιμήσουμε την επίδραση που είχε η εισαγωγή τους ευρώ στην Ελλάδα και οι χρηματοοικονομικές αλλαγές που την συνόδεψαν πάνω στην χρηματοδοτική συμπεριφορά των Ελληνικών ΜΜΕ. Η διαδικασία της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης η οποία είχε ως αφετηρία την υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992, άλλαξε ριζικά το Ελληνικό χρηματοοικονομικό περιβάλλον. Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1990 η διαδικασία της νομισματικής σταθεροποίησης και η προσπάθεια σύγκλισης στον χρηματοπιστωτικό τομέα, οδήγησε σε μια περίοδο οικονομικής σταθερότητας για την Ελλάδα που χαρακτηρίστηκε από ιδιαίτερα χαμηλά και σταθερά επιτόκια. Επιπλέον, η υιοθέτηση του ευρώ το 2001 οδήγησε σε συνεχιζόμενη οικονομική σταθερότητα κυρίως μέσα από την ολοένα αυξανόμενη αξιοπιστία της οικονομικής πολιτικής. Οι ραγδαίες αλλαγές στον Ελληνικό νομισματικό τομέα είναι ξεκάθαρες παρατηρώντας τα επιτόκια της διατραπεζικής από το 1992 (σχήμα 1). Όπως φαίνεται το επιτόκιο αυτό μειώθηκε από το 20% που ήταν το 1992 στο μέσο όρο της ευρωζώνης από το 2007.

Η πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με την επίδραση της νομισματικής ενοποίησης, αναφέρει ότι η διαδικασία της νομισματικής ενοποίησης επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό και την ζήτηση και την προσφορά τραπεζικής χρηματοδότησης προς τις ΜΜΕ.

Πιο συγκεκριμένα, η ζήτηση για τραπεζική πίστωση επηρεάζεται θετικά από την διαδικασία ενοποίησης διότι:

1. Η κατάργηση των εθνικών νομισμάτων συνεπάγεται την εξάλειψη της αβεβαιότητας των σχετικών συναλλαγματικών ισοτιμιών καθώς και την αύξηση της διαφάνειας και της συγκρισιμότητας των τιμών διασυννοριακά. Οι μεταβολές αυτές είναι σε θέση να τονώσουν το εμπόριο και τις δραστηριότητες των ΜΜΕ, οδηγώντας έτσι σε γρηγορότερη ανάπτυξη και επομένως σε μεγαλύτερες χρηματοοικονομικές ανάγκες.

2. Το σταθερό χρηματοοικονομικό περιβάλλον που συνοδεύει την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος έχει ως επακόλουθο το χαμηλότερο κόστος χρηματοδότησης και τον περιορισμό του κινδύνου του επιτοκίου από την πλευρά των επιχειρήσεων, παράμετροι που έχουν ως αποτέλεσμα την αύξησή των επενδυτικών κινήσεων και την διευκόλυνση της ανάληψης κινδύνου με αποτέλεσμα την ταχύτερη ανάπτυξη των επιχειρήσεων.

Η προσφορά τραπεζικής πίστωσης από την πλευρά της επηρεάζεται και αυτή θετικά, κυρίως γιατί:

1. Η διαδικασία της χρηματοπιστωτικής ενοποίησης οδηγεί στην δημιουργία αυξημένων σε μέγεθος και περισσότερο αποτελεσματικών αγορών χρήματος και κεφαλαίου. Η διαδικασία αυτή, μαζί με την νομισματική σταθερότητα που συνδέεται με την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος, βελτιώνει το χρηματοοικονομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνται οι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, και επομένως μειώνει το κόστος της διαμεσολάβησης.
2. Η αυξανόμενη δραστηριότητα των τραπεζών στο εξωτερικό, αυξάνει τον ανταγωνισμό, μειώνει την ολιγοπωλιακή δύναμη των ντόπιων τραπεζών και οδηγεί σε βελτίωση της τραπεζικής αποτελεσματικότητας.

Οι εξελίξεις αυτές ενεργούν προς την κατεύθυνση της χαλάρωσης των περιορισμών των τραπεζών στην χρηματοδότηση των ΜΜΕ.

Είναι γεγονός, ότι η επίδραση της νομισματικής ενοποίησης στον Ελληνικό τραπεζικό χώρο ήταν σημαντική. Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1990 το Ελληνικό τραπεζικό σύστημα βίωσε την ολοκλήρωση της χρηματοοικονομικής απελευθέρωσης και της αναδιοργάνωσης των τραπεζικών λειτουργιών και ρόλων. Η απελευθέρωση της κίνησης των κεφαλαίων σε διεθνές επίπεδο, η χαλάρωση των νομικών περιορισμών για την είσοδο στην τραπεζική αγορά, η εξάλειψη κυβερνητικών παρεμβάσεων όπως ο καθορισμός του επιτοκίου, οι υποχρεωτικές επενδύσεις, οι πιστωτικοί περιορισμοί στην τραπεζική αγορά και ο προνομιακός δανεισμός του κράτους αποτελούν τα βασικά σημεία αλλαγής στην τραπεζική δραστηριότητα.

Τα παραπάνω είχαν σαν αποτέλεσμα την βαθμιαία μείωση της παραδοσιακής κυριαρχίας του κράτους πάνω στις τράπεζες και την αυξανόμενη παρουσία των ιδιωτικών τραπεζών κυρίως μέσω των εξαγορών. Στις αρχές του 1990 το κράτος κατείχε περίπου το 80% της τραπεζικής αγοράς στον τομέα των δανείων και των καταθέσεων, ενώ οι εγχώριες ιδιωτικές τράπεζες είχαν περίπου το 10%. Έως την είσοδό της Ελλάδας στον ενιαίο νομισματικό χώρο (2001) το μερίδιο αγοράς των ιδιωτικών τραπεζών είχε διαμορφωθεί στο 40% σε καταθέσεις και στο 45% σε δάνεια.

Επιπλέον, οι δυνάμεις της αγοράς και η ανάγκη για εξορθολογισμό των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών επιτάχυνε τις διαδικασίες της τραπεζικής συγκέντρωσης. Συγχωνεύσεις και οι εξαγορές οι οποίες πήραν μέρος στην δεκαετία του 1990 ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης των τραπεζών να αναπτύξουν οικονομίες κλίμακας και είχαν ως στόχο να βελτιώσουν την γεωγραφική τους παρουσία και την ποικιλία των προϊόντων τους.

Όμως παρά την σημαντική εξασθένιση της κυβερνητικής παρέμβασης αλλά και τον αυξανόμενο ανταγωνισμό, το ελληνικό τραπεζικό σύστημα ακόμα και σήμερα χαρακτηρίζεται από ένα υψηλό βαθμό συγκέντρωσης και ολιγοπωλιακής δομής σε σχέση με την υπόλοιπη ευρωζώνη. Στο σχήμα 2 φαίνεται η εξέλιξη του δείκτη Herfindahl στην Ελληνική τραπεζική αγορά σε όρους δανείων. Εύκολα μπορεί να παρατηρηθεί, ότι από τα μέσα του 1990 η έντονη δραστηριότητα εξαγορών και συγχωνεύσεων οδήγησε σε αύξηση του βαθμού συγκέντρωσης, ο οποίος παρέμεινε υψηλός και μετά την νομισματική ενοποίηση της Ελλάδος.

Η βιβλιογραφία δεν ξεκαθαρίζει σε μεγάλο βαθμό την επίδραση που έχει η ενοποίηση των τραπεζικών αγορών στην δομή των τοπικών τραπεζικών αγορών. Σύμφωνα με το Volz (2004) η αναδιοργάνωση των τραπεζικών συστημάτων σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της ΕΕ μπορεί να οδηγήσουν σε υψηλότερα επίπεδα συγκέντρωσης και σε αυξανόμενο μερίδιο αγοράς και για ξένες και για τοπικές τράπεζες. Αυτό θα μπορούσε να έχει σαν αποτέλεσμα

μεγαλύτερα προβλήματα σχετικά με την τραπεζική χρηματοδότηση των ΜΜΕ, σε σχέση πάντα με τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να αποκτήσουν οι ΜΜΕ λόγω της αναδιάρθρωσής του τοπικού χρηματοοικονομικού τομέα. Αντιθέτως, ο Bokros (2001) και ο Clarke (2002) αναφέρουν ότι ο αυξανόμενος ανταγωνισμός που προκαλείται από την είσοδο ξένων τραπεζών σε μία αγορά, μπορεί να πιέσει τις τοπικές τράπεζες να βελτιώσουν τις υπηρεσίες τους, να αυξήσουν την αποτελεσματικότητά τους και συνεπώς να βελτιώσουν και την απόδοσή τους.

3. Μεθοδολογία και δεδομένα

Στην παρούσα εργασία, η ανάλυση της συμπεριφοράς των ΜΜΕ ως προς την τραπεζική χρηματοδότηση εξετάζεται με την βοήθεια ενός εμπειρικού υποδείγματος ζήτησης δανείων. Ακολουθώντας την σχετική βιβλιογραφία, η ζήτηση για τραπεζική δανειοδότηση L_t^d θεωρείται ότι είναι αρνητική συνάρτηση του κόστους δανεισμού και του βαθμού χρήσης εναλλακτικής χρηματοδότησης (κερδοφορία, εμπορευματική πίστωση) και θετική συνάρτηση του μεγέθους της επιχείρησης και του όγκου της δραστηριότητάς της. Συνοπτικά, το μοντέλο που χρησιμοποιήθηκε είναι το εξής:

$$L_t^d = f(C_t, S_t, A_t, F_t, D_t, Y_t, Tr_t)$$

Όπου:

L_t^d , η εξαρτημένη μεταβλητή της ζήτησης δανείων: υπολογίζεται ως ο λογάριθμός της συνολικής τραπεζικής πίστωσης (άθροισμά της βραχυπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης τραπεζικής δανειοδότησης).

C_t , το κόστος δανεισμού: είναι ο λόγος των ετήσιων χρηματοοικονομικών εξόδων της επιχείρησης προς τον μέσο όρο των συνολικών υποχρεώσεων προς τις τράπεζες αρχής και τέλους έτους.

S_t , μέγεθος Εταιρείας: υπολογίζεται με βάση τον αριθμό των εργαζομένων.

A_t , μεταβλητές δραστηριότητας: Χρησιμοποιούνται οι λογάριθμοι των συνολικών πωλών και των συνολικών ετήσιων πωλήσεων της επιχείρησης.

F_t , εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης: οι κύριες εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης για τις ΜΜΕ είναι η εμπορευματική πίστωση και τα αδιανέμητα κέρδη. Έτσι λοιπόν στη ζήτηση συμπεριλήφθησαν ο λογάριθμός του αθροίσματος των λογαριασμών πληρωτέων, των προμηθευτών, και των γραμματίων πληρωτέων, ενώ ο δείκτης κερδοφορίας ROE χρησιμοποιήθηκε ως μέσο μέτρησης του βαθμού χρήσης της εσωτερικής χρηματοδότησης.

D_t , ψευδομεταβλητή για τον κλάδο που ανήκει η επιχείρηση.

Y_t , η ηλικία της επιχείρησης σε έτη.

Tr_t , μεταβλητή χρονικής τάσης.

Η εκτίμηση της προαναφερόμενης εξίσωσης γίνεται με την χρησιμοποίηση της μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων.

Τα δεδομένα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν είναι δεδομένα panel από 72 Ελληνικές ΜΜΕ και αντλήθηκαν από οικονομικές καταστάσεις για την περίοδο 1992-2007, όπως αυτές δημοσιεύτηκαν από την Hellasstat, την ICAP και τα τεύχη των ΑΕ-ΕΠΕ της εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Ο όγκος των δεδομένων για ολόκληρη την περίοδο, επομένως, αγγίζει τα 1080

επιχειρήσεις-έτη⁹⁶. Ο καθορισμός των ΜΜΕ έγινε με βάσει τον ευρωπαϊκό ορισμό για τις ΜΜΕ, η δε επιλογή του δείγματός ήταν τυχαία. Όπως δείχνει ο πίνακας 1 η κατηγοριοποίηση των ΜΜΕ σύμφωνα με την ΕΕ γίνεται ως εξής:

- Επιχειρήσεις micro, με αριθμό εργαζομένων λιγότερο από 10 και ετήσιο κύκλο εργασιών λιγότερο από 2 εκατομμύρια ευρώ.
- Μικρές επιχειρήσεις με αριθμό εργαζομένων από 10 έως και 49 και ετήσιο κύκλο εργασιών μεταξύ 2 και 10 εκατομμυρίων
- Μεσαίες επιχειρήσεις με αριθμό εργαζομένων από 50 έως και 249 και ετήσιο κύκλο εργασιών μεταξύ 10 και 50 εκατομμυρίων

Προκειμένου να ελαχιστοποιήσουμε την ετερογένεια, επιλέχθηκαν επιχειρήσεις που λειτούργησαν για όλη την εξεταζόμενη περίοδο και είναι μικρές και μεσαίες (δεν επιλέχθηκαν καθόλου micro επιχειρήσεις).

Ο πίνακας 2 δείχνει την κατανομή των επιχειρήσεων του δείγματος ανά τομέα δραστηριότητας. Το 60% περίπου των επιχειρήσεων ανήκαν στον βιομηχανικό τομέα και τον τομέα των τροφίμων, το 24% στο λιανικό εμπόριο και τις υπηρεσίες, και το υπόλοιπο 15% στον κλάδο υγείας.

Ο πίνακας 3 δείχνει τα κύρια περιγραφικά στατιστικά στοιχεία του δείγματος. Ο μέσος όρος των εργαζομένων ανά επιχείρηση στη αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (1992) ήταν 109 άτομα και ο μέσος όρος ηλικίας των επιχειρήσεων ήταν 14 χρόνια. Ο πίνακας 3 δείχνει επίσης βασικές χρηματοοικονομικές μεταβλητές, υπολογισμένες για την προ ευρώ και την μετά ευρώ περίοδο. Ο μέσος όρος του κύκλου εργασιών καθώς και των συνολικών παγίων (σε ευρώ), είναι πάνω από το διπλάσιο στην μετά ευρώ περίοδο σε σχέση με την περίοδο πριν το 2001 κάτι που αντικατοπτρίζει, την ταχεία αύξηση της ζήτησης και τις ευοίωνες μακροοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην εξεταζόμενη περίοδο, συνθήκες οι οποίες δεν άφησαν ανεπλήρως την λειτουργία των ΜΜΕ.

Αντίθετα, η μέση απόδοσή επί του συνολικού ενεργητικού (ROA) και η μέση απόδοση ιδίων κεφαλαίων (ROE) παρουσιάζουν πτωτική τάση, κυρίως λόγω της πτώσης του πληθωρισμού και της χρηματοοικονομικής σταθερότητας που χαρακτήρισε την περίοδο μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας της ονομαστικής σύγκλισης και την εισαγωγή του ευρώ. Η όξυνση του ανταγωνισμού διαχρονικά (κυρίως εξαιτίας του ανοίγματος της αγοράς και της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης) αποτελεί μια επιπλέον αιτία για την πτωτική τάση της κερδοφορίας. Τα σχήματα 4 και 5 δείχνουν την πορεία των δεικτών κερδοφορίας των επιχειρήσεων διαχρονικά (μέσοι όροι). Η μείωση του ROE ήταν πιο έντονη στην προ ευρώ περίοδο, μέχρι το 1998 κυρίως, καθώς από το επίπεδο του 50-70% την περίοδο 1992-94 έπεσε γύρω στα τέλη του '90 στο 20% περίπου. Σύμφωνα με τον πίνακα 3 το μέσο ROE στην προ ευρώ περίοδο ήταν 21% και η τυπική απόκλιση του ήταν 47% ενώ για την μετά ευρώ περίοδο μειώθηκε στο 17,6% και η τυπική απόκλιση στο 12,4%. Η μείωση αυτή αντανάκλα κυρίως τις συνθήκες της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής σταθερότητας που επικράτησαν από τα τέλη τις δεκαετίας του 1990 και μετά.

Το μέσο ετήσιο κόστος δανεισμού των ΜΜΕ του δείγματος (λόγος των ετήσιων χρηματοοικονομικών εξόδων προς το μέσο όρο των ετήσιων υποχρεώσεων προς τις τράπεζες αρχή

⁹⁶ Για κάποιες μεταβλητές και για μικρό αριθμό ετών υπήρχαν ελλειπή στοιχεία.

και τέλους χρόνου) δίνεται επίσης στον πίνακα 3. Το μέσο κόστος δανεισμού μειώθηκε δραματικά από το 21% περίπου στην προ ευρώ περίοδο στο 7.2% στην μετά ευρώ περίοδο με την τυπική απόκλιση να σημειώνει αντίστοιχη πτώση (από το 22% στο 4.2%). Αυτή η εξέλιξη συνονιάζει τις σαρωτικές αλλαγές στην οικονομική και νομισματική κατάσταση της χώρας, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας της νομισματικής ολοκλήρωσης. Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, η διαδικασία της σύγκλισης που ακολουθήθηκε βάσει της συνθήκης του Μάαστριχτ (η αντιπληθωριστική πολιτική και η σύγκλιση των επιτοκίων) αλλά και η αναδιάρθρωσή του τραπεζικού τομέα (απελευθέρωση και αύξηση της ανταγωνιστικότητας) είχαν σαν αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός νέου τραπεζικού περιβάλλοντος και για τις ΜΜΕ.

Το άμεσο αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών ήταν η δραστική βελτίωση των συνθηκών του τραπεζικού δανεισμού για τις ΜΜΕ. Έτσι, ο μέσος όρος των βραχυπρόθεσμων υποχρεώσεων των ΜΜΕ προς τις τράπεζες σχεδόν τριπλασιάστηκε στην μετά ευρώ περίοδο (πίνακας 3). Περισσότερο δραματική είναι όμως η αύξηση της μέσης μακροχρόνιας τραπεζικής χρηματοδότησης η οποία σχεδόν οκταπλασιάζεται, εξέλιξη που συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Στο σχήμα 3, επίσης, φαίνεται η σταθερή αύξηση της χρήσης μακροπρόθεσμης τραπεζικής χρηματοδότησης: το ποσοστό της χρηματοδότησης αυτής προς το σύνολο του ενεργητικού αυξήθηκε από το 5% το 2000 στο 15% το 2007, ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε και μία μικρή πτώση στο αντίστοιχο ποσοστό της βραχυπρόθεσμης τραπεζικής χρηματοδότησης (κεφάλαιο κίνησης).

Την ίδια χρονική περίοδο, παρατηρείται μείωση της σχετικής σημασίας των εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης των ΜΜΕ, όπως για παράδειγμα της εμπορευματικής πίστωσης. Πράγματι, όπως φαίνεται και στα σχήματα 6 και 7, η μέση εμπορευματική πίστωση των ΜΜΕ του δείγματος ως ποσοστό του συνολικού ενεργητικού τους μειώθηκε από το 24-25% στην αρχή της περιόδου στο 20-21% στο τέλος του 2007. Το αποτέλεσμα αυτό αντανακλά στην αυξανόμενη έμφαση που δίνουν οι ΜΜΕ στην τραπεζική χρηματοδότηση την περίοδο αυτή.

4. Αποτελέσματα της οικονομετρικής εκτίμησης του υποδείγματος

Το υπόδειγμα ζήτησης για τραπεζική πίστωση που αναπτύχθηκε παραπάνω εκτιμήθηκε με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων. Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονται από τις χρηματοοικονομικές καταστάσεις 72 Ελληνικών ΜΜΕ για την περίοδο από το 1992 έως και το 2007. Το υπόδειγμα εκτιμήθηκε πρώτα για ολόκληρή την προαναφερόμενη περίοδο και κατόπιν ξεχωριστά για τις δύο υποπεριόδους: την προ-ευρώ περίοδο (1992-2000) και την μετά ευρώ περίοδο (2001-07)⁹⁷.

Ο πίνακας 4 δείχνει τα αποτελέσματά της εκτίμησης του υποδείγματος για όλες τις προαναφερθείσες περιόδους. Προκειμένου να εκτιμήσουμε την επίπτωση της υιοθέτησης του ευρώ στη ζήτηση για τραπεζική χρηματοδότηση, στην εκτίμηση του υποδείγματος για ολόκληρη την περίοδο συμπεριελήφθησαν δύο ψευδομεταβλητές: η πρώτη με σκοπό να εντοπίσει τυχόν μετατόπιση του σταθερού όρου στην μετά ευρώ εποχή, και η δεύτερη με σκοπό να εντοπίσει τυχόν μεταβολή της ελαστικότητας (κλίσης) της ζήτησης ως προς την μεταβλητή του κόστους δανεισμού.

Τα αποτελέσματα της εκτίμησης του υποδείγματος για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο δείχνουν ότι η επίδραση των κυριότερων προσδιοριστικών παραγόντων της ζήτησης για δάνεια είναι σημαντική: α) το κόστος δανειοδότησης ασκεί σημαντική αρνητική επίδραση στη ζήτηση για τραπεζική χρηματοδότηση· β) οι εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης, όπως η εμπορευματική πίστωση και η κερδοφορία της επιχείρησης (δείκτης ROE) εμφανίζουν σημαντική αρνητική συσχέτιση με την ζήτηση τραπεζικής χρηματοδότησης επιβεβαιώνοντας την σχέση υποκατάστασης που προτείνεται από την σχετική θεωρία· γ) το σύνολο των παγίων

⁹⁷ Η ένταξη της Ελλάδας στη ζώνη του Ευρώ έγινε την 1/1/2001.

στοιχείων της επιχείρησης (ως μέτρο υπολογισμού των συνολικών χρηματοδοτικών αναγκών της επιχείρησης) ασκεί σημαντική θετική επίδραση στη ζήτηση τραπεζικής χρηματοδότησης· δ) το μέγεθός της εταιρείας ορισμένο σύμφωνα με τον αριθμό των απασχολούμενων σχετίζεται αρνητικά με την ζήτηση για δάνεια. Μια εξήγηση όσον αφορά αυτή την αρνητική σχέση, είναι το γεγονός ότι όσο μεγαλύτερη είναι μια εταιρεία τόσο μεγαλύτερη είναι και η δυνατότητα για εκτενή χρήση εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης (πχ ίδια κεφάλαια, εμπορευματική πίστωση, χρηματοδότηση μέσω leasing, factoring κλπ).

Επίσης, όπως φαίνεται στον πίνακα 4, οι δύο ψευδομεταβλητές που συμπεριελήφθησαν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές, γεγονός το οποίο δηλώνει ότι η υιοθέτηση του ευρώ επέφερε διαρθρωτικές αλλαγές στην συνάρτηση της ζήτησης για τραπεζική χρηματοδότηση: συγκεκριμένα υπήρξε αυξητική μετατόπιση του σταθερού όρου, πράγμα που αντανάκλα την γενικευμένη αύξηση της τραπεζικής χρηματοδότησης στην μετά ευρώ εποχή. Επιπλέον, η αρνητική τιμή του συντελεστή της ψευδομεταβλητής κλίσης δηλώνει ότι στην μετά ευρώ εποχή αυξήθηκε (σε απόλυτη τιμή) η ελαστικότητα της ζήτησης δανείων ως προς το κόστος δανεισμού.

Αυτές οι διαρθρωτικές μεταβολές στη ζήτηση δανείων φαίνονται και από τα αποτελέσματα της εκτίμησης του υποδείγματος για τις περιόδους προ ευρώ και μετά ευρώ, τα οποία εμφανίζονται στο υπόλοιπο του πίνακα 4. Έτσι λοιπόν, η χρηματοδοτική συμπεριφορά των ΜΜΕ σχετικά με τη ζήτηση τραπεζικών δανείων δείχνει αξιοσημείωτες αλλαγές στην μετά ευρώ περίοδο. Συγκεκριμένα:

- Η ελαστικότητα της ζήτησης δανείων από τις ΜΜΕ ως προς το κόστος δανεισμού στην μετά ευρώ εποχή είναι μεγαλύτερη (-6,53) σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (-2,31).
- Το μέγεθός της επιχείρησης, ενώ στην προ ευρώ περίοδο σχετίζεται αρνητικά με την ζήτηση για τραπεζική χρηματοδότηση, στην μετά ευρώ περίοδο δεν εμφανίζει στατιστικά σημαντική συσχέτιση. Μια πιθανή εξήγηση για αυτήν την εξέλιξη είναι ότι μετά το 2001 η νομισματική και χρηματοπιστωτική σταθερότητα αλλά και ο αυξημένος ανταγωνισμός μεταξύ των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων κατέστησαν ευκολότερη την πρόσβαση όλων των εταιριών, ανεξαρτήτως μεγέθους, σε μορφές χρηματοδότησης που είναι υποκατάστατα του τραπεζικού δανεισμού. Μια τέτοια εξήγηση υποστηρίζεται και από το γεγονός της αύξησης του βαθμού υποκατάστασης μεταξύ εμπορευματικής πίστωσης και τραπεζικής χρηματοδότησης στην μετά ευρώ περίοδο.
- Πράγματι, όπως δείχνει ο πίνακας 4, μετά το 2001 ο βαθμός χρήσης της εμπορευματικής πίστωσης συσχετίζεται αρνητικά με την ζήτηση για τραπεζικά δάνεια ενώ δεν υπήρχε σημαντική συσχέτιση στην προηγούμενη περίοδο (1992-2000). Γενικά η τραπεζική πίστωση θεωρείται πιο ακριβή πηγή χρηματοδότησης από την τραπεζική πίστωση λόγω απώλειας της έκπτωσης για πληρωμές τοις μετρητοίς. Από την άλλη μεριά όμως η χρήση της εμπορικής πίστωσης είναι πιο άμεση, με μικρότερο κόστος συναλλαγής και δυνατότητα για άτυπη επιμήκυνση. Η αύξηση του βαθμού υποκατάστασης μεταξύ εμπορευματικής πίστωσης και τραπεζικής χρηματοδότησης μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι στην μετά ευρώ περίοδο τα χαμηλά επιτόκια και η όξυνση του τραπεζικού ανταγωνισμού κατέστησαν πιο εύκολη την παροχή εμπορευματικής πίστωσης αλλά και ελάττωσαν τα εμπόδια των στην πρόσβαση στην τραπεζική πίστωση. Αντίθετα, στη δεκαετία του 1990, υψηλά και ευμετάβλητα επιτόκια αλλά και πιστωτικοί περιορισμοί ουσιαστικά καθιστούσαν τα τραπεζικά δάνεια λιγότερο εφικτή εναλλακτική μορφή χρηματοδότησης για τις ΜΜΕ.
- Όσον αφορά στην διαθεσιμότητα εσωτερικής χρηματοδότησης, αυτή φαίνεται να επηρεάζει αρνητικά την ζήτηση της τραπεζικής χρηματοδότησης μόνο στην προ ευρώ περίοδο. Σύμφωνα με τον πίνακα 4, ο δείκτης απόδοσης ιδίων κεφαλαίων ROE (ως μέτρο μέτρησης του βαθμού διαθεσιμότητας εσωτερικής χρηματοδότησης) δεν συσχετίζεται με την ζήτηση τραπεζικής πίστωσης στην μετά ευρώ περίοδο, ενώ είναι σημαντικός και αρνητικά συσχετιζόμενος παράγοντας στην προ ευρώ περίοδο. Σύμφωνα με την θεώρηση της ιεραρχικής κατάταξης των μορφών χρηματοδότησης (pecking order

theory) οι επιχειρήσεις προτιμούν πρώτα-πρώτα την χρήση εσωτερικής χρηματοδότησης και σε περίπτωση ανεπάρκειας της στρέφονται σε εξωτερική χρηματοδότηση⁹⁸. Επομένως η θεώρηση αυτή υπονοεί αρνητική συσχέτιση μεταξύ ζήτησης τραπεζικής πίστωσης και επιπέδου κερδοφορίας. Το γεγονός ότι η παρούσα ανάλυση διαπιστώνει τέτοια συσχέτιση για τις ΜΜΕ του δείγματος για την προ ευρώ περίοδο αλλά όχι και για την μετά ευρώ περίοδο μπορεί να εξηγηθεί από την βελτίωση των συνθηκών πρόσβασης των ΜΜΕ σε εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης μετά το 2001 (τραπεζική χρηματοδότηση, εμπορευματική πίστωση κλπ). Αυτή ακριβώς η διαθεσιμότητα νέων πηγών χρηματοδότησης μείωσε την εξάρτηση της επιχείρησης από το βαθμό κερδοφορίας της.

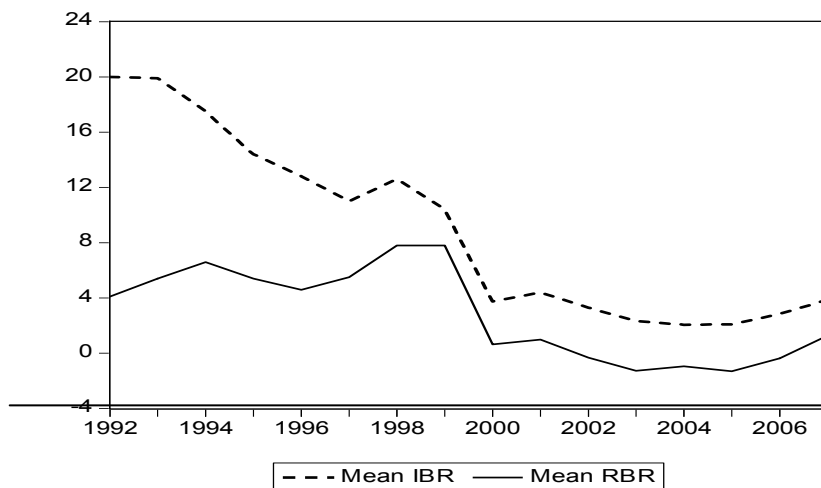
Ανακεφαλαιώνοντας, θα πρέπει να τονιστεί ότι η διαδικασία της ένταξης στην ΟΝΕ συνοδεύτηκε από σημαντικές αλλαγές στην χρηματοδοτική συμπεριφορά των Ελληνικών ΜΜΕ. Υπήρξε σαφής στροφή σε εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης κυρίως μέσω της αυξανόμενης σπουδαιότητας της τραπεζικής χρηματοδότησης στην μετά ευρώ περίοδο. Στην ίδια περίοδο αυξήθηκε ο βαθμός υποκατάστασης των εναλλακτικών εξωτερικών πηγών χρηματοδότησης ενώ η ζήτηση για εξωτερική χρηματοδότηση παρουσιάζεται ανεξάρτητη του βαθμού κερδοφορίας. Οι αλλαγές αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι χρηματοδοτικοί περιορισμοί στην διαδικασία της μεγέθυνσης των ΜΜΕ έχουν μειωθεί σημαντικά με την εισαγωγή του ευρώ.

5. Συμπεράσματα

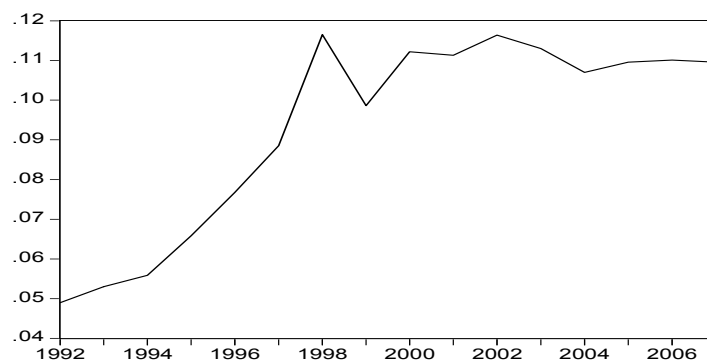
Η παρούσα εργασία εξετάζει την χρηματοδοτική συμπεριφορά των Ελληνικών ΜΜΕ και την επίδραση που είχε η διαδικασία της Ευρωπαϊκής Νομισματικής Ενοποίησης. Η είσοδος του ευρώ, επέφερε σημαντικές αλλαγές στη τραπεζική χρηματοδότηση των ΜΜΕ στην Ελλάδα. Η σημασία αυτής της πηγής χρηματοδότησης αναβαθμίστηκε σημαντικά από το 2000 και μετά, κυρίως με την δραματική αύξηση των μακροπρόθεσμων δανείων προς τις εξεταζόμενες επιχειρήσεις. Η οικονομετρική εκτίμηση του εμπειρικού μοντέλου ζήτησης τραπεζικής χρηματοδότησης, με την χρήση δεδομένων panel για 72 Ελληνικές ΜΜΕ για την χρονική περίοδο 1992-2007, έδειξε ότι η ζήτηση των ΜΜΕ για τραπεζική πίστωση μετασχηματίστηκε από την εισαγωγή του ευρώ και μετά. Την περίοδο αυτή, η ζήτηση για τραπεζικό δανεισμό εμφανίζει αυξημένο βαθμό υποκατάστασης με εναλλακτικές πηγές εξωτερικής χρηματοδότησης ενώ παρουσιάζεται ανεξάρτητη του βαθμού κερδοφορίας. Επιπλέον, το μέγεθος της εταιρείας δεν φαίνεται να είναι επηρεάζει τη ζήτηση δανείων στην μετά ευρώ εποχή. Οι μεταβολές που προαναφέρθηκαν υποδηλώνουν σημαντική χαλάρωση των χρηματοδοτικών περιορισμών των ΜΜΕ με την εισαγωγή του ευρώ, εξέλιξη που βοήθησε σημαντικά την διαδικασία της μεγέθυνσης τους στην περίοδο αυτή. Ας σημειωθεί ότι η παρούσα στατιστική διερεύνηση αναφέρεται σε χρηματοοικονομικά δεδομένα των επιχειρήσεων την περίοδο 1992-2007, και επομένως δεν εξετάζει τις σημαντικές μεταβολές στην τραπεζική χρηματοδότηση των ΜΜΕ που επήλθαν με το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής κρίσης του 2008 και της κρίσης υπερχρέωσης του Ελληνικού δημοσίου το 2010.

⁹⁸ Βλ. για παράδειγμα, Myers, (1984) και Shyam-Sunder & Myers, (1999).

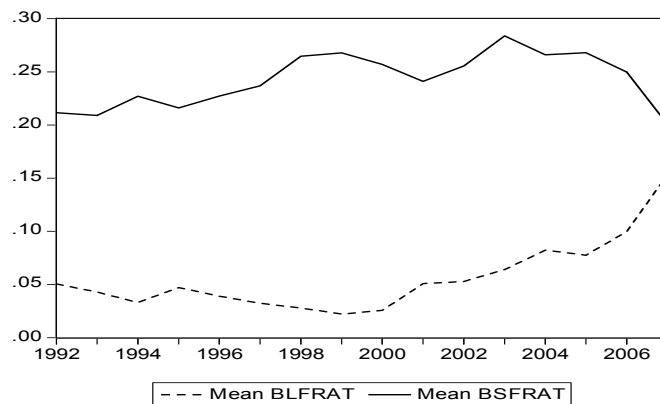
Σχήμα 1. Επιτόκια της διατραπεζικής αγοράς στην Ελλάδα, ονομαστικά (IBR) και πραγματικά (RBR) για την χρονική περίοδο 1992-2007 (σε ποσοστό %).

Σχήμα 2. Ο Δείκτης Herfindahl για το Ελληνικό τραπεζικό σύστημα (1992-2007).

Σχήμα 3. Μακροπρόθεσμη (BLFRAT) και βραχυπρόθεσμη (BSFRAT) τραπεζική χρηματοδότηση προς το σύνολο ενεργητικού (μέσος δείγματος, 1992-2007)

Πίνακας 1. Ο ορισμός της ΕΕ για τις ΜΜΕ.

Κατηγορία Επι- χείρησης	Αριθμός Εργαζομένων	Ετήσιος κύκλος εργασιών (€ εκατομμύρια)		Σύνολο Παγίων (€ εκατομμύρια)
Μεσαία	< 250	≤ 50	or	≤ 43
Μικρή	< 50	≤ 10	or	≤ 10
Μίκρο	< 10	≤ 2	or	≤ 2

Πηγή: Επιτροπή Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Πίνακας 2. Κατανομή των επιχειρήσεων με βάση τον κλάδο.

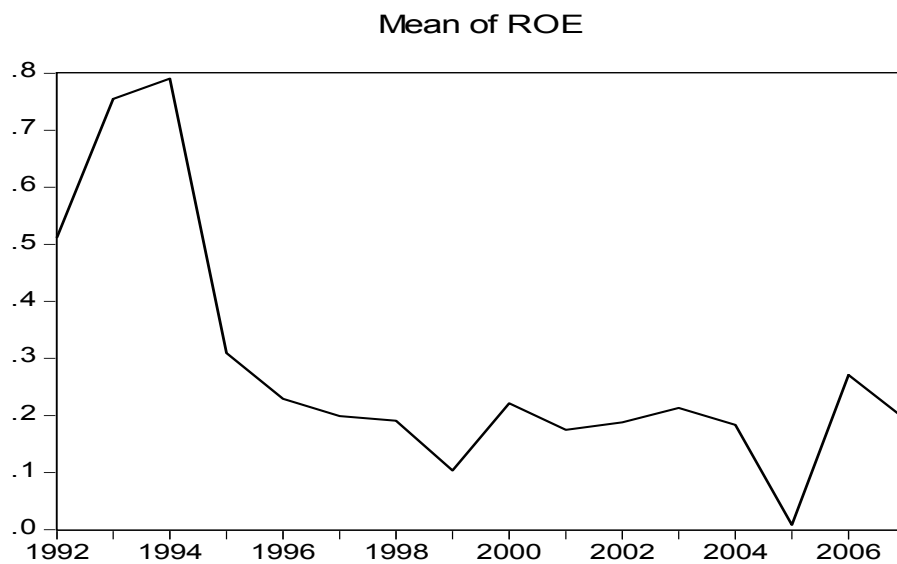
	Τρόφιμα	Βιομηχανία	Λιανική	Υπηρεσίες	Υγεία
No Επιχειρήσεων	26	18	12	5	11
(%, επί συνόλου 72)	36.1	25.0	16.7	6.9	15.3

Πίνακας 3. Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για τις επιχειρήσεις του δείγματος.

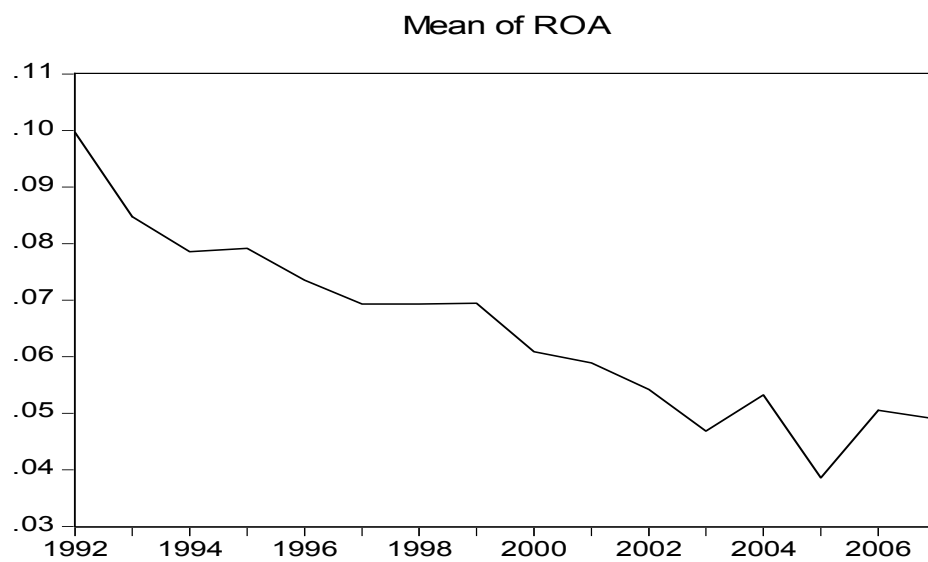
	1992-2000	2001-2007
Μέσος όρος εργαζομένων (άτομα)	109 (66)	
Μέσος όρος ηλικίας επιχειρήσεων το 1992 (έτη)	13.8 (4.8)	
Κύκλος Εργασιών (Μ.Ο. σε € 000)	9417 (8499)	19570 (10533)
Σύνολο παγίων στοιχείων (Μ.Ο. σε € 000)	9325 (8499)	22655 (12756)
ROA (Μ.Ο.)	7.6% (8.6%)	5.6% (4.3%)
ROE (Μ.Ο.)	21% (47%)	17.6% (12.4%)
Μέσος όρος βραχυπροθέσμων υποχρεώσεων προς τις τράπεζες (σε € 000)	2841 (4079)	8007 (7604)
Μέσος όρος μακροπρόθεσμων υποχρεώσεων προς τις τράπεζες (σε € 000)	310 (725)	2354 (4084)
Μέσο ετήσιο κόστος δανεισμού	20.7% (22%)	7.2% (4.4%)

Σημ: Σε παρένθεση δίνεται η τυπική απόκλιση για κάθε μεταβλητή.

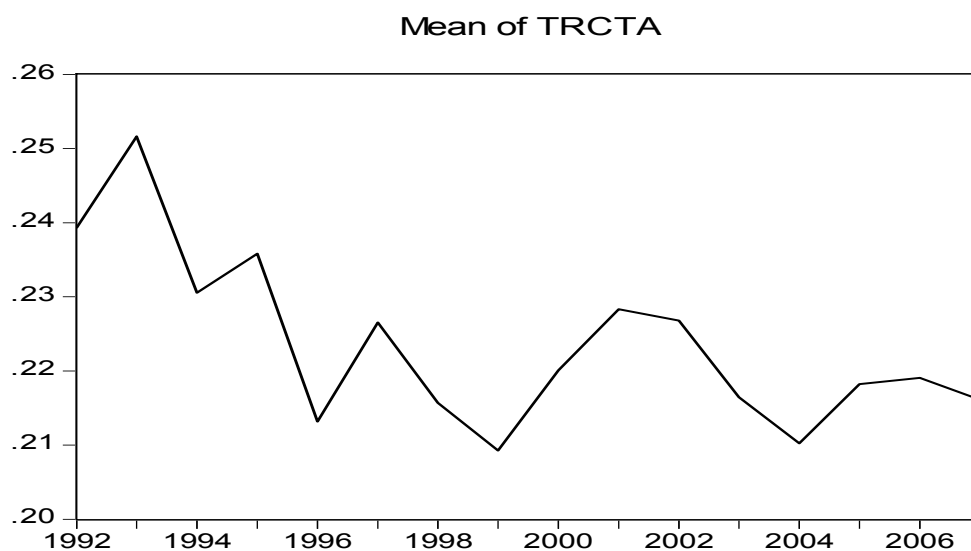
Σχήμα 4. Μέση απόδοση ιδίων κεφαλαίων (ROE) του δείγματος (1992-2007)

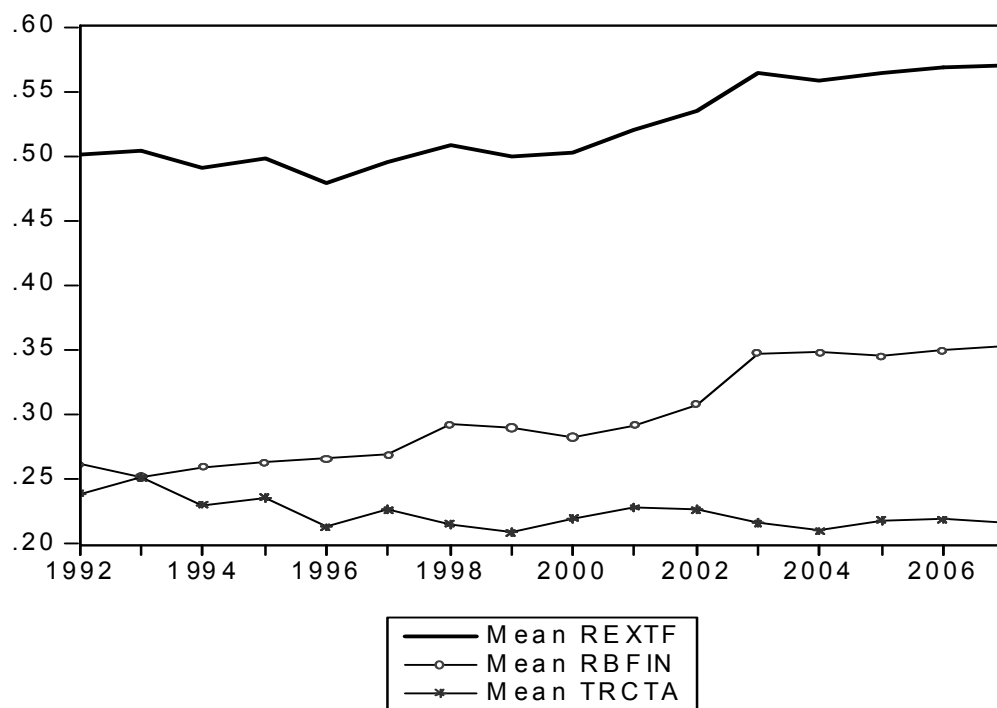
Σχήμα 5. Μέση απόδοσή επί του ενεργητικού ROA, του δείγματος (1992-2007)

Σχήμα 6. Μέση εμπορευματική πίστωση ως ποσοστό του ενεργητικού (1992-2007)

Σχήμα 7. Τραπεζική χρηματοδότηση (RBFIN), εμπορευματική πίστωση (TRCTA), και συνολική εξωτερική χρηματοδότηση (REXTF) ως ποσοστά του ενεργητικού.

Πίνακας 4. Αποτελέσματα εκτίμησης του Μοντέλου για ολόκληρη την περίοδο (1992-2007) και για τις υποπεριόδους (1992-2000) και (2001- 2007).

Εξαρτημένη μεταβλητή: Συνολικές δανειακές υποχρεώσεις σε τράπεζες						
	1992 - 2007		1992 - 2000		2001 - 2007	
	Συντ/στής	Στατ/κη t	Συντ/στής	Στατ/κη t	Συντ/στής	Στατ/κη t
Σταθερά	-1,20	-4,42*	-0,94	-1,96*	-1,55	-3,17*
Κόστος Δανεισμού	-2,64	-8,88*	-2,82	-13,34*	-6,53	-10,85*
Αριθμός Εργαζομένων	-0,001	-3,20*	-0,001	-2,63*	-0,001	-1,25
Εμπορευμ. Πίστωση (logs)	-0,10	-2,31*	0,01	0,20	-0,18	-4,91*
Σύνολο Ενεργητικού (logs)	1,12	28,45*	1,06	15,03*	1,21	20,1*
ROE	-0,17	-3,64*	-0,33	-3,81*	-0,06	-1,38
Κλάδος	-0,02	-1,15	-0,02	-0,62	-0,03	-1,38
Ηλικία επιχείρησης (έτη)	0,003	3,83*	0,00	1,53	0,002	1,15
Μεταβλητή τάσης	-0,03	-1,89	-0,09	-4,45*	0,04	1,96*
Ψευδομετ. Σταθερού όρου	0,42	2,67*	-	-	-	-
Ψευδομετ. Κλίσης	-3,3	-2,65*	-	-	-	-
R-squared	0.67		0.59		0.63	
Adj. R-squared	0.66		0.58		0.62	
No of observations	1005		535		540	
F Stat.	197.9		93.8		113.7	

* Δηλώνει σημαντικότητα σε επίπεδο 5%

Βιβλιογραφία

- Atanasova C., Wilson N. , (2002). ‘Disequilibrium in the UK corporate loan market’, *Journal of Banking & Finance*, 28, 595–614.
- Baas T. and Schrooten M., (2005) Relationship Banking and SMEs: A Theoretical Analysis. *Discussion Paper, German Institute for Economic Research*, Berlin.
- Beck Th., (2007), Financing Constraints of SMEs in Developing Countries: Evidence, Determinants and Solutions. World Bank, Development Research Group, 1-34.
- Beck Th., Demirguc-Kunt A. (2006) Small and Medium-size enterprises: Access to finance as a growth constraint, *Journal of Banking & Finance*, 30, 2931–43.

- Berger A. N. and Udell G. F. (2002), 'Small business availability and relationship lending: The importance of bank organizational equilibrium in the UK corporate loan market, *Journal of Banking & Finance*, 28, 595–614.
- Berger A., Klapper L., and Udell G., (2001), 'The ability of banks to lend to informationally opaque small business', *Journal of Banking & Finance*, 25, 2128-34.
- Bokros L. (2001), 'A perspective on financial sector development in Central and Eastern Europe,' in: Bokros L., Fleming A. and Votava C. (eds.), *Financial transition in Europe and Central Asia: Challenges of the new decade*, The World Bank, Washington.
- Clarke, G. Cull R. and Martinez Peria M. S. (2002), "Does foreign bank penetration reduce access to credit in developing countries? Evidence from asking borrowers," *Working Paper No. 2716*, The World Bank, Washington.
- European Commission, (2003) '*The new SME definition: User guide and model declaration*'.
- European Commission, (1990). '*One market, one money*', report.
- Myers, S.C., (1984). 'The capital structure puzzle', *Journal of Finance*, 39, 575-592.
- Shyam-Sunder, L., Myers, S.C., (1999). Testing static tradeoff against pecking order models of capital structure, *Journal of Financial Economics*, 51, 219-244.
- Volz U., (2004), 'European financial integration and the financing of local businesses in the new EU member states' *European Bank for Reconstruction and Development, Working paper*, no 89, 30-31.

Πρώιμες Προσεγγίσεις στο Φαινόμενο των Μακρών Κύκλων

Άρης Παπαγεωργίου¹

1. Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Οικονομικού, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Τηλέφωνο: 6972083504 E-mail : arisparageorgiou20@yahoo.gr Διεύθυνση : 25ης Μαρτίου 55, Θεσσαλονίκη TK: 54248

Περίληψη

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι τέσσερις οικονομικοί στοχαστές, οι οποίοι κατά το πρώτο τρίτο του εικοστού αιώνα επιχείρησαν να θέσουν τις βάσεις για μια μακροκυκλική προσέγγιση σε ότι αφορά την μελέτη των διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας. Μετά από μία εισαγωγή στο φαινόμενο των μακρών κύκλων θα παρουσιαστούν λοιπόν οι συνεισφορές των Alexander Helphand, J. van Gelderen, Sam de Wolff και Nikolai Kondratiev, με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάλυση του τελευταίου οικονομολόγου, ο οποίος θεωρείται και ο πλέον σημαντικός ανάμεσα τους πρωτοπόρους μελετητές των μακροχρόνιων οικονομικών διακυμάνσεων και θα ακολουθήσουν τα συμπεράσματα.

Εισαγωγή

Οι μακροί κύκλοι είναι, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της ύπαρξής τους, μακροχρόνιες διακυμάνσεις της οικονομικής συγκυρίας, διάρκειας σαράντα με πενήντα χρόνων περίπου, όπου η φάση της οικονομικής άνθησης διαρκεί περίπου όσο και εκείνη περίπου της ύφεσης. Η μελέτη του φαινομένου ξεκίνησε στις αρχές του εικοστού αιώνα και προκλήθηκε από την εντύπωση που έκανε εκείνη την εποχή η μετάβαση από μια περίοδο παρατεταμένης ύφεσης σε μια περίοδο μακροχρόνιας ανόδου κατά το γύρισμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα.

Το φαινόμενο απασχόλησε κατά βάση ετερόδοξους οικονομολόγους οι οποίοι άρχισαν να θεωρούν ότι ο δεκαετής οικονομικός κύκλος που αποτέλεσε τον κλασικό οικονομικό κύκλο του καπιταλισμού του 19^{ου} αιώνα δεν αποτελούσε την τελευταία λέξη σε ότι αφορά τον κυκλικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας, παρά μόνο ήταν και αυτός ένα απλό συστατικό στοιχείο μιας ακόμα μεγαλύτερης οικονομικής διακύμανσης που πιθανότατα καθόριζε τον ρυθμό κίνησης του καπιταλισμού. Το κυριότερο έναυσμα δε για την ενασχόληση με την μελέτη αυτής της διακύμανσης αποτέλεσε η παρατήρηση πως η πορεία των δεικτών τιμών χονδρικής στις κύριες οικονομίες ακολουθούσε μια μακροκυματική πορεία, καθώς μακρές περιόδους πληθωρισμού εναλλάσσονταν με εξίσου μακρές περιόδους αποπληθωρισμού. Στη συνέχεια αυτό που επιχείρησαν οι οικονομολόγοι που θα μας απασχολήσουν ήταν το να συνδέσουν την ανοδική φάση των τιμών με την φάση άνθησης της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας και την καθοδική φάση των τιμών με την φάση ύφεσης της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας.

ALEXANDER HELPHAND

Ο Ρωσοεβραϊκής καταγωγής Alexander Helphand (1867-1924), γνωστότερος με το ψευδώνυμο Parvus, υπήρξε ένα από τα πλέον εξέχοντα στελέχη και από τους σημαντικότερους διανοητές της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Σε μια μπροσούρα του, του 1901, ο Parvus παρατήρησε ότι την Μεγάλη Ύφεση, όπως ονόμαζαν τότε την περίοδο κάμψης της οικονομικής δραστηριότητας που διήρκεσε περίπου από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 ως τα μέσα εκείνης του 1890, και η οποία είχε ακολουθήσει το μεγάλο οικονομικό μπουμ των δεκαετιών του 1850 και του 1860, την είχε διαδεχθεί μια περίοδος οικονομικής ανάκαμψης που έδειχνε πως δεν θα είναι πρόσκαιρη (Parvus 1901).

Αυτή η παρατήρηση τον ώθησε να υποστηρίξει πως ο καπιταλισμός ακολουθεί μια πορεία μακροχρόνιας άνθησης εναλλασσόμενης με μακροχρόνια ύφεση. Μικρότερης διάρκειας οικονομικές διακυμάνσεις όπως ο λεγόμενος βιομηχανικός κύκλος ή αλλιώς κύκλος Juglar⁹⁹, εξακολουθούν να βρίσκονται σε λειτουργία, ωστόσο κατά την περίοδο της μακροχρόνιας ανόδου τα χρόνια της ευημερίας είναι περισσότερα από εκείνα της ύφεσης ενώ το αντίστροφο ισχύει κατά την περίοδο της μακροχρόνιας καθόδου, όπου τα χρόνια της ύφεσης είναι αριθμητικά περισσότερα.

Σύμφωνα με τον Parvus, η άνοδος στην παγκόσμια οικονομική δραστηριότητα που παρατηρήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 και έπειτα συνοδεύτηκε από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- (α) την βιομηχανική ανάπτυξη της Ρωσίας
- (β) την περαιτέρω βιομηχανοποίηση των ΗΠΑ
- (γ) το άνοιγμα νέων αγορών στην Ανατολική Ασία
- (δ) την αύξηση στην παραγωγή χρυσού
- (ε) την ανάπτυξη της ηλεκτρολογικής μηχανικής

Ειδικά σε ότι αφορά το θέμα του ηλεκτρισμού, ο Parvus το θεώρησε απολύτως κομβικής σημασίας για το οικονομικό μπουμ μια και αποτελούσε μια τεχνολογική καινοτομία που θα μπορούσε να επιφέρει μεγάλης κλίμακας πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στο σύνολο της οικονομίας.

Αν και ο Parvus είχε την διορατικότητα να αντιληφθεί μακροχρόνιου τύπου διακυμάνσεις στο γίνεσθαι της καπιταλιστικής οικονομίας, και αν και κάποιες παρατηρήσεις του σχετικά με τα χαρακτηριστικά που συνοδεύουν μια μακροχρόνια άνθηση, όπως η ανάγκη ύπαρξης σημαντικής τεχνολογικής καινοτομίας ή το άνοιγμα νέων αγορών, θα αποτελούσαν σταθερή αναφορά για τους περισσότερους από τους οικονομολόγους των μακρών κύκλων που θα ακολουθούσαν, ωστόσο δεν προχώρησε σε μία θεωρητικοποίηση του φαινομένου, αλλά ούτε και σε κάποια επεξεργασία ικανοποιητικού στατιστικού υλικού. Το βασικότερο είναι πως δεν μπόρεσε να εξηγήσει τα σημεία καμπής της μακροχρόνιας διακύμανσης, παρά μόνο αρκέστηκε σε κάποιες ασαφείς αναφορές στην μαρξική θεωρία περί κρίσεων υπερπαραγωγής, η οποία όμως αναφέρεται σε κυκλικές διακυμάνσεις μικρότερης διάρκειας από αυτές που απασχολούσαν τον Parvus.

J. VAN GELDEREN

Ο Ολλανδός μαρξιστής Van Gelderen μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος οικονομολόγος που έκανε χρήση ενός εκτεταμένου υλικού οικονομικών χρονοσειρών προκειμένου να καταδείξει την ύπαρξη μακροχρόνιων διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας, τουλάχιστον στις κύριες βιομηχανικές δυνάμεις του καπιταλισμού (Van Gelderen 1913).

Αφετηρία για την ανάλυση του Van Gelderen αποτέλεσε η μελέτη των σειρών τιμών χονδρικής, για μια σειρά από χώρες μεταξύ των οποίων η Βρετανία, οι ΗΠΑ, η Γαλλία και η

⁹⁹ Οικονομικός κύκλος που αναφέρεται στην σταθερή επένδυση σε μηχανήματα και εργαλεία, διάρκειας 7-11 ετών, που πήρε την ονομασία του από τον Γάλλο οικονομολόγο Clement Juglar (1819-1905)

Γερμανία, οι οποίες ξεκινούσαν από τα 1850 και έφταναν ως και τα 1910. Διαπίστωσε τότε το εξής χαρακτηριστικό : “Πέρα από τις κατά μέσο όρο δεκαετίες διακυμάνσεις στο γενικό επίπεδο τιμών, οι καμπύλες τιμών καταδεικνύουν επίσης και μια μακρότερη κυματική κίνηση, η οποία στην πορεία της ανοδικής και καθοδικής της φάσης περιλαμβάνει αρκετές δεκαετίες. Μια γενική τάση είναι φανερή σε όλες τις καμπύλες – άσχετα του πόσο διαφορετικές είναι στις λεπτομέρειες τους : μια περίοδος αύξησης στα 1850-1873 , μια περίοδος μείωσης στα 1873-1895, μια περίοδος αύξησης από το 1896 μέχρι σήμερα ” (Van Gelderen 1913, σ.17)

Στην συνέχεια επιχείρησε να συνδέσει αυτή τη μακροχρόνια κίνηση των τιμών με τη συνολική κίνηση της οικονομικής δραστηριότητας στις βασικές βιομηχανοποιημένες οικονομίες της εποχής. Πιο συγκεκριμένα παρέθεσε σειρές παραγωγής (σιδήρου, άνθρακα κτλ), μεταφορών (κατασκευή πλοίων, σιδηροδρομικών δικτύων), διεθνούς εμπορίου και επιτοκίων. Η στατιστική επεξεργασία του υλικού του ωστόσο ήταν αποκλειστικά περιγραφικού χαρακτήρα, μια και διαίρεσε το υλικό του σχηματικά σε περιόδους που ταίριαζαν όσο ήταν δυνατόν με την περιοδολόγηση του των τιμών χονδρικής και στη συνέχεια διέκρινε μια γενική εικόνα σχετικής συνοδοιπορείας των τάσεων εξέλιξης των υπό μελέτη μεταβλητών με την μακροχρόνια κίνηση του δείκτη τιμών. Σημείωσε δε επίσης ότι τόσο κατά τις περιόδους ανόδου του μακρού κύματος όσο και κατά τις περιόδους καθόδου, ο δεκαετής οικονομικός κύκλος συνεχίζει να υφίσταται, ωστόσο τα χρόνια άνθησης υπερτερούν αριθμητικά των χρόνων ύφεσης στην ανοδική φάση του κύματος, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει κατά την καθοδική φάση. Αναγνωρίζοντας επιπλέον την συνεισφορά του Pargus προχώρησε στην διατύπωση ορισμένων βασικών προϋποθέσεων για την μετάβαση από την μακροχρόνια ύφεση στη μακροχρόνια άνθηση (εστιάζοντας στην περίοδο του γυρίσματος από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα) :

(α) “την ξαφνική ανάδειξη ενός νέου βιομηχανικού τομέα ο οποίος, κατά έναν ισχυρότερο τρόπο από πριν ικανοποιεί μια ορισμένη ανθρώπινη ανάγκη (οι βιομηχανίες αυτοκινήτων και ηλεκτρισμού)” (Van Gelderen 1913, σ.40). Σύμφωνα με τον Van Gelderen δε τέτοιοι δυναμικοί βιομηχανικοί τομείς αναμένεται να έχουν σημαντικότερα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και στους υπόλοιπους τομείς.

(β) την ανάδειξη νέων αγορών είτε εκτατικά με την επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος σε, τρόπον τινά, ανεκμετάλλευτες ή σχετικά ανεκμετάλλευτες περιοχές (Ανατολική Ασία και Ρωσία αντίστοιχα), είτε εντατικά (εντονότερη τάση προς βιομηχανοποίηση στις ΗΠΑ)

Αυτή η επιτάχυνση και ανάπτυξη όμως της παραγωγής, που παρατηρείται κατά την φάση ανόδου της μακροχρόνιας διακύμανσης, φέρει μαζί της, σύμφωνα με τον Van Gelderen, και τους σπόρους της ύφεσης καθώς εν ευθέτω χρόνω θα προκύψει αφενός υπερπαραγωγή στις αγορές των τελικών προϊόντων, αφετέρου η πίεση στις αγορές πρώτων υλών θα οδηγήσει σε υπερβάλλουσα ζήτηση, αυξάνοντας τις τιμές των πρώτων υλών και κατά συνέπεια τα κόστη παραγωγής. Η όλη διαδικασία της μετάβασης στην μακροχρόνια καθοδική φάση εντείνεται ακόμα περισσότερο λόγω της ανοδικής πορείας του επιτοκίου κατά την μακροχρόνια άνοδο, συνεπεία της αυξημένης ζήτησης χρηματικού κεφαλαίου για επενδύσεις.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Van Gelderen χρησιμοποιεί το μοντέλο της κρίσης υπερπαραγωγής, την οποία υπερπαραγωγή θεωρεί πως καταδεικνύει το “αναρχικό” του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Reijnders 1990, σ. 9) και γενικεύει την όποια χρησιμότητα αυτού του μοντέλου για την ανάλυση του, περίπου, 10ετούς οικονομικού κύκλου, στην περίπτωση των μακροχρόνιων διακυμάνσεων, σε μια μάλλον μηχανιστική προσέγγιση . Τέλος θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι ενώ ο Van Gelderen, αναφέρθηκε στις προϋποθέσεις μετάβασης στην μακροχρόνια άνθηση, εν τούτοις δεν εξήγησε την διαδικασία μέσα από την οποία θα κάνουν την εμφάνιση τους αυτές οι προϋποθέσεις, με άλλα λόγια δεν επιχείρησε να θεωρητικοποιήσει ικανοποιητικά το κάτω σημείο καμπής του μακρού κύματος (Van Duijn 1983, σ.62)

SAM DE WOLFF

Την σκυτάλη της ανάλυσης μακροχρόνιων διακυμάνσεων πήρε στη συνέχεια από τον Van Gelderen σε ένα άρθρο του στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο επίσης Ολλανδός μαρξιστής οικονομολόγος Sam de Wolff (de Wolff 1924), η συνεισφορά του οποίου βασίστηκε κυρίως πάνω στον Parvus και στον Van Gelderen. Βάση για την μελέτη αποτελεί και εδώ η σειρά τιμών χονδρικής (για τη Μεγάλη Βρετανία). Η διαφορά εδώ είναι ότι η σειρά του de Wolff ξεκινά 25 χρόνια νωρίτερα από ότι του Van Gelderen, δηλαδή στα 1825. Ενδιαφέρον έχει δε το ότι ο de Wolff επιλέγει να ξεκινήσει την σειρά του από τη δεκαετία του 1820, γιατί, όπως αναφέρει, “η πρώτη μεγάλη μοντέρνα κρίση” ήταν αυτή του 1825, εννοώντας ότι ήταν η πρώτη κρίση που αποτέλεσε καθαρό προϊόν λειτουργίας της οικονομικής κίνησης του καπιταλισμού.

Ο de Wolff βρίσκει την ακόλουθη περιοδικότητα στις τιμές : (α) πτωτική τάση την περίοδο 1825-1849, (β) ανοδική τάση την περίοδο 1850-1873, (γ) πτωτική τάση την περίοδο 1874-1896 (δ) ανοδική τάση μέχρι το 1913 (που είναι το τελευταίο έτος της σειράς του). Προκειμένου επίσης να αφαιρέσει το “παραμορφωτικό” αποτέλεσμα των κύκλων Juglar, σε ότι αφορά την ανάδειξη μακροχρόνιων κυκλικών διακυμάνσεων, από την σειρά του, κατασκευάζει ένα δείκτη τιμών, όπου κάθε αριθμός του δείκτη είναι ένας μέσος όρος, των τιμών του δείκτη τιμών που χρησιμοποίησε ως πηγή του, των τεσσάρων χρόνων πριν από το υπό εξέταση έτος, της τιμής για το ίδιο το έτος, και των τιμών των τεσσάρων χρόνων που ακολουθούν. Αυτό που προκύπτει τότε από αυτήν την διαδικασία είναι μια ακόμα πιο ομαλή και φανερά μακροχρόνια κυκλική τάση των τιμών.¹⁰⁰ Στη συνέχεια ο de Wolff αναφέρεται στις σειρές στοιχείων που είχε παραθέσει ο Van Gelderen προκειμένου να δικαιολογήσει την άποψη του ότι η μακροκυματική κίνηση του δείκτη τιμών αποτελεί ασφαλή οδηγό των φάσεων της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας στις καπιταλιστικά ανεπτυγμένες χώρες. Σε ότι δε αφορά την ερμηνεία του μακρού κύκλου ουσιαστικά αποδέχθηκε την άποψη της υπερπαραγωγής-υπερεπένδυσης που ασπαζόταν ο Van Gelderen.

Η επόμενη του συνεισφορά στην βιβλιογραφία των μακρών κυμάτων ήρθε με ένα βιβλίο του στα 1929. Εκεί αναφέρθηκε σε τρεις κανονικότητες που κατά την γνώμη του διέπουν το φαινόμενο των μακρών κύκλων (Rejinders and Louca 1999, σ. xiii):

- (α) κάθε μακρός κύκλος αποτελείται από πέντε επιχειρηματικούς κύκλους, με την ανοδική φάση να αποτελείται από δύο ολόκληρους κύκλους συν μια φάση άνθησης και την καθοδική φάση από δύο κύκλους επίσης συν όμως μια περίοδο ύφεσης
- (β) τα χρόνια της άνθησης είναι πιο ισχυρά σε ένταση και περισσότερα σε αριθμό από τα χρόνια της ύφεσης κατά την ανοδική φάση του μακρού κύκλου ενώ το αντίστροφο συμβαίνει κατά την καθοδική φάση
- (γ) η μέση διάρκεια όλων των κύκλων μειώνεται στην πορεία του χρόνου καθώς η τεχνολογική ανάπτυξη που επιφέρει ο καπιταλισμός μειώνει την διάρκεια ζωή του σταθερού κεφαλαίου

Σε αυτό το τελευταίο σημείο ήταν που βάσισε ο de Wolff την θεωρία του για μια ενδογενή ερμηνεία του μακρού κύκλου. Συγκεκριμένα γενικοποίησε μια ιδέα του Μαρξ που αναφερόταν στην επίδραση που ασκεί στον δεκαετή οικονομικό κύκλο η διάρκεια ζωής των μηχανών, και που την εποχή του Μαρξ ήταν περίπου δέκα χρόνια, και επιχείρησε να την μεταφέρει

¹⁰⁰ Η μόνη διαφορά είναι πως η περιοδολόγηση μετακινείται ελαφρώς προς τα πίσω χρονικά. Οι περίοδοι τώρα είναι : (α) 1821-1847, (β) 1848-1870, (γ) 1871-1894, (δ) 1895-1910.

στο πεδίο των μακρών κύκλων αναφερόμενος στα στοιχεία εκείνα του παγίου κεφαλαίου που έχουν μεγάλη διάρκεια ζωής. Με άλλα λόγια ο κύκλος του de Wollf είναι απλά ένας κύκλος αναπαραγωγής του παγίου κεφαλαίου (Van Duijn 1983, σ. 63).

NIKOLAI KONDRATIEV

Περνάμε τώρα στον Nikolai Kondratiev, τον άνθρωπο που περισσότερο από κάθε άλλον έχει συνδέσει το όνομα του με την υπόθεση των μακρών κυκλών. Άλλωστε ένας από τους πλέον διάσημους μελετητές του φαινομένου της οικονομικής διακύμανσης, ο Joseph Schumpeter, έδωσε στους μακρούς κύκλους την ονομασία κύκλοι Kondratiev.

Στα 1920 ο Kondratiev ήταν ανάμεσα στους συνιδρυτές, και αργότερα ο διευθυντής, του Ινστιτούτου Οικονομικής Συγκυρίας στην Μόσχα. Επρόκειτο για έναν οργανισμό επιφορτισμένο με την μελέτη των οικονομικών διακυμάνσεων καθώς και την κατάθεση προτάσεων οικονομικής πολιτικής στην σοβιετική κυβέρνηση. Στα πλαίσια της εργασίας του στο Ινστιτούτο ο Kondratiev ανέπτυξε την ανάλυση του για τους μακρούς κύκλους. Η πιο ολοκληρωμένη δουλειά του πάνω στο θέμα, που κατάφερε να αφήσει ως παρακαταθήκη, ήταν το εκτεταμένο άρθρο του, του 1926, “Μακροί Κύκλοι της Οικονομικής Ζωής” (Kondratiev 1998), μια και 2 χρόνια αργότερα συνελήφθη στα πλαίσια των τότε εκκαθαρίσεων στην ΕΣΣΔ για να εκτελεστεί το 1938.

Με το συγκεκριμένο άρθρο θα ασχοληθούμε τώρα. Προκειμένου να μελετήσει ικανοποιητικά το φαινόμενο των μακρών κύκλων, ο Kondratiev χρειαζόταν στοιχεία που να εκτείνονται σε ένα αρκετό μεγάλο βάθος χρόνου, ει δυνατόν από την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης στην τελευταία εικοσαετία του 18ου αιώνα. Για αυτόν το λόγο, και μια και μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα οι χώρες για τις οποίες υπήρχαν πιο συστηματικά στοιχεία ήταν η Βρετανία και η Γαλλία, η ανάλυση του εστίασε κυρίως σε αυτές τις χώρες.

Τα στοιχεία που μελέτησε χωρίζονται σε 3 κατηγορίες:

(α) Αξιακές μεταβλητές, που περιλαμβάνουν δείκτες τιμών χονδρικής, ομαλοποιημένων με την τιμή του χρυσού, για την Βρετανία (1780-1912), την Γαλλία (1858-1912) και τις ΗΠΑ (1791-1912), ονομαστικούς μισθούς για εργάτες στην γεωργία και στην βαμβακοβιομηχανία στην Βρετανία και τραπεζικές καταθέσεις για την Γαλλία.

(β) Πραγματικές-φυσικές μεταβλητές, που περιλαμβάνουν, σε κατά κεφαλήν όρους, την παραγωγή άνθρακα, χυτοσίδηρου και μολύβδου για την Αγγλία και την κατανάλωση άνθρακα για την Γαλλία.

(γ) Σύνθετες σειρές που εμπεριέχουν τόσο ένα αξιακό όσο και ένα πραγματικό συστατικό στοιχείο, και που περιλαμβάνουν τον όγκο του εξωτερικού εμπορίου για την Βρετανία και την Γαλλία.

Όπως συνέβη και με τους Van Gelderen και de Wolff, το ενδιαφέρον του Kondratiev σε ότι αφορά την ενασχόληση του με τις μακροχρόνιες διακυμάνσεις κεντρίστηκε μπορούμε να πούμε από την παρατήρηση μακροκυματικών τάσεων στους δείκτες τιμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι χρονολογικές σειρές των δεικτών τιμών χονδρικής ήταν οι μοναδικές σειρές που δεν επεξεργάστηκε στατιστικά, μια και με γυμνό μάτι και μόνο, η διαγραμματική παράθεση των εμπειρικών σειρών αυτών καθ'εαυτών, φανέρωνε μακροχρόνιες διακυμάνσεις. Σε αντίθεση όμως με όσους προηγήθηκαν υπέβαλλε σε κάποια σχετικά εκλεπτυσμένη στατιστική επεξεργασία τα υπόλοιπα στοιχεία, μια και η ανεπεξέργαστη προβολή τους έδειχνε απλώς μια

σταθερή τάση, ανοδικής κυρίως φύσεως. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας την τεχνική των ελάχιστων τετραγώνων προσάρμοσε θεωρητικές καμπύλες στις εμπειρικές σειρές και στην συνέχεια υπολόγισε τις αποκλίσεις μεταξύ θεωρητικών και εμπειρικών σειρών, τις οποίες αποκλίσεις και εξομάλυνε χρησιμοποιώντας έναν εννεαετή κινητό μέσο όρο, με σκοπό να απαλείψει την επίδραση των μέσης διάρκειας οικονομικών κύκλων, οι οποίοι θεωρούνταν πως έχουν ένα όριο διακύμανσης μεταξύ 7 και 11 έτη.

Πάνω στην βάση αυτών των εξομαλυνμένων αποκλίσεων, που αντικατόπτριζαν την εναλλαγή επιτάχυνσης και επιβράδυνσης στην ανάπτυξη των τάσεων των υπό εξέταση μεταβλητών, ήταν που ο Kondratiev μπόρεσε να διακρίνει μακροχρόνιες διακυμάνσεις, μια και τα σημεία καμπής στις κυκλικές σειρές των εξομαλυνμένων αποκλίσεων αντιστοιχούσαν αρκετά καλά χρονολογικά, με τα σημεία καμπής στις μη επεξεργασμένες σειρές τιμών χονδρικής.

Στη συνέχεια πρότεινε μια περιοδολόγηση των μακρών κύκλων, δίνοντας ένα όριο 5-7 χρόνων για το κάθε σημείο καμπής, αναγνωρίζοντας έτσι ότι δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει πλήρης συγχρονισμός στην κίνηση των οικονομικών μεταβλητών.

Η περιοδολόγηση του είναι η ακόλουθη:

(α) (i) Ανοδική φάση του πρώτου κύκλου : Από τα τέλη της δεκαετίας του 1780 και τις αρχές της δεκαετίας του 1790 έως τα 1810-17.

(ii) Καθοδική φάση του πρώτου κύκλου: Από τα 1810-1817 μέχρι τα 1844-1851.

(β) (i) Ανοδική φάση του δεύτερου κύκλου: Από τα 1844-1851 μέχρι τα 1870-1875.

(ii) Καθοδική φάση του δεύτερου κύκλου: Από τα 1870-1875 μέχρι τα 1891-1896

(γ) (i) Ανοδική φάση του τρίτου κύκλου: Από τα 1891-1896 μέχρι τα 1914-1920.

(ii) Πιθανή καθοδική φάση του κύκλου από τα 1914-1920 και μετά.

Πέρα όμως από την στατιστική ανάλυση, ο Kondratiev προχώρησε και σε ιστορικού χαρακτήρα, θα μπορούσαμε να πούμε, επεξηγήσεις διατυπώνοντας τέσσερις επανεμφανιζόμενες εμπειρικές αρχές που χαρακτηρίζουν την οικονομική ιστορία του καπιταλισμού μέχρι και το πρώτο τέταρτο του εικοστού αιώνα:

(α) Λίγο πριν την αρχή ή ακόμα και στην αρχή μιας μακράς άνθησης, δηλαδή γύρω από το κατώτατο σημείο καμπής του κύκλου, η οικονομική δραστηριότητα αναζωογονείται από τους εξής τρεις παράγοντες :

(i) Τεχνολογικές εφευρέσεις διαχέονται πλατιά στην σε ύφεση οικονομία, παίρνοντας την μορφή ενός σμήνους, ας πούμε, καινοτομιών με μακρόπνοα αποτελέσματα σε ότι αφορά την παραγωγική δυναμικότητα της οικονομίας, αλλά και τις τάσεις της κερδοφορίας. Είναι πολύ σημαντικό εδώ να τονιστεί ότι ο Kondratiev κάνει έναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στην χρονική εμφάνιση των τεχνικών εφευρέσεων σαν τέτοιες από την μία και στην χρονική διάχυση τους ως ωφέλιμες οικονομικά καινοτομίες από την άλλη. Με άλλα λόγια ο Kondratiev θεωρεί πως η οικονομική εφαρμογή της τεχνολογικής εξέλιξης είναι ενδογενής στον ρυθμό κίνησης του μακρού κύκλου. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις που αναφέρει εδώ ο Κοντράτιεφ είναι για παράδειγμα η αλματώδης ανάπτυξη των βιομηχανιών μεταφορών και επικοινωνιών λίγο πριν τον δεύτερο μακρό κύκλο και η επανάσταση που έφερε η χρήση του ηλεκτρισμού κατά την άνοδο του τρίτου μακρού κύκλου.

(ii) Η παγκόσμια αγορά επεκτείνεται μέσα από την βαθύτερη ανάμειξη νέων χωρών στο καπιταλιστικό γίγνεσθαι. Αυτή η επέκταση μπορεί να συμβεί είτε ποσοτικά, όταν δηλαδή

παρθένες, σε εισαγωγικά, περιοχές του πλανήτη απορροφώνται από τον καπιταλισμό, είτε ποιοτικά, όταν μία ήδη καπιταλιστική χώρα αναλαμβάνει έναν ισχυρότερο και πιο καίριο ρόλο στην παγκόσμια οικονομία. Σε αυτό το σημείο ο Kondratiev αναφέρει χαρακτηριστικά τις Ηνωμένες Πολιτείες, που εισήλθαν στην παγκόσμια αγορά σαν ανεξάρτητο κράτος κατά τις αρχές του πρώτου μακρού κύκλου και ανέλαβαν μια σαφώς πιο ισχυροποιημένη θέση κατά την δεκαετία του 1840, λίγο πριν την ανοδική φάση του δεύτερου μακρού κύκλου.

(iii) Η παραγωγή του χρυσού αυξάνεται. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Kondratiev θεωρεί τον χρυσό ως το χρηματικό εμπόρευμα. Αυτό σημαίνει πως μια αύξηση στην παραγωγικότητα της εξόρυξης του μειώνει την αξία του και ενδεχομένως μπορεί να αποτελέσει μια προϋπόθεση για άνοδο στο επίπεδο των τιμών. Σαν ένα εμπόρευμα, μολονότι ένα πολύ ιδιαίτερο εμπόρευμα μια και είναι η ίδια η ενσάρκωση της αξίας σε εισαγωγικά, ο χρυσός έχει μια αξία που σχετίζεται με το κόστος παραγωγής του, ένα κόστος το οποίο αντικατοπτρίζεται και στο επίπεδο των τιμών. Έτσι λοιπόν ο Kondratiev υποστηρίζει πως θα πρέπει να περιμένουμε ότι η εξόρυξη χρυσού θα πρέπει να αυξηθεί σημαντικά εκείνη την περίοδο κατά την οποία η αξία του σε σχέση με το σύνολο των άλλων εμπορευμάτων αυξάνεται επίσης σημαντικά. Σε χρονικούς όρους αυτό θα πρέπει να συμβαίνει γύρω από το κάτω σημείο καμψής του μακρού κύκλου, όταν και το επίπεδο τιμών βρίσκεται στα χαμηλότερα επίπεδα του. Πράγματι, είναι γεγονός πως κατά τον 19^ο αιώνα είχαμε μια σημαντικότερη άνοδο σε ότι αφορά την εξόρυξη χρυσού κατά την διάρκεια των κάτω σημείων καμψής των δύο μακρών κύκλων που έλαβαν χώρα σε αυτόν τον αιώνα, δηλαδή στα 1848-1851 με τις ανακαλύψεις χρυσού στην Καλιφόρνια και στην Αυστραλία και στα 1890-1896 με τις ανακαλύψεις χρυσού στην Νότια Αφρική και στον Άπω Βορρά της αμερικανικής Ηπείρου (Villar 1976, σ.321).

(β) Κατά την διάρκεια της ανοδικής φάσης του μακρού κύκλου, οι περιπτώσεις ιδιαίτερα έντονων κοινωνικών αναταραχών, όπως πόλεμοι ή επαναστάσεις για παράδειγμα, παρουσιάζονται συχνότερα από ότι κατά την καθοδική φάση του κύκλου. Ο Kondratiev όχι μόνο παρουσίασε μια πολύ εκτενή λίστα ιστορικών δεδομένων, ξεκινώντας από την Αμερικανική Επανάσταση και καταλήγοντας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, προκειμένου να στηρίξει αυτόν τον ισχυρισμό του, μα θέλησε να θεωρητικοποιήσει την θέση του εξηγώντας πως οι κοινωνικές αναταραχές είναι σε τελική ανάλυση συνάρτηση των οικονομικών συνθηκών και πως η οξυμμένη ένταση της οικονομικής δραστηριότητας κατά την ανοδική φάση του κύκλου, όπως αυτή εκφράζεται στην μορφή οικονομικών μαχών υπέρ αγορών και πρώτων υλών, προετοιμάζει ουσιαστικά το έδαφος για κοινωνικές εκρήξεις.¹⁰¹

(γ) Κατά την διάρκεια της καθοδικής φάσης του μακρού κύκλου καθίσταται ιδιαίτερα δεινή η ύφεση του αγροτικού τομέα. Ο Kondratiev σημειώνει πως σε αυτήν την περίοδο η πτώση στο επίπεδο τιμών των γεωργικών προϊόντων είναι πιο απότομη σε σχέση με την πτώση στον δείκτη τιμών των βιομηχανικών προϊόντων ενώ παράλληλα παρατηρείται πτώση και στην αξία της γαιοπροσόδου.

(δ) Οι μέσης διάρκειας οικονομικοί κύκλοι είναι συνυφασμένοι πάνω στην κίνηση του μακρού κύκλου. Επιπλέον κατά το ανοδικό κύμα του μακρού κύκλου, η φάση άνθησης των μεσαίων

¹⁰¹ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Kondratiev χρησιμοποίησε *ακριβή* χρονικά όρια σε ότι αφορά την κατανομή των κοινωνικο-ιστορικών δεδομένων του στις δύο φάσεις του μακρού κύκλου. Αυτά τα όρια βασίστηκαν στα σημεία κάμψης στις σειρές του δείκτη τιμών. Η αιτιολογία του για αυτήν την επιλογή ήταν ότι οι κινήσεις των τιμών αποτελούν τον καλύτερο, αν και όχι απολύτως ακριβή, δείκτη αλλαγών στην οικονομική συγκυρία.

κύκλων είναι αρκετά μεγαλύτερης διάρκειας από την φάση ύφεσης, ενώ το ίδιο ισχύει για την φάση ύφεσης των μεσαίων κύκλων σε σχέση με την φάση άνθησης κατά το καθοδικό κύμα του μακρού κύκλου.

Στην συνέχεια στην προσπάθεια του να προσφέρει μια πρώτη απόπειρα θεωρητικής εξήγησης ενός ενδογενούς μηχανισμού αναπαραγωγής του μακρού κύκλου, ο Kondratiev χρησιμοποιεί ένα εκλεκτικό μείγμα που αποτελείται από τα εξής συστατικά στοιχεία:

(α) την θεωρία του Μάρσαλ για τις διαφορετικές τάξεις ισορροπίας έτσι ώστε να εξηγήσει την συνύπαρξη κύκλων διαφορετικής διάρκειας στην συνολική οικονομική κίνηση

(β) την θεωρία του Μαρξ για την σχέση μεταξύ της αναπαραγωγής στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου με σχετικά μέση διάρκεια ζωής και της κίνησης του μέσης διάρκειας οικονομικού κύκλου, την οποία ο Kondratiev γενικεύει για στοιχεία παγίου κεφαλαίου με μεγάλη διάρκεια ζωής

(γ) την θεωρία του Τουγκάν Μπαρανόφσκι (Tugan Baranowsky) περί δανειακών κεφαλαίων προκειμένου να εξηγήσει το άνω σημείο καμψής του κύκλου κατά το οποίο επιτελείται μετάβαση από την άνθηση στην ύφεση και να αιτιολογήσει επίσης πως κατά την καθοδική φάση δημιουργούνται εκείνες οι συνθήκες που θα οδηγήσουν εκ νέου στην οικονομική άνοδο.

Ξεκινώντας από τον Μάρσαλ, ο Kondratiev δανείζεται την ιδέα της ύπαρξης διάφορων τύπων ισορροπίας οι οποίοι εξαρτώνται από το εκάστοτε χρονικό πλαίσιο της ανάλυσης. Βραχυπρόθεσμα, με την προσφορά και την ζήτηση να είναι σχετικά σταθερές, διαμορφώνεται ένα επίπεδο ισορροπίας πρώτης τάξης, όπως το αναφέρει ο Kondratiev, μέσω αυξομειώσεων στο επίπεδο και στον λόγο των τιμών. Αυτό το επίπεδο ισορροπίας τώρα δεν περιλαμβάνει κατ'ανάγκη μια σωστή αναλογική σχέση ανάμεσα στα επίπεδα των τιμών και των κοστών παραγωγής στους διάφορους τομείς της οικονομίας. Μεσοπρόθεσμα, αυτού του είδους η δυσαναλογία θα οδηγήσει άλλους τομείς στην επέκταση και άλλους στην συρρίκνωση. Αν τώρα φανταστούμε ένα χρονικό διάστημα που να είναι αρκετά μεγάλο ώστε να πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες μεταβολές στον όγκο παραγωγής, αλλά αρκετά μικρό ώστε το απόθεμα των βασικών κεφαλαιουχικών αγαθών να παραμείνει σταθερό, τότε μπορούμε να ορίσουμε ένα επίπεδο ισορροπίας δεύτερης τάξης. Τέλος αν θεωρήσουμε ένα ακόμα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ακόμα και τα βασικά κεφαλαιουχικά αγαθά μεταβάλλονται, τότε μπορούμε να ορίσουμε ένα επίπεδο ισορροπίας τρίτης τάξης κατά το οποίο ακόμα και η κατανομή της μεταβολής των βασικών κεφαλαιουχικών αγαθών έρχεται σε μια ισορροπία.

Όπως αναφέραμε ο Kondratiev υιοθετεί αυτήν την ιδέα του Μάρσαλ για να αιτιολογήσει την πιθανότητα ύπαρξης διακυμάνσεων διαφορετικής χρονικής διάρκειας. Πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιεί το επίπεδο της ισορροπίας τρίτης τάξης ως τον άξονα γύρω από τον οποίον λαμβάνει χώρα ο μακρός κύκλος. Εδώ υπεισέρχεται στην ανάλυση η άποψη του Μαρξ πως η υλική βάση για το φαινόμενο των μέσης διάρκειας οικονομικών κύκλων είναι η υλική φθορά, αντικατάσταση και επέκταση των εργοστασιακών μηχανών (οι οποίες, όπως προαναφέραμε, τον καιρό του Μαρξ είχαν μια διάρκεια ζωής 10 χρόνων περίπου). Αυτήν την ιδέα παίρνει ο Kondratiev και από την περίπτωση των μέσης διάρκειας ζωής στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου, την επεκτείνει σε εκείνα τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου που έχουν μακρά διάρκεια ζωής, σε μια προσπάθεια να εξηγήσει τον βασικό ρυθμό κίνησης του μακρού κύκλου. Έτσι και αλλιώς όμως η ζήτηση για αντικατάσταση του φθαρέντος κεφαλαίου δεν εγγυάται

από μόνη της σε καμιά περίπτωση ότι θα υπάρχουν διαθέσιμα επενδυτικά κεφάλαια για κάτι τέτοιο.

Και εδώ ο Kondratiev θα χρησιμοποιήσει μια θεωρία για τον οικονομικό κύκλο μέσης διάρκειας και θα την γενικεύσει πάλι για την περίπτωση του μακρού κύκλου. Πρόκειται όπως είπαμε για την θεωρία των ελεύθερων δανειακών κεφαλαίων του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι. Σύμφωνα με την άποψη του Τουγκάν ο οικονομικός κύκλος χαρακτηρίζεται από την διαδοχική απορρόφηση και απελευθέρωση του διαθέσιμου χρηματικού κεφαλαίου. Κατά την διάρκεια της ύφεσης ο ρυθμός συσσώρευσης του χρηματικού κεφαλαίου είναι υψηλότερος από τον ρυθμό της ζήτησης για επένδυση. Ως εκ τούτου το επιτόκιο έφτνει και δημιουργείται ένα απόθεμα ελεύθερου κεφαλαίου που εν καιρώ βρίσκει μια επενδυτική διέξοδο και μετατρέπεται σε πραγματικό παραγωγικό κεφάλαιο. Αυτό δίνει ώθηση στις βιομηχανίες παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών που αποτελούν την κύρια δύναμη επέκτασης της οικονομίας, όπου σημειώνεται πλέον αύξηση της απασχόλησης και ως εκ τούτου αύξηση της ζήτησης για το προϊόν των τομέων παραγωγής που παράγουν καταναλωτικά αγαθά. Εν καιρώ όμως η ανοδική φάση του κύκλου χαρακτηρίζεται από έναν ρυθμό ζήτησης για επένδυση ο οποίος είναι υψηλότερος από τον ρυθμό συσσώρευσης. Συνεπώς τα αποθέματα ελεύθερου κεφαλαίου εξαντλούνται, το επιτόκιο αυξάνεται, η επένδυση μειώνεται και οδηγούμαστε στην καθοδική φάση.

Συμπεράσματα

Ανάμεσα στις συνεισφορές των συγγραφέων που εξετάσαμε ξεχωρίζει σίγουρα εκείνη του Kondratiev τόσο για τον βαθμό της στατιστικής επεξεργασίας στην οποία υπέβαλλε τα στοιχεία των οικονομικών σειρών που διέθετε (αναλογιζόμενοι κιόλας το πρώιμο στάδιο στο οποίο βρισκόταν η επιστήμη της μαθηματικής στατιστικής κατά τη δεκαετία του 1920), όσο και για μια πιο αυστηρή προσπάθεια θεωρητικοποίησης του φαινομένου των μακρών κύκλων και διατύπωσης των επανεμφανιζόμενων χαρακτηριστικών του. Ωστόσο τόσο στον Van Gelderen όσο και στον de Wolff και στον Kondratiev μπορούμε να διακρίνουμε το εξής χαρακτηριστικό : ουσιαστικά στην προσπάθεια τους να εξηγήσουν το μακρό κύκλο πήραν είτε ήδη υπάρχουσες θεωρίες του επιχειρηματικού κύκλου, είτε πτυχές αυτών των θεωριών και προσπάθησαν να γενικεύσουν, αρκετά μηχανιστικά, την ισχύ τους στην περίπτωση της μακροχρόνιας διακύμανσης. Αν όμως ο μακρός κύκλος αποτελεί έναν βασικότερο άξονα κίνησης του καπιταλισμού από τον πολύ μικρότερης διάρκειας επιχειρηματικό κύκλο, τότε οι νόμοι που διέπουν τον ρυθμό εξέλιξης του θα πρέπει λογικά να αναζητηθούν σε διαφορετικούς μηχανισμούς από εκείνους που χαρακτηρίζουν τον επιχειρηματικό κύκλο. Ειδικότερα για τον Kondratiev η επιλογή του επιτοκίου σε ότι αφορά τη βασική μεταβλητή που κρίνει την μετάβαση από την αυξημένη στην μειωμένη επενδυτική ζήτηση και αντίστροφα ήταν μάλλον ατυχής. Το ίδιο ισχύει και για τον de Wolff που επέλεξε την υλική διάρκεια ζωής των μακρόβιων στοιχείων του παγίου κεφαλαίου για να ερμηνεύσει τον μακρό κύκλο. Αυτό που κάνει εντύπωση είναι η απουσία εξέτασης της πορείας του ποσοστού κέρδους στην όλη διαδικασία, μια και η υπ' αριθμόν ένα μεταβλητή, που καθορίζει την εξέλιξη ενός τρόπου παραγωγής που σκοπός του είναι η παραγωγή κέρδους, δεν μπορεί παρά να είναι το ποσοστό κέρδους.

Παρ' όλα αυτά και οι τέσσερις συγγραφείς, στους οποίους αναφερθήκαμε, είχαν την οξυδέρκεια να συνδέσουν την φάση της μακράς ανόδου τόσο με την αναγκαιότητα εμφάνισης πρωτοπόρων βιομηχανικών τομέων που εγκαινιάζουν μια πλατιά εφαρμογή (τεχνολογικών) καινοτομιών οι οποίες ουσιαστικά επηρεάζουν το σύνολο της οικονομίας όσο και με το άνοιγμα νέων αγορών, είτε εντατικά είτε εκτατικά, που είναι απολύτως απαραίτητες για μια επιτάχυνση στον ρυθμό ανάπτυξης μιας καπιταλιστικής οικονομίας που προσπαθεί να εξέλθει από μια παρατεταμένη κρίση.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- De Wolff, S. (1924), “Phases of Prosperity and Depression”, republished in F. Louca and Jan Reijnders (eds), *The Foundations of Long Wave Theory vol.1*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Kondratiev, N.D. (1998), “Long Cycles of Economic Conjuncture”, in N. Makasheva and W. J.Samuels (eds), *The Works of Nikolai D. Kondratiev, vol I.*, London: Pickering & Chatto.
- Parvus (1901), “The Sturm und Drang Period of Capital”, in “*Die Handelskrisen und die Gewerkschaften*”, republished in F. Louca and Jan Reijnders (eds), *The Foundations of Long Wave Theory vol.1*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Reijnders J. (1990), *Long Waves in Economic Development*, Aldershot, Edward Elgar.
- Reijnders J. and Louca F. (1996), One and a Half Centuries of Controversy on Long Waves and the Dynamics of Capitalism: An Introduction, in Louca F. and Reijnders J. (eds), *The Foundations of Long Wave Theory vol.1*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Van Duijn J.J. (1983), *The Long Wave in Economic Life*, London, Allen &Unwin.
- Van Gelderen, J. (1913), “Springtide: Reflections on Industrial Development and Price Movements”, republished in Christopher Freeman (ed.) 1996, *Long Wave Theory*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Villar, P. (1991), “*A History of Gold and Money*” (1450-1920). London, Verso.

Η θέσπιση μέτρων με τον ν. 3845/2010, για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ¹⁰².

Νικόλαος Κ. Παπαδόπουλος¹

1. Διδάκτορα Νομικής Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Επιστημονικού Συνεργάτη Τ.Ε.Ι. Σερρών

I. Η αρχή της εποχής του «μνημονίου» ¹⁰³

Η ιστορική φάση την οποία διανύουμε, από το έτος 2010 και για τα επόμενα τουλάχιστον τέσσερα έτη, προσδιορίζεται στη συνείδηση του μέσου Νεοέλληνα ως η «εποχή του μνημονίου». Στις καθημερινές συζητήσεις ακούγονται διαπιστώσεις, μομφές, επικρίσεις, απόψεις κάθε λογής για το «μνημόνιο», ενώ φράσεις του τύπου «μπήκαμε στο μνημόνιο», «η Ελλάδα ήταν αναγκασμένη να μπει στο μνημόνιο» ή «η Ελλάδα δεν έπρεπε να μπει στο μνημόνιο» κ.α.π. τείνουν να παγιωθούν στην καθημερινή φρασεολογία.

Αυτή η απλουστευτική χρήση της λέξεως «μνημόνιο» νομικά και γενικότερα επιστημονικά δεν είναι ακριβής. Με τη λέξη «μνημόνιο», στην ελληνική γλώσσα δηλώνεται το επίσημο διπλωματικό έγγραφο με το οποίο μία κυβέρνηση εκθέτει τις απόψεις της για ορισμένο θέμα σε άλλη κυβέρνηση ή σε διεθνή οργάνωση ή οργανισμό¹⁰⁴. Για ποιο μνημόνιο, λοιπόν, μιλούν σήμερα οι Νεοέλληνες;

Η χρήση του όρου «μνημόνιο» στη σύγχρονη καθομιλουμένη συνιστά «σχήμα κατεξοχήν» και «σχήμα μετωνυμίας». Σχήμα κατεξοχήν συνιστά, διότι ο Νεοέλληνας του 2010 με τη λέξη «μνημόνιο» αναφέρεται σε ένα ή ορθότερα, όπως θα εκτεθεί παρακάτω, σε δύο μνημόνια μεταξύ απείρων μνημονίων. Σχήμα μετωνυμίας, συνιστά διότι με τη λέξη «μνημόνιο» νοείται ο μηχανισμός στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.

Η Ελλάς προσέφυγε σε μηχανισμό παροχής οικονομικής βοήθειας από τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Ο μηχανισμός αυτός δημιουργήθηκε *ad hoc* για τη στήριξη της Ελληνικής Οικονομίας, ενόψει των σοβαρών δημοσιονομικών προβλημάτων της¹⁰⁵.

¹⁰² Το έναυσμα για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας μου το έδωσε ο κ. Γιάννης Μαντζάρης, Καθηγητής του Τ.Ε.Ι. Σερρών, τον οποίο ευχαριστώ. Ευχαριστώ, επίσης, την Εταιρεία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης, η οποία μου έδωσε την ευκαιρία να παρουσιάσω τα πορίσματα της εργασίας μου στα πλαίσια του 11^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου της, όπου έγινε ένας γόνιμος διάλογος που εμπλούτισε τους προβληματισμούς μου.

¹⁰³ Βλ. την ειδική βιβλιογραφία-αρθρογραφία :Π. Γκλαβίνης :Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη, εκδ. Σάκκουλα 2010, Γ. Κατρούγκαλος : Memoranda sunt servanda? Η συνταγματικότητα του νόμου 3845/2010 και του μνημονίου για τα μέτρα εφαρμογής των συμφωνιών με ΔΝΤ, ΕΕ και ΕΚΤ, ΕφημΔΔ 2010 σ. 151-163, Κ. Χρυσόγονος : Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας-Ο μηχανισμός «στήριξης της ελληνικής οικονομίας» από την οπτική της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής, ΝοΒ 2010 σ. 1353-1365.

¹⁰⁴ βλ. Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής- Συλλογικό έργο- Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη (2007), λήμμα «μνημόνιο».

¹⁰⁵ Οι δικαιοπολιτικές απόψεις για τη χρησιμότητα της προσφυγής της Ελλάδας στον εν λόγω μηχανισμό στήριξης της οικονομίας της διίστανται. Έτσι, βλ. Γκλαβίνης (2010) σ. 1-42, 137-144, όπου εκτίθενται επιχειρήματα υπέρ της χρησιμότητας του εν λόγω μηχανισμού, ενώ *contra* βλ. Κατρούγκαλος (2010) σ. 151-154, 161-163, Χρυσόγονος (2010) σ. 1359-1362.

Στην ελληνική έννομη τάξη, η προσφυγή της Ελλάδας στον προαναφερθέντα μηχανισμό οικονομικής στήριξης γίνεται αφετηριακά αντιληπτή με τη θέσπιση του ν. 3845/2010, ο οποίος έχει την επωνυμία «Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της Ελληνικής Οικονομίας από τα Κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο» (ΦΕΚ Α 65/6-5-2010)¹⁰⁶.

Το σχετικό νομοσχέδιο κατατέθηκε στις 4/5/2010 και συζητήθηκε με τη διαδικασία του κατεπείγοντος στις 6/5/2010. Ακολούθησε η έκδοση του νόμου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και η δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αυθημερόν. Ίσως ποτέ άλλοτε, μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας, η διαδικασία θεσπίσεως ενός τυπικού νόμου δεν υπήρξε τόσο ταχεία από άποψη χρόνου.

Στον παραπάνω νόμο προστίθενται ως παραρτήματα : α)η από 25/3/2010 δήλωση των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων της ζώνης του ευρώ (Παράρτημα Ι), β)η από 11-4-2010 δήλωση για τη στήριξη της Ελλάδας από τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης (Παράρτημα ΙΙ), γ)το παράρτημα ΙΙΙ υπό τον τίτλο «ΕΛΛΑΔΑ-ΜΝΗΜΟΝΙΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ», με ημερομηνία 3-5-2010, δ)το παράρτημα ΙV υπό τον τίτλο «ΕΛΛΑΔΑ-Μνημόνιο συνεννόησης στις συγκεκριμένες προϋποθέσεις οικονομικής πολιτικής», με ημερομηνία 3-5-2010.

II. Ο προοιμιακός χαρακτήρας των διατάξεων του άρθρου 1§§1-3 ν. 3845/2010.

Το άρθρο πρώτο του ν. 3845/2010 έχει μάλλον χαρακτήρα προοιμίου. Ιδίως οι τρεις από τις τέσσερις παραγράφους του στερούνται κανονιστικού περιεχομένου. Στις δύο πρώτες παραγράφους του άρθρου αυτού ιστορείται ότι με την από 25/3/2010 δήλωση των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων της ευρωζώνης, που δημοσιοποιήθηκε στις Βρυξέλλες, αποφασίσθηκε για την οικονομική και δημοσιονομική σταθερότητα της ευρωζώνης η δημιουργία μηχανισμού στήριξης (§1) και ότι με την από 11-4-2010 δήλωση για τη στήριξη της Ελλάδας από τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης αποφασίσθηκε η ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης με την κατάρτιση κοινού προγράμματος από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και τις ελληνικές αρχές (§2). Στην τρίτη παράγραφο του ίδιου άρθρου αποσαφηνίζεται ότι για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης έχει καταρτισθεί από το Υπουργείο Οικονομικών ένα «σχέδιο προγράμματος», το οποίο αποτελείται από τα δύο (2) μνημόνια που παρατίθενται ως παραρτήματα στον ίδιο νόμο (όπως αφήνεται να εννοηθεί από την εντός παρενθέσεως παράθεση των επωνυμιών των προαναφερθέντων μνημονίων).

III. Η αντισυνταγματικότητα της προβλέψεως να εκπροσωπεί ο Υπουργός Οικονομικών το Κράτος κατά την υπογραφή μνημονίων συνεργασίας, συμφωνιών ή συμβάσεων δανεισμού (1§4 ν. 3845/2010).

Η τέταρτη παράγραφος του άρθρου πρώτου του ν. 3845/2010 δεν έχει προοιμιακό, αλλά κανονιστικό χαρακτήρα, αφού με αυτήν παρέχεται η εξουσιοδότηση στον Υπουργό Οικονομικών «να εκπροσωπεί το Ελληνικό Δημόσιο και να υπογράφει κάθε μνημόνιο συνεργασίας, συμφωνία ή σύμβαση δανεισμού, διμερή ή πολυμερή, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τα κράτη μέλη της ευρωζώνης, το ΔΝΤ και την ΕΚΤ, προκειμένου να εφαρμοσθεί το προαναφερθέν πρόγραμμα».

Η διάταξη αυτή αντίκειται στο άρθρο 36§1 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ως τον νόμιμο εκπρόσωπο της χώρας με την συνυπογραφή του αρμόδιου υπουργού για τη διεθνή εκπροσώπηση του Κράτους και τη συνομολόγηση συνθηκών οικονομικής συνεργασίας, τις οποίες ανακοινώνει στη Βουλή, με τις αναγκαίες διασαφίσεις,

¹⁰⁶ Για την άμεση πρόσβαση στο κείμενο του ν. 3845/2010, την αιτιολογική έκθεση, τα πρακτικά συζήτησης στη Βουλή προσφέρεται η ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων www.hellenicparliament.gr.

όταν το συμφέρον και η ασφάλεια του Κράτους το επιτρέπουν¹⁰⁷. Βεβαίως, καμία πράξη του Προέδρου της Δημοκρατίας, για τον οποίο πρέπει να επισημανθεί δεν υπέχει ευθύνη για τις πράξεις του, δεν ισχύει ούτε εκτελείται χωρίς την προσυπογραφή του αρμοδίου υπουργού, ο οποίος φέρει τη σχετική ευθύνη, σύμφωνα με τη σαφή διάταξη του άρθρου 35§1 του Συντάγματος. Ο κανόνας όμως της υποχρεωτικής προσυπογραφής κάθε πράξεως του Προέδρου της Δημοκρατίας από τον αρμόδιο Υπουργό (κατά το άρθρο 35§1Σ) δεν μπορεί να ανατρέψει τον κανόνα της υπογραφής από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας εκείνων των πράξεων για τις οποίες το Σύνταγμα τον καθιστά (έστω τυπικώς) αρμόδιο. Συνεπώς, ο Υπουργός Οικονομικών φέρει την ευθύνη και είναι αρμόδιος (μόνο) να προσυπογράψει τα μνημόνια συνεργασίας και τις συμφωνίες ή τις συμβάσεις δανεισμού με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τα κράτη μέλη της ευρωζώνης, το ΔΝΤ και την ΕΚΤ, οι οποίες όμως υπογράφονται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ως εκπρόσωπο του Ελληνικού Κράτους¹⁰⁸. Τυπικός νόμος δεν μπορεί να ορίσει διαφορετικά λόγω της υπέρτερης τυπικής ισχύος του προαναφερθέντος κανόνα που περιέχεται στο άρθρο 36§1Σ.

Το δεύτερο εδάφιο της τέταρτης παραγράφου του ίδιου άρθρου του ν. 3845/2010 προέβλεπε ότι τα προαναφερθέντα μνημόνια, οι συμφωνίες και οι συμβάσεις εισάγονται στη Βουλή για κύρωση. Παραδόξως, όμως η διάταξη αυτή τροποποιήθηκε λίγες ημέρες αργότερα με τη θέσπιση του ν. 3847/2010, του οποίου η παράγραφος 9 του άρθρου μόνου όρισε ότι τα προαναφερθέντα στο α' εδάφιο της ίδιας παραγράφου μνημόνια, συμφωνίες και συμβάσεις εισάγονται στη Βουλή όχι για κύρωση, αλλά για «συζήτηση και ενημέρωση», ενώ «ισχύουν και εκτελούνται από της υπογραφής τους». Η διάταξη αυτή αντίκειται στο άρθρο 36§2, το οποίο ορίζει ότι «οι συνθήκες για εμπόριο, φορολογία, οικονομική συνεργασία και συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς ή ενώσεις, και όσες άλλες περιέχουν παραχωρήσεις για τις οποίες, σύμφωνα με άλλες διατάξεις του Συντάγματος, τίποτε δεν μπορεί να οριστεί χωρίς νόμο, ή οι οποίες επιβαρύνουν ατομικά τους Έλληνες, δεν ισχύουν χωρίς τυπικό νόμο που τις κυρώνει». Στον βαθμό που οι διατάξεις αυτές αντίκεινται στο Σύνταγμα είναι ανίσχυρες · συνεπώς, ο Υπουργός Οικονομικών δύναται (μόνον) να προσυπογράψει κάθε μνημόνιο συνεργασίας, συμφωνία ή σύμβαση δανεισμού, διμερή ή πολυμερή, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τα κράτη μέλη της ευρωζώνης, το ΔΝΤ και την ΕΚΤ, προκειμένου να εφαρμοσθεί το πρόγραμμα οικονομικής στήριξης, τα οποία πρέπει να υπογραφούν από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και πρέπει να εισαχθούν στη Βουλή για κύρωση και όχι μόνον για συζήτηση και ενημέρωση · τα διεθνή αυτά έγγραφα δεν μπορούν να εκτελεσθούν από την υπογραφή τους, αλλά από την κύρωσή τους με Νόμο. Η τροποποίηση της παραγράφου 4 του άρθρου πρώτου του ν. 3845/2010 με την παράγραφο 9 του άρθρου μόνου του ν. 3847/2010 είναι ανίσχυρη ως αντισυνταγματική.

¹⁰⁷ Σχετικά με το άρθρο 36§1Σ, βλ. ιδίως Α. Παπακωνσταντίνου: Η συνταγματική διαρρύθμιση της εξωτερικής αρμοδιότητας : το μοντέλο της «μεταβλητής γεωμετρίας» με έναν θεσμικό κυρίαρχο, ΕΔΔΔ 2004 σ. 254-258.

¹⁰⁸ Στο σημείο αυτό, κρίνουμε άξιο υπομνήσεως ότι γίνεται ευλόγως δεκτό πως ο Υπουργός Εξωτερικών ή ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουργός (λ.χ. ο Υπουργός Οικονομικών) μπορούν να συνάψουν μόνο με την υπογραφή τους και χωρίς να είναι αναγκαία η υπογραφή του αρχηγού του κράτους και η κύρωση από το κοινοβούλιο μόνον «συμφωνίες απλοποιημένης μορφής», οι οποίες έχουν ως αντικείμενο τεχνικά και διοικητικά θέματα δευτερεύουσας σημασίας ή λεπτομέρειες εφαρμογής διεθνών συνθηκών, οι οποίες συνάφθηκαν και επικυρώθηκαν σύμφωνα με το Σύνταγμα (ιδίως άρθρα 28Σ και 36Σ), όταν τα συμβαλλόμενα κράτη έχουν αποφασίσει να αναθέσουν σε επιτροπές την επεξεργασία επιμέρους λύσεων και εφόσον οι βασικές αρχές της συμφωνίας έχουν θεσπισθεί με τυπική συνθήκη. Βλ. Ε. Ρούκουνας :Διεθνές Δίκαιο Ι, γ' εκδ. , σελ. 76, 147-151, Κ. Ιωάννου - Κ. Οικονομίδης- Χ. Ροζάκης - Α. Φατούρος: Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο-Θεωρία των Πηγών (1988) σελ. 126-132, ΓνΝΣΚ 417/2008, δημ. ΝΟΜΟΣ. Είναι φανερό ότι η ρύθμιση της §4 του πρώτου άρθρου του ν. 3845/2010 δεν περιορίζει το δικαίωμα υπογραφής του Υπουργού Οικονομικών μόνο σε «συμφωνίες απλοποιημένης μορφής» που ως τέτοιες μπορούν να νοηθούν (μόνο) μερικά «μνημόνια» ή «συμφωνίες», αλλά εκτείνεται και σε κατηγορίες διεθνών εγγράφων για των οποίων την υπογραφή (αρχικώς) αρμόδιος είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

IV. Ο ν. 3845/2010 ως ένας νέος «νόμος πλαίσιο» .

Το άρθρο 43§4 του Συντάγματος προβλέπει ότι : «Με νόμους που ψηφίζονται από την Ολομέλεια της Βουλής μπορεί να παρέχεται εξουσιοδότηση έκδοσης κανονιστικών διαταγμάτων για τη ρύθμιση των θεμάτων που καθορίζονται σ' αυτούς σε γενικό πλαίσιο. Με τους νόμους αυτούς χαράσσονται οι γενικές αρχές και οι κατευθύνσεις της ρύθμισης που πρέπει να ακολουθηθεί και τίθενται χρονικά όρια για τη χρήση της εξουσιοδότησης»¹⁰⁹.

Τρεις (3) τουλάχιστον διατάξεις του ν. 3845/2010 παρέχουν τέτοιου είδους νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις :α)Με τη διάταξη του άρθρου 2§1 περ. α' προβλέπεται η έκδοση προεδρικών διαταγμάτων ύστερα από πρόταση του Υπουργού Οικονομικών και του κατά περίπτωση αρμόδιου υπουργού για τη λήψη όλων των «ενδεικνυόμενων μέτρων δημοσιονομικής πολιτικής, με τη συμπλήρωση, κατάργηση ή τροποποίηση των κειμένων διατάξεων, για την επίτευξη των στόχων του προγράμματος». β) Με τη διάταξη του άρθρου 2§2 προβλέπεται η έκδοση προεδρικών διαταγμάτων ύστερα από πρόταση των Υπουργών Οικονομικών, Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και του κατά περίπτωση αρμόδιου υπουργού για τη λήψη εκτάκτων μέτρων για την προστασία των ασθενέστερων οικονομικών στρωμάτων και των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, με στόχο την άμβλυνση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων κατά την περίοδο εφαρμογής του προγράμματος». γ) Με τη διάταξη του άρθρου 2§3 προβλέπεται η έκδοση προεδρικών διαταγμάτων ύστερα από πρόταση των Υπουργών Οικονομικών, Οικονομίας, Ανταγωνιστικότητας και Ναυτιλίας και του κατά περίπτωση αρμόδιου υπουργού για τη λήψη εκτάκτων μέτρων για τη στήριξη της πραγματικής οικονομίας, την ενίσχυση των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, την προστασία των καταναλωτών και την ομαλή λειτουργία των αγορών κατά τη διάρκεια εφαρμογής του προγράμματος».

Οι παραπάνω διατάξεις προσδίδουν στον ν. 3845/2010 την ιδιότητα του «νόμου πλαισίου»¹¹⁰.

Πρέπει να επισημανθεί ότι στο ίδιο το σώμα του ν. 3845/2010 , δηλαδή στο κείμενο των επτά (7) άρθρων από τα οποία αποτελείται, δεν περιέχεται καθορισμός θεμάτων σε γενικό πλαίσιο, κατά την έννοια του άρθρου 43§4εδ. α' Σ . Ωστόσο, πρέπει να νοηθεί ότι ο καθορισμός των θεμάτων σε γενικό πλαίσιο γίνεται με βάση τα δυο (2) μνημόνια που προσαρτώνται ως παραρτήματα στον νόμο αυτό, μολονότι υποστηρίχθηκε ότι ,επειδή τα δύο μνημόνια δεν είναι συνθήκες και στερούνται κανονιστικού περιεχομένου λείπει από τον ν. 3845/2010 το minimum ουσιαστικής ρύθμισης του αντικειμένου της εξουσιοδότησης και συνεπώς οι προαναφερθείσες

νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις είναι αντισυνταγματικές¹¹¹.

Πάντως, η συνταγματικότητα των «γενικών» νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων του ν. 3845/2010 έχει αμφισβητηθεί και για τους ακόλουθους λόγους :α)Δεδομένου ότι τα δυο μνημόνια περιέχουν καθορισμό στόχων και αριθμητικών μεγεθών χωρίς να διευκρινίζουν πάντοτε τον τρόπο επιτεύξέως τους, η έκδοση προεδρικών διαταγμάτων για την κατάργηση οποιασδήποτε κρατικής δαπάνης ή τον προσπορισμό κάθε είδους εσόδου στο Δημόσιο, θα μπορούσε να οδηγήσει στην καταρράκωση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών και την εγκαθίδρυση ενός κράτους έκτακτης ανάγκης¹¹².β)Δεν τίθενται σαφή χρονικά όρια στη χρήση των νομοθε-

¹⁰⁹ Βλ. Φ. Σπυρόπουλος : Εισαγωγή στο συνταγματικό δίκαιο (2006) σ. 109, Κ. Χρυσόγονος : Συνταγματικό Δίκαιο (2003) σ. 348-350

¹¹⁰ Βλ. και Κ. Χρυσόγονος : Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας-Ο μηχανισμός «στήριξης της ελληνικής οικονομίας» από την οπτική της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής, ΝοΒ 2010 σ. 1356.

¹¹¹ Γ. Κατρούγκαλος : Memoranda sunt servanda? Η συνταγματικότητα του νόμου 3845/2010 και του μνημονίου για τα μέτρα εφαρμογής των συμφωνιών με ΔΝΤ, ΕΕ και ΕΚΤ , ΕφημΔΔ 2010 σ. 156

¹¹² Βλ. Κ. Χρυσόγονος : Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας-Ο μηχανισμός «στήριξης της ελληνικής οικονομίας» από την οπτική της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής, ΝοΒ 2010 σ. 1354-1355.

τικών εξουσιοδοτήσεων, αφού δεν γίνεται σαφής αναφορά στον χρόνο λήξεως της ισχύος του προγράμματος¹¹³.

Φαινομενικά η αντισυνταγματικότητα της ελλείψεως σαφών χρονικών ορίων για τη χρήση των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων αίρεται με την επίκληση του άρθρου 78§5, σύμφωνα με το οποίο «κατ' εξαίρεση επιτρέπεται να επιβληθούν με εξουσιοδότηση νόμων πλαισίων εξισωτικές ή αντισταθμιστικές εισφορές ή δασμοί, καθώς και να ληφθούν οικονομικά μέτρα στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων της Χώρας με οικονομικούς οργανισμούς ή μέτρα που αποβλέπουν στην εξασφάλιση της συναλλαγματικής θέσης της Χώρας». Αλλά και η εκδοχή αυτή απορρίπτεται με το επιχείρημα ότι η ρύθμιση του άρθρου 78§5 προϋποθέτει συνταγματικώς επιτρεπτή εξουσιοδότηση, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις του άρθρου 43§4Σ. και ότι ο χαρακτήρας της διατάξεως του άρθρου 78§5 ως εξαιρέσεως αφορά μόνο τον κανόνα του αποκλεισμού της παροχής νομοθετικής εξουσιοδότησης για φορολογικά ζητήματα¹¹⁴.

V. Η «απογραφή» του προσωπικού του δημοσίου τομέα

Με τις διατάξεις του άρθρου δευτέρου περ. β' ν. 3845/2010 προβλέπεται η διενέργεια απογραφής ολόκληρου του προσωπικού των φορέων του δημοσίου τομέα και των φυσικών προσώπων που απασχολούνται με οποιαδήποτε σχέση σε αυτόν. Η απογραφή έχει ως στόχο τη δημιουργία Κεντρικής Βάσης Δεδομένων ανθρώπινου δυναμικού στο Υπουργείο Εσωτερικών για την εξυπηρέτηση των εξής σκοπών : Την αξιοποίηση και διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού, τον έλεγχο της μισθοδοσίας και των πρόσθετων αμοιβών των υποχρέων σε απογραφή, με την παράλληλη άσκηση πολιτικής (πολιτικής προσωπικού και μισθολογικής πολιτικής) από τα αρμόδια υπουργεία (Υπουργείο Εσωτερικών και Υπουργείο Οικονομικών).

Συναφώς, παρέχεται νομοθετική εξουσιοδότηση στους Υπουργούς Εσωτερικών και Οικονομικών για τη σύσταση, με κοινή τους απόφαση, στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους οργανικής μονάδας σε επίπεδο διεύθυνσης με τον τίτλο «Ενιαία Αρχή Πληρωμής» (ΕΑΠ), η οποία θα καταβάλλει τις κάθε είδους αποδοχές στους υπόχρεους απογραφής. Ρητώς ορίζεται ότι από την ημερομηνία έναρξης πληρωμής των αποδοχών από την ΕΑΠ απαγορεύεται και είναι απολύτως άκυρη κάθε καταβολή με άλλον τρόπο στο προσωπικό του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ, ενώ προβλέπεται ότι η απαγόρευση αυτή μπορεί να επεκταθεί με υπουργική απόφαση στο «πάσης φύσεως προσωπικό των ΟΤΑ».

Η σύσταση της ΕΑΠ είναι οπωσδήποτε ένα μέτρο εκσυγχρονισμού και εκλογίκευσης της δημόσιας διοίκησης που προσφέρεται για την κατάργηση των «προνομίων» που αντισυνταγματικά και παράνομα απολαμβάνουν ορισμένα άτομα.

VI. Μέτρα για την καταπολέμηση της ανεργίας

Ο ν. 3845/2010 περιέχει διατάξεις που αποσκοπούν στην καταπολέμηση της ανεργίας. Συγκεκριμένα :

α)Ορίζεται ότι κάθε άνεργος δικαιούται «επιταγή επανένταξης στην αγορά εργασίας», η αξία της οποίας ισοδυναμεί με το δικαιούμενο ποσό επιδότησης όπως διαμορφώνεται μειούμενο κάθε φορά μέχρι τη λήξη της τακτικής ή μακροχρόνιας επιδότησης ανεργίας.

β)Παρέχεται ειδικότερη νομοθετική εξουσιοδότηση στον Υπουργό Εργασίας για την κατάρτιση προγραμμάτων εργασίας, στα πλαίσια των οποίων θα επιχορηγούνται εργοδότες για την εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση ανέργων.

γ)Προβλέπεται η δυνατότητα του ΟΑΕΔ να επιχορηγεί Εταιρείες Προσωρινής Απασχόλησης (Ε.Π.Α.) για την πρόσληψη επιδοτούμενων ή μακροχρονίως ανέργων προχωρημένης ηλικίας (55- 64 ετών).

¹¹³ Βλ. Κ. Χρυσόγονος σ. 1355.

¹¹⁴ Βλ. ιδίως Χρυσόγονος (2010) σ. 1355.

δ) Παρέχεται η δυνατότητα σε ανέργους εγγεγραμμένους στον ΟΑΕΔ νεαρής ηλικίας (εως 24 ετών) να εργασθούν συνάπτοντας σύμβαση εργασιακής εμπειρίας διάρκειας ως 12 μήνες. Κατά τη διάρκεια της απασχολήσεώς τους λαμβάνουν το 80% των ελάχιστων αποδοχών της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, ενώ οι σχετικές ασφαλιστικές εισφορές βαρύνουν τον ΟΑΕΔ. Όμως, η συνταγματικότητα της προβλέψεως όσον αφορά τον καθορισμό των αποδοχών των απασχολούμενων είναι πολύ αμφίβολη, δεδομένου ότι παραβιάζεται το δικαίωμα ίσης αμοιβής για εργασία ίσης αξίας (22§1 εδ. β΄Σ), αφού εισάγεται δυσμενής διάκριση σε βάρος των προαναφερθέντων εργαζομένων σε σχέση με τους υπόλοιπους εργαζόμενους και εισάγεται ισοπεδωτικός νομοθετικός καθορισμός των ελάχιστων αποδοχών τους ανεξαρτήτως της παρεχόμενης εργασίας.

Ομοίως αμφίβολης συνταγματικότητας είναι και η διάταξη του άρθρου 2§7 ν. 3845/2010 με την οποία ορίζεται ότι οι όροι των Ομοιοεπαγγελματικών και Επιχειρησιακών Συμβάσεων μπορούν να αποκλίνουν έναντι των αντίστοιχων όρων Κλαδικών Συμβάσεων Εργασίας, καθώς και των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων, και οι όροι των Κλαδικών Συμβάσεων Εργασίας μπορούν να αποκλίνουν από τους αντίστοιχους όρους των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων. Η ρύθμιση αυτή επιφέρει μια ρήξη στον χώρο των αυτόνομων πηγών του Εργατικού Δικαίου και των συλλογικών διαπραγματεύσεων, ανατρέπει την αρχή της προστασίας των εργαζομένων, ως αδυνάτων, κατά τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας και δεν μπορεί να νοηθεί ως συμβατή με το άρθρο 22§2 Σ.

ε) Προβλέπεται η υπό προϋποθέσεις κάλυψη των παροχών ασθένειας σε είδος για τους ασφαλισμένους του ΟΑΕΕ που διέκοψαν την άσκηση του επαγγέλματός τους για δυο χρόνια από τη διακοπή της ασφάλισης.

VII. Μείωση αποδοχών των εργαζομένων στα δημόσια νομικά πρόσωπα

Με το τρίτο άρθρο του ν. 3845/2010 επιβλήθηκε νέα μείωση στις αποδοχές των απασχολούμενων στον δημόσιο τομέα και περικόπτονται τα επιδόματα Χριστουγέννων, Πάσχα και άδειας των ιδίων και των συνταξιούχων. Δυο μήνες νωρίτερα από τη θέσπιση του ν. 3845/2010 είχε προηγηθεί άλλη μείωση των αποδοχών των ιδίων προσώπων με τον ν. 3833/2010 (ΦΕΚ Α΄ 40/15.3.2010).

Με τον ν. 3845/2010 οι νέες μειώσεις έχουν ως εξής:

α) Επιβάλλεται μείωση ποσοστού 8% στα πάσης φύσεως επιδόματα, αποζημιώσεις και αμοιβές των λειτουργών και υπαλλήλων του δημοσίου τομέα, καθώς επίσης τα έξοδα παράστασης όσων τα δικαιούνται. Εξαιρούνται τα επιδόματα οικογενειακής κατάστασης, υπηρεσιακής εξέλιξης, ανθυγιεινής ή επικίνδυνης εργασίας και μεταπτυχιακών σπουδών.

β) Επιβάλλεται μείωση ποσοστού 3% στις συνολικές αποδοχές των εργαζομένων στα δημόσια νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου («νομικά πρόσωπα μικτής φύσεως»).

Τα επιδόματα εορτών Χριστουγέννων, εορτών Πάσχα και άδειας των εργαζομένων στον δημόσιο τομέα, τα οποία προσδιορίζονταν με βάση τις τακτικές αποδοχές των εργαζομένων, προσδιορίζονται στα σταθερά ποσά των 500 ευρώ, 250 ευρώ και 250 ευρώ, αντίστοιχα. Τα επιδόματα αυτά υφίστανται αναλογική μείωση για όσους λαμβάνουν συνολικές αποδοχές μεγαλύτερες των 3.000 ευρώ.

γ) Τα επιδόματα εορτών Χριστουγέννων, εορτών Πάσχα και άδειας των συνταξιούχων και βοηθηματούχων όλων των φορέων κύριας ασφάλισης (πλην ΟΓΑ) προσδιορίζονται στα σταθερά ποσά των 400 ευρώ, 200 ευρώ και 200 ευρώ, αντίστοιχα. Αποκλείονται από τη χορήγηση των προαναφερθέντων επιδομάτων όσοι (συνταξιούχοι ή βοηθηματούχοι) λαμβάνουν σύνταξη μεγαλύτερη των 2.500 ευρώ μηνιαίως, ενώ περικόπτονται τα επιδόματα αυτά κατά το ποσό που υπερβαίνει το ποσό των 2.500 ευρώ μηνιαίως, εφόσον στη μηνιαία σύνταξη συνυπολογισθεί το 1/12 των ιδίων επιδομάτων. Τίθεται ως ηλικιακή προϋπόθεση για τη χορήγηση των επιδομάτων αυτών η συμπλήρωση του 60^{ου} έτους της ηλικίας (με την πρόβλεψη εξαιρέσεων).

Οι ρυθμίσεις που αφορούν τη μείωση των αποδοχών των εργαζομένων με σχέση ιδιωτικού δικαίου επικρίθηκαν ως αντισυνταγματικές και ειδικότερα ότι παραβιάζουν τη συλλογι-

κή αυτονομία που καθιερώνεται στο άρθρο 21§2Σ, με το επιχείρημα ότι η συλλογική διαπραγμάτευση αποτελεί τον κύριο ρυθμιστικό παράγοντα των εργασιακών σχέσεων, περιορίζοντας την παντοδυναμία του νομοθέτη με αποτέλεσμα όρος συλλογικής σύμβασης εργασίας να μη μπορεί να τροποποιηθεί ή καταργηθεί με τυπικό νόμο¹¹⁵. Επίσης, υποστηρίχθηκε ότι οι ίδιες ρυθμίσεις του ν. 3845/2010 είναι αντίθετες σε διατάξεις διεθνών συμβάσεων και συγκεκριμένα : α) στο άρθρο 8 της Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας 151/1978, που επιτάσσει τον διακανονισμό των όρων απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση με διαπραγματεύσεις ή διαδικασία περιβαλλομένη από εγγυήσεις ανεξαρτησίας και αμεροληψίας, β) στο άρθρο 5 της ΔΣΕ 154/1981, που επιτάσσει την προώθηση της συλλογικής διαπραγμάτευσης με μέτρα σύμφωνα με τις εθνικές συνθήκες, γ) στα άρθρα 6 και 12 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (ο οποίος κυρώθηκε με τον ν. 1426/1984)¹¹⁶.

Οι ρυθμίσεις για τους συνταξιούχους επικρίθηκαν ως αντισυνταγματικές με τα εξής επιχειρήματα: α) Αντίθετα με το άρθρο 73§2 Σ που επιβάλλει τα νομοσχέδια για τις συντάξεις να είναι ειδικά και δεν επιτρέπει να αναγράφονται διατάξεις για συντάξεις σε νόμους που αποσκοπούν στη ρύθμιση άλλων θεμάτων, οι ρυθμίσεις αυτές τέθηκαν σε νομοσχέδιο με περιεχόμενο ευρύτερο.

β) Δεν υποβλήθηκε η προβλεπόμενη από την ίδια διάταξη του Συντάγματος (73§2Σ) αναγκαία γνωμοδότηση του Ελεγκτικού Συνεδρίου¹¹⁷.

Εκφράσθηκαν μάλιστα επιφυλάξεις ότι σε περίπτωση που η μείωση των συντάξεων φθάσει στο σημείο ώστε οι χορηγούμενες συντάξεις να μην επαρκούν για να καλύψουν το ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης τότε υπάρχει παραβίαση της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και μάλιστα του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου που προστατεύει το δικαίωμα περιουσίας¹¹⁸. Ωστόσο, δεν πρέπει να υποτιμηθεί το ότι ο κοινός νομοθέτης, για να μη διακινδυνευθεί το ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης, εξαίρεσε από την προϋπόθεση του ελάχιστου ηλικιακού ορίου των εξήντα (60) ετών, για τη λήψη επιδομάτων εορτών και αδειάς, τους συνταξιούχους του Ο.Γ.Α. και (υπό προϋποθέσεις) τους συνταξιούχους αναπηρίας, βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων, και οικοδομικών επαγγελμάτων¹¹⁹.

VIII. Μεταβολές στη φορολογική νομοθεσία : αυξήσεις φορολογικών συντελεστών κ.α.

Το τέταρτο και πέμπτο άρθρο του προσδίδουν στον ν. 3845/2010 τη φύση φορολογικού νόμου.

Με την παρ. 1 του τετάρτου άρθρου αυξάνεται ο φορολογικός συντελεστής για τον προσδιορισμό του Φ.Π.Α. από 21% σε 23%, ενώ κατ' εξαίρεση για ορισμένα αγαθά και υπηρεσίες ο φ.σ. ορίζεται σε 11%¹²⁰.

¹¹⁵ Βλ. Κατρούγκαλος ο.π. σ. 159.

¹¹⁶ Βλ. Κατρούγκαλος ibidem.

¹¹⁷ Κατρούγκαλος ο.π. σ. 160.

¹¹⁸ Βλ. Κατρούγκαλος ο.π. σ. 161

¹¹⁹ Βλ. §11 άρθρου τρίτου ν. 3845/2010.

¹²⁰ Ο φορολογικός συντελεστής για τον προσδιορισμό του φόρου προστιθεμένης αξίας ορίζεται στο άρθρο 21§1 του ν. 2859/2000. Αρχικώς, το άρθρο 21§1 ν. 2859/2000 προέβλεπε φορολογικό συντελεστή 18% και μειωμένο φορολογικό συντελεστή 8%. Στη συνέχεια, η ανωτέρω διάταξη τροποποιήθηκε με το άρθρο 12 ν. 3336/2005 και οι φορολογικοί συντελεστές αυξήθηκαν σε 19% και 9%. Έπειτα με το άρθρο 12§1 του ν. 3833/2010 οι ίδιοι οι φορολογικοί συντελεστές αυξήθηκαν σε 21% και 10%, από 15.3.2010 (με εξαίρεση τα βιομηχανικοποιημένα καπνικά προϊόντα, για τα οποία η αύξηση του φορολογικού συντελεστή αρχίζει από 4.3.2010). Με τον ν. 3845/2010 οι φορολογικοί συντελεστές του Φ.Π.Α. αυξάνονται εκ νέου με έναρξη ισχύος την 1.7.2010 (με εξαίρεση την παράδοση αγαθών, την παροχή υπηρεσιών και την ενδοκοινοτική απόκτηση αγαθών, για τις οποίες η νέα διάταξη ισχύει από 3.5.2010).

Με την παρ. 2 του ίδιου άρθρου αυξάνεται ο φορολογικός συντελεστής για τον προσδιορισμό του ειδικού φόρου κατανάλωσης στα τσιγάρα από 65% σε 67% και επίσης αυξάνεται το ελάχιστο ποσό είσπραξης στα 80,40 ευρώ (από 78 ευρώ) ανά 1.000 τσιγάρα. Συναφώς, αυξάνεται ο πάγιος φόρος (από 7,5% σε 10%) και ο αναλογικός φόρος (από 57,07725% σε 58,43%), στους οποίους διαρθρώνεται ο προαναφερθείς ειδικός φόρος κατανάλωσης. Επίσης, αυξάνονται οι φορολογικοί συντελεστές για τον προσδιορισμό του ειδικού φόρου κατανάλωσης στα πούρα (από 30% σε 34%, ανά χιλιόγραμμο τιμής λιανικής πώλησεως) και στον λεπτοκομμένο καπνό (από 65% σε 69%, ανά χιλιόγραμμο τιμής λιανικής πώλησεως).

Αυξήσεις επιφέρει ο ν. 3845/2010 και στη φορολογία των οينوπνευματωδών ποτών, αφού αυξάνεται ο (κανονικός) φορολογικός συντελεστής για τον προσδιορισμό του ειδικού φόρου κατανάλωσης αιθυλικής αλκοόλης (από 1884 ευρώ σε 2450 ευρώ, ανά εκατόλιτρο άνυδρης αιθυλικής αλκοόλης) με αντίστοιχη αύξηση και του μειωμένου (κατά 50%) φορολογικού συντελεστή ο οποίος ισχύει για την αιθυλική αλκοόλη που προορίζεται για την παρασκευή ούζου ή που περιέχεται στο τσίπουρο και την τσικουδιά. Επίσης αυξάνονται ο κανονικός και ο μειωμένος φορολογικός συντελεστής για τον προσδιορισμό του ειδικού φόρου κατανάλωσης της μύρας (από 1,96 σε 2,60 ευρώ, ο κανονικός φ.σ., και από 0,98 σε 1,30, ο μειωμένος φ.σ., ανά βαθμό PLATO κατά όγκο και εκατόλιτρο μύρας).

Επίσης, αυξάνονται τα ποσά του ειδικού φόρου κατανάλωσης πετρελαιοειδών ανά χιλιόστολιτρο πετρελαιοειδών¹²¹

Με τις διατάξεις της παραγράφου 7 του πέμπτου άρθρου τροποποιούνται οι διατάξεις του άρθρου 17§§1,2 ν. 3833/2010. Η τροποποίηση επιφέρει αύξηση ορισμένων από τους φορολογικούς συντελεστές για τον προσδιορισμό του φόρου πολυτελείας στα επιβατικά αυτοκίνητα και στα αυτοκίνητα τύπου jeep, καθώς επίσης στα μεταχειρισμένα επιβατικά αυτοκίνητα και στα αυτοκίνητα τύπου jeep, καθώς επίσης μεταβολή των ορίων των κλιμακίων της φορολογητέας ύλης.

ΙΧ. Δύο νέοι φόροι : εισφορά κοινωνικής ευθύνης και φόρος τηλεοπτικών διαφημίσεων

Με τις διατάξεις του πέμπτου άρθρου του ν. 3845/2010 επιβάλλονται νέοι φόροι¹²².

Επιβάλλεται «εισφορά κοινωνικής ευθύνης» στο συνολικό καθαρό εισόδημα οικονομικού έτους 2010 των νομικών προσώπων, εφόσον αυτό υπερβαίνει το ποσό των 100.000 ευρώ, με φορολογικό συντελεστή κλιμακούμενο (4% για τις πρώτες 300.000 ευρώ, 6% για το ποσό από 300.000 ευρώ μέχρι 1 εκ. ευρώ, 8% για το ποσό από 1 εκ. (+1 ευρώ) μέχρι 5εκ. και 10% από 5εκ. και πάνω). Η έκτακτη αυτή εισφορά καταβάλλεται σε 12 μηνιαίες δόσεις και ρητώς ορίζεται ότι η άσκηση προσφυγής ή αιτήσεως διοικητικής επίλυσης της διαφοράς δεν αναστέλλει τη βεβαίωση και είσπραξη της εισφοράς.

Επιβάλλεται ειδικός αναλογικός φόρος στην αξία των τηλεοπτικών διαφημίσεων, υπολογιζόμενος με φορολογικό συντελεστή 20%. Ο φόρος βαρύνει τη διαφημιζόμενη επιχείρηση ή τον μεσολαβούντα διαφημιστή, εισπράττεται από τα τηλεοπτικά μέσα ενημέρωσης, τα οποία τον αποδίδουν στο Δημόσιο με μηνιαίες δηλώσεις.

X. Η δυσχερής οικονομική κατάσταση της χώρας δεν παραλύει την υποχρέωση τηρήσεως του Συντάγματος

Αμφισβητήσεις και αντίλογος σε πολιτικοκοινωνικό επίπεδο, αλλά και σε νομικό επίπεδο έχει εγερθεί ως προς τη συμφωνία των μέτρων που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση

¹²¹ Βλ. τον πίνακα της παρ. 5 του άρθρου πέμπτου του ν. 3845/2010.

¹²² Για την έννοια του φόρου βλ. ιδίως Κ. Φινοκαλιώτης :Φορολογικό Δίκαιο (1998) σ. 1επ., Λ. Θεοχαρόπουλος : Φορολογικόν Δίκαιον (1981) σ. 3επ., Γ. Αναστόπουλος: Φορολογικό Δίκαιο (1983) σ. 16-30.

των δημοσιονομικών προβλημάτων της χώρας με τους κανόνες του Συντάγματος της Ελλάδας. Η ομαδοποίηση των επιμέρους απόψεων οδηγεί σε δύο γενικότερες και μεταξύ τους αντικρουόμενες απόψεις : κατά τη μία από αυτές η δημοσιονομική κρίση της χώρας και η διασφάλιση του κύρους και της πιστοληπτικής ικανότητάς του ελληνικού κράτους διεθνώς καθιστούν την όλη συζήτηση για τη συμφωνία των λαμβανόμενων μέτρων με το Σύνταγμα περιττή και επικίνδυνη πολυτέλεια · κατά την άλλη άποψη, εκείνο που προέχει είναι ο σεβασμός της εσωτερικής συνταγματικής τάξης.

Προσπαθώντας να δώσουμε απάντηση στο δίλημμα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι το Κράτος είναι ένα νομικό «ρομπότ» («πλάσμα δικαίου») που δημιουργήθηκε από το Δίκαιο και πρέπει να λειτουργεί σύμφωνα με τις επιταγές του Δικαίου¹²³. Εάν το νομικό αυτό «ρομπότ» (δηλ. το Κράτος) τεθεί εκτός του ελέγχου του Κυρίου του (δηλ. του Δικαίου) τότε θα αποβεί επικίνδυνο και καταστροφικό.

Λαμβανομένου υπόψη ότι οι κανόνες του Συντάγματος είναι οι ιεραρχικά ανώτατοι κανόνες της εσωτερικής έννομης τάξης, οποιαδήποτε διεθνής δέσμευση της χώρας και οποιοδήποτε μέτρο όσο αναγκαίο και αν κρίνεται για τη διαχείριση των οικονομικών της πρέπει να συμφωνεί με το Σύνταγμα. «ΔΕΙ ΜΕΜΝΗΣΘΑΙ ΤΟΥΣ ΑΡΧΟΝΤΑΣ ΟΤΙ ΚΑΤΑ ΝΟΜΟΥΣ ΑΡΧΟΥΣΙ». Οι κυβερνώντες πρέπει να ενθυμούνται ότι δεν μπορούν να λαμβάνουν οποιαδήποτε μέτρα, όσο πρόσφορα και αναγκαία και αν κρίνονται, αλλά οφείλουν να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα που είναι σύμφωνα με το Δίκαιο. Αυτός είναι ο ρόλος τους και γι' αυτό επιλέχθηκαν.

Τα μέτρα που προβλέπονται από το «σχέδιο προγράμματος» αφήνουν μια διακριτική ευχέρεια στην Ελλάδα, η οποία θα προσαρμόσει τις προβλέψεις του «σχεδίου προγράμματος» στην εσωτερική έννομη τάξη της. Η ρήση «λαμβάνουμε αυτά τα μέτρα, γιατί έτσι λέει το μνημόνιο», ορισμένες φορές είναι υπεκφυγή.

Η κυνική παραδοχή ότι στο σημείο που μας έφερε η δημοσιονομική κρίση, η τήρηση του Συντάγματος πρέπει να υποχωρεί, ότι τέλος πάντων πρέπει να κάνουμε και λίγο τα «στραβά μάτια» ως προς την τήρηση όλων των συνταγματικών κανόνων είναι άκρως επικίνδυνη. Επαναφέρει το γνωστό ρητό “salus populi suprema lex esto”, το πιο προσφιλές σύνθημα-επιχείρημα αυτών που εγκαθιδρύουν δικτατορίες.

Όμως, η Ελληνική Δημοκρατία μπορεί να επιβιώσει και θα επιβιώσει ως ένα δημοκρατικό και κοινωνικό Κράτος Δικαίου, που σέβεται τον άνθρωπο, σύμφωνα με το Δίκαιό της, στην ιεραρχική πυραμίδα του οποίου ίσταται το Σύνταγμα της¹²⁴.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σύνταγμα της Ελλάδας

Άρθρο 22

1. Η εργασία αποτελεί δικαίωμα και προστατεύεται από το Κράτος, που μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού.

Όλοι οι εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από φύλο ή άλλη διάκριση, έχουν

¹²³ Για τη δέσμευση του κράτους από το δίκαιο βλ. ενδ. (μεταξύ πολλών) Α. Παντελής: Ζητήματα Συνταγματικών Επιφυλάξεων (1984) σ. 13-16 (για τον σκοπό του νεοελληνικού κράτους), Α. Μανιτάκης : Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας (1994), σ. 59-60 (για το κράτος δικαίου ως κανονιστικά περιορισμένη και θεσμικά αντισταθμισμένη εξουσία). Για την ιδιότητα του κράτους ως νομικού προσώπου βλ. ενδ. (μεταξύ πολλών) Ν. Παπαδόπουλος : Γενικές Αρχές Δικαίου (2010) σ. 49-52, 235 επ., Κ. Ρούσος : Δίκαιο νομικών προσώπων (2010) σ. 12, Α. Μανιτάκης : Τι είναι κράτος (2007), Ι. Κοϊμτζόγλου : Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου (2001) σ. 21

¹²⁴ Για την πυραμιδοειδή δομή του Δικαίου, βλ. Ν. Παπαδόπουλος ο.π. σελ. 15-27.

δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας.

2. Με νόμο καθορίζονται οι γενικοί όροι εργασίας, που συμπληρώνονται από τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας συναπτόμενες με ελεύθερες διαπραγματεύσεις και, αν αυτές αποτύχουν, με τους κανόνες που θέτει η διαιτησία.

3. Νόμος ορίζει τα σχετικά με τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας από τους δημόσιους υπαλλήλους και τους υπαλλήλους οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου.

(...)

Άρθρο 35.

1. Καμία πράξη του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν ισχύει ούτε εκτελείται χωρίς της προσυπογραφής του αρμόδιου Υπουργού, ο οποίος με μόνη την υπογραφή του γίνεται υπεύθυνος, και χωρίς τη δημοσίευσή της στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. (...).

Άρθρο 36.

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, με τήρηση οπωσδήποτε των ορισμών του άρθρου 35 παράγραφος 1, εκπροσωπεί διεθνώς το Κράτος, κηρύσσει πόλεμο, συνομολογεί συνθήκες ειρήνης, συμμαχίας, οικονομικής συνεργασίας και συμμετοχής σε διεθνείς οργανισμούς ή ενώσεις και τις ανακοινώνει στη Βουλή, με τις αναγκαίες διασαφήσεις, όταν το συμφέρον και η ασφάλεια του Κράτους το επιτρέπουν.

2. Οι συνθήκες για εμπόριο, φορολογία, οικονομική συνεργασία και συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς ή ενώσεις, και όσες άλλες περιέχουν παραχωρήσεις για τις οποίες, σύμφωνα με άλλες διατάξεις του Συντάγματος, τίποτε δεν μπορεί να οριστεί χωρίς νόμο, ή οι οποίες επιβαρύνουν ατομικά τους Έλληνες, δεν ισχύουν χωρίς τυπικό νόμο που τις κυρώνει.

3. Μυστικά άρθρα συνθήκης δεν μπορούν ποτέ να ανατρέψουν τα φανερά.

4. Η κύρωση διεθνών συνθηκών δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο νομοθετικής εξουσιοδότησης κατά το άρθρο 43 παράγραφοι 2 και 4.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ - ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Γιάννη Δ. Αναστόπουλου: Φορολογικό Δίκαιο. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Αθήνα-Κομοτηνή 1983.

Παναγιώτης Γκλαβίνης: Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη. Εκδ. Σάκκουλα. Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2010.

Λουκά Γ. Θεοχαρόπουλος: Φορολογικόν Δίκαιον. Γενικόν. Ημίτομος Α΄ Θεσσαλονίκη 1981.

Γιώργος Κατρούγκαλος: Memoranda sunt servanda? Η συνταγματικότητα του νόμου 3845/2010 και του μνημονίου για τα μέτρα εφαρμογής των συμφωνιών με ΔΝΤ, ΕΕ και ΕΚΤ, ΕφημΔΔ 2010 σ. 151=1636.

Ιωάννης Ελ. Κοϊμτζόγλου: Στοιχεία δημοσίου δικαίου. Εκδόσεις Σάκκουλα. Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001.

Αντώνης Μανιτάκης: Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος της συνταγματικότητας. Εκδόσεις Σάκκουλα. Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1994.

Αντώνης Μανιτάκης: Τι είναι κράτος. Εκδόσεις Σαββάλας. 2007.

Αντώνης Παντελής: Ζητήματα Συνταγματικών Επιφυλάξεων. Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα. Αθήνα 1984.

Νικόλαος Κ. Παπαδόπουλος: Γενικές Αρχές Δικαίου. Εκδόσεις Δίσιγμα 2010.

Απόστολος Παπακωνσταντίνου: Η συνταγματική διαρρύθμιση της εξωτερικής αρμοδιότητας: το μοντέλο της «μεταβλητής γεωμετρίας» με έναν θεσμικό κυρίαρχο, ΕΔΔΔ 2004 σ. 237-271.

Εμμανουήλ. Ρούκουνας: Διεθνές Δίκαιο Ι. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα. Αθήνα-Κομοτηνή 2004.

Κ. Ιωάννου, Κ. Οικονομίδης, Χ. Ροζάκης, Α. Φατούρος: Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο-Θεωρία των Πηγών. Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα. Αθήνα 1988.

Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής. Συλλογικό έργο. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών-Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. 2007.

Κλεάνθης Ρούσος κλπ: Δίκαιο νομικών προσώπων. Δίκαιο& Οικονομία. Π.Ν. Σάκκουλας. Αθήνα 2010

Φίλιππος Σπυρόπουλος: Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο. Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα. Αθήνα-Κομοτηνή 2006.

Κωνσταντίνος Δ. Φινοκαλιώτης : Φορολογικό Δίκαιο. Εκδόσεις Σάκκουλα. Θεσσαλονίκη 1998.

Κώστας Χρυσόγονος : Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας-Ο μηχανισμός «στήριξης της ελληνικής οικονομίας» από την οπτική της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής, ΝοΒ 2010 σ. 1353-1365.

Κώστας Χρυσόγονος : Συνταγματικό Δίκαιο. Εκδόσεις Σάκκουλα. Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003. ΓνΝΣΚ 417/2008, δημ. ΝΟΜΟΣ.

ΕΠΕΞΗΓΗΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

Βλ. βλέπετε

ΓνΝΣΚ Γνωμοδότηση Νομικού Συμβουλίου του Κράτους

ΕΔΔΔ Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου (περιοδικό)

ΕφημΔΔ Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (περιοδικό)

ΝοΒ Νομικό Βήμα (περιοδικό)

Πβ Παραβάλλετε

Σ Σύνταγμα

σ. σελίδα

ΦΠΑ Φόρος Προστιθέμενης Αξίας

Η Διάρθρωση της Αγροτικής Παραγωγής Πριν την Οικονομική Κρίση: Οι τάσεις εξειδίκευσης και Συγκέντρωσης της Παραγωγής Γεωργικών Προϊόντων στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας.

Σαμαθρακής Βαγής¹, Νόττα Ουρανία², Ράγκος Αθανάσιος³ και Αυγένου Ευθυμία⁴

1. Καθηγητής, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης (ΑΤΕΙΘ), sbagis@farm.teithe.gr, 2310-791438
2. Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, ΑΤΕΙΘ, ournotta@farm.teithe.gr, 2310-791319
3. Γεωπόνος – Γεωργοοικονομολόγος, Διδάκτωρ Α.Π.Θ., Επιστημονικός Συνεργάτης ΑΤΕΙΘ, tragos@agro.auth.gr, 6974327389
4. Τεχνολόγος Γεωπόνος, ΑΤΕΙΘ, efidiabolaki@yahoo.gr

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση των τάσεων συγκέντρωσης και εξειδίκευσης της γεωργικής παραγωγής στην Περιφέρεια Κεντρικής την περίοδο 1982-2006. Η υπό μελέτη Περιφέρεια κατέχει σημαντικό ρόλο στην αγροτική οικονομία της χώρας, καθώς σε αυτήν επικρατούν εντατικά παραγωγικά συστήματα, τα οποία συνεισφέρουν σε υψηλό ποσοστό στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή της χώρας. Η μεθοδολογία βασίζεται στον υπολογισμό δεικτών συγκέντρωσης και εξειδίκευσης, οι οποίοι τυπικά προσιδιάζουν στην τεχνική τμηματοποίησης του Belson. Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία της ακαθάριστης αξίας της παραγωγής προϊόντων φυτικής και ζωικής παραγωγής για επιλεγμένα έτη της εξεταζόμενης περιόδου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης, κύριο χαρακτηριστικό της συγκέντρωσης των καλλιεργειών είναι η ειδίκευση σε σχετικά μεγάλο αριθμό κλάδων, μια σύνθεση που απαντάται συχνά σε συστήματα μεσογειακών χωρών. Πρόκειται για κλάδους οι οποίοι ωφελήθηκαν από την ασκηθείσα πολιτική (π.χ. επιδοτήσεις), όπως το βαμβάκι και τα ζαχαρότευτλα, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από υψηλές απαιτήσεις σε φυτοφάρμακα και λιπάσματα και ασκούν πιέσεις στα οικοσυστήματα. Η ανάλυση, συγχρόνως, αναδεικνύει και υψηλή συγκέντρωση κλάδων μικρής γεωγραφικής εξάπλωσης αλλά ιδιαίτερης οικονομικής και κοινωνικής σημασίας για περιοχές της Περιφέρειας, όπως η ελαιοκομία, ο ηλίανθος και η δενδροκομία. Σε ό,τι αφορά τη ζωική παραγωγή, η διαχρονική εξέλιξη των συντελεστών φανερώνει περαιτέρω εξειδίκευση σε κλάδους που χαρακτηρίζονται από επιχειρηματική οργάνωση των εκμεταλλεύσεων, όπως η χοιροτροφία και η πτηνοτροφία. Τα ευρήματα αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χάραξη αγροτικής πολιτικής, ιδιαίτερα στον εντοπισμό κλάδων που αξιοποιούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της Περιφέρειας, με σαφή προσανατολισμό προς τις συνθήκες της αγοράς. Επίσης, ο προσδιορισμός του βαθμού συγκέντρωσης της παραγωγής κλάδων με υψηλές απαιτήσεις σε αγροχημικές εισροές είναι ιδιαίτερα χρήσιμος στην εφαρμογή της ευρωπαϊκής νομοθεσίας για τη διαχείριση των υδατικών πόρων (Οδηγία 60/2000/EC).

Λέξεις-κλειδιά: Δείκτες ειδίκευσης, Συντελεστές εξειδίκευσης, Συντελεστές συγκέντρωσης, Κεντρική Μακεδονία, Διάρθρωση καλλιεργειών

1. Εισαγωγή

Η κρίσιμη καμπή την οποία διέρχεται η ελληνική οικονομία καθιστά περισσότερο επιτακτική παρά ποτέ την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων που να τονώνουν τα οικονομικά μεγέθη και να αναστρέφουν τις αρνητικές τάσεις στον τομέα της απασχόλησης. Η άσκηση

πολιτικών από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) είχε πολυεπίπεδες συνέπειες στην αποτελεσματικότητα των κλάδων της ελληνικής οικονομίας, καθώς και στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Μεταξύ αυτών, το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η άσκηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Από την είσοδο της χώρας στην τότε ΕΟΚ, το 1981, μέχρι σήμερα, η ΚΑΠ έχει διαμορφώσει ουσιαστικά τη διάρθρωση της ελληνικής γεωργίας. Ο έντονος προστατευτισμός του τομέα είχε ως αποτέλεσμα την ουσιαστική βελτίωση των εισοδημάτων των παραγωγών και, σε συνδυασμό με εγγειοδιαρθρωτικές παρεμβάσεις, αποτέλεσε κύριο παράγοντα ανάπτυξης σε αγροτικές περιοχές της χώρας. Εντούτοις, οι διαχρονικές αναθεωρήσεις της ΚΑΠ είχαν υψηλό αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία, καθώς σε πολλές περιπτώσεις έθεσαν περιορισμούς στο εξωτερικό εμπόριο γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, ενώ συγχρόνως αποπροσανατόλισαν την παραγωγή από τις απαιτήσεις της αγοράς.

Παρά τις συνέπειες αυτές, ο γεωργικός τομέας εξακολουθεί να συνεισφέρει στην ελληνική οικονομία σε υψηλό βαθμό, παρά τη χαμηλή και διαρκώς μειούμενη συνεισφορά του στη διαμόρφωση του ΑΕΠ. Η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή στηρίζουν μεταποιητικές δραστηριότητες και οι επενδύσεις σε αυτές έχουν πολλαπλασιαστικές επιδράσεις, οι οποίες παρέχουν ώθηση στην αγροτική οικονομία της χώρας. Εκτός από τους μακροοικονομικούς δείκτες, η τοπική σημασία της γεωργίας είναι καθοριστική, σε όρους απασχόλησης και εισοδήματος, και συμβάλλει στην αναστροφή των τάσεων πληθυσμιακής αποψίλωσης ορεινών και μειονεκτικών περιοχών. Καθίσταται, έτσι, σαφές πως ο γεωργικός τομέας μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την ανάληψη δραστηριοτήτων, οι οποίες να στηρίζουν σε ουσιαστικό βαθμό τις προσπάθειες για ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας.

Η διαφαινόμενη τάση φιλελευθεροποίησης των γεωργικών αγορών μετά το 2013 προκαλεί προβλήματα στη λειτουργία του τομέα και περιορίζει τις δυνατότητές του να επιτελέσει τον πολυλειτουργικό του ρόλο. Η άσκηση της γεωργίας χωρίς τη στήριξη της ΕΕ, μετά από πολλά χρόνια, σε ένα πλαίσιο χρηματοοικονομικής δυσπραγίας αποτελεί σημαντική πρόκληση, η οποία μπορεί να παρέχει ευκαιρίες στη χώρα με την ανάδειξη κατάλληλων διαχειριστικών στρατηγικών. Σε αντίθετη περίπτωση, οι μεταβολές αυτές θα οξύνουν τις ήδη δυσμενείς συνθήκες υπό τις οποίες λειτουργεί η ελληνική οικονομία. Παράλληλα, οι διαρκώς εντονότερες περιβαλλοντικές ανησυχίες καθιστούν επίκαιρη τη συζήτηση για την υιοθέτηση καλλιεργειών που να ασκούν χαμηλότερες πιέσεις στα οικοσυστήματα και να συμβάλλουν στην προστασία της βιοποικιλότητας και των υδατικών πόρων (Οδηγία-Πλαίσιο για το Νερό, (ΕΚ) 60/2000).

Στο πλαίσιο αυτό, η διάρθρωση της γεωργικής παραγωγής και η χωρική της κατανομή μπορούν να παρέχουν ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες σε ότι αφορά τις προοπτικές του γεωργικού τομέα. Μια τέτοια διερεύνηση μπορεί να αναδείξει γεωργικούς κλάδους ουσιαστικής σημασίας σε επίπεδο γεωγραφικής ενότητας (Νομού, Περιφέρειας ή και χώρας), οι οποίοι να καταλαμβάνουν μεγάλες εκτάσεις, καθώς και κλάδους τοπικής εμβέλειας που αξιοποιούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των πυρήνων στους οποίους εντοπίζονται. Ταυτόχρονα, εντοπίζεται ο βαθμός στον οποίο η γεωγραφική ενότητα ειδικεύεται σε μικρό ή μεγάλο αριθμό γεωργικών ή κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων. Είναι προφανές ότι μια τέτοια προσέγγιση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στη χάραξη στρατηγικών διαχείρισης της γεωργίας και χάραξης αγροτικής πολιτικής, ενώ μπορεί να αξιοποιηθεί και στην εφαρμογή πολιτικών προστασίας του περιβάλλοντος, μέσω της αναγνώρισης των σχέσεων μεταξύ των κλάδων παραγωγής και της περιβαλλοντικής ποιότητας. Η επικέντρωση του ενδιαφέροντος σε περιορισμένο αριθμό κλάδων παραγωγής προϋποθέτει διαφορετικές στρατηγικές προσέγγισης των γεωργών και της δραστηριότητάς τους, σε σχέση με περιπτώσεις όπου οι τοπικές ιδιαιτερότητες αναδεικνύουν μεγάλο αριθμό κλάδων παραγωγής, με ιδιαίτερη κατά περίπτωση σημασία.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του βαθμού συγκέντρωσης της παραγωγής προϊόντων φυτικής και ζωικής παραγωγής και του βαθμού εξειδίκευσης των Νομών σε συγκεκριμένες παραγωγές στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας. Η επιλογή της Περιφέρειας στηρίζεται στο μεγάλο όγκο προϊόντων φυτικής και ζωικής παραγωγής καθώς και

στην υψηλή συνεισφορά της στην αγροτική οικονομία της χώρας. Το μεθοδολογικό πλαίσιο της ανάλυσης στηρίζεται στον υπολογισμό δεικτών ειδικεύσης της παραγωγής προϊόντων, σε επίπεδο Νομού, και συντελεστών συγκέντρωσης και εξειδίκευσης (Vate Michel, 1983) για τα προϊόντα και τους Νομούς της Περιφέρειας αντίστοιχα. Η ανάλυση αξιοποιεί δεδομένα της ακαθάριστης αξίας της παραγωγής για επιλεγμένα έτη της περιόδου 1982-2006, αποτυπώνοντας μεταβολές που σχετίζονται με την εφαρμογή της ΚΑΠ.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες, εκτός από την εισαγωγή. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζεται το προφίλ της Περιφέρειας Κ. Μακεδονίας, με έμφαση στα χαρακτηριστικά του πρωτογενή τομέα της. Ακολούθως, παρουσιάζεται εκτενέστερα η μεθοδολογία υπολογισμού των δεικτών ειδικεύσης και των συντελεστών συγκέντρωσης και εξειδίκευσης. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παρατίθενται στην επόμενη ενότητα, στην οποία παρουσιάζεται η διαχρονική μεταβολή των δεικτών και των συντελεστών για τα κύρια προϊόντα της Περιφέρειας και για τους Νομούς της. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα.

2. Η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας

Η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας κατατάσσεται πρώτη με κριτήριο την έκταση (19.146 τετρ. χιλ., 14,5 % της συνολικής έκτασης της χώρας) και δεύτερη με κριτήριο τον πληθυσμό (1.874.597 κάτοικοι, 17,1 % του πληθυσμού της χώρας (ΕΛΣΤΑΤ, 2003)) μεταξύ των 13 Περιφερειών της χώρας. Αποτελείται από τους Νομούς Ημαθίας, Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Πέλλας, Πιερίας, Σερρών και Χαλκιδικής. Η Περιφέρεια Κ. Μακεδονίας είναι η πιο αναπτυγμένη μεταξύ των βορείων Περιφερειών της χώρας, λόγω της επικράτησης παραγόντων που σχετίζονται με τους διαθέσιμους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους, την ευνοϊκή γεωγραφική της θέση, την ανάπτυξη βιώσιμων αστικών κέντρων, με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη, και τη διάρθρωση και το δυναμισμό των παραγωγικών της κλάδων.

Σύμφωνα με προσωρινά στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ., το 2007 η Κ. Μακεδονία παρήγαγε το 13,5 % του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος της χώρας, γεγονός που την κατατάσσει δεύτερη, μετά την Αττική, σε επίπεδο χώρας. Ο πρωτογενής τομέας της Περιφέρειας συνεισέφερε κατά 20,0% στη συνολική ακαθάριστη αξία του πρωτογενή τομέα της χώρας, την υψηλότερη μεταξύ των 13 Περιφερειών, ο δευτερογενής κατά 15,9% και ο τριτογενής κατά 12,4%. Η τομεακή συνεισφορά στη συνολική ακαθάριστη αξία για την Περιφέρεια διαμορφώθηκε σε 7,6%, 21,2% και 71,2% για τον πρωτογενή, το δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα αντίστοιχα, ενώ, σε επίπεδο χώρας, ο πρωτογενής τομέας συνεισέφερε κατά 4,1%. Ως προς την απασχόληση, επισημαίνεται ότι το 16% περίπου του εργατικού δυναμικού της Περιφέρειας απασχολούνταν, το 2001, στον πρωτογενή τομέα (ΕΛΣΤΑΤ, 2005).

Από τα ανωτέρω στοιχεία, καθίσταται προφανής η ιδιαίτερη συνεισφορά του πρωτογενή τομέα στην οικονομία της Περιφέρειας, σε σχέση μάλιστα με τα αντίστοιχα ποσοστά άλλων Περιφερειών. Η ανάπτυξη του πρωτογενή τομέα της Περιφέρειας, ο οποίος αποτελεί βασικό τομέα της οικονομίας της, οφείλεται στην αξιοποίηση διαθέσιμων φυσικών πόρων και τη σχετικά αρτιότερη ανάπτυξη υποδομής εμπορίας και μεταποίησης των προϊόντων του πρωτογενή τομέα από αυτήν άλλων περιοχών. Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (2005), κατά το 2001 τον πρωτογενή τομέα της Περιφέρειας αποτελούσαν 116.838 εκμεταλλεύσεις, μέσου μεγέθους 54,4 στρ.. Το 49,2% των εκτάσεων αρδεύονταν, γεγονός που αποτελεί κύριο πλεονέκτημα του πρωτογενή τομέα της Περιφέρειας. Οι επικρατούσες παραγωγικές κατευθύνσεις διαμορφώθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την ασκηθείσα αγροτική πολιτική, η οποία ενθάρρυνε την επικράτηση των χειμερινών σιτηρών και του καπνού σε μη αρδευόμενες εκτάσεις και τις καλλιέργειες αραβοσίτου, τεύτλων και βαμβακιού στις αρδευόμενες. Άλλοι κλάδοι φυτικής παραγωγής, ιδιαίτερης σημασίας για την Περιφέρεια, είναι η αμπελουργία και η δενδροκομία. Η ζωική παραγωγή αποτελεί σημαντικό κλάδο για την Περιφέρεια, ιδιαίτερα η γαλακτοπαραγωγή αγελαδοτροφία. Σημειώνεται πως στην Κ. Μακεδονία υπάρχουν πολλές ορεινές και μειονεκτικές

περιοχές, για τις οποίες οι τομείς της γεωργίας και κτηνοτροφίας αποτελούν κύρια, ή και μοναδική, πηγή απασχόλησης και εισοδήματος.

3. Μεθοδολογία

Η καθιερωμένη μεθοδολογία για τη μελέτη των περιφερειακών οικονομικών ιδιαιτεροτήτων αφορά τον υπολογισμό δεικτών ειδικεύσης. Οι δείκτες αυτοί παρέχουν άμεση ερμηνεία ως προς τη σχετική σημασία, σε όρους εξειδίκευσης, ενός προϊόντος μεταξύ γεωγραφικών ενοτήτων. Παρά το γεγονός ότι ο υπολογισμός τους είναι απλός και η ερμηνεία τους άμεση, τέτοιοι δείκτες αδυνατούν να μετρήσουν το βαθμό της περιφερειακής ειδικεύσης ενός προϊόντος ή το βαθμό εξειδίκευσης ενός Νομού, το οποίο θα επέτρεπε συγκρίσεις μεταξύ Περιφερειών, Νομών ή προϊόντων (Σαμαθρακής, 1997).

Τα μειονεκτήματα των ανωτέρω δεικτών αμβλύνονται με εφαρμογή της μεθόδου υπολογισμού συντελεστών συγκέντρωσης και εξειδίκευσης. Οι συντελεστές αυτοί συνιστούν προφανές κριτήριο του διαχωρισμού των περιοχών για κάθε εξεταζόμενο προϊόν ή συμμετρικά του διαχωρισμού των προϊόντων για κάθε εξεταζόμενη περιοχή και αυτό συμβαίνει όποια και να είναι η φύση του μελετώμενου μεγέθους. Ειδικότερα, η αποκτώμενη υποδιαίρεση – η οποία συνίσταται στο σχηματισμό δύο ομάδων περιοχών ή προϊόντων, ανάλογα με το αν η τιμή του δείκτη ειδικεύσης είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη του 1 - είναι τυπικά παρόμοια με την τεχνική τμηματοποίησης αποκαλούμενης του Belson (Hugues et al., 1970).

Οι συντελεστές αυτοί αποτελούν συνθετικά μέτρα που βρίσκουν εφαρμογή σε δύο περιπτώσεις (Σαμαθρακής, 1997). Ο συντελεστής συγκέντρωσης αποτελεί συνθετικό μέτρο που οδηγεί στο διαχωρισμό των Νομών, φανερώνοντας έτσι αν ένα προϊόν είναι πλήρως ή όχι συγκεντρωμένο σε επίπεδο Περιφέρειας. Από τη σκοπιά της εξειδίκευσης, ο συντελεστής εξειδίκευσης παρέχει συνθετικό μέτρο του διαχωρισμού των υπό μελέτη προϊόντων και μπορεί να αναδείξει το βαθμό στον οποίο ένας Νομός είναι εξειδικευμένος στην παραγωγή κάποιων αγροτικών προϊόντων.

Η μεθοδολογία υπολογισμού των συντελεστών συγκέντρωσης και εξειδίκευσης περιλαμβάνει πέντε στάδια (Σαμαθρακής, 1997).

A. Κατασκευάζεται η μήτρα των δεικτών ειδικεύσης (βλ. Πίνακα Παράρτημα 1), σύμφωνα με τη σχέση:

$$\Delta NE_{ij} = [AA\Pi_{ij} / \Sigma AA\Pi_j] / [PAA\Pi_i / \Sigma PAA\Pi]$$

όπου

ΔNE_{ij} : ο Δείκτης Νομαρχιακής Εξειδίκευσης για $i=1,2,\dots,m$ προϊόντα και $j=1,2,\dots,n$ Νομούς,

$AA\Pi_{ij}$: η Ακαθάριστη Αξία της Παραγωγής κάθε προϊόντος του κάθε Νομού,

$\Sigma AA\Pi_j$: η Συνολική Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής κάθε Νομού,

$PAA\Pi_i$: η Περιφερειακή Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής κάθε Προϊόντος και

$\Sigma PAA\Pi$: η Περιφερειακή Συνολική Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής.

Ο δείκτης αυτός εκτιμά την εξειδίκευση κάθε Νομού σε συγκεκριμένες καλλιέργειες. Με άλλα λόγια αυτός επιτρέπει τη σύγκριση της δομής της παραγωγής κάθε Νομού με τη εκείνη της Περιφέρειας. Η ελάχιστη τιμή αυτού του πηλίκου είναι 0 όταν ένα συγκεκριμένο προϊόν δεν υπάρχει σε ένα δεδομένο Νομό, αντιθέτως δεν έχει μέγιστη τιμή. Αν η τιμή του πηλίκου είναι ανώτερη από 1 αυτό σημαίνει ότι το συγκεκριμένο προϊόν είναι σχετικά πιο συγχρό στο συγκεκριμένο Νομό, από ότι στην Περιφέρεια και ταυτόχρονα ότι ο συγκεκριμένος Νομός έχει σχετική θέση πιο σημαντική για το συγκεκριμένο προϊόν από ότι για τα υπόλοιπα προϊόντα.

Β. Κατασκευάζεται ο παράγωγος πίνακας των δεικτών ειδίκευσης για κάθε προϊόν, εντοπίζοντας το "Νομαρχιακό Πυρήνα", δηλαδή τους Νομούς οι οποίοι έχουν δείκτη ειδίκευσης πάνω από 1 για το συγκεκριμένο προϊόν.

Γ. Υπολογίζονται οι αποκλίσεις μεταξύ πραγματικών και θεωρητικών τιμών του παράγωγου πίνακα (E_i) για κάθε προϊόν. Η θεωρητική τιμή υπολογίζεται ως αυτή η οποία θα προέκυπτε εάν το σχετικό ποσοστό του "Πυρήνα" για κάποιο προϊόν ήταν ίσο με το ποσοστό για το σύνολο των προϊόντων. Η συνάθροιση των Νομών σύμφωνα με το αν ο δείκτης ειδίκευσης είναι μεγαλύτερος του 1 ορίζει ένα διαχωρισμό για τον οποίο η απόκλιση είναι η μέγιστη. Αυτή η ιδιότητα συνιστά ουσιαστικά τη βάση του κριτηρίου τμηματοποίησης.

Δ. Υπολογίζονται οι μέγιστες τιμές των αποκλίσεων (E^*_i) για κάθε προϊόν. Για μία δεδομένη περιφερειακή κατανομή του μελετώμενου προϊόντος ο δείκτης E_i έχει μία μέγιστη τιμή συμβολιζόμενη με E^*_i . Η μέγιστη αυτή τιμή είναι συνδεδεμένη με την έννοια της "ιδεατής" διχοτόμησης, δηλαδή εκείνης όπου κάποιος να μπορεί να προβλέψει τη συγκέντρωση ενός συγκεκριμένου προϊόντος, με μηδενική πιθανότητα λάθους.

Ε. Υπολογίζεται ο συντελεστής συγκέντρωσης (S_i) για κάθε προϊόν (E_i/E^*_i). Ο συντελεστής αυτός κινείται στο διάστημα $\{0,1\}$ και επιτρέπει τη σύγκριση των βαθμών συγκέντρωσης κάθε προϊόντος στην Περιφέρεια. Ένα προϊόν X είναι πιο έντονα συγκεντρωμένο από κάποιο άλλο Ψ , όταν $S_X > S_\Psi$.

Κάνοντας τους ίδιους υπολογισμούς αλλά αντιστρέφοντας τα προϊόντα με τους Νομούς προκύπτει ο συντελεστής εξειδίκευσης ενός Νομού S_j . Ένας Νομός X είναι περισσότερο εξειδικευμένος από κάποιο άλλο Ψ , όταν $S_X > S_\Psi$.

Τα στοιχεία που αξιοποιούνται στην ανάλυση περιλαμβάνουν την ακαθάριστη αξία παραγωγής για τα κυριότερα προϊόντα φυτικής και ζωικής παραγωγής της Περιφέρειας, σε επίπεδο Νομού. Η ανάλυση αφορά τα έτη 1982, 1986, 1991, 1996, 2003 και 2006, τα οποία καλύπτουν ολόκληρη την περίοδο από την εισαγωγή της εφαρμογής της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) στην Ελλάδα μέχρι την πρόσφατη αναθεώρησή της (Κανονισμοί (ΕΚ) 1782/2003 και (ΕΚ) 73/2009).

4. Αποτελέσματα της ανάλυσης

Τα αποτελέσματα υπολογισμού των συντελεστών συγκέντρωσης της παραγωγής προϊόντων για τα εξεταζόμενα έτη παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Τα αποτελέσματα υπολογισμού των συντελεστών εξειδίκευσης Νομών της Περιφέρειας για τα εξεταζόμενα έτη παρουσιάζονται στον Πίνακα 2. Από τα αποτελέσματα δεν προκύπτει κάποια ιδιαίτερη τάση συγκέντρωσης των αποκαλούμενων «μεγάλων καλλιέργειών» στην Περιφέρεια. Αντίθετα, οι κλάδοι αυτοί απαντώνται σε όλες σχεδόν της περιοχές. Τέλος, οι δείκτες ειδίκευσης ανά Νομό παρουσιάζονται στο Παράρτημα.

4.1 Τάσεις συγκέντρωσης της παραγωγής προϊόντων

4.1.1 Προϊόντα φυτικής παραγωγής

Τα χειμερινά σιτηρά αξιοποιούν το μεγαλύτερο μέρος των μη αρδευόμενων εκτάσεων της Περιφέρειας καθώς και οριακές εκτάσεις σε ορεινές και μειονεκτικές περιοχές της. Το σκληρό σιτάρι υιοθετήθηκε από μεγάλο αριθμό εκμεταλλεύσεων τέτοιων περιοχών, λόγω της πριμοδότησής του στα πλαίσια της Κοινής Οργάνωσης Αγοράς σιτηρών, όμως παρουσιάζει αυξομειώσεις στο βαθμό συγκέντρωσής του, οι οποίες σχετίζονται με τις διεθνείς τιμές και τις καιρικές συνθήκες κάθε έτους. Πρόκειται για καλλιέργεια χαμηλών απαιτήσεων σε αγοραζόμενες εισροές, έτσι οι συνέπειες της στο περιβάλλον είναι μάλλον θετικές, καθώς αξιοποιούν οριακές εκτάσεις.

Η καλλιέργεια ρυζιού παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλό συντελεστή συγκέντρωσης για την Περιφέρεια. Τα κέντρα παραγωγής του εντοπίζονται κυρίως στο Νομό Σερρών (ιδιαίτερα στην περιοχή του αρδευτικού δικτύου Προβατά) και στην πεδιάδα Θεσσαλονίκης, η οποία περιλαμβάνει και περιοχές του Νομού Ημαθίας. Η σημασία του είναι ιδιαίτερα υψηλή στις περιοχές αυτές, διότι αξιοποιεί επικλινή και παθογόνα εδάφη.

Η βαμβακοκαλλιέργεια αποτελεί κύριο αρδευόμενο κλάδο παραγωγής στις πεδινές περιοχές ολόκληρης σχεδόν της Περιφέρειας και παρουσιάζει υψηλό δείκτη ειδίκευσης για το Νομό Σερρών, στην Περιοχή των Γιαννιτσών (Ν. Πέλλας) και, κατά τα πρώτα από τα εξεταζόμενα έτη, στο Νομό Ημαθίας. Οι παρεχόμενες στρεμματικές επιδοτήσεις εξασφάλισαν υψηλά εισοδήματα στους γεωργούς που υιοθέτησαν την καλλιέργεια. Εντούτοις, ο υψηλός δείκτης ειδίκευσης σε προστατευόμενες περιοχές με περιβαλλοντικές ιδιαιτερότητες (Κερκίνη, Δέλτα Αξιού) επέφερε σημαντική ρύπανση των υδατικών πόρων τους, λόγω των υψηλών απαιτήσεων της καλλιέργειας σε εισροές αζώτου, ζιζανιοκτόνων και εντομοκτόνων (Ragkos and Psychoudakis, 2009).

Στις μεγάλες καλλιέργειες περιλαμβάνονται και τα τεύτλα, με αρκετά υψηλό συντελεστή συγκέντρωσης στην Περιφέρεια. Οι δείκτες συγκέντρωσης παρουσιάζουν αντίθετη διαχρονική εξέλιξη, καθώς αυξάνονται για το Νομό Σερρών και μειώνονται για το Νομό Ημαθίας. Οι υψηλοί συντελεστές σε αυτούς τους Νομούς συνδέονται με τη λειτουργία των μεταποιητικών εργοστασίων της Ελληνικής Βιομηχανίας Ζαχάρεως. Ο κλάδος απέδωσε ικανοποιητικά οικονομικά αποτελέσματα, λόγω της συμβολαιακής μορφής της παραγωγής και της προστασίας από την ασκηθείσα πολιτική.

Ο καπνός αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση έντονα προστατευόμενου κλάδου, ο οποίος έδωσε ουσιαστική ώθηση στα εισοδήματα των γεωργών, συνέτεινε στην άρση της πληθυσμιακής αποψίλωσης αγροτικών περιοχών της Περιφέρειας και επηρέασε τις κοινωνικές δομές τους. Το σύστημα των παρεχόμενων επιδοτήσεων δημιούργησε σημαντικούς πυρήνες καπνοκαλλιέργειας σε όλους τους Νομούς, οι κυριότεροι από τους οποίους είναι οι ορεινές περιοχές του Ν. Πιερίας, ο Νομός Σερρών (περιοχές Βισαλτίας και Νιγρίτας) και περιοχές του Νομού Πέλλας. Από το σύστημα ωφελήθηκαν οι ξένες αρδευόμενες ποικιλίες (Virginia, Burley) σε μεγαλύτερο βαθμό από τις εγχώριες (μπασμάς), οι οποίες, όμως, διαθέτουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα στην αγορά. Ο συντελεστής συγκέντρωσης της καπνοκαλλιέργειας παρουσιάζει διαχρονική αύξηση, μέχρι το 2006, οπότε και εισήχθη η πλήρης αποσύνδεση των επιδοτήσεων από την παραγωγή. Το γεγονός αυτό αποτυπώνει την ενδυνάμωσή του στους προαναφερθέντες γεωγραφικούς πυρήνες.

Η καλλιέργεια ηλίανθου παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλό συντελεστή συγκέντρωσης για την Περιφέρεια. Τα πρώτα έτη της εξεταζόμενης περιόδου η παραγωγή του συγκεντρώθηκε στους Νομούς Πέλλας, Κιλκίς και Θεσσαλονίκης, ενώ κατά την πιο πρόσφατη περίοδο υψηλός δείκτης συγκέντρωσης υπολογίζεται για την Ημαθία. Ο κλάδος έχει προοπτικές για την Περιφέρεια, αξιοποιώντας εκτάσεις της καπνοκαλλιέργειας, και μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα εναλλακτικής καλλιέργειας, με εφαρμογή στην παραγωγή βιοκαυσίμων.

Ο συντελεστής συγκέντρωσης των κηπευτικών παρουσιάζεται χαμηλός για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο, καθώς η παραγωγή τους εντοπίζεται σε διάφορα περιφερειακά κέντρα, στο σύνολο των Νομών της Περιφέρειας. Πρόκειται για κλάδο που δε στηρίχτηκε από την ασκηθείσα πολιτική όσο άλλοι κλάδοι, έτσι δεν επικρατεί στις αρδευόμενες περιοχές. Εντούτοις, η λαχανοκομία αποτελεί κύρια προοπτική για το γεωργικό τομέα της Περιφέρειας, καθώς είναι προσανατολισμένη στις συνθήκες της αγοράς και αξιοποιεί τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα. Η εξέλιξή της συνδέεται άμεσα με τη βελτίωση των υποδομών μεταφοράς, συντήρησης, εμπορίας και μεταποίησης, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν στη διαμόρφωση πυρήνων που θα αυξήσουν το συντελεστή συγκέντρωσης. Η καλλιέργεια βιομηχανικής ντομάτας στο Νομό Σερρών αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της κατηγορίας, διότι ο σχετικός δείκτης ειδίκευσης ήταν ιδιαίτερα υψηλός κατά την περίοδο λειτουργίας μεταποιητικών

μονάδων στην περιοχή και μειώθηκε το 2006, οπότε και οι μονάδες αυτές είχαν παύσει τη λειτουργία τους.

Τα βρώσιμα όσπρια παρουσιάζουν πολύ υψηλό συντελεστή συγκέντρωσης την περίοδο μετά το 1991 (0,35-0,68), λόγω της ύπαρξης πυρήνων στους Νομούς Σερρών και Πιερίας. Οι καλλιέργειες αυτές αποτελούν παράδειγμα κλάδων τοπικής σημασίας, οι οποίοι αξιοποιούν τη διαθέσιμη οικογενειακή εργασία και είναι προσανατολισμένοι στις συνθήκες της αγοράς.

Ο υψηλός συντελεστής συγκέντρωσης του ελαιόλαδου στην Περιφέρεια (0,59-0,81 κατά την εξεταζόμενη περίοδο) οφείλεται στην ιδιαίτερη σημασία του προϊόντος για την αγροτική οικονομία του Νομού Χαλκιδικής. Η ελαιοκομία αξιοποιεί τις εδαφοκλιματικές συνθήκες της περιοχής και σε συνδυασμό με στρατηγικές βελτίωσης της ποιότητας και των συνθηκών εμπορίας του προϊόντος μπορεί να αποτελέσει κλάδο με σημαντικές προοπτικές.

Η αμπελοκαλλιέργεια παρουσιάζει μειωτική τάση ως προς τη συγκέντρωσή της, με ελάχιστο το 2003 (0,18). Πρόκειται για αποτέλεσμα της ασκηθείσας πολιτικής καθώς, λόγω των περιορισμών που ετέθησαν τη μετά το 2000 περίοδο, εκριζώθηκε μεγάλος αριθμός αμπελώνων. Ο κλάδος διαθέτει σημαντικές προοπτικές για την Περιφέρεια, ιδιαίτερα σε πυρήνες περιοχών που διαθέτουν δυνατότητες παραγωγής οίνων ποιότητας. Ο χαμηλός συντελεστής συγκέντρωσης που παρατηρείται στις δύο τελευταίες χρονιές σχετίζεται με την ανάδειξη τέτοιων περιοχών (π.χ. «Δρόμοι του Κρασιού») σε όλους τους Νομούς της Περιφέρειας.

Πίνακας 1. Εξέλιξη των συντελεστών συγκέντρωσης της παραγωγής των κύριων γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας (1982 – 2006)

ΠΡΟΪΟΝΤΑ	Έτη					
	1982	1986	1991	1996	2003	2006
Σιτηρά	0,31	0,25	0,24	0,28	0,14	0,17
Σιτάρι σκληρό	0,53	0,37	0,60	0,33	0,46	0,29
Αραβόσιτος	0,28	0,26	0,25	0,13	0,28	0,27
Ρύζι	0,81	0,57	0,56	0,58	0,52	0,51
Βιομηχανικά και αρωματικά φυτά	0,24	0,20	0,23	0,35	0,32	0,36
Βαμβάκι	0,32	0,23	0,12	0,30	0,24	0,38
Ζαχαρότευτλα	0,34	0,36	0,40	0,45	0,32	0,34
Καπνός	0,29	0,35	0,30	0,38	0,43	0,42
Ηλίανθος	0,51	0,48	0,57	0,76	0,59	0,62
Κηπευτικά	0,15	0,21	0,21	0,18	0,17	0,12
Πατάτες	0,25	0,24	0,36	0,48	0,28	0,35
Βιομηχανική ντομάτα	0,26	0,24	0,29	0,26	0,16	0,17
Βρώσιμα όσπρια	0,22	0,33	0,47	0,60	0,68	0,35
Κτηνοτροφικά ψυχανθή για καρπό	0,29	0,54	0,61	0,78	0,43	0,35
Κτηνοτροφικά για σανό	0,21	0,29	0,20	0,26	0,24	0,25
Ελαιόλαδο	0,79	0,62	0,81	0,63	0,59	0,59
Κρασί	0,39	0,28	0,37	0,35	0,18	0,25
Φρούτα	0,65	0,64	0,65	0,68	0,61	0,54
Μήλα	0,61	0,55	0,50	0,61	0,60	0,55
Βερίκοκα	0,73	0,65	0,87	0,63	0,66	0,52
Ροδάκινα	0,66	0,69	0,71	0,69	0,65	0,59
Κεράσια	0,50	0,58	0,47	0,64	0,57	0,55

Ξηροί καρποί	0,34	0,30	0,30	0,34	0,45	0,43
Βόειο κρέας	0,17	0,15	0,20	0,27	0,30	0,30
Πρόβειο κρέας	0,08	0,12	0,11	0,12	0,18	0,19
Αίγιο κρέας	0,14	0,18	0,18	0,18	0,26	0,25
Κρέας χοίρων	0,12	0,21	0,22	0,35	0,46	0,43
Κρέας πουλερικών	0,21	0,38	0,29	0,25	0,31	0,49
Γάλα αγελάδων	0,23	0,27	0,28	0,43	0,44	0,48
Γάλα προβάτων	0,14	0,16	0,12	0,16	0,13	0,19
Γάλα αγών	0,19	0,18	0,20	0,20	0,22	0,20
Αυγά	0,14	0,38	0,26	0,34	0,39	0,35

Η δενδροκομία παρουσιάζει διαχρονικά ιδιαίτερα υψηλή συγκέντρωση (0,54-0,68) στην Περιφέρεια, αν και ο σχετικός συντελεστής παρουσιάζει μείωση τα τελευταία χρόνια. Η διάρθρωση αυτή οφείλεται στην ύπαρξη του πυρήνα παραγωγής νωπών φρούτων στο Νομό Ημαθίας, κυρίως, και στο Νομό Πέλλας. Η επικράτηση της δενδροκομίας σε αυτές τις περιοχές οφείλεται στην έντονη προστασία των κλάδων από την ΚΑΠ, με την είσοδο της χώρας στη τότε ΕΟΚ, καθώς και στις κατάλληλες εδαφοκλιματικές συνθήκες. Ο κλάδος είναι κύριας σημασίας για την οικονομία των δύο αυτών Νομών. Παρέχει απασχόληση και εισόδημα σε μεγάλο αριθμό ατόμων και αποτελεί τη βάση για ανάληψη αξιολογών επενδύσεων σε μεταποιητικές μονάδες. Ως ξεχωριστή κατηγορία εξετάζεται η παραγωγή ξηρών καρπών, η οποία παρουσιάζει σχετικά υψηλό δείκτη συγκέντρωσης λόγω της τοπικής της σημασίας σε περιοχές των Νομών Πιερίας, Κιλκίς και Χαλκιδικής.

4.1.2. Προϊόντα ζωικής παραγωγής

Ο δυναμικός χαρακτήρας του κτηνοτροφικού τομέα της Περιφέρειας αποτυπώνεται στους συντελεστές συγκέντρωσης των προϊόντων ζωικής προέλευσης. Το αγελαδινό γάλα παρουσιάζει μια σαφή αυξανόμενη τάση συγκέντρωσης κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Τα πρώτα έτη, η έντονη προστασία του κλάδου είχε ως αποτέλεσμα την εξάπλωση της δραστηριότητας σε όλες τις περιοχές της Περιφέρειας. Η αύξηση των συντελεστών συγκέντρωσης από το έτος 1991 και έπειτα (από 0,28 σε 0,48) αντανάκλα τις συνέπειες από την εισαγωγή του συστήματος των ποσοστώσεων. Το σύστημα είχε ως συνέπεια και τη συγκέντρωση της παραγωγής σε συγκεκριμένες περιοχές, κυρίως στο Νομό Θεσσαλονίκης, όπου αναπτύχθηκαν μεγάλες αγελαδοτροφικές μονάδες. Πρόκειται για επιχειρηματικής μορφής εκμεταλλεύσεις, υψηλής παραγωγικότητας και εντάσεως κεφαλαίου, οι οποίες παράγουν σημαντικό ποσοστό του αγελαδινού γάλακτος που παράγεται στη χώρα. Η κρεοπαραγωγός βοοτροφία συγκεντρώνεται κυρίως στο Νομό Κιλκίς, ωστόσο στην περιοχή Κερκίνης του Νομού Σερρών η εκτροφή βουβαλίων αποτελεί δραστηριότητα με αξιόλογα οικονομικά αποτελέσματα και ιδιαίτερη σημασία για την προστασία της βιοποικιλότητας και των γενετικών πόρων παραδοσιακών φυλών.

Οι κλάδοι της χοιροτροφίας και της πτηνοτροφίας παρουσιάζουν αυξανόμενους συντελεστές συγκέντρωσης. Η χοιροτροφία ασκείται κυρίως στο Νομό Πιερίας και σε περιοχές των Νομών Ημαθίας και Κιλκίς, όπου και έχει τις υψηλότερες τάσεις συγκέντρωσης. Η σημασία του για τις περιοχές αυτές έγκειται, ενδεχομένως, στην επίτευξη οικονομιών μεγέθους, οι οποίες προσιδιάζουν στα αμιγώς επιχειρηματικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων του κλάδου. Η πτηνοτροφία ασκείται σε περιοχές του Νομού Θεσσαλονίκης, όπου χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα εντατικά παραγωγικά συστήματα. Οι αυξανόμενες επενδύσεις στον κλάδο διαμορφώνουν σε σχετικά υψηλά επίπεδα το συντελεστή συγκέντρωσης για την Περιφέρεια, ο οποίος διαμορφώνεται σε 0,49 και 0,35 για την κρεοπαραγωγή και την αυγοπαραγωγή αντίστοιχα.

Η συγκέντρωση της παραγωγής αίγιου και πρόβειου γάλακτος είναι χαμηλή, χωρίς ιδιαίτερες αυξομειώσεις κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Οι κλάδοι αυτοί είναι ιδιαίτερης οικονομικής και κοινωνικής σημασίας για τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές όλων των Νομών της Περιφέρειας, αξιοποιώντας τους διαθέσιμους βοσκοτόπους και παρέχοντας εισόδημα και απασχόληση σε περιοχές όπου η αγροτική οικονομία δεν είναι επαρκώς διαφοροποιημένη. Για τους ίδιους κλάδους, η συγκέντρωση της κρεοπαραγωγής είναι ακόμη χαμηλότερη, με αυξητική, όμως, τάση, και συνδέεται με τη διαχρονική ανάπτυξη μεταποιητικών μονάδων (σφαγείων) σε διάφορες περιοχές της Περιφέρειας. Ενδεικτικά αναφέρεται η ουσιαστική μείωση της συγκέντρωσης παραγωγής αίγιου κρέατος στο Νομό Χαλκιδικής, με αντίστοιχη, περίπου, αύξησή της στο Νομό Πιερίας.

Σημειώνεται ότι οι συντελεστές συγκέντρωσης των κτηνοτροφικών φυτών και του αραβοσίτου δεν ακολουθούν τις ίδιες διαχρονικές τάσεις με την κτηνοτροφική παραγωγή, ειδικότερα, μάλιστα, με τη γαλακτοπαραγωγό αγελαδοτροφία, η οποία στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη χορήγηση χονδροειδών ζωοτροφών. Η παραγωγή αυτών των κλάδων, έτσι, δεν αναπτύχθηκε στους πυρήνες άσκησης εντατικής αγελαδοτροφίας, αλλά παρουσιάζεται πιο διεσπαρμένη στην Περιφέρεια και αξιοποιεί αρδευόμενα εδάφη.

4.2 Τάσεις εξειδίκευσης των Νομών της Περιφέρειας

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι τάσεις εξειδίκευσης των Νομών της Περιφέρειας κατά τα εξεταζόμενα έτη. Ο Νομός που παρουσιάζει τον υψηλότερο συντελεστή διαχρονικά είναι ο Νομός Ημαθίας, παρατήρηση που ήταν αναμενόμενη λόγω της επικράτησης της δενδροκομίας σε όλες σχεδόν τις περιοχές του Νομού. Κοινό χαρακτηριστικό των υπόλοιπων 6 Νομών της Περιφέρειας είναι ο σχετικά χαμηλός συντελεστής εξειδίκευσης σε όλα σχεδόν τα εξεταζόμενα έτη, καθώς, με λίγες εξαιρέσεις, δεν υπερβαίνει το 0,4. Στην παρατήρηση αυτή αποτυπώνεται η διάρθρωση της γεωργίας στην Περιφέρεια, η οποία χαρακτηρίζεται από την επικράτηση οικογενειακής μορφής εκμεταλλεύσεων, που διαφοροποιούν την παραγωγική τους κατεύθυνση, υιοθετώντας μεγάλο σχετικά αριθμό κλάδων παραγωγής. Η ευρεία γκάμα παραγωγικών κατευθύνσεων των εκμεταλλεύσεων αποτελεί χαρακτηριστικό που απαντάται γενικότερα σε μεσογειακές χώρες.

Εντούτοις, η διαχρονική εξέταση των συντελεστών αναδεικνύει την όλο και αυξανόμενη εξειδίκευση τεσσάρων Νομών. Η επίδραση της ασκούμενης πολιτικής, σε συνδυασμό με παράγοντες που σχετίζονται με την ανάπτυξη τοπικής σημασίας κλάδων, ενθαρρύνουν τη νομαρχιακή εξειδίκευση σε μικρότερο αριθμό κλάδων παραγωγής σε σχέση με τα πρώτα έτη της εξεταζόμενης περιόδου. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει ο Νομός Σερρών, παρουσιάζοντας περαιτέρω εξειδίκευση στις μεγάλες καλλιέργειες και στην παραγωγή σιτηρών, τα οποία αξιοποιούν και αρδευόμενες εκτάσεις του. Η εξειδίκευση αυτή, όμως, δε συνάδει με τις επιδιώξεις περιβαλλοντικής προστασίας για το Νομό, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την παρουσία της προστατευόμενης από διεθνείς συμβάσεις (RAMSAR, Δίκτυο ΦΥΣΗ 2000) λίμνης Κερκίνης. Στη δεύτερη κατηγορία, ο Νομός Ημαθίας εξειδικεύεται περαιτέρω στη δενδροκομία, στην παραγωγή κτηνοτροφικών φυτών και στη χοιροτροφία, δηλαδή σε κλάδους που αξιοποιούν τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα. Στην Πέλλα, η σημασία της δενδροκομίας και ορισμένων βιομηχανικών φυτών αυξάνεται σε σχέση με τους υπόλοιπους κλάδους. Η Πιερία παρουσιάζει σαφή τάση εξειδίκευσης στα πουλικά, την αμπελουργία και τα κηπευτικά, δηλαδή κλάδους οι οποίοι βρίσκουν ευκολότερες διεξόδους στην αγορά.

Οι υπόλοιποι τρεις Νομοί της Περιφέρειας (Θεσσαλονίκης, Κιλκίς και Χαλκιδικής) παρουσιάζουν σταθερότητα στη διαχρονική εξέλιξη των συντελεστών εξειδίκευσής τους. Στο Νομό Θεσσαλονίκης, οι εδαφοκλιματικές και εγγειοδιαρθρωτικές συνθήκες ευνοούν την παρουσία μεγάλου αριθμού κλάδων παραγωγής, ενώ, συγχρόνως, το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον ενθαρρύνει την πραγματοποίηση επενδύσεων σε διάφορους κλάδους παραγωγής. Στο Νομό Κιλκίς, ο χαμηλός συντελεστής εξειδίκευσης οφείλεται στην επικράτηση μεγάλου

αριθμού κλάδων ζωικής παραγωγής και στο χαμηλό ποσοστό αρδευόμενης έκτασης, το οποίο δεν επέτρεψε τη δημιουργία πυρήνων δυναμικών καλλιεργειών (21,1%, ΕΣΥΕ, 2001). Τέλος, ο σταθερά σχετικά υψηλός συντελεστής εξειδίκευσης του Νομού Χαλκιδικής οφείλεται στην επικράτηση παραδοσιακών για την περιοχή κλάδων παραγωγής.

Πίνακας 2. Εξέλιξη των συντελεστών εξειδίκευσης των Νομών της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (1982 – 2006)

Έτη	Νομοί						
	Ημαθίας	Θεσσαλονίκης	Κιλκίς	Πέλλας	Πιερίας	Σερρών	Χαλκιδικής
1982	0,451	0,313	0,269	0,258	0,330	0,207	0,354
1986	0,473	0,287	0,327	0,234	0,345	0,260	0,362
1991	0,448	0,279	0,291	0,330	0,364	0,212	0,391
1996	0,355	0,401	0,439	0,336	0,411	0,282	0,536
2003	0,669	0,127	0,358	0,372	0,334	0,256	0,440
2006	0,576	0,296	0,246	0,303	0,568	0,378	0,394

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η εξέταση των συντελεστών που αφορούν το έτος 1996. Οι συντελεστές αυτοί είναι σημαντικά υψηλότεροι από αυτούς των προηγούμενων ετών για όλους τους Νομούς, εκτός από τον Νομό Ημαθίας. Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνει την επίδραση της αναθεώρησης της ΚΑΠ το 1992, με την οποία εισήχθη η παροχή επιδοτήσεων ανά καλλιεργούμενο στρέμμα και ανά εκτρεφόμενο ζώο και το σύστημα των ποσοστάσεων γάλακτος. Η αλλαγή στην ασκούμενη πολιτική συνέτεινε στην επέκταση έντονα προστατευόμενων κλάδων. Πρόκειται κυρίως για τα χειμερινά σιτηρά, ειδικά για το σκληρό σιτάρι, το οποίο υποκατέστησε σε μεγάλο βαθμό το μαλακό, λόγω της ειδικής προμολόγησης ποιότητας, και δευτερευόντως για τη γαλακτοπαραγωγή αγελαδοτροφία και την καλλιέργεια αραβοσίτου.

5. Συμπεράσματα

Ο υπολογισμός δεικτών ειδίκευσης και συντελεστών συγκέντρωσης και εξειδίκευσης αποτελεί μια σχετικά απλή προσέγγιση, η οποία μπορεί να αναδείξει διαφορές στη συγκέντρωση των κλάδων παραγωγής σε επίπεδο Περιφέρειας, ενώ επιτρέπει την πραγματοποίηση συγκρίσεων μεταξύ περιοχών. Η χρήση αυτών των δεικτών και συντελεστών αποτελεί τη βάση για μια εμπειρική ανάλυση της διάρθρωσης του γεωργικού και κτηνοτροφικού τομέα και επιτρέπει την ερμηνεία παραγόντων που διαμορφώνουν τη διάρθρωση της παραγωγής της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας. Η εφαρμογή αυτού του μεθοδολογικού πλαισίου ανέδειξε κλάδους φυτικής και ζωικής παραγωγής οι οποίοι απαντώνται σε όλες τις περιοχές της Περιφέρειας και άλλους, οι οποίοι απαντώνται σε συγκεκριμένες περιοχές, αυξάνοντας τους συντελεστές εξειδίκευσης των αντίστοιχων Νομών.

Η εξέταση των εκτιμηθέντων δεικτών και συντελεστών οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις προοπτικές του γεωργικού και κτηνοτροφικού τομέα της Περιφέρειας. Οι μεγάλες καλλιέργειες επικρατούν στις περισσότερες εκτάσεις, παρουσιάζοντας σχετικά χαμηλούς συντελεστές συγκέντρωσης. Πρόκειται για προστατευόμενους από την ΚΑΠ κλάδους, των οποίων οι προοπτικές συνέχισης σχετίζονται με την εξέλιξη της ασκούμενης πολιτικής τιμών. Εντούτοις, ο χαμηλός βαθμός συγκέντρωσής τους υποδεικνύει πως οι στρατηγικές για αυτούς τους κλάδους μπορούν να σχεδιαστούν σε επίπεδο Περιφέρειας, διότι οι επιπτώσεις από τη μείωσή τους θα επηρεάσουν με σχετικά ομοιόμορφο τρόπο το σύνολο των παραγωγών τους στην Περιφέρεια. Οι κλάδοι με υψηλό βαθμό συγκέντρωσης (ελαιόλαδο, αγελαδοτροφία, χοιροτροφία, πτηνοτροφία) μπορούν να αποτελέσουν εργαλεία για την άμβλυνση εγγενών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας, με την ανάπτυξη παραγωγικών συστημάτων ποιότητας,

τα οποία αξιοποιούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των πυρήνων τους και συντείνουν στην άμβλυνση του προβλήματος παραγωγής προϊόντων υψηλού κόστους. Μια τέτοια στρατηγική είναι ακόμα πιο εφαρμόσιμη για τις έντονα προστατευόμενες συγκεντρωμένες καλλιέργειες, όπως ο καπνός και η δενδροκομία, διότι η υποκατάστασή τους στους πυρήνες παραγωγής τους είναι ιδιαίτερα προβληματική.

Οι προτεινόμενες παρεμβάσεις και στρατηγικές, σε κάθε περίπτωση, οφείλουν να διαφοροποιούνται σε επίπεδο Νομού, ειδικά μάλιστα δεδομένων των διαφορών στους συντελεστές εξειδίκευσης. Οι Νομοί με υψηλούς τέτοιους συντελεστές χαρακτηρίζονται από την επικράτηση κλάδων με ιδιαίτερη συνεισφορά στην απασχόληση και τα εισοδήματα σε τοπικό επίπεδο, έτσι απαιτούνται στοχευμένες παρεμβάσεις στους ήδη υφιστάμενους κλάδους, με έμφαση στις υποδομές εμπορίας και μεταποίησης και στη βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων, ώστε να διευκολυνθεί η διέξοδός τους προς την αγορά. Αντίθετα, ο χαμηλός συντελεστής εξειδίκευσης υποδεικνύει την αδυναμία εντοπισμού διαρθρωτικών μέτρων για συγκεκριμένες καλλιέργειες. Στην περίπτωση αυτή, μια γενικευμένη στρατηγική άμβλυνσης εγγενών διαρθρωτικών προβλημάτων και δημιουργίας υποδομών που άπτονται όλων των παραγωγικών κλάδων είναι η ενδεδειγμένη. Σε κάθε περίπτωση, η υιοθέτηση της κατάλληλης προσέγγισης είναι αποφασιστικής σημασίας όχι μόνο για τη βελτίωση των μεγεθών του κλάδου, αλλά και για την παροχή σημαντικών αναπτυξιακών ευκαιριών στην ελληνική οικονομία εν γένει.

Ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης κλάδων με επιπτώσεις στο περιβάλλον οφείλει να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε περίπτωση. Η παρουσία τέτοιων πυρήνων, ειδικά σε περιβαλλοντικά ευαίσθητες περιοχές, απαιτεί το σχεδιασμό ειδικών προγραμμάτων, στα πλαίσια εφαρμογής της ευρωπαϊκής Νομοθεσίας (Οδ. (ΕΚ) 60/2000 και (ΕΟΚ) 43/92). Η εκπαίδευση των γεωργών σε θέματα περιβαλλοντικής προστασίας, ο έλεγχος των χρησιμοποιούμενων εισροών και η εισαγωγή γεωργικών πρακτικών που δε βασίζονται στη συμβατική φυτοπροστασία αποτελούν παραδείγματα τέτοιων εναλλακτικών δράσεων. Οι περιβαλλοντικές ανησυχίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των εξελίξεων στη γεωργία, καθώς και των στρατηγικών διαχείρισής της. Το μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε στην εργασία αυτή παρέχει σημαντικές δυνατότητες ενσωμάτωσης αυτής της διάστασης στις διαχειριστικές αποφάσεις, γεγονός που χρήζει μελλοντικής διερεύνησης σε σχετικές εργασίες.

Βιβλιογραφία

- Hugues, M. (1970). *Segmentation et typologie*. Paris: Bordas.
- Ragkos, A. & Psychoudakis, A. (2009). Minimizing adverse environmental effects of agriculture: A multi-objective programming approach. *Operational research: An international journal*. 9(3):267-280.
- Vate, M. (1983). Une mesure synthétique des spécificités régionales. *Revue d'économie régionale et urbaine*. 3:407-421.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2003). *Απογραφή 2001*. Αθήνα: ΕΛΣΤΑΤ.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2005). *Αποτελέσματα απογραφής γεωργίας και κτηνοτροφίας 2001*. Αθήνα: ΕΛΣΤΑΤ.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή. Διαθέσιμο σε: http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A0703&r_param=SEL48&y_param=TS&mytabs=0 (Ανακτήθηκε 6 Νοεμβρίου, 2010).

- Ελληνική Στατιστική Αρχή. Διαθέσιμο σε:
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A0703&r_param=SEL45&y_param=TS&mytabs=0 (Ανακτήθηκε
 κε 6 Νοεμβρίου, 2010).
- Ευρωπαϊκή Ένωση, (2000). Οδηγία 60/2000 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου κοινοτικής δράσης στον τομέα της πολιτικής των υδάτων. Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκή Ένωση, (2003). Κανονισμός 1782/2003 για τη θέσπιση κοινών κανόνων για τα καθεστώτα άμεσης στήριξης στα πλαίσια της κοινής γεωργικής πολιτικής και για τη θέσπιση ορισμένων καθεστώτων στήριξης για τους γεωργούς και για την τροποποίηση των Κανονισμών (ΕΟΚ) αριθ. 2019/93, (ΕΚ) αριθ. 1452/2001, (ΕΚ) αριθ. 1453/2001, (ΕΚ) αριθ. 1454/2001, (ΕΚ) αριθ. 1868/94, (ΕΚ) αριθ. 1251/1999, (ΕΚ) αριθ. 1254/1999, (ΕΚ) αριθ. 1673/2000, (ΕΟΚ) αριθ. 2358/71 και (ΕΚ) αριθ. 2529/2001. Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκή Ένωση, (2009). Κανονισμός 73/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τη θέσπιση κοινών κανόνων για τα καθεστώτα άμεσης στήριξης για τους γεωργούς στο πλαίσιο της κοινής γεωργικής πολιτικής και τη θέσπιση ορισμένων καθεστώτων στήριξης για τους γεωργούς, για την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 1290/2005, (ΕΚ) αριθ. 247/2006, (ΕΚ) αριθ. 378/2007 και για την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1782/2003. Βρυξέλλες.
- Σαμαθρακής, Β. (1997). Οι τάσεις εξειδίκευσης και συγκέντρωσης της παραγωγής αγροτικών προϊόντων στις ελληνικές περιφέρειες. *Οικονομικά Χρονικά*. 98:18-29.

**Παράρτημα 1. Εξέλιξη των δεικτών ειδίκευσης των Νομών της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας
(1982 - 2006)**

ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ						ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ					
	1982	1986	1991	1996	2003	2006	1982	1986	1991	1996	2003	2006
Σιτηρά	143,8	125,1	117,6	202,0	131,5	128,9	145,6	129,5	93,0	38,5	92,2	70,7
Σιτάρι σκληρό	189,5	108,9	49,2	168,2	154,2	126,5	426,4	279,1	739,9	0,0	293,8	214,7
Αραβόσιτος	121,8	78,6	91,4	100,5	51,9	65,1	5,7	10,3	14,8	28,0	8,3	10,1
Ρύζι	499,6	333,3	268,4	140,5	204,3	204,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Βρώσιμα όσπρια	67,3	40,6	21,5	7,2	42,3	75,8	118,2	86,2	4,0	19,6	34,9	250,3
Βιομηχανικά και αρωματικά φυτά	58,5	62,8	72,8	47,0	59,1	25,5	16,2	32,5	26,1	21,4	38,3	20,4
Καπνός	50,8	37,9	53,6	36,8	45,9	67,9	14,3	11,1	16,1	4,1	4,3	8,9
Βαμβάκι	98,5	119,1	122,7	64,5	72,8	3,9	22,8	67,9	48,6	46,0	22,3	21,6
Ζαχαρότευτλα	33,5	14,2	26,1	22,3	41,3	39,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ηλίανθος	0,0	82,9	363,5	449,1	103,4	87,9	0,0	137,8	32,7	15,9	1,5	1,2
Κηπευτικά	159,0	158,3	130,7	133,0	89,3	115,5	121,2	146,2	83,9	156,5	293,4	196,1
Πατάτες	63,6	72,5	36,7	68,6	37,3	66,3	31,3	103,9	129,0	122,3	114,3	51,5
Βιομηχανική ντομάτα	77,6	92,4	84,5	100,5	107,4	136,9	0,0	0,0	0,0	0,0	49,7	229,6
Κτηνοτροφικά ψυχανθή για καρπό	119,9	118,1	0,6	459,9	33,0	114,1	113,9	364,9	1,2	0,0	14,4	13,0
Κτηνοτροφικά για σανό	105,6	84,3	127,2	169,5	175,1	154,6	47,6	51,1	117,4	34,2	13,1	58,4
Κρασί	19,2	93,4	139,6	132,7	108,2	88,9	77,8	208,9	231,7	187,8	194,0	295,4
Ελαιόλαδο	10,4	64,5	25,4	49,2	30,5	47,9	1219,2	992,0	1165,6	1100,7	652,9	851,9
Φρούτα	7,1	8,3	7,2	5,1	8,4	9,8	32,1	27,4	37,1	24,3	41,5	58,7
Ξηροί καρποί	56,1	78,9	45,6	56,7	18,9	22,3	126,3	135,9	197,1	162,1	357,6	218,6
Βόειο Κρέας	77,5	115,3	111,3	140,5	126,1	101,5	38,1	36,8	26,6	24,6	26,2	29,3
Πρόβειο κρέας	111,4	94,0	95,6	111,7	129,7	148,2	68,0	47,8	68,4	59,5	64,4	69,7
Αίγιο κρέας	111,9	83,1	95,5	113,9	121,7	131,2	249,7	268,2	259,8	247,3	119,2	114,1
Χοιρινό κρέας	98,8	121,8	82,3	51,9	45,3	35,2	133,8	98,8	76,7	78,6	79,5	92,2
Κρέας πουλερικών	196,4	277,4	190,9	165,8	186,8	173,8	78,3	54,9	31,8	78,2	92,6	73,4
Γάλα αγελάδων	176,0	170,3	187,4	206,8	264,3	322,4	27,2	19,1	21,9	18,7	1,6	1,6
Γάλα προβάτων	101,7	118,5	113,8	106,4	117,8	142,6	65,1	59,2	68,0	71,3	73,8	78,1
Γάλα αιγών	82,4	116,7	111,0	99,9	82,2	100,1	306,5	247,8	234,8	218,8	275,4	284,1
Αυγά	164,8	276,1	210,4	253,7	278,6	254,4	92,4	79,0	64,4	56,8	32,7	90,2

ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ						ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ					
	1982	1986	1991	1996	2003	2006	1982	1986	1991	1996	2003	2006
Σιτηρά	24,6	61,8	70,1	68,7	79,1	64,6	32,9	39,2	53,3	81,0	110,0	110,4
Σιτάρι σκληρό	5,0	33,8	32,5	95,2	68,5	105,7	1,5	15,2	11,9	27,9	21,0	13,5
Αραβόσιτος	60,1	59,8	52,0	95,8	82,3	45,5	68,5	90,1	119,6	146,2	73,1	79,2

Ρύζι	0,0	0,0	28,3	9,0	69,1	40,1	0,0	6,7	0,9	372,3	273,0	266,6
Βρώσιμα όσπρια	255,8	418,8	592,0	369,6	945,9	324,5	49,3	53,2	4,9	43,2	10,5	12,4
Βιομηχανικά και αρωματικά φυτά	221,7	190,6	245,7	220,3	80,8	51,4	134,0	103,4	62,9	70,5	82,3	102,0
Καπνός	287,4	299,3	369,5	399,3	117,6	46,2	58,0	36,9	33,8	44,9	18,8	5,3
Βαμβάκι	59,2	44,6	53,0	34,5	60,3	54,9	306,9	205,0	90,2	91,8	116,6	133,1
Ζαχαρότευτλα	165,2	112,2	121,3	55,1	63,3	47,2	239,7	200,7	156,2	151,5	127,0	117,4
Ηλίανθος	0,0	3,3	0,1	0,5	33,4	38,5	253,5	4,8	2,7	0,0	455,7	439,7
Κηπευτικά	73,6	70,9	41,5	50,2	107,2	101,8	53,4	65,4	49,1	56,5	98,6	90,6
Πατάτες	65,3	38,0	30,9	16,6	16,8	28,3	30,0	19,5	2,0	13,2	51,9	22,4
Βιομηχανική ντομάτα	4,7	45,8	49,8	41,4	56,0	41,4	100,1	202,9	38,4	76,5	129,2	62,2
Κτηνοτροφικά ψυχανθή για καρπό	199,0	0,0	0,0	0,0	6,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	198,9	207,5
Κτηνοτροφικά για σανό	75,8	58,2	59,6	79,3	107,4	132,5	38,0	24,0	43,2	71,3	53,7	53,6
Κρασί	128,8	33,2	10,0	11,2	189,3	135,7	359,0	238,7	230,5	194,0	112,2	131,2
Ελαιόλαδο	41,0	67,2	44,9	58,4	299,6	56,9	0,0	9,2	0,0	0,8	0,4	5,3
Φρούτα	48,4	57,0	47,9	34,4	67,9	99,4	337,9	331,8	334,2	259,2	243,3	236,2
Ξηροί καρποί	401,1	248,1	231,0	127,3	276,7	137,5	34,6	36,8	62,8	36,9	19,1	13,8
Βόειο Κρέας	45,4	15,0	22,3	10,8	19,2	18,4	131,5	110,4	167,0	135,8	86,8	67,1
Πρόβειο κρέας	138,6	106,9	114,0	78,4	124,9	103,5	65,9	56,8	77,1	73,0	15,7	10,8
Αίγιο κρέας	107,7	156,3	91,6	128,4	201,5	164,8	51,5	39,3	39,5	39,8	10,4	9,6
Χοιρινό κρέας	182,2	236,6	209,4	177,4	193,5	199,0	104,8	112,8	176,3	152,5	258,9	225,7
Κρέας πουλερικών	100,9	58,7	140,6	168,2	241,6	428,5	17,5	18,0	23,4	26,3	10,0	7,0
Γάλα αγελάδων	60,2	24,0	32,2	13,8	25,9	17,6	52,5	42,2	47,2	27,2	25,7	16,5
Γάλα προβάτων	149,8	93,8	114,7	77,5	97,8	73,6	57,1	48,7	56,9	48,4	75,3	69,4
Γάλα αιγών	158,2	129,5	150,5	152,6	171,4	130,1	46,7	40,6	39,4	51,4	56,2	54,7
Αυγά	78,7	60,5	67,7	46,9	104,6	164,0	70,5	57,2	66,4	55,2	25,7	22,7

ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΝΟΜΟΣ ΚΙΑΚΙΣ						ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ					
	1982	1986	1991	1996	2003	2006	1982	1986	1991	1996	2003	2006
Σιτηρά	156,1	133,1	175,6	120,3	112,5	92,6	128,1	148,5	141,2	105,2	112,6	141,9
Σιτάρι σκληρό	198,3	182,2	134,3	334,6	272,5	213,2	13,3	164,9	64,1	102,0	20,0	108,6
Αραβόσιτος	9,9	21,2	38,1	92,4	76,1	73,2	200,4	221,1	202,5	126,6	242,7	236,9
Ρύζι	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	133,7	188,3	41,2	32,5	58,2
Βρώσιμα όσπρια	26,1	44,1	2,9	9,8	16,6	17,9	127,3	65,5	103,7	264,7	30,1	94,8
Βιομηχανικά και αρωματικά φυτά	53,1	72,7	85,5	43,4	31,0	41,2	103,5	121,7	128,0	173,2	213,1	224,2
Καπνός	63,7	78,8	100,4	30,0	26,1	54,0	115,9	140,0	115,2	104,9	271,8	245,8
Βαμβάκι	24,9	22,7	74,6	6,9	37,5	41,2	39,4	69,0	112,5	246,2	179,9	215,7

Ζαχαρότευτλα	46,2	56,4	38,9	16,2	21,3	15,6	139,7	197,7	242,3	292,5	230,2	258,4
Ηλιάνθος	207,3	567,2	0,0	5,7	5,3	3,5	27,6	27,1	86,9	4,9	0,2	0,3
Κηπευτικά	75,8	55,5	57,2	55,0	49,4	42,2	96,5	69,0	98,0	117,4	78,7	88,8
Πατάτες	137,0	123,6	81,8	204,9	160,3	72,1	167,3	173,5	263,2	306,8	165,1	233,7
Βιομηχανική ντομάτα	45,1	0,0	81,8	79,9	73,8	92,3	190,6	122,6	239,4	237,8	151,2	87,7
Κτηνοτροφικά ψυχανθή για καρπό	0,0	0,0	0,0	0,0	351,8	32,2	170,9	0,0	179,8	0,0	20,5	41,3
Κτηνοτροφικά για σανό	126,2	236,0	121,5	100,4	69,5	130,2	171,0	172,1	147,5	153,8	133,6	139,5
Κρασί	104,4	71,4	73,1	201,7	86,5	90,3	7,8	54,0	53,7	52,4	82,6	51,1
Ελαιόλαδο	0,0	0,0	0,0	4,0	4,5	7,8	40,5	51,1	17,0	78,3	103,6	97,3
Φρούτα	10,7	8,6	7,8	2,6	9,7	4,1	6,3	6,5	11,7	5,8	2,7	7,0
Ξηροί καρποί	168,2	88,0	127,4	214,1	203,6	135,5	85,6	159,1	139,5	200,3	92,6	242,2
Βόειο Κρέας	170,6	191,1	168,9	245,1	307,1	366,3	117,9	99,5	102,9	72,7	83,9	100,1
Πρόβειο κρέας	113,7	172,4	169,6	203,5	87,6	100,1	97,4	122,2	116,3	110,1	149,6	140,6
Αίγιο κρέας	79,3	96,0	168,2	106,0	64,6	83,2	103,2	102,6	91,5	109,4	162,5	164,5
Χοιρινό κρέας	88,8	101,9	59,2	338,6	205,7	184,2	54,8	52,7	107,5	53,7	10,0	10,2
Κρέας πουλερικών	71,5	34,3	36,4	52,8	80,2	26,8	106,9	81,3	124,2	116,8	63,5	44,9
Γάλα αγελάδων	151,3	195,5	184,8	343,0	160,8	143,0	105,3	111,1	101,5	77,2	26,6	26,2
Γάλα προβάτων	165,9	219,0	178,7	284,8	182,5	201,6	78,6	92,3	100,6	85,7	73,3	65,3
Γάλα αιγών	99,4	107,8	131,3	198,0	120,3	121,6	69,8	87,8	76,3	64,1	49,8	47,7
Αυγά	110,9	101,7	115,3	45,1	54,0	92,2	88,8	7,6	92,4	89,3	79,7	67,6

ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ					
	1982	1986	1991	1996	2003	2006
Σιτηρά	51,1	56,1	48,0	25,7	44,3	53,0
Σιτάρι σκληρό	40,7	7,0	22,8	30,2	19,8	29,4
Αραβόσιτος	84,3	95,7	68,0	63,0	94,1	103,3
Ρύζι	0,0	8,3	0,6	1,4	0,8	0,2
Βρώσιμα όσπρια	109,1	106,7	114,9	1,0	18,1	70,8
Βιομηχανικά και αρωματικά φυτά	121,7	107,3	97,1	92,4	123,1	146,2
Καπνός	138,9	115,0	94,3	101,4	136,8	181,3
Βαμβάκι	109,1	112,4	122,8	94,1	122,1	142,6
Ζαχαρότευτλα	58,6	64,0	45,0	46,4	115,2	106,1
Ηλιάνθος	201,5	64,8	0,1	0,0	0,0	0,0
Κηπευτικά	92,8	116,8	161,4	109,2	80,7	96,3
Πατάτες	131,9	135,1	97,9	9,9	147,7	158,1
Βιομηχανική ντομάτα	127,1	122,8	83,0	58,5	67,0	95,5
Κτηνοτροφικά ψυχανθή για καρπό	77,7	283,2	345,8	0,0	102,1	175,3
Κτηνοτροφικά για σανό	69,9	66,4	59,2	26,3	68,6	29,7

Κρασί	96,3	57,6	5,9	14,1	23,8	26,5
Ελαιόλαδο	0,0	0,4	0,1	0,0	1,0	0,7
Φρούτα	237,1	229,0	226,1	260,8	275,5	228,6
Ξηροί καρποί	32,1	19,3	32,8	27,9	27,5	24,0
Βόειο Κρέας	85,0	95,6	64,1	71,4	42,1	50,9
Πρόβειο κρέας	104,1	93,7	76,1	86,7	101,2	111,7
Αίγειο κρέας	70,9	72,5	66,4	60,6	57,2	58,8
Χοιρινό κρέας	110,2	40,5	30,5	30,2	16,2	22,8
Κρέας πουλερικών	73,3	52,9	63,3	57,7	67,3	37,2
Γάλα αγελάδων	61,4	72,0	56,9	48,0	87,4	99,1
Γάλα προβάτων	110,0	82,6	83,1	104,0	92,4	87,6
Γάλα αιγών	92,1	64,6	65,5	72,1	95,2	88,7
Αυγά	70,7	59,3	24,8	38,6	28,2	23,0

Ο Μηχανισμός της Μεταβίβασης Αξιών σε Ενδοκλαδικό, Διακλαδικό και Διεθνές Επίπεδο

Σερέτης Στέργιος¹, Περσεφόνη Τσαλίκη²

1. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη, Σερέτης Στέργιος: seretiss@gmail.com
2. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη, Περσεφόνη Τσαλίκη: ptsaliki@econ.auth.gr

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία υποστηρίζουμε ότι η έννοια του Ρυθμιστικού Κεφαλαίου παρέχει το θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα πρέπει να βασίζεται η συζήτηση για το μηχανισμό ροής αξιών. Ο λόγος είναι ότι το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο διαμορφώνει τις τιμές παραγωγής (μακροχρόνιες τιμές ισορροπίας), οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν την ροή των αξιών μεταξύ επιχειρήσεων, βιομηχανικών κλάδων και κατ' επέκταση μεταξύ οικονομιών. Αποδεικνύουμε ότι οι ροές των αξιών είναι ένα συστημικό στοιχείο της καπιταλιστικής ανάπτυξης και λαμβάνει χώρα από το λιγότερο προς το περισσότερο αποτελεσματικό κεφάλαιο. Έτσι, η ανάλυσή μας θέτει υπό αμφισβήτηση την παραδοσιακή θεωρία εμπορίου και την υπόθεση της σύγκλισης των οικονομιών.

Λέξεις Κλειδιά: Μεταφορές Αξίας, Ανταγωνισμός, Άνιση Ανταλλαγή, Ρυθμιστικό Κεφάλαιο, Κυρίαρχη Τεχνική, Διεθνές Εμπόριο

JEL Classifications: B51, D46, F10, L11, P16

1. Εισαγωγή.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία θεωρητικής και εμπειρικής αντιπαράθεσης στη σύγχρονη οικονομική σκέψη είναι η διεκρινόμενη ανισότητα που παρατηρείται στους ρυθμούς ανάπτυξης μεταξύ χωρών, περιφερειών και ηπείρων. Σύμφωνα με την παραδοσιακή οικονομική θεωρία, σε συνθήκες ανταγωνισμού οι ρυθμοί ανάπτυξης των χωρών συγκλίνουν διαχρονικά και με βάση το θεωρητικό αυτό πλαίσιο προτείνονται πολιτικές φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου και ενδυνάμωσης του μηχανισμού της αγοράς (Heckscher and Ohlin, 1991; Barro and Sala-i-Martin, 1991; Barro, 1997). Οι οποιοσδήποτε αποκλίσεις στους ρυθμούς ανάπτυξης ανάμεσα σε χώρες αποδίδονται στις υπάρχουσες διαφορές σε ανθρώπινο κεφάλαιο, τεχνολογία, ποιότητα των θεσμών κτλ., και θεωρούνται αιτίες επιβράδυνσης στη διαδικασία της σύγκλισης (Romer, 1986; Barro and Sala-i-Martin, 1991; Canova and Marcet, 1995; Barro, 1997; Lucas, 1998; Krugman, 1998; Nahar and Inder, 2002; Islam, 2003).

Η σύγκλιση ή η απόκλιση στους ρυθμούς ανάπτυξης μεταξύ των χωρών αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας στην Μαρξιστική παράδοση, η οποία συμπεριλαμβάνεται στη βιβλιογραφία της Άνισης Ανταλλαγής και των Θεωριών της Εξάρτησης (Sweezy, 1942; Baran, 1957; Frank, 1967; Mandel, 1969; Emmanuel, 1972; Amin, 1974; Weeks, 1998 και 1999). Στην παρούσα εργασία, υποστηρίζουμε ότι η ανάλυση των μεταβιβάσεων αξίας απαιτεί την γνώση των νόμων κίνησης του καπιταλισμού που σύμφωνα με τον Marx διαμορφώνονται από τη συσσώρευση του κεφαλαίου και το μηχανισμό του ανταγωνισμού. Το υπόλοιπο της εργασίας οργανώνεται ως εξής: στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται συνοπτικά τα βασικά επιχειρήματα της προσέγγισης της Άνισης Ανταλλαγής και των Θεωριών της Εξάρτησης. Στην τρίτη ενότητα αναπτύσσεται η Μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού και η έννοια του Ρυθμιστικού Κεφαλαίου, ενώ στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζεται ο μηχανισμός σύμφωνα με τον οποίο πραγματοποιεί-

ούνται οι μεταβιβάσεις αξίας ενδοκλαδικά, διακλαδικά και σε διεθνές επίπεδο. Η τελευταία ενότητα περιέχει τα συμπεράσματα.

2. Η Μεταβιβάσεις Αξίας στην Οικονομική Βιβλιογραφία.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή θεωρία του εμπορίου, κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής, ανταλλάσσονται ίσες αξίες μεταξύ των μερών που συμμετέχουν. Δηλαδή, οι τιμές σύμφωνα με τις οποίες πραγματοποιείται η ανταλλαγή ενσωματώνουν ισόποσες αξίες (Weeks, 1998, 1999; Shaikh, 1980) και για αυτό θεωρούν το εμπόριο αμοιβαία επωφελές. Αντίθετες απόψεις έχουν εκφραστεί από τους Baran, (1957), Frank (1967), Mandel, (1969), Emmanuel, (1972) και Amin, (1974), των οποίων η αναζήτηση σε θέματα σύγκλισης/απόκλισης των ρυθμών ανάπτυξης των χωρών οδήγησε στη θέση ότι μέσω του εμπορίου πραγματοποιούνται μεταβιβάσεις αξίας. Έτσι, διαμορφώθηκαν οι θεωρίες της Άνισης Ανταλλαγής και της Εξάρτησης, των οποίων κοινό χαρακτηριστικό είναι η προσπάθεια να συμπεριλάβουν την εργασιακή θεωρία του Marx.

Για τον Mandel (1969), οι ανεπτυγμένες οικονομίες πραγματοποιούν επιπλέον κέρδη των οποίων πηγή είναι η υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας των ανεπτυγμένων χωρών και η μη εξίσωση του ποσοστού κέρδους. Ο μηχανισμός με τον οποίο μεταφέρονται τα υπερκέρδη από τις λιγότερο στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες είναι το διεθνές εμπόριο κατά τη διάρκεια του οποίου η ανταλλαγή άνισης αξιών λαμβάνει χώρα. Ομοίως, ο Emmanuel θεωρεί το διεθνές εμπόριο σαν τον βασικό μηχανισμό πραγματοποίησης της άνισης ανταλλαγής. Παράλληλα με τις θεωρίες της άνισης ανταλλαγής εμφανίζονται οι θεωρίες εξάρτησης σύμφωνα με τις οποίες η υπανάπτυξη δεν αποτελεί παράγωγο της δυσλειτουργίας του συστήματος αλλά είναι αποτέλεσμα της ομαλής λειτουργίας του συστήματος σε διεθνές επίπεδο (Baran, 1957; Frank, 1967; Amin, 1974). Έτσι, και η Άνιση Ανταλλαγή και οι Θεωρίες Εξάρτησης δέχονται ότι οι μεταβιβάσεις κατευθύνονται από τις αναπτυσσόμενες στις ανεπτυγμένες χώρες με βασικό μηχανισμό μεταφοράς το διεθνές εμπόριο.

Κοινό χαρακτηριστικό και των δύο αυτών προσεγγίσεων είναι η προσπάθεια να συμπεριλάβουν στην ανάλυση τους την εργασιακή θεωρία της αξίας του Marx. Όμως η Μαρξική θεωρία της αξίας προϋποθέτει τη Μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού η οποία αποκαλύπτει τους νόμους κίνησης του καπιταλισμού. Έτσι, στη συνέχεια παρουσιάζουμε τη θεωρία ανταγωνισμού του Marx και την έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου, η οποία παρέχει το θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο βασίζεται η συζήτηση για τη μεταβίβαση των αξιών. Ο λόγος είναι ότι η έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου είναι συνυφασμένη με την έννοια της κυρίαρχης τεχνικής και με τη διαμόρφωση των τιμών της παραγωγής, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν τις ροές αξιών στο εσωτερικό μιας βιομηχανίας, μεταξύ των βιομηχανικών κλάδων και κατ'επέκταση μεταξύ των περιφερειών και των οικονομιών.

3. Η Μαρξική Θεωρία του Ανταγωνισμού.

Υπάρχουν δύο διακριτές όψεις στην Μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού: η πρώτη αναφέρεται στο διακλαδικό ανταγωνισμό που εγκαθιδρύει την εξίσωση των κερδών μεταξύ των κλάδων. Έτσι σχηματίζονται οι τιμές παραγωγής κάθε κλάδου που εμπεριέχουν τη μέση κερδοφορία της οικονομίας. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων στο εσωτερικό ενός κλάδου αποτελεί τη δεύτερη όψη του ανταγωνισμού. Ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός ωθεί τους παραγωγούς να πωλούν τα προϊόντα τους σε μία κοινή τιμή με αποτέλεσμα οι επιχειρήσεις να πραγματοποιούν διαφορετικά ποσοστά κέρδους (Marx, 1894). Συνεπώς, οι επιχειρήσεις με το χαμηλότερο μοναδιαίο κόστος πετυχαίνουν μεγαλύτερα περιθώρια και ποσοστά κέρδους σε σχέση με τις επιχειρήσεις με υψηλότερο μοναδιαίο κόστος (Maniatis, Tsaliki and Tsoulfidis, 1999; Tsoulfidis and Tsaliki, 2005). Έτσι, η τάση του ποσοστού κέρδους να εξισώ-

νεται διακλαδικά συνυπάρχει με μία ιεραρχία διαφορετικών ποσοστών κέρδους στο εσωτερικό κάθε κλάδου.¹²⁵

Η φαινομενικά αντιφατική συνύπαρξη της διαφορετικής κερδοφορίας στο εσωτερικό ενός κλάδου και της εξισωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους διακλαδικά, λύνεται με την εισαγωγή της έννοιας του ρυθμιστικού κεφαλαίου που αποτελεί τη σύνθεση των δύο όψεων του ανταγωνισμού (Marx, 1894; Shaikh, 1980). Η έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου δείχνει ότι η εξίσωση του ποσοστού κέρδους διακλαδικά συμβαίνει μόνο για ορισμένα κεφάλαια που αντιστοιχούν στην *καλύτερη γενικά διαθέσιμη μέθοδο ή στις καλύτερες γενικά διαθέσιμες συνθήκες παραγωγής* με τις οποίες κάθε νέο κεφάλαιο εισέρχεται στον κλάδο (Tsoulfidis and Tsiliki, 2005). Σαν αποτέλεσμα, η επέκταση της παραγωγής κάθε κλάδου πραγματοποιείται κάτω από τις συνθήκες λειτουργίας του ρυθμιστικού κεφαλαίου του κλάδου και μέσα από αυτήν τη διαδικασία τα ποσοστά κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων των διαφόρων κλάδων τείνουν να εξισώνονται διαχρονικά.

Το ρυθμιστικό κεφάλαιο συνεπώς αναφέρεται στην κυρίαρχη τεχνική κάθε κλάδου η οποία δεν αποτελεί απαραίτητα την πιο αποτελεσματική τεχνική που μπορεί να υπάρχει στον κλάδο αλλά μάλλον αποτελεί την *καλύτερη γενικά διαθέσιμη μέθοδο* σε κάθε νέο κεφάλαιο που πρόκειται να εισέλθει στον κλάδο.¹²⁶ Έτσι, για την παραγωγή ενός εμπορεύματος υπάρχει ένα ολόκληρο φάσμα τεχνικών που χρησιμοποιούνται στον ίδιο κλάδο. Η τιμή του εμπορεύματος καθορίζεται από την κυρίαρχη τεχνική η οποία συνδέεται με τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή κάθε συγκεκριμένου εμπορεύματος. Η κυρίαρχη τεχνική που εκπροσωπεί το ρυθμιστικό κεφάλαιο μπορεί να βρίσκεται κοντά στην πιο αποτελεσματική μέθοδο (καινοτόμοι τομείς), ή στη λιγότερο αποτελεσματική (γεωργικός τομέας) ή σε οποιοδήποτε σημείο μέσα στο φάσμα των ενεργοποιημένων τεχνικών στο εσωτερικό του κλάδου.

4. Οι Μεταβιβάσεις Αξίας στον Marx.

Συνεχίζοντας την ανάλυση θα πρέπει να δεχτούμε ότι τηρούνται οι ακόλουθες προϋποθέσεις: Το άθροισμα των άμεσων τιμών (Σl_i) ισούται με το άθροισμα των τιμών παραγωγής (Σp_i) και το άθροισμα της υπεραξίας που παράγεται σε όρους αξιών (S_i) ισούται με το άθροισμα των κερδών (Π_i) που πραγματοποιούνται (Marx, 1894; Shaikh, 1977, 1984, 1992). Ο λόγος είναι ότι στο πρόβλημα του μετασχηματισμού από τη μία μορφή της αξίας (εργασιακές αξίες) στην άλλη (τιμές παραγωγής), το συνολικό ποσό της αξίας που δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής πρέπει να παραμένει αμετάβλητο στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

4.1 Μεταβιβάσεις αξίας ενδοκλαδικά.

Υποθέτουμε ότι στον ίδιο κλάδο, υπάρχουν επιχειρήσεις με διαφορετικά επίπεδα αποτελεσματικότητας και κατ' επέκταση διαφορετικά μοναδιαία κόστη. Με άλλα λόγια στον ίδιο κλάδο, λειτουργούν επιχειρήσεις με διαφορετικές Οργανικές Συνθέσεις Κεφαλαίου (ΟΣΚ) αλλά με ίδιο μισθό και ποσοστό εκμετάλλευσης αφού λειτουργούν στο ίδιο οικονομικό περιβάλλον (Shaikh, 1987). Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει ένα απλοποιημένο παράδειγμα ενός κλάδου στον οποίο λειτουργούν τρία διαφορετικά ατομικά κεφάλαια (επιχειρήσεις) με διαφορετικές ΟΣΚ αλλά με το ίδιο ποσοστό εκμετάλλευσης.¹²⁷ Στο παράδειγμα μας, μελετάμε τρεις διαφο-

¹²⁵ Επιπλέον, διαφορετικά ποσοστά κέρδους προκύπτουν στο εσωτερικό των κλάδων εξαιτίας ορισμένων ειδικών χαρακτηριστικών στην παραγωγική διαδικασία, όπως τοποθεσία, κλιματολογικές συνθήκες, πρώτες ύλες, καινοτομία κτλ., τα οποία δεν είναι εύκολο να αντιγραφούν και να αναπαραχθούν (Shaikh, 1980; Semmler, 1984).

¹²⁶ Στον κλάδο της γεωργίας η κυρίαρχη τεχνική είναι η λιγότερο παραγωγική (Ricardo, 1819; Marx, 1894).

¹²⁷ Πραγματοποιούμε την απλοποιητική υπόθεση ότι οι επιχειρήσεις με υψηλότερη ΟΣΚ είναι πιο αποτελεσματικές.

ρετικές περιπτώσεις ρυθμιστικού κεφαλαίου και αναλύουμε τα διαφορετικά αποτελέσματα στις αξίες που παράγονται και πραγματοποιούνται στον κλάδο.

Πίνακας 1: Τρία Ατομικά Κεφάλαια με διαφορετικές Οργανικές Συνθέσεις Κεφαλαίου στον ίδιο κλάδο

Περίπτωση 1: το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο είναι το Μέσο Κεφάλαιο.

ΕπενδεδυμένοΚεφ άλαιο	S_i	λ_i	κ'	\overline{K}	p_i	Π_i	$p_i - \lambda_i$
I. 80C + 20V	20	120	20/100=20%	30%	80C+20V+0.30(80C+20V)= 130	30	+ 10
II. 70C + 30V	30	130	30/100=30%		70C+30V+0.30(70C+30V)=130	30	0
III. 60C + 40V	40	140	40/100=40%		60C+40V+0.30(60C +40V)=130	30	- 10
Σύνολο	90	390			390	90	0

Περίπτωση 2: το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο είναι το πιο αποτελεσματικό κεφάλαιο.

ΕπενδεδυμένοΚεφ άλαιο	S_i	λ_i	κ'	\overline{K}	p_i	Π_i	$p_i - \lambda_i$
I. 80C + 20V	20	120	20/100=20%	20%	80C+20V+0.20(80C+ 20V) = 120	20	0
II. 70C + 30V	30	130	30/100=30%		70C+30V+ 0.20(70C + 30V)=120	20	-10
III. 60C + 40V	40	140	40/100=40%		60C+40V+ 0.20(60C + 40V)=120	20	-20
Σύνολο	90	390			360	60	-30 εκροή

Περίπτωση 3: το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο είναι το λιγότερο αποτελεσματικό κεφάλαιο.

ΕπενδεδυμένοΚεφ άλαιο	S_i	λ_i	κ'	\overline{K}	p_i	Π_i	$p_i - \lambda_i$
I. 80C + 20V	20	120	20/100=20%	40%	80C+20V+0.40(80C+ 20V) = 140	40	+20
II. 70C + 30V	30	130	30/100=30%		70C+30V+ 0.40(70C + 30V)=140	40	+10
III. 60C + 40V	40	140	40/100=40%		60C+40V+ 0.40(60C + 40V)=140	40	0
Σύνολο	90	390			420	120	+30 εισροή

Όπου: C είναι το σταθερό κεφάλαιο, V είναι το μεταβλητό κεφάλαιο, S είναι η υπεραξία και στην περίπτωση μας υποθέτουμε ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι 100%, λ είναι η άμεση τιμή ($C+V+S$), κ' είναι το αξιακό ποσοστό κέρδους [$S / (C+V)$], \overline{K} είναι το ποσοστό κέρδους του ρυθμιστικού κεφαλαίου, p είναι η τιμή παραγωγής, Π είναι η μάζα των κερδών που πραγματοποιείται και $p_i - \lambda_i$ δείχνουν τις μεταβιβάσεις αξίας.

Στον Πίνακα 1, η ΟΣΚ των επιχειρήσεων I, II και III είναι 80C/20V, 70C/30V και 60C/40V, αντίστοιχα, ενώ οι αξίες που έχουν παραχθεί είναι 120, 130 και 140, αντίστοιχα. Έτσι το αξιακό ποσοστό κέρδους (20%, 30% και 40%) διαφέρει μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων. Στην Περίπτωση 1, υποθέτουμε ότι το κεφάλαιο II είναι το ρυθμιστικό κεφάλαιο το οποίο συμμετέχει στην διαδικασία εξίσωσης του ποσοστού κέρδους μεταξύ των κλάδων και η τιμή του (τιμή παραγωγής) συμπίπτει με την άμεση τιμή του (130). Αντίθετα, το κεφάλαιο I το οποίο είναι περισσότερο αποτελεσματικό από το κεφάλαιο II πραγματοποιεί μία θετική μεταβίβαση αξίας 10 μονάδων, εφόσον παράγει αξία ($\lambda_i=120$) μικρότερη από αυτή που πραγματοποιεί ($p_i=130$). Η αιτία για τη μεταβίβαση είναι η κοινή κλαδική τιμή που σχηματίζεται από τις συνθήκες του ανταγωνισμού στο εσωτερικό του κλάδου. Για τους αντίστροφους λόγους, το κεφά-

λαιο ΙΙΙ πραγματοποιεί μία ισόποση εκροή αξίας, εφόσον παράγει μία αξία ($\lambda_i=140$) μεγαλύτερη από αυτήν που τελικά πραγματοποιεί ($p_i=130$). Έτσι, οι διαφορετικές παραγωγικότητες μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων αποτελούν την πηγή για τις διαφορές στην αξία που παράγεται από τα ατομικά κεφάλαια, ενώ η αιτία για τις μεταβιβάσεις αξίας από το λιγότερο (κεφάλαιο ΙΙΙ) στο περισσότερο αποτελεσματικό κεφάλαιο (κεφάλαιο Ι) βρίσκεται στη σφαίρα της ανταλλαγής. Βλέπουμε λοιπόν ότι τα διαφορετικά επίπεδα αποτελεσματικότητας προσδιορίζουν όχι μόνο το συνολικό ποσό της αξίας που κάθε ατομικό κεφάλαιο παράγει αλλά κυρίως την κατεύθυνση των μεταβιβάσεων της αξίας μεταξύ των κεφαλαίων.

Ας υποθέσουμε τώρα ότι το περισσότερο αποτελεσματικό κεφάλαιο Ι, αποτελεί το ρυθμιστικό κεφάλαιο του κλάδου (Περίπτωση 2) και συμμετέχει στην διαδικασία εξίσωσης του ποσοστού κέρδους μεταξύ των κλάδων. Συνεπώς η άμεση τιμή του συμπίπτει με την τιμή παραγωγής που σχηματίζεται για το προϊόν (120). Τα κεφάλαια ΙΙ και ΙΙΙ πραγματοποιούν εκροή αξίας 10 και 20 μονάδων, αντίστοιχα, για λόγους οι οποίοι έχουν συζητηθεί στην Περίπτωση 1. Το αντίθετο συμβαίνει στην Περίπτωση 3, όπου το λιγότερο αποτελεσματικό κεφάλαιο του κλάδου (κεφάλαιο ΙΙΙ), είναι το ρυθμιστικό κεφάλαιο και η άμεση τιμή συμπίπτει με την τιμή παραγωγής η οποία στο παράδειγμα μας είναι 140. Τα κεφάλαια Ι και ΙΙ πραγματοποιούν μια εισροή αξίας 20 και 10 μονάδων αξίας, αντίστοιχα.

4.2 Μεταβιβάσεις αξίας διακλαδικά

Το αίνιγμα των εισροών και των εκροών αξίας που πραγματοποιούνται στις περιπτώσεις 2 και 3 στον Πίνακα 1 μπορεί να λυθεί επεκτείνοντας την ανάλυση μας σε διακλαδικό επίπεδο. Στην πραγματικότητα, η ανάλυση του διακλαδικού ανταγωνισμού δείχνει ότι συμβαίνει η ίδια διαδικασία μεταβιβάσεων αξίας, μόνο που τώρα οι μεταβιβάσεις πραγματοποιούνται μεταξύ κλάδων και όχι μεταξύ ατομικών κεφαλαίων του ίδιου κλάδου.

Στον Πίνακα 2, παρουσιάζουμε μία οικονομία με τρεις διαφορετικούς κλάδους στους οποίους το ρυθμιστικό κεφάλαιο είναι: για τον κλάδο 1 το μέσο κεφάλαιο ΙΙ, για τον κλάδο 2 το πιο παραγωγικό κεφάλαιο Ι και για τον κλάδο 3 το λιγότερο παραγωγικό κεφάλαιο ΙΙΙ. Ο διακλαδικός ανταγωνισμός καθιερώνει ένα κοινό ποσοστό κέρδους μεταξύ των κλάδων ($\bar{\kappa}=30\%$) για τα ρυθμιστικά κεφάλαια του κάθε κλάδου.

Πίνακας 2: Τρεις κλάδοι με τα αντίστοιχα Ρυθμιστικά Κεφάλαια.

Κλάδος 1: το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο είναι το Μέσο Κεφάλαιο

ΕπενδεδυμένοΚεφ άλαιο	S_i	λ_i	κ'	$\bar{\kappa}$	p_i	Π_i	$p_i - \lambda_i$
I. $80C + 20V$	20	120	$20/100=20\%$	30%	$80C+20V+0.30(80C+20V)=130$	30	+ 10
II. $70C + 30V$	30	130	$30/100=30\%$		$70C+30V+0.30(70C+30V)=130$	30	0
III. $60C + 40V$	40	140	$40/100=40\%$		$60C+40V+0.30(60C+40V)=130$	30	- 10
Σύνολο	90	390			390	90	0

Κλάδος 2: το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο είναι το πιο αποτελεσματικό κεφάλαιο.

ΕπενδεδυμένοΚεφ άλαιο	S_i	λ_i	κ'	$\bar{\kappa}$	p_i	Π_i	$p_i - \lambda_i$
I. $70C + 30V$	20	130	$30/100=30\%$	30%	$70C+30V+0.30(70C+30V)=130$	30	0
II. $60C + 40V$	40	140	$40/100=40\%$		$60C+40V+0.30(60C+40V)=130$	30	-10

III. 50C + 50V	50	150	20/100=50%		80C+20V+0.30(80C+20V)=130	30	-20
Σύνολο	110	420			390	90	-30 εκροή

Κλάδος 3: το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο είναι το πιο αποτελεσματικό κεφάλαιο.

ΕπενδεδυμένοΚεφ άλαιο	S_i	λ_i	κ'	$\bar{\kappa}$	P_i	Π_i	$p_i - \lambda_i$
I. 90C + 10V	10	110	10/100=10%	30%	60C+40V+0.30(60C+40V)=130	30	+20
II. 80C + 20V	20	120	20/100=20%		80C+20V+0.30(80C+20V)=130	30	+10
III. 70C + 30V	30	130	30/100=30%		70C+30V+0.30(70C+30V)=130	30	0
Σύνολο	60	360			390	90	+30 εισροή

Όπου: C είναι το σταθερό κεφάλαιο, V είναι το μεταβλητό κεφάλαιο, S είναι η υπεραξία και στην περίπτωση μας υποθέτουμε ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι 100%, λ είναι η άμεση τιμή ($C+V+S$), κ' είναι το αξιακό ποσοστό κέρδους [$S / (C+V)$], $\bar{\kappa}$ είναι το ποσοστό κέρδους του ρυθμιστικού κεφαλαίου, p είναι η τιμή παραγωγής, Π είναι η μάζα των κερδών που πραγματοποιείται και $p_i - \lambda_i$ δείχνουν τις μεταβιβάσεις αξίας.

Η καθιέρωση ενός κοινού ποσοστού κέρδους στην οικονομία δημιουργεί μία ροή μεταβιβάσεων αξίας μεταξύ των κλάδων έτσι ώστε η συνολική αξία που δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής για ολόκληρη την οικονομία να ισούται με τη συνολική αξία που πραγματοποιείται στη σφαίρα της ανταλλαγής. Πιο συγκεκριμένα, στον Πίνακα 2 οι κλάδοι 1, 2 και 3 δημιουργούν μία ποσότητα συνολικής αξίας 390, 420 και 360 μονάδες αντίστοιχα, των οποίων το άθροισμα ($\Sigma \lambda_i$) είναι 1170. Η συνολική αξία που πραγματοποιείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας (ΣP_i) για ολόκληρη την οικονομία είναι επίσης 1170 ($3 \cdot 390$). Παρόλα αυτά, όταν εξετάζουμε τους κλάδους ξεχωριστά παρατηρούμε ότι στον κλάδο 2, στον οποίο το ρυθμιστικό κεφάλαιο είναι το πιο αποτελεσματικό, οι αξία που παράγει ισούται με $\Sigma \lambda_i = 420$ ενώ στη σφαίρα της κυκλοφορίας πραγματοποιεί αξία ίση με $\Sigma P_i = 390$, με αποτέλεσμα να πραγματοποιείται μία εκροή αξίας (-30) προς την υπόλοιπη οικονομία ώστε να τηρείται η συνθήκη $\Sigma \lambda_i = \Sigma P_i$. Αν τώρα εξετάσουμε τον κλάδο III στον οποίο το ρυθμιστικό κεφάλαιο είναι το λιγότερο αποτελεσματικό, η αξία που παράγεται είναι ίση με $\Sigma \lambda_i = 360$ ενώ η αξία που πραγματοποιείται είναι ίση με $\Sigma P_i = 390$, δείχνοντας ότι πραγματοποιείται μία εισροή αξίας (+30) από την υπόλοιπη οικονομία προς τον συγκεκριμένο κλάδο.

4.3 Μεταβιβάσεις αξίας διεθνώς.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Marx, ο ανταγωνισμός σε διεθνές επίπεδο έχει επίσης δύο όψεις: η πρώτη αναφέρεται στον ανταγωνισμό που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό της διεθνούς αγοράς ενός συγκεκριμένου προϊόντος (π.χ. ύφασμα). Η δεύτερη αναφέρεται στον ανταγωνισμό που λαμβάνει χώρα μεταξύ των κλάδων σε διεθνές επίπεδο. Ως αποτέλεσμα, η ανάλυση των συνεπειών του ενδοκλαδικού και του διακλαδικού ανταγωνισμού που αναφέρθηκε στους Πίνακες 1 και 2 μπορεί να επεκταθεί και σε διεθνές επίπεδο (Shaikh, 1980).

Στην πρώτη περίπτωση, τα ατομικά κεφάλαια που εξειδικεύονται στην παραγωγή ενός συγκεκριμένου προϊόντος αντιμετωπίζουν μία κοινή τιμή που καθορίζεται από τις συνθήκες του διεθνούς ανταγωνισμού. Ακριβώς όπως και στην συζήτηση για τις μεταβιβάσεις αξίας σε ενδοκλαδικό επίπεδο (Πίνακας 1), τα πιο αποτελεσματικά κεφάλαια απολαμβάνουν θετικές μεταβιβάσεις αξίας, ενώ τα λιγότερο αποτελεσματικά πραγματοποιούν αρνητικές μεταβιβάσεις. Στην δεύτερη περίπτωση, ο διεθνής ανταγωνισμός των διαφορετικών κλάδων διαμορφώ-

νει την εξίσωση της κερδοφορίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Η εξισωτική τάση του ποσοστού του κέρδους μεταξύ των κλάδων διεθνώς δημιουργεί με παρόμοιο τρόπο, όπως αυτός που έχει περιγραφεί στον Πίνακα 2, ροές μεταβιβάσεων αξίας μεταξύ των κλάδων.

Στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες παρατηρείται από τη μία συγκέντρωση των λιγότερο αποτελεσματικών μονάδων κεφαλαίου και από την άλλη χαμηλότεροι μισθοί, οι οποίοι επιτρέπουν στις λιγότερο παραγωγικές μονάδες του κεφαλαίου να συνεχίσουν τις δραστηριότητές τους. Όπως και στις ενότητες 4.1 και 4.2, τα διαφορετικά επίπεδα αποτελεσματικότητας προσδιορίζουν όχι μόνο τη συνολική ποσότητα της αξίας που κάθε κεφάλαιο παράγει αλλά κυρίως την κατεύθυνση των μεταβιβάσεων αξίας που πραγματοποιούνται μέσω του εμπορίου. Μπορούμε να πούμε ότι η ροή των μεταβιβάσεων αξίας είναι από τις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες στις πιο ανεπτυγμένες, αφού οι πρώτες ως επί το πλείστον υστερούν σε παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα.

5. Συμπεράσματα

Η Μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού δείχνει ότι οι μεταβιβάσεις αξιών αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος και λαμβάνουν χώρα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η ανάλυση μας έδειξε ότι οι μεταβιβάσεις αξίας κατευθύνονται από τα λιγότερο αποτελεσματικά (που χαρακτηρίζονται κυρίως από χαμηλή Οργανική Σύνθεση Κεφαλαίου) στα περισσότερο αποτελεσματικά κεφάλαια.

Έτσι, η ανάλυση μας βρίσκεται σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη στη παραδοσιακή θεωρία εμπορίου σύμφωνα με την οποία οι εμπορικές συναλλαγές είναι αμοιβαία επωφελείς. Όπως έχουμε δείξει, οι μεταβιβάσεις αξίας αποτελούν την έννοια κλειδί η οποία μπορεί να εξηγήσει τις υπάρχουσες διαφορές ανάμεσα σε χώρες και το διεθνές εμπόριο όχι μόνο δεν εξαλείφει την ανισότητα αλλά αντίθετα τη διαωινίζει. Στην πραγματικότητα το δόγμα του ελεύθερου εμπορίου αποτελεί το μηχανισμό για τη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση κεφαλαίου σε διεθνές επίπεδο, όπως το δόγμα της ελεύθερης αγοράς αποτελεί τον αντίστοιχο μηχανισμό για τη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση των εθνικών κεφαλαίων.

Αναφορές

- Amin, S., (1974). *Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.
- Baran, P., (1957). *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press.
- Barro, R.J., (1997). *Determinants of Economic Growth*. Cambridge: MIT Press.
- Barro, R.J. and Sala-i-Martin, (1991). Convergence across States and Regions. *Brookings Papers on Economic Activity*. 1: 107-158.
- Canova, F. and A. Marcet, (1995). The Poor Stay Poor: Non – Convergence across Countries and Regions. *Discussion Paper No. 1265. Center for Economic Policy Research*, London.
- Emmanuel, A., (1972). *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New York: Monthly Review Press.
- Frank A.G., (1967). *Capitalism and Underdevelopment Theory*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Heckscher, E. and B. Ohlin, (1991). *Heckscher-Ohlin Trade Theory*. Flam H. and J. Flanders, eds. Cambridge: MIT Press.
- Islam, N., (2003). What Have We Learnt from the Convergence Debate? *Journal of Economic Surveys*. 17: 309-362.
- Krugman, P., (1998). What's New about the New Economic Geography? *Oxford Review of Economic Policy*. 14:2:7-17.

- Lucas, R. E., (1998). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*. 22: 3-42.
- Mandel, E., (1969). *Late Capitalism*. London: New Left Books.
- Maniatis, Th., Tsaliki, P. and L. Tsoulfidis, (1999). *Issues in Political Economy: The Case of Greece*. Karagiorgas Foundation. Athens. (in Greek)
- Marx, K., (1894). *Capital Vol. III*. New York: International Publisher. [1977].
- Nahar, S. and Inder B., (2002). Testing the Convergence in Economic Growth for O.E.C.D Countries. *Applied Economics*. 34: 2011-2022.
- Ricardo, D., (1819). *Principles of Political Economy and Taxation*. Cambridge: Cambridge University Press. [1951].
- Romer, P. M., (1986). Increasing Returns and Long Run Growth. *Journal of Political Economy*. 94: 1002-1037
- Semmler, W., (1984). *Competition, Monopoly and Differential Profit Rates*. New York: Columbia University Press.
- Shaikh A., (1977). Marx's Theory of Value and the 'Transformation Problem'. in *The Subtle Anatomy of Capitalism* Schwartz J. (ed.). Santa Monica: Coodyear.
- Shaikh, A., (1980). On the Laws of International Exchange, in *Growth, Profits and Property*. Nell E. (ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Shaikh, A., (1984). The Transformation Problem From Marx to Sraffa, in *Ricardo, Marx and Sraffa*. Freeman A. and E. Mandel (eds.). London: Verso.
- Shaikh, A., (1987). Organic Composition of Capital. in *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. Eatwell, J., Milgate, M. and P. Newman, P. [eds.]. New York: MacMillan.
- Shaikh, A., (1992). Values and Value Transfers: A Comment on Itoh. in *Radical Economics*. Roberts B. and S. Feiner (Eds.). Massachusetts: Kluwer Academic Publishers.
- Sweezy, P., (1942). *The Theory of Capitalist Development*. New York: Monthly Review Press.
- Tsoulfidis, L. and P. Tsaliki, (2005). Marxian Theory of Competition and the Concept of Regulating Capital. *Review of Radical Political Economy*. 37:5-22.
- Weeks J., (1998). The Law of Value and the Analysis of Underdevelopment. *Discussion Paper 0498*. Centre for Development Policy & Research (CDPR) School of Oriental and African Studies, University of London.
- Weeks J., (1999). The Expansion of Capital and Uneven Development on a World Scale. *Discussion Paper 0999*. Centre for Development Policy & Research (CDPR) School of Oriental and African Studies, University of London.

Συμπεράσματα από την Μελέτη των Ισολογισμών των Ελληνικών Τραπεζών. Παράγοντες Κερδοφορίας Πριν και Μετά την Deregulation του Ελληνικού Τραπεζικού Συστήματος.

Βασίλης Χουλιάρης¹

1. TEI Σερρών, Χαλκιδικής 94 542 48 Θεσσαλονίκη Τηλ 2310824214, 6938747441, e-mail : vaschoul@teiser.gr

Περίληψη

Οι ισολογισμοί των τραπεζών παρέχουν μεγάλο αριθμό πληροφοριών σχετικών αφ ενός μεν με την δομή της περιουσίας, αφ ετέρου δε με την έκταση και τη διάρθρωση των ενεργητικών και των παθητικών λειτουργιών τους, ακόμη και των μεσολαβητικών. Ο στόχος είναι να αντληθούν στοιχεία για τους παράγοντες που οδηγούν στην κερδοφορία και την αποδοτικότητα των τραπεζών

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν η εξής : Σχηματίστηκε ένα δείγμα 6 τραπεζών , αυτών που ήταν υποκείμενα ή αντικείμενα εξελίξεων την περίοδο της αναδιάρθρωσης, δηλαδή συμμετείχαν στις εξαγορές και συγχωνεύσεις, επεκτάθηκαν στα Βαλκάνια κλπ και συγκεκριμένα και αναλύθηκαν οι ισολογισμοί τους της δεκαπενταετίας 1993-2007, ήτοι πριν και μετά την αναδιάρθρωση του ελληνικού τραπεζικού συστήματος.

Το συμπέρασμα είναι ότι εσωτραπεζικοί παράγοντες, όπως σύνολο ενεργητικού, ρευστότητα, μόχλευση και ίδια κεφάλαια έχουν θετική και στατιστικά σημαντική σχέση με την κερδοφορία και αποτελεσματικότητα. Επίσης θετική σχέση έχουν η μεταβολή του ΑΕΠ και ο Μέσος Όρος του Γενικού Δείκτη του ΧΑΑ. Αντίθετα αρνητική έχει το ύψος του πληθωρισμού. Περαιτέρω διερεύνηση με την μέθοδο της γραμμικής παλινδρόμησης ανέδειξε το ως σημαντική πηγή κερδοφορίας τον ταχύτερο ρυθμό μείωσης των επιτοκίων καταθέσεων με αυτά των χρηματοδοτήσεων.

Οι διαφορές που παρουσιάστηκαν μεταξύ των υποπεριόδων 1993-2002 και 2002-2007 δείχνουν μια τάση εξορθολογισμού της μεσολαβητικής λειτουργίας των τραπεζών

1. Εισαγωγή

Μέχρι και την δεκαετία του 80 υποστηρίζεται ότι το ελληνικό τραπεζικό σύστημα βρισκόταν σε ένα τέλμα. Οι αιτίες αυτού του τέλματος αναζητούνται στο γεγονός ότι το σύστημα ήταν πολύ ρυθμισμένο (regulated). Ανεξάρτητα από τους λόγους αυτών των ρυθμίσεων, που είχαν να κάνουν με τη κυριαρχία του κεϋνσιανισμού αφ ενός μεν στην οικονομική σκέψη αφ ετέρου δε στην οικονομική πολιτική , τα αποτελέσματά τους ήταν η δημιουργία σοβαρών προβλημάτων στην λειτουργία και την αποτελεσματικότητα του τραπεζικού συστήματος. Αναφέρονται ενδεικτικά παρακάτω μερικά από αυτά.

Η δομή της αγοράς , προσέγγιζε τον ολιγοπωλιακό ανταγωνισμό (Αλεξάκης 1994) με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τη κυριαρχία των κρατικών τραπεζών και την μικρή συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα. Το σύνολο του ενεργητικού των κρατικών τραπεζών, του ταχυδρομικού ταμειευτηρίου και άλλων ειδικών τραπεζών που ελέγχονταν από την πολιτεία ή ήταν θυγατρικές των πρώτων(επενδυτικών, στεγαστικών κλπ) ανέρχονταν πάνω από 90% του συνόλου. Θα πρέπει δε να τονιστεί ότι η κατάσταση ήταν σαφώς καλύτερη από τη δεκαετία του 60 όπου μόνο οι κρατικές εμπορικές τράπεζες αποτελούσαν το 95% του συνόλου (Κωστής 1997). Το πρόβλημα αυτό μείωνε την κύρια λειτουργία των τραπεζών που είναι η «διαμεσολάβηση» (intermediation), διότι το μεγαλύτερο μέρος του ενεργητικού ήταν τοποθετημένο σε τίτλους του δημοσίου καλύπτοντας κρατικά ελλείμματα.

Σημαντικό επίσης πρόβλημα ήταν η επιβολή εκ μέρους της Νομισματικής Επιτροπής, αυστηρών πιστωτικών κανόνων που επέβαλλαν την χρηματοδότηση ορισμένων μόνων τομέων της οικονομίας (σύμφωνα με την οικονομική πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης) και απέκλειαν την χρηματοδότηση άρα και την ανάπτυξη άλλων. Η τακτική αυτή είχε μεν ορισμένα θετικά αποτελέσματα, όπως π.χ. η χρηματοδότηση και η ανάπτυξη της βιοτεχνίας, αλλά είχε επίσης ως επακόλουθο την στρεβλή χρηματοδότηση και ανάπτυξη ολόκληρων κλάδων. Οι πιστωτικοί κανόνες θα πρέπει να συνδυαστούν με την διάθεση εκ μέρους των τραπεζών υποχρεωτικά ιδίων προϊόντων και με την καθιέρωση ενιαίου τιμολογίου για όλες τις τραπεζικές εργασίες, που συνεπαγόταν την ύπαρξη ιδίων επιτοκίων για όλα τα πιστωτικά ιδρύματα, ίδιο τιμολόγιο προμηθειών για όλες τις εργασίες κλπ. Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης σε συνδυασμό με το εκτεταμένο σύστημα δεσμεύσεων, που έφθανε και μέχρι το 70% των αποταμιευτικών πόρων (Γιαννίτης 1992) ήταν ο περιορισμένος ανταγωνισμός, ο οποίος όμως δεν εμπόδιζε την υψηλή κερδοφορία, βασισμένη κυρίως στα υψηλά επιτόκια της εποχής και στην μη διενέργεια των αναλογούντων αποσβέσεων και την προβλέψεων (Μασουράκης 1998). Παρόλα ταύτα ήταν φανερή η κάμψη της αποδοτικότητας των κρατικών τραπεζών σε σχέση με τις ιδιωτικές (Βολοδάκης 1990).

Η Ελληνική Πολιτεία έκανε αρκετές προσπάθειες για την βελτίωση της κατάστασης, αναθέτοντας κατά καιρούς σε διάφορες επιτροπές την υποβολή προτάσεων για αλλαγές. Η σημαντικότερη απ' αυτές, γνωστή και ως «Επιτροπή Καρατζά», υπέβαλε την «Εκθεση για την Αναμόρφωση και τον Εκσυγχρονισμό του Τραπεζικού Συστήματος» (Ενωση Ελληνικών Τραπεζών, 1987) με προτάσεις, που έγιναν δεκτές και με αυτό τον τρόπο το τραπεζικό τοπίο άλλαξε σημαντικά την επόμενη δεκαετία. Παράλληλα με τις αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο (απελευθέρωση του ύψους των επιτοκίων, κατάργηση των περισσότερων πιστωτικών κανόνων και των δεσμεύσεων κλπ) προχώρησε σε ιδιωτικοποιήσεις τραπεζών και παράλληλα βοήθησε στην ανάπτυξη της Κεφαλαιαγοράς ως συμπληρωματικού πυλώνα της διαμεσολαβητικής λειτουργίας των τραπεζών.

Εξ άλλου, ήταν πλέον αναγκαστική η ανταπόκριση στις νέες συνθήκες που δημιουργούσε η Ευρωπαϊκή Ένωση, με τις δύο «Τραπεζικές Οδηγίες» που έκαναν υποχρεωτική την εφαρμογή του Universal Banking από τις Ελληνικές Τράπεζες, με την «Οδηγία για την Απελευθέρωση της Κίνησης Κεφαλαίων» που τροποποίησε τις πηγές κόστους και κέρδους, η υποχρεωτική ίδρυση, με την υποχρεωτική εφαρμογή Συστήματος Εγγύησης Καταθέσεων, με την αναγκαστική ανταπόκριση στην υποχρέωση αυξημένης φερεγγυότητας που προέκυψε από την εφαρμογή των κανόνων της «Βασιλεία Ι» και «Βασιλεία ΙΙ» και τέλος προς το τέλος της δεκαετίας με την δημιουργία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και την καθιέρωση του Ευρώ.

Οι ελληνικές τράπεζες, τόσο οι κρατικές όσο και οι ιδιωτικές που είχαν πλέον βελτιώσει το μέγεθός τους, προέβησαν σε σημαντικές στρατηγικές κινήσεις, όπως οι εξαγορές και συγχωνεύσεις που ισχυροποίησαν ακόμη περισσότερο μερικές ιδιωτικές τράπεζες (εξαγορά της Ιονικής από την Alpha, της Μακεδονίας-Θράκης από την Πειραιώς, της Κρήτης και αργότερα και της Εργασίας από την Eurobank), η διεθνοποίηση με την επέκταση στα Βαλκάνια και τις παρευξείνιες χώρες, η υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών (ΟΤΟΕ 1996) και η δημιουργία και προσφορά νέων τραπεζικών προϊόντων και υπηρεσιών.

Οι τεράστιες αλλαγές στο τραπεζικό τοπίο είχαν ως αποτέλεσμα αφ' ενός μεν την ανταπόκριση στις συνθήκες της εποχής, αφ' ετέρου δε και την διαφοροποίησης της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας. Παρότι δεν είναι δυνατή η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την εξέλιξη της αποδοτικότητας όταν αυτή μετράται με τη σχέση «κέρδη προς ίδια κεφάλαια» (ROE- Return on Equity), είναι σαφής η βελτίωσή της προς το τέλος της δεκαετίας του 90. Μια αναλυτική μελέτη των ισολογισμών των τραπεζών όμως για αυτή τη περίοδο αναδεικνύει την χρηματιστηριακή έκρηξη ως αιτία, καθώς τον ένα μεγάλο μέρος των λειτουργικών εσόδων (που σε μερικές περιπτώσεις έφθαναν το 50%) προερχόταν από τη μεσολάβησή τους σε χρηματιστηριακές πράξεις και επι πλέον στην απόδοση του χαρτοφυλακίου μετοχών τους.

Αυτή η παρατήρηση ισχύει περισσότερο για την Εθνική, Εμπορική και Αγροτική Τράπεζα και λιγότερο για την ALPHA και τη Eurobank.

Όταν η μέτρηση της αποδοτικότητας γίνεται με τον δείκτη «Αποδοτικότητα Ενεργητικού» (ROA- Return on Equity), είναι σαφές η βελτίωσή της που προέρχεται από την αύξηση τόσο (αν και λιγότερο) της λειτουργικής αποτελεσματικότητας όσο και της συνολικής αποτελεσματικότητας. Όμως οι εξαγορές και συγχωνεύσεις της περιόδου είχαν αρνητική επίδραση στην αποτελεσματικότητα λόγω των ανεπαρκειών στην οργάνωση και διοίκηση των εξαγορασθεισών επιχειρήσεων, την ποιότητα των χρηματοδοτήσεών τους και των λοιπών αδυναμιών τους (V. Chouliaras, 2010).

Προκύπτει λοιπόν η ανάγκη για τον προσδιορισμό των παραγόντων που επηρεάζουν την κερδοφορία και αποδοτικότητα των τραπεζών, ιδιαίτερο δε ενδιαφέρον έχει η εξέταση της μεταβολής αυτών των παραγόντων, όταν προκύπτουν σημαντικές ανατροπές στο θεσμικό πλαίσιο και στην λειτουργία των τραπεζών, όπως αυτό της χώρας μας λόγω της αποκατανομοποίησης και της υιοθέτησης του κοινού ευρωπαϊκού νομίσιματος. Για τον παράγοντα της αποκατανομοποίησης δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς η χρονική στιγμή της αλλαγής, διότι η διαδικασία άρχισε και εξελίχθηκε σε ολόκληρη την δεκαετία του 90, όμως η εισαγωγή του ευρώ έχει ακριβές έτος αναφοράς.

1. Επισκόπηση της βιβλιογραφίας

Σύμφωνα με τη θεωρία της διαμεσολάβησης η αναγκαιότητα των τραπεζών προκύπτει μέσω των οικονομικών κλίμακας και φάσματος, αφού με την παρέμβασή τους μειώνεται το κόστος συναλλαγών (Saunders, Cornet 1997) και αυτή είναι η δικαιολογητική βάση της αμοιβής των τραπεζών. Για παράδειγμα αν οι πλεονασματικές μονάδες είναι 1.000 και οι ελλειμματικές επίσης 1.000, προκύπτει ανάγκη για 1.000.000 επαφές με το ανάλογο κόστος τους. Η μεσολάβηση των τραπεζών μειώνει τον αριθμό αυτών των επαφών μόλις σε 2.000 με συνακόλουθη σοβαρή μείωση του κόστους

Επομένως σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας της τραπεζικής κερδοφορίας πρέπει να είναι το λειτουργικό αποτέλεσμα, όπως αυτό υπολογίζεται από την διαφορά των λειτουργικών εσόδων με τα λειτουργικά έξοδα. Στη βιβλιογραφία επιχειρείται ο συσχετισμός της αποδοτικότητας και της κερδοφορίας με την αναλογία των εξόδων προς τα έσοδα, που ονομάζεται «λειτουργική αποτελεσματικότητα».

Επίσης σύμφωνα με τη θεωρία του λειτουργικού ρόλου η αναγκαιότητα των τραπεζών προκύπτει λόγω των λειτουργιών που είναι απαραίτητες για την λειτουργία της οικονομίας, όπως το σύστημα πληρωμών για την ανταλλαγή προϊόντων, η συγκέντρωση χρηματικών κεφαλαίων προς δανεισμό, η κατανομή των κεφαλαίων σε τόπο και χρόνο, η μείωση του κινδύνου, η παροχή πίστης και η μείωση της ασύμμετρης πληροφόρησης, ο συνδυασμός βραχυχρόνιων και μικρού ύψους υποχρεώσεων με μακροχρόνιες πιστώσεις (Merton 1995). Σε αυτή τη περίπτωση είναι η διαφορά των χρεωστικών και πιστωτικών τόκων που οδηγεί τις τράπεζες σε θετικά αποτελέσματα. Αυτή η διαφορά δεν οφείλεται αναγκαστικά στην διαφορά του επιτοκίου (spread, ecart) της προσφοράς κεφαλαίων (συνήθως χρηματοδοτήσεων) και της πηγής τους (συνήθως καταθέσεων) αλλά και σε άλλους λόγους, όπως μόχλευση (σχέση ιδίων κεφαλαίων προς το σύνολο του ενεργητικού) η ρευστότητα, δηλαδή η σχέση χρηματοδοτήσεων προς τις καταθέσεις, ο πιστωτικός κίνδυνος και άλλοι παράγοντες.

Όμως το ζητούμενο, δηλαδή οι πηγές της αποδοτικότητας των τραπεζών, δεν μπορούν να αναζητούνται μόνο στην δομή και την λειτουργία τους, αλλά και στο πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον. Μερικοί παράγοντες σε επηρεάζουν άμεσα αν όχι προσδιορίζουν μεταβλητές των τραπεζών, όπως για παράδειγμα ο πληθωρισμός που είναι καθοριστικός για το ύψος των επιτοκίων. Άλλοι παράγοντες είναι λιγότερο αλλά ουσιαστικά συνδεδεμένοι με την επιτυχία των τραπεζών, όπως για παράδειγμα η οικονομική ανάπτυξη, η οποία στην μεν ανοδική της φάση συμπαρασύρει τόσο την ενεργητική όσο και την παθητική λειτουργία των τραπεζών, στη δεν καθοδική οδηγεί και σε αύξηση του πιστωτικού κινδύνου.

Τέλος με την παραγωγικότητα συνδέονται οι επιθυμίες και οι στόχοι των ιδιοκτητών (μετόχων), γιαντό και στη διεθνή βιβλιογραφία μελετάται συχνά η διαφοροποίηση της κερδοφορίας με βάση το ιδιοκτησιακό καθεστώς (κρατικές vs ιδιωτικών τραπεζών).

Ο προσδιορισμός των παραγόντων της τραπεζικής αποδοτικότητας και κερδοφορίας φαίνεται να είναι το συνηθέστερο ζήτημα που απασχολεί τους μελετητές στον τομέα της τραπεζικής διοίκησης και πολιτικής. Οι εμπειρικές μελέτες χρησιμοποιούν σειρές δεδομένων από τους ισολογισμούς των τραπεζών αλλά και μακροοικονομικούς δείκτες και με τη μέθοδο της παλινδρόμησης εντοπίζουν τη συσχέτιση διαφόρων μεγεθών ή δεικτών, το επίπεδο της συσχέτισης και την κατεύθυνσή της (θετική ή αρνητική). Επίσης χρησιμοποιείται μέθοδος Data Envelopment Analysis, αλλά σπανιότερα διότι απαιτεί την διαθεσιμότητα δεδομένων για κάθε τράπεζα που δεν είναι διαθέσιμα πάντοτε και σε όλους. Επιχειρείται παρακάτω η παράθεση συμπερασμάτων μελετών που αφορούν τραπεζικά συστήματα σχεδόν σε όλο τον κόσμο.

Κατ αρχήν όσον αφορά στον παράγοντα της κεφαλαιοποίησης δηλαδή τη σχέση ιδίων κεφαλαίων προς το σύνολο του ενεργητικού, δηλαδή την χρηματοοικονομική μόχλευση στις περισσότερες μελέτες αναδεικνύεται σημαντική συσχέτιση και θετική σχέση με την αποδοτικότητα. Οι Dietrich Wanzenried (2009) μελετώντας την αποδοτικότητα των εμπορικών τραπεζών στην Ελβετία μεταξύ 1999-2006 κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι τράπεζες με την μεγαλύτερη κεφαλαιακή βάση είναι περισσότερο κερδοφόρες αλλά όχι όλες στον ίδιο βαθμό. (Για παράδειγμα οι τράπεζες στη Γενεύη είναι αποδοτικότερες από αυτές της Ζυρίχης και γενικά οι ιδιωτικές είναι αποδοτικότερες από τις δημόσιες). Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγήθηκαν και οι Ivey, Gropper και Rutherford (2005) χρησιμοποιώντας δείγμα στο οποίο συμπεριελήφθησαν τράπεζες από τις ΗΠΑ, Ιαπωνία και 11 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως και οι Staikouras και Agoraki (2006) για τις τράπεζες της ΝΑ Ευρώπης, όπως και οι Athanassoglou και Delis (2006) για την ίδια περιοχή την περίοδο 1998-2002, οι Mendes και Abreu (2003) για τις τράπεζες της Ιβηρικής χερσονήσου. Επίσης οι Sufian και Habibullah (2009) σε μελέτη τους για τις κινέζικες τράπεζες αναδείχθηκε η θετική σχέση κεφαλαιακής διάρθρωσης και αποδοτικότητας στις κρατικές τράπεζες, όπως και οι Vong και Chan (2009) για τις τράπεζες στο Μακάο και ο Ramlall (2009) για τις τράπεζες στη Ταϊβάν. Εξ ίσου θετική σχέση της κερδοφορίας βρέθηκε και από τον Haron (2004) ακόμη και για τις ισλαμικές τράπεζες, αν και εκεί τη μεγαλύτερη επίδραση στην κερδοφορία έχει η επένδυση σε ισλαμικά ομόλογα.

Αντίθετα οι Goddard, Molyneux και Wilson (2004) για 5 ευρωπαϊκές οικονομίες βρήκαν ότι η σχέση αυτή συνδέεται με χαμηλή αποδοτικότητα. Αρνητική αποδοτικότητα σε σχέση με τη μόχλευση υπολόγισαν και οι Hutsison και Cox (2007) για τις περιόδους 1983-1989 και 1996-2002 για τις ΗΠΑ. Χαμηλή τιμή της αποδοτικότητας ιδίων κεφαλαίων υπολόγισε και ο Berger (1995) για τις ΗΠΑ τη δεκαετία 90.

Τέλος οι Demirgüç-Kunt και Huisinga (1999) βρήκαν μεν θετική σχέση αλλά σε επόμενη μελέτη τους (Demirgüç-Kunt και Huisinga 2000) συμπέραναν ότι η χρηματοοικονομική δομή δεν έχει σταθερή και ανεξάρτητη επιρροή στα περιθώρια κέρδους των τραπεζών.

Αντίθετα με τα παραπάνω η θετική σχέση της ρευστότητας (χρηματοδοτήσεις/καταθέσεις) πάντοτε αναδείχθηκε από μελέτες για την Κεντρική Αφρική (Nembo, Ndeffo-2007), των Mendes και Abreu για την Ιβηρική χερσόνησο (2003), οι Sufian και Habibullah (2009) για την Κίνα κλπ. Όσον αφορά όμως τη σχέση των λειτουργικών εξόδων και εσόδων με την αποδοτικότητα, οι Nembot και Ndeffo (2007) διαπίστωσαν ότι αρνητική σχέση έχουν τα έξοδα έρευνας, ενώ οι Mashharawi και Al-Zu'bi (2009) που μελέτησαν ένα δείγμα 10 Ιορδανικών Τραπεζών διαπίστωσαν τη θετική σχέση λειτουργικών εξόδων/συνολικά έξοδα με την αποδοτικότητα.

Η επίδραση του πληθωρισμού και της διαφοράς επιτοκίων στην αποδοτικότητα δεν επαληθεύεται από όλες τις μελέτες. Οι Mendes και Abreu (2003) και Abreu και Mendes (2001) διαπίστωσαν ότι ο πληθωρισμός έχει αρνητική επίδραση διότι τα κόστη ανέρχονται ταχύτερα από τα έσοδα και οι Chaudhry et al (1995) έφθασαν στο ίδιο συμπέρασμα για τις αμερικανικές τράπεζες τις δεκαετίες του 70 και 80, ενώ αντίθετα οι Athanassoglou et al (2006) για την ΝΑ Ευρώπη συμπεραίνουν ότι ο πληθωρισμός επηρεάζει θετικά και στατιστικά σημαντικά τη κερ-

δοφορία επειδή τα έσοδα αυξάνονται περισσότερο από τα κόστη. Όμως ο Kiyot (2009) σε μελέτη για τις χώρες της υποσαχάριας Αφρικής διαπίστωσε την ισχυρή θετική σχέση μεταξύ των ετών 2000-2007, ενώ αντίθετα για τα προηγούμενα έτη είναι αρνητική. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και οι Aburime (2008) για τις 154 τράπεζες της Νιγηρίας. Ακόμη στη Σουηδία σύμφωνα με τους Lindblom et al (2010), στην μείωση του περιθωρίου επιτοκίου οι τράπεζες αντέδρασαν με αύξηση των επιτοκίων δανεισμού και αντιμετώπισαν έτσι θετικά και τα προβλήματα που δημιούργησε η κρίση στις Βαλτικές χώρες.

Αντίθετα η επίδραση του πιστωτικού κινδύνου είναι σταθερά αρνητικός παράγοντας σε όλες τις περιπτώσεις. Οι Ivry et al (2005) διαπίστωσαν ότι υπάρχει αρνητική συσχέτιση της αποδοτικότητας με τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια. Στο ίδιο κατέληξαν και οι Chaudhry et Al (1995), οι Sufian και Habibulla (2009) για τις κινεζικές τράπεζες, οι Flamini et al (2009) σε μελέτη που συμπεριέλαβε 389 τράπεζες σε 41 χώρες και ο Ramlall (2009).

Άλλες μελέτες συνδέουν την αποδοτικότητα με το μέγεθος και την ιδιοκτησία. Αναφέρονται ενδεικτικά οι Hanweck και Ryu (2005) που διαπίστωσαν ότι το μέγεθος του ενεργητικού επηρεάζει θετικά το περιθώριο κέρδους, όπως και ο Berger et al (1993) ενώ οι Chaudhry et al (1995) για τις ΗΠΑ συμπεραίνουν ακριβώς το αντίθετο. Για τους Fernadez et al (2005) που μελέτησαν το ζήτημα της ιδιοκτησίας σε 8 κράτη μέλη του ΟΟΣΑ τα έτη 1990-1997 οι συνεταιριστικές και κρατικές τράπεζες έχουν μεγαλύτερα περιθώρια επιτοκίου, ενώ οι Flamini et al (2009) για 389 τράπεζες της υποσαχάριας Αφρικής έδειξαν ότι οι ιδιωτικές έχουν οι μεγάλες και ιδιωτικές τράπεζες. Αντίθετα οι Staikouras και Agoraki (2003) διαπίστωσαν ότι στην ΝΑ Ευρώπη το ιδιοκτησιακό καθεστώς δεν είναι προσδιοριστικός παράγοντας.

Όμως με την κερδοφορία και την αποδοτικότητα συνδέονται και άλλοι παράγοντες όπως οι εξαγορές και συγχωνεύσεις (ο Fadzlan Sufian (2009) διαπιστώνει θετική σχέση, όπως και οι Catorelli, Angelini (1999) για τις τράπεζες της Ιταλίας την περίοδο 1983-1997) με μεθόδους marketing όπως είναι οι προσωπικές πωλήσεις (ο Schwartze (2007) διαπιστώνει θετική σχέση, με την deregulation (οι Hutchison και Kox (2007), διαπίστωσαν ότι η σχέση είναι αρνητική), με την εποπτεία από την κεντρική Τράπεζα (οι Abdennour, Ben Khediri (2010) για τη Μέση Ανατολή και Δυτική Αφρική διαπίστωσαν θετική σχέση) κλπ.

Ειδικότερα για το ελληνικό τραπεζικό σύστημα οι Athanassoglou et al (2005) για την περίοδο 1985-2001 διαπίστωσαν ότι θετικά με την αποδοτικότητα συνδέεται ο οικονομικός κύκλος, η κεφαλαιακή διάρθρωση και ο πληθωρισμός, αρνητικά ο πιστωτικός κίνδυνος, τα λειτουργικά έξοδα και η συγκέντρωση, ενώ δεν επηρεάζει το ιδιοκτησιακό καθεστώς και το μέγεθος. Για το τελευταίο οι Σταϊκούρας, Στέλιος (1999) δεν επεσήμαναν συσχέτιση, ενώ θετικά κατ'αυτούς συσχετίζεται η επάρκεια ιδίων κεφαλαίων και οι συναλλαγματικές ισοτιμίες, ενώ αρνητικά ο πληθωρισμός, η πιστοληπτική ικανότητα και η ρευστότητα.

Οι Eichengreen, Gibson (2001) σε ανάλυση της ελληνικής τραπεζικής αγοράς για την περίοδο 1980-1998 και για 26 εμπορικές τράπεζες συμπέραναν ότι η κερδοφορία είναι μια μη γραμμική συνάρτηση του μεγέθους των τραπεζών. Στον εντοπισμό των αιτιών της κερδοφορίας και της αποτελεσματικότητας του ελληνικού τραπεζικού συστήματος παρεισφρεί και η έννοια των οικονομιών κλίμακας. Επίσης ο Gibson (2005) διαπίστωσε ότι υπάρχουν ενδείξεις πως οι τράπεζες με τα μεγαλύτερα μερίδια αγοράς, έχουν και τα υψηλότερα κέρδη. Για την περίοδο μέχρι το 2003 διαπιστώνεται ότι η επίδραση που ασκεί το μέγεθος μίας τράπεζας στην κερδοφορία της είναι πολύ ασθενέστερη από ό,τι την περίοδο 1993-1998, που σημαίνει ενδεχομένως ότι έχουν περιοριστεί οι οικονομίες κλίμακας για τις μεγαλύτερες ελληνικές τράπεζες.

Οι Karafolas, Mantakas (1996) για την περίοδο 1980-1989 χρησιμοποιώντας ένα δείγμα 11 τραπεζών διαπίστωσαν ότι δεν υπάρχουν γενικά μεγάλες οικονομίες κλίμακας. Στα λειτουργικά κόστη προέκυψε ειδικότερα συσχέτιση μεταξύ του λειτουργικού κόστους και του μεγέθους. Παρόμοια μελέτη για την περίοδο 1994-97 των Αθανάσογλου, Μπρισίμη, (2004) συγκρίνοντας το λειτουργικό +κόστος από τράπεζες διαφορετικών μεγεθών, συμπεραίνει ότι οι οικονομίες κλίμακας υπήρχαν μόνο για τις μικρές και τις μεσαίες τράπεζες, ενώ οι μεγάλες είχαν αντιοικονομίες. Όμως για την περίοδο 2000-2002 διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν οικονομίες κλίμακας σε όλες τις τράπεζες.

Συναφής είναι και η συσχέτιση της κερδοφορίας με την συγκέντρωση και τον ανταγωνισμό της αγοράς. Οι Hardy, Συμειγάννης (1998) χρησιμοποιώντας την μέθοδο της γραμμικής παλινδρόμησης διαπίστωσαν ότι η απόδοση ιδίων κεφαλαίων έχει μια σημαντική στατιστικά μη γραμμική σχέση με τα μερίδια αγοράς του ενεργητικού και γι' αυτό την περίοδο 1993-1995 η αποδοτικότητα μειώθηκε λόγω της έντασης του ανταγωνισμού που ήταν συνέπεια της απελευθέρωσης.

2. Εμπειρική έρευνα.

Για τις ανάγκες της μελέτης επιλέχθηκαν 6 τράπεζες που, με τεκμήριο το μέγεθός τους και την δραστηριότητά τους (εξαγορές και συγχωνεύσεις, επέκταση στα Βαλκάνια κλπ) είναι οι πιο σημαντικές. Πρόκειται για την Εθνική, Αγροτική, Εμπορική, Alpha, Eurobank και Πειραιώς. Το χρονικό διάστημα επιλέχθηκε η δεκαπενταετία 1993-2007 επειδή αφ ενός μεν το 1993 άρχισε η απελευθέρωση της καταναλωτικής πίστης, των επιτοκίων και της κίνησης κεφαλαίων και άρχισε η εφαρμογή της δεύτερης τραπεζικής οδηγίας αφ ετέρου δε διότι το 2007 είναι το τελευταίο έτος πριν την εκδήλωση της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Η δεκαπενταετία αυτή χωρίστηκε σε δύο περιόδους, ήτοι 1993-2002 και 2002-2007 ώστε να εντοπιστούν σχετικές οι αλλαγές. Το 2002 θεωρήθηκε έτος ορόσημο διότι ολοκληρώθηκε η διαδικασία της αποκανονισμού και καθιερώθηκε η κυκλοφορία του ευρώ.

Για τις προαναφερθείσες τράπεζες συγκεντρώθηκαν οι ισολογισμοί αυτής της δεκαπενταετίας. Στον Πίνακα I εμφανίζονται τα στοιχεία που ενδιαφέρουν την έρευνα καθώς και οι υπολογισμοί της Αποδοτικότητας Ενεργητικού (Return on Assets- ROA), Αποδοτικότητας Ιδίων Κεφαλαίων, (Return on Equity –ROE), της Ρευστότητας που εκφράζεται με την σχέση δάνεια προς καταθέσεις και την Μόχλευση που εκφράζεται με τη σχέση ιδίων κεφαλαίων προς το σύνολο ενεργητικού.

Με βάση αυτά τα δεδομένα υπολογίστηκαν με την χρήση της μεθόδου της παλινδρόμησης οι συσχετίσεις μεταξύ των διαφόρων μέτρων αποδοτικότητας όπως είναι η κερδοφορία, το χρηματοοικονομικό αποτέλεσμα, η ROA και η ROE και των εξής παραγόντων που σύμφωνα με την προαναφερθείσα βιβλιογραφία είναι οι συνηθέστεροι για την εκτίμηση της παραγωγικότητας.

Τα αποτελέσματα εμφανίζονται στον Πίνακα II από τον οποίο συμπεραίνονται τα εξής

- Θετικοί και στατιστικά σημαντικοί είναι όλοι οι ενδογενείς τραπεζικοί παράγοντες κερδοφορίας ήτοι το σύνολο του ενεργητικού, το ύψος των ιδίων κεφαλαίων, η ρευστότητα, η μόχλευση και το χρηματοοικονομικό αποτέλεσμα. Οι μακροοικονομικοί παράγοντες Γενικός Δείκτης του Χρηματιστηρίου Αξιών Αθηνών και η μεταβολή του ΑΕΠ είναι επίσης θετικοί αν και όχι εξ ίσου στατιστικά σημαντικοί. Αρνητικός αλλά στατιστικά σημαντικός παράγοντας κερδοφορίας είναι ο πληθωρισμός.
- Αν για μέτρο αποδοτικότητας ληφθεί η ROA οι ίδιοι παράγοντες έχουν την ίδια συμπεριφορά αν και η στατιστική τους σημασία είναι μικρότερη. Στην περίπτωση της μέτρησης της αποδοτικότητας με την ROE οι περισσότεροι παράγοντες έχουν αρνητικό αποτέλεσμα αλλά όχι στατιστικά σημαντικό, όπως άλλωστε και ο πληθωρισμός. Θετικό αποτέλεσμα έχει μόνο ο δείκτης του χρηματιστηρίου αλλά η στατιστική σημασία του είναι επίσης μικρή. Τέλος το χρηματοοικονομικό αποτέλεσμα συναρτάται θετικά με το σύνολο του ενεργητικού, τη ρευστότητα, τη μόχλευση, το ύψος των ιδίων κεφαλαίων και αρνητικά με τον πληθωρισμό.
- Όσον αφορά στο παράγοντα του συνόλου του ενεργητικού, η θετική του συνάφεια είναι προφανής διότι το ύψος του σημαίνει ότι μεγαλώνει και το μέγεθος των κερδοφόρων στοιχείων του ενεργητικού, όπως είναι οι χρηματοδοτήσεις, οι τοποθετήσεις σε τίτλους κλπ. Η έστω και μικρή διαφοροποίησή του τη δεύτερη υποπερίοδο σε σχέση με την πρώτη εξηγείται από την ολοένα και μεγαλύτερη προσπάθεια των τραπεζών να αυξήσουν την κερδοφορία τους μειώνοντας τις μη άμεσα παραγωγικές απαιτήσεις (π.χ. μερικές τοποθετήσεις σε ακίνητα) αλλά και την αποδοτικότητα των θυγατρικών

- επιχειρήσεών τους. Θα πρέπει να τονισθεί ότι η υψηλή συνάφεια κερδών και συνόλου ενεργητικού σχετίζεται και τις οικονομίες κλίμακας
- Η σημασία της ρευστότητας αναδεικνύεται από το γεγονός ότι η έκταση της μεσολαβητικής λειτουργίας κατευθύνεται περισσότερο σε τοποθετήσεις μεγαλύτερης απόδοσης όπως είναι οι χρηματοδοτήσεις προς ιδιώτες και καταναλωτές που η διαπραγματευτική τους θέση είναι πιο αδύνατη και τα επιτόκια υψηλότερα. Η μείωση της συσχέτισης τη δεύτερη περίοδο πιθανόν να οφείλεται στην αναζήτηση νέων πηγών αποδοτικότητας εκτός των παραδοσιακών τραπεζικών. Σε αυτό δε συνηγορεί και ο γεγονός ότι ενώ για το σύνολο των ετών ο παράγοντας αυτός για τη ROE είναι αρνητικός, όπως άλλωστε αναμένεται σύμφωνα με τη θεωρία της χρηματοοικονομικής μόχλευσης, τη δεύτερη υποπερίοδο είναι θετικός.
 - Το ύψος των ιδίων κεφαλαίων πρέπει να εξετασθεί σε συνδυασμό με τη μόχλευση. Διότι η αύξηση των ιδίων κεφαλαίων έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση και του ενεργητικού επομένως και των αποδοτικών τοποθετήσεων. Η αρνητική σημασία αυτού του παράγοντα για τη ROE δεν είναι στατιστικά σημαντική ώστε να αξίζει σχολιασμού.
 - Το χρηματοοικονομικό αποτέλεσμα είναι προφανές ότι είναι παράγοντας κερδοφορίας. Το γεγονός όμως ότι η συσχέτιση δεν είναι πλήρης πρέπει να αναζητηθεί στην επίδραση του λειτουργικού αποτελέσματος. Δηλαδή στην περίοδο της αποκανονισμοποίησης και μετά απ αυτή, οι τράπεζες έχασαν ένα μέρος των παραδοσιακών εσόδων τους λόγω του φαινομένου της αποδιαμεσολάβησης (disintermediation) και αναζήτησαν την αύξηση της κερδοφορίας τους στη λειτουργική αποτελεσματικότητα.
 - Η συνάφεια με τη πορεία του Γενικού Δείκτη όπως προαναφέρθηκε είναι το αποτέλεσμα της μεγάλης παρέμβασης των τραπεζών σε χρηματιστηριακές πράξεις που ακολούθησε την περίοδο της χρηματιστηριακής έκρηξης του τέλους της δεκαετίας του 90. Άλλωστε έτσι εξηγείται και η μεγαλύτερη συσχέτιση τη δεύτερη υποπερίοδο σε σχέση με την πρώτη.
 - Η αρνητική σημασία του πληθωρισμού , με οποιοδήποτε τρόπο και να μετρηθεί η αποδοτικότητα και κερδοφορία, έχει να κάνει με την ταχύτερη πτώση των επιτοκίων καταθέσεων σε σχέση με τα επιτόκια χρηματοδοτήσεων σε περιόδους πτώσης των επιτοκίων όπως είναι και η εξεταζόμενη. Περαιτέρω διερεύνηση της διαφοροποίησης των επιτοκίων έδειξε τα εξής : Στον πίνακα ΙΙΙ του εμφανίζονται τα αποτελέσματα της απλής γραμμικής παλινδρόμησης που έγινε για κάθε τράπεζα και για το σύνολο, όπου συσχετίζονται οι πιστωτικοί τόκοι με τις χορηγήσεις και οι χρεωστικοί με τις καταθέσεις. Στην πρώτη σειρά η ανεξάρτητη μεταβλητή (x) είναι οι χρηματοδοτήσεις και η εξαρτημένη (Y) οι πιστωτικοί τόκοι, και στην δεύτερη το x είναι οι καταθέσεις και το Y οι χρεωστικοί τόκοι. Σε όλες τις περιπτώσεις, ο ρυθμός αύξησης των πιστωτικών τόκων είναι μεγαλύτερος από αυτό των χρεωστικών τόκων, εκτός της Αγροτικής που ο ρυθμός είναι αρνητικός αλλά στους χρεωστικούς είναι περισσότερο αρνητικός από ότι στους πιστωτικούς. Αυτό σημαίνει ότι η βελτίωση του χρηματοοικονομικού αποτελέσματος σε όλες τις τράπεζες έχει ως σημαντικότερη γενεσιουργό αιτία κυρίως την αύξηση της διαφοράς του επιτοκίου καταθέσεων και χρηματοδοτήσεων.

3. Συμπεράσματα

Είναι φανερό ότι το ελληνικό τραπεζικό σύστημα έχει χαρακτηριστικά κερδοφορίας και αποδοτικότητας που δεν απέχουν από αυτά άλλων χωρών και περιόδων όπως φαίνεται και από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας. Ακόμη περισσότερο από τη στατιστικά επεξεργασία φαίνεται ότι στην αρχή της νέας χιλιετίας η κατάσταση εξορθολογίζεται περισσότερο.

Όμως επειδή η κύρια πηγή πληροφοριών είναι οι ισολογισμοί, πρέπει να αναφερθούν προβλήματα από τη μελέτη τους που αμφισβητούν την αξιοπιστία των δεδομένων τους. Αναφέρονται παρακάτω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα :

- ✓ Στην Αγροτική Τράπεζα το 2002 «η αρνητική αποτίμηση των χρεογράφων οδηγήθηκε κατ ευθείαν στην καθαρή θέση για μελλοντικό συμψηφισμό» (σελίδα 77 της έκθεσης

- 2002), με αποτέλεσμα να μην εμφανιστούν ζημιές άνω των 700 εκ ευρώ, ενώ ο ισολογισμός παρουσίασε αρνητικά αποθεματικά κεφάλαια
- ✓ Σε μεγάλο αριθμό ισολογισμών οι ορκωτοί λογιστές σημειώνουν τον σχηματισμό μικρότερων προβλέψεων, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μεγαλύτερα κέρδη. Π.χ. στο ισολογισμό του 1988 της Eurobank αναφέρεται ότι δεν έγινε πρόβλεψη επισφαλών απαιτήσεων 10 δις ενώ τα κέρδη ήταν 5 δις δρχ.
 - ✓ Δεν εμφανίζονται πλέον οι προβλέψεις εξειδικευμένα για επισφαλείς χορηγήσεις με αποτέλεσμα να μην μπορεί να γίνει εκτίμηση του πιστωτικού κινδύνου και της επίδρασής του στη κερδοφορία.
 - ✓ Προκειμένου να είναι συγκρίσιμοι οι ισολογισμοί δύο περιόδων σημειώνεται ότι γίνονται προσαρμογή δεδομένων. Αυτές οι προσαρμογές είναι σημαντικές και φθάνουν μέχρι και 25% (Ισολογισμοί 2006 και 2007 της Alpha)
 - ✓ Στην Αγροτική Τράπεζα το 1998 αναφέρεται ότι καταχωρήθηκαν έσοδα από κρατικό ομολογιακό δάνειο που όμως δεν είχε ακόμη εκδοθεί. Επίσης για το ίδιο έτος αναφέρεται ότι δεν διακόπηκε ο λογισμός τόκων για μη εξυπηρετούμενα δάνεια
 - ✓ Στον ισολογισμό της Εγνατίας του 2001 σημειώνεται ότι ο λογαριασμός Ταμείο και Διαθέσιμα στην Τράπεζα της Ελλάδας με ύψος 1,4 δις ευρώ δεν έχει συμφωνηθεί λογιστικά με την ΤτΕ

Βιβλιογραφία

- Abdenmour F. , K. Ben Khediri (2010)“Bank supervision and bank profitability. The case of MENA countries” International Journal of Monetary Economics and Finance. Vol 3, Nov 4
- Abreu M, V Mendes (2001)“Commercial bank interest margins and profitability: Evidence for some EU countries” Business and economics Society International Conference Paris 22-26 July
- Aburine T U (2008) “Determinants of Bank Profitability : Macroeconomic Evidence from Nigeria” International Economics and Finance Journal vol 4 No 1.
- Athanasoglou P, M. Delis, C. Staikouras (2006) “Determinants of bank profitability in the South Eastern European region” Journal of Financial Decision Making Vol 2 pp 1-17
- Athanasoglou P., S. Brissimis, M. Delis (2005) “Bank –specific, industry specific and macroeconomic determinants of bank profitability” Working Paper No 25 Bank Of Greece.
- Berger A., D. Hancock, D. Humphrey . (1993) “Bank efficiency derived from the profit function” Journal of Banking and Finance. 17 pp. 317-347
- Berger Allan (1995) “The relationship between capital and earnings in banking” Journal of Money Credit and banking p. 404-456.
- Catorelli B. P. Angelini (1999) “Bank competition and regulatory reform : the case of the Italian banking industry” Federal Reserve of Chicago Working Paper Series No 32
- Chaudhry M, A. Chatrath, R. Kamath (1995) “Determinants of Bank Profitability” American Journal of Business” Vol 10 issue 1
- Chouliaras V (2010) “Mergers and Acquisition in the Greek Banking System. What about profitability? In “International Journal of Economics Sciences and Applied Research”
- Demirguc – Kunt A , H, Huizinga (1999) “Determinants of commercial bank interest margins and profitability : some international evidence” The World Bank Economic Review. Vol 13 No 2 pp 379-408
- Demirguc-Kunt , H. Huizinga (2000) “Financial structure and bank profitability” World Bank Policy Research Working Papers Series. No 2430.
- Dietrich A, G. Wanzenried 2009 “What determines the profitability of commercial banks”
- Fadzlan Sufian (2009)“Assessing the impact of mergers and acquisitions on bank profit efficiency : empirical evidence from Malaysia” International Journal of Decision Sciences, Risk and Management, Vol 1 No 3-4

- Fernandez A-I, A-R Fonseca, F. Gonzalez (2005) "Does ownership affect bank profitability? Some international evidence" In E. Klein "Capital Formation, Governance and Banking" Nova Science Publishers, Inc
- Flamini V., C McDonald, L. Schumacher (2009) "The determinant of Commercial Bank Profitability in Sub-Saharan Africa" IMF
- Goddard J, Molyneux P, Wilson J (2004) "Dynamics of growth and profitability in banking" Journal of Money, Credit and Banking vol 36 No 6 Dec 2004
- Hanweck G, L. Ryu (2005) "The sensitivity of bank net interest margins and profitability to credit, interest rate and term structure shocks across bank product specializations" Federal Deposit Insurance Corporation . Working Paper 05-02.
- Haron S (2004) "Determinants of Islamic bank profitability" Global Journal of Finance and Economics Vol 1 o 1 March 2004
- Hutchison D, A. Kox (2007) "The causal relationship between bank capital and profitability" Annals of Financial Economics 3 p. 40-54.
- Hutchison D, R Cox (2007) "The causal relationship between bank capital and profitability" Annals of Financial Economics No 3 p. 40-54.
- Ivey J, D Gropper, M Rutherford (2005) "Bank Capital, performance and regulation: Some International Evidence" Investment management and financial innovation 4/2005
- Kiyota H. (2009) "Confronting the Global Financial Crisis: Bank Efficiency, Profitability and Banking System in Africa" African Economic Conference on "Fostering Development in a Era of Financial and Economic Crises" Addis Ababa Nov 2009
- Lindblom T., M. Olson , M. Willeson (2010) "Financial crisis and bank profitability" Wolpertinger Conference , Bangor University U.K.
- Mashharawi F , Al-Zu'bi K (2009) "The determinants of Bank's Profitability: Evidence from the Jordanian Banking Sector (1992-2006)" Jordan Journal of Business Administration, Vo 5 No 3
- Mendes V., M. Abreu (2003) "Do macro-financial variables matter for European bank interest margins and profitability?" Financial Management Association International
- Nembot Ndeffo L.(2007) "Reformes financiers et rentabilite du systeme bancaire des etats de la CEMAC" African Economic Conference Addis Abeba 2007.
- Ramlall I (2009) "Bank specific, industry specific and macroeconomic determinants of profitability in Taiwanese Banking System : Under Panel Data Estimation" International Research Journal of Finance and Economics Issue 34
- Schwarze F. (2007) "Relationship banking and bank profitability. An empirical survey of German Banks" European Financial Management Association . Working papers.
- Staikouras C, M Agoraki (2006) "The determinants of Net Interest Margin in the Banking Sector of the South Eastern European Region" 5° ετήσιο συνέδριο Επιστημόνων Χρηματοοικονομικής Λογιστικής Ελλάδας
- Sufian F, M Habibullah (2009) "Bank specific and macroeconomic determinants of bank profitability : Empirical evidence from the China Banking sector" Frontiers of Economics in China. Vol 4 Issue (Month): 2 (June) Pages: 274-291.
- Vong A. , H. Si Chan (2009) "Determinants of Bank Profitability in Macao" Macao Monetary Research Bulletin. Issue No 12 July 2009
- Αλεξιάκης Π. (1994) « Βασικές εξελίξεις στη δομή , στη λειτουργία και στο θεσμικό πλαίσιο του ελληνικού τραπεζικού συστήματος» στο «Απελευθέρωση αγορών και μετασχηματισμοί στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα» Επιμέλεια Τάσος Γιαννίτσης ETBA Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα
- Βολουδάκης Ε.(1990) «Η διαδικασία προσαρμογής του ελληνικού χρηματοπιστωτικού συστήματος στην πρώτη φάση της οικονομικής και νομισματικής ένωσης» Δελτίο της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών τεύχος 28 Δ τρίμηνο
- Γιαννίτσης Τάσος (1992.) «Απελευθέρωση αγορών και μετασχηματισμοί στο ελληνικό τραπεζικό σύστημα » Εκδόσεις Παπαζήση , Αθήνα

- Ένωση Ελληνικών Τραπεζών. (1987) «Έκθεση Επιτροπής για την Αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό του τραπεζικού συστήματος (Επιτροπή «Καρατζά»), Επίκαιρα Θέματα. Αθήνα
- Κωστής Κ. (1997) «Συνεργασία και ανταγωνισμός : τα 70 χρόνια της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών» Ένωση Ελληνικών Τραπεζών. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Μασουράκης Μ. (1998) « ΟΝΕ και Ελληνικό Τραπεζικό Σύστημα» Δελτίο της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών Α τρίμηνο
- ΟΤΟΕ Ινστιτούτο εργασίας ΟΤΟΕ (1996) «Τεχνικό-οργανωτικός εκσυγχρονισμός του τραπεζικού συστήματος

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

	<i>δάνεια</i>	<i>σύν ενεργητι- κού</i>	<i>καταθέσεις</i>	<i>idia κε- φάλαια</i>	<i>χρημ απο- τέλεσμα</i>	<i>κέρδη</i>	<i>ROE</i>	<i>ROA</i>	<i>ρευστότητα</i>	<i>μόχλευση</i>
1993	12148	39531	29903	1641	1152	247	0,150	0,006	0,406	0,042
1994	13308	43114	32675	1921	1601	390	0,203	0,009	0,407	0,045
1995	16236	48050	37825	2104	1809	484	0,230	0,010	0,429	0,044
1996	18514	53800	42567	2045	1921	417	0,204	0,008	0,435	0,038
1997	21741	63698	49768	2788	1622	575	0,206	0,009	0,437	0,044
1998	29276	77330	61492	4133	2698	982	0,237	0,013	0,476	0,053
1999	37037	96501	66665	9212	2472	2129	0,231	0,022	0,556	0,095
2000	53818	128969	84772	10698	3826	2297	0,215	0,018	0,635	0,083
2001	63761	139999	93289	10774	3005	1777	0,165	0,013	0,683	0,077
2002	73280	145568	95583	9182	4164	1194	0,130	0,008	0,767	0,063
2003	85067	153432	107440	9749	3870	1696	0,174	0,011	0,792	0,064
2004	101849	162561	112776	8612	4403	1621	0,188	0,010	0,903	0,053
2005	119914	197400	123481	11815	3951	2348	0,199	0,012	0,971	0,060
2006	139686	238465	144478	14689	4839	3561	0,242	0,015	0,967	0,062
2007	167693	285912	168949	18217	6498	3760	0,206	0,013	0,993	0,064

ΠΙΝΑΚΑΣ II: ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗΣ

Σύνολο ενεργητικού	Κέρδη	ROA	ROE	Διαφορά τόκων	Ρευστότητα	Κέρδη	ROA	ROE	Διαφορά τόκων	Μεταβολή ΑΕΠ	Κέρδη	ROA	ROE
1993-2007	0,93	0,32	0,03	0,96	1993-2007	0,84	0,24	-0,08	0,92	1993-2007	0,60	0,47	0,15
2002-2007	0,97	0,81	0,72	0,88	2002-2007	0,83	0,77	0,84	0,59	2002-2007	-0,12	0,03	0,07
1993-2002	0,81	0,44	-0,35	0,93	1993-2002	0,97	0,89	-0,467	0,92	1993-2002	0,70	0,53	0,18
Ιδια κεφάλαια	Κέρδη	ROA	ROE	Διαφορά τόκων	μόχλευση	Κέρδη	ROA	ROE	Διαφορά τόκων				
1993-2007	0,97	0,52	0,04	0,92	1993-2007	0,62	0,87	0,09	0,41				
2002-2007	0,96	0,78	0,65	0,87	2002-2007	0,29	0,21	-0,11	0,24				
1993-2002	0,94	0,66	-0,19	0,85	1993-2002	0,97	0,89	-0,08	0,64-0,73				

ΠΙΝΑΚΑΣ III:

Πληθωρισμός	Κέρδη	ROA	ROE	Διαφορά τόκων	Γενικός Δείκτης ΧΑΑ	Κέρδη	ROE	Συντελεστές b παλινδρόμησης πιστωτικών τόκων και χρηματοδοτήσεων και χρεωστικών τόκων και καταθέσεων
1993-2007	-0,73	-0,65	-0,21	-0,72	1993-2007	0,92	0,31	
2002-2007	-0,61	-0,50	-0,60	-0,71	2002-2007	0,96	0,70	
1993-2002	-0,83	-0,72	-0,22	-0,75	1993-2002	0,71	0,21	

ΤΡΑΠΕΖΑ	Εξίσωση $a+bx=y$	Εξίσωση $a+bx=y$
	Όπου $y=$ πιστωτικοί τόκοι	Όπου $y=$ χρεωστικοί τόκοι
	$x=$ χρηματοδοτήσεις	$x=$ καταθέσεις
ATE	-0,06411	-0,10091
ETE	0,045653	0,029295
EMTE	0,219500	-0,02804
ALPHA	0,528670	0,035930
EURO	0,121234	0,058179
ΠΕΙΡ	0,759840	0,042515
ΕΓΝΑ	0,091381	0,032230
ΣΥΝΟΛΟ	0,054931	0,018099

The Contribution of CRM Marketing Variables Towards Improving Company's Performance: A Case of Thessaloniki Area Hotels

Costas Assimakopoulos¹, Eugenia Papaioannou¹, Christos Sarmaniotis¹

1. Technological Educational Institution of Thessaloniki, Department of Marketing, Thessaloniki, 57400, Greece e-mail: {casim, epap, xsarman}@mkt.teithe.gr

Abstract

Companies are developing and deploying CRM systems to improve their business performance and competitiveness. Although, previous research has shown the information technology, in general, contributes to the improvement of organizational performance, the benefits of the marketing variables in CRM systems still remain uncertain.

Concerning the hotel industry, there is a significant body of literature that has examined and underlined the necessity of information systems adoption and application. Nevertheless, the CRM systems do not embed efficiently marketing variables like customer satisfaction, loyalty, customer's complaining etc.

This paper will present and analyze the findings of an exploratory research study which has been conducted in Thessaloniki area. An attempt was made to find out whether marketing variables are adopted by hotel CRM systems. Further, the research explored the degree to which hotels have exploited the potential of CRM systems. Particularly, it will analyze whether the hotels are profiting from the opportunities provided by CRM or whether simply their use of CRM revolve around the basic functions of providing information¹²⁸.

I. INTRODUCTION

In today's changing and very competitive marketplace companies have identified the need to improve customer service in order to maximize revenues. One way to succeed that is by Customer Relationship Management, which enables companies to optimize revenue and increase customer value through understanding and satisfying individual customers' needs (Liu and Yang, 2009). Actually, CRM initiatives have resulted in increased competitiveness for many companies as witnessed by higher revenues and lower operational costs. Managing customer relationships effectively and efficiently boosts customer satisfaction and retention rates (Chen and Popovich, 2003). Thus, CRM has become a strategic imperative for companies in almost every business sector.

With the CRM approach to receive increased attention as a business strategy (Sin et al., 2005; Wahlberg et al., 2009), many research studies have investigated companies adoption of CRM. However, there are few studies attempting to examine the adoption of CRM in the hotel sector, which is of strategic importance for Greece. Specifically, there is a relative lack of empirical studies of the issues associated with the implementation of the concept, in Greek hotels (Sigala, 2004 and 2005; Sarmaniotis et al., 2010). Most of the studies in hotel CRM have focused on the role of Information Communication Technology (ICT) in CRM practices. Other studies have investigated whether hotels have CRM software and the characteristics they have. This paper mainly attempts to examine hotelCRM in a marketing context. In particular, the

¹²⁸ This study is financed by the Research Committee of the T.E.I. of Thessaloniki under the project number 80015 of the program Π.Ε.Ε. (Πρόγραμμα Ενίσχυσης Έρευνας) of the research Committee, 2010.

purpose of this paper is to address some marketing variables related to the implementation of hotel CRM systems, employed by 4 and 5 stars hotels, in Thessaloniki area and their contribution to hotels CRM effectiveness. The specific objectives of the study are to find out:

- The existence or not of a CRM system/software
- Whether hotel management is interested in customer's satisfaction and whether encourages them to complain
- The attitudes of hotel managers towards customer-centric orientation
- To determine whether exists or not a brand loyalty strategy and how intense the latter is
- Whether some marketing variables and long term profitability are related

In the rest of the paper a literature review is analyzed, in order to present a CRM discussion and especially to analyze some crucial factors for the effectiveness of hotel CRM. Next, the research methodology used in an empirical research conducted in 4 and 5 stars hotels of Thessaloniki area is presented. Finally, findings from research are provided and analyzed followed by a discussion, conclusions and suggestions for further research.

II. LITERATURE REVIEW

CRM appeared as new concept at the peak of the Internet boom (Kotorov, 2003), even though CRM itself is not a new concept. It is impossible to ignore the striking similarities between CRM and relationship marketing. Relationship marketing is at the core of customer – centric orientation. When a firm adopts customer-centric orientation, and therefore exercises relationship marketing, it is attempting to develop and establish long-term relationships with customers. Hence, it is aiming at improved customer service and satisfaction, thus retaining and further increasing the sales level (Sarmaniotis and Stefanou, 2005). Empirical findings suggest that customer satisfaction, which is the underlying notion of relationship marketing, is a critical point in achieving and retaining competitive advantage (Stefanou et al., 2003). Moreover, there is a strong evidence that customer retention and profitability are correlated (Payne et al., 1999). However, CRM goes a step further. CRM has been defined as a management approach that involves identifying, attracting, developing and maintaining successful customer relationships over time in order to increase satisfaction, loyalty and retention of profitable customers (Bradshaw and Brash 2001, Massey et al., 2001). In addition, Fjermestad and Romano (2003) maintained, and most of the authors and the practitioners accepted, that successful CRM requires attracting and keeping economically valuable customers, while repelling and eliminating economically invaluable ones.

Organizations have identified the need to become more customer facing and they have started to expend more effort in finding new ways to create value for their customers. Concerning the hotel sector, the number of hotels investing in the development of structured CRM programs has increased over the last years (Songini, 2001). Piccoli et al. (2003) stressed that the hotel sector has the greatest potential of all industries with regards to CRM application. All hotels are collecting information about their customers at reservation, check-in, check-out, and sometimes during their stay. The point is the ability of hotels to facilitate the collection of, and access to, customer information and further to exploit data mining capacities of CRM (Min et al., 2002).

At this point, we should underline that company relationships with customers can be greatly improved by employing information technology (IT), which can facilitate and enhance customer relationships in various ways, but mainly enables companies to attain customization. CRM applications take full advantage of technology innovations with their ability to collect and analyze data on customer patterns, interpret customer behavior, develop predictive models and so on. As a consequence, in many cases, CRM was deployed as a technology solution that

extends separate databases and sales force automation tools to bridge sales and marketing functions (Peppers and Rogers, 1999). The point is that still many companies have difficulty in implementing an effective CRM system because they allow software vendors to drive their approach to customer management (Rigby et al., 2002) or because they deploy CRM as a technological solution which can facilitate some particular marketing functions (Kotorov, 2003).

Obviously, data collection and maintenance has been identified as a critical component of CRM. However, the key issue for CRM success is not the role of ICT, but marketing variables. Unfortunately, it appears that there has been little consideration of the impact could have variables such as satisfaction/dissatisfaction, complaining behavior, behavioral loyalty - including volume and frequency of purchase over time-, on hotels CRM strategy. Even though, many studies in marketing field and CRM in particular have shown that customer satisfaction is a critical point in achieving a competitive advantage leading to brand loyalty, repeat sales (Oliver, 1999; Parasuraman and Grewal, 2000) and finally to customer retention, emphasis has been given in acquiring additional customers.

It should be noted moreover that customer complaining is strongly related to the notion of customer dissatisfaction (Stefanou et al., 2003). The degree of customer satisfaction is one determinant affecting consumer complaining behavior. This has wide-spread implications and includes the dilution of brand loyalty (Andreassen, 1999), drop in repurchase intentions (Tax et al., 1998) and spread of negative word-of-mouth (Lam, 2003). Particularly, in the hotel industry, guests' complaints seem to be inevitable (Ngai et al., 2007). Furthermore, in the hotel sector again, where guests are usually from different cultures, it is very essential for hotel management to know how culture affects consumer complaining behavior, in order to respond in such a way that dissatisfaction is reduced and repeat business is encouraged (Fornell and Westbrook, 1984; Nyer, 2000; Zineldin, 2006). Therefore, guest complaints should be encouraged so that hotel management could have the opportunity to improve consumer perception of service quality. Complaints are useful sources of information that help marketers identify sources of dissatisfaction (Nyer, 2000). However, there is a lack of entailing the customer complaining behavior variable in the CRM systems applied and especially in the CRM softwares.

Concluding, it should be underlined that the philosophical bases of CRM are relationship marketing, customer satisfaction and retention, life time value and customer profitability created through business process management. This is one of the main reasons that CRM projects fail. However, it is strongly argued that CRM applications can assist company management to improve company's profits if some key factors are followed (Sarmaniotis and Stefanou, 2005).

III. METHODOLOGY

A questionnaire has been used in order to collect data for the hotels that were constituted the sample of our survey. The measures included has been either constructed in the literature or developed by the authors. in order to achieve the objectives of the research. Specifically, a tentative measure consisting of attitudes towards customer-centric orientation of the hotels' management is constructed. Particularly, the latter has been used by the authors in a previous research in the hotel sector. This tentative measure consists of 19 Likert-scaled variables with agree/disagree answers. The measure was developed considering analogous sentences found in the literature (Luck and Lancaster, 2003; Lo et. al., 2010). Additionally, some sentences were developed by considering experts' opinions.

Demographics of the hotels and of the person interviewed are collected. Moreover, the degree of adoption of the CRM philosophy is measured. In addition, the existence of a Hotel CRM software is investigated. Basically, we are interested in investigating whether some marketing variables are included in the CRM software package and system. It is worth to mention

that CRM software packages lack marketing variables which is highlighted in the literature as a drawback for the success of CRM.

Finally, statistical tests such as chi-square and one-way ANOVA were used to find out if there were statistical significant relationships among variables.

The sample consists of 57 hotels (pensions excluded) of Thessaloniki area including all hotel categories and sizes.

IV. RESULTS AND DISCUSSION

Demographics

72% of the interviewees were males and 28% were females. The majority were either owners of the enterprises or hotel managers. 58.9% worked in the same hotel for more than 5 years, whereas 12.5% for 3-5 years, 19.6% for 1-3 years and 8.9% for less than a year. Long-lasting work at the same hotel probably means that the respondent had a better and a clearer view about potential CRM implementation and practices adopted by the hotel. Regarding the education level, 51.8% of the respondents have a bachelor's degree, 10.7% a master's degree and 25% have graduated from high school.

Considering the hotel category, 21.1% of the hotels were of 5 stars (Deluxe/Luxury), 17.5% of 4 stars, 54.4% of 3-2 stars and finally 7% had less than 2 stars. Hotels were also categorized by their bed capacity. Specifically, 40.4% of the sample had more than 101 beds, 24.6% from 51 to 100 beds and 35.1% less than 50 beds. However, as it is mentioned below, low bed capacity does not necessarily leads to the rejection of the CRM system on the part of the hotel. In terms of number of employees, 19.3% of the hotels in the sample employ more than 50 employees, 24.6% 21-50, 15.8% 11-20 and 40.4% employ less than 10 people.

Marketing Variables and CRM

A research objective was to measure whether hotels implement a CRM system and what is the philosophy of the management (consumer-centric or not). In order to measure this orientation a tentative multi-item measure was constructed called "Attitude Towards Customer-Centric Orientation (ATCCO)" of the hotel management. A Likert-scaled group of sentences was used in order to measure the ATCCO of the firm, in a successive phase of data collection through the procedure of measurement construction. These items give a new variable, which is the summation of the values of the nineteen sentences. In this research the descriptive statistics of the ATCCO are shown the table below.

Table 1. Descriptive statistics of the Attitude Towards Consumer Centric Orientation variable

	N	Mini- mum	Maximum	Mean	Std. Deviation	
ATCCO	54	59.00	95.00	77.2778	8.26316	
Valid N (listwise)	54					

In this survey the hotels were questioned whether they record some marketing variables (such as customer's satisfaction, complaining, or special customer demands) electronically or

by other means. The hotels, which recorded customer-related data, without electronic means, were a minority. Nevertheless, when an electronic-CRM system existed, the majority replied that those variables were stored for further processing. Thus, the necessity to support electronically the CRM system is obvious. Related findings are shown in the diagrams below.

Figure 1. Clustered bar charts of three measured marketing variables versus the utilized means to record them.

Performing chi-square analysis it is depicted that there are relationships between variables like customer's satisfaction, special demands and complains on the one hand and the existence or not of a separate marketing department on the other.

Table 2. Significance measured between marketing variables and the existence or not of a separate marketing department

Variables	Asymptotic significance	
Recording customer's complains	0.005	
Recording customer's special demands	0.010	
Recording customer's satisfaction	0.005	

In order to identify relationships between ATCCO and other nominal or ordinal variables, one-way ANOVA significance test was employed. Results showed that there is a relationship between ATCCO and the number of employees ($p < 0.05$). Moreover, there is a relationship between ATCCO and the degree that the CRM software is exploited ($p < 0.05$).

The adoption of a brand loyalty strategy from the hotel management is also used as a measure of the customer-centric orientation of the latter. The loyalty strategy is measured employing a group of variables used to collect information about the motivations that the hotel offers to their customers in order to increase their loyalty. The higher the motivations offered, the stronger the brand loyalty strategy of the hotel is. In the diagram below it can be seen that

more than 47% of the hotels in our sample have a moderate, intensive or very intensive brand loyalty strategy.

As cited above, the majority of the respondents had a positive ATCCO. Nevertheless, a few hotels installed some type of CRM software (17.9%). Concerning the existence or not of a separate marketing department it is found that the overwhelming majority does not have a marketing department. However, it has been found that CRM software installation is related to the existence or not of a separate marketing department ($p < 0.05$). Enterprises that do not have a separate marketing department do not have an electronic CRM system at all. It appears therefore, that marketing and CRM information technology are connected closely.

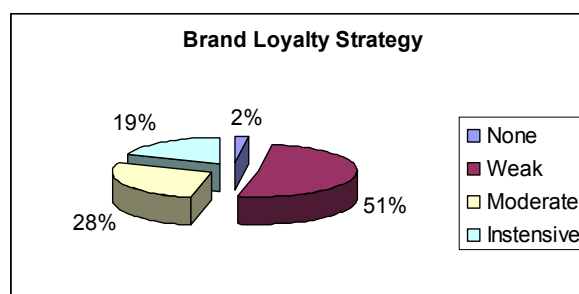

Figure 2. Pie chart that depicts the brand loyalty strategy of the hotel management.

Most of the hotels that have utilized a CRM software responded that they utilize it extensively. It is worthy to mention that 94.4% of the sample that apply a customer relationship management system (or philosophy) believe that have a large long-term financial profit out of it.

V. CONCLUSIONS

In this paper, through a survey conducted in Thessaloniki area hotels, it was firstly found that the majority of them adopt CRM philosophy. The possible adoption of CRM orientation by hotels' management was measured through a tentative measure constructed by the authors. It was found moreover that this variable, labeled "attitude towards customer-centric orientation (ATCCO)", is related to the number of the employees of the hotels. Another finding was that, when an electronic-CRM system existed, the overwhelming majority of the hotels recorded customer-related variables. Besides, results showed that a satisfactory minority of the hotels recorded customer-related data without electronic means. Additionally, half of the respondents stated that the company followed moderate, intensive or very intensive brand loyalty strategy.

As to the deployment of a CRM software, unfortunately only around 18% of the respondents replied that the hotel has installed a type of a CRM software.

Further research should be directed towards the improvement of the proposed, tentative measure of attitude towards customer centric-orientation, a research topic the authors are currently working on. More emphasis should be given on examining marketing variables in CRM research. Finally and obviously, more research is needed to analyze CRM implementation characteristics in hotels in Greece and particularly in Northern Greece hotels.

REFERENCES

Andreassen, T.W. (1999), "What drives customer loyalty with complaint resolution?", *Journal of Service Research*, Vol. 2, pp. 324-32.

- Bradshaw, D. and Brash, C. (2001), "Management customer relationships in the e-business world: how to personalise computer relationships for increased profitability", *International Journal of Retail & Distribution Management*, Vol. 29 No. 12, pp. 520-30.
- Chen, J. and Popovich, K. (2003), "Understanding customer relationship management (CRM) people, process and technology", *Business Process Management Journal*, Vol. 9 No. 5, pp. 672-688.
- Fjermestad, J., and Romano, N. (2003), "Electronic customer relationship management: revisiting the general principles of usability and resistance –an integrative implementation framework", *Business Process Management Journal*, Vol.9 No.5, pp. 572-591.
- Fornell, C. and Wernerfelt, B. (1987), "Defensive marketing strategy by customer complaint management: a theoretical analysis", *Journal of Marketing Research*, Vol. 24 November, pp. 337-46.
- Kotorov, R. (2003), "Customer relationship management: strategic lessons and future directions", *Business Process Management Journal*, Vol. 9, No. 5, pp. 566-571.
- Liu, Y. and Yang, R. (2009), "Competing loyalty programs: Impact of market saturation, market share, and category expandability," *Journal of Marketing*, Vol. 73 January, pp. 93–108.
- Luck, D. and Lancaster G. (2003), "E-CRM: customer relationship marketing in the hotel industry", *Managerial Auditing Journal*, Vol. 18 No. 3, pp. 213-231.
- Massey, A.P., Montoya-Weiss, M. and Holcom, K. (2001), "Re-engineering the customer relationship: leveraging knowledge assets at IBM", *Decision Support Systems*, Vol. 32 No. 2, pp. 155-70.
- Min, H., Min, H. and Emam, A. (2002), "A data mining approach to developing the profiles of hotel customers", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 14 No. 6, pp. 274-285.
- Ngai, E.W.T., Heung, V.C.S., Wong, Y.H. and Chan, F.K.Y. (2007), "Consumer complaint behaviour of Asians and non-Asians about hotel services: An empirical analysis", *European Journal of Marketing*, Vol. 41 No. 11/12, pp. 1375–1391.
- Nyer, P. (2000), "An investigation into whether complaining can cause increased consumer satisfaction", *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 17 No. 1, pp. 9-19.
- Oliver, R.L. (1999), "Whence customer loyalty?", *Journal of Marketing*, Vol. 63, pp. 33-44.
- Parasuraman, A. and Grewal, D. (2000), "The impact of technology on the quality-value-loyalty chain: a research agenda", *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 28 No. 1, pp. 168-75.
- Payne, A., Christopher, M., Clark, M. and Peck, H. (1999), *Relationship marketing for competitive advantage*, Butterworth Heinemann, Oxford.
- Peppers, D., Rogers, M., and Dorf, B. (1999), "Is your company ready for one –to- one marketing", *Harvard Business Review*, Jan.-Feb., pp. 151-160.
- Piccoli, G., O'Connor, P., Capaccioli, C. and Alveraz, R. (2003), "Customer relationship management – a driver for changing in the structure of the U.S. lodging industry", *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, Vol. 44 No. 4, pp. 61-73.
- Rigby, D., K., Reichheld, F.F. and Schefter, P. (2002), "Avoid the four perils of CRM", *Harvard Business Review*, (Feb), pp. 101-109.
- Sarmaniotis, C. and Stefanou, C.J. (2005), "A framework of CRM development phases and key success factors", *Proceedings of 2nd International Conference on Enterprise Systems and Accounting (ICESAcc '05)*, 11-12 July, Thessaloniki, Greece.
- Sarmaniotis, C., Papaioannou, E. and Asimakopoulos, C., (2010), Characteristics and dimensions of CRM systems employed in northern Greece hotels, *Proceedings of Informational Conference on Sustainable Tourism: Debates & Challenges (ICST '10)*, 22-25 April 2010, Crete & Santorini, pp. 1031-1041.

- Sigala, M. (2004), "Customer relationship management (CRM) evaluation: diffusing CRM benefits into business processes", *Proceedings of 12th European Conference on Information Systems (ECIS)*, p. 172.
- Sigala, M. (2005), "Integrating customer relationship management in hotel operations: managerial and operational implications", *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 24 No. 3, pp. 391-413.
- Sin, L.Y.M., Tse, A.C.B. and Yim, F.H.K. (2005), "CRM: conceptualization and scale development", *European Journal of Marketing*, Vol. 39 No. 11/12, pp. 1264-1290.
- Songini, M. (2003), "Integrating customer relationship management and revenue management: A hotel perspective", *Journal of Revenue and Pricing Management*, Vol. 2 No. 1, April, pp. 7-21.
- Stefanou, C.J., Sarmaniotis, C. and Stafyla, A. (2003), "CRM and customer-centric knowledge management: an empirical research", *Business Process Management Journal*, Vol. 9 No. 5, 2003, pp. 617-634.
- Tax, S.S., Brown, S.W. and Chandrashekar, M. (1998), "Customer evaluations of service complaint experiences: implications for relationship marketing", *Journal of Marketing*, Vol. 62 No. 2, pp. 60-76.
- Trasorras, R. (2009), "Value, satisfaction, loyalty and retention in professional services", *Marketing Intelligence & Planning*, Vol. 27 No. 5, pp. 615-632.
- Wahlberg, O., Strandberg, C., Sundberg, H. and Sandberg, K.W. (2009), "Trends, topics and under researched areas in CRM research", *International Journal of Public Information Systems*, Vol.2009 No. 3, pp. 191-208.
- Zineldin, M. (2006), "The royalty of loyalty: CRM, quality and retention", *The Journal of Consumer Marketing*, Vol. 23 No. 7, pp. 430-437.

Putting Visual Rhetoric Into Context: Levels of Abstraction in the Analysis of Rhetorical Images in Print Advertising

Lampros Gkiouzepas¹

1. Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki, Department of Marketing, 57400 Thessaloniki, Greece, Tel: 2310 791 223, gkiouzepas@mkt.teithe.gr

Abstract

The aim of this paper is to introduce some of the contexts within which metaphorical perception is made possible in print advertising. Visual rhetoric has attracted growing attention in the advertising and consumer behaviour literature. However, a mixture of contexts has been applied to account for visual rhetoric. These contexts have seldom made explicit in the literature. This suggests that little theoretical knowledge exists about the role of context in the initiation of rhetorical interpretations. This paper offers a conceptual framework of the contexts on which metaphorical interpretation can occur in order to identify the underlying cognitive mechanisms taking place in the consumption of visual rhetoric. Clarifying these interrelationships will help inform theory-building, public policy, and communication strategies.

Introduction

Visual communication is increasingly important in modern social and cultural environments, and as an expressive form it might be contrasted to traditional interpretations of literacy based on language (Scott 1993). Younger populations, in particular, seem to use a growing number of visual elements, such as emoticons, digital images, or videos, in their everyday communication. Technology has made it all much easier to use and share visual content compared with the past. Smartphones, touchscreens, social networking and video-sharing websites might all be seen as manifestations of an increasingly visual environment. It appears that the younger generation grows up and lives in an era which has seen a rapid expansion of vivid, fantastic, and complex images (O'Donohoe and Tynan 1998; Phillips 2000; Scott 1994). The proliferation of visual stimuli and the emergence of what might be called a visual society call for a better understanding of the role of visuals in humans' cognitive environment.

Marketing communications would seem to provide a particularly apt context for a study of visual rhetoric, not least because advertising taps heavily into the symbolic power of imagery in order to persuade (Hirschman, Scott, and Wells 1998; Phillips and McQuarrie 2002). Advertisers' verbal claims lend themselves better to public scrutiny compared to visual claims (Gkiouzepas and Hogg 2010; Phillips and McQuarrie 2002) because consumer research currently has no coherent conceptual framework (and little empirical evidence) to account for the impact of visual images on consumers (Malkewitz, Wright, and Friestad 2003). This is despite the fact that some very recent studies, within the realm of visual rhetoric have shown that readers of advertising might not be fully capable of coping with the persuasive impact of visual claims (Gkiouzepas and Hogg 2010). It appears that a more systematic understanding of visual persuasion is required, as called for by a series of eminent researchers (Garber and Hyatt 2003; Larsen 2008; Malkewitz, Wright, and Friestad 2003; McQuarrie and Mick 2003). Advertising research might be behind the rapid advances in advertising communication techniques in industry, and could represent an area in the public arena where academia could potentially make a great contribution.

The purpose of this paper is to examine the interrelationship between visuals and consumers' schema knowledge in order to investigate how rhetorical interpretation is made possible in print advertising. Visual rhetoric in this paper is approached broadly as representing the

figurative use of images in order to persuade. The link between rhetoric and persuasion is not new; it dates back to the classical period (see McGuire 2000). This paper introduces a conceptual framework of the possible ethical “leaks” lurking in visual rhetoric in print advertising. The importance of examining the mechanisms employed in the construction and interpretation of visual rhetoric lies in that: a. it can help systematically identify the source of any break of ethical codes (e.g., ad claim exaggeration or stereotyping); and b. it can help consumers understand, and perhaps better cope with the persuasive power of imagery. The present framework is not an exhaustive account of all the contexts within which metaphorical perception is made possible, but rather a systematic account of the types of visual incongruity and contexts applied in the literature at present.

Conceptual framework

Visual rhetoric has been analysed at various levels of abstraction in the literature. However, the context within which such analysis has taken place is seldom made explicit. It is often the case that this context has either been ill defined, or a mixture of contexts has been applied to account for visual rhetoric. This suggests that many of the analyses performed using a rhetoric perspective were largely atheoretical, certainly to the extent that the exact nature of the factors responsible for the initiation of metaphorical interpretations was left unspecified. Figure 1 introduces some of the contexts on which metaphorical interpretations have been based.

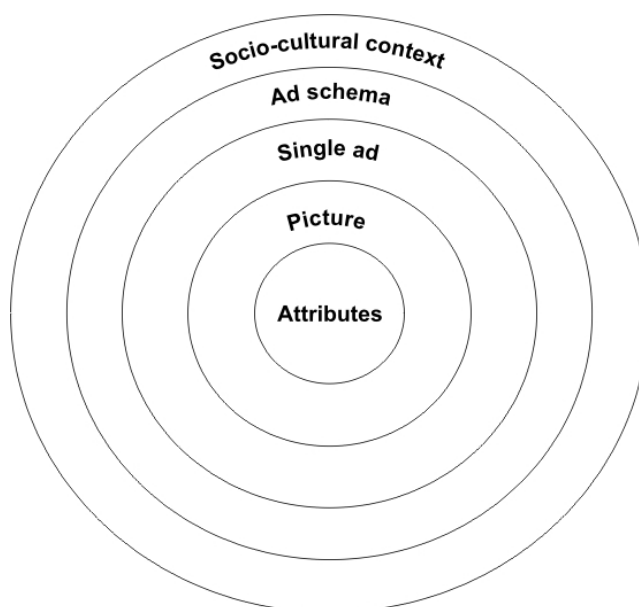

Figure 1. Levels and contexts for rhetorical analysis

At the centre of the Figure 1 (Level 1) lies what can be called a basic-level system of visual properties (Larsen, Luna, and Peracchio 2004). This subsystem of visual rhetoric can involve such basic attributes as camera angles, colours, or objects’ arrangement. Research shows that such basic attributes can communicate rhetorically. For example, Pracejus, Olsen, and O’Guinn (2006) have recently demonstrated that even white space can be used metaphorically to denote prestige, trustworthiness, and brand quality. These conventional meanings of white space are said to have been established over time through cultural immersion in historical eras characterised by the minimalist movement (for an example, see Figure 2). Meyers-Levy and Peracchio (1992), in order to explain the effects that camera angles might have on

consumers, they posit that camera angles can refer to other natural world visual experiences. For instance, low-angle shots can be conceptually related to the positive view of looking up at our parents when we are children, whereas high-angle shots are suggestive of looking down on younger siblings, which generally are associated with a negative and subordinate view of the object. Similarly, Scott (1994) refers to a lipstick ad where the depicted products are arranged in the ad's photo in such a manner that the advertised brand is being heroized by means of resembling such categories as "a colonnade, a church choir, or a parliamentary seating arrangement" (Scott 1994, p. 255).

Figure 2. An example of rhetoric based on the first level of the framework. This ad, for a furniture store, uses the rhetorical device of *white space*.

The main characteristics of this first type of metaphorical association are that these basic visual attributes (e.g., colour, style, or camera angles) do not constitute an anomaly of depiction. They might be seen as deviating from a norm, but this deviation is not outside the conventions of visual representation. A second characteristic is that these visual elements are metaphorically associated with life experiences and objects that are only ambiguously suggested (e.g., a colonnade, a choir, a minimalist sculpture). For instance, there seems to be no real need to perceive or accurately identify a concrete secondary subject in order to interpret rhetorically such visuals (e.g., a choir, a minimal design, etc.). These two characteristics make any attempt to increase advertising accountability difficult. This is because a. the relationship between the two domains (e.g., minimalist object and advertised product) is implicit and b. the secondary subjects of the proposed metaphor (e.g., minimalist style, colonnade) are not concrete. McQuarrie and Phillips (2003) express scepticism as to whether ordinary people have the ability to interpret images with the same skill as experts (e.g., Scott 1994). However, it can be argued that what matters is not the credibility of consumers' interpretation but the probability of such an interpretation process itself taking place. It seems, however, that due to the characteristics of visual rhetoric at this level, it is difficult for the advertisers to suggest superiority over specific product attributes. A possible ethical issue is that the repeated use of one-sided images might have significant implications for specific populations (e.g., stereotyping the role of women in society).

At the next level of analysis (Level 2, Figure 1), the two metaphorical objects are suggested in a much less ambiguous way. That is, readers of advertising can more readily identify the terms involved in the rhetorical operation because the objects are being depicted in their entirety or they are unambiguously suggested by the visual context (see Figure 3). In such cases, figurativeness rests on incongruity and visual correspondence. For example, the objects in Figure 3 form a clearly anomalous hybrid object. At this level, the context of analysis appears

to revolve around picture realism. The context of analysis at this level of the framework is largely preoccupied with the way unrelated objects are being depicted and arranged in a picture (i.e., visual structure). Because both the metaphorical terms can be identified in the picture itself, it can be argued that the analysis is in a sense restricted to the visual domain. This can be contrasted to the next levels (Levels 3, 4, and 5, Figure 1) where the rhetorical operation, in order to function, requires knowledge about verbal codes (i.e., language), product types, and socio-cultural phenomena that are not strictly speaking visual in nature.

Figure 3. An example of rhetoric based on the second level of the framework. An ad for a chewing gum that depicts the product and an ice-cream *fused together* to present visually the indirect metaphorical claim of coolness.

The main characteristic of visual rhetoric at this level of the framework is that it involves fairly concrete, easily identifiable objects. In addition, the advertiser is violating well-established representational schemata. Thus, it can more easily be held accountable for the initiation of rhetorical interpretation. However, a difficulty at this level of analysis is the quantification of the product attribute exemplified in the visual (e.g., “refreshing coolness” in the case of the ad in Figure 3). Many questions arise from this ambiguity. How coolness, for example, as an attribute that belongs to the domain of ice cream, is being applied to the domain of chewing gum by consumers? Is an ad for a chewing gum claiming ice-like coolness exaggerating? Is it of critical importance to persuasion and public policy whether the two attributes (i.e., coolness as applied to chewing gums and ice-creams, respectively) are isomorphic? This level of the framework seems to be the most amenable to researchers’ scrutiny. Recent advancements in consumer and advertising literature indicate that visual manipulations at this level can have significant implications for the persuasiveness of the ads (Gkiouzepas and Hogg in press; McQuarrie and Phillips 2005). In sum, this level of the framework might form the basis for further empirical research into the practice of claiming unattainable levels of product performance.

The third level (Figure 1) within which rhetorical intentions can be analysed involves both visual and verbal elements. The main difference between this level and level 2 (Figure 1) is that the secondary object is rendered verbally (see Figure 4). Such types of visuals are categorised as verbo-pictorial metaphors by Forceville (1996). The condition being fulfilled here is

that if all text is eliminated from an advertisement, then the two terms of the metaphor cannot be identified. It is this particular condition offered by Forceville (1996) that coincides with the argument proposed here that the other levels of analysis presented in the framework in Figure 1 do not completely rely on the visual domain. In that respect, Fraser (1979) offers three possible ways of identifying a metaphorical intention in language, one of them being that where the speaker announces his or her intention. It might be argued that verbo-pictorial metaphors (e.g., Figure 4) exemplify this latter type of metaphorical initiation in that the advertiser explicitly invites (i.e., using a linguistic code) viewers to perceive metaphorically. For example, the Subaru ad literally invites viewers to see the advertised car as a Swiss army knife.

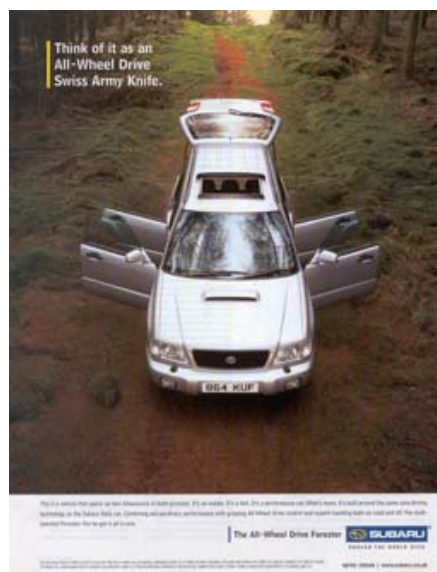

Figure 4. An example of rhetoric based on the third level of the framework. In this Subaru ad the secondary term of the metaphor is *rendered verbally* in the headline of the ad (i.e., *Think of it as an All-Wheel Drive Swiss Army Knife*).

In such cases, the communicator explicitly manifests his intention by introducing a non-visual communication code (i.e., written words). The metaphor would probably be unattainable without the existence of the verbal caption that introduces the secondary subject of the metaphor. This can be contrasted with the first level in the framework (Figure 1) where the visual elements were able to communicate rhetorically without necessarily having to refer to a particular secondary subject. At the next level (Level 4), it is the secondary subject that is being presented in visual form whereas the advertised product is rendered verbally (i.e. logotype).

At the Level 4 of the framework (Figure 1), the ad schema, and in particular viewers' knowledge about the product type, seem to be key factors in the initiation of rhetorical persuasion. Advertising schemata are said to exist by virtue of advertising repetition and regularity of redundant semantic, physical, and structural features (Goodstein 1993). It is also recognised that product types represent the basic level at which these ad schemas are organised (Goodstein 1993; Meyers-Levy and Tybout 1989; Sujan 1985). It seems possible then that irregularity, within this broader ad schema context, might initiate a metaphorical interpretation of visuals that would have to be categorised as literal at lower levels. For example, Figure 5 shows a "realistically" represented Swiss Army knife in the literally irrelevant context of an ad for a DVD recorder. The experimental advertisements for facial tissues described in Mitchell and Olson's (1981) study also exemplify such a case of visual rhetoric. Mitchell and Olson (1981) showed

pictures of a sunset and a kitten in an ad for facial tissue. Participant inferred that the facial tissue brand is softer and comes in more attractive colours, respectively. The metaphorical interpretation is based on the fact that one would not literally expect to find such visuals in an advertisement for facial tissues. It appears that the visuals contained in the test ads have interacted with knowledge about the product type (i.e., ad schema) in a way that a metaphorical understanding has been initiated.

Figure 5. An example of rhetoric based on the fourth level of the framework. In this LG ad, the *literally irrelevant* Swiss Army knife is employed to metaphorically suggest that the advertised product (i.e., DVD recorder) can, as read in the headline, handle “all the recording formats”.

In terms of Fraser’s (1979) ways of identifying metaphorical intentions, it seems that these cases are equivalent to those linguistic instances where an otherwise meaningful sentence is false or irrelevant given the context of utterance. Recently, Gkiouzepas and Hogg (2010) have demonstrated that advertisers can control the extremity of their visual claims, and by the same token directly affect consumer beliefs about specific product attributes (Gkiouzepas and Hogg 2010). For example, consumers were more persuaded when an ad for an adhesive reusable product visually suggested that it could deliver the holding power of a screw rather than when the product was visually linked to a roll of Sellotape. Suggesting that an adhesive product can deliver the power of a screw would probably be considered misleading (or at least imprecise) if such a claim were to be made verbally.

The context of analysis can be expanded even further to include those cases where visual imagery in advertising is seen as symbolising views of certain groups, societies or cultures (Level 5, Figure 1). In this case, advertising images are perceived and analysed as indicators of certain, usually prejudiced or at least one-sided, conceptions of the depicted groups (e.g., Schroeder and Zwick 2004). The rhetoric lies in the fact that advertising imagery is taken to function by means of social signification (Schroeder 2006). A major issue often raised in this type of analysis is that such images indeed reinforce a manipulated view of socio-cultural reality that might, for example, unrealistically idealize certain types of people (Schroeder and Borgerson 2005). These advertising images are perceived as artefacts that exemplify existing cultural views of reality to be explored as such and compared to other possible ways of seeing

the same groups. Because the whole rhetorical operation is largely conceptual, the possible interpretations can become, as in other rhetorical instances, unstable and idiosyncratic. For example, an advertising image of an African-American woman nursing a white baby from Benetton (Figure 6) won awards in Europe as advancing unity and equality whereas in the United States it was seen as portraying an African-American nanny relegated to a subordinate role as a slave, much to the indignation of the African-American audience (Callow and Schiffman 2002).

Figure 6. An example of rhetoric based on the fifth level of the framework. In this Benetton ad two *socio-culturally incompatibles* are grouped together.

It appears that the incongruity at this level of the framework resides more in the socio-cultural sphere. This can be contrasted with the previous level (Level 4, Figure 1) where product-relevant knowledge was required. Thus, an African-American woman breastfeeding a white baby metaphorically symbolises racism or equality by virtue of being controversial within a given culture. That is, the focus of visual imagery analysis shifts from being incongruent in respect to the advertising context to that of being inconsistent with the socio-cultural environment. It is from this perspective that ethical issues such of *face-ism*, *exclusion*, *idealization*, or *exoticization* can be raised (Schroeder and Borgerson 2005). The reference point is that of socio-cultural experience and knowledge, information that need not be of a visual form. The visual does not so much challenge visual perceptions as culturally embedded conceptions. Similarly, a thin model is not anomalous within the context of pictorial realism but within the context of socio-cultural realism. That is, rhetorical analysis at this level might have to take as “given” that the thin model corresponds to the photograph in order to proceed to a higher level of abstraction concerning the issue of how representative such a thin female model is of other women in a given society.

Teng and Sun (2002) suggest that the two terms in Figure 6 (African-American woman and white baby) differ only in their lowest distinguishing semantic features (i.e., colour) rather than in their higher features (e.g., animate). Similarly, it might be argued that thin human models in advertisements differ from “average” people in their lowest features (i.e., weight, body shape) rather than in their higher features (i.e., animate, adult, female). In both cases, it appears that the two subjects share most of their attributes. Surface visual elements (e.g., antithesis in colour, symmetry) seem to emphasize the objects’ lower features only to downplay them and highlight their shared features at a higher semantic level. This function can explain why such visuals can result in contrasting interpretations. For example, such visuals can be read as promoting equality by means of downplaying socially “unimportant” features to reinforce the greater shared whole (e.g., black and white babies are equal in all meaningful ways and differ

in socially unimportant features). Similarly, an ad might make it seem unrealistically easy that women can be like the thin models in advertising by virtue of sharing the rest of their higher order features. Alternatively, they might be seen as stereotyping by means of downplaying such features that, although they would constitute lower level features (e.g., body shape) within a *pragmatic* context (i.e., lexical definition of humans), they might form key constituents of social identity within a *socio-cultural* context (i.e., definition of the self). It is worth mentioning that a similar stereotyping function has been attributed to the Benetton ad (Schroeder 2006) as to the earlier pictures of thin models.

Conclusion

This paper has discussed the various contexts applied in the analysis of visual rhetoric in the advertising and consumer behaviour literature. The conceptualisation of metaphor as a matter of thought, rather than as a matter of verbal presentation, has facilitated the exploration of figurative forms in other modalities (Lakoff and Johnson 1980). In particular, the present framework systematically analysed the role of visual incongruity (vis-à-vis various contexts) in the initiation of rhetoric interpretations. Visual incongruity has, to date, remained under explored in accounts of visual rhetoric despite its proclaimed importance. Visual incongruity served, in most of the rhetoric accounts, merely as a broad foundation for distinguishing between figurative and literal visuals without any effort being made to analyse its nature any further. This has constrained the ability to investigate how visuals can communicate rhetorically on other grounds, not just by deviating from representational norms. In this section, some alternative ways to analyse visual rhetoric have been provided. The present framework can form the basis on which to position studies within the realm of visual rhetoric. Recognising the interrelationships between visual elements and contexts contributes to understanding the theoretical, empirical, and ethical implications of visual rhetoric. In particular, the present framework can a. help consumers understand how advertisers imply (sometimes unjustifiable) superiority for their products, and thus help them cope with advertisers' persuasive attempts, b. help regulatory authorities better understand the ethical issues surrounding marketing communications, c. be used by communication strategists to analyse the impact of their visual material in order to better coordinate and integrate marketing communication tools, d. be used by advertisers as a means to develop new creative ideas, e. help research and practitioners better understand how visuals operate, and f. direct efforts to an important area of research in an age of visual inflation.

Research can now be directed into systematically analysing the nature of the information transfer process between domains (objects). This seems to be a second critical pillar (along with frameworks describing the interpretive contexts as this presented here) on which consumer researchers can build a more complete account of visual rhetoric.

References

- Callow, M., & Schiffman, L. (2002). Implicit meaning in visual print advertisements: A cross-cultural examination of the contextual communication effect. *International Journal of Advertising*, 21(2), 259-277.
- Forceville, C. (1996). *Pictorial metaphor in advertising*. London: Routledge.
- Fraser, B. (1979). The interpretation of novel metaphors. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and thought* (pp. 172-185). Cambridge: Cambridge University Press.
- Garber, L. L. Jr., & Hyatt, E. M. (2003). Color as a tool for visual persuasion. In L. M. Scott & R. Batra (Eds.), *Persuasive imagery: A consumer response perspective* (pp. 191-221). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Gkiouzepas, L., & Hogg, M. K. (in press). Articulating a new framework for visual metaphors in advertising: A structural, conceptual, and pragmatic investigation. *Journal of Advertising*.
- Gkiouzepas, L., & Hogg, M. K. (2010). Conceptualizing and examining how extremity of claims work in the context of advertising visuals. In Wei-Na Lee (ed) *Conference of The American Academy of Advertising*. Minneapolis, Minnesota: American Academy of Advertising.
- Goodstein, R. C. (1993). Category-based applications and extensions in advertising: Motivating more extensive ad processing. *Journal of Consumer Research*, 20(1), 87-99.
- Hirschman, E. C., Scott, L., & Wells, W. B. (1998). A model of product discourse: Linking consumer practice to cultural texts. *Journal of Advertising*, 27(1), 33-50.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Larsen, V. (2008), "What the Symbol Can't, the Icon Can: The Indispensable Icon/Symbol Distinction.," in *Go Figure! New Directions in Advertising Rhetoric*, Edward F. McQuarrie and Barbara J. Phillips, Eds. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Larsen, V., Luna, D., & Peracchio, L. A. (2004). Points of view and pieces of time: A taxonomy of image attributes. *Journal of Consumer Research*, 31(1), 102-111.
- Malkewitz, K., Wright, P., & Friestad, M. (2003). Persuasion by design: The state of expertise on visual influence tactics. In L. M. Scott & R. Batra (Eds.), *Persuasive imagery: A consumer response perspective* (pp. 3-15). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- McGuire, W. J. (2000). Standing on the shoulders of ancients: Consumer research, persuasion, and figurative language. *Journal of Consumer Research*, 27(1), 109-115.
- McQuarrie, E. F., & Mick, D. G. (2003). The contribution of semiotic and rhetorical perspectives to the explanation of visual persuasion in advertising. In L. M. Scott & R. Batra (Eds.), *Persuasive imagery: A consumer response perspective* (pp. 191-221). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- McQuarrie, E. F., & Phillips, B. J. (2005). Indirect persuasion in advertising. *Journal of Advertising*, 34(2), 7-20.
- Meyers-Levy, J., & Peracchio, L. A. (1992). Getting an angle in advertising: The effect of camera angle on product evaluations. *Journal of Marketing Research*, 29(4), 454-461.
- Meyers-Levy, J., & Tybout, A. M. (1989). Schema congruity as a basis for product evaluation. *Journal of Consumer Research*, 16(1), 39-54.
- Mitchell, A. A., & Olson, J. C. (1981). Are product attribute beliefs the only mediator of advertising effects on brand attitude? *Journal of Marketing Research*, 18(3), 318-332.
- O'Donohoe, S., & Tynan, C. (1998). Beyond sophistication: Dimensions of advertising literacy. *International Journal of Advertising*, 17(4), 467-483.
- Phillips, B. J. (2000). The impact of verbal anchoring on consumer response to image ads. *Journal of Advertising*, 29(1), 15-24.
- Phillips, B. J., & McQuarrie, E. F. (2002). The development, change, and transformation of rhetorical style in magazine advertisements 1954-1999. *Journal of Advertising*, 31(4), 1-13.
- Pracejus, J. W., Olsen, G. D., & O'Guinn, T. C. (2006). How nothing became something: White space, rhetoric, history, and meaning. *Journal of Consumer Research*, 33(1), 82-90.
- Schroeder, J. E. (2006), "Critical Visual Analysis," in *Handbook of Qualitative Research Methods in Marketing*, ed. Russel Belk, Aldershot, UK: Edward Elgar, 303-321.
- Schroeder, J. E., & Borgerson, J. L. (2005). An ethics of representation for international marketing communication. *International Marketing Review*, 22(5), 578-600.
- Schroeder, J. E., & Zwick, D. (2004). Mirrors of masculinity: Representation and identity in advertising images. *Consumption, Markets and Culture*, 7(1), 21-52.

- Scott, L. M. (1993). Spectacular vernacular: Literacy and commercial culture in the postmodern age. *International Journal of Research in Marketing*, 10(3), 251-275.
- Scott, L. M. (1994). Images in advertising: The need for a theory of visual rhetoric. *Journal of Consumer Research*, 21(2), 252-273.
- Sujan, M. (1985). Consumer knowledge: Effects on evaluation strategies mediating consumer judgments. *Journal of Consumer Research*, 12(1), 31-46.
- Teng, N. Y., & Sun, S. (2002). Grouping, simile, and oxymoron in pictures: A design-based cognitive approach. *Metaphor and Symbol*, 17(4), 295-316.

Quantity-of-Money Fluctuations and Economic Instability: Empirical Evidence from the USA (1958–2006)

Panayotis G. Michaelides^{1*}, Panayiotis Tarnaras², John G. Milios³

1. XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Abstract

This paper examines the relation between the fluctuations in the quantity of money and the fluctuations in economic activity, i.e. the cyclical components of each variable. The principal question posed is “how do the fluctuations in the quantity of money affect or are affected by the fluctuations of output and profitability in the US economy (1958-2006)?” First, we examine the stationarity properties and de-trending/filtering is applied. Next, the de-trended/filtered variables are examined to see whether their time pattern is white noise and spectral analysis is performed to determine the lengths of the possible cycles. Then, the co-movements between the cyclical components of the quantity of money and output/profitability are assessed. After the relevant co-integration tests, causality tests are conducted between the cyclical components of the quantity of money and output, and between the quantity of money and profitability. The empirical results indicate a strong cyclical behavior of most variables. Furthermore, the cyclical components of output / profitability and the quantity of money move in the same direction and also there is a significant correlation between them. Moreover, the timing pattern indicates that the quantity-of-money fluctuations are transmitted in the US economy quickly, or vice versa. A very interesting result is that fluctuations in output / profitability do cause fluctuations in the quantity of money, but fluctuations in the quantity of money do not cause fluctuations in output / profitability, giving priority to a “macroeconomic” point of view, where economic conjecture in the total economy, expressed through profitability and output, shapes (and is not shaped by) the quantity of money. Our empirical findings, thus, imply a revision of the usual reading in a theoretical system which is often in favor of a point of view that seeks causality in the quantity of money.

1. Introduction

The so-called “Quantity Theory of Money”, probably one of the oldest theories in *Economics*, has triggered interesting discussions, among others, in the works of Hume and J. S. Mill, but primarily in the research programme of the Austrian School of Economics and the Monetarists. Of course, it is also present in the Marxian, Keynesian and Schumpeterian doctrines. In fact, according to some authors (e.g. Tsoulfidis, 2007), the quantity theory of money dates back to sixteenth-century Europe, where gold and silver inflows from the New World into Europe were used in the coinage of money and therefore increased prices.

However, the present paper does not focus on the “Quantity Theory of Money” *per se*. In fact, it deals with the relation between the *fluctuations* in the quantity of money and the *fluctuations* in economic activity, i.e. the cyclical components of each variable. Analytically, the

* Feedback from participants of the 11th International Conference of the Economic Society of Thessaloniki in November 2010 is gratefully acknowledged. We would like to thank Lefteris Tsoulfidis and Theodore Mariolis for helpful comments. Also, special thanks are due to Philip Arestis for a fruitful discussion. Contact Author: Ass. Professor of *Economics*, Laboratory of Theoretical & Applied Economics, School of Applied Mathematics & Physics, National Technical University of Athens, Greece, Heron Polytechniou 9, 157.80, Zografou Campus, Tel: 302107721624; fax: +302107721618, email: pmichael@central.ntua.gr.

question posed is “how do the fluctuations in the quantity of money affect or are affected by the fluctuations of output and profitability in the US economy (1958-2006)”?

The paper is structured as follows: section 2 sets out the theoretical framework, section 3 presents a brief review of the literature; section 4 describes the methodology; section 5 presents the empirical results; finally, section 6 concludes.

2. Endogeneity VS Exogeneity: A Brief Overview

The issue of endogeneity or exogeneity of money shapes a strong debate and most economists seem to have views on either side (Desai, 1989). The *exogeneity* of money dominates mainly the research work of the Monetarists and Neoclassical economists, whereas the *endogeneity* of money is mainly supported by the Post-Keynesians and Marxists and other relevant theoretical traditions.

2.1 Monetarism and Neo-Classicism

Monetarists, led by Friedman (1912-2006), famously claimed that money matters (Friedman, 1956) and is responsible for almost every nominal economic phenomenon. In other words, movements in the stock of money determine the market price of a bunch of macroeconomic variables, i.e. output, price levels, etc. Friedman also believed that many phases of economic instability noticed in U.S. economic history (from the Great Depression of 1930s to the inflation of 1970s) could be explained with the aid of fluctuations in money supply (Tsoulfidis, 2007). Actually, Friedman and Schwartz (1963) attempted to demonstrate the *exogeneity* of money empirically, meaning – roughly speaking – that money supply fluctuations cause nominal output fluctuations. They, thus, tried to link preceding monetary policy decisions that led to changes in money supply with economic fluctuations in U.S. economy.

Monetarist theory illustrates the causal role of money meaning that changes in money supply are the most significant determinants of nominal output and inflation.¹²⁹ Of course, monetarism has not gained universal acceptance among economists and was doubted, so far, by many famous economists individually (e.g. Tobin, 1965, 1970; Temin, 1976; Kaldor, 1970, etc) and schools of economic thought.

Neoclassical economic theory regards money as a neutral means that facilitates economic transactions and whose quantity (all other factors being unchanged) may only influence the level of prices. In this way, money supply is considered to be *exogenous*, meaning that the public authorities, and more precisely the Central Bank, fully control the money quantity supplied to the economy, according to the policy objectives that they aim at. For instance, the issue of *exogeneity* appears in the writings of Irving Fischer (1867-1947) (Tsoulfidis, 2007).

Moreover, neoclassical theorists suggested a ‘dichotomous’ conception of two economies: one economy of ‘real’ magnitudes and another ‘nominal’ economy of monetary magnitudes. Neoclassical economists believe that rational economic agents are not interested in monetary but in ‘real’ magnitudes (e.g. quantities, relative prices). Apparently, this affirmation is in accordance with the microeconomic foundations of mainstream economics. Loans and deposits are simply the monetary outcome of rational decisions (or expectations), which aim at spending or saving of ‘real’ magnitudes, i.e. of certain quantities of goods and services.

2.2 Post-Keynesianism

¹²⁹ Friedman famously defended exactly this idea of money being brought to the economy “by helicopters”: “Let us suppose now that one day a helicopter flies over this community and drops an additional \$1000 in bills from the sky [...] Let us suppose further that everyone is convinced that this is a unique event which will never be repeated,” (Friedman, 1969, 4-5).

The non-neutrality of money and its significance not as a mere means of exchange that facilitates transactions, but mainly as a store of value which may be held for future transactions, in response to economic uncertainty and future expectations, has been stressed by both Marx and Keynes (e.g. Moore, 1988: 207ff; Milios *et al*, 2002). Further to this, Post-Keynesian theorists, following Kaldor's tradition, formulated the conception that in contemporary developed economies based on credit, money is created *endogenously*¹³⁰ (see for a compendious presentation of these approaches Moore 1988, Rouseas 1992: 65-122, Itoh and Lapavitsas 1999: 207-45, Lapavitsas and Saad-Fihlo 2000, Molloy 1999).

The money-causality direction adopted by the monetarists seems to be inversed, as post-Keynesians state that the major part of the money stock arises for endogenous reasons (Lavoie, 1984).¹³¹ According to the Post-Keynesian approach, the origin of money is economic activity itself: In response mainly to investment spending, money is created in the form of credit, which determines the creation of reserves (and in most cases the issuing of fiat money) by the Central Bank. In a different formulation, the money supply is determined by the demand for (credit) money.

These approaches (as well as the tradition of Thomas Tooke and the Banking School), focus on money through a quasi-empirical way, that is, through its 'properties'. As with the development of the capitalist economy, credit money becomes the main money form, reducing the significance of fiat money, the creation of overdrafts and other forms of credit deposits issued by commercial banks finally determine the Bank's creation of reserves. The Post-Keynesian view is summarised by Wray (2002, 9-10):

'[M]ost mainstream theoretical approaches presume that money is under control of the "monetary authorities" -in theory, if not in practice. [...] In contrast, most heterodox economists, including institutionalists, adopt an "endogenous" money approach [...]. Privately issued money (mostly bank deposits today) is issued only on demand, that is, only because someone has deposited cash or is willing to take out a loan. The latter activity has been concisely described by Post Keynesians as "loans make deposits" because when a bank accepts a borrower's IOU it simultaneously creates a bank deposit. (...) The second important point made by Post Keynesians is that "deposits make reserves", reversing the interpretation of the deposit multiplier'.

However, the conception of money endogeneity formulated and defended primarily by Post-Keynesian economists can be founded on a coherent and theoretically sound way also on the basis of Marx's theory of value.

2.3 Marxism

Marx's notion of value constitutes a complex concept, a theoretical 'junction' which allows the deciphering of the capital relation and does not coincide, in the general case, with Ricardo's concept of value as 'labour expended'. In Marx's Monetary Theory of Value, it is showed that the products of labor become values because they are produced within the framework of the capital relation, (i.e. as 'products of capital' see Arthur, 2002, 39-62). Further, that value necessarily manifests itself in the form of money¹³². Accordingly, money is the *par excellence* manifestation of value and thus of capital.

¹³⁰ Keynes responded to the question of money endogeneity in an ambiguous way and seemed to give an affirmative response to it only at certain points of his *Treatise on Money* and in other works preceding the writing of the *General Theory*. For a detailed presentation of Keynes's views on this issue see Moore (1988, 171-204).

¹³¹ According to Mason (1980-81, 239), empiricism seems to have led monetarists to confuse temporal ordering for logical causality.

¹³² The product of labour 'cannot acquire the properties of a socially recognised universal equivalent, except by being converted into money' (Marx-Internet 1872, Ch. 3; MEW 23: 120).

The commodity is a ‘dipole’ of a *useful item* always carrying a *money-price*. Money is, thus, the relation of general exchangeability of commodities. In other words, the general exchangeability of commodities is expressed (or realised) only in an indirect, mediated sense, i.e. through money, which functions as general equivalent in the process of exchange, and through which *only* all commodities express their value. Money is therefore interpreted as an intrinsic and necessary element in capitalist economic relations. Marx also introduces the notion of capital as money producing more money, or money that functions as *an end in itself*.¹³³

The main theses of Marx’s monetary value and capital theory show that money is by definition no commodity and constitutes the value dimension of commodities, as it is the embodiment of self-expanding value, of capital. The consequence of this is that despite ‘technical’ diversification, all forms of money are essentially identical. Marx’s monetary capital theory implies the ‘endogenous’ character of money expressed by all its forms.

Furthermore, Marx’s analysis shows that money is *not simply endogenous* in the economic relations. Its motion is the material expression of the capitalist economic relations as such. This means that commodity production and circulation shall rather be comprehended as ‘endogenous’ to the overall social circuit of money as capital. They, of course, constitute the decisive moments of the capitalist relations of production (pumping out of surplus value); however, commodity production and circulation are ‘contained’ as moments (both structurally and temporally) of the overall circuit of money functioning as capital.¹³⁴

3. Review of the Literature

The ‘dilemma’ between the ‘endogenous’ and the ‘exogenous’ character of money, described in the previous section, is also present in the empirical literature, since the results of many works seem to shape views on either side.

In a seminal paper, Sims (1980) studied both interwar and postwar data, and concluded that money stock emerged as firmly causally prior, in Granger’s sense, in both periods and accounted for a substantial fraction of variance in production. Also, the findings suggested that in the short run for the postwar period, a *non-monetarist* explanation is valid from an empirical viewpoint which is consistent with a passive role for money, raised doubts about the monetarist interpretation of the data.

The article by Litterman and Weiss (1985) based on U.S. postwar data examined if the observed behavior is compatible with the money-output link suggested by existing monetary theories of output. Analysis on both monthly and quarterly data raised strong doubts on the existing monetary theories of output, which imply that money has a causal role in the economic system.

The article by Boschen and Mills (1988) investigated the relation between money and output in the framework of a real business cycle model using U.S. data. Their findings suggested that changes in a set of real variables including money aggregates explain the majority of the variation in GNP growth.

¹³³ ‘This circulation of money in turn leads to capital, hence can be fully developed only on the foundation of capital, just as, generally, only on this foundation can circulation seize hold of all moments of production’ (Marx, 1993, 776).

¹³⁴ According to Marx, the capitalist always appears on the market as the owner of money (M) buying commodities (C) which consist of means of production (Mp) and labor power (Lp). In the process of production (P), the C are productively used up in order to create an outflow of commodities, a product (C’) whose value exceeds that of C. This is realized when he sells that outflow in order to recover a sum of money (M’) higher than (M).

Palley (1991) underlined one of the main beliefs of Post Keynesians, i.e. the reversal of the conventional opinion that deposits create loans and instead bank lending creates deposits. Furthermore, the author presented one point of disagreement spread across Post-Keynesian circles, which concerns the ultimate impact on the money supply of additional bank lending.

Cover (1992) examined whether money-supply shocks have symmetric effects on output. The results are consistent with the hypothesis that money-supply shocks *may have or may have not* an effect on output.

The work of Howells and Mariscal (1992) investigated the stability of velocity of income and transactions in U.K. The authors claimed that stability is a prerequisite for the quantity of money to have a predictable relation to the price level and also for a policy of monetary growth to have an effect upon the growth of nominal output. The paper argued that the increase in “speculative” uses of money is responsible for the sharp downturns in broad money velocity in the United Kingdom since 1979.

Kaskarelis (1993) tested against several Greek macroeconomic time series some of the recent development on business cycles theory. The empirical results of this research suggest that monetary policy could play a significant role in explaining output movements. One year later, King (1994) stated that in the U.K., money is endogenous as the U.K. Central Bank supplies base money on demand.

Arestis and Mariscal (1995) studied an update of the credit segment of a Post- Keynesian macro model, in order to identify the sharp increase in the share of U.K. bank debt held by the personal sector, since it would be anticipated the personal sector’s demand for bank lending to be more interest-sensitive than the demand for bank lending from firms.

Rhee and Rich (1995) showed that monetary shocks display asymmetric effects on output, whereas the negative monetary shocks are found to have a larger absolute impact on output.

Karras (1996) investigated the possible asymmetric effect of money on output. The panel data analysis which covered the 1950–1990 time span for 38 countries supported asymmetry, internationally: In fact, certain money-supply shocks were, generally, shown to have a strong effect on output.

Arestis and Howells (1996) convincingly challenged the belief that the endogenous money supply can be represented by a ‘horizontal’ money supply curve, implicitly contrasted with the ‘vertical’ supply curve. The paper argued that money demand considerations have been suppressed in the presentation of a ‘horizontal’ curve and it is the changes in interest rates that reconcile the demand for additional loans with the demand for additional deposits.

Gavin and Kydland (1996) documented changes in the cyclical behavior of nominal time series after 1979. In their work, the authors used a business cycle model which attributed a significant role to money in order to examine how various money supply rules are expected to affect the cycle. The authors concluded that changes in the money supply have almost no effect on the cyclical behavior of real variables, yet have a significant impact on the cyclically nature of nominal variables.

Howells (1997) argued that banks have a positive respond to the demand for loans and a negative response to a demand for deposits. Moreover, Howells claimed that since the demand for lending loans, at a given level of interest rates, is determined by prices and output, loans and deposits are endogenously determined.

The loan-deposit causality was also examined in Howells and Hussein (1998), in which the authors test for money-supply endogeneity in the G7 countries. Their findings imply that broad money is generally endogenous, although there was often evidence in favor of a bi-directional causality suggesting that the ability of the loan demand to create deposits is constrained by the demand for those deposits.

Furthermore, Caporale, Hassapis and Pittis (1998) examined the relationship between money, output and interest rates in a VAR framework. Empirical results concerning the causality between output and financial variables, imply that the trivariate model suggests that interest

rates are a better predictor of output, although the bivariate model misleadingly shows that money has a causal impact on output.

Kim (1999), using a VAR model, found that the effects of monetary policy shocks on output fluctuations for the G-7 countries in the short run for the postwar period are relatively small and do not constitute the major source of fluctuations.

Canova and Nicolo (2000) examined the importance of monetary disturbances for cyclical fluctuations in real activity and inflation. Their empirical findings showed that monetary shocks drive output and inflation cycles in all G-7 countries and particularly in the U.S.

In Keeler (2001) a research on business cycles was undertaken in the general framework of the Austrian theory. Analytically, monetary policy creates nominal shocks through the interest rates. The author's analysis of U.S. post-war business cycles indicated a statistically significant effect of the monetary shocks on resource allocation and aggregate income.

Andreou, Pelloni and Sensier (2003) focused, among other things, on a model depending on whether the stochastic shocks causing fluctuations are real or nominal. Their findings imply that an increase in the average rate of nominal money growth has a positive effect on the average output growth rate for some of the G7.

Arestis and Sawyer (2003) examined the existence of a causal significance of money in the context of a 'new consensus' economy-wide model where money stock does not have any causal role, but functions more as a residual in the economic process. The authors identified two main problems embodied with the attempts to 'reinstate' a more substantial role in this new context of 'new' macroeconomics; one was the contradiction of these attempts with a property of a 'consensus' macro model, that is the dichotomy between the monetary and the real sector and the second was the failure in some attempts to solve the problem.

Fontana (2003) described two different approaches to endogenous money, i.e. the accommodationist (or horizontalist) approach and the structuralist approach, where the first deals with the slope of the supply curves of reserves and the second deals with the credit money. In another paper, Fontana (2004) also referred to Hicks and his view that monetary issues should be analyzed in a dynamic time-dependent context, where a distinction between a 'single-period theory' (what happens within a single period) and a 'continuation theory' (the linkages between a succession of single periods) takes place.¹³⁵

Arestis and Sawyer (2006) considered the nature of monetary policy when money is modeled as credit money created endogenously in the private sector. This work dealt with the effectiveness of the monetary policy in the 'new consensus' macroeconomic model and also discussed the Keynesian view of endogenous money and particularly the role, objective and instruments of monetary policy. Finally, Sousa and Zaghini (2006) provided evidence that after a monetary policy shock, output declines temporarily.

To sum up, the empirical literature on the relationship between money and output is inconclusive, often supporting a non-monetarist explanation of economic phenomena, where money is "endogenous". See Lavoie (2000). Such an explanation is consistent with a passive role for money, often casting doubts on the monetary theories of output, which argue that money should have a causal role in the economic system.¹³⁶ As put by Tsoulfidis (2010, 308) the empirical evidence "so far has been mixed and depends on the definitions of the money supply (narrow or broad) and the time period".

¹³⁵ The Structuralist and Horizontalist approach to endogenous money is also the main issue of the work of Randall Wray (2007).

¹³⁶ As we know, Friedman used to argue that money is responsible for almost all economic phenomena: "[c]hanges in the behaviour of the money stock have been closely associated with changes in economic activity" (Friedman and Schwartz 1963, 676). However, according to a famous quotation attributed to Solow (quoted in New School 2010): "[E]verything reminds Milton [Friedman] of the money supply. Well, everything reminds me of sex, but I keep it out of the paper".

4. Methodology

The methodology and analysis in this article is part of a larger research project focusing on economic fluctuations and the hidden causal regularities behind (Papageorgiou, Michaelides and Milios, 2011; Papageorgiou, Michaelides and Milios, 2010; Michaelides, Milios, Vouldis and Lapatsioras, 2007).

4.1 Stationarity

First, we examine the stationarity characteristics of each time series (see Appendix 1). We use the popular Augmented Dickey – Fuller methodology (ADF) (Dickey and Fuller, 1979).¹³⁷ If the results suggest that a time series is non-stationary in levels then de-trending and filtering the data to induce stationarity is recommended and the estimated residuals are the de-trended data series (McDonald and Kearney 1987).

4.2 De-trending and Filtering

We also use the popular Hodrick-Prescott (HP) and Baxter-King (BK) filters, respectively (see Appendix 2). Analytically, the HP-filter is a widely used method by which the long-term trend of a series is obtained using actual data. The trend is obtained by minimizing the fluctuations of the actual data around it. This method decomposes a series into a trend and a cyclical component. The parameter used for annual data is equal to $\lambda=100$ (Hodrick and Prescott 1997, Kydland and Prescott 1990, Canova 1998).¹³⁸

Another popular method for extracting the business cycle component of macroeconomic time series is the BK-filter (Baxter and King 1999), which is based on the idea of extracting a frequency range dictated by economic theory, corresponding to the minimum and maximum frequency of the business cycle.¹³⁹

4.3 White Noise

In order to test for autocorrelation we use the Ljung and Box (1978) test (Q-stat) which practically tests the null hypothesis of white noise for a maximum lag length k (see Appendix 3). The alternative hypothesis is that at least one of these autocorrelations is non-zero, so that the series is not white noise. In case the null hypothesis is rejected, then the underlying time series is clearly not white noise and, in this sense, it could be considered to follow a fluctuation pattern. In case of trending time series, then we test its deviations from trend, i.e. the residuals from which sample autocorrelations can be computed. As we know, white noise does not permit any temporal dependence¹⁴⁰ and so its autocovariance function is trivially equal to zero for the various lags. The sample autocorrelation function measures how a time series is correlated with its own past history. Its graphical illustration is the correlogram.

¹³⁷ Alternatively, the test of Zivot and Andrews (1992) could have been used or some other unit root tests such as the IPS test (Im et al. 1997), the MW test (Maddala and Wu 1999), or the Choi test (Choi 2001).

¹³⁸ A large number of studies have used the HP filter de-trending method for different purposes (e.g. Danthine and Girardin 1989, Blackburn and Ravn 1992, Backus and Kehoe 1992, Fiorito and Kollintzas 1994). For overviews of the HP filtering method shortcomings see Harvey and Jaeger (1993), King and Rebelo (1993), Cogley and Nason (1995) and Billmeier (2004).

¹³⁹ There is widespread agreement that a business cycle lasts between 8 and 32 quarters and the length of the (moving) average is 12 quarters (Baxter and King 1999). This is due to the seminal works of Burns and Mitchell (1946). Consequently, these are the values (2 to 8 years) that we use. A large number of studies have used the Baxter-King filtering method (see e.g. Stock and Watson 1999, Wynne and Koo 2000, Agresti and Mojon 2001, Benetti 2001, Massmann and Mitchell 2004).

¹⁴⁰ Actually, white noise is a data generating process where autocorrelation is zero between lagged versions of the signal (except when the lag is zero).

4.4 Periodograms

Here, we investigate the periodicities of business cycles assuming that the actual fluctuations of the data are chiefly of a periodic character. We are supposing that the presence of periodic elements in the given fluctuations is possible. The length of the period in an economic series may, in general, be variable. Therefore, we understand by the term “period” the average length of the cycles and the periodogram can assist in finding these average lengths. The period is measured by testing for the maximum values of R in the time frequency (Rudin, 1976) (see Appendix 4).

4.5 Correlation

Next, the co-movements between the cyclical components of the quantity of money and output/profitability are assessed, using conventional correlation analysis. Furthermore, the cyclical components of output / profitability and the quantity of money are examined to see if they move in the same direction and if there is a significant correlation between them for various leads and lags, i.e. indicating the timing pattern (Appendix 5).

4.6 Co-integration and Causality

Next, we investigate whether the fluctuations in the quantity of money have predictive power for the fluctuations in profitability / output, and vice versa. The concept of causality (Granger 1969) has been widely used. In general, we say that a variable X causes another variable Y if past changes in X help to explain current change in Y with past changes in Y . The general autoregressive model is appropriate for testing Granger causality only if the variables are not cointegrated. Granger (1986) and Engle and Granger (1987) suggested a test based on cointegration and error-correction models. If cointegration is not detected, the autoregressive model is estimated, otherwise the error – correction model needs to be estimated. (Karasavoglou and Katrakilidis 1993) (see Appendix 6). In order to identify the optimal lag length we use the FPE criterion. See Thornton and Batten (1985), Gutiérrez et al. (2007), Hsiao (1981) and Ahking and Miller (1985), Khim and Liew (2004) and Hacker and Hatemi (2008). We conduct bi-variate causality tests between:

- (a) Quantity of Money (M3) and nominal output (GDP)
- (b) Quantity of Money (M3) and Profitability (Profit Rate).

5. Empirical Analysis

5.1 Data and Variables

We apply the methodological framework set out earlier to investigate empirically the economic fluctuations in the U.S. economy.

The data used are on an annual basis and come from the European Commission’s Directorate General for Economic and Financial Affairs (AMECO) database and also the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) database, and cover the period 1958-2006, i.e. just before the first signs of the global economic recession made their appearance.

Various economic variables are used. Appendix 1 shows the results of the ADF test regarding the following time series: number of employees (L), output (Y); consumption (C), stock of fixed capital (K), wages (W), labour productivity (Y/L), quantity of money ($M3$); profit rate (Π) defined as: $\Pi = (Y - W)/K$ (Duménil and Lévy 2002, Milios et al. 2002, Mohun 2006, Wolff 2003).

Regarding the quantity of money, there is no single “correct” measure. Instead, there are several measures, the broader of which is M3. It is exactly because of its broad character expressing the totality of the quantity of money, that it is employed in this study. Our research

ends in 2006, when the first signs of the economic crisis made their appearance. In addition, since 2006, M3 is no longer published (or revealed to the public) by the US central bank (Federal Reserve 2006).

The term M3 refers to the monetary aggregate. In fact, M3 in technical terms, is equal to the sum of M1, savings deposits (including money market accounts from which no checks can be written), small denomination time deposits, retirement accounts, large time deposits, Euro-dollar deposits, dollars held at foreign offices of U.S. banks, and institutional money market funds. Whereas, M1 is defined as the sum of the tender that is held outside banks, travelers' checks, checking accounts (but not demand deposits), minus the amount of money in the Federal Reserve float.

5.2 Result Analysis and Discussion

All macroeconomic variables in levels were non-stationary and various de-trending approaches were employed. The graphs of the cyclical components are presented in Appendix 2. Also, the results of the analysis based on the correlograms for the various economic variables are shown in Appendix 3. The results of the Ljung and Box test imply a rejection of the white noise hypothesis for all the de-trended variables. So, the existence of fluctuations is a valid hypothesis from a statistical viewpoint.

The periodograms reveal the periodicity of the cycles and are shown in Appendix 4. The de-trended output seems to follow a 11-year period cycle. Similarly, the de-trended profit rate is characterized by practically the same periodicity i.e. a 11-year period cycle clearly implying that the movements of output and profit rate that characterize the economic conjecture are largely synchronized. Also, the cycles of the money aggregate M3 have an almost identical periodicity, i.e. of 12 years. This clearly implies a high degree of synchronization among these crucial macroeconomic variables that characterize the economic conjecture. Furthermore, since they all follow almost identical cyclical behaviors one would expect them to be highly correlated with no time lags.

In fact, Appendix 5 shows the correlation coefficients among the variables examined. We find evidence of high positive correlation between the variables examined. Thus, it could be argued that the cyclical components of output/profitability go hand in hand with the quantity of money, towards the same direction. Moreover, the timing pattern of the quantity of money indicates that the peak correlations appear at very moderate lags. This means that the fluctuations in the quantity of money are transmitted in the US economy (1958-2006) very quickly, practically instantly, or vice versa.

Appendix 6 presents the results of the Granger causality tests. It is evident that the fluctuations in output / profitability *do* cause fluctuations in the quantity of money, but fluctuations in the quantity of money *do not* cause fluctuations in output / profitability. This finding is consistent with a passive role for money, casting doubts on the monetary theories of output, which argue that money should have a causal role in the economic system, and is also consistent with a large part of the empirical literature.

6. Discussion and Conclusion

To sum up, in this paper first we examined the stationarity properties of the various time series and de-trending / filtering was applied. Next, the de-trended/filtered variables were examined to see whether their time pattern could be considered a cycle and spectral analysis was performed. Then, the co-movements between the cyclical components of the quantity of money and output/profitability were assessed. The results indicate a strong cyclical behavior of most variables. Also, another interesting finding is that our variables exhibit, roughly speaking, a similar pattern characterized by periodicities of 11-12 years, approximately. Next, we assessed the co-movements between the cyclical components of each time series and we found that the cyclical components of output / profitability and the quantity of money move in the same di-

rection and also there is a significant correlation between them. Moreover, we concluded that fluctuations in the quantity of money are transmitted in the economy very quickly, or vice versa. Furthermore, after the relevant co-integration tests, we conducted bivariate (Granger) causality tests between output / profitability and quantity of money (M3).

In a broader context for the US economy regarding the results, we note that fluctuations in the U.S. economy are not very sharp but the collapse of output following the first “oil crisis” is obvious (Fig. 2, Appendix 2). Between 1963 and 1970, there is a smooth and slightly upward movement in output that was stopped by the “oil crisis”, the effect of which is evident in the de-trended time series. The 1990’s began with a recession (Basu *et al.*, 2001), whereas between 1997 and 2000 a sharp increase of output took place, often attributed to the so-called “new economy” period. Regarding the de-trended profit rate (Fig. 7, Appendix 2), it was apparently related to the negative macroeconomic environment of the 1970’s and the “oil crisis”. Finally, an upward movement occurred in the beginning of the 1990’s until 1998, reaching its peak in 1997. This rise coincides with the third period of the U.S. economy characterized by a period when profitability rose, probably as a result of the rapid rise in the productivity of labour.

As for the labor force (Fig. 1, Appendix 2), during the 1970s and 1980s a structural change occurred, when huge numbers of workers entered the U.S. labor force and unemployment peaked during the lowest point of the business cycle (1982–1985). However, after 1985 there was a gradual decline in the unemployment rate reaching a minimum in 1989, a fact that is reflected in the increase of employment in the economy (i.e. “flexible forms” of labour, etc). Finally, a slight increase in the number of unemployed took place right after the terrorist attacks of September 2001.

No doubt, a very intriguing finding of our research is that fluctuations in output / profitability cause fluctuations in the quantity of money, but fluctuations in the quantity of money *do not* cause fluctuations in output / profitability, giving priority to a “macroeconomic” point of view, where economic conjecture in the total economy, expressed through profitability and output, shapes the quantity of money, and not vice-versa. Our empirical findings, thus, imply a revision of the usual reading in a theoretical system which is in favor of a point of view that seeks causality in the quantity of money.

Our empirical results seem to be reversing the Humean, Austrian, Monetarist and Neo-classical flow of cause and effect in the relationship between money and total economic activity. More precisely, in our research, it is the U.S. economy (1958–2006) as a whole, which takes the causal role, and thus determines the main features and the mode of evolution of the quantity of money. It is exactly this theoretical paradigm that cannot be traced in the Austrian, Monetarist and Neo-classical approaches.

We are aware of the fact that, generally speaking, “the issue of exogeneity versus endogeneity is not settled yet and therefore, continues to attract the attention of economists” (Tsoulfidis 2007, 479). However, our empirical findings stress the theoretical importance of a tradition that should probably be traced back, among others, to Barbon, Wicksell, and Marx, and later to Schumpeter and Keynes (e.g. Arestis and Sawyer, 2006; Itoh and Lapavistas, 1999; Milios *et al.* 2002; Moore 1988; Rousseas, 1986; Tsoulfidis 2010; Wray, 2002). Undoubtedly, further and more extended research on the subject seems to be necessary.

References

- Agresti, A-M. and B. Mojon (2001), ‘Some Stylized Facts on the Euro Area Business Cycle’, *ECB Working Paper* 95.
- Ahking F. W. And Miller S. M., (1985), ‘The Relationship Between Government Deficits, Money Growth, and Inflation’, *Journal of Macroeconomics* 7 (Fall), pp. 446 – 467.

- Andreou E. and Pelloni A. and Sensier M. (2003), 'The effect of nominal shock uncertainty on output growth', *Centre for Growth and Business Cycle Research Discussion Paper Series 40*, Economics, The University of Manchester.
- Arestis, P. and Sawyer, M. (2006), *A handbook of alternative monetary economics*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Arestis P and Mariscal B.F.I (1995) 'The endogenous money stock: empirical observations from the UK', *Journal of Post Keynesian Economics*, 17 (4), 545-59.
- Arestis P and Howells G.A. (1996) "Theoretical Reflections on Endogenous Money: The Problem with 'Convenience Lending', *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 20, No. 5.
- Arestis P and Sawyer M.C.. (2003) "Does the Stock of Money Have Any Causal Significance?", *Banca Nazionale Del Lavoro Quarterly Review*, Vol. LVI, No. 225.
- Arestis P and Sawyer M.C.. (2006) "The Role and Nature of Monetary Policy When Money is Endogenous", *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 30, No. 6
- Arthur, Ch. J. 2002. *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden: Brill Academic Publishers.
- Backus, D.K., and P.J. Kehoe, (1992), 'International Evidence on the Historical Properties on Business Cycles', *American Economic Review*, 82(4), pp. 864-888.
- Basu S., Fernald J. And Shapiro M., (2001), 'Productivity Growth in the 1990's: Technology, Utilization or Adjustment', *Carnegie – Rochester Conference Series on Public Policy* 55, (2001) pp. 117 – 165.
- Baxter, M. and R.G. King, (1999), 'Measuring Business Cycles: Approximate band-pass filters for economic time series', *Review of Economic and Statistics*, 81(4), pp. 575-593.
- Beneti, L. (2001), 'Band-pass Filtering Cointegration and Business Cycle Analysis', *Bank of England, Working Paper* 142.
- Billmeier, A. (2004), Ghostbusting: 'Which output gap measure really matters?', *IMF Working paper* WP/04/146.
- Blackburn, K., and M. Ravn (1992), 'Business Cycles in the United Kingdom: Facts and Frictions', *Economica*, 59, pp. 382-401.
- Boschen J.F. and Mills L.O. (1988), 'Tests of the relation between money and output in the real business cycle model', *Journal of Monetary Economics*, vol.22, pp.355-374
- Burns, A.F., and W.C. Mitchell (1946), 'Measuring Business Cycles', *New York: National Bureau of Economic Research*.
- Canova F. (1998), 'Detrending and Business Cycle Facts', *Journal of Monetary Economics*, 41, pp. 475-512.
- Canova F. and De Nicro G. (2000), 'Monetary Disturbances Matter for Business Fluctuations in the G-7', *International Finance Working Paper* No. 660.
- Caporale G M, Hassapis C and Pittis N (1998) 'Unit roots and long-run causality: investigating the relationship between output, money and interest rates', *Economic Modelling*, 15, 91-112.
- Choi, I. (2001), Unit root tests for panel data, *Journal of International Money and Finance*, 20, pp. 249-272.
- Cogley, T., and Nason, J.M., (1995), 'Effects of the Hodrick-Prescott filter on Trend and Difference Stationary Time Series: Implications for Business Cycles Research', *Journal of Economic Dynamics and Control*, 19, pp. 253-278.
- Cover J.P (1992), "Asymmetric Effects of Positive and Negative Money-Supply Shocks, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, pp. 1261-1282.
- Danthine, J.P., and M. Girardin (1989), 'Business Cycles in Switzerland. A Comparative Study', *European Economic Review*, 33, pp. 31-50.
- Desai, M. (1989) "Endogenous and Exogenous Money", in J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (eds) *The New Palgrave: Money*, Macmillan, pp. 146-7.

- Dickey, D.A. and Fuller, W. A., (1979), 'Distribution of the Estimates for Autoregressive Time Series with a Unit Root', *Journal of the American Statistical Association*, 74, pp. 427-431.
- Duménil G., and D. Lévy, (2002), 'The Profit Rate: Where and how much did it Fall? Did it recover? (USA 1948 – 2000)' *Review of Radical Political Economics* 34, pp. 437 – 461
- Engle R. F. and Granger, C. W.J., (1987), 'Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing', *Econometrica* 55, pp. 143-159.
- Federal Reserve (2005), *Discontinuation of M3*, November 10 [revised March 9, 2006]: <http://www.federalreserve.gov/Releases/h6/discm3.htm>, retrieved: 14 November 2010.
- Fiorito, R., and T. Kollintzas (1994), 'Stylized Facts of Business Cycles in the G7 from a Real Business Cycle Perspective', *European Economic Review*, 38, pp. 235-269.
- Fontana, G (2003) 'Post Keynesian Approaches to Endogenous Money: a time framework explanation', *Review of Political Economy*, 15 (3), 291-314.
- Fontana, G. (2004): 'Hicks on monetary theory and history: money as endogenous money', *Cambridge Journal of Economics*, 28: 73-88.
- Friedman, M. (1956), "The Quantity Theory of Money: A Restatement" in *Studies in the Quantity Theory of Money*, edited by M. Friedman. Reprinted in M. Friedman *The Optimum Quantity of Money* (2005), pp. 51-67
- Friedman, M. and Schwartz, A. (1963), *A Monetary History of the United States, 1867-1960*, Princeton, Princeton University Press.
- Gavin W. T. and Kydland F. E. (1996), 'Endogenous Money Supply and the Business Cycle', Working Paper 9605, Federal Reserve Bank of Cleveland.
- Granger, C. W. J. (1969), 'Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods', *Econometrica* 37, July, pp. 424-438.
- Granger, C. W.J., (1986), 'Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables', *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, August, (1986) pp. 201 – 214.
- Gutierrez C., Souza R., Teixeira O. (2007), 'Selection of Optimal Lag Length in Cointegrated VAR Models with Weak Form of Common Cyclical Features', *Banco Central de Brasil, Working Paper series* 139,.
- Hacker R. S. and A. Hatemi-J, (2008), 'Optimal Lag-length Choice in Stable and Unstable VAR Models under Situations of Homoscedasticity and ARCH', *Journal of Applied Statistics*, Vol. 35, No. 6, pp. 601-615.
- Harvey, A.C., and Jaeger, A. (1993), 'Detrending: Stylized Facts and the Business Cycle', *Journal of Applied Econometrics*, 8, pp. 231-247.
- Heyman D., Sobel M. (2004), 'Stochastic Models in Operations Research', Volume I: Stochastic Processes and Operating Characteristics. Mineola, NY Dover Publications.
- Howells P G A and Mariscal B.F. (1992) 'An explanation for the recent behaviour of income and transactions velocities in the UK', *Journal of Post Keynesian Economics*, 14 (3), 85-105.
- Howells P G A (1997) 'The Demand for Endogenous Money: A Rejoinder', *Journal of Post Keynesian Economics*, Spring 1997, 429-34.
- Howells P G A and Hussein K A (1998) 'The Endogeneity of Money: Evidence from the G7', *Scottish Journal of Political Economy*, 45 (3), 329-40.
- Howells, P. (2006): 'The endogeneity of money: empirical evidence', in: Arestis, P., Sawyer, M. (eds.), *A Handbook of Alternative Monetary Economics* (Cheltenham: Edward Elgar).
- Hsiao C., (1981), 'Autoregressive Modelling of Canadian Money Income Data', *Journal of American Statistical Association*, 74, pp. 85 – 106.
- Hodrick, R.J., and Prescott, E.C., (1997), 'Post-war U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation', *Journal of Money, Credit, and Banking*, 29, pp. 1-16.

- Im, K.S., Pesaran, M.H., and Shin, Y. (1997), 'Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panel', *Department of Applied Econometrics, University of Cambridge*.
- Itoh, M. and Lapavitsas, C. (1999), '*Political Economy of Money and Finance*', London: Macmillan.
- Johansen S. (1988), Statistical analysis of cointegration vectors, *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol. 12, pp. 231 – 254.
- Kaldor N. (1970), 'The New Monetarism', *Lloyds Bank Review*, 97, 1-17
- Keeler, J. P. (2001), 'Empirical Evidence on the Austrian Business Cycle Theory', *Review of Austrian Economics*, 14 (4), 331-51.
- Karasavoglou, A., and Katrakilidis, K. (1993), 'The Accommodation Hypothesis in Greece. A tri-variate Granger-causality Approach', *SPOUDAI*, Vol. 43, No 1, pp. 3-18.
- Karras G. (1996), 'Why are the effects of money-supply shocks asymmetric? Convex aggregate supply or "pushing on a string"?', *Journal of Macroeconomics*, vol.18, pp.605-619.
- Kaskarelis, I., (1993), 'Investigating the Features of Greek Business Cycles', *SPOUDAI*, Vol. 43, No 1, pp. 19-32.
- Khim V. and Liew S., (2004), 'Which Lag Length Selection Criteria Should we Employ?', *Economics Bulletin*, Vol. 3, No. 33, pp. 1-9
- Kim, S. (1999), 'Do monetary policy shocks matter in the G-7 countries? Using common identifying assumptions about monetary policy across countries', *Journal of International Economics*, 48, 387-412.
- King, R. G. and Rebelo, S. (1993), 'Low Frequency Filtering and Real Business Cycles', *Journal of Economic Dynamics and Control*, 17, pp. 361-368.
- Kydland, F.E., and E.C. Prescott (1990), 'Business Cycles: Real Facts and a Monetary Myth', *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 14, pp. 3-18.
- Lapavitsas, C. & Saad-Fihlo, A. 2000. 'The Supply of Credit Money and Capital Accumulation: A Critical View of Post-Keynesian Analysis', in Zarembka, P. (ed.), 2000, *Research in Political Economy Volume 18. Value, Capitalist Dynamics and Money*, Jai Press, New York: 309-334.
- Lavoie, M. (1984): 'The endogenous flow of credit and the post Keynesian theory of money', *Journal of Economic Issues*, 18: 771-797.
- Lavoie, M. (2000), '*The Reflux Mechanism and the Open Economy*', in Rochon, L. & Vernengo, M. (eds), 'Credit, Interest Rates and the Open Economy: Essays on Horizontalism', Cheltenham: Edward Elgar.
- Litterman, R.B. and Weiss, L.M., (1985), 'Money, Real Interest Rates, and Output: A Reinterpretation of Postwar U.S. Data', *Econometrica*, Vol. 53 (1), pp. 129-56.
- Ljung. G. and Box, (1978), G.E.P., 'On a Measure of Lack of fit in Time Series Models', *Biometrika* 65, pp. 297-303.
- MacDonald R. and Kearney C. (1987), 'On the Specification of Granger Causality Tests Using the Cointegration Methodology', *Economics Letters* 25, pp. 149 – 153.
- Maddala, G.S. and S. Wu., (1999), 'A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a new Simple Test', *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, pp. 631-652.
- Mason W.E. (1980-81), 'Some Negative Thoughts on Friedman's Positive Economics' *Journal of Post Keynesian Economics* 3 (Winter): 235-55.
- Michaelides, P., Milios, J. and Vouldis A. (2007), 'Do Technology Shocks affect Output and Profitability over the Business Cycles in Greece (1960-2008)?', *International Conference on Policy Modeling*, German Institute for Economic Research (**DIW**) and the Global Economic Modeling Network (**EcoMod**), Berlin, Germany, 2008, 2-4 July.
- Michaelides, P., Milios, J., Vouldis A. and Lapatsioras, S. (2007), 'Business Cycles in Greece (1960-2008): An Econometric Investigation', *East-West Journal of Economics and*

- Business*, Vol. X, No. 1, pp. 71-106.
- Milios I., Dimoulis D. and Economakis, G. (2002), *Karl Marx and the Classics*, Ashgate.
- Milios I. (2006), "On the Question of Money Endogeneity: Marx vs. the Post-Keynesians", 8th Conference of Greek Historians of Economic Thought 2006, National Technical University of Athens
- Mollo, M. L. R. 1999. 'The Endogeneity of Money. Post-Keynesian and Marxian Concepts Compared', in Zarembka, P. (ed.) 1999. *Research in Political Economy* Volume 17. Economic Theory of Capitalism and its Crises, New York: Jai Press, pp. 3-26.
- Moore, B. J. (1988), *Horizontalists and Verticalists: The Macroeconomics of Credit Money*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Massmann, M., and Mitchell, J., (2004), 'Reconsidering the Evidence: are Eurozone Business Cycles Converging?', *Journal of Business Cycle Measurement and Analysis*, Vol. 1, pp. 275-307.
- Mohun S., (2006), 'Distributive Shares in the US Economy, 1964 – 2001', *Cambridge Journal of Economics* 30, pp. 347 – 370.
- Nelson, C.R., and Plosser, C.I., (1982), 'Trends and Random Walks in Macroeconomics Time Series: Some Evidence and Implications', *Journal of Monetary Economics*, 10, pp. 139-167.
- Norrbin S. and Schlagenhauf D. (1990), 'Sources of Output Fluctuations in the United States during the Inter-war and Post-war Years', *Journal of Economic Dynamics and Control* 14, pp. 523-551.
- Palley, T I (1991) 'The endogenous money supply: consensus and disagreement', *Journal of Post Keynesian Economics*, 13, 397-403.
- Papageorgiou, T., Michaelides, P., Stamos D. and Milios, J. (2009), '*Technological Change and Business Cycles in Europe*', European Association for Evolutionary Political Economy, Proceedings of the 21th Annual International Conference, University of Amsterdam, The Netherlands, 2009, November (on CD-ROM).
- Papageorgiou, T., Michaelides, P. and Milios, J. (2009), '*Economic Fluctuations, Cyclical Regularities and Technological Change: The U.S. Food Sector (1958–2006)*', University of the Basque Country & University of Cambridge, 6th International Conference Developments in Economic Theory & Policy, Bilbao, Spain, 2009, July.
- Papageorgiou, T., Michaelides, P. and Milios, J. (2010), 'Business Cycles Synchronization and Clustering in Europe (1960-2009)', *Journal of Economics and Business*, Vol. 62, No. 5, pp. 419-470.
- Papageorgiou, T., Michaelides, P. and Milios, J. (2011), 'Economic Fluctuations and Technological Change in the U.S. Food Manufacturing Sector (1958-2006): An Empirical Approach from a Political Economy Perspective', *International Journal of Social Economics*, Vol. 38 No. 2, pp. 140-164.
- Rhee, W. and Rich, R. W. (1995), 'Inflation and the asymmetric effects of money on output fluctuations', *Journal of Macroeconomics*, Vol. 17, pp. 683-702.
- Rudin, W. (1976), "Principles of Mathematical Analysis", *McGraw-Hill International Edition*.
- Rousseas, S. (1986), '*Post Keynesian Monetary Economics*', Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Sims, C. (1980), 'Comparison of Interwar and Postwar Business Cycles: Monetarism Reconsidered', *American Economic Review*, Vol. 70, pp. 250-257.
- Sousa J. .M. and Zaghini, A. (2006), 'Global monetary shocks in the G5: A SVAR approach', *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, Vol. 17, Issue 5, pp. 403-419.
- New School (2010), *Monetarism*, The History of Economic Thought Website, Economics Department, New School:

- <http://homepage.newschool.edu/het/essays/monetarism/monetarism.htm>, retrieved: 14 November 2010.
- Stock M. and Watson M. (1999), ‘*Business Cycles Fluctuations in U.S. Macroeconomic Time Series*’, ch.1 in J.B. Taylor and Woodford M. (eds), *Handbook of Macroeconomics* 1, pp. 3-64.
- Temin P. (1976), ‘Lessons for the Present from the Great Depression’, *The American Economic Review*, 66(2), 40-45.
- Thornton D. L. and Batten D. S., (1985), ‘Lag-Length Selection and Tests of Granger Causality between Money and Income’, *Journal of Money Credit and Banking*, 17, pp. 164 – 178.
- Tobin J. (1965), ‘The monetary interpretation of history’, reprinted from *the American Economic Review*, vol. LV, No. 3.
- Tobin J. (1970), ‘Money and Income: Post Hoc ergo propter hoc?’, reprinted from *Quarterly Journal of Economics*, 84.
- Tsoufdis, L. (2007), *Quantity Theory of Money*, *International Encyclopaedia of Social Sciences*, 2nd edition, Macmillan.
- Tsoufdis, L. (2010), *Competing Schools of Economic Thought*. Heidelberg: Springer Verlag. Website from *The History of Economic Thought* ‘The Money – Income Causality Debate’.
- Wolff E., (2003), ‘What’s behind the Rise in Profitability in the US in the 1980’s and 1990’s?’ *Cambridge Journal of Economics* 27, pp. 479 – 499.
- Wray, L. R. (2002), *Monetary Policy: An Institutional Approach*, Centre for full Employment and Price Stability, *Working Papers No. 21*, February.
- Wynne M., and Koo J., (2000), ‘Business Cycles under Monetary Union: A comparison of the EU and US’, *Economica*, 67, pp. 347-374.
- Zivot E. & Andrews D., (1992), ‘Further Evidence on the Great Crash, the Oil-price Shock, and the Unit-Root Hypothesis’, *Journal of Business & Economic Statistics*, Vol. 10(3), pp. 251-70, July.

Appendix 1: ADF Statistics

Augmented Dickey-Fuller Test					
Μεταβλητή	LAGS	T-statistic	Probability	Stationary	Non-Stationary
L	0/10	-0.471509	0.6395	NO	YES
Y	1/10	-0.753585	0.8229	NO	YES
C	1/10	-1.641403	0.4540	NO	YES
K	2/10	1.164560	0.9975	NO	YES
W	0/10	-1.879211	0.3391	NO	YES
Y/L	2/10	-0.176194	0.9342	NO	YES
Profit rate	1/10	-0.764595	0.8199	NO	YES
M3	1/10	2.253547	0.9999	NO	YES

Table 1.1: Variables (original)

Note: The ADF test is based on the following regression (Kaskarelis 1993):

$$\Delta Y_t = a + bt + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \gamma_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t$$

where Δ is the first difference operator, t is time and ε_t is the error term.

- (a) If $b \neq 0$ and $\rho = -1$ implies a trend stationary (TS) model.
- (b) If $b = 0$ and $-1 < \rho < 0$ implies an ARMA Box/Jenkins class of models.
- (c) If $b = 0$ and $\rho = 0$ implies a difference stationary (DS) model where Y variable is integrated of degree one $I(1)$.

If we assume that the cyclical component is stationary, the secular component has a unit root and Y follows a random walk process, i.e. it revolves around the zero value in a random way (Heyman and Sobel 2004, 263). Furthermore, if $\alpha \neq 0$, Y follows a random walk process with a drift.

Appendix 2: Figures of Economic Fluctuations, Filters (HP) and (BK)

L (Number of Employees)

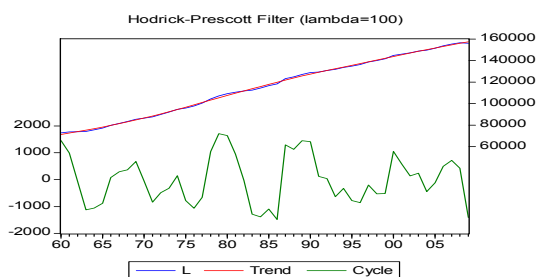

Figure 1

Y (Gross Domestic Product)

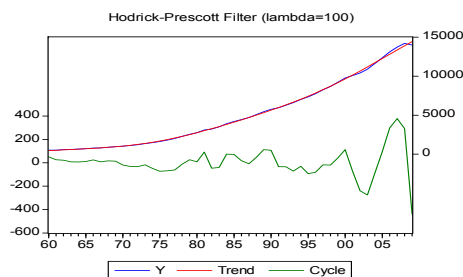

Figure 2

C (consumption)

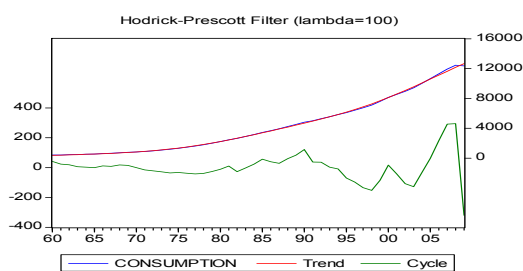

Figure 3

K (Net Capital Stock)

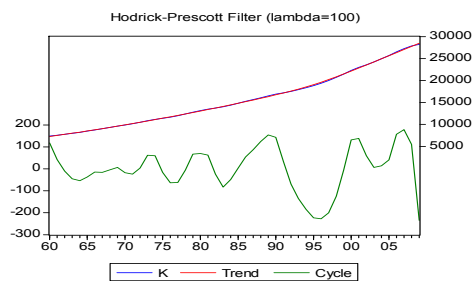

Figure 4

W (Wages)

Y/L

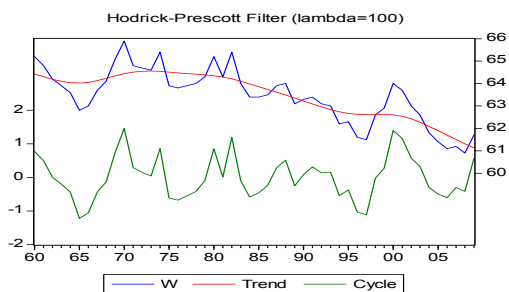

Figure 5

W (Wages)

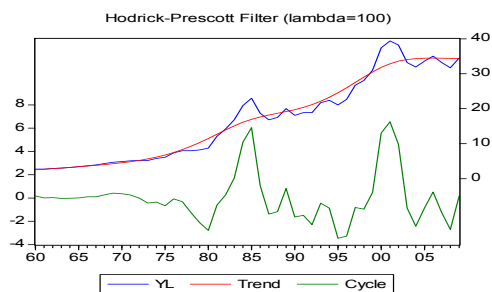

Figure 6

Y/L

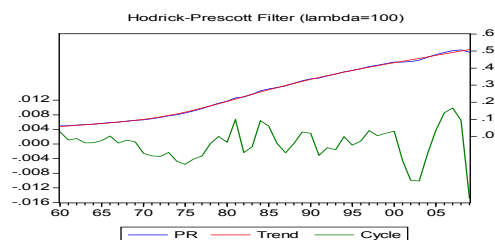

Figure 7

PR (Profit Rate)

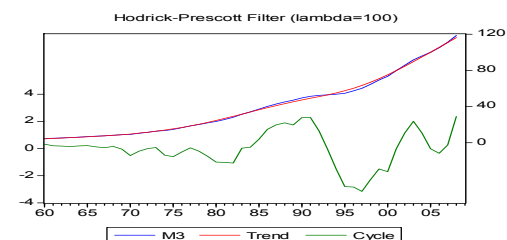

Figure 8

M3 (Quantity of Money)

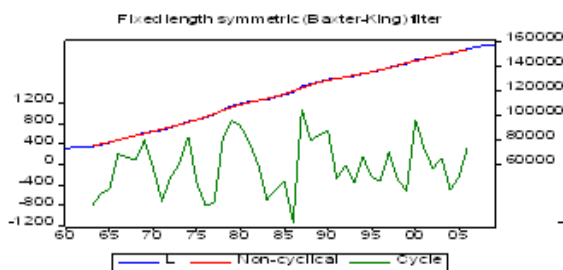

Figure 9

L (Number of Employees)

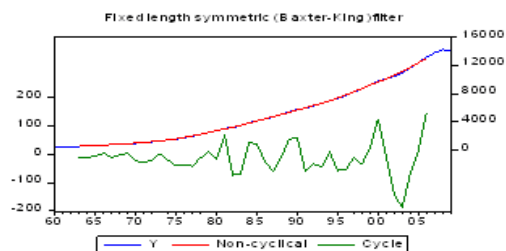

Figure 10

Y (Gross Domestic Product)

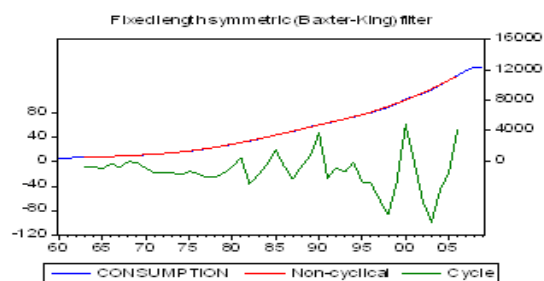

Figure 11

CONSUMPTION

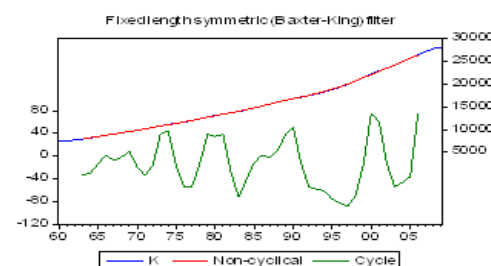

Figure 12

K (Net Capital Stock)

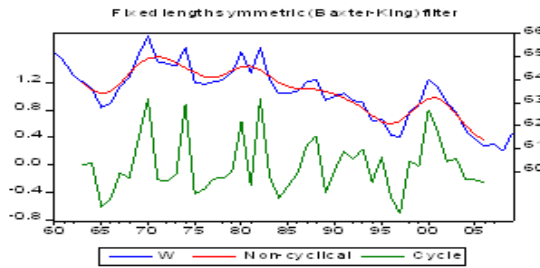

Figure 13
II (Profit Rate)

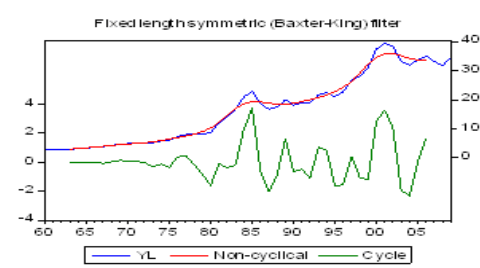

Figure 14
M3 (Quantity of Money)

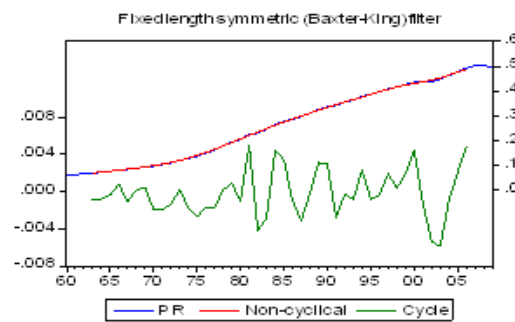

Figure 15

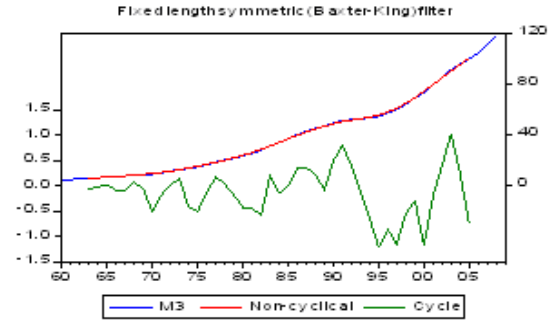

Figure 16

Note:

(a) The Hodrick-Prescott Filter

The trend is obtained by minimizing the fluctuations of the actual data around it, i.e. by minimizing the following function:

$$\sum [\ln y(t) - \ln y^*(t)]^2 - \lambda \sum \left[[\ln y^*(t+1) - \ln y^*(t)] - [\ln y^*(t) - \ln y^*(t-1)] \right]^2$$

where y^* is the long-term trend of the variable y and the coefficient $\lambda > 0$ determines the smoothness of the long-term trend.

(b) The Baxter-King Filter

The algorithm consists in constructing two low-pass filters, the first passing through the frequency range $[0, \omega_{\max}]$ (denoted as $\bar{a}(L)$, where L is the lag operator) and the second through the range $[0, \omega_{\min}]$ (denoted as $\underline{a}(L)$). Subtracting these two filters, the ideal frequency response is obtained and the de-trended time series is: $y^{BP}(t) = [\bar{a} - \underline{a}]y(t)$

Appendix 3: White Noise Tests and Correlograms

L (Number of Employees)			
	HODRICK-PRESCOTT Filter		BAXTER-KING Filter
	Observations: 50		Observations: 44

LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.897	0.897	42.723	0	0.252	0.252	2.9907	0.084
2	0.8	-0.025	77.418	0	-0.068	-0.141	3.2154	0.2
3	0.709	-0.024	105.23	0	-0.23	-0.191	5.8363	0.12
4	0.623	-0.023	127.2	0	-0.439	-0.381	15.599	0.004
5	0.544	-0.021	144.28	0	-0.162	-0.023	16.962	0.005
6	0.47	-0.019	157.32	0	-0.084	-0.198	17.337	0.008
7	0.402	-0.018	167.07	0	0.058	-0.069	17.522	0.014
8	0.339	-0.018	174.17	0	0.088	-0.187	17.961	0.022

Table 3.1

Y (G.D.P)								
	HODRICK-PRESCOTT Filter				BAXTER-KING Filter			
	Observations: 50				Observations: 44			
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.846	0.846	37.943	0	0.295	0.295	4.0913	0.043
2	0.713	-0.008	65.452	0	-0.321	-0.447	9.0655	0.011
3	0.6	-0.002	85.366	0	-0.495	-0.309	21.14	0
4	0.506	0.003	99.83	0	-0.056	0.115	21.3	0
5	0.428	0.005	110.41	0	0.063	-0.307	21.507	0.001
6	0.364	0.006	118.23	0	-0.006	-0.172	21.509	0.001
7	0.311	0.007	124.1	0	-0.093	-0.09	21.977	0.003
8	0.268	0.007	128.55	0	-0.036	-0.231	22.051	0.005

Table 3.2

C (Consumption)								
	HODRICK-PRESCOTT Filter				BAXTER-KING Filter			
	Observations: 50				Observations: 44			
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.837	0.837	37.131	0	0.343	0.343	5.5342	0.019
2	0.698	-0.006	63.514	0	-0.224	-0.387	7.9432	0.019
3	0.582	0.001	82.283	0	-0.43	-0.255	17.072	0.001
4	0.488	0.006	95.748	0	0.089	0.397	17.471	0.002
5	0.412	0.009	105.54	0	0.241	-0.165	20.476	0.001
6	0.35	0.01	112.8	0	0.102	-0.054	21.028	0.002
7	0.301	0.01	118.28	0	-0.09	0.23	21.471	0.003
8	0.261	0.008	122.49	0	-0.16	-0.306	22.918	0.003

Table 3.3

K (Net Capital Stock)								
	HODRICK-PRESCOTT Filter				BAXTER-KING Filter			
	Observations: 50				Observations: 44			
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.851	0.851	38.427	0	0.558	0.558	14.676	0
2	0.721	-0.012	66.582	0	-0.011	-0.47	14.683	0.001
3	0.609	-0.007	87.091	0	-0.351	-0.149	20.773	0
4	0.514	-0.002	102	0	-0.309	0.063	25.618	0
5	0.434	0.002	112.87	0	-0.14	-0.109	26.636	0
6	0.367	0.005	120.85	0	-0.094	-0.218	27.105	0
7	0.313	0.006	126.77	0	-0.137	-0.104	28.129	0
8	0.268	0.005	131.22	0	-0.139	-0.061	29.216	0

Table 3.4

W (Wages)								
	HODRICK-PRESCOTT Filter				BAXTER-KING Filter			
	Observations: 50				Observations: 44			
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.828	0.828	36.344	0	0.069	0.069	0.222	0.637
2	0.689	0.014	62.076	0	-0.083	-0.088	0.5501	0.76
3	0.584	0.033	80.969	0	-0.227	-0.217	3.0862	0.379
4	0.508	0.041	95.553	0	-0.239	-0.231	5.9856	0.2
5	0.448	0.025	107.15	0	-0.075	-0.106	6.2784	0.28
6	0.392	-0.002	116.24	0	0.007	-0.091	6.2812	0.392
7	0.337	-0.017	123.09	0	-0.108	-0.265	6.924	0.437
8	0.284	-0.016	128.08	0	0.146	0.031	8.1296	0.421

Table 3.5

Y/L (Productivity of Labour)								
	HODRICK-PRESCOTT Filter				BAXTER-KING Filter			
	Observations: 50				Observations: 44			
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.912	0.912	44.12	0	0.314	0.314	4.6376	0.031
2	0.819	-0.076	80.43	0	-0.409	-0.563	12.697	0.002
3	0.722	-0.074	109.25	0	-0.379	-0.002	19.776	0
4	0.624	-0.062	131.23	0	-0.023	-0.108	19.802	0.001
5	0.53	-0.033	147.46	0	-0.089	-0.426	20.215	0.001

6	0.447	0.002	159.26	0	-0.215	-0.192	22.674	0.001
7	0.378	0.02	167.88	0	-0.005	-0.146	22.675	0.002
8	0.321	0.018	174.25	0	0.179	-0.321	24.485	0.002

Table 3.6

II (Profit Rate)								
	HODRICK-PRESCOTT Filter				BAXTER-KING Filter			
	Observations: 50				Observations: 44			
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.901	0.901	43.076	0	0.201	0.201	1.8936	0.169
2	0.807	-0.024	78.377	0	-0.314	-0.369	6.6534	0.036
3	0.719	-0.023	106.97	0	-0.283	-0.148	10.617	0.014
4	0.636	-0.022	129.83	0	0.067	0.069	10.846	0.028
5	0.558	-0.023	147.8	0	0.134	-0.042	11.775	0.038
6	0.484	-0.023	161.65	0	-0.059	-0.107	11.961	0.063
7	0.415	-0.022	172.08	0	-0.126	-0.038	12.832	0.076
8	0.352	-0.02	179.73	0	0.036	0.048	12.905	0.115

Table 3.7

M3 (Quantity of Money)								
	HODRICK-PRESCOTT Filter				BAXTER-KING Filter			
	Observations: 49				Observations: 43			
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.927	0.927	44.765	0	0.557	0.557	14.271	0
2	0.76	-0.713	75.466	0	0.15	-0.232	15.328	0
3	0.623	1.127	96.581	0	-0.019	0.011	15.346	0.002
4					-0.034	0.014	15.404	0.004
5					-0.1	-0.137	15.917	0.007
6					-0.276	-0.242	19.895	0.003
7					-0.243	0.077	23.081	0.002
8					-0.224	-0.198	25.858	0.001

Table 3.8

Note: The sample autocorrelation function measures how a time series is correlated with its own past history. In order to test for autocorrelation we use the Ljung and Box (1978) test (Q -

stat) which practically tests the null hypothesis of white noise for a maximum lag length k :

$$Q = n(n+2) \sum_{j=1}^h \frac{\hat{\rho}_j^2}{n-j}$$

where n is the sample size, $\hat{\rho}_j$ is the sample autocorrelation at lag j , and h is the number of lags being tested. For significance level α , the critical region for rejection of the hypothesis of randomness is $Q > \chi^2_{1-\alpha, h}$ where $\chi^2_{1-\alpha, h}$ is the α -quantile of the chi-square distribution with h degrees of freedom. The alternative hypothesis is that at least one of these autocorrelations is non-zero, so that the series is not white noise. In case the null hypothesis is rejected then the underlying time series is not white noise and is considered a cycle.

Appendix 4: Periodograms

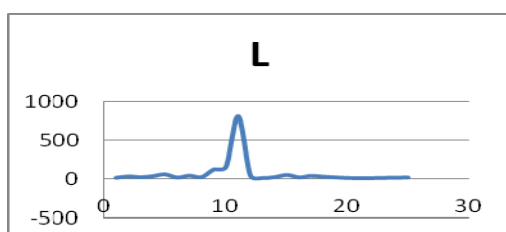

Figure 4.1

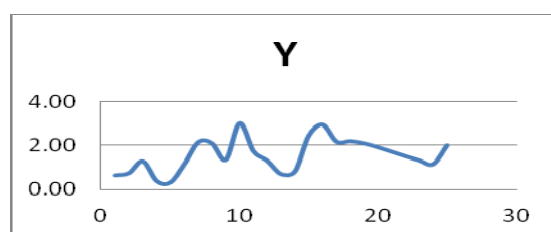

Figure 4.2

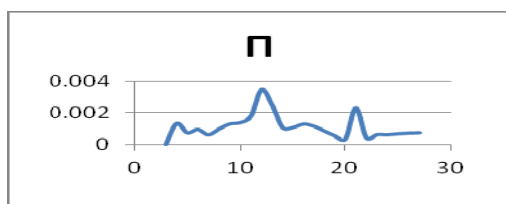

Figure 4.3

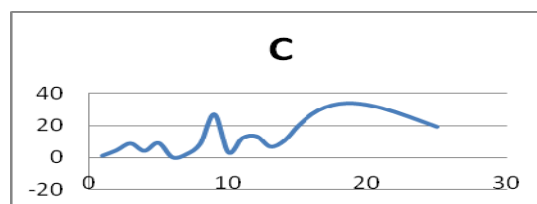

Figure 4.4

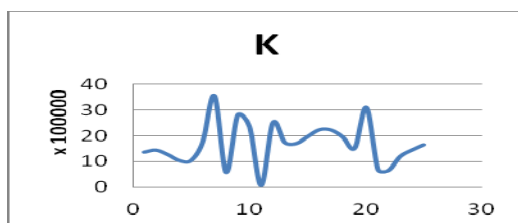

Figure 4.5

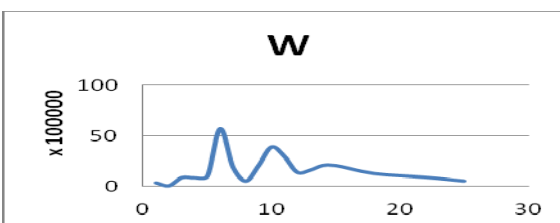

Figure 4.6

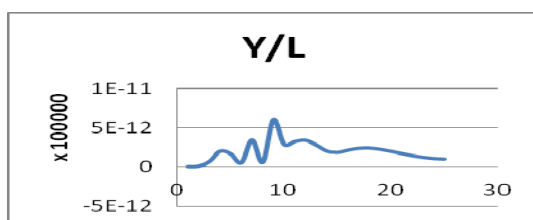

Figure 4.7

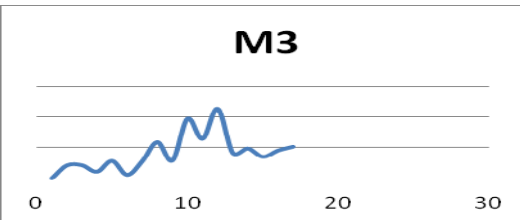

Figure 4.8

Note: The period is measured by computing the value R in the time frequency and checking for the highest pick:

$$R_i = \sqrt{a_i^2 + b_i^2}, \quad \alpha_i = \frac{2}{n} \sum_{t=1}^n X_t \cos(2\pi t/i), \quad b_i = \frac{2}{n} \sum_{t=1}^n X_t \sin(2\pi t/i), \quad i = 1, 2, \dots, m, \quad m = n/2$$

where a_i, b_i are the coefficients of the Fourier-transformed function X_t (Rudin 1976).

Appendix 5: Correlation

	Y & M3	
i	HP	BK
8	0.2613	-0.0737
7	0.3093	-0.0041
6	0.3686	-0.0199
5	0.4418	0.0025
4	0.5318	0.1346
3	0.6416	0.3341
2	0.7744	0.3664
1	0.9326	-0.1441
0	0.9984	-0.3894
-1	0.9265	-0.069
-2	0.7657	0.146
-3	0.6334	0.0701
-4	0.5268	-0.0734
-5	0.4425	-0.0686
-6	0.3763	0.1393
-7	0.3235	0.1532
-8	0.2799	0.0712

Table 5.1

	Π & M3	
i	HP	BK
8	0.2515	0.1226
7	0.3045	0.2415
6	0.3654	0.2245
5	0.4373	0.0219
4	0.5234	-0.0493

3	0.6264	0.0282
2	0.7482	0.1113
1	0.8902	-0.0511
0	0.9669	-0.3935
-1	0.9288	-0.2832
-2	0.8165	0.188
-3	0.7159	0.1587
-4	0.6261	0.0839
-5	0.5459	0.0343
-6	0.4742	0.0714
-7	0.4105	0.0833
-8	0.3543	-0.0526

Table 5.2

Appendix 6: Cointegration and Causality Tests

Pairwise Granger Causality Tests				
	LAGS	Observations	F-Statistics	Probability
Y does not Granger cause M3	3	46	13.5857	0.000
M3 does not Granger cause Y	3	46	0.75962	0.524
II does not Granger cause M3	10	39	5.07544	0.001
M3 does not Granger cause II	10	39	0.53009	0.847

Table 6.1: Granger causality test results (Error-correction model)

Note: In general, the empirical investigation of (Granger) causality is based on the following general autoregressive model (Karasavvoglou and Katrakilidis 1993):

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \Delta X_{t-i} + \lambda \mu_{t-1} + \varepsilon_t$$

where Δ is the first difference operator, ΔY and ΔX are stationary time series and ε_t is the white noise error term with zero mean and constant variance. Also, μ_{t-1} is the lagged value of the error term of the cointegration regression: $Y_t = c_1 + c_2 X_t + \mu_t$

The aforementioned model is appropriate only when co-integration is detected. Technically, two or more variables are co-integrated when there is one or more stationary, linear combinations among them. In the error correction model above, an additional channel (μ_{t-1}) is

introduced through which causality could emerge. If the variables are not co-integrated, the previous model is estimated without the $\lambda\mu_{t-1}$ term. The null hypothesis that X does not Granger-cause Y is rejected if the coefficient α_{2i} is statistically significant (Karasavoglou and Katrakilidis 1993).

Having determined that the series examined are integrated of order (1), we tested for cointegration. We applied Ordinary Least Squares (OLS) on the previous model and examined the residuals for stationarity. The empirical results, which are available upon request by the authors, showed that the residuals were stationary (i.e. rejection of the null hypothesis for non-stationary residuals at the 5% level) and the series Y and X were cointegrated implying a long-run relationship between them. Thus, the error correction model for detecting causality had to be estimated and the results are presented in Table 6.

Finally, in order to identify the optimal lag length presented in Table 6 we used the FPE criterion, whose values have been calculated for lag lengths up to twelve (12) years and are also available upon request by the authors.

‘Green’ Strategic Management Policies, Art, and Social Welfare. A Photo Essay

Christos S. Nicolaidis¹

1. Professor of Strategic Management, Dpt. of Accounting & Finance, University of Macedonia, 156 Egnatia Str, 540 06, Thessaloniki, Greece. Phone number: + 30 2310 891699, email: cnicol@uom.gr

Abstract

In the last ten years, studies related to the influence of aesthetics to management theory and practice rigorously increased their rate of publication in academic journals and books. In the same field of research, the paper highlights the significance of images’ semiotics (i.e. visual meaning) and their impact to observers’ perceiving and performing behavior. In its second part, the paper presents a number of photo images (with and without text) which were shot by the author. The paper suggests that the presented images assert observers’ comprehension and encountering attitudes towards the economic and social welfare problems they face within their unstable environment. In its last part the paper, proposes “‘green’ strategic management policies where a number of universal values such as ethics, virtues and love may make possible nations, organisations and individuals to embrace new ideas, beliefs and methods in order to espouse a way of a welfare life.

«εικόνες πλάσαντες της ψυχής λόγῳ» Πλάτων Πολιτεία 588β

Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου είναι να διαμορφώσει μία σειρά από «πράσινες» στρατηγικές πολιτικές και προτάσεις οι οποίες δύναται να βοηθήσουν την εναρμόνιση της κοινωνίας με το φυσικό και πνευματικό της περιβάλλον. Η λέξη πράσινο χρησιμοποιείται ως ‘σημείο’ της οικολογίας όπου το σημεινόμενο της λέξης αντανάκλα τη σπουδαιότητα της ζωής στο φυσικό και διαυγή χαρακτήρα του φυσικού περιβάλλοντος και κατ’ επέκταση στο κοινωνικό πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον.

Βασικά κίνητρα για τη συγγραφή του άρθρου απετέλεσαν α) οι από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 εξελίξεις της επιστημονικής έρευνας ως προς τη σημασία της αισθητικής στην οργανωσιακή συμπεριφορά και το στρατηγικό μάνατζμεντ, β) η παγκόσμια οικονομική ύφεση και οι επιρροές της στην κοινωνική ευημερία, γ) τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του συγγραφέα για την επίδραση της αισθητικής στην ‘επιχειρηματικότητα’ κάθε οργανισμού και δ) η προσωπική σημαντική ενασχόληση του συγγραφέα με τη φωτογραφία τα τελευταία 30 χρόνια (δημοσιογραφία, διεθνείς και τοπικές εκθέσεις, κλπ).

Αναλυτικότερα, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός από επιστημονικά άρθρα και βιβλία επισημαίνουν την σημασία και την επιρροή της αισθητικής και των φωτογραφικών εικόνων σαν μία καινούργια καρποφόρα ιδέα που μπορεί συμβάλλει στη μελέτη της συμπεριφοράς των ανθρώπων και οργανισμών. Ο πίνακας 1 περιγράφει ένα αριθμό από ανάλογα άρθρα και βιβλία.

Πίνακας 1. Δημοσιεύσεις σχετικά με την αισθητική και την οργάνωση

Bernd S. and Simonson A. (1997), *Marketing Aesthetics - The Strategic Management of Brands, Identity and Image*, Free Press, New York,

Boje, D., and Rosile, G. A. (2003). ‘Theatrics of SEAM’, *Journal of Organizational Change Management*, 16:1, 21-32

Brown S. and Patterson A. (eds) 2000, *Imagining marketing: art, aesthetics, and the avant-garde*,

- Routledge, London
- Buchanan, D.A. (2001) 'The role of photography in organizational research: a re-engineering case illustration', *Journal of Management Inquiry*, 10 (2): 151-64.
- Gardner, W. L., and Avolio, B. J., (1998). 'The Charismatic Relationship: A Dramaturgical Perspective', *Academy of Management Review*, 23:1, 32-58
- Hancock P. (2002) 'Managing Organizational Aesthetics', *Tamara* 2(1): 64- 71
- Μίλλερ Α, (2002), *Αἰσθάν και Πικάσο: ο χώρος, ο χρόνος και η ομορφιά*, Εκδόσεις Τραυλός
- Linstead S. and Popfl H. eds (2000) *The aesthetics of organization*, Sage London.
- Nancy Harding, (2001) "The Aesthetics of Organization", *Journal of Management in Medicine*, Vol. 15 Iss: 4, pp.323 - 329
- Nicolaidis C., *Beyond functional research: Aesthetics, strategic management and international business*, 22th Academy of International Business Annual Conference on "International Business: Functional Dimensions", University of Bradford, (7-8 April 1995)**
- Nicolaidis, C.S & Gounta A. (2003), "Aesthetics, Tacit Knowledge and Organisational Learning" 3rd International Conference 'New Horizons in Industry & Education', Santorini , 28-29 August.
- Nicolaidis, C.S & Liotas N. (2006), "A Role for Theatre in Managers' Education, Training and Thinking Processes" *Industry and Higher Education*, February, Vol. 20, No1, pp 19-24
- Sorensen B. St Paul's conversion: The aesthetics organization of labour, *Organization Studies* March 2010 vol. 31 no. 3 307-326
- Strati A (2000) Putting People in the Picture: Art and Aesthetics in *Photography* and in Understanding Organisational Life, *Organization Studies* 21(1): 53-69..
- Strati A., *Organization and Aesthetics*, Sage Publications, (1999)
- Warren S, "Show Me How It Feels To Work Here: Using Photography to Research Organizational Aesthetics", *Ephemera* 2(3):224-245, (2002)**

Ειδικότερα, το άρθρο προσπαθεί να προσεγγίσει στρατηγικά τις αιτίες της μείωσης της κοινωνικής ευημερίας του ανθρώπου εξαιτίας της ανισόροπης ανάπτυξης της παγκοσμιοποίησης έναντι της οικουμενικότητας. Στο πρώτο μέρος του εξετάζει τη 'ρήξη' μεταξύ της παγκοσμιοποίησης οικουμενικότητας. Στο δεύτερο μέρος του αναλύει τις θεωρίες της αισθητικής, της σημειολογίας και της φωτογραφικής τέχνης. Στο τρίτο μέρος του, χρησιμοποιώντας το ερμηνευτικό παράδειγμα της επιστημονικής έρευνας, προβάλλει μια σειρά από φωτογραφίες που όπως ο συγγραφέας ερμηνεύει αντανακλούν την κατάσταση της κοινωνικής ευημερίας στην Ελλάδα. Τέλος, το άρθρο ολοκληρώνεται με ένα αριθμό στρατηγικών πολιτικών ως προς την ενίσχυση της κοινωνικής ευημερίας με βάση τις ανθρώπινες αρχές της ηθικής, των αρετών και της αγάπης.

Παγκοσμιοποίηση, οικουμενικότητα και κοινωνική ευημερία

Στην διεθνή βιβλιογραφία, σε ένα πρώτο και ίσως 'φαινομενολογικό' επίπεδο ανάλυσης, υποστηρίζεται ότι η παγκοσμιοποίηση 'μικραίνει' τον κόσμο μέσω πέντε κύριων παραγόντων, ονομαστικά:

- α) την βιομηχανική παγκοσμιοποίηση η οποία χαρακτηρίζεται από την ενισχυμένη επέκταση των πολυεθνικών εταιρειών οι οποίες παραμένουν στρατηγικά εθνικές,

β) την χρηματοπιστωτική παγκοσμιοποίηση και τη διαμόρφωση παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών αγορών,

γ) την πολιτική παγκοσμιοποίηση που 'θεμελιώνει' την επέκταση των συμφερόντων των δυνατών,

δ) την πληροφορική παγκοσμιοποίηση που αυξάνει τη ροή των πληροφοριών μεταξύ μακρινών περιοχών διαδικτύου, MME, CNN, Wikipedia, Wikileaks, και

ε) την πολιτισμική παγκοσμιοποίηση που δημιουργεί μία παγκόσμια κουλτούρα.

Σε ένα δεύτερο και βαθύτερο επίπεδο ανάλυσης, ακαδημαϊκοί, ερευνητές, φιλόσοφοι και στοχαστές εξετάζουν δύο θεμελιώδεις και αντικρουόμενες υπαρξιακές θέσεις σχετικά με την κοινωνική ευημερία του ανθρώπου, αυτές της παγκοσμιοποίησης και της οικουμενικότητας. Αναλυτικότερα, ως προς την παγκοσμιοποίηση, ο Γερμανός φιλόσοφος Habermas (1981) πρώτον, κατακρίνει την μονοδιάσταση διαδικασία του εκσυγχρονισμού που καθοδηγείται από τις δυνάμεις του οικονομικού και διοικητικού εξορθολογισμού και δεύτερον, επισημαίνει την αυξανόμενη παρέμβαση των τυπικών συστημάτων στην καθημερινή μας ζωή ως παράλληλη στην ανάπτυξη του 'κράτους ευημερίας' και της κουλτούρας της 'μαζικής κατανάλωσης'.

Σε ένα πιο εφαρμοσμένο επίπεδο ανάλυσης ο Γάλλος φυσικός και φιλόσοφος Εντγκάρ Μορέν (1997, 2000) τονίζει ότι η παγκοσμιοποίηση υπερφαλαγγίζει τις ιδέες των ανθρώπων καθώς σκοτώνει ότι δεν προλαβαίνουν οι λέξεις τους, αχρηστεύει την ίδια την ιδέα που έχουν για τον εαυτό τους (π.χ. μεθυστικά συμβάντα, 'πυκνότητα' των πραγμάτων που συμβαίνουν) και διασπά το πνεύμα τους μέσω του κώματος της ιλιγγιώδους δράσης και της αδράνειας (π.χ. τεχνοοικονομία, ανορθολογισμοί, συνταγές ευτυχίας, ιδιωτικά φρούρια). Σημαντικότερα, και σε σχέση με την οικουμενικότητα, ο Μορέν (1997) επικεντρώνει τη σκέψη του σε μία σειρά αναπάντητων ερωτημάτων τα οποία 'εξευτελίζουν' την ατομική και κοινωνική ευημερία του ανθρώπου. Αυτά αναφέρονται στο «τι είναι ο άνθρωπος, ποια η θέση του, ποια είναι η μοίρα του, τι μπορεί να ελπίζει, τι μπορεί να γνωρίζει, τι πρέπει να πράττει, και πως μπορεί να ζήσει».

Από την πλευρά της θρησκείας η οποία σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου αυτές υιοθετούν και υποστηρίζουν την οικουμενικότητα, ο Μητροπολίτης Περγάμου Ι. Ζηζιούλας (2003) σε ομιλία του αναφέρει τρεις βασικούς παράγοντες που διαχωρίζουν την παγκοσμιότητα από την οικουμενικότητα:

α) τη σύνδεση της γνώσης με την παραγωγή που βασίζεται στη λογική της ελεύθερης οικονομίας και της διαρκούς κερδοφορίας

β) τη ταύτιση του *είναι* με το *πράττειν* όπου η σύγχρονη τεχνολογία ενισχύει την απροσωπικότητα του ανθρώπου και περιορίζει την 'προσωπική' συνάντηση και επικοινωνία των ανθρώπων (δες ανάπτυξη Facebook, Twitter κ.λπ) και

γ) τη πολιτισμική παγκοσμιοποίηση όπου το *άτομο* προσδιορίζεται ως μία 'αριθμητική' έννοια –μία έννοια διαφορετική αυτής του *προσώπου*- γεγονός που οδηγεί ταυτόχρονα τόσο στην περιθωριοποίηση, στην επιτακτική απομόνωση και στον κολλεκτιβισμό του.

Αντίθετα, στην οικουμενικότητα δεν είναι ο 'Άνθρωπος', αλλά οι άνθρωποι που κατοικούν σε αυτόν τον πλανήτη η δε πολυφωνία είναι ο νόμος της Γης (Άρεντ, 1958, 2008 - δες Kristeva, J. 1999). Το *πρόσωπο* λοιπόν, δηλώνει την απόλυτη μοναδικότητα του η οποία πηγάζει από μια αδιάρρηκτη σχέση με τον άλλο, σέβεται τη διαφορετικότητα, προτιμά την ποιότητα από την ποσότητα, αρνείται την ομογενοποίηση, συνυπάρχει αλλά έχει γνώμη, ιδέα, πεποίθηση (Μαντζαρίδης, 1997, 2001).

Τέλος, σε ένα τρίτο επίπεδο ανάλυσης, διαφαίνεται ότι η αντίληψη του χρήματος ως παράγοντα ανάπτυξης υπερτερεί στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Χαρακτηριστικά, ο Ζαν Αταλί, πρώτος πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Τράπεζας για την Ανοικοδόμηση και την Ανάπτυξη (EBRD) με έδρα το Λονδίνο υποστηρίζει:

«Η αξία των πραγμάτων δεν είναι πλέον μέτρο της ζωής εκείνων που τα έφτιαξαν ή της δύναμης αυτών που τα κατέχουν, αλλά του χρηματικού ποσού που τους αντιστοιχεί... Το χρήμα –αποκαλούμενο επίσης η αγορά ή ο καπιταλισμός, τρεις έννοιες αδιάσπαστες- επιβάλλεται έτσι σαν ένας τρόπος διαχείρισης της βίας ριζικά νέος, αποτελεσματικός και οικουμενικός, αντίθετος στους τρόπους του ιερού και της δύναμης» (βλ. Αταλί, Μιλένιουμ, Σαβατλέρ 2010 σελ. 171).

Αξία προσοχής όμως είναι και η σημασία που έδιναν στην αξία του χρήματος οι αρχαίοι φιλόσοφοι που μάλιστα ζούσαν σε ένα μη παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Ο Σοφοκλής, για παράδειγμα, αναφέρει ότι «τίποτε πιο κακό από το χρήμα δεν έχει φανεί μεταξύ των ανθρώπων. Καταστρέφει ψυχές και πολιτείες, απομακρύνει τους ανθρώπους από τα σπίτια τους στην τυχοδιωκτική ζωή, δελεάζει και διαφθείρει τους τίμιους και τους σπρώχνει σε πρόστυχες πράξεις». Ανάλογα, ο Οράτιος τονίζει ότι το χρήμα είναι καλός υπηρέτης, αλλά επικίνδυνος κύριος.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα, ο πίνακας 1 παρουσιάζει μερικά από τα αρνητικά αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης που ‘δύσκολα’ κατανοούνται και γίνονται αποδεκτά από επιχειρήσεις και κράτη.

Πίνακας 2. Παγκοσμιοποίηση: μερικές αρνητικές επιπτώσεις

Φτώχεια	Εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού
Ανισότητα	Ανασφάλεια εύρεσης-παραμονής στην εργασία
Ανεργία	Τρομοκρατία
Βία	Κυριαρχία Fast Food, Junk food
Μόλυνση σε πλούσιες & φτωχές χώρες	Οι πλούσιοι είναι πλουσιότεροι
Αλλοτρίωση της ζωής του ανθρώπου	Οι φτωχοί είναι φτωχότεροι
Συγκέντρωση ανθρώπων στις πόλεις	Συγκέντρωση του πλούτου
Παγκόσμια επίδραση της Δυτικής κουλτούρας	Μεγιστοποίηση ισχύος των ΜΜΕ
Ελαχιστοποίηση της γεωγραφικής απόστασης	Αύξηση θανατηφόρων ασθενειών AIDS, νόσοι των χοίρων κλπ..
Μεγιστοποίηση της απόστασης μεταξύ των ανθρώπων	Εξαγορές εθνικών επιχειρήσεων
Μείωση πολιτισμικών αξιών & τέχνης	Νόμιμη/παράνομη μετανάστευση ανθρώπων
Μεγιστοποίηση του φόρτου εργασίας	‘Διάλυση’ της οικογένειας
Περιορισμένη εκπαίδευση/κριτική σκέψη	Έλλειψη χρόνου, στρες
	Πολεμικές διαμάχες

Αισθητική

Η αισθητική ορίζεται ως η 'περί του ωραίου αντίληψη, η επιστήμη του καλού και της τέχνης' (Λεξικό Δημητράκου). Αναλυτικότερα, σύμφωνα με μελέτες ακαδημαϊκών, επιστημόνων, λογοτεχνών, φιλοσόφων και άλλων, η αισθητική όπως και η σκέψη α) αναζητεί την αλήθεια, εναρμονίζει τον πνευματικό και φυσικό κόσμο μας, εμπλουτίζει το νόημα της ζωής, και προστατεύει τη διάσπαση του πνεύματος από τους καθημερινούς του στόχους που άπτονται άμεσα της χρησιμότητας, της δύναμης και της αποτελεσματικότητας (Σπονβίλ, 2003) και β) βοηθά τον άνθρωπο να μπορεί να εφευρίσκει, να δημιουργεί, και όχι μόνο να ανακαλύπτει ή να αποκαλύπτει (Χάιντεγκερ, 2006). Επιπρόσθετα, πέρα από του ότι παρέχει νέες ιδέες στον άνθρωπο, καλλιεργεί μία αντανάκλαστικότητα μεταξύ του ατόμου και του άλλου και βοηθά στην αναδιοργάνωση της γνώσης και μάλιστα σε βαθύτερο επίπεδο καθώς πρέπει να σκεφτόμαστε διαφορετικά και να μαθαίνουμε καλύτερα (Μορέν, 1997). Συνεπώς, επηρεάζει ουσιαστικά και την επιστήμη καθώς ως 'μυστική' ύπαρξη υπερβαίνει ορθολογικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και της ζωής τους, και δύναται να συμβάλλει σε νέα ερωτήματα που απασχολούν την επιστήμη. Αντίστοιχα, ο Χάιντεγκερ (2006) αναφέρει ότι ενώ στην επιστήμη η αλήθεια είναι συγκροτημένη από έννοιες, θεωρίες και αφαιρέσεις στην τέχνη αναπηδά η αλήθεια.

‘Συμπυκνώνοντας’ την οντότητα και το έργο της αισθητικής, η κυρίαρχη δύναμη που γέννησε τις τέχνες ήταν η ανάγκη να επιβληθεί τάξη στη σύγχυση που προκάλεσε η νοημοσύνη Whilson (1998).

Αισθητική και σημειολογία

Η σημειολογία (ή σημειωτική) ορίζεται ως κάθε μορφή δράσης, εργασίας, τρόπου ή διαδικασίας η οποία εμπλέκει σημεία και συμπεριλαμβάνει τη παραγωγή νοημάτων (meanings). Ο Saussure (1916 [2006]) χωρίζει ένα σημείο σε δύο μέρη - το σημαίνον (ο ήχος, εικόνα ή λέξη) και το σημαινόμενο (το νόημα) και τονίζει πως όλα τα σημεία της σχέσης μεταξύ του σημαινόντος και σημαινόμενου είναι αυθαίρετα' κάθε νόημα καθορίζεται από το πλαίσιο εντός του οποίου 'ενεργεί' και 'ενεργοποιείτε' π.χ. φιλοσοφικό, επιστημονικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό, προσωπικό πλαίσιο κλπ. Ο Eco (1976) θεωρεί ότι η σημειολογία είναι η σπουδή των σημείων, υπάρχει παντού και ασχολείται με τα πάντα που μπορεί να εκληφθούν ως σημείο. Σύμφωνα με τους σημειολόγους λοιπόν, η σημειολογία 'σκέπτεται' και

- 1) αναζητά τις πολιτισμικές και ψυχολογικές συνήθειες που αποτελούν τη βάση της γλώσσας, της τέχνης, της κοινωνικής ζωής και άλλων πολιτισμικών εκφράσεων
- 2) μελετά κοινωνικές, πολιτισμικές και ιστορικές διαδικασίες μέσω των οποίων 'σημεία', όπως φωτογραφίες, σχέδια, ζωγραφικοί πίνακες, λόγια, εικόνες, ήχοι, χειρονομίες και αντικείμενα δύναται να αποκτήσουν και να μεταφέρουν νόημα
- 3) χρησιμοποιείται σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών κλάδων, συμπεριλαμβανομένης της τέχνης, της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας, της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, καθώς και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό, παλαιοί και νεώτεροι επιστήμονες επισημαίνουν ότι η σημειολογία (ή σημειωτική) αποτελεί μέρος της αισθητικής (Baumgarten, 1750), κάθε σκέψη είναι ένα σημάδι (Peirce, 1958) και με βάση τη θεωρία της συμπεριφοράς, χαρακτηρίζουν την αισθητική (τέχνη) ως ένα εικονικό σημείο 'αξίας' (Morris and Hamilton, 1965, δες Noth 1995). Το ζήτημα αυτό το εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

Φωτογραφία, αισθητική και σημειολογία

Η ιδιαιτερότητα της τέχνης της φωτογραφίας σε σχέση με τα άλλα έργα τέχνης έγκειται στο γεγονός ότι η φωτογραφία παράγεται αυτόματα από το ίδιο το φως, όχι από το πινέλο, το

μολύβι ή το μάρμαρο. Επιπρόσθετα, «σε αντίθεση με τη γραπτή περιγραφή... η φωτογραφία έχει μόνο μια γλώσσα και προορίζεται δυνητικά για όλους» (Sontag, 2003. σελ 27).

Αντίστοιχα, με βάση την θεωρία της σημειολογίας, το νόημα (σημείο-έννοια) της φωτογραφίας δεν είναι φυσικό, καθολικό, ή συνυφασμένο με την εικόνα, αλλά παράγεται κοινωνικά. Συνεπώς, είναι απόλυτα αναγκαίο να επικεντρωθούμε στο ιδεολογικό, πολιτιστικό και οικονομικό κόσμο στον οποίο δημιουργούνται τα νοήματα (Burgin, 1982). Επιπλέον, όλα τα νοήματα της φωτογραφίας είναι το αποτέλεσμα της αλληλοσυσχέτισης του υποκειμενισμού (η φωτογραφία ως μια μαγική, συναισθηματική, ή αισθητική εμπειρία) και του αντικειμενισμού (η φωτογραφία ως επιστήμη, έγγραφο ή πληροφορία) (Sekula, 1982).

Η φωτογραφία λοιπόν, αλλάζει θετικά ή αρνητικά τις αντιλήψεις και τη δομή της κοινωνίας (Levinson, 1997). Ο φωτογράφος είναι ο πρώτος παρατηρητής μίας σκηνής οι δε φωτογραφίες του δίνουν πολύ έντονα την εντύπωση στον θεατή τους ότι βλέπει κάποιο μέρος του κόσμου, και 'μοιράζετε' την εικόνα που ο φωτογράφος είδε μέσα από τον φακό του. Ως αποτέλεσμα, μέσω της φαντασίας του και το νοημάτων που ερμηνεύει, επηρεάζονται τόσο οι ρόλοι όσο και η συμπεριφορά του· αυτή η 'τοποθέτηση' του θεατή στη σκηνή δεν είναι μόνο φυσική αλλά και ηθική.

Σημαντικότερα και σε συνάρτηση με την ηθική της φωτογραφίας και του φωτογράφου, θα πρέπει να γίνει ιδιαίτερα κατανοητό το γεγονός ότι η σημειολογία αποτελεί μια χρήσιμη κριτική προσέγγιση η οποία δύναται να κρίνει την πραγματικότητα της φωτογραφικής εικόνας και της αισθητικής συνεισφοράς της ιδιαίτερα δε κατά τα τελευταία χρόνια όπου α) τα ΜΜΕ έχουν γεμίσει τη ζωή των ανθρώπων με μια μεγάλη εκλεκτική αφθονία των σημείων/εικόνων και των νοημάτων και β) το Διαδίκτυο έχει ενισχύσει κατά πολύ την ικανότητα του ατόμου να παρουσιάζει εικόνες και να θεωρεί τον εαυτό του ως παραγωγό και χρήστη αυτών.

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να δοθεί μεγάλη σημασία στο ότι σε σχέση με τη σημειολογία:

- 1) η φωτογραφία με την καταγραφή των μη σχετικών και 'αβλαβών' λεπτομερειών κάνει την φωτογραφική εικόνα ένα κομμάτι της πραγματικότητας που καθορίζεται στο χώρο και στο χρόνο και που μπορεί να διατηρηθεί για τις επόμενες γενιές ως αυτόπτης μάρτυρας» Sontag (1978)
- 2) ο φωτογράφος όταν φωτογραφίζει αναγνωρίζει –μέσα σε ένα κλάσμα του δευτερολέπτου- *ταυτόχρονα* το ίδιο το γεγονός (σημαίνουν) και την αυστηρή οργάνωση των οπτικά αντιληπτών μορφών που του δίνουν νόημα (σημαινόμενον) καθώς το μάτι, το μυαλό και η καρδιά του βρίσκονται σε μίαν ευθεία (Henri Cartier Bresson βλ. Hall and Ulanov, 1972).

Τελειώνοντας, ο συγγραφέας συμπύκνωση το νόημα της όλης ενότητας σε μία πρόταση της Sontag (1978): «ουσιαστικά η φωτογραφική μηχανή κάνει τον κάθε άνθρωπο τουρίστα στην πραγματικότητα των άλλων ανθρώπων, και τελικά στη δική του πραγματικότητα».

Έρευνα και μεθοδολογία

Το άρθρο χρησιμοποιεί τις φωτογραφίες που τράβηξε ο ίδιος ο συγγραφέας του άρθρου στην Θεσσαλονίκη τα τελευταία τρία χρόνια. Συνεπώς, η ερμηνεία κάθε σημείου (σημαίνουν) και η δημιουργία/υπέρβαση κάθε νοήματος (σημαινόμενον) κάθε φωτογραφίας επηρεάζεται από (και επηρεάζει) τον προσωπικό χαρακτήρα και τις κοινωνικοπολιτισμικές αξίες του συγγραφέα. Οι αντίστοιχοι επηρεασμοί διαμορφώνουν και την ερμηνεία του νοήματος των φωτογραφιών από τον θεατή/ες. Αυτή η ουσιαστική σημασία της υποκειμενικής ερμηνείας που συνάδει τόσο με την πρόποση οργάνωση όσο και με την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων της έρευνας απετέλεσε τον λόγο για τον οποίο ο συγγραφέας αυτής επέλεξε το ερμηνευτικό *παράδειγμα* επιστημονικής έρευνας με σκοπό να διερευνήσει την κοινωνική ευημερία των ελλήνων

και να προτείνει στρατηγικές πολιτικές για τη διαχείριση της, μέσω της δημιουργίας και χρήσης νοημάτων που πηγάζουν από την αισθητική, υπερβαίνουν τα ορθολογικά κριτήρια της σκέψης και ενδυναμώνουν τα 'άρρητα' συναισθήματα των ελλήνων. Συνοπτικά, το ερμηνευτικό παράδειγμα όπως είναι γνωστό:

- χρησιμοποιεί μικρό μέγεθος δείγματος και επιδιώκει την σε βάθος γνώση με τη χρήση των ποιοτικών μεθόδων (Light, 1979; Van Maanen, 1976a)
- ερευνά συνολικά νοηματικές δομές και την αλληλοεξάρτησης τους (Ragin & Zaret, 1983)
- η γνώση προέρχεται από την ερμηνεία & είναι σημαντική μόνο στο βαθμό που έχει νόημα (Rosen, 1991)
- το αποτέλεσμα και η εγκυρότητα της ανάλυσης επηρεάζονται ταυτόχρονα από τα πρότυπα του παρατηρητή και παρατηρούμενου (Sanday, 1979; Van Maanen, 1976b)

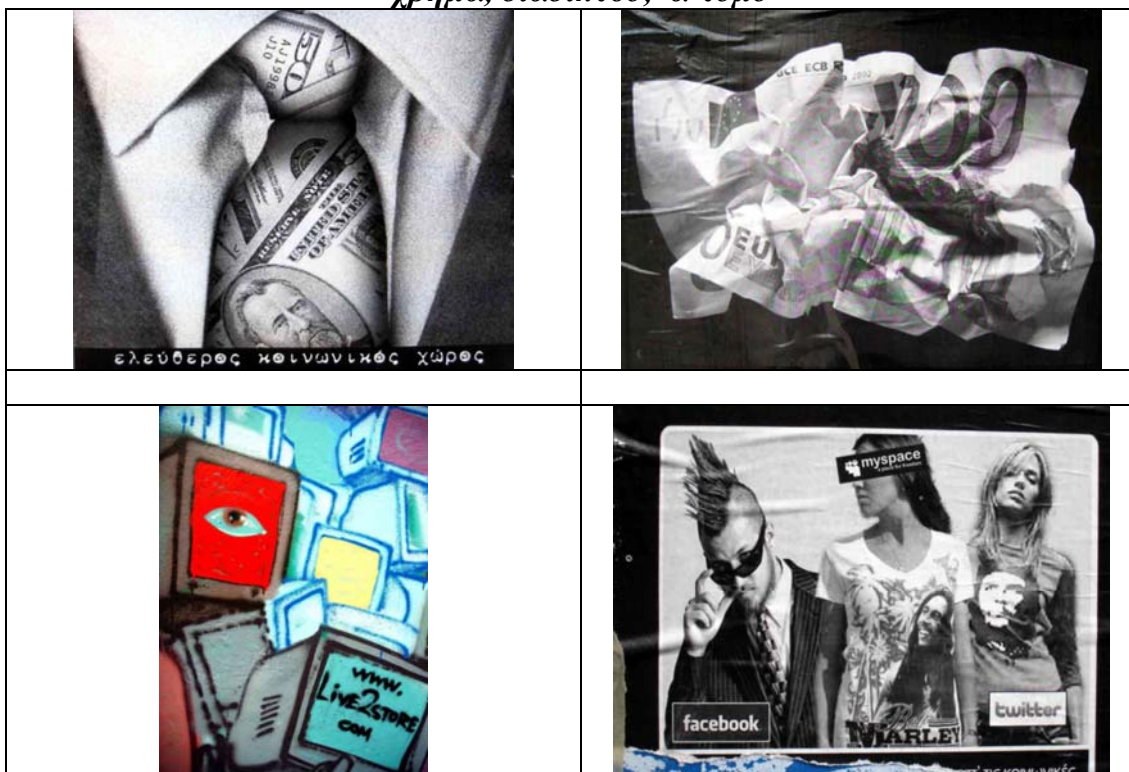
Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι φωτογραφίες του άρθρου.

Φωτογραφίες: κάθε εικόνα αφηγείται μία ιστορία (Burke)

παγκοσμιοποίηση & α-κοσμία

χρήμα, διαδίκτυο, α-τομο

αν-ισότητα

μοναξιά-νοσταλγία

κοινωνικές αξίες

	
 <p>5. Έπειτα, ο εκβιασμός της δουλειάς μας μετατρέπεται σε μισθωτούς σκλάβους και καλλιεργεί τον ανταγωνισμό.</p>	

βία & αντίδραση

‘Πράσινες’ Αδιάφορες Στρατηγικές Πολιτικές

Κύριο έρεισμα που οδήγησε τον συγγραφέα στη διαμόρφωση τριών στρατηγικών πολιτικών απετέλεσε η σημερινή κρίση στην Ελλάδα, η οποία δεν είναι μόνο οικονομική ή πολιτική, αλλά είναι κυρίως κρίση ηθική, πολιτισμική και πνευματική.

Το άρθρο λοιπόν λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα της έρευνας προτείνει τρεις στρατηγικές πολιτικές οι οποίες βασίζονται σε τρεις βασικές ανθρώπινες αξίες που απαντώνται στο χώρο της φιλοσοφίας και της στρατηγικής διοίκησης (π.χ. ηθική, κοινωνική ευθύνη) και επηρεάζουν και επηρεάζονται από την ευημερία του πολίτη, αυτές της ηθικής, της αρετής και της αγάπης. Αυτές για παράδειγμα, καθορίζουν την συμπεριφορά του ανθρώπου ως προς τους άλλους και την αντίληψη του ως προς την επίτευξη ενός ενάρετου και ευήμερου βίου.

Στρατηγική πολιτική 1: Καλλιέργεια της ηθικής

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η επίγνωση και η καλλιέργεια της ηθικής αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την άνοδο της κοινωνικής ευημερίας του ανθρώπου στο σύγχρονο παγκόσμιο περιβάλλον όπου το χρήμα υπερτερεί και εξουσιάζει τις αξίες των πραγμάτων και ανθρώπων. Συνεπώς, κράτη, πολιτικοί, επιχειρήσεις και πολίτες θα πρέπει να 'ενσωματωθούν', να γίνουν ένα, με την φύση και τις αξίες της ηθικής.

Αναλυτικότερα, η ηθική ως θυγατέρα της αισθητικής (δηλαδή της περί του ωραίου/καλού και κακού επιστήμης) επηρεάζει σημαντικά την παγκοσμιοποίηση και οικουμενικότητα του σύγχρονου κόσμου καθώς α) μελετά τη σημασία (*ωραιότητα*) του προσώπου και της *ετερότητας* (η του *Ιδίου*, *Μορέν*, 1997) που χαρακτηρίζει την οικουμενικότητα του ανθρώπου και όχι τη σημασία του *ατόμου* (*ασχήμια*) (η του *Ομοίου*, *Μορέν* 1997) που χαρακτηρίζει την παγκοσμιοποίηση του ανθρώπου και β) καθορίζει τα δικαιώματα (απαιτήσεις) και τα καθήκοντα (υποχρεώσεις) των ανθρώπων απέναντι στον εαυτό τους και στους άλλους.

Για παράδειγμα, ο Ισπανός φιλόσοφος Σαβατέρ (2008) τονίζει ότι η ηθική αποτελεί βασική αρχή της καλής ζωής καθώς επιτρέπει τους ανθρώπους να είναι ικανοί να μπαίνουν στη θέση των ομοίων τους και να μετριάζουν τα προσωπικά συμφέροντά τους για να εναρμονίζουν με τα συμφέροντα των ομοίων τους. Επίσης, ο φιλόσοφος Σενέκας παρατηρεί ότι όταν οι άνθρωποι ευνοούν τους άλλους ταυτόχρονα ευνοούν και τους εαυτούς τους, βοηθούνται από αυτούς που έχουν βοηθήσει και προστατεύονται από αυτούς που έχουν υπερασπίσει το καλό παράδειγμα επιστρέφει διαγράφοντας έναν κύκλο προς εκείνον που το δίνει το δε κακό παράδειγμα επιτίπτει στους αυτουργούς του (Σενέκας, *Επιστολές στον Λουκίλιο*, 1998). Παρόμοια, ο φιλόσοφος Τζον Στιούαρτ Μιλ συνιστά ότι η ανθρωπότητα βγαίνει πολύ πιο κερδισμένη όταν επιτρέπει στον καθένα να ζει με τον τρόπο του παρά αν τον αναγκάζει να ζει με τον τρόπο των άλλων (Τζον Στιούαρτ Μιλ, *Περί ελευθερίας*).

Ωστόσο θα πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα ότι για να επιτευχθεί η παραπάνω, αναγκαία ως συνθήκη, στρατηγική καλλιέργειας και ενσωμάτωσης της ηθικής των ανθρώπων, προαπαιτείται ως ικανή συνθήκη η επίγνωση της σπουδαιότητας των αρετών και της εμπέδωσής τους το καθώς η τήρηση των νόμων και των κανόνων, όπως καθορίζονται απ' την ηθική, οδηγείται από την αρετή η δε παράβασή τους οδηγείται από την κακία.

Στρατηγική πολιτική 2: Εμπέδωση και άσκηση των αρετών

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η εμπέδωση και άσκηση των αρετών αποτελεί ικανή συνθήκη για την καλλιέργεια της ηθικής καθώς η αρετή μπορεί να χαρακτηριστεί ως δύναμη της ψυχής που κάνει το ηθικό και το καλό απόλυτα πάντοτε και επίμονα. Ταυτόχρονα, αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την άνοδο της κοινωνικής ευημερίας του ανθρώπου στο σύγχρονο παγκόσμιο περιβάλλον όπου η δύναμη της ψυχής του ανθρώπου αλλοτριώνεται η άσκηση της αρετής οδηγεί στο αγαθό και στην ευδαιμονία απομακρύνει δε απ' το κακό και τη δυστυχία. Συνεπώς, κράτη, πολιτικοί, επιχειρήσεις και πολίτες θα πρέπει να δράσουν για να εμπεδώσουν και να ασκήσουν/απολαύσουν τις αξίες των αρετών.

Ειδικότερα, ο Πλάτωνας ορίζει τέσσερις αρετές ονόματι τη φρόνηση, τη σωφροσύνη, την ανδρεία και τη δικαιοσύνη. Επιπλέον, αντιλαμβάνεται την αρετή ως «ορθή ιδιότητα, εσωτερική τάξη, αρμονία ψυχής, η δε κακία το αντίθετο... [όπου] μόνο ο ενάρετος είναι ελεύθερος, γιατί κυριαρχεί σ' αυτόν ο νους· είναι πλούσιος γιατί είναι χαρούμενος, ατάραχος, ατάρ-

κης...[και] αν η ψυχή κυριαρχείται από το πάθος γίνεται δούλη, δειλή, περίλυπη» και τονίζει τη σπουδαιότητα της διδασκαλίας της «η αρετή που είναι το θεμέλιο της ευδαιμονίας και της προόδου των ανθρώπινων κοινωνιών είναι διδακτή και ... το έργο του διδάσκει την αρετήν εις τους ανθρώπους, του 'ποιείν τους πολίτας βελτίους'... είναι το κύριον έργο της Πολιτείας»

Παρόμοια, ως προς την αξία των αρετών και την αξία της άσκησης των, ο φιλόσοφος Σενέκας τονίζει ότι «η αξία πάσης αρετής βρίσκεται στην ίδια, καθότι δεν ασκείται με σκοπό την επιβράβευση: η ανταμοιβή για την ενάρετη πράξη είναι η πραγματοποίησή της» (Σενέκας, Επιστολές στον Λουκίλιο).

Τέλος, ιδιαίτερα σημαντικό σε σχέση με τις επιρροές της παγκοσμιοποίησης και της οικουμενικότητας είναι το γεγονός ότι έξι παγκοσμίως βασικές αρετές συνυπάρχουν και συγκλίνουν πολιτισμικά σε όλες τις χώρες: το θάρρος, η δικαιοσύνη, ο ανθρωπισμός, η εγκράτεια, η υπερβατικότητα και η σοφία (Peterson & Seligman, 2004).

Συμπερασματικά, η όλη ανάλυση δείχνει ότι δεν μπορεί να υπάρχει ένα φρόνιμο, σόφρον, θαρραλέο, δίκαιο κοινωνικό, οικονομικό ή πολιτικό καθεστώς που να μην επιδιώκει την εμπέδωση αυτών των αρετών και της ενάρετης ζωής των ανθρώπων. Όμως, τα ερωτήματα που αναδύονται είναι: λειτουργώντας με τους όρους της παγκοσμιοποίησης, οι σύγχρονοι οργανισμοί αναζητούν και ωφελούνται από την αξία των αρετών; Εάν όχι πια είναι η ικανή συνθήκη που δεν τους το 'επιτρέπει' ή τους 'εμποδίζει'; Η απάντηση από τον συγγραφέα είναι ότι ικανή συνθήκη για την εμπέδωση της αξίας και της άσκησης των αρετών αποτελεί η αγάπη της αγάπης.

Στρατηγική πολιτική 3: Η αγάπη της αγάπης

Η αγάπη ορίζεται ως «η φιλική διάθεση, στοργή, συμπάθεια, αφοσίωση, ενδιαφέρον, πόθος, έρως» (Λεξικό Δημητράκου). Κρίνοντας τον ορισμό της θα πρέπει ιδιαίτερα να προσεχθεί ότι η αγάπη είναι η πηγή των αρετών, οι δε αρετές είναι πηγές της ηθικής. Κατά συνέπεια η αγάπη είναι ικανή συνθήκη την εμπέδωση και την άσκηση των αρετών οι δε αρετές είναι ικανή συνθήκη για την καλλιέργεια της ηθικής. Συνεπώς, κάποιος απλά θα υποστήριζε ότι τα κράτη, οι πολιτικοί, οι επιχειρήσεις και οι πολίτες για να ωφεληθούν την προσωπική τους και την κοινωνική τους ευημερία θα πρέπει, σε πρωτεύουσα σειρά, να αγαπήσουν την αγάπη, να εμπεδώσουν τις αρετές και να καλλιεργήσουν την ηθική τους.

Ωστόσο, θα πρέπει ιδιαίτερα να τονισθεί ότι φιλόσοφοι υποστηρίζουν με πολύ απλό τρόπο, ότι οι αρετές και η ηθική παραμένουν κυριολεκτικά 'ά-χρηστες' όταν υπάρχει η αγάπη. Για παράδειγμα, ως προς τη σχέση της ηθικής με την αγάπη ο Σπινόζα γράφει:

«Καθώς η λογική δεν απαιτεί τίποτε αντίθετο στη φύση, απαιτεί, συνεπώς, ν'αγαπάει καθέναν τον εαυτό του, να ψάχνει να βρει το προσωπικό του όφελος – κάτι που πραγματικά του είναι ωφέλιμο-...» (Σπινόζα, Ηθική βλ. Σαβατέρ 2008, σελ 102)

Αντίστοιχα, ως προς τη σχέση των αρετών με την αγάπη, ο Σπονβίλ (2002) λέει ότι η αγάπη της αγάπης είναι το άλφα και ωμέγα των αρετών του ανθρώπου. Επίσης, ο ίδιος φιλόσοφος γράφει ότι:

«η αγάπη μάλιστα τις περισσότερες φορές λάμπει δια της απουσίας της: εξ ου και η λάμψη των αρετών & το σκοτάδι της ζωής μας. Λάμψη δευτερεύ-

ουσα, σκοτάδι θεμελιώδες, όχι όμως ολικό. Οι αρετές δεν έχουν άλλο λόγο ύπαρξης από την εντός μας απουσία της αγάπης, που τις καθιστά αναγκαίες». (σελ. 387).

Για τον Frankfurt (2004) η ίδια η αγάπη αποτελεί γι'αυτόν που αγαπά πηγή λόγων, οι οποίοι αφενός εμπνέουν τις πράξεις ενδιαφέροντος και αφοσίωσής του ανθρώπου και αφετέρου οδηγούν στο να η ανιδιοτέλεια και το προσωπικό συμφέρον να συμπίπτουν. Πιο ουσιαστικά, όπως αναλύει:

«η αγάπη είναι η γενεσιουργός αρχή της τελικής αξίας. Αν δεν αγαπούσαμε τίποτα, τότε τίποτα δεν θα είχε για εμάς κάποια οριστική και εγγενή αξία. Δεν θα υπήρχε τίποτα που θα θεωρούσαμε τον εαυτό μας υποχρεωμένο να αποδεχτεί ως τελικό σκοπό».

Συνεπώς, εφόσον η αγάπη είναι ο δημιουργός τόσο της εγγενούς ή της τελικής αξίας όσο και της σημασίας, αποτελεί την έσχατη βάση για τον πρακτικό ορθολογισμό. Και εδώ έρχεται όπως πιστεύει ο συγγραφέας, η οξύτατη αντίθεση της εγγενούς ή της τελικής αξίας που δημιουργεί η αγάπη με τον πρακτικό ορθολογισμό της 'αξίας' του χρήματος που εμπορεύεται η παγκόσμια κοινωνία χρησιμοποιεί το χρήμα. Η παράφραση της 1^{ης} επιστολής προς Κορινθίους του Αποστόλου Παύλου όπου τη λέξη αγάπη αλλάζεται με τη λέξη χρήμα που έγινε από έναν από τους διασημότερους γκουρού του μάνατζμεντ (1 στους 50 παγκοσμίως) τον Charles Handy (2000) 'σφραγίζει' το δίλλημα 'κοινωνική ευημερία και παγκοσμιοποίηση', όπου το χρήμα λεκτικά και πρακτικά υπερτερεί της αγάπης :

*...εάν ομιλώ τις γλώσσες των ανθρώπων και των αγγέλων, αλλά δεν έχω **χρήμα**, έγινα χαλκός που δίνει ήχους ή κύμβαλο που βγάζει κρότους. Και εάν έχω το χάρισμα της προφητείας και γνωρίζω όλα τα μυστήρια και όλη τη γνώση, και εάν έχω όλη την πίστη, ώστε να μεταθέτω βουνά, αλλά δεν έχω **χρήμα**, δεν είμαι τίποτε... Ώστε αυτά τα τρία μένουν: πίστη, ελπίδα, **χρήμα**, μεγαλύτερο όμως απ'αυτά είναι το **χρήμα**...*

Επίλογος

Τέσσερις αναφορές/ 'παρατηρήσεις' και δύο κεντρικές ιδέες σύμφωνες με την όλη παραπάνω ανάλυση και τη θεματολογία του άρθρου ολοκληρώνουν το άρθρο. Οι τέσσερις αναφορές/'παρατηρήσεις' είναι:

- 1) «Αυτό που κάνει κοινωνικό τον άνθρωπο είναι η αδυναμία του είναι τα κοινά βάσανά μας που κάνουν τις καρδιές μας να λυγίζουν στην ανθρωπιά αν δεν ήμασταν άνθρωποι, δε θα της οφείλαμε τίποτα.» (βλ. Ζαν-Ζακ Ρουσσώ σε Σαβατέρ 2008, σελ 101)
- 2) «η αγάπη είναι η γενεσιουργός αρχή της τελικής αξίας... αν ο άνθρωπος δεν αγαπάει τίποτα, τότε τίποτα δεν θα έχει κάποια οριστική και εγγενή αξία για αυτόν (Frankfurt, 2004). Το να μπορεί κανείς να δείχνει προσοχή [αγάπη] στον εαυτό του είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει να δείχνει προσοχή και στους άλλους το να αισθάνεται κανείς ευχάριστα με τον εαυτό του

είναι απαραίτητος όρος ώστε να σχετιστεί με τους άλλους» (Εριχ Φρομ, 1947).

- 3) Η αρετή ως ανθρώπινη αξιοπρέπεια που κάνει όλους τους ανθρώπους όμοιους, καθώς πιστοποιεί ότι ο κάθε άνθρωπος είναι μοναδικός, μη ανταλλάξιμος και με τα ίδια δικαιώματα στην κοινωνική αναγνώριση όπως κάθε άλλος (Σπονβίλ, 2002)
- 4) ο 'ανθρώπινος' και ενάρετος ηγέτης (πολίτης, οργανισμός, κράτος), σύμφωνα με τον Κομφούκιο, θα πρέπει να είναι ο πρώτος που βασανίζετε για τα βάσανα του κόσμου και ο τελευταίος που χαίρεται για τις χαρές του κόσμου (Dan, 2006).

Οι δύο κεντρικές 'ιδέες':

- 1) Ο άνθρωπος θα πρέπει να καταλάβει όσο το δυνατόν νωρίτερα πως δεν υπάρχει μεγαλύτερος εχθρός από τον ίδιο του τον εαυτό. Όπως ο Στρατηγός Μακρυγιάννης είπε ο άνθρωπος θα πρέπει να καταλάβει ότι είναι στο Εμείς και όχι στο Εγώ όπως οι Τρεις Σωματοφύλακες του Αλέξανδρου Δουμά είπαν, όλοι οι άνθρωποί θα πρέπει να καταλάβουνε να δρουν 'όλοι για τον ένα, και ένας για όλους'.
- 2) Όπως είπε η ποιήτρια Άννα Αχμάτοβα, ένας στίχος φυτρώνει από τα σκουπίδια (βλ. Brodsky, 1987). Ως τελευταίο παράδειγμα αισθητικής, μία φωτογραφία και οι ποιητικοί στίχοι ενός τραγουδιού του Τζων Λέννον το Imagine (το οποίο δένει με την έννοια της φωτογραφίας-image) μπορεί να βοηθήσει να ερμηνεύσουμε και να καλλιεργήσουμε ένα 'νόημα' σχετικά με τις επιρροές της παγκοσμιοποίησης στην κοινωνική ευημερία του ανθρώπου, το νόημα που προσπάθησε να δημιουργήσει και να επικοινωνήσει με τις φωτογραφίες του ο συγγραφέας του άρθρου.

IMAGINE, JOHN LENNON 1971

Imagine there's no Heaven. It's easy if you try. No hell below us. Above us only sky. Imagine all the people. Living for today.	Φαντάσου να μην υπάρχει παράδεισος είναι εύκολο εάν εσύ προσπαθήσεις. Καμία κόλαση κάτω από εμάς πάνω από εμάς μόνο ουρανός. Φαντάσου όλους τους ανθρώπους να ζουν για το σήμερα.
Imagine there's no countries. It isn't hard to do. Nothing to kill or die for. And no religion too. Imagine all the people. Living life in peace	Φαντάσου να μην υπάρχουν χώρες δεν είναι δύσκολο να το κάνεις. Τίποτα για να σκοτώσεις ή για να πεθάνεις και καμία θρησκεία επίσης. Φαντάσου όλους τους ανθρώπους να ζουν με ειρήνη.
You may say that I'm a dreamer. But I'm not the only one. I hope someday you'll join us... And the world will be as one.	Ίσως πεις πως είμαι ονειροπόλος αλλά δεν είμαι μόνο ένας. Ελπίζω κάποια μέρα εσύ θα μας ενώσεις και ο κόσμος θα ζει σαν ένας.
Imagine no possessions. I wonder if you can. No need for greed or hunger A brotherhood of man. Imagine all the people. Sharing all the world.	Φαντάσου όχι υπάρχοντα απορώ αν εσύ μπορείς. Καμία ανάγκη για απληστία ή πείνα. Μία αδελφοσύνη. Φαντάσου όλους τους ανθρώπους να μοιράζονται όλο το κόσμο.
You may say that I'm a dreamer. But I'm not the only one. I hope someday you'll join us. And the world will live as one.	Ίσως πεις πως είμαι ονειροπόλος αλλά δεν είμαι μόνο ένας. Ελπίζω κάποια μέρα εσύ θα μας ενώσεις και ο κόσμος θα ζει σαν ένας.

Αγγλική Βιβλιογραφία

- Baumgarten A. (1750), **Theoretische Ästhetik**, Frankfurt, 1750/58 [also see Wellbery, D. E. (1984) **Lessing's Laokoon: Semiotics and Aesthetics in the Age of Reason**. Cambridge University Press.]
- Burgin, V. (1982), ed. *Thinking Photography*, MacMillan Publ., London
- Eco, 1989, [1962], *The open work*, USA: Harvard University Press.
- Eco, Umberto (1976): *A Theory of Semiotics*. Bloomington, IN: Indiana University Press/London: Macmillan
- Fromm E. (1947) *Man for himself, an inquiry into the psychology of ethics* Publisher: Rinehart; 11th Printing edition
- Henri Cartier Bresson in J. Hall and B. Ulanov, ed (1972). *Modern Culture and the Arts*. New York: McGraw-Hill. p. 473.
- Kristeva, J (1999) Χάννα Άρεντ *Η γυναικεία ευφυΐα* Εκδόσεις Κέδρος 2008
- Levinson, P., *The Soft Edge: a Natural History and Future of the Information Revolution*, Routledge, London and New York (1997), pp 37–48.
- Light I. (1972) *Ethnic Enterprise in America: business and welfare among Chinese, Japanese, and Blacks*, Berkley, Univ of California Press

- Nicolaidis C., *Beyond functional research: Aesthetics, strategic management and international business*, 22th Academy of International Business Annual Conference on “International Business: Functional Dimensions”, University of Bradford, (7-8 April 1995)
- Nicolaidis, C.S & Gounta A. (2003), “Aesthetics, Tacit Knowledge and Organisational Learning” 3rd International Conference ‘*New Horizons in Industry & Education*’, Santorini, 28-29 August.
- Nicolaidis, C.S & Gounta A. (2005), “Space and Aesthetics in Organizational Context: a Synthetic View”, 4th International Conference ‘*New Horizons in Industry & Education*’, Corfu, Greece, 25-26 August.
- Nicolaidis, C.S & Liotas N. (2006), “A Role for Theatre in Managers’ Education, Training and Thinking Processes” *Industry and Higher Education*, February, Vol. 20, No1, pp 19-24 Oxford: Oxford University Press.
- Noth W. (1995) *Handbook of semiotics*, Indiana University Press
- Peirce, C. S. (1931-58): *Collected Writings* (8 Vols.). (Ed. Charles Hartshorne, Paul Weiss & Arthur W Burks) 1958. Cambridge, MA: Harvard University Peterson, Christopher; Peterson, C., & Seligman, M.E.P. (2004). *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*. Oxford University Press
- Ragin C, and Zaret D, (1983), Theory and method in comparative research: two strategies, *Social Forces*, 61:3, 731-54
- Rosen M. (1991) Coming to the terms with the field: understanding and doing organisational Ethnography, *Journal of Management Studies*, 28:1, 1-24
- Sanday, P. R (1979) The ethnographic paradigm(s) *Administrative Science Quarterly*, 24, 527-83
- Saussure F. (1916, [2006]) English translation: Saussure, Ferdinand de. *Writings in General Linguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Sekula A. (1982) On the invention of photographic meaning in V. Burgin, ed. *Thinking Photography*, MacMillan Publ., London
- Sontag S., *On photography*, London: Allan Lane, 1978.
- Spinoza Benedict de, (1996) *Ethics*, Penguin Publ. [Ελληνική έκδοση 2009 Εκκρεμές]
- Van Maanen J. (1979a), Reclaiming Qualitative methods of organizational behavior: a preface, *Administrative Science Quarterly*, 24, 520-26
- Van Maanen J. (1979b), The fact and the fiction in organisational ethnography, *Administrative Science Quarterly*, 24, 539-50
- Whilson E. (1998), *Consilience*, Alfred & A. Knopf, Inc. (ελληνική έκδοση Σύναλμα 2008, Εκδ. Σύναλμα).

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αντόρνο Θ. (2000) *Αισθητική θεωρία*, Εκδ. Αλεξάνδρεια
- Άρεντ Χ., 1958 *Η ανθρώπινη κατάσταση*, Εκδόσεις Γνώση (2008)
- Brodsky, J. (1987), *Περί ποιητικής*, Ομιλία κατά την απονομή του βραβείου Νόμπελ, Το Βήμα ένθετο
- Burke P. (2003), *Αυτοψία: οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, Εκδόσεις Μεταίχμιο
- Dan, Y. (2006). *Δρόμοι της ευτυχίας*, Εκδόσεις Κέδρος
- Ζηζιούλας Ι. Μητροπολίτης Περγάμου (2003), Πολιτισμικές ταυτότητες και παγκοσμιοποίηση, *Συνέδριο της Εταιρίας Παιδείας και Πολιτισμού ‘Εντελέχεια’*, Εκπαιδευτήρια Γείτονα και Κώστα Γείτονα, Αθήνα
- Handy C. (2000) *Το διψασμένο πνεύμα: ένα βήμα πέρα από τον καπιταλισμό*, Εκδόσεις Leader BooksAE
- Μαντζαρίδης Γ. (1997) *Πρόσωπο και θεσμοί*, Εκδότης: Πουρναράς Π. Σ.

- Μαντζαρίδης Γ. (2001), *Παγκοσμιοποίηση και παγκοσμιότητα Χίμαιρα και αλήθεια*, Εκδότης: Πουρναράς Π. Σ.
- Μίλλερ Α, (2002), *Αϊνστάιν και Πικάσο: ο χώρος, ο χρόνος και η ομορφιά*, Εκδόσεις Τραυλός
- Μορέν Ε., Έρωτας, ποίηση, σοφία, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου Αιώνα, (1997)**
- Μορέν Ε., Το καλοφτιαγμένο κεφάλι, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου Αιώνα, (2000)**
- Μπαμπινιώτης Γ. (1997) Η γλώσσα της εικόνας, *Το Βήμα*, Κυριακή 25 Μαΐου
- Ree J. (2004) *Χάιντεγκερ*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα
- Ρουσσώ Ζαν-Ζακ (2001 [1762]) *Αιμίλιος*, Εκδόσεις Πλέθρον
- Σαβατέρ Φ. (2008), *Μιλώντας στον γιό μου για την ηθική και την ελευθερία*, Εκδόσεις Πατάκη
- Σαβατέρ Φ. (2010), *Μιλώντας στον γιό μου για την πολιτική και τη δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη
- Σενέκας, *Επιστολές στον Λουκίλιο*, (1998), Εκδ. Ελληνικά Γράμματα
- Sontag S. (2003), *Παρατηρώντας τον πόνο των άλλων*, Εκδόσεις Scripta
- Σπονβίλ Α. Κ. (2002) *Μικρή πραγματεία περί μεγάλων αρετών* Εκδόσεις Εξάντας-Νήματα
- Σπονβίλ Α. Κ. (2003) *Καθρέπτες Φιλοσοφίας*, Εκδόσεις Κέδρος
- Frankfurt H. (2004), *Η ηθική της αγάπης*, Εκδόσεις Ποιότητα
- Φρομ Έ., *Ο άνθρωπος για τον εαυτό του*, Εκδ. Μπουκουμάνη
- Χάιντεγκερ Μ. (1985) *Είναι και χρόνος* Εκδόσεις Δωδώνη
- Χάιντεγκερ, Μ. (2006), *Η τέχνη και ο χώρος*, Εκδόσεις Ίνδικτος
- Χάμπερμας Γ. (1981), *Θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης* [δες επίσης: Habermas, Jürgen, *The Theory of Communicative Action*. translated by Thomas McCarthy, Cambridge: Polity (published 1984–87).